

ItK

4-6

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1977**

A TARTALOMBÓL

ADY ENDRE SZÜLETÉSÉNEK SZÁZADIK ÉVFORDULÓJÁRA

Balogh László, Farkasdy Dezső, Gál István, Kecskés András, Király István, Kiss Endre, Korompay H. János, Kovács József, Kovalovszky Miklós, Kövendi Dénes, Martinkó András, Rába György, Rónay György, Szilágyi Ferenc, Szilágyi Péter, Szuromi Lajos, Tverdota György, Varga József írásai

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1977. LXXXI. évfolyam 4–6. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Klaniczay Tibor

főszerkesztő

Komlowszki Tibor

felelős szerkesztő

Németh G. Béla

társszerkesztő

Bíró Ferenc

Kiss Ferenc

Tarnai Andor

Tverdota György

Varga József

Veres András

ADY ENDRE SZÜLETÉSÉNEK SZÁZADIK ÉVFORDULÓJÁRA

<i>Rónay György: A kezdet kezdete</i>	451
<i>Martinkó András: Egy Ady-vers olvasása közben (Ádám, hol vagy?)</i>	464
<i>Király István: A megélt imperializmus: a fordulatélmény</i>	480
<i>Rába György: Ady lírája — túl a szimbolizmuson</i>	498
<i>Kovalovszky Miklós: Ady költői stilisztikájának néhány nyelvtani eleme</i>	519
<i>Farkasdy Dezső: Bibliai eredetű igeneves szerkezetek Ady költői nyelvében</i>	529
<i>Kövendi Dénes: Ady tagoló versének törvényszerűségeiről</i>	542
<i>Szilágyi Péter: Ady első szabadvers korszaka</i>	555
<i>Szuromi Lajos: Ady Endre: Párisban járt az Ősz — Kocsi-út az éjszakában (Funkcionális metrikai elemzés)</i>	573
<i>Kecskés András: Ady Endre: Séta bölcső-helyem körül (A műszeres ritmuselemzés lehetőségei)</i>	584
<i>Kiss Endre: Nietzsche hatása a fiatal Adyra</i>	606
<i>Korompay H. János: Ady Baudelaire-fordításai</i>	622
<i>Szilágyi Ferenc: Ady Csokonai-élményéről</i>	637
<i>Varga József: Ady és Hatvany a Nyugat-ban</i>	652
<i>Tverdota György: Az avantgard Ady-képe</i>	663
<i>Balogh László: József Attila Ady-képéről</i>	679
<i>Kovács József: Ady Endre költészete és az amerikai magyar munkásmozgalom</i>	687
<i>Gál István: Világirodalmi nevek Adyról</i>	692

*

Magyar irodalomtörténetírás 1976. (Bibliográfia) (<i>Stauder Mária</i>)	703
--	-----

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest
Ménesi út 11–13.

A KEZDET KEZDETE

A *Debreczen* című újság 1899. június 17-i számának „A hétről” szóló csevegésében olvassuk: „Debreczenben alig történt valami. Itt igazán holt szezon van, mert még sikkasztó pénztárnokaink sincsenek. Lehetetlen azonban elhallgatni a hétnek egy eseményét, annnyival inkább, mert másról úgysem lehetne írunk. Lapunk munkatársának, Ady Endrének verskötetete a mai napon elhagyta a sajtót, pár nap múlva minden könyvkereskedésben és szerkesztőségünkben is kapható. Tekintettel arra a rendkívüli szoros baráti viszonyra, melyben a nevezett fiatal poétával állok, nem tartom illőnek, hogy a kötetnek nagyobb reklámot csináljak. . .”

A lap olvasói előtt aligha lehetett kétséges, hogy a kurta kis írást szignáló Dyb nem más, mint Ady Endre, a „rendkívüli szoros baráti viszony” tehát magyarán azonosság. Az érdektelen holt szezonnak ezt az egyetlen fontos eseményét egyébként külön hír is tudatja az újságban: fölhívja a figyelmet rá, hogy a már régen és sokszorosan beharangozott kötet végre valóban megjelent, hogy szerzője „rövid idő alatt közkedveltségű poétája lett a debreceni közönségnek”, és hogy „a díszesen kiállított kötethez Ábrányi Emil, az ismert kitűnő költő írt rendkívül dicsérő, meleghangú előszót”.

Ami az előszót illeti, ez a költőhöz intézett levél inkább sablonos szólamok halmaza; *A Hét* névtelen kritikusa (1899. szept. 17.) joggal kifogásolta leereszkedő hangját, megjegyezve, „hogy a fiatal írónak, aki ma még ugyan nagyon fiatalnak látszik, elég széles vállalai vannak, hogy ezt a vállvergetést ne érezze meg. Izmos talentumnak látszik, aki ha leveti gyermekcipőit, szélesebb és járatlan nyomokat fog taposni. . .” Ady reménye tehát, hogy a beérkezett „pályatárs” neve majd félmjelzi gyűjteményét, nem vált be; az előszó, mert bizalmatlanságot keltett, inkább vált kárára, mint hasznára a vékonyka kötetnek. De honnét sejtette volna ezt a pályája elején álló ifjú poéta? Honnét tudhatta volna akkor és ott, Debreczenben, amit mi ma már világosan látunk: hogy e századvégi közhelyeket, heltaias sablonokat és meglepő hangpróbákat változó szerény kis füzet végül is izgalmasabb és érdekesebb, mint egy országos hírű, díszes kiadásokban közkézen forgó, ünnepi dobogókon untig szavalt költőnek (néhány remek fordítását kivéve) majdnem egész műve?

Ábrányi általánosságokban mozgó előszava tehát egyáltalán nem „dobta föl” a *Verseket*. A cím sem volt csalogató, inkább „ügyetlen”, mint az *Új Idők* névtelen recenziense megjegyzi; a kiállítás naíval reklámozott „díszességéhez” pedig nagyon is sok szó fér: „A kötet formája olyan, akár egy iskolai könyv” – mondja az *Új Idők* (1899. szept. 3.); amire a *Nagyvárad* pár nappal később (1899. szept. 8.) rádupláz: „Debreczenből egy lehetetlen alakú könyvet kaptunk, amelynek a formája olyan, mintha számtani példatár lenne.”

Néhány jó hallású recenziens azonban a „lehetetlen” külsőben észrevette a bontakozó nagy lehetőségeket. Ha a legkomolyabb debreceni visszhangot, mely szerint „e verseknek nevezett költeményekhez hasonlókat nem sokat termelt utóbbi időben a magyar költészet”, minden igazsága ellenére némi kollégiai előzékenységnél tulajdonítanánk is, a kötet fogadtatása valóban, és még a „fővárosi sajtó” (*A Hét*, *Új Idők*) részéről is „rokonszenves” volt, ahogyan az utólagos debreceni propaganda egyik híradása jelzi. Tehetséget és eredetiséget láttak benne, ami a századvég egyszínű kötetözönében nem is olyan megvetendő dolog, noha Adyt – érthetőleg – nem elégítette ki; ő nyilván többet várt, nagyobb

sikert, általánosabb föltűnést, valamiféle „áttörést”, s hogy ez – megintcsak érthetőleg – elmaradt, hogy a kötet nem fogyott a remélt mértékben, és hogy „megmaradt példányaira újabb előfizetést” kellett hirdetni novemberben: mindez elkeserítette, elmélyítette önmagában, erősen hozzájárult ahhoz a lelki válsághoz, mely az év második felében írt versei javából (*Fuimus, Kihűlve, Az utolsó részlet, A vég után, Karácsony*) olvasható ki; valamiféle „pokoljárásra” készítette, melyből végül is megedződve, valódi önmagához mindenestre közelebb kerülve jutott ki. Ezt egyébként ő maga is érezte és tudhatta: a „válság” néhány versét nem véletlenül vette föl a *Még egyszer*-be, némi vegyességében is már félreismerhetetlenül első „igazi” kötetébe.

Most, egy „rémes elszámolás” hangulatában élve és – legvilágosabban talán a *Karácsony* tanúsága szerint – véglegesen „komoly” lírájába integrálva a világnak azt a „betegségét”, amit a zsurnaliszta éles szeme már valamivel előbb észrevett: noha még sokáig ír majd „rövid dalokat egyről-másról”, most dönt, úgy látszik, véglegesen a „komoly versek” mellett: a *Még egyszer*-ből már vagy szigorúan kihagyja, vagy – ha egy-két esetben beengedi – általánosabb érdekűvé emeli, mintegy a maga végzetérzésének áramával telíti azokat a verseit, melyek többé vagy kevésbé a századvég lírai naturalizmusának modorára vallanak. Egy 1899. április 19-i keletű rövid cikkében (*Álom-ária*) ő maga is megkülönbözteti a kétféle „ihletet”, stílusát és – mondhatni – lehetőséget. Van egy poéta-barátja – írja –, de „ő könnyebben hordja ezt a terhet mégis, mint én. Csengő-bongó, olykor pikáns, de mindig kedves, szellemes verseivel az asszonyok s lányok poétája. Míg én? . . . Jobb nem emlegetni. Minden versem után bűnbánást érzek. Az ördögbe is, ha már a poézist nem veszik komolyan, miért is írok én komoly verseket? . . . No de hát ez olyan malőr, amin segíteni nem lehet” – hárítja el a választ a maga föltette kérdésre egy a műfaj – a csevegés – szabályai szerint ironikusan henye legyintéssel; holott verseinek és prózájának már akkori, debreceni olvasói is tudhatták, hiszen éppen elégszer tudatta velük, hogy ez a „malőr” ezúttal még a magasabbra hivatottságnál is több: valami „végzet”.

Amit persze senki nem vett, akkor még nem is vehetett olyan komolyan, ahogyan az ifjú költő és újságíró (talán az idegzetében öröklött családi terheket is sejtve) érezte és egy-egy, még meglehetősen szenvedő és bombasztikus írásában (*Levél, Betegen, Dies doloris*) a világgal közölte. A század végén ugyanis minden valamirevaló fiatal költő és újságíró „az éjszakának, szomorú éjjelnek imádója”, mindegyiknek „beteg a lelke”, mindegyik veszendőnek érzi magát. Részben divatból, részben Reviczky példájára (és némileg Vajda Jánoséra), részben nagyon is reális okokból, lévén a pálya – mind a költészet, mind az újságírás (és a kettő többnyire egybeesik) – fölöttébb labilis, határszélén húzódva (hacsak nem sikerül valakinek, mint például Mikszáthnak, konszolidálódnia) a nyomornak, az anyagi és társadalmi bizonytalanságnak. Ha tehát a fiatal Ady 1898-ban a *Debrecen* karácsonyi mellékletében egy öccséhez írt fiktív levélben, a sokat idézett *Dies doloris* című cikkben azt írja: „A magamfajta tévelygő lelkek nem egykönnyen szoktak megtérni. Vadul rohannak, nincs akadály, mely útjukon megállítsa őket. Nem az akarat a vezetőjük, én azt hiszem, a *végzet*. . .”; s miközben ezek „a beteg Don Quijote-ok” az *igazság* „megőrzítő jelszavának” nevében igyekeznek magukhoz hasonlóvá tenni a világot, a tömeg egykedvűen s önzően éli életét, mit sem törődve azokkal, akik „küzdének, eszméltűzben égnék, teremtenek és – meghalnak éhen” – a korabeli olvasó könnyen vehette mindezt afféle stílusgyakorlatnak, közkeletű századvégi gondolatok szokványos variációjának, hiszen versben és prózában egyaránt megszokhatta a „tévesztett élet átkát”, az „őrült cél küzdelmét”, az eszmények után való végzetes rohanásokat s a nagy költők, Vajda, Reviczky, a közepesek, például az Ady kedvelte Rudnyánszky Gyula meg a nyomukban járó epigonok életét irányító fátumot. Még azt sem vethetnénk szemére, ha a „könnyekbe fulladó” cikk végső képét is pusztá fogásnak venné, nem is túl ügyes variációnak egy Vajda János-témára: a *Sírámok* nagyszerű második darabja óta rengeteg „koránhunyt halott” ravatalát ringatta már meglassult folyású líránk.

Hogy Ady éppen ezeket a lényegesnek érzett prózai vallomásait szignálja a saját nevével, mintegy jelezve, hogy ez ő, és ezzel akar bemutatkozni; s hogy itt az olyan elkoptatott szavaknak és kifejezéseknek, mint *végzet*, *tévesztett élet átk*, *őrült cél küzdelme*, *vad rohanás* és a többi, alighanem személyes hitelük van; végül hogy amit a próza elmond, elsír, elliheg, olykor még naiv retorikával

elszaval, az egyidejűleg (vagy majdnem egyidejűleg) ha még nem is arany, de már mindenesetre a szokványosnál nemesebb fedezetet kap egyik-másik megjelenő versben, egy-egy ilyen sorban, sorpárban, mint „S míg ránk tolul a végzet átka, Amely szívünkbe visszajár”, „Még kacagok, ha rám borul a mámor, De ez a kacaj már nem az enyém: Kisértő hang halottak országából, Melynek itt feledt tagja vagyok én”: ki vehette ezt igazán a szívére néhány, a versek szomorúságán meghatódó „kiváncsin” kívül ebben a szöveggörnyezetben? Senki előtt sem lehetett titok, hogy ez a hideg szobájában „kihült, fásult szívvel, búsan, egyedül” virrasztó költő, akit – nyilvánvaló Vajda-reminiscenciával – a szétfoslott édes remények emléke „örületbe hajt”, azonos azzal az Adieu Bandival, aki az iskolai közösségből kiszakadt, még nem túlságosan érett ifjú jellegzetes, hányivetiséggel leplezett visszavárgásával elég ízetlen, diákos tárcákat ír „Bohémiából”, azaz a zilahi diák-kompanyia (Móricz Zsigmond diák-regényeiből jól ismert) korhelykedéseiről; és ugyanaz a Dyb, Bandi, Adieu s egyéb szignók alá búvó fúrge és könnyű kezű lantos, aki a kor sajtójának igényei, valamint az „aktuális poézis”, kabarédal és zsúrköltészet egy ideig fergetegesen hódító divatja szerint, Heltai és Makai stílusában, a debreceni lapok időszzerű strófáit írja a legvegyesebb témákról, a jégpálya megnyitásától az időjárásról és a hazai meg a világpolitika eseményein át „az alsósoknyia alkonyáig”. A lapba vers is kell, és a vers – vers, gondolta az olvasók nagy többsége, elromlott ízléssel, egy szinten látva a kroit, a kuplét meg a „mást”, vagy legalábbis a más ígérétét; hiszen maguk a költők szoktatták le arról, hogy a költészetben többet keressen a rimes napi szórakoztatásnál és kommentárnál, vagy a lírának, témáinak és „ihletének” annál az akasztófahumorú, köznapiaszkodóan kedélyes elironizálásánál, aminek Heltai Jenő *Modern dalok* (1892) című kötete lett az iskolapéldája. Eszerint a költő „mélabús, bohó poeta, kissé különc meg blazírt”, aki elől a nagyok mindent elírtak, s akinek igazában már csak a hétköznapiak, a „játszi dalok” és a befelé talán könnyes, sőt szentimentális, de kifelé csak annál fanyarabbul gunyoros grimaszok maradtak.

Adynak persze, már miközben buzgón – kedvtelésből is, újságírói földatrként is – művelte, megvolt a véleménye erről az egész aktuális poézisról és kedélyesen-ironikusan köznap stílusú lírai naturalizmusról. Makairól csak annyit mond „a fiatal, divatos pesti író” egy debreceni premierje kapcsán, hogy „a verses forma iránti kitűnő érzéke tette ismertté” (s majd csak később, 1901 augusztusában, Váradon, a korán elhalt költőt elparentáló cikkében lesz nagylelkűbb „a magyar Hafiz” iránt, akit a halál „örök banalitása” egy pillanatra szemlátomást kapcsolatba hoz a saját romlásra-rendeltettségének végzet-érzésével). Heltairól elismeri, hogy „tagadhatatlanul szellemes”, verselése „brillians”, paródiái helyenként jók, tréfái jóízűek (az *Egyiptom gyöngye* „bohózatoss operette” egyébként „abszolút lehetetlenségű” szövegéről szólva, a debreceni bemutató alkalmából); másutt azonban, a nyaralásról írt népszerű kroi-versére célozva *A hétről* rótt tárcájában (1899. május 27.) hozzábígyeszt a nevéhez egy „úr” szócskát, ami még ebben a csevegő szövegben is lenézően hat. Két hónap múlva aztán, alighanem már a frissiben megjelent *Versek* enyhe kudarcának (legalábbis általa vélt kudarcának) keserűségében magyarul megmondja, mit gondol – „bálványával”, Reviczkyvel és sorsával szemben – az effajta „könnyű Múzsáról”. Petőfi halálának ötvenedik évfordulóját készül megülni az ország és Debrecen is; ezzel kapcsolatban írja *A hétről* (1899. július 15.) egyik bekezdésében: „Ötven év után. Ennyi idő kell Magyarországon, hogy valakit felismerjenek. Feltéve, ha az a valaki Istentől megáldott, igazi lánglélek. A Heltai–Makai-féle törpeségek úsznak az anyagi és 'erkölcsi' elismerésben, szegény Reviczky Gyula pedig részletekben halt meg; igaz, hogy mikor már enni sem tudott, volt elég ennielója.”

A mai olvasó, mai ismereteinek birtokában nyomban fölfigyel: kiről is van szó itt igazában, Petőfi örvén? Ki az a lánglélek, akit majd ötven év múlva ismernek el (most viszont, pár baráton kívül, egyelőre hallgatnak róla, noha már letette hatvanegy versből álló névjegyét a magyar költészet asztalára)? Ki az, aki „részletekben hal meg”? Természetesen „szegény Reviczky Gyula”; és természetesen a Reviczkyért rajongó fiatal Ady. 1899. november 4-én jelenik meg a *Debreczenben* az azonosságot leleplező vers, *Az utolsó részlet*; tele van Reviczky-reminiscenciákkal (vagy inkább talán tudatos utalásokkal, egybejátszásokkal, idézet-parafrazisokkal?), és ugyanakkor már az „igazi” Ady hangjával, mint ebben a részletben:

Azt mondják, hogy így ősszel olvad
 A lélek át az elmulásba,
 Az elfonnyadt ifjú arcokból
 Ilyenkor lesz halotti lárvá,
 Ilyenkor lesz múlttá az élet. .

Engem nem köt semmi ígéret,
 A nagy mindegyre esküszöm már. .

Ez a strófakezdő „azt mondják, hogy. .” mintha – (talán nem is mintha, hanem valóban) – a megbélyegzett „törpeségek” és társaik sanszon-költészetéből tévedt volna ide; de nyomban át is lényegült: a könnyed, szokványos, léha költőiségű fordulat súlyossá és sejtelmessé vált, valami időtlen távlatosságot kapott: nem „társaságian” könnyed, hanem sorsszerű; egyik első nyoma annak, hogyan süllyeszti „messzivé” (s majd később mitikussá, rendeltetésessé, mindig-érvényessé) Ady a maga sorsát, életét, létérzését. Ezúttal – és még majd sokszor és sokáig – a századvégi költői frazeológia „átértékelésével”.

A költő érezte, tudta, hogy ez már jórészt „új”; hogy olvasói nem érezték ugyanígy, azért aligha lehet nekik szemrehányást tenni. Hiszen tíz napra rá ugyanazokon a hasábokon ugyanez a költő, ezúttal Adybandi átlátszó jelmezében egy jellegzetesen újromantikus Rákosi-darabon élcelődik hamisítatlan (csak talán egy árnyalattal kesernyésebb) Heltai-modorban; majd különféle napi híreket versel meg. Ebben a szövegek környezetben hogyan is tűnnék föl az átlagos újságolvasónak egy-egy olyan „komoly” darab, mint az idézett *Az utolsó részlet*, vagy az annak témáját variáló, egyszerre Reviczky-re is, de Heltaira is emlékeztető *A vég után*: „Elhítem magammal olykor, Hogy sorsom az elődök sorsa. Ha elromlott tudóm, gerincem, Bejutok én is majd a sorba. Sok szépet írnak majd felőlem És kapkodni fogják a könyvem. .”

Egyelőre azonban, mint láttuk, nem nagyon kapkodták, a viszonylag kedvező kritikai fogadtatás ellenére sem; éppen *A vég után* megjelenése (1899. nov. 23.) előtt tíz nappal hirdette meg a már említett újabb előfizetést a *Versek* megmaradt példányaira. Tudjuk, és a kor lírájában hol ingerült vádként, hol gyámoltalan panaszként, nagyobbaknál és kisebbeknél egyaránt, Vajdától, Reviczkytől – Heltaiék ironizáló bohémkedésén át – éppen a fiatal Ady Endréig megszámlálhatatlan változatban olvashatjuk, hogy nem vásárolják, s még ha vásárolják, sem igen olvassák a verseskönyveket. Az lett volna meglepő, ha a föllépő Ady egy-kettőre elfogyott volna. Mivel ajánlja, mivel tünteti ki magát a többi közül egy kötet, melyben a „biztató talentum” mellett, mint a Budapesti Hírlap kritikusa írja (1899. nov. 24.), „egy egész szomorú élet keserve és világfájdalma nyilatkozik”, mikor a költők tollából évtizedek óta – nyilván jogosan, de sajnos közhelyesen – csak úgy csorog a keserv és a világfájdalom? Hogy Adynál ez nem pusztán „mélyen érző, gyöngéd szív és – ifjúság jele”, hanem valamiféle, noha még sablonok gubójában érő, de itt-ott már kiütköző (s egy húsz-huszonegy éves fiatalembernél, ha ihletének jobb pillanataiban fejezi ki, egyenesen megdöbbentő) tragikus sorsérzés: ezt csak az „igazi” Ady felől visszatekintve lehet, de akkor viszont lehetetlen nem észrevenni.

A kortárs azonban, még egy figyelmes, fogékony kritikus is, aki – ne feledjük el – éppúgy sablonokban gondolkodott és fogalmazott ez idő tájt, mint a költők, mit észlelhetett ebben a kis kötetben, „amely szerzőül ez ismeretlen nevet vallja: *Ady Endre*”? Jellemző és többé-kevésbé válasz is a kérdésre, hogy a gyűjtemény anyagából mit hoztak mutatványul – tehát egyben ízelítőül és ajánlásul is – az akkori ismertetések és bírálatok. Két helyen közlik a kötetet nyitó, *Sírasson meg* című verset, két helyen a záró *Jobb nem vagyok. .* címűt (ami persze történhetett kényelemből is: nem olvasták el az egész füzetet, és választották azt, ami a leginkább a kezük ügyébe esett: az első meg az utolsó darabot); ugyancsak kétszer szerepel *A múltak álmán* (de az aradi közlés csak átvétel a nagyváradi *Szabadság*ból), egyszer a *Mutamur*, egyszer *A műhelyben* első része, és egyszer a *Félhomályban* című versnek szintén az első része; ez utóbbi – jellemzően – *A Hérb*ben a „modern”

lapban, lévén minden Reviczky-reminiszcenciája, minden stílris és helyzetbeli sablonja ellenére (édes félhomályban ülés, merengés, égő vágy, szív rejteke, elszállt álom stb.) mind közt a legerősebb.

A többi? Kezdjük az elsőn, a *Sirasson meg*-en. Életrajzi háttére, „a pályaválasztással, hivatástudattal kapcsolatos válság”, ahogyan a sajtó alá rendező Koczás Sándor mondja (az *Összes Versek* kritikai kiadása első kötetének kincsebányával fölérő, mintaszerűen alapos és izgalmas jegyzet-anyagában), teljességgel világos: Ady hátat fordít a jogászságnak, megszorítja szüleit, zátonyra futtatja szolgabírósgot tervezgető álmaikat, lemond mindenfajta „konszolidálódásról” és elkötelezi magát egy bizonytalan, kockázatos, nem éppen jóhírű, „bohém” hivatás és foglalkozás mellett: újságíró lesz. Tehát mindaz, amit mond, kegyetlenül hiteles. Szülei szemével nézve „rossz útra tévedt”, polgári szempontból „világ csúfja lett”, a józan „szép út” követése helyett „bolond célok után”, „balga küzdelemben” rohan, nyugalmat, pihenést többé nem is remél, holtáig Ahasvérként bolyong: valóban sírhat miatta, akinek a könnyei a legjobban fájnak neki, „édesanyám, lelkem”. De *hogyan* mondja, amit mond? Csupa századvégi közhelyben. Mert közhely a bolond álmok után futás, a kízó álmok rabsága, a balga küzdelemben rohanás a diadal-aratásért, az igazságért küzdés a küzdelem hiábavalóságának tudatával, még az is, hogy „tán az örök végzet róttá rám a kínos, bús kötelességet”, és „új Ahasvér” is épp úgy számtalan bolyong a századvégi lírában, mint ahogyan Don Quijote is küzd, lelkesül és pusztul benne seregestül (Adyból idéztük már a *Dies doloris* megfelelő, ebbe az „ihlet-körbe” tartozó, két hónappal a vers után fogalmazott mondatait). Mindebből vajmi nehéz lett volna *akkor* kihallani, hogy a sok „balga”, „dőre”, „bús”, és egyéb szokványos szólam közt mind a végzetérzés, mind a vele már itt egybeforrott halálsejtés („... várom, Míg kidülök s lesz más, ki helyembe álljon”, „Míg lerogyom holtan egy útszéli rögre”) gyötrelmesen komoly.

Egy kezdő költőnél természetesen nagyon is érthető a századvég konvencionális költői képeinek, képzeteinek és stílusának alkalmazása. Ez azonban nem minden: van ráadásul ebben a versben egy visszhang, mely olcsóságban még ezeken a közhelyeken is jócskán túltesz. Főként a refrénben érvényesül („Édes anyám, lelkem, Sirasson meg engem”), meg az olyan sorokban, mint a verset intonáló „Rossz útra tévedtem, világ csúfja lettem”, vagy a „Tudom, hogy szeretett, tudom, hogy szeret még”, „Eladtam már magam, nem magamnak élek”, „Szívemet keresem, amíg megtalálom”. Ezek amolyan „cigányzenés” zöngéjük, bennük nemcsak a „tempózás”, hanem a frazeológia is veszedelmesen emlékeztet a sírva-vigadó úri-magyar-nótázására. Az őszinte, igaz fájdalom élmény, amikor hangját keresi, még bele-beletéved a zilahi korhelykedő éjszakák meg a debreceni duhaj kávéházi mulatozások műnépdal-stílusába. A *Sirasson meg*-ből ez az „ihletés” még akkor is félreismerhetetlenül kihallható lenne, ha nem ismernénk (a Kovalovszky Miklós gyűjtötte *Emlékezések* Ady *Endréről* második kötetéből) Dénes Sándornak azt az „adatát”, amely szerint Ady e versét „egy borgőzös, Magyarai Imre muzsikájától hangulatos éjszakán írta meg a Hungária kávéházban”. Koczás Sándor alighanem joggal mondja, hogy „Dénes Sándor nem különösen szavahihető emlékező”, adatának körítése erősen stilizáltnak látszik: nem túlságosan valószínű, hogy Ady a „léha, iskolakerülő fiatalok” kompániájában egy székre állt volna s úgy szavalt volna el frissiben elkészült költeményét. De hogy amikor a verset írta, fülébe – vagy emlékezve a fülében – zsongott a cigányzene és valamilyen, cigány játszott-kísérté nótá „sírásra”, az kétségtelen.

Annál is inkább, mert nem ez az egyetlen érintkezése a cigányos műnépdal-stílussal. Van egy ifjúkori zsengeje, melyet állítólag érettségi után, a búcsúzáskor csúsztatott első nagy szerelme, Zsóka kezébe; ha elolvassuk, illetve inkább „meghallgatjuk” a két strófa közül az épebb másodikat: a gyengécske műben hamisítatlan, szokványos nótaszöveget ismerhetünk föl, s a műfajra jellemző hosszú sorokban még a fülbe muzsikáló primás vonójának „zokogását” is ott sejtethetjük:

Beszéltem már a szellővel kérő szóval, vérző szívvel,
Ne hallja meg sóhajtásom, ne lássa meg könnyhullásom,
Ne mondja el a világnak, hogy még mindig úgy imádlak,
Harsogja túl sóhajtásom, óh, mert én a zajra vágyom,
Lárma, bor, zaj egyedül a bodogságom.

Talán csak a negyedik sor sejteti, hogy mindezt nem egy szerelmi bánatában nekikeseredett dzsentrifíú húzhatja magának, hanem egy nagyra menendő, de hangját még sehogyan sem találó ifjú költő mondja.

Ami itt még legfőljebb csak sejtés lehet, az már nyilvánvaló stíluszavar a következő, 'A bánat dalai' -ból című, Yda jelzéssel a *Szilágy* 1896. aug. 2-i számában megjelent versében. Az alapdallam itt is műdalszerű, de a sémában a jellegzetes nótá-sorok („Mikor megláttalak, új életre keltem”, „Boldoggá tett szemed biztató sugára”) már tipikus századvégi tónussal keverednek, mint például itt (az első idézett sor tiszta „századvégi”, a második tiszta „magyar nótá”): „Óh, hogy hittem én e csalfa, bolygó fénynek. . . – . . . Rabszolgája lettem csapodár szívének. . .” Ugyanezt mondhatjuk a debreceni keltetésű (1897. márc. 20.) *Ha . . .* című versről is: az intonálás, az első két sor szinte szuggerálja a cigányzene-kíséretet: „Hogyha tudnád, látnád, mit szenvedek érted, Óh, de megátkoznád csalfa hűtlenséged!”; a második szakaszban azonban már nyomasztó keresztről, lihegő ajkak átkáról, később sötét átokról, az élet fenyegető, sivár éjszakájáról hallunk; míg végül megint hamisítatlan nótá-lezárás következik: „Gyenge rózsatőről hova lett a rózsza? . . . – Verje meg az Isten, ki letépte róla!”

Ezek a sorokban, kifejezésekben, hangjelzésekben érezhető nótá-reminiscenciák a *Versék* kötetnek jobbára azokban a darabjaiban tűnnek föl, amelyekben a magyaros (főként a hatos, esetleg tizenkettes sorú) forma már eleve fölidézheti a „közhasználatban” hozzá társult frazeológiát. Ilyenek az 1897-ből való *Láttalak*, az 1898-as keletű *Nem élhetek tovább, Mi köt ide? . . .*, *Ismeretlen átok*, *Sirasson meg*, a két héttel korábbi megjelenésű első *Fuimus*, sőt még az 1899. május végéről való *A nagy szerelemből* is. Ez utóbbi – igaz lehet Kovalovszky Miklósnak – majdnem bizonyosan a Zsóka iránti szerelmet búcsúztatja. Minthogy tehát részben Zsóka-versekről van szó, részben olyanokról, melyek a *Sirasson meg*-nek, a saját sorsa, „végzete”, hullásra (néha züllésben hullásra) rendeltségének témakörébe sorolhatók: talán nem túlzás megkockáztatni, hogy a kezdet kezdetén álló Ady alakuló ihletvilágában elsősorban ehhez a két élményhez és témához tapadnak a „cigányos”, önkéntelenül is nótasugalmazású felhangok. Nyilván valóságos cigányozások-nótázások és sírvavigadások „versszerző talál-mánnyá” vált emlékeként, ami aztán fokozatosan elsúlyosodik, elkomorodik, egyre jobban telítődik Ady rejtélyes és végzetes sorsérzésével. Mi sem mutatja ezt világosabban, mint az említett *Fuimus*: kezdődik egy szokványos, nótába való intonációval („Nem voltam én mindig Ilyen csendes ember”), folytatódik a mulató kompánia virradatával („Sokszor ráragyogott A hajnal sugára Egy-egy nekibúszult Jó kompániára”), majd a bánatot temető nótás borozással („Szomorú szíveknek Szép szomorú nótá És gyöngyöző bor volt A meggyógyítója”), hogy aztán váratlanul belépjen a közhelyes stílusba és helyzetbe a „más törvény”, a végzet, a költőn „titkos erőként” uralkodó „nehéz bánat”, melyet nem lehet borbá, tivornyába fojtani, „Nem válik el tőlem, Hozzám van láncolva”, míg az egészet szabványosságában is kissé erőszakoltan le nem zárja egy ha tetszik, petőfies, ha tetszik, duhaj-nótás (de végső soron akkor is – igaz, a „petőfieskedőknél” devalvált – Petőfire visszamenő) csattanó.

Koczás Sándor az *Elhittem a szívemmel* kezdetű kísérlettel (amelynek második versszakát idéztük: *Beszéltem már . . . stb.*) és 'A bánat dalai' -ból című kezdőkori verssel kapcsolatban azt mondja: az almanach-költészetre emlékeztetnek. De valószínűbb, hogy jobban emlékeztetnek, mert félig-meddig onnét fakadnak, annak a modorában keletkeztek, a korabeli nótaköltészetre. Nem véletlen, hogy a néhány szállal ugyanide kapcsolódó *Sirasson meg* két kritika szerint is méltónak ítéltetett rá, hogy megkedveltesse a közönséggel „a legújabb poéta-nemzedék egyik legtöbbet ígérő” tagját.

Miért tetszhetett még, ami tetszett, s amit mutatványul kiemeltek? *A jobb nem vagyok*, amit Ady záró, összefoglaló versnek írt, nyilván azzal a szándékkal, hogy költői arcát újra, markánsan az olvasó elé rajzolja, minden bizonnyal őszinte, de csupa – jórészt Reviczkytól származó – közhely: beteg kor dalosa, vergődés az ellentétek közt, dicső eszmék és durva tömeg ellentéte, édes álmok és tévesztett élet vádja, s végül, mintha Reviczky írta volna: „S egy-egy megtisztult dalba ömlik Lelkem felújult ifjúsága.” Nagyjában ugyanezt mondhatjuk *A múltak álmán*-ról: múltak álma, sárba hullt hit, kereszt, és „A múltak álmát, balgaságát Mért gúnyolod ki, édesem? . . .” Csupa ismerős hang és szólam és

metafora; valóban Reviczky, de nem a legerősebb, és mintha egy kicsit Makain is átszűrtek volna. A *Mutamur* a költő legkorábbi versei közül való (1896. dec. 26-án jelent meg a *Szilágyban*), jellegzetes terméke a Heltai–Makai által kialakított lírai naturalizmusnak, és föltehető életrajzi hitele ellenére és (hogy ti. Zsókával „ott üldögéltünk kettesen” a lugasban) csupa sablon; megtalálható benne minden, amit a műfaj receptje előír: a szerelmesek „gyerekek”, „A mama is megnézett néha”, a tanácstalan szerelmesek „traccolnak”; a tegezés rövidesen – szintén receptre – magázásba fordul: amikor újból találkoznak, az „édes” már eladó sorba nőtt, hosszú ruhát öltött, bókákat szóró „dendit kíván látni”, a poéta viszont, akárcsak Makai Emil és számos társa, még mindig a régi lánykáért eped, a „szende és angyali” bakfisért. Ennyi ez a kétségtelen életrajzi hitelében is szabványos vers, melyet a mi szemünkben inkább egy elnagyolt és szintén nem sablon-mentes, de igaz önarckép tesz érdekessé: hogy Ady úgy ábrázolja magát, mint „száraz ifjú embert, Aki tanult ugyan sokat, De – nem mulattat lányokat”; amiből nem is annyira a nőkkel, lányokkal való hallgatag – más adatokból is ismert – és olykor nyers indulatossággal, sőt gorombasággal kompenzált félszegség jegyzendő meg, hanem inkább a „tanult ugyan sokat” helyiyetén szomorkás vallomása; mert Ady bizony nemcsak újságot írt, cigányozott és „züllött” Debrecenben, hanem a maga érdeklődése és módja szerint „tanult” is, bármennyire úgy mutatta (Petőfihez hasonlóan), mintha nem tenné. „Mohón olvasott”, mint Vezér Erzsébet mondja (*Ady Endre*, 1969, 32.), és valószínűleg abban is igaza van, hogy az ifjú költő kurta debreceni jogászságának stúdiumai „sem peregetek le olyan nyomtalanul róla, mint Ady Lajos nyomán életrajzírói általában állítják”.

Az ifjúkori Zsóka-szerelem egyébként, aminek a megváltozásáról a vers szól, a századvégi sablon szerint „história”, mely – számtalan társához hasonlóan – azzal fog végződni, amit a másfél évvel későbbi, de a kötetben közvetlenül a *Mutamur*-t követő, ugyancsak Zsókától búcsúzó *Epilógok* (ugyancsak jól bevált recept szerint) könnyesen cinikus harmadik darabja mond el: „Majd ha a 'Hymen' rovatában Olvasni fogom a neved, Még egyszer fog a szívem fájni S aztán végképen elfeledl...”, a szerelmes vallomások tűzbe kerülnek, a „négyesögű papirosn” írt gratuláció pedig mustára. Hogy ez a „szerelem regéje”, „históriája”, „regénye” (melyben persze többnyire szerepel az obligát – rajongó, s végül valamilyen pénzes kérővel szemben alul maradó – „trubadúr” is) milyen makacs századvégi közhely s milyen tartósan él Adynál is, azt az 1899 májusából, tehát a *Versek* legkésőbb írt darabjai közül való *Elválunk* mutatja: ez a Szabó Irmától, debreceni színésznő-szerelmetől elkészülő, négy versből álló kis ciklus valóságos sűrítőmánya a szerelem-téma közhelyeinek: szerepel benne „egy szegény, bolond, rajongó poéta”, aki majd eszébe fog jutni a hűtlennek, s aki egyszer majd megírja történetüket, „És szólni fog majd egy lányról a nóta, Kiről egy balga trubadúr dalolt”; szerepel benne a jó partiért való „árulás” oly jellegzetes motívuma: „Elválunk most már. Eladtad a lelked... Hisz én mi voltam?... Álmodozó koldus, Szívvel fizettem csupán a szerelmed!...” – s aztán a záró darab következő, második strófájában, ebben a keserű végakkordban (melynek szinte minden mondatához számos századvégi párhuzamot idézhetnénk), a hang egy árnyalatnyit mélyül: „Te fényre vágytál. Meglelted a fényt is, De majd a fényben keresed a lelkét, – Felednél mindent, emlékezel mégis!...” – de ebben már mintha Vajda János nagy Gina-verseiből is ott vibrálna valami visszhang.

Az *Elválunk* második darabja kész példatára a közhelyeknek: „Ami történt, egy kész modern regény. A hősnő már régen túl van az álmon”, a „szegény hős” pedig nem is hős; hiszen „kaméliára pénz is kell elég”, megjön tehát a „Deus ex machina”, a „gazdag és derék Mentor”; a trubadúrnak pedig marad a regény többi része, melyben „a tragikum komikummal vegyes”; ez azonban „már csak egy balga szív regénye”, „mámoros, bolondos, bús rege”, ami „ugy-e jó tárgy vón’ egy modern regénynek?”, lévén nem egyéb, mint „perverzitás”.

A „regény” változata ebben a szemléletben a „darab”: a szerelem (sőt az egész élet) nem más, mint színjáték, színház, a *Versek* egy jellemző költeményének címe szerint esetleg „Divina Comoedia”, vagy bukásra ítélt „komisz darab”, mint Adynak egy ugyancsak Szabó Irmával kapcsolatos, alighanem egy összezördülésük emlékét őrző, 1899 márciusából való rendkívül jellegzetes verse, a *Finita*... mondja,

A szerelmesek szerelme „szerep”, a költőé a hálátlanabb, mert ő „egy bolond poétát játszott”; egyiküknek taps jut, másikuknak „halálos a játék” – a végsorok pedig nyilvánvalóan bekapcsolják az élményt és a verset a világszínház téma Heinén és a romantikán át a barokkig (manierizmusig) és Shakespeare-ig visszanyúló áramába: „... Hány ily darab játszódtott már le Ezen a monstre-színpadon? !..” De azért ebben a közhelyekből épített versben már van két „igazi” Ady-sor, mintegy jelezve, hogy az „igazi” Ady épp ezekben a közhelyekben készül, azoknak mintegy betűből letté élésével születik meg: „Eddig a vágy hevéeért vágytam, Most már a hitben sincs hitem.” – A verssel kapcsolatban egyébként a kritikai kiadás jegyzetében (*Összes Versek*, I. 390.) Koczkás Sándor figyelmeztet rá: „Érdekes, hogy a Szabó Irma-szerelem indító verse, a *Vallomás* és az első ’szakító’ vers, a *Finita*... egyaránt színházi-színpaid motívumokkal telített”, és utal Bóka Lászlóra, aki szerint (Ady Endre pályakezdése, 1955, 115–116.) Ady egészséges, képzavartól mentes képzeletére vall „a színészre alkalmazott színházi képek sorjáztatása” és a színpadi kép „halálos következetességgel” való végigvitele. Mindez igaz és találó, de talán ki lehetne egészíteni azzal, hogy a költemény egy divatos századvégi közhely (kétségtől az átlagosnál erőteljesebb) megfogalmazása; vagy másként: Ady valóságos élményét itt is jellegzetes századvégi közhelyekben s egy közhelyes metaforát kibontva fejezi ki.

Mint ahogy – közbevetőleg itt jegyezzük meg – sok minden egyéb is, amit (vitathatalan, hogy joggal) az „igazi” Ady előhangjának érzünk a *Versek*ben, ugyanakkor, Ady előzményei felől nézve, csak már előtte is létező témák és motívumok folytatása. Vezér Erzsébet találóan írja például, hogy Ady „egy-egy későbbi nagy témájának már itt nekifut” (i. m. 46.), és *Az élet* című, 1899 februárjából való versében méltán érzi benne „a későbbi pénz-versek csiráját”; Ady versében viszont nem kevesebb joggal érezhetjük benne elődeit, például Rudnyánszky Gyulát (gondoljunk az 1886-os *Fényben-árnyban* kötet némely versére, a *Muzsámhoz* címűre vagy *A rongyszédőre*, melyben „rongy a világ, csak az él, aki csál”) – sőt Vajda János hatalmas *Sodomját* is.

De térjünk vissza a *Versek* ismertetéseinek végén közölt mutatóványokhoz. A *műhelyben* első darabja némileg érintkezik a *Sirasson meg* témájával („Szegény anyám!... Könnyes arcát most is látom!...); azt a század végén gyakran elhangzó panaszt ismétli, hogy az újságírás „lélek nélkül vonszolt nehéz jármában” a szép remények meghíúsulnak, az álmok széthullnak. A ciklus második darabja talán erősebb, a harmadik még inkább, de ez már bizonyára sok volt a *Budapesti Hírlap*nak és közönségének, talán nem is terjedelmi okokból, hanem a szakaszról szakaszra mind nyomatékossában tragikus-végzetes hang miatt.

Legszerencésebben alighanem *A Hét* választott: a Szabó Irma ihlette *Félhomályban* a *Versek* javához tartozik. A közölt rész azonban, a ciklus első darabja az öt közül – mint már említettük – a legsablonosabb, „legreviczkysebb”; második versszakának „En nem török le illatos virágot S neked sem kell már soha mirtusz-ág” soraiban is talán csak a *Még egyszer* kötet gyilkos „hideg virágainak” visszajáró emléke sejtet velünk valami többet, szimbolikussábbat a századvégi szerelmi líra egy szokványos és enyhén szentimentális, a virágszedés „biedermeier” tényénél semmi többet nem jelentő motívumánál. Bár lehet, hogy a sorpár lappangóan baljós hangulatában része van némi kis fogalmazásbeli különösségének, sűrítésnek is: annak, hogy a második sorból a „soha” az elsőbe is visszavetít bizonyos végzetességet és furcsa nyomatékot ad az igekötőnek. Ha így volna: „En nem török több illatos virágot”, akkor az egész visszacsúsznék a századvégi sanszon édeskes szentimentalizmusába.

A *Félhomályban* ciklus többi darabja nem keltett, pedig megérdemelt volna némi figyelmet. Talán nem olvasták őket elég gondosan ahhoz, hogy észrevegyék bennük, ami fontos, és amit itt is századvégi sablonokból kellett volna kifejteni. „Ne vádoljunk senkit a múltért” – kezdi a harmadik darab, és az olvasó már előre tudhatta, hogy ez után csak a múlt hiábavaló elsratása következhet: megúnt, agyonírt téma. Ki vette volna észre, hogy ez a költő másként sír, mint a számtalan századvégi síró; ez ilyen sorokat mer leírni: „Úgy szeretnék zokogni, sírni A sírra ébredt vágy felett”? Nemcsak a „sírra ébredt vágy” kitételnek a korhoz képest hallatlan sűrűsége a meglepő, hanem a nyelvi megoldás, a kétsoros versmondattal az azonos hangalak (*sír*) és különböző jelentés kész költőre valló egybejátszása is. Ezt

követőleg, ennek a megidézett sír-képzetnek a vonzaskörében a következő sor („De ránézek fehér arcodra”) egyébként konvencionális jelzőjében is hajlandók vagyunk valami baljósat, másként, halálosan fehérét sejtteni.

Tévednénk? Túloznánk? A második strófa két sora: „Leolvasom sápadt arcodról A rád erőszakolt hitet” nem cáfolja meg sejtésünket, bár ezt a „csodás balzsam”-ra várás és „megdöbbenést” az *Új versek* Adyja már másként, tömörebben, drámaiban, a megütött hangnak nem ismétlésével, hanem – esetleg képibb – fokozásával fejezne ki. Ám éppen aki ismeri már ezt a későbbi Adyt, figyel föl ebben a hangulati és szövegkörnyezetben a „fehér” jelzőre, és gondol vissza ugyanakkor a ciklus első darabjának – A *Hérben* mutatványul idézett – utolsó sorára: „Köztünk a múltnak tiltó romja áll! . . .” Bármilyen szokványos a „köztünk áll a múlt” gondolata, ez a „tiltó rom” egy pillanatra megállít. Sírra ébredt vágy és „lélekjárás, kriptá-illat” nincs is olyan messze egymástól; és „ódon, babonás vár” elhagyottan kongó termekkel szintén rokon képzetek; itt „félhomályból” előderengő „fehér arc” és láttán a döbbenet, amott a várban éji órán járó s ablakon kinevető „fehér asszony”: a korábbi „fogalmazás” mintha a későbbi „láttatás” halvány előképe volna. Persze az egyik vers Szabó Irmáról szól, a másik, A *vár fehér asszonya* már Lédáról; az egyik még jórészt konvencionális, a másik már „új”. S az új nem a régiebbnek a kifejtett változata. Egyszerűen csak arról van szó (ha tetszik: igen jelentősen már arról van szó), hogy a *Versek* Adyában, kivált a későbbi keletű darabokban az öröklött és átvett sablonok közt már ott sodródnak egy nemsokára kialakuló ihletvilág és jelképrendszer *elemet*. Akkor majd a századvégi „félhomályból” köd és éjszaka lesz, s a verset sugalló lírai helyzet konverálódik: a „színhely” maga a költő lelke, a lírai „esemény” pedig egyszerre „süllyesződik” egy sorsszerű „valaha”, és emelkedik egy végzetesen eleve rendelt jelen időtlen idejű mítoszába.

A *Félhomályban* ötödik darabja egyetlen, nyolc sorból álló strófa. Egészében Reviczkyre emlékeztet, de a szakasz második fele már egy árnyalattal több. Így hangzik:

Nem jó kép itt az „ősi napsugár”,
Mít mi érzünk, nem késő szerelem.
A szerelem nem szájalomra vár
S te szájalomból érzel csak velem.
En reszketek egyedül elkárhozni,
Magammal vinném beteg lelkeidet. . .
De végzetünkkel mindhiába küzdünk:
Nekünk e g y ű t t még halni sem lehet! . . .

Az első sor még olyasféle „közvetlenség”, olyasféle „kiszólás” az olvasónak, vagy inkább talán bevonása, beavatása az élménybe, a versbe és a költői műhelybe, amilyennel bőven találkozunk a századvégi lírában. A folytatást akár Reviczky is írhatta volna, a többit azonban már nem. E záró négy sorból Ady az utolsót húzta alá; mi inkább az első kettőt emelnénk ki: ebben mintha már valami baudelaire-i lenne. Természetesen *avant la lettre*: Ady ekkor még nem találkozott Baudelaire-rel, tudunkkal még a nevét sem írta le; ha egy-egy szórványos fordítása a kezébe is kerülhetett (Reviczky-nél az *Éjféli számvetés*, Radó Antal *Idegen költők albumában* – 1891-ben jelent meg – *Az albatros*, Endrődi Sándor tolmácsolásában az 1898-ban közölt *Ábel és Kain*), ebben a „századvégi” áthasonításban aligha sejtette meg a francia költő később a sajátjával oly rokonnak érzett „démoniségát”. Ez a két sor (a közös kárhozás, és a magányos kárhozattól való reszketés) mutatja talán a legpregnansabban, hogy ha csírában, ha potenciálisan is, mennyire benne van már, és mennyire a magyar századvég örökségeként van benne a *Versek* Adyjában, s a továbbiakban, a *Még egyszer* kötetén át az *Új versekig* és *Adyra hangszerelt Három Baudelaire-szonettjéig* mennyire inkább, vagy elsősorban a maga lehetőségei és törvényei szerint való fejlődés nála az, amit korábban szívesen tulajdonítottak pusztán Baudelaire-hatásnak. Szerelem és kárhozat fogalmát egyébként már Vajda János egybekapcsolta lírájában, mert eggyé élte élményvilágában, és Adynak kárhozó szerelemre, szerelmi halálra „ihletői”,

egyáltalán „baudelaire-izmusának” forrásai közt a legelsőnek – és talán legfontosabbnak – őt, Gina költőjét kell látnunk; azt, akit a *Találkozás Gina költőjével* lázas, Ginát és Lédát egybevizionáló soraiban nem csak úgy véletlenül és vaktában nevez majd 1905-ben (amikorról a vers való) „szent elődjének, nagy rokonának”, s előbb „lelke atyjának”, akinek szent csont-kezét mindig a homlokán érzi.

A *Félhomályban* második versét már nem idézte bemutatásul *A Hét* (esetleg a szerkesztő sajnálta már a helyet a névtelen ifjú költőtől); pedig ez a kétszer öt sor, amit bizonyára amolyan röpke kis dalnak minősített az akkori ízlés, egyike a *Versek* legfontosabb és legszebb darabjainak, akármilyen sablonos is az első sora („A szívemből egy-egy sóhaj. . .”). Annál kevésbé sablonos a második: itt a sóhaj nem suhan, nem oson, nem sír, nem is eseng, mint általában a század végének lírájában, hanem „átnyilallik” a másik szívbe (a szokatlan, igeköthős alak erőteljességét már Bóka László kiemelte, i. m. 115.); s ez a kezdő két sor a második szakaszban megismétlődik mindössze annyi különbséggel, hogy a „szívem” és a „szíved” helye fölcserélődik. Azonos a két szakaszban a negyedik-ötödik sor is; itt az alig rezzenésnyi különbség az, hogy az első stófa „Amit adhatsz még nekem” a másodikban „Amit néked adhatok” lesz. Látnivaló, hogy a második stófa nem más, mint az elsőnek majdnem szó szerinti megismétlése, első személyből második személybe való áttétele: már-már észrevehetetlen dallamvariáció. Kivétel mindkét szakaszban a középső, súlyponti sor; az elsőben: „Egyedüli kincs tetőled”, a másodikban: „Oly kevés maradt a múltból. . .” Az „egyedüli kincs”, ha már némileg föllazítva is, még beleillik a „logikai” összefüggésbe: nem kétséges, hogy ez az egyedüli kincs a „szívedből egy-egy sóhaj”. A második szakaszban azonban a harmadik sor, a stófának mintegy a tengelye, két pauza, két szünetjel (. . .) közt inkább csak úgy betéved, minden logikai kapcsolat nélkül beúszik valahonnét; mintha az a négyszer is emlegetett sóhaj testesülne hangokká, szavakká, nosztalgikusan sóhajtó mondattá: „Oly kevés maradt a múltból. . .” Nyilvánvaló, hogy ez a tíz sor, mely igazában nem is tíz, hiszen négy-négy csak változata egymásnak, ismétlődő szavaival, halk zenéjével, egybecsengő hangzataival többet „mond” a tartalmánál, kevés szavával valami szavaknál mélyebbet és szavakon túlit fejez ki; nem kimondva közlő, hanem sugallva sejtető, tehát joggal szimbolistának nevezhető vers. Ilyen tiszta formában az első egyike költészetünkben.

De nem a legelső ilyesfajta kísérlet Adynál. A költő öccsétől való az Ady-irodalomnak az *Ősz felé* című vershez fűződő, közismert adata: az ifjú költő, tervezett kötetének egyelőre még gyér anyagát szaporítandó 1898 nyarán, amit otthon, Érmindszenten töltött, több verset írt. Ezzel az *Ősz felé*-vel, mikor elkészült vele, büszkén jött elő „az öreg méhesből” és „egészen felhevülve olvasta fel” öccsének, többször is elismételve, hogy: „Ez az első dekadens magyar vers!” Ha valóban így volt (s miért ne lett volna így?), akkor a huszonegyedik esztendejében járó ifjú költő nagyon jól tudta, hogy most valami nem szokványosat, valami mást csinált, a közkeletű költői modorból kilépve valami újat kezdeményezett. Ez lenne tehát az a „pillanat”, amikor – Vezér Erzsébet találó megjegyzése szerint (i. m. 47.) – az ifjú Adyban „az ösztönösen könnyed és biztos ritmizáláson túl bizonyos tudatosság már formai vonatkozásban is” megjelenik; amikor megpróbálja megtörni a gondolatot oly könnyen eltemető, a hangulatot oly könnyen uniformizáló, a közhelyeket oly könnyen előhívó egyhangúságukat, és megkísérli a formát valahogyan saját magához, élményéhez, hangulatához, érzésének lüktetéséhez idomítani.

Ennek egyik módja (és ez a nagy „fölfedezés”) egyes soroknak, sorrészeknek, szavaknak az ismétlése, s ezzel a dal Reviczky-féle „vigasztaló zenéjét”, dallamos lejtését meghaladó, szuggesztív, belső muzikalitás megteremtése: zenéé, mely már nem a fülnek szól, nem elringat, nem elandalít, nem is „vigasztal”, hanem mélyebb és lényegesebb funkciójú: összefoglal, dramatizál; nem „kísér” hanem „jelent”. Igazában majd csak később lesz Ady egyik jellegzetes formai eljárása: például ahogyan (az *Új versekben*) a *Temetés a tengeren* első stófájának második sora egyetlen szó változtatásával (*alsunk* helyett *futunk*) a vers záró soraként ismétlődik; ahogyan a *Harc a Nagyúrral* tíz stófájában rímhelyzetben háromszor ismétlődik az „arany” (*aranyom, aranyod*), kétszer a „nevetett”, és a végső itt is a kezdő sor variánsa; vagy ahogyan *A lelkek temetője* második és negyedik szakasza a kezdő sorok híján

azonos, e kezdő sorok pedig egymás változatai: „Itt azok éltek, kik nem éltek”, és „Óh, boldogok itt, kik nem éltek.” De az *Ősz felé* már effajta kísérlet, ha még kissé merevebb és iskolásabb is: öt szakaszon át ismétlődik, mintegy fordított refrénként, az első sor, háromszor rímhelyzetben a „falevél” (egyszer mint „hulló levél”), kétszer a „szél”, mindkétszer egy-egy igen szugesztív sorban („Tarlóból fújdogál a szél”, „Temetőből a kósza szél”), háromszor a már hangalakjánál fogva is jelentős „szállongva”, „szálldosnak” „szállong”, ugyancsak háromszor az „emlékek”, „emlékezés”, „emlék”; a végső pedig („Ébredés a kripták alatt”) alig-alig eltérő változata a harmadik strófa utolsó sorának („Felébredés kripták alatt”)... A vers itt is, mint a jó félévvel későbbi *Félhomályban* második darabjában, túlmutat a „szövegen”, és nagyon kevés, sokszorosan variált szóval nagyon sokat sejtet; s itt is jellemző már az ott észlelt „lazarág”: a harmadik strófa négy sora közül egyikben sincs igei állítmány, amely a hangulatilag egymás mellé sodródott képzetek közt szorosabb, „logikusabb” kapcsolatot teremtené.

Formailag szintén újszerű az 1899 januárjából való *Itthon*, melynek középső strófáját Vezér Erzsébet (i. m. 47.) „a merészebb strófaépítkezésre való törekvés” példajaként idézi. Ez is a *Versek* kiemelkedő darabjai közé tartozik, már hamisítatlanul Adyra valló intonálással („Áldott kezddel simogatsz meg”), valamint a megtörtség, bánat, leroskadás érzéséhez és ihletbeli „mozdulatához” mind hangzásában, mind dinamikájában illő forma teremtesének nyilvánvaló törekvésével. A strófák első és ötödik (utolsó) sora azonos, ráütésszerű nyomatékkal, ami szintén kedvelt fogása lesz a későbbi Adynak (pl. *Új vizeken járok, Megcsókolom Csók-kisasszonyt, Hepehupás, vén Szilágyban*, stb.); a második sor egyetlen jambus („Anyám”), s rá ugyanaz a rím felel egy öt jambusból álló sor végén, míg az ölelkezve ismétlődő kezdő és záró strófasorok negyedfelek, a rímtelen negyedik pedig két jambusnak indul, de a harmadik szaktól trocheussá fordul: ez is már az „igazi” Adyra valló szabad ritmus-kezelés.

Hogy hogyan talált rá arra a hangra, vagy hol talált példákat azokra a formai merészségekre, amelyek az *Ősz felé*, az *Itthon*, a második *Félhomályban* című versekben észlelhetők? Nem tudjuk. Magától hibázott rá a „dekadens” hangra, ahogyan az *Ősz felé*-t nevezte? Vagy már látott, olvasott valamit Verlaine-től vagy a nyolcvanas évektől az ő vezérsége alá sorakozott *École décadente* valamely más költőjétől? Ez végtére nem lehetetlen, hiszen – Bóka Lászlótól is tudjuk – francia lapokat és neveket ismertek Debrecenben legalább újságíró körökben, egy Ady-féle tehetségnek pedig nem szükséges jól tudnia franciául ahhoz, hogy ami újszerű és ami hajlamainak megfelel, befogadja és sajátjává dolgozza föl. Bóka László szerint (i. m. 83.) az *Ősz felé* írásakor még „nem sok fogalma lehetett a ’dekadens költészetről’”. Talán jobban megközelítjük a valóságot, ha azt mondjuk: valami fogalma azért már lehetett róla, különben nem nevezte volna versét, igen találóan, dekadensnek, és nem dicsekedett volna vele, hogy ebben a nemben ő írta az „elsőt”. Egy lángésznek a legvéletlenebb és legparányibb szikrácska is elég hozzá, hogy tüzet fogjon; de hogy szövegszerűleg mi lehetett ez a „szikra”, az alighanem örökre rejtély marad. Nyom egyelőre nincs: Ady debreceni cikkeiben se Verlaine, se más *décadent* neve, ami persze teljesen érthető: „abban a rettenetes chaosban, melyet modern irodalomnak nevezünk”, nem túlságosan könnyű eligazodni az irányok közt, és főként értesülni arról, ami új és legújabb, kivált Zilahról vagy Debrecenből, egy huszonegy esztendő fiatalembernek („könnyű neked ott fenn Pesten” – írja a *Szilágy* hasábjain volt iskolatársával, Somogyi Endrével a „tárcatárgyak” körül kerekedett vitájában). Léven színházi referens, elsősorban azoknak az újabb, francia és nem francia íróknak a nevét ismeri, akiket Debrecenben bemutattak: többnyire könnyű vígjátékok fölszínes szerzőit. Megkülönböztetni azonban már tud, környezetéhez képest elég radikálisan haladó ízléssel; tudja és meg is írja (1899 októberében), hogy a közönség kedvelte „romantikus ostobaságoknál és léha francia vígjátékoknál” több, igazabb irodalmat jelentenek – hogy az ő listáját idézzük – „Ibsen, Hauptmann, Sudermann, Pinero, Bracco és Thury Zoltán remekei”, s ő, akár pusztán futólagosan, akár egyes esetekben jobban ismeri őket, ezeknek a „hitén van”. Említi futólag Maupassant-t (de Flaubert-t nem), tud a Dreyfus-ügy miatt közhírben álló Zoláról, tud természetesen a fiatalabbik Dumas-ról, *A kaméliás hölgy* írójáról; ez a vegyes, sokban véletlenszerű

„irodalmi műveltség” azonban, úgy látszik, egyelőre még inkább egy általános társadalmi-politikai radikalizmus, nem pedig valamilyen határozottabb *irodalmi* radikalizmus ihletésében és irányában alakul ki. Elmélyülni, rendszereződni, többé-kevésbé tudatosulni és irányítottá válni majd csak Ady következő korszakában és állomáshelyén, Váradon fog.

De valakit, aki a legdöntőbb élménye lesz, valamennyire már minden jel szerint Debrecenben megismer, ha nagyon fölületesen, esetleg csak hallomásból is. Később, 1903 őszén Érdmindszentről azt írja majd Léda húgának, Brüll Bertának: „Most Nietzsche-t olvasom újra.” Ha most *újra*, akkor mikor olvasta először? Talán Váradon, ahol jól ismerték a *Zarathustra* bölcseletőjének nevét és írásait? Ott nyilván olvasott belőle: tanú rá cikkein kívül a *Még egyszer* kötet már igazán Ady-világgá alakuló világa. Csakhogy nem olvasott-e már tőle, legalábbis nem találkozott-e vele már Debrecenben is? A nevét mindenesetre hallotta, olyan „körítésben”, mely számára aligha volt érdektelen. Egy későbbi vallomásában, melyet Kovalovszky Miklós is idéz a kérdéssel kapcsolatban (*Emlékezések*, II. 85.), Ady azt mondta: „Már tizenkilenc éves voltam s még mindig csak azt éreztem, hogy valakinek az árnyéka vagyok. Bambán futottam valaki után s a nevét is Öreg [helyesen: Öreg] Jánostól hallottam először, aki Debrecenben professzor philosophiae. Csak annyit mondott róla, hogy Nietzsche bolond volt s meghalt agylágyulásban. S nekem az elfelejtett der-die-das sem volt akadály, hogy tudatlan árnyékából tudatos árnyéka legyek...” Ez a szöveg köztársas mondatkapcsolásával („s nekem...”) azt sejteti, hogy a figyelem-fölhívás után Ady ott helyben nekiállt Nietzsche, föltehetőleg a már európai híru *Zarathustra* olvasásának, „nehezen”, eredetiben, mert hiszen magyar fordítás még nem volt. A vallomás azonban nem egészen hiteles; inkább a saját múltját elmitizáló költő jellegzetes „adyádája”, mintsem tényközlés. Öreg János ugyanis 1897-ben, 1898-ban kétségkívül említhette Nietzsche nevét, akár azt is mondhatta, hogy „bolond volt”, de azt már aligha, hogy „agylágyulásban meghalt”: Nietzsche csak 1900. augusztus 25-én halt meg, amikor Ady már Váradon volt.

Az bizonyos, hogy Öreg János valamelyik előadásában említette (és föltehetőleg mellékesen és nem nagy hódolattal) Nietzsche-t. Miért ez az *ad hoc* említés? Talán azért, mert egy aktualitásra reflektált a professzor: Debrecenben föltehetőleg beszéltek műveltebb körökben, újságírók, írók, művészek, egyetemisták közt a már több mint tíz éve Európa-szerte egy „új erkölcs” bibliájaként olvasott *Zarathustra*-ról. Agyban megmaradhatott, amit a professzortól s amit akkor, és nyilván utóbb is, Nietzsche-ről hallott. Talán 1899 tavaszán megint hallott róla? Vagy talán akkoriban történt az a későbbi vallomásában említett „nehéz” nekirugaszkodás a szövegnek, az a bizonyos „első”, legelső olvasás, vagy csak belekóstolás (ami azonban egy költőnek bőven elég egy ihletre)? Tudjuk, ebben az időben már erősen folyik a *Versek* előkészítése; Ady az utolsó pillanatig gyarapítja a még mindig ösztövére anyagot. Ciklusokba még nem rendezi (a következő *Még egyszer*-ben sem), a darabok azonban, minden esetlegesség ellenére sincsenek teljességgel csak úgy tövel-heggyel összehányva; valami csoportosítási szándék kivehető helyenkint. Például a Szabó Irma-szerelem versei jórészt egymás mellé kerülnek, a Zsóka-szereleméi és a nekikeseredett diákkor-búcsúztatásokéi legalábbis egymás közelébe; valami hangulati fölépítése van a kötetnek. Aligha véletlen tehát, hogy az *Álmodom*... meg az *Azuba* egymás mellé kerül. Az első csak a kötetben jelent meg; ez és az 1899 tavaszáról való prózai szövegrokonságok teszik valószínűvé, hogy ez a – mint többen kiemelték, a *Felhők* és az *Apostol* Petőfi-hangját utánzó – vers valamikor 1899 áprilisában-májusában keletkezhetett. A petőfies szólamok közt azonban hamisítatlan nietzscheánus gondolatok húzódnak meg: „hazug bálványok százezre” omlik porba, „avult, buta korlátok” dőlnek, meghirdetődik a „megváltásnak új evangéliuma”.

Az *Azuba* „nietzscheizmusa” bonyolultabbnak látszik. Ady Lajos szerint ez is ugyanazon az 1898-as vakáción keletkezett, mint az *Ősz felé*, egyenesen az ő biztatására: „Egy elbeszélő természetű, s főként hosszabb költemény megírására buzdítottam Bandit” – írja. Olyan versére, amit szavalni lehet; és amilyen Reviczky híres műve, a *Pán halála*. Ady engedelmesen neki is állt a munkának. De miért jelent meg a vers csak jó félév múlva, 1899. április 1-én? Nagyon valószínű, hogy itt is Koczás Sándornak van igaza: akkorra készült el az előző nyáron elkezdett vers. A második rész ugyanis, a 61. sorral kezdődőleg kissé más hangú, mint a még jobbára századvégies előzmény. Azuba panaszkodó

századvégi-bibliai szerelmesből egyszerre „örjögő, szerelmes asszony lesz”, „fúló hangon” átkozódni kezd, és az a „vad átok”, amit a Galileaira szór, veszedelmesen hasonlít a kereszténység „rabszolgamorálja” és „bilincsei” ellen lázadó Nietzschének a korlátlan, teljes élet nevében hirdetett tanaihoz.

Ez a két vers, *Az Almodom. . .* és *az Azuba* – az egyik egészében, a másik alighanem csak második, átkozódó részletben 1899 tavaszáról – ha közvetetten is, de talán elég hihetően valószínűsíti és lokalizálja időben Ady első komolyabb Nietzsche-élményét, mégpedig már Debrecenben. További fejlődése szempontjából ez a legfontosabb „szerzemény”, amit majd (1900 legelején) Váradra magával visz, s ott majd tovább gazdagít, szerveesebben és mélyebben magába és magává él.

JEGYZET

A szövegeket, mind a prózaiakat, mind a verseket a kritikai kiadásból (Ady Endre Összes Prózai Művei, I. 1955., Ady Endre Összes Versei, I. 1969.) idézem; minden esetleges további, és a tanulmány szövegében külön nem jelzett irodalom megtalálható az utóbbinak a jegyzetanyagában és kommentárjaiban.

EGY ADY-VERS OLVASÁSA KÖZBEN*

„Ádám, hol vagy?” –

„Ádám, hol vagy?”

Oszlik lelkemnek barna gyásza:
Nagy, fehér fényben jön az Isten,
Hogy ellenségim leigázza.

Az arcát még titkolja, rejt,
De Nap-szemét nagy szájalommal
Most már sokszor rajtam felejt.

Es hogyha néha-néha győzők,
Ő járt, az Isten, járt előttem,
Kivonta kardját, megelőzött.

Hallom, ahogy lelkemben lépked
S az ő bús „Ádám, hol vagy?”-ára
Felelnék hangos szívverések.

Szíveimben már őt megtaláltam,
Megtaláltam és megöleltem
S egyek leszünk mi a halálban.

A cím

Ady meglehetősen ritkán használ idézőjelbe tett verscímet. Az „Ádám, hol vagy?”-gyal együtt összesen négy ilyen vers van, azonkívül egyben szerepel a „Dies irae” kifejezés (A „Dies irae”). Érdekes, hogy a négy előbbi vers közül három bibliai idézet (a negyedik „A XXX-ik századból” – egy tisztelője verskötetének címe, itt nincs jelentősége), a „Dies irae” rokon velük, egy közismert, máig élő középkori ún. sequentia két kezdő szava, mely aztán átkerült a *Requiembe*. Poétikai és jelentő funkciójában ez áll legközelebb az „Ádám, hol vagy?”-hoz. Ugyanis ez a két idézet anticipál – legalábbis a keresztény kultúrában valamennyire is otthonos ember számára – közismert formulájával valami nemzetközien egyetemet. Bár két másik idézet-cím is a Bibliából való („Te előttem volt”, „Örvendezz, ifjú, ifjúságodban”), s bár a második (Prédikátor könyve XII. 1.) talán ismerős is, és elég jelzést tartalmaz, Ady mindkettő elé magyarázatul odailleszti a tágabb bibliai szöveggörnyezetet.

*Ez az elemzés eredetileg egy hosszabb cikk keretében befejező illusztrációnak készült egy elmefuttatáshoz, mely a vallás, különösen a művészi vallás s ebben is elsősorban Ady „vallásosságával” foglalkozik. Egyes, itt sokszor érthetetlen utalások erre az elméleti bevezetőre vonatkoznak. L. Literatura 1977. 2. sz.

Tehát önmagukban nem érzi eléggé világosan jelentő jelképeknek. A másik kettő azonban e tekintetben szerencsés találat, egy teljes mitológiai (vallási) képzetköröt idéz fel, s olyan értelemben egyetemes, mint – mondjuk – *A leláncolt Prométheusz*, *A megszabadított Prométheusz* stb. Az Ady-címadásban ilyen szerepet tölthetett volna be explicitebb formában „*Az Illés szekerén*” (cikluscím!), ha valamilyen képpel, jelképpel ismét egy seregnyi kimondani-nem-szükséges információt tartalmaz(na). A bennfoglalt információkban gazdag cím – úgy vélem – poétikailag és funkcionálisan szerencsésebb, mint a vers nélkül közömbösen, rejtélyesen, esetleg idegesítő értetlenséggel ható cím, ti. egy olyan (szűkebb-tágabb) világra nyit ajtót, melynek felidézésében a költő bátor ökonómiával mellőzhet egy csomó közismert asszociációt, s csak az újra, a váratlanra koncentrálhat – miközben azonban az említett asszociációk folyamatosan dúsíják, támogatják a költői közlést és kifejezést. (Ennek feltétele azonban, hogy az idézet-cím, jelkép-cím ne legyen nagyon elkoptatott, mint az például a neoklasszicizmusokban az antik mitológia felelevenítése során történt.)

Az első versszak

Ha egy kissé figyelmesen s a lehetséges mértékű behelyezkedéssel olvassuk a verset, már ez az első versszak felveti az Ady-ars poeticának szinte áttekinthetetlen problémátömegét. Már az első sor is szinte tipikus Ady-sor: egy – látszólag tárgyilagos és szószerintiséget sugalló – in medias res „bejelentést” (vagy kijelentést?) tesz, általában a sor végével záruló, olyan egyszerű vagy mellérendelő mondat formájában, melynek az alanya – az esetek többségében –: én. Adynak erre az egyszerű, tárgyilagosnak ható, kijelentő közlésmódjára többen is felfigyeltek (többek között Hatvany, Sík Sándor, Németh László)¹, és igen figyelemre méltó értelmezésekkel is kísérleteztek. Első kérdésként mindjárt az vetődik fel: ez az első személyű kijelentés a kifejezést (önkifejezést) vagy a közlést (vallomást, informálást) szolgálja? Király István figyelmét az ragadja meg, hogy – „lírai naivság” formájában – Ady legtöbbször valakihez intézi beszédét, tehát a közlés lenne az elsődleges funkció,² ugyanakkor Sík Sándor – nyilván az első személy pregnáns jelenléte miatt – úgy látja, hogy Ady „egész költészete egy szakadatlan önvallomás” (i.m. 200, 211). Nem volna meglepetés, ha mindkét félnek igaza lenne azzal a következtetéssel: Adynak egyik nagy újsága éppen az, hogy az érintett eljárásban egybeesik az önkifejezés a közléssel. Bár nem szabad félvállról venni Vatai László megfigyelését sem: ő éppen Ady vallásosságával magyarázza a tárgyalt kifejezésmodot. A vallásos lélek, elme, alkotó nem „magyaráz meg”, nem indokol semmit, nem érvel, nem bizonyít, hanem egy metafizikai ontológia szintjéről s metafizikai létében szemlélve mutatja be, mondja el közlése vagy kifejezése tárgyát.³ Való, hogy a vallásos gondolkozás és tudat szívesen operál kijelentésekkel (kinyilatkoztatásokkal), s éppen nem elképzelhetetlen, hogy ennek nyelvi vetülete az állító-kijelentő egyszerű mondatok kedvelése.

De további megjegyzések is kíváncsiak ide. Egy olyan intonálás, hogy „Oszlik lelkemnek barna gyásza” (például!) a romantikus Vörösmartynál vagy a kora szimbolista Baudelaire-nél is kétségkívül rejt magában – mint a teremtésben s kifejezésben, de a befogadásban is közbeeső fokozatot – valami értelmezésszerű hasonlatot és sugallatot, hogy „valami olyasmi megy végbe bennem, amit fogalmi tartalmú szavakkal így mondhatnék” – de Adynál nem erről van szó. Nála ez a (beleértett, implicit) közbeeső fokozat elmarad, a képet szó szerint, valóságként kell venni, nincs valami megközelítő megfelelés; egy hasonlatszerű asszociatív lehetőség ez, de már egy fogalmi denotatumra utal. (Megint

¹ HATVANY Lajos: *Ady világa* – Isten könyve. I. Találkozás Istennel. II. Viadal Istennel. Pegazus-Verlag, Wien [é.n.] Id. II. 12; SÍK Sándor: *Gárdonyi – Ady – Prohászka. Lélek és forma századforduló irodalmában*. Bp. [1929] 200, 211 stb.; NÉMETH László: *Készülődés a Tanú előtt*. I. Bp. 1941. 256.

² Egyetértve idézi VARGYAS Lajos: *Az Ady-versek ritmusához*. It 1976. 979. (A jelenséget különben már Sík Sándor is megfigyelte.)

³ VATAI László: *Az Isten szörnyetege* (Ady lírája). Occidental Press. Washington, D. C. 1963. 205.

csak meg kell említenem azt az analógiát, hogy a vallás, a mitológia, a vallásos-mitológikus gondolkozás és közlésforma jelképeihez, szimbólumaihoz nem keres kiegészítő magyarázatokat, értelmezéseket.) Hatvány nagyon szemléletesen szól az efféle Ady-szerű intonálásmódról: „Nem közvetve, hasonlaton keresztül, de közvetlenül . . . rugtat neki a témának” (i. m. II. 12). De ez mégse a Petőfi-szerű közvetlenség, melyben a közlést-kifejezést a *nyelvi* közlés-kifejezés *első síkjának* szószерintiségében kell felfogni – valójában már egy szimbolizált képi síkon mozgunk. De egyszersmind és ugyanakkor azt is tudjuk, hogy költői teremtsérről s nem az objektív valóságról van szó. Hiszen az értelem azért csak tudja, hogy jelkép, kép, szimbólum mint forma és ezek denotátuma semmiféle szemiotikai rendszerben nem eshet egybe.

Még tovább visz annak konstatálása, hogy az intonáló bejelentés mintha valami látvány vagy történet, szóval egy *jelenet* előtt húzná el a függönyt . . . Az intonáció minden költőre legalább annyira jellemző, mint a kifejtés vagy a befejezés-lezárás. Azt már láttuk, hogy Ady kedveli az egymáshoz még kötőszóval is ritkán kapcsolódó (és a sorral végződő) mellérendelő kijelentő mondatokkal való indítást. (Az egész versben összesen *három* – laza – alárendelés van.) Most azt kell megállapítanunk, hogy ez a nyelvi, pontosabban: mondattani indítás *dramai* értelmű: minden mondat egy-egy mozdulat, akció-mozzanat a lélek színpadán folyó történet kibontásában. A lélek színpada. . . Sík Sándor remekül figyel meg, hogy: „A gondolat, érzés, az élmény nem előre halad, hanem befelé”, a költő nem egyszerűen közli-leírja élményét, „hanem a versben magában éli végig” (i. m. 219). Talán nem is meglepő a magát nagyon jól ismerő Ady szájából hallani verseinek ezt a drámai fogantatását és kibontását. A verseit megzenésítő muzsikuskoknak mondja (1909–1910-ben): „Csak egyet kérek: arra emlékezzetek, hogy ezek a versek az *érzés drámái*, a belső rettenetek új jai. . .”⁴ E „cselekményben” (itt és általában) nincs kérdőjel, felkiáltójel, akár gondolatjel sem. . . csak lépések, az említett jellegű mondatokban realizálódó gesztusok, mozzulatok vannak. Ady művészetének arról a teremő mozzanatról, hogy bizonyos „tárgyi” objektív és statikus szubsztanciákat (érzés, benyomás, szemlélet, gondolat stb.) az *idő*, a folyamat, a történet síkjára vetít,⁵ ennél persze részletesebben kellene szólni, meggyőződése ugyanis, hogy ez a lelki-lírai történet, drámát kijelentő-leíró-megleveníő, olykor szinte az ősköltészetet sugalló kifejezés-, közlés- és ábrázoló forma Adynak egyik legmegrázóbb művészi ereje. (A teremő mozzulatoknak kalapácsütésszerű, egyszerű kijelentő súlya miatt olyan nehéz Adyt szavalni – korszerű szóval: „versmondani”). A lírai költészetbe oly erősen beleépült retorikának vagy az epikus közlés fűzőszerűségének úgyszólván semmi nyoma benne.

De maradjunk még mindig egy keveset az indításnál. Ezt az indítást nagyszerűen érzékelteti az (igekötő nélküli) versnyitó (!) *oszlík* igeforma kezdő-mozzanatos aspektusa (= kezd már oszlani, fokozatosan oszlík). Másrészt, amikor az egyetlen sornyi-mondatnyi kijelentésből világos, hogy a színpad, a színtér a költő lelke, ugyanezzel az egy mondattal a költőiségnek és a lírának egy művészi szférájába invitál a költő: oda invitál egyrészt a közlés *nyelvi* formájának választékosságával (jegyezzük meg: a *barna* jelentése itt a kissé régies irodalmias ’sötét fekete’)⁶, másrészt a történet *tartalmi* minőségével is, hiszen a „lélek barna gyászának oszlása” nem a hétköznapi történetek szférájának mozzanatai közé tartozik. De (egy már említett) gesztus és irányulás is átemel egy nem dologi, nem hétköznapi világ színterére: amikor a sötét gyász oszlása kitarja a színteret, az oszladozó fellegrárpit résein egy introvertált, személyes, tehát öntörvényű, önéletű *lélek* világába lehet belátni. Ezt a lelket eddig a külvilágtól nem anyag, nem testi lényeg, hanem valami sötét, átlátszatlan, kód- vagy felhőszerű „gyász”: egy léged, anyagatlan szubsztancia választotta-határolta el.

És alig kezd oszlani ez az *anyagtalan*, de *valóságos sötét* légiesség, megjelenik – vagy legalábbis közeledik – a jelenet egyik szereplője: az isten (sőt: az Isten). Ez is anyagtalan – de *színe, kiterjedése*

⁴ Ady Endre: Összes prózai művei. . . X. Sajtó alá rend. LÁNG József és VEZÉR Erzsébet. Bp. 1973. 253. – Az én kiemelésem – M. A.

⁵ A kérdérről részben VATAI László. i. m. 69.

⁶ Vö. „Mint a barna éjjel szeme pillantása” (Arany). Adynál máshol is előfordul, pl. „Mi áttörünk, vad paripáim, [. . .] Mi áttörünk a barna halálón” (*Dalok tüzes szekeren*). + or

és égi fényruhája van, „nagy, fehér fényben jön”: különös, világteremtő hatással az oszladozó sötétség terébe. Mintha az *Isteni színjáték* vagy Milton (*Elveszett paradicsom*) csupa fény istene jelenne meg – vagy még inkább a világteremtés bibliai istene, akinek első tette a „Legyen világosság!” parancs: a sötétség helyébe a világosság léptetése volt.⁷ A lelket elöntő fény így már nem is színteret, hanem immár világgá lett kozmoszt teremt, melyben isten és fény egybeesik.

Valamiként már-már a titok, az irracionális költői teremtés szférájába tartozik az, hogy amint a lélek színterén (kozmoszában) végigfut az isteni fehér Fény – egyszerre, nem is egyszerre: fokozatosan világos lesz a vers nyelvi színterén is . . . Az előzőkben (részben Jékel Pál – Papp Ferenc nyomán, de rajtuk is túlmenően) erős székszisszel tárgyaltam az egyes hangok objektív „jelentésével”, illetve minőségével (magánhangzó – mássalhangzó, „magánhangzóság”, „zengősség”,⁸ nyíltság-zártság, magasság-mélység, képzés helye és formája stb.) kapcsolatos hangszimbolikai és esztétikai felfogásokat. Azt azonban nem tudom – s nem is akarom – kétségbe vonni, amit Király István fejtett ki leg-egyértelműbben a sötét és világos hangzókkal (illetve a „hangzási szint”-tel kapcsolatban.⁹ Különösen az a megállapítása válik itt fontos objektív érvényűvé, hogy „a hanggúla csúcán álló »semleges« hang, az *d*, a költői nyelvben a magas hangokhoz vonzódik inkább, s nem a többi mélyhez”. (Eszert az *d* a „világos hangok” közé tartozik.) Csak ebben az értelmezésben válik kézzelfoghatóvá, hogy az első sornak a sötét felé hajló hangszínét („Oszlik . . . barna . . .”) éppen a „gyásza” villámélességű-fényességű *d*-ja hasítja szét, hogy az „oszló barnának” ezen a résén át áradjon a fény a 2. és 3. sorba (az előbbi sor: *a-e-é-é-e-ő-a-i-e*, az utóbbi: *o-e-é-i-e-i-d-a* hangzási szintű). Igenis „fehér fényben jön az Isten” – a lélek kozmoszában, a nyelv hangszimbólum kozmoszában is – tökéletes korrespondenciában.

E mellett a teremő csoda mellett valami összetéveszthetetlenül adys fordulat is bekövetkezik a 3. sorban. A Fény istene (vagy Istenfény) egyszerre antropomorfizálódik, személyes baráttá, patrónussá, szövetségessé testesül s otthonosodik. Emberisten, Ady-isten lesz, akinek az a funkciója, hogy a költő személyes „ellenségeit leigázza”. Az Isten kisebbedett meg ennyire, vagy a költő nőtt meg? Azt hiszem, egyik sem, vagy mind a kettő: immár egyforma mértékkel mérhetjük őket. Igaz ugyan, hogy a kozmikus Fényisten mintha egy árnyalatnyit átváltana egy puritán kálvinista, védő-pajzsos, harcos istenné („Erős várunk a mi istenünk. . .”), de ez az isten mégis az embernek fénnel elárasztott lelkébe befogadva – nem kívülállóként! – fordul az ellenség ellen: talán nem is más, mint az ember erősebb, jobbik, fényesebb énje. Különös módon érvényesül ez a „kettős egység” a vers perspektívájában: az első sor „objektív” kijelentése leglényegesebb mondanivalójában az *én*-t mondja, a második sor perspektívájában csak az *ő* (a közeledő Fényisten) képe mutatkozik, hogy a 3. sorban az *én* és az *ő* – egyelőre csak funkcionálisan – már egybeessék: *ő* fogja leigázni az *én* ellenségeimet. . . E perspektíva- és lényeg-váltakozás később még gazdagabb formákban alakítja ki a vers lírai drámáját. Poétikai jelzése is van e perspektíva-keveredés –, illetőleg egybeesésnek. Már itt tetten érhető Ady úgynevezett szimbolizmusa – mely inkább mitológia –, melyben a költő nem racionális kiszámítottsággal teremti a szimbólumot (mint pl. az allegória esetében), hanem a szimbólum egyszerre, egységben születik a szimbolizálttal, az *én* a *nem én*-nel: az *én* jelképével, illetve a másik énnel – ahogy egy korábbi poétikai fokon a forma, a versforma, verszene, versnyelv együtt s egységben, kölcsönös meghatározottságban született a „tartalommal”.

Mielőtt a második versszakra térnék, röviden érinteni akarok egy olyan kérdést, melyet már az első versszak is indokoltá tesz, s amely körül – érzésem szerint – sok félreértés vagy félreértelmezés támadt. Ez a *szavak terjedelme* Ady költészetében. Azt persze elég régen s elég sokan megfigyelték,

⁷ Különös egybeesés, hogy a legújabb, legmodernebb kozmogóniai elméletekben is csak a „nagy robbanást” követően alakul ki az az anyagforma, mely fényt bocsát ki.

⁸ E terminusokra nézve I. JÉKEL Pál – PAPP FERENC: Ady Endre összes költői műveinek fonémastatisztikája. Bp. 1974. 18–19, 35.

⁹ KIRÁLY István: A verselemzés kérdéseiről. It 1975., kül. 979–980.

hogy Ady általában a rövid szavakat kedveli. (Ez persze a versnyelv természetével is összefügg, a próza jobban elviseli a hosszú szavakat is, viszont egy versbe aligha illeszthető be zavartalanul, mondjuk, a „lelkiismeretfurdalás”). Az egész költeményben – ha a tődalakban szereplő szavakat nézzük (s az olyan toldalékos szavakat, melyekben a toldalék nem „told”, pl. járt) – 26 egyszótagú és 11 két szótagú szót találunk: ennél hosszabb tőszó nincs! Van ugyan egy négy szótagú szó: *néha-néha*, de ez ikerszó, valójában 2x2 szótagú szó. Még a toldalékos szavak esetében is a két szótagúak száma: 9, a három szótagúaké ugyanennyi s mindössze 2 (!) három szótagú. Külön kezelve az igekötős igéket, itt 5 négy szótagú s 1 három szótagú toldalékos alakot találunk. Összetett toldalékos szó 2 van, ebből 1 négy szótagú (*szívverések*), 1 három szótagú, de kötőjellel két tagra bontva: *Nap-szemét* . . . Ez a statisztika világosan beszél. Megjegyzem: Jékel Pál és Papp Ferenc szóhosszúság szempontjából is felmérték Ady költői nyelvét, de azon megállapítás mellett, hogy Ady szavai eleinte túlnyomórészt rövidek, majd hosszabbodnak, s később újra rövidülnek (i. m. 37) – semmi következtetést nem vontak le. (Ez nem is volt a dolguk.) Király István viszont monográfiájában ismételten ritmikai funkciót tulajdonít a kurta szavaknak: „iramlóvá”, „száguldóvá” teszik a ritmust.¹⁰ Vargyas Lajos – úgy vélem: helyesen – arra hívja fel a figyelmet, hogy a ritmikában nem elszigetelt szavakkal, hanem szólamokkal kell számolnunk, s Királlyal szemben (egy kissé nyakatekert fogalmazással) így vélekedik: ha a rövid szavak „felsorolásban jelennek meg, akkor éppen ellenkezőleg lelassítják a mondatot; hiszen az egynemű szavak felsorolása közt megállást kell tartanunk . . . Ez tehát éppen lassítja, széttagolja a verset” (It i. h. 970–971). Az imént adott statisztika alapján én inkább affelé hajlok, hogy Vargyas felfogása sokszor megállja a helyét (talán itt is: „Nagy, fehér fényben jön az Isten”), de általánosítani nem merném. Adynak rövid szavakat kedvelése inkább jelentéstani értelmű: a szubsztanciát tömörítő, erőterbe záró poétikai hajlamról és képességről van inkább szó (vö. híres kötőjeles, tehát nem különírt összetételeit); semmint valami ritmikai elv determináló követéséről. Játékosan hullámzó-ringató, szökellő ritmus hallható ott is, ahol az értelem nem indokolja: („Megtaláltam és megöleltem”), s az egynemű rövid szavak halmozása sem lassítja le feltétlenül a ritmust, tagolja szét a verset („Jaj, jaj, ől a fény és a szó . . . Mély, ásító, hűvös, vak árok”).

Második versszak

A drámában az első versszakban odáig jutottunk el, hogy az Isten *jön*, – de még nem *jött* meg, csak fényét és ellenség-leigázó ígérését küldte előre. A megvilágosodott lélek-szinterről most *kifelé*, a *távolsba* mutat a költő: az Isten egyszerre messze, a világteremtő fény mögé kerül, mintegy árnyékba, ahol egyelőre nem is akarja felfedni magát, egész arcát. Rendkívül beszédes a *perspektíva-váltás* is: az Isten majd végig egy világosan elkülönülő harmadik személy, a költő első személye csak a sugárzó fény irányát (s célját) jelző *rajtam* alakban bukkan elő, még csak nem is hangsúlyos helyzetben. Egy más isten és – következésképpen – egy más ember áll itt élénk, mint az első versszakban. Az ember gyengeségein, gyarlóságain elszomorodó, de inkább szánakozó, mint megvető vagy büntető, arcát kezébe temető isten – és gyarlóságainak, gyöngeségeinek, csak ember voltának tudatában levő, félénk, szánalomra méltó ember – immár kívül az egyenragúsító, szövetséges győzelmet ígérő fényáradaton, de örökös várakozásban, reményben, Isten igazi arcát megismerni vágyó áhítatban. Ennek vetülete az, hogy az Isten „Az arcát még titkolja, rejti”, de a *szeme* – „Nap-szeme” – átvilágít a rejtekezésen.

Nagy pillanat ez az Ady-mitológiában: Ady végre megpillanatja az isteni Nap-arcot, a maga sugaras valóságában. (Ennek lírai igazságából mit sem von le, hogy két év múlva a költő azon sír: Isten arca csak „haragos fellegekéből” ismerős: „Nem láttam még sugaras arcod”. *Könyörgés egy kacagásért*.) A sugaras Isten-arcra nem véletlenül térek ki; a fény-, illetve Nap-elvűség, fény- és Napszubsztancia¹¹

¹⁰ KIRÁLY István: Ady Endre. I–II. k. Bp. 1970, 1972. Utalás pl. I. 190, 477.

¹¹ Erről sok példával, idézettel szól KIRÁLY István: i. m. II. 407.

ugyanis a versnek egy másik isten-jeggel együtt talán a leggyakoribb attribútuma. Itt ugyan csak a szem Nap (ahogy máskor az arc: „Lemenő, szép Nap volt az arca” – *Az Uraknak Ura*), s bár fagyott, de Nap az Isten, a *vigasztalanban* is: „egy fagyott Nap az ábrázatja”, már mint a vigaszt nem nyújtó Istené^{11a}. Máshol aztán a Napisten, „a fényes, a nagyszerű” áll előttünk, például *Az Úr érkezésében*. Csak éppen éríteni tudom, hogy az önmagát megistenülve szemlélő, élő költő ugyanilyen napfénybe, sugárvilágba öltözik: „sugaras a fejem s az arcom”; ő az, „Aki bevárta, íme, a Napot S aki napfényes glóriában Büszkén és egyedül maga ragyog” (*Egy párizsi hajnalon*) stb. – A másik – itt releváns – attribútum: a szájalom, a könyörület, – nem csoda hát, ha Ady itt is valami sajátosan *emberit* (tehát a költővel azonosítót): szájalmat olvas ki a Nap-szemből. Ezt a családiasságot, emberközelséget jelzi az édes magyarságú „rajta felejt a szemét” kifejezésnek-gesztusnak az isten-emberi viselkedés jegyei közé iktatása.

Az Isten „nagy szájalommal” felejt a költőn. Ennél a *szájalomnál* egy pillanatra állapodjunk meg, különös ugyanis, hogy Ady számára az igazi, nagy szeretetnek egyik összetevője milyen gyakran a szájalom. „De ott [a falumban] engem szánnak, [=] szeretnek” (*Hazamegyek a falumba*). De utalhatunk azokra is, kiket az Úr – „nagyon sújt és szeret” – tehát tüzes szekéren elviszi őket, „s jég-útjukat *szánva* szórja be Hideg gyémánt-porral a Nap [!]” (*Az Illés szekerén*). „Lemenő szép Nap [!] volt az arca S *könyörület* rajta” (*Az Uraknak Ura*) stb. Az igazi szeretet s a humánus (!) egyik jegye ugyanis a gyengeség, a balsiker, a bukás megértése, a gyengével való azonosulás.

Tegyük ezúttal is egy kitérőt a vers *hangzati* világába, bár – bevallom – a kétségtelenül következetes eljárás konstatálásán és egy csupán *szubjektív* értelmezésen túl objektív korrespondenciákkal nem szolgálhatok. Ezúttal nem a hangszín, hangzási szint a szembeötlő, hanem a *szótagok belső zártsága-nyittsága* és a mássalhangzóknak így előálló békés távoillete vagy szoros találkozása a feltűnő hangzatteremtő poétikai gesztus. Vegyük előbb a versszak 2., „szánakozó” sorát: szinte kivétel nélkül nyitott szótagokban „néz” (csak a „Nap-szemét”, „nagy szájalommal” *psz*, illetve gysz kapcsolata szisszen fel-koccan meg – bár mindkettő *szóhatáron*, így ha akarom, nincs kollízió). A másik két sor viszont a *szóbelési* mássalhangzókapcsolatoknak meglepően következetes rendszerét rejtí magában: van egy keményebb *-rc-, -rk-, -st-, -ksz-*sorozat s vele szemben egy „szánakozóan” ellágyuló *-j-* és háromszoros (!) *-jt-* puha, szelíd találkozása (*rejtí, rajtam, felejtí*), s mindennek alájátszik valami belső rímhez hasonló hangzásismétlődés: „*arcát még rirkolja, rejtí*”; „*Most már sokszor . . .*” és a kétségkívül nem véletlen – legszebb – ismétlődő változat: „*Nap-szemét nagy szájalommal . . .*” (*n-sz n-sz*). Belemagyarázás? Meglehet. Az én verhallgató fülemnek teremtő realitások, ható-funkcionáló artisztikumok . . .

Harmadik versszak

A fény-színpad narrátora, önmaga és az isten közlője teljesen a *kívül álló, hallgató-néző közönség felé* fordul. A legerősebb perspektíva-váltás a költemény folyamán. De tónusváltás is: szinte racionális szárazsággal magyarázza meg a költőnarrátor, miért bizonyos ő abban, hogy az Isten az ő (a költő) ellenségeinek leigázása végett jön nagy, fehér fényében. *Elmondja*, hogy eddigi – ritka – győzelmei sem saját harcának-erejének köszönhetők, hanem a mindig előtte járó Istennek (aki nem és nem lép közelebb az „ő” harmadik személyű szintjéről a közvetlen aposztrofálás vagy a tegeződés síkjára). . . Ám ez már megint egy másik istenmegtestesülés. Másik és talán nem is a legjelenebb. Egy közeli múlté, amelyben a költő távol (vagy külön?) az Istentől védelemre szorult. Király István jó szemmel-füllel veszi észre a hirtelen múltba, befejezett múltba váltást („*Ő járt . . .*” és ennek funkcióját: i. m. II. 414). Ez az isten egy pillanatra szinte fegyverhordozó testőr, majd megint a „seregek ura”, kinek kardján győzelem ül. Nem „erős vár”, nem ószövetségi véres isten, inkább kardos magyar vitéz. Alakja sokszor előkerül Ady költészetében, amint *kiválasztottjának* ügyét, mint a kezdetektől *közös* ügyet karddal

^{11a} Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni az isteni szemnek a keresztény ikonográfiában való ábrázolását: egy napsugaras háromszögbe foglalt szemet.

védi meg: „Az én ügyem a te ügyed, S aki ellenem támad, azt verd meg” (A *kimérük Istenéhez*). De talán legvarázslatosabban *Az Uraknak Ura* beszél erről a költőért harcoló, kardos végvári vitéz istenről: „Fölemelt és vérem lemosta, Sebeimre áldóan szedett Balzsamos füveket”. . . Bár az is megrendítően szép, amikor az Isten a fázós embert betakaró szamaritánus leplével jár mellettünk: „. . . valahogyan: van Isten, Nem nagyon törődik velünk [!], De betakar, ha nagyon fázunk” (*Menekülés az Úrhoz*). Hatvány Lajos figyelmét nem kerüli el, hogy ekkortájt (1908-ban) az Isten kívül és felül van Adyn (i. m. I. 36, II. 44), ő a hatalom, az erő, a győzelem biztosítéka, de *A Minden-Titkok verseinek* (1910) imént idézett darabjában a költő már egyenlősíti magát az Istennel („együtt kezdtük a hűhót”, „mi egyek vagyunk” stb.), és ekkor az Isten már *őt* küldi nyilaként előre: „Most: vagy-vagy, eldől, ha akarod, Hogy ér-e valamit a kardunk”.

Az „*Ádám, hol vagy?*”-ban még egy biblíásabb, keresztényibb s „patronálóbb” vallásosság van. Láttuk: az Isten itt szánakozó szeretettel néz a gyenge, védelemre szoruló emberre, aki azonban már az Illés szekerén elragadott, egyszerre „sújtott és szeretett” kiválasztottak, magasabbrendűek közé tartozik, kinek lekébe hívatlanul lépked befelé a napsugaras-kardos, kéretlen múlt győzelmek emlékével gazdag Isten. . .

Ami pedig a versszak formái, mondattani és hangzati művészi világát illeti, számomra a legbeszédebb egyrészt a boldog-hálás emlékezés pihegését, másrészt a kivont kard sűrű csapásait sugalló (ábrázoló?) *elaprozott* s – a kezdetet kivéve – kötőszó nélküli mondat- és szóismétlés, illetve boldog kiegészítés-értelmezés. Eddig a sor mindenkor vagy egybeesett a mondattal, vagy áthajlással éppen két soron futott végig a mondat. Most a három sorban *őt* (!) mondat van, ebből négy (!) karddal, kötőszó nélkül (aszindetonnal) egymás mellé „vágott”. Köztük kétségkívül a 2. sor értelmezős-ismétléses-kiegészítéses mondatismétlése a legszebb remeklés („Ő járt, az Isten, járt előttem”), mintha a versszak első sorából felfelé ívelő győzelmes érzés itt a boldogságtól mintegy megbicsaklana, hogy aztán szárnyaló hittel áradjon át a 3. sorba. (Semmi esetre sem véletlen sem a „néha-néha” ikerszavas, sem az imént idézett „Ő járt, az Isten, járt. . .” kiegészítéses ismétlés.) – De említést érdemel a versszaknak – némileg az első versszakot idéző – hangszínezeti gazdagsága és funkcionálitása. E tekintetben különösen az *ő-á, é-a, a-á*, magánhangó-párok kicsattanó felhangzása, leginkább pedig az *ő-s* *ő-kkel* „zöldellő”, daloló, csak *e-kkel* élénkített, mosolygóssá tett és (egy kivételével) sorvégi helyzetbe sűrűsödő szavak bokrosodása: *győzők, Ő, előttem, megelőzőtt*.

Negyedik versszak

Megint változik a színtér és nézőpont. Legfőképpen pedig változott az *időskik*. Az előző versszak nemcsak folytatta a 2. versszaknak a néző-hallgató felé fordulását, hanem a *múlt idejű* isten-cselekvés felidézésével az epika felé is fordította a költeményt. *Erre* az időskiváltásra jól illik Király István megállapítása: „a jelen idő helyébe múlt idő lép, lefékezettebbé, epikusabbá válik a kezdeti erőteljes drámai megjelenítés” (i. m. II. 414). Ezt azért kell kiemelni, mert általában a lírában és a drámában nincsen más idő, csak jelen, ha formailag (mint majd itt az 5. versszakban) van is múlt idejű igealak, az mindig jelen értelmű, évenyű és tartalmú. A 3. versszakban azonban nem ilyen, hanem magyarázó-elbeszélő epikai múltból volt szó – és nem is merném állítani, hogy a mostani időskik- és színtérváltozás poétikailag mindenestül pozitív értelmű. Hirtelen mozdulatával („Hallom. . .”) azonban kétségkívül meglepett és lírai-drámai erejével az epikumot szinte szétrobbantó. Különösen azáltal válik hiteles, életszerű élménnyé, hogy az auditív élmény visszakapcsol egyrészt a legelső versszak vizuális élményéhez („Nagy, fehér fényben jön az Isten”), másrészt a 2. versszak késleltető mozzanatához („Az arcát . . . titkolja, rejti”) – tehát Istennek a lélek színterén való közeledését, „hallótávolságba” érését, sőt színre lépését csak ez az „érzékelés” jelezheti a legpontosabban. Ez az auditív élmény azonban valami más fontosat is elárul Ady élményteremtéséről. Vannak ugyanis, akik Ady vizuális természetére-képességére hivatkozva, a *színek* nagy szerepét vélik megtalálni Ady költészetében. Nos, ez a költemény is mintha azt igazolná, hogy a lélek látomásaiban – akárcsak az álomban – elég ritkák

a színek, a víziók általában fekete-fehér (sötét) képet adnak. Ritka a színes tintákkal álmodó költő (vagy éppen a betűket színekben látó) – szerintem Ady sem az. Az „Ádám, hol vagy?” e 4. versszakában is a poétikum elsősorban mint hangvillág és mint drámai mozzulatok s végül mint biológikum realizálódik.

E poétikum feldúsulásához alapvetően hozzájárul az, amiről a cím kapcsán beszéltem, hogy az eredetileg individuális lélek-mértékű szintér a mitológiai-antropomorfizáló aráncsere lehetőségével egyben a bibliai paradicsomkert is, ebben is lépked az ő Ádámja után kérdezősködő Úr. Ám a világirodalom egyik legszebb teremtő csodájával jelkép, szimbólum és valóság úgy esik egybe, hogy a paradicsomkert – diszharmonia, erőltettség nélkül – lélekszínpadnak, sőt valami biológiai-anyagi konkrétságú léleknek is megmarad – e hármasságú térben valóban, elhíhetően „lépkedhet” az Isten (akinek természetesen nemcsak kardot rántó keze, hanem zajt keltő lépéseket lépő lába is van).

Istennek ez a „szokása”, természete, jellemzője, hogy az emberben, a lélekben él, lakik – és jár, többször is hangot kap Ady költészetében, például ilyen szépen: „Bennünk él s be jó hinni benne” (*Az Uraknak Ura*), vagy – egy kissé a versünkre emlékeztető szemlélettel is – talán még szebben így: „Az Isten a szívemben vagyon, Csak néha-néha el-kisétál”, sőt: „Szívemben élsz, sétálgatsz [!], uram” (*Követelő írás sorsunkért*). – De – visszatérve a lélek: paradicsomkert azonosításhoz – nagy hiba lenne nagyon a Bibliához kötődni, s versünket a megfelelő bibliai passzus parafrázisának tekinteni. Ez az Úr nem felelősségre vonás, nem ítélethirdetés végett keresi az ő Ádámját – nem: *bús* szavakkal keresi. Előbb is láthattuk már, hogy ez a *szerető szánalom* az Ady istenének tónusa és ember-szemlélete. Keresi az ő elveszett (elbujdosott?) gyermekét – ennek lelkében lépkedve –, hogy kivont karddal „megelőzve” Ádám-Ady „ellenségeit leigázza”. Ugyanakkor – ismételten – hangsúlyozni szeretném, hogy a költő mitologikus-vallásos kultúrájának hagyományos mozzanatai is fontos szerepet játszanak a vers szervezésében (és persze recepciójában is): a nem találás (elbujás?), szölongatás, jöve-menve keresés kétségtelen struktúrázó *keret*ként szolgál. A keret tartalma azonban alig valamiben egyezik a bibliai keretével: ezt a költő szuverén módon egy egyéni, személyes tartalommal cseréli fel, sőt nagyon is valószínű az a feltevés, hogy nem is a vallási kép-, jelkép-, szimbólumrendszer szervezi a verset, hanem a költőnek személyes mondani-, közölni-, kifejezni-valója veszi igénybe a kész keretet, átalakítja a egyedi módon tölti ki. Hiszen a költő nem búvik el az Isten elől –, nem, előle nem, de talán valami „üldözők”, „ellenségek” elől, ahogy látjuk őt például *Léda ajkai közt* („nyomomban vannak”). Lehet, hogy Isten ezt az üldözői, ellenségei elől – esetleg bűnbe, rosszba, gyengeségekbe – rejtőző Ádámot keresi. De az nem búvik el az Isten elől, hiszen ujjongó boldogsággal köszönti, mikor „Nagy, fehér fényben jön”. Jön: mert az Isten eddig *kívül* volt rajta, őt megelőzve, rajta kívül harcolt. S hogy miért „bús” az „Ádám, hol vagy?” kérdés? Bús, mert szánandó ez az Ady-Ádám, s az Isten is rajta kívül csak „néha-néha győzött”, s most is aligha diadalhírral keresi Ádámot, hanem talán hogy megvédje, vagy a halálba ölelve közös boldogságban megsemmisítse. . . Itt azonban már olyan misztikus mélységegik jutunk, melyekre csak majd az utolsó versszak vet némi világot.

Ezúttal a legmélyebb s legtitokzatosabb jelzés a „hangos szívverések”, melyekkel – szótlánul – felel a költő az Isten „bús” kérdésére. De mitől e „hangos szívverések?” Az első ölelést váró szerelmeséi, a szemrehányástól féltő bűnöséi, az Istenben, Istennel halás előhírnökei? (Király István szerint „a halál felé mutatók”: i. m. II. 414.) Nem könnyű erre válaszolni, talán csak a rettegő bűnös szívveréseit zárhatjuk ki, hiszen a költeményből nyilvánvaló, hogy a költő *boldog* izgalommal látja az Isten közeledését, hallja lépseit és kereső kérdését. De egészen megbízható válaszáért hiába tekintjük át az – Adynál valósággal toposzként szereplő – Istent érzékelő szívveréseket. Ott van például mindjárt *Az Illés szekerén* kötet első ciklusában (*A Sionhegy alatt*), az első helyet elfoglaló „Ádám, hol vagy?”-ot követő *Az isten bajján*. Ez a vers sok tekintetben palinódiája az „Ádám, hol vagy?” istenélményének. A költő többek közt azt mondja: „Az isten nem jön ám felénk, Hogy bajainkban segítsen”, egyszerre „Sötétség és világosság” az Isten, s bár otthona ezúttal is az emberi lélek, de „Rettenetes zsarnok lakó”, „Az Isten engem nem szeret” stb. – de a szívverés – mint harangzó – itt is megvan: „a szívünkbe ver bele Mázsás harangnyelvekkel”. Majd a nagy Cethal-Istenhez könyörög:

„Végem engem hátad közepére, ... Hogy a szívem ne verje mellem”. Később, már fél-halottan arról panaszkodik (immár nem jelképesen) az Istennek, hogy „a szíve néha szörnyűt rebben” (*Drága, halott nézésekkkel*). A szívverésnek egyaránt tulajdonított jelképes, biológiai és etikai értelmet, ez utóbbról beszél az 1915 májusi *A 'nem tudom'*-ban „... huncfut nem leszek mégsem, Mert szép és jó a szívverésem”.

A végső megoldást hagyjuk az utolsó versszakra, bár annyi itt is bizonyosra vehető, hogy valami extatikusan boldog találkozás, egyesülés reményében-várakozásában fúl el a költő szava úgy, hogy az Úr kérdésre nem tud válaszolni – felelnék helyett a „hangos szívverések”. . . Ennek kapcsán azonban fel kell eleveníteni azt, amit a bevezetőben Adynak szimbólumaiban való hitéről, szimbolista élményeinek fíziológiai is hű és hiteles átéléséről mondtam, aminek értelmében a lelki történet, jelenetet a költő testi mivoltának, mozdulatainak megjelenítése is kíséri, illetve kifejezi. Ahogy a költő élményben nem jelképesen, nem „átvitt értelemben” kell érteni azt, hogy az Isten a költő „lelkében lépked”, ugyanúgy az is „a tapasztalati világ elemei”¹² közé tartozik, hogy a szó elfúltán csak a „hangos szívverések” felelnék. Ugyancsak ezzel kapcsolatban itt talán igazat kell adnunk Vargyas Lajosnak, hogy Ady ritmusrendszere önmagában is sugallni képes a tartalmat (It i. h. 969), azzal a kiegészítéssel, hogy hangszin, fonetika, szótagok rövidsége, hosszúsága is belejátszik ebbe a sugallatba. A távoli közeledés, majd közeli lépés, a kérdező szolngatás és a szívdobogás dramaturgiája a legközvetlenebbül hangfestő is. A versszak első sorának kezdő l-jei s rövid szótagjai mintha a paradicsomkert-lélek puha fűbársonyán való lassú halk közeledést ábrázolnák, de a *lépked* egész hangstruktúrája már a közélről hallható dobbantást sugallja. A második sor mind hangzónak tónusával, mind feltűnően nagyszámú hosszú magánhangzójával előbb a szomorú-szánakozó „bússágot” majd az *a-a-o-a-a* hangzósorban domináló *a-k* éles arpeggiói a kiáltás fájdalmas nyugtalan-ságát „ábrázolják”. És a 3. sor? Lám csak: egyetlen kivételével csupa rövid magánhangzó, de olyan tiszta (talán az egész költeményben legpregnansabb) jambikus lüktetéssel, hogy az csak a szívverés (nem szívdobogás!) korrespondenciája: a hangzatba öltött szívverés lehet: „Felelnék hangos szívverések.”

Ötödik, utolsó versszak

Meglepő, váratlan dramaturgiai revelációval indul ez a versszak. Mint – bocsánat – egy filmbeli szerelmes jelenet. Mintegy kihagyással, kivágással a két utolsó versszak között elmarad minden, ami az izgatott-boldog szívverés és az egymásra találás, az ölelés és egyesülés között történik. Annyira el, hogy a költő az egésztől félig-meddig (de valójában nem) mint múltból beszél. Tulajdonképpen nem tudni, hogyan találta meg az Isten, s mit mondott, mit tett. . . De mit is beszélek? Nem az Isten találta meg a költőt, hanem ő az Istent („már őt megtaláltam”) – pedig az imént még ez utóbbi kereste „bús” ’Ádám, hol vagy?’-ával. Vagy nem is így van? A már emlegetett *Az Isten balján*-ban azt mondja a költő: „én sokáig kerestem”, ti. az Istent. Sőt, egy más alkalommal a szerepek annyira felcserélődnek, hogy a költő keresi „hol vagy?”-gyal az Istent: „Hol vagy, hol vagy és miért kerülsz...?” (*Könyörgés egy kacagásért*).¹³ Végre is hát ki kit keresett és talált meg? Gondolom ez Ady esetében legalább annyira *csak* „logikus”, racionális kérdés, mint az lenne, hogy miként lépkedhetett az Isten a költő lelkében, s miért kellett idő a megtalálásához. Emlékezzünk: megmondta Ady már *Az Isten balján*ban, hogy az Isten az ember lelkében lakik, csak önmaga belseje felé kell hallgatni, s az ember

¹² Az idézett kifejezésre s általában a gondolatmenetre l. HORVÁTH János: Ady szimbolizmusa [1910] In: Tanulmányok. Akad K. 1956. 550–551.

¹³ Adynak az ellentmondásokban realizálódó egységéről korábban mondtak után bizonyára senkit sem zavar, hogy *később*, az *Álmodom, az Istenben* Ady úgy beszél, mintha ez a találkozás még nem történt volna meg, s Isten sem segítette volna harcában: „Vele [az Istennel] szeretnék találkozni, / Nem bírom már harcom vitézül”.

máris hallja az őt kereső „Ádám, hol vagy?”-ot, s máris rátalálnak egymásra. (Gondolom: az sem lenne meglepő, ha kiderülne, hogy ez a lélekben lakozó isten azonos a költővel, illetve a költőnek mitologikus, irracionális, esetleg „jobb” énjével.) Két „fél” (úgyis mint valaminek-valakinek a fele) talál itt egymásra, s rokoni, szerelmi gesztussal (nyelvilleg pedig pihegő-lihegő, újjongó, a boldogsággal betelni nem tudó *ismétléssel*) fejezi ki a másik fél megtalálása feletti örömet: „már őt megtaláltam, Megtaláltam és megöleltem”... Ahogy ez az Isten is túlságosan is emberképű – bár harci, küzdő erejében és hatalmában emberfölötti, – maga az öröm kifejezése: az *ölelés* is tele van emberi, testi, konkrét sugallattal és asszociációkkal. Az előzmények nélkül aligha tudnánk megmondani: a költő Lédával találkozott s ölekezett-e össze, vagy az anyjával, vagy egy jóbaráttal stb. (Íme: a „politheisztikus”, „vallásos” Ady szételemezhetetlen egysége!) Leginkább azért a fogalmazás kétségkívül a szentül profán emberi szerelem ölelését asszociálja. Felmagasztosult, újjongó, egyesülő boldogság ez, de távol minden himnikusságtól és ódaiságtól. És mivel Szabó Lőrinc okos megállapítása szerint: „írók és olvasók már túlságosan hozzászótkak, hogy Istennel [és Istenről] csak himnikus és ódai hangon lehet beszélni”¹⁴ – érthető, hogy az istenes verseknek ez a profán emberszerűsége – egyben Ady legnagyobb: páratlan modernsége – volt a fő botránykő a vallás hagyományos híveinek szemében.

Ez a „testi” – és legtöbbször szavak nélküli! – ölelés s általában az istenhez való viszonynak szerelmi konkrétusága és érzékisége ugyanis elég gyakran felbukkan Ady „vallásos” költészetében: „Csöndesen és váratlanul / Átölelt az Isten”; „Jött néma, igaz öléssel” (*Az Űr érkezése*). Ez éppúgy nem filozófiai, dogmatikai, mégcsak nem is a misztikus „unio sacra”, mint az *Álmom, az Istenben* sem ez: „Megteltem Isten-szerelemmel”, vagy a *Pap vagyok énnek* ez a kijelentése: „Mennyet várok nagy mámorokon”. S nem emberi vággyal könyörög-e költőnk az Istenhez így: „Szeress engem s ölelj át szépen” (*Szeress engem, Istenem*)? Sőt, tovább vizsgálva a szent, misztikus blaszfémiát, a halálig fokozódó egyesülésben van valami még a testi gyönyör halálszerű ernyedtségéből is: „Édes ernyedten várok várva / Most már a halálra” – mondja *Az Uraknak Ura* c. költemény vége felé...¹⁵

Találkozás, ölekezés, egyesülés a halálban: ez az utolsó versszak drámája, drámai „katasztrófá”-ja (mely itt elnyugvó megoldásként realizálódik). Persze a halál (vagy inkább: Halál) és Ady viszonya – legyen bár drámai, lírai vagy filozófiai-egzisztencialista megoldás – itt is, máshol is bonyolultabb, sokarcúbb probléma. Azt azonban nagyon határozottan le kell szögezni, hogy Adynak egyetlen pályaszakaszában *sem* *dekadens* motívum, s nem is az „átesztetizált halál” gondolatáról van szó, mint Király István látja (i. m. II. 427), mégcsak arról az afilezofikus, pragmatista vallásos tételről sem, hogy „Még a leghívőbb keresztény is csak a halálban, a halál után egyesülhet istenével” (Vargyas L.: i. h. 974). Itt nem „hívő kereszténységről”, hanem egy mitologikus bázisú költészetről és – ezúttal – élet- és vallásfilozófiáról van szó: Az olyan sokszor hánytorgatott katolicizmus-protestantizmus ellentét között a Halál értelmezésben Ady kétségkívül a katolikus felfogáshoz áll közelebb. Talán nem is az „amor sanctus” és a „szent halál” ideájával van dolgunk, az ölelésben és halálban az Istennel eggyé válás valahol a misztikum-mitológia, ezoterikus orphismus szférájában a „communio” (áldozás) aktusával válik rokonná, amikor (a hit szerint) az ember az isten fizikai megsemmisülésével válik vele eggyé – Adynál azonban az istennel (a halálban) való egyesülés, eggyé levés ennél több, mert mitologikusabb és poétikusabb. Csak az válhat eggyé, ami előbb külön volt, s Ady valóban ismételtlen kimondja, hogy egyrészt az Isten az ő kivetített én-valósága. Erről állapítja meg helyesen Király István, hogy Ady istenes költészetének egy második fázisában: „Megteremtődött az a jellegzetes lírai szituáció, melyben mint rajta kívül állót fogta fel az ember önnön lényegét” (i. m. II. 407). De az előzőekben arra is hoztunk idézetet, hogy Ady szerint ő és az Isten egyek. Végül is az én és az (isteni) nem-én, illetve az istenné kivetített én és a divinizált emberré befogadott isten rendkívül bonyolult

¹⁴ A Sion-hegy alatt. Ady Endre Istenes versei. Összeállította SZABÓ Lőrinc. Bp. [é. n.]. Az istenes Ady c. bevezetés, 17.

¹⁵ Ilyenkor válik telitalálattá HATVANY Lajos megállapítása: „Lenn a földön isten képű ember, fenn a mennyekben ember képű isten. I. m. I. 23.

– már-már a skolasztikus teológia szintjén álló – dialektikájával, vagy inkább paradoxonával találjuk szemben magunkat.

Az „*Ádám, hol vagy?*”-ban azonban ez a paradoxon az *én*- és *ő*-nek még követhető, bár folyton villódzó s ugyanakkor szuggesztív váltakozásban, majd egybeesésben poetizálódik. Egyrészt beszédes tény, hogy a *te* névmás az egész versből hiányzik, másrészt az *ő* mindig az Isten (akiről azonban lépten-nyomon kiderül, hogy az *én* kivetítése is *lehet*). Ha most a birtokos vagy alanyi személyragos mondatrészeket (mint genetikus alanyokat) és a 3. személyben megnevezett alanyokat egymás mellé rakjuk, az *én-ő*-nek ezt a ritmusát és korrespondenciáját kapjuk – melynek végső megoldása a: *mi* (egyek leszünk *mi*):

én – ő – én : ő
ő – ő – ő : én
én – ő : én – ő : én
én – ő : én – ő : én
én : ő – én : ő – Mi

A névmások-alanyok (illetve ragok) kétségtelen szabályos váltakozását nézve nem annyira a *halál* szó verszáró helyzete, hanem a *mi* névmás communiója mutatkozik a vers legfelsőbb szervező elvének, szavának. Egyben ez a kibékítő: azonosító harmónia jele is. Király István elidegenedést lát abban, hogy Ady csak a túlvilágban, a halálban, az istenben keresi a harmóniát. Bár ez így általában nem is mindenestül igaz, fontosabb az, hogy nem indokolt elidegenedésről beszélni akkor, amikor az „egyek leszünk *mi*” kifejezésben szárnyal fel – mint szabadjára engedett madár – az azonosulás, egyé levés végső létfellelete, megoldása.

Az egyé levés s az ezzel járó istenülés gondolata mellett azonban semmi esetre sem lehet másodrendű szervező elvnek tekinteni a *halálnak* az istenülés felé vezető úton betöltött szerepét. Sőt, a kettő korrelációban van egymással is meg a 2. sor *őlelő* (földien-égien érzéki) gesztusával is. Hogy a szerelmi mámorban az az én, az egyéniség valamiképpen megsemmisül, s a lét „érzékeltetően érintkezik a halállal”, arról – egy egész irodalom mellett – szemléletesen szól Vatai László (i. m. 99). Másrészt az istenülés létmozzanata is hasonlóképpen „érintkezik [vagy egybeesik] a halállal”, amikor is a halál – mint az istennel való egyesülés, az istenben való megsemmisülés – az öntudat és személyiség megszűnéseként realizálódik. Ezen összefüggésekről maga Ady így tanúskodik: „*Meghalnánk együtt, egymást istenítve*” (*Az én menyasszonyom*). Adynak ezt a bonyolult vallásos ontológiáját mind az *őlelés*: istenülés: halál, mind a halál: beteljesülés: istenülés viszonylatában magas filozófiai szinten elemezték, elsősorban Hatvany Lajos és Vatai László. (Ady egy helyen – a csúcra a létformákkal azonosított Istent helyezve – ezt a kapcsolat-sort állítja fel: „Hogy te [Isten] voltál élet, bú, csók, öröm S hogy te leszel a halál, köszönöm” (*Köszönöm, köszönöm, köszönöm*). Más helyen a „cimbőrűk”. „A Mámor, a Halál s az Isten” (*Léda ajkai közt*). Vatai – eléggé meggyőzően – az egzisztencializmus különféle irányzatait idézve, egyrészt e filozófiá(k)ból azt emeli ki, hogy: „Embernek lenni annyit jelent, mint arra törekedni, hogy Isten legyen belőle” (J.-P. Sartre), ugyanakkor az egzisztencializmus egy másik ágán gyakran találkoznunk azzal a (nem új) felfogással, hogy a halál beteljesülés, legmagasabb foka az életnek és szerelemnek . . .

Bármennyire meggyőzőek is ezek az analógiák, nem szívesen állok azok sorába, akik a költőkben valamely filozófiai irányzat anticipáló megteremtőjét látják. Véleményem szerint Nietzsche-nek vagy Komjáthy Jenő-nek (s más elődöknek vagy kortársaknak) nagyobb szerepe lehetett Ady istenülő halál-filozófiájának (valójában: költői élményrendszerének) kialakulásában, mint a 20. századi egzisztencializmus ilyen vagy olyan irányzatának. . . Szerintem arra a kérdésre, hogy az Istennel való találkozás és boldog, „szerelmes” egyesülés miért fut ki a *halál* szóban, a válasz megtalálása egyszerűbb az Ady-mitológiában: azért, mert a Halál az Isten arca, az isten-mítosz egyik megjelenési és létezési formája, végső soron maga az Isten (vö. „Istenem, [=] Halál, te tudod. . .” *A Halál pitvarában*).

Egyrészt dialektika és paradoxon, másrészt szintézis: a legutolsó, a végleg magába ölelő, minden titokra választ adó, minden harcot befejező összegezés, és egybeesés és kiteljesedés. Egybeeső kiteljesedés a mítosz egy másik (vagy minden) alakjával, a másik (a többi) énnel, a meghaló és feltámadó Osirisnak, Orpheusznek és Krisztusnak, Ábelnek és az öt megölő Káinnak egyenértékű azonosulása („... hogy ketten legyünk egyek A te arcod előtt”: *Káin megölte Ábelt*). Ez egyben eléggé világosan ellene mond annak a szándéknak és szemléletnek, mely Ady költői fejlődésében valami lassú kiegyenlítődést, az ellentmondások fokozatos feloldódását s megsemmisülését véli felfedezni. Mindez csak a – pillanatnyi és sokszori! – *Halálban* (=Istenben) történik meg, ott szűnik meg Ady költészetének pluralitása.

Ezek alapján talán feloldható az a szellemesen – és éppen azért meggyőzően hangzó – ellentmondás, melyet Király István szerint (i. m. II. 413–414) a kompozíció, a műszerkezet sugall más és más irányú értelmével és hangulatiságával. „A közvetlen logikai-grammatikai értelem ... a lélek[nek] istennel való eggyé forrásáról tudósít: a vers hangulata ugyanakkor az ellenkező irányba halad, a kezdeti diadalérzés fáradt, lemondó szomorúságba[?] fül, ennek jele többek közt az is, hogy az ujjongó igei intonáció („Oszlik lelkemnek ...”) végül a 'halálban' szóval végződik ...” Nem látom eléggé: a *halál*szó jelentésvonatkozása jelzi-e ezt a hangulat-menetet, vagy szerkezetbeli helye, de Király szerint – úgy vehető ki – a himnikus, az egyesülést ünneplő kicsengésben kellett volna felszárnyalnia a versnek (s nyilván jelen időben). A későbbiekben még kitérek arra, hogy sem a hangulat, sem az igei aspektusok és idők, sem a hangszínek nem igazolja az állítólagos „műszerkezeti” kisiklást, illetve mondanivaló és hangulatalakulás közti ellentmondást. A „halálban” záró szó Ady-féle jelentésében is, kicsengésében is *fölfelé* szárnyal, s nem „fáradt, lemondó szomorúságba fül”.

Király István megállapításában – ismétlem – látszólag sok igazság van. Csak éppen az nem nagyon védhető, hogy az egyesülés az (isteni s emberi) szerelem és a halál misztériumában, az elfáradt-elernyedtt boldogság (egy spirituális orgazmus) extázisa, az immár (pillanatnyilag) örökké tartó istenülés állapota mint halál, a *Divina Commedia* Paradisójának a halállal elért túlvilági fénye és istenközetsége ihlet-kifulladás, hitvesztés, s így nem elég himnikus befejezés egy 20. századi költeményben. A valóságban ugyanis a világirodalomnak talán legszebb költeményei egy – sokszor sikolyt, kiáltást követő – s lezárást-véget sugalló, elhalkuló *csenddel* végződnek – ám ebből a csendből, végből a végtelenbe, tehát az örökbe vezet a szótlán út. ... Egy más aspektusból is helyesen látja Király azt, hogy *introvertált* elevatio, assumptio történik itt: „... minden a szívben és a lélekben történik” – ám a következtetés megint csak egy merev *prekonceptió konklúziója*: „a humanizált isten belső ellentmondása [?] a szerkezet ellentmondásosságán át a felszínre tör” (414). ... Az előzőkben talán sikerült némileg igazolnom, hogy az Isten humanizálása és az ember divinizációja dialektikájának teljessége került itt színre, amikor is a diadalmas isten emberré fárad s a fáradt ember a halálban istenné magasztosul. Himnusz és antihimnusz egysége, tragédia és óda fiziológiai hitelű vallásossága egyszerre. Az Úr azért szólítja-keresi az embert, hogy együtt folytassák az *ember* útját és harcát, az ember azért öleli át az Istent, hogy a halálban istenné lényegüljön.

Király István – megint csak nem hitel nélkül – egy más perspektívából is próbálja megragadni a vers, főleg a befejezés *látszólagos* ellentmondásosságát, relativista pluralizmusát, de mivel irtózik attól, hogy átlépjen az (akárcsak *művészi*) irracionalitások *szubjektív* valóságának terére, legtöbbször csak egy szilárd, de földszintes racionalizmus megoldását nyújthatja. Szerinte ugyanis a szeretet, a béke, másrészt a harc, a küzdés dialektikájának egysége bomlik meg a versben: „a földi világgal egy túlvilág állítatik szembe [?] ... kettő szakad harcnak és békének, idillnek és tettnek szoros egysége is” (i. h. 415). E perspektívából az ellentmondásos szerkezet egyik fő oka az, hogy „miközben a harcból a béke felé megy, egyben az evilágiságtól a túlvilágiság felé is halad a költemény”, a nyugalom, az Istennel való egyesülés „az életről való lemondással jelent egyet: a küzdés és a béke közé a halál ékelődik” (uo.) ... Minderről már szóltam (s még szólok is), talán valamennyire is sikerült meggyőzőnem az olvasót arról, hogy nincs itt szó sem szembenállásról, sem az életről, harcról való lemondásról – hanem igenis az antagonisztikus princípiumoknak a költői élményben való egybeeséséről. Érdekes, hogy Király – az ideidők változásához hasonlóan – a *vers zenéjében* is kimutathatónak véli a töréseket, csődöket:

ez a zene „éreztetni tudja a művészi erő, a világkép törését. Éreztetni tudja hogy a . . . humánus mint küzdés s a humánus mint béke elvált egymástól” (uo.).

Bármilyen okos és szépen formált mondatok, mint a korábbiak, ezek is sok egyoldalúságot és anti-adys „egyértelműséget” tartalmaznak. Távolok, célok ugyanis nemcsak „fönt” és „kint” vannak: „lent” és „bent” is, s eszerint a küzdelemben való elfáradás (sőt uram bocsá: a halál-béke keresése-áhitása, ha arról lenne szó), a sebbel terhes kudarc a romantikus, részben prométheuszi, részben sziszüphuszi ember számára (és Ady ilyen ember volt!) van olyan magasrendű humánus, eredmény, megoldás, boldogság, mint a harc, küzdelem, a siker, diadal – legalábbis ha lélekben megtett mindent „erőnk szerint a legnemesbékért”, s tiszta lélekkel nézhet vissza a sikertől független küzdelemre. (Vörösmarty és Madách idézése nem véletlen!) A költő lelkének „gyásza” sem azért oszlik el, mert az Isten helyette győzött, hanem mert a Fényes-Győztes és a rejtőzködő, sebesült, gyenge kudarc-fia a győzelem után egymásra talál, egyesülnek – egy *evilág fölötti* egységben, boldogságban (a halálban). Hol vált itt el a küzdés és a béke humánusa? Hogyan „ékelődött” a béke és a küzdés közé a halál, ami nyilván azt akarja mondani, hogy Ady a halálba futamodott a küzdés elől? Ez mintha a *dekadencia* árnyát is Ady fejére vetné. Ezzel kapcsolatban – ha jól értem – Vargyas Lajos ellentétes (s szerintem helytálló) felfogást fejt ki: a dekadenciában lehet „indokolt emberi élmény is”, sőt például Bartók, Ady és hasonló esetében „a <dekadens> élményben valami egészségesen is megélhető élménynek szélső esetével van dolgunk” (It 1976. 980). . . Én még tovább mennék: küzdés és kudarc, menekülés és találkozás-ölelkezés, evilágiság és mítosz, halálon innen és életen túl (vagy felül): szóval tipikusan adys végletek-ellentétek – ritka és persze pillanatnyi, átmeneti – harmonikus szintézise, megoldása a vers valódi mondanivalója.

Ennek az ellentmondásokkal terhes és ellentmondásokat – átmenetileg – a halál értelmű találkozásban, ölelkezésben feloldó versszaknak hihetetlenül szuggesztív dramaturgiai, mondattani és hangzati képeről is kell néhány szót ejtenünk. Azt már érintettem, hogy a vers egy lírai történet, egy *ézés drámája*. Ennek egyik formai vetülete, hogy ti. „a szófajok közül az igék uralma a szembe-szökő”¹⁶, talán egyetlen versszakban sem annyira szuggesztív arányú, mint itt. Arról is esett már szó, hogy ez a versszak a dráma ötödik felvonása, s hogy rendkívül modern képkihagyással és érezhető *időeltolással* folytatja és fejezi be az első négy versszak filmdrámáját, meg arról is, hogy az *ő-szférából* valami elnyugvó szívveréssel és megragadó-kizáró személyességgel lép át az *én-szférába*, hogy aztán a vers utolsó szavának „egyesült alanya” a *mi* legyen. A *helyszín* azonban ugyanannak a léleknek legközepe (a szív), mely felé az első versszak Fény- és Győzelemistene közeledett. A „szívverések” után következő drámai gesztus („. . . már öt megtaláltam”) éppen kihagyásos jellegével kényszerít arra, hogy saját s bármily szerény képességünkkel felépítsük az Ádámot kereső isteni kérdés, a rá szón túli szívverés-felelet és a találkozás közti lelki történetét. Ámde a vers háromféle *igeidő*-nek egymásra következése okán semmiképpen ne essünk valami konkrét kronológiába, még kevésbé vonjunk le (Király István szellemes sugallatára) olyan következtetést, hogy a jelen idők után éppen az utolsó versszakban felbukkanó *múlt idők* a hit ingadozó voltát jeleznék. (Egyrészt a 3. versszakban is vannak múlt idők, másrészt a versbeli utolsó igeidő – *leszünk* – a jövő, az élet utáni örök jelen felé mutat). E múlt idők értelmezésében a Király Istvánnal vitába szálló Vargyas Lajossal sem tudok egészen egyetérteni. „Igaz, [hogy múlt idejű állítmány], de milyen múlt? Perfectum: «Megtaláltam és megöleltem», vagyis valami egyszer s mindenkorra megtörtént, elintéződött” (i. h. 974). Perfectum, persze, de nem befejezett múlt, hanem praesens perfectum: befejezett *jelen*. (Megtaláltam = meg van találva.) Ezt a jelen értelmű befejezettséget nagyszerűen jelzik az *igekötők*, melyekből az előző négy versszakban összesen *kettő* van (*leigazza*, *kivonta*), ezeknek befejező funkciója sem pregnáns, hiszen nem áll velük szemben igekötő nélküli (folyamatos) forma („igazza”, „vonta”). Nincs tehát ebben semmi „ingadozó hit”, de még „egyszer s mindenkorra megtörtént” se – hanem van szilárd és (szubjektíve) örök befejezett jelen: a líra időtlensége. Ehhez a jelenhez a „*leszünk*” jövője időben s

¹⁶ KIRÁLY István: i. m. II. 413.

élményben éppoly közel áll, mint a jelen befejezettsége, közelebb, mint a „futur proche”, valójában ez is befejezett jelen, csak perspektívájában a jövő felé fordulva. Ismétlem, a legbensőbb líraiságnak nincs időbelisége: ott minden jelen és örök, következésképpen legszélsőségesebb relativizmusában és pluralizmusában is egyértelmű és szilárd.

Mielőtt még az objektíve is leginkább érzékelhető formai komponenshez: a tónus és hangzatvilághoz nyúlnánk, mintegy összefoglalásként jegyezzük meg, hogy ennek a versszaknak a ritmikája valósággal példája lehet Ady szimultán (:relativista és pluralista) ritmusának. Említettem már, hogy a 2. sorban a jambus félreérthetetlenül lüktet, de egyáltalán nem lenne meglepő, ha valaki magyarosnyomatékos (ereszkedő) ritmusban, két ütemre osztva, sormetszettel mondaná a költeményt: „S egyik leszünk / mi a halálban”. Sőt az ereszkedő, trocheikus ritmus akár az egész versszakra (és versre) is kiterjeszthető, azzal a már említett jellegzetességgel, hogy a 2. „láb”-at követő sormetszet után, az adóniszi szerkezetű második félsor daktilus „lába” megemelheti, megszökellitheti a ritmust: „Meg-tá / láltam // és megő / leltem”.

Ezekkel a mindmáig *mindenestől* felderítetlen verstani kérdésekkel szemben az én mikroanalízisemben elég relevánsnak látszanak bizonyos hangzati, hangszínbeli jelenségek. Ezek közül legelsőül Király Istvánnak az az állítása vált ki bennem ellentmondást, hogy „a növekvő [Istennel való] egygyéforrással együtt mégis a szomorúság hangulata nőtt” (i. m. II. 414). Talán nem esem – az általam eléggé vitatott – hangszimbolika csapdájába, ha úgy vélem: a rövid magánhangzók élénkebb, vidámabb hangulatot és hangzat-élményt (következésképpen jelentés-élményt) fejeznek ki, mint a hosszúak. (Emlékezzünk a 3. versszak kapcsán erről mondottakra.) Arra pedig, hogy egyes magánhangzók a „sötét” és „világos” sugallatát tudják kelteni, éppen Király István mutatott rá pompás érveléssel.¹⁷ Ha most e két szempontból vesszük vizsgálat alá az utolsó versszakot, akkor a három sor a magánhangzók hosszúsága szempontjából így fest: 4 – 2 – 1, vagyis félreérthetetlenül fogyó arányt mutat, s a könnyedség, öröm hangzata felé halad. A 3. sorban csak a *halálban* á-ja az egyetlen hosszú magánhangó: mint az örökre szóló *boldog* egyesülés sikolyának kifejezése. A hangszín szempontjából: „világos” hangok: (9 szótagos sorokban) 6 – 6 – 6, azaz e téren sem tapasztalható „a szomorúság növekvő hangulata”.

A leginkább ábrázoló sugallatú körülmény azonban – az *m* hangok zümmögése kíséretében – a megtalálás-ölelés értelmű halál (vagy fordítva: a halál értelmű megtalálás-ölelés) *l* hangjainak ölelő-ölelkező elhelyezkedése. Kilenc *m* és kilenc *l* lágyul-simul a versszakban, miközben két *l* négyyszer (!) fog közre, ölel át egy magánhangzót (köztük az utolsó, boldog sikolyú *d*-t): megtaláltam, megtaláltam, megőleltem, halálban ... Ezt a hangkapcsolatot, hangtársulást sokkal fontosabbnak, funkcionálisabbnak tartom, mint magának az *l*-eknek hangzás-sugallatait, melyekről pedig Hatvany Lajos ilyen választékos szépséggel beszél: „Ezek a sorok, melyeket méltóságos *l*-betűk [hangok!] lépcsőin jár be maga a fenséges Isten” (i. m. I. 51).

Ezt a Hatvany-idézetet szándékosan hagytam ilyen későre, amikor már aligha tudom elkerülni, még kevésbé visszautasítani a kitalációk vádját. De így, Hatvanyval a hátam megett, bátrabban kérhetem: hadd maradjak meg abban a hitben, hogy a (jó) költészetben viszonylag kevés a véletlen, a ritmus- vagy rímkenyszerből születő, inkább rejtett törvények vannak, melyek abban gyökereznek (vélem én), hogy a művészetben, a poézisben valamiképpen érvényesülnek (továbbélnek) a vallás, a mítosz, az irracionalitások, a titkok – meg a valóság s a racionalitások rejtett törvényei. Ha egyszer – mint már idéztam – „Minden titok e nagy világban” (*Hiszek hitetlenül Istenben*), akkor munkája végeztével nemcsak a költő mondhatja: „Láttam, Uram, akkor rejtett törvényed”. (*Láttam rejtett törvényed*), hanem egy picit az is, aki a költő művét vizsgálja. S hadd maradjak meg abban a hitemben, hogy a költészet egyik rejtett törvénye „a közlési-kifejezési energia megmaradásának törvénye”, s ennek egyik formája például a metakommunikáció, melyben nem a szójelek játsszák a főszerepet, hanem egy másik: a *költői nyelv*, melyben a denotációk energiáját a konnotációk veszik át (hangulat, rendszerbeli

¹⁷ KIRÁLY István: A verselemzés kérdéseiről. It 1975. 979–980.

hely, mondatbeli helyzet, morfológiai eltérések, hangzás, zeneiség, ritmus stb.). . . De valójában még ehhez a titok-kulcshoz sem kell folyamodni, ha tudomásul vesszük a szemiotikának azt a – már idézett – általánosan elfogadott törvényét, hogy a kifejezési és tartalmi síkok felcserélődhetnek, egymásba átfordulhatnak, így például a tartalom síkja kifejezési síkká válhatik. . .¹⁸

*

Az előző három szakaszban mondtak után már csak egy kis, rövid összegezést és általánosítást szeretnék felvázolni. Mondanivalóm lényege az, hogy Ady korában az emberi gondolkodás, tudat, világérzés és művészet a *vedlés* állapotában volt, vagy talán egy *halmazállapot-változás* világtörténeti fázisát élte át. Természetesen nem az elsőt, s a művészetektől nem is először regisztrált és átélte fázist. Csak a magyar irodalomból is idézhetném Bessenyeit, Berzsenyit, majd később Kölcseyt, Vörösmartyt, megint később Eötvöst, Keményt, Aranyt, Madáchot. Leginkább analógnak és eligazítónak látszik azonban Petőfi kortudata, korszakváltásélménye úgy, ahogy az az 1847 tavaszán megjelent *Összes költemények* elé szánt (de végül is nem közölt) előszóban olvasható: „Az emberiség a középkor óta nagyot nőtt, s még mindig a középkori öltözet van rajta. . . ő mindezáltal más ruhát kíván, mert ez így is szűk neki, szorítja a keblét, hogy alig vehet lélegzetet. . .” Az emberiség így van „kívül csendes . . . de belül annál inkább háborog, mint a vulkán, melynek közel van kitörése”.¹⁹ Petőfi remekül érezte a szűkké vált ruhát – kitin páncélt, melyet le kell vetni-vedleni, hogy az ember szabadabb lélegzéssel induljon egy új, szebb korszak felé. De még a történelmi fejlődést hegeli szellemben, lineárisan szemlélő Petőfiből is hiányzik a 20. század elejének s – benne az egész világirodalomban páratlan teljességgel s bonyolultságban – *Adynak szimultán pluralizmusa*. Azt jelenti ez, hogy Ady egyszerre, egyidőben, azonos intenzitással éli át s fejezi ki a víz halmazállapotainak formáját: egy időben tenger, folyó, eső, robbanó erejű vagy illanékony gőz, illetve pára, haragvó viharfelleg vagy idilli bárányszerű, szűzi tisztaságú hó vagy sárrá taposott latyak, egyidőben az észak fagyos jege, játékos jégvirág s otthonias jégcsap. Vagy ha valaki túlságosan naturalisztikusnak (és esetlennek) találná a hasonlatot: Ady egyidőben, egyforma „joggal” és indokkal van Dante poklában, purgatóriumában és paradicsomában. Mindegyik s mindenkor ő, bűnhődési, tisztulási s öntudatosodási folyamatok s „visszaesések”, megtorpanások, „tévelygések” nélkül. Elvégre – ha Danténál van is értékrend a három színhely és létforma, léttartalom között – az egyazon lényegű víz halmazállapotai közt csak a külszín szerint emberi szemmel és érdekléssel ítélt elme tesz érték- és fontossági különbséget. (Valójában a kronológiai sorrend „eleje” és „vége” is megkérdőjelezhető.)

Talán ennyiből is világos Ady világirodalmi helyének és funkciójának – bár, sajnos, egy kis nép nyelvére korlátozott – nagysága és értelme. De talán még mindig nem világos e költészet (s benne persze az „*Ádám, hol vagy?*”) *korszerű humánuma*. E körül minden kor, minden érdek egy saját koncepciót fejt ki. Számomra (s majd alább látjuk: nem is saját ötlet alapján) a leginkább releváns emberség e művészetben az, hogy mélységesen átéli, sőt megszenvedti a *vedlés* elkerülhetetlen *fájdalmát*. (Mint élő szervezet változás-mozzanatát, ezért is kedvezőbb ez a hasonlat a másikkal.) A vedlés ugyanis mindig fájdalmas *növekedési* fázis. Petőfihez visszatérve: ő úgy egy évig élte át, szenvedte meg a 19. század emberiségének (Európájának) vedlési kínját, de világosan érzékelte, költészete változása tényezőjéül felismerte és megszenvedte: „. . . hogy bennem szaggatottság [*Zerrissenheit*] van, az fájdalom, való; de nem csoda [. . .] meggyilkolt remények halálhörgése, el nem ért vágyak gúnykacaja s csalódások boszorkánysápjai között dalol féltébbolyodottan múzsám,” de – teszi hozzá – „e szaggatottság nem is egészen az én hibám, hanem a századé. Minden nemzet, minden család, sőt minden ember meghasonlott önmagával” (i. h.).

¹⁸ Vö. Ju. Sz. STYEPANOV: Szemiotika. Bp. 1976. 167., 171.

¹⁹ Petőfi Sándor Összes művei. I–VII. 1951–1964. V. 38.

Képzeljük most el Adyt, aki egy sokkal szélesebb körű s nagyobb perspektívájú „vedlés” átélője s megszenvedője – nem egy évig, s nem lineárisan: egy korábbi és következő harmonikusabb korszak közé ékelődve, hanem egy egész költői életen át, egyszerre élve meg harmóniát és „szaggatottságot”, egyidőben „féltebolyodott” és realista szemű műzsa sugallatai közt – s mindenkor *fájva, szenvedve*. Itt az ideje, hogy ezen, csak „néha-néha győző” s bizony sokszor Istenhez s az irracionalitásokhoz menekülő, bennük feloldódó fájdalom, szenvedés korszerű humánusát dokumentáljam. Hadd idézzem ennek kapcsán Th. Mannak – a *Nero, a véres költő* apropóján – 1923 máj. 23-án Kosztolányihoz intézett levelét: e mű „... bátor magányból született, s olyan emberességgel indítja meg lelkünket, amely *fáj, annyira igaz. Ez a költészet lényege*. A többi csak *akademizmus*, még akkor is, ha *sansculotte-nak tettei magát*”.²⁰ Az „*Ádám, hol vagy?*” emberiségének, humánusának is egyik gyönyörű jegye az, hogy „*fáj, annyira igaz*”.

²⁰ Kosztolányi Dezső: *Nero, a véres költő* – Pácsirta – Aranysárkány – Édes Anna. Bp. 1978. 8. Magy. Remekírók. – A kiemelések tőlem – M. A.

A MEGÉLT IMPERIALIZMUS: A FORDULATÉLMÉNY

– Ady és a világháború –

A szekuritásból a veszélyeztetettségbe

Nem fogta be Ady látókörét az imperialista háború két legfőbb manipuláló ideológiája: a) a nacionalizmus, b) a nyugati hübrisz. Nem kapta el így a háborús mámor, néven tudta nevezni a kitört világvést, ezt a „világörületet”. Rögtön a kezdet kezdetén megszólaltatta azt az élményt, mit jóval később tudatosított csak a szellem többsége. A fordulatélmény szószólója volt.

Mert közhely ma már – Gadamer szavait idézve –, hogy „új korszak-tudatot” hozott a háború.¹ Az emberiség első nagy koncentrációs táborélménye volt ez. Itt jelentkezett először az a megrázkód-tatás, melyet a fasizmus, a vietnami s a többi háború fokozott tovább. Kezdetét vette a sokat idézett „történelmi botrány”. A szekuritás kora befejeződött. Az imperializmus időszakába ért az emberiség. Nemcsak Babits írta később, a fasizmus idején, a harmincas években a háború okozta nagy fordulatról: „Minden másképp lett életemnek ebben a második felében, mint az elsőben volt és minden rosszabbul. Mintha a világ egyszerre a másik felére fordult volna.” „A biztonságérzés és a nyugalom eltűnt a világból.”² Így vélekedett Paul Valéry is: „Meg kell vallanunk – írta néhány évvel a háború után –, hogy az élet szépsége, varázsa mögöttünk van, s csak kétely és kaosz van bennünk s körülöttünk.”³ S tovább lehetne sorolni az ilyen s az ezekhez hasonló megnyilatkozásokat, egy történelmi értelemben vett fordulatélmény dokumentumait. Az emberiség (pontosabban: a polgári világ) – Chiarmonte képét idézve – mint Fabrice del Dongo a waterlooi csataterén ráébredt léte aláaknázottságára, veszélyeire. Nem véletlen, hogy oly reprezentatív polgári fejlődés- és családregények, mint pl. a *Varázshegy*, a *Thibault-család*, a *Forsythe-saga*, a háború nagy törésével fejeződtek be. A polgári „fejlődés” itt nem léphetett tovább. Megingott s hagyományos érték- s emberkoncepció. A brazil emigráció reménytelenségéből „a tegnap világára” visszatekintő Zweiget idézve „a biztonság aranyló kora” véget ért.⁴

Mert a biztonság – a szekuritás – időszaka volt az eltűnt XIX. század még a maga egészében. Világszerte Flaubert halhatatlan hőse, Homais volt az úr. Mint Erich Fromm rámutatott erre:⁵ frakkba, zsakettbe, redingotba vagy más, ehhez hasonló, termetet megnyújtó, komoly, ünnepi ruhába öltözött, magas gallért, cilindert s hosszú, karcsú sétapálcát viselő, szakállas, monoklis, tekintélyt árasztó férfiak, hosszú ruhába bújt, magas kontyú, királynő külsejű, óriás mellű, méltóságos fejtartású nők néztek a századvég képeiről a késő utódokra; az öltözetig, a divatig hatolt az önteltség. Ezt tükrözték vissza a monumentalitásra törő, büszke épületek: a washingtoni Capitol éppúgy, mint a londoni Tower, a bécsi Burg, avagy a pesti Országháza, a tágas körutak, a pályaudvarok, a vásárcsarnokok s a fényes operák. Egy nagy egység volt egész Európa: útleveél nélkül lehetett utazni benne a virtuálisnak tűnő, békésen aluvó határokon át. Egyfajta civilizációs hipnózis fogta a lelkeket.

¹ GADAMER, H. G.: Die Grundlagen des 20. Jahrhunderts. – Aspekte der Modernität. Hrg.: Hans Steffen. Göttingen, 1965. 78.

² BABITS Mihály: Keresztül-kasul az életemen. Bp. 1939. 18., 16.

³ Id.: KOHN, H. (ed.): The Modern World. New York, 1963, 179.

⁴ ZWEIG, Stefan: Die Welt von Gestern. Frankfurt am Main, 1970. 16.

⁵ FROMM, Erich: The sane society, New York, 1960. 98–9.

Megnyílt a párizsi világkiállítás, a repülő Blériot-nak tapsolt a világ. Megtartották a hágai békekonferenciát. 1904-ben – az orosz–japán háború évében – az amszterdami szocialista kongresszuson a japán s az orosz küldött, Ratayama és Plehanov a résztvevők tapsa közt átölelte egymást. Bertha von Suttner pacifista regénye, a *Le a fegyverekkel* volt a divatos olvasmány. Minden sugározta annak tudatát: előremegy folyvást a fejlődés, védett a világ.⁶ „A haladás nem véletlen, hanem szükségszerű hirdette az Homais-k zseniális filozófusa, Herbert Spencer: Amit gonosznak, erkölcsetlennek nevezünk, el kell hogy tűnjék a világból. Biztos, hogy tökéletessé válik az ember.”⁷ A szélekre szorultak a Jakob Burckhardthoz hasonló veszélylátó képzelettel megvert életek, kik az Imperium Romanum hajdani sorsát, a barbárság eljövételét, árnyait jóslták. – S a világháborúban megmutatkozott az alákonzottság.

Igaz, nem akarta ezt ekkor felismerni még az emberi többség. Ragaszkodni kívánt a szekuritáshoz. Nagy kalandnak tűnt pusztán a háború, izgalmas hétfégi kirándulásnak, honnan a levelek hullása után hazatérnek majd a fáradt katonák, s ahol abbahagyták, ott folytatják tovább. Egy titkos jelentés megőrizte pl. az 1910-es császári–cári potsdami találkozón egy magasrangú német és orosz katonatiszt beszélgetését. Megállapították, hogy elkerülhetetlen a háború, de egymástól mégis úgy búcsúztak el: „Teljesíteni fogjuk kötelességünket. Mindez azonban nem lesz akadálya annak, hogy a háború végén újra összejöjjünk Párizsban, a Ritznek a teraszán, s elmondjuk egymásnak: a másik oldalról hogy festett a világ.”⁸ Ilyen mérvű volt az emberi gyanútlanosság.

Nem szűnt ez akkor sem, mikor a lelkesedést elsodorta már a lassú elhúzóódás, és mindenki számára nyilvánvaló lett, hogy egy óriás húsdaráló gépezet indult működésbe, mely a maga – lövészároknak nevezett járataiban – naponta öt – usque ötvenezer embert őrölt hullává. Még ezt is feledni akarta a valóság elől szökni vágyó struccmagatartás. Hangzott az utcákon a hetyke katonadal: „Ne sírjatok budapesti lányok, – Visszajövünk még hozzátok.” Hevesi Sándor Jókai-dramatizálásait játszotta óriási sikerrel a Magyar Színház. S születésének pillanatában, az 1873-as „krach”-ot követő megrázkódtatás időszakában vállalt szerepét töltötte be ismét a feledniakarás jellegzetesen monarchikus műfaja: az offenbachi ironikussal szemben érzelemben romantikusnak nevezhető bécsi-budapesti operett. A lét mákonya lett. Népszerűsége soha nem látott fokra emelkedett. Oly híressé váló daljátékok születtek rendre, mint pl. a *Mágnás Miska, Sztambul rózsája, Pacsirta, Pillangó főhadnagy*, s nem utolsósorban a *Csárdáskirálynő*. Zengtek mindenfelé ennek híressé vált melódiái: „Te rongyos élet, bolondos élet. . .”, „Ne búsulj rózsám, lesz még szőlő, lesz már lágy kenyér”. Ráborult az átélt borzalmakra a színés hazugság. Nem akart szembenézni saját helyzetével az eltévedt ember. Nem akarta tudatosítani a történt fordulatot: az imperializmus teremtetten új léthelyzetet: a veszélyeztetettséget.

Még az értelmiségi elit körében is csak a háború után tűntek fel s lettek népszerűek olyan katasztrófa-érzést sugalló művek, mint a Spengler-féle *Untergang des Abendlandes*, Karl Kraus *Die letzten Tage der Menschheit*, Bergyajev *Le sens de l'Histoire*, Tawney: *Acquisitive Society* s a Pinthus-féle híres *Menschheitsdämmerung* antológia. Elmitizáltan bár, de a maga alapjait kérdőjelezte meg a húszas évek ilyen és ehhez hasonló könyvsikereiben a polgári világ: a katasztrófa-élmény, ha a szellem csúcsein is, de áttört ekkor már. A háború első éveiben a biztonság koordináta rendszerében gondolkodott viszont még a legmagasabb intellektuális szint is. Ady közvetlen szellemi környezetében is fogta a lelkeket a szekuritáshit, annak nem történelmi, de napi jellegű optimizmusa. „Leveled. . . elszomorított – írta például 1914 őszén az egyik, költőhöz küldött levelében még a józan, szkeptikus Bíró Lajos is – *En remélem, hogy győzünk és a győzelemtől sok jót várók*.”⁹ S még a háború ellen forduló közt is hatott ez a *naïv* bizakodás. Még ők is úgy vélték, visszatér megszokott medrébe

⁶ Vö.: TUCHMAN, Barbara: *The proud Tower*. New York, 1966. 229. kk., 270. kk., 337. kk., 407. kk. – TAYLOR, A. J. P.: *From Sarajevo to Potsdam*. London, 1966, 9. kk.

⁷ Id.: SNYDER, L.: *The world in the 20th century*. New York, 1964. 18.

⁸ LAQUEUR, Walter: *Russia and Germany*. Boston, 1965. 49.

⁹ Bíró Lajos Ady Endrének. 1914. szept. 11. (PIM. A. 138/1.).

csakhamar az élet. Nem mérték fel teljes egészében a történt katasztrófát. Egy háborút láttak csupán s nem az imperializmus kibontakozását. Nem értették a század természetét. Még egy Jászi Oszkár-szerű, nem mindennapi gondolkodóban is ott hatott a hegeli „Versöhnung mit der Wirklichkeit.” „Rendet, történeti szándékot, isteni akaratot” tudott „észrevenni” olykor „civilizációnk felborulásában”.¹⁰ A háború morális elítélésében következetes, de politikai-világnézeti természetének felmérésében bizonytalan volt. Ilyen levelet küldött így ő is Adyhoz: „Nagyon átérzem és osztom aggodalmaidat. De talán mégis túl pesszimista vagy. Az egyén sorsa gyakran ellentétes a közösségével. Most is lehetetlen olyan világesemények közeledését észre nem venni, melyek nagy kárpótlásokat, sőt, boldogságokat fognak nyújtani a jövőnek a jelen gyötrelmeiért.”¹¹

Kiváltképp híven magas szellemi-morális szinten, így kiélezetten – tükrözte ezt a szekuritáshittel elegy tagadást a babitsi attitűd. Nem a szervezet egészének meghibásodását: üzemi balesetet látott ő csupán a kitört világveszben. „A történelem legmonstruózusabb véletlenének” vélte a háborút.¹² Éppen ezért, ha etikai igényessége maradéktalanul elítélte is azt: szekuritáshitét nem ingatta meg a történeti esemény. Az életfilozófia tételeinek megfelelően az élet tűnt nála szükségszerűnek. Éppen ezért, mint a Húsvét előtt centrális ellentétpártjában, a holttal, a mechanikussal, a gépszerűvel s a vele egyjelentésűnek vett „szörnyű malommal”, a háborúval szemben viszonylag könnyen győzött itt a március, az élet, a béke, a remény. A szeretet, a megértés csakhamar eljövő, virágültető idilljét idézte a költő. A „ha túl leszünk” könnyű hitével élt: a vágyott perspektíva közelbe került. Csak később vette észre, hogy „a béke nem volt béke. Valaki nyilván gúnyt űzött belőlünk”¹³ Adynál viszont egy percre sem nyílt meg ez a közel távlat. Babits háborús verseinek kulcsszava, a béke nála csak elvélve tűnt fel. A *Nyugat* 1916. március 26-i, zeneakadémiai matináján a *Húsvét előtt*-tel egyszerre felhangzó március-versében, *A mosti Márciusban* Babitstól elütően az illúziótlanság mélyeiből, a kételyek közé beágyazottan szólott a remény. A kétségbeesés és a bizakodás lírai tónusa a Babits-verssel ellentétben nem egymást követte, mindvégig együttélt: polifonikus volt a versépítés. Ő nem egyszerűen egy háborút látott, mely majd végetér, s eljön újra a kor, ahol „majd a béke énekel” és „elhallgat a szél”. A történelmi fordulatra, az imperializmus teremtette új léhelyzetre figyelt:

S félek, be kár,
Hogy ezután rosszabb lesz élni
S ezután jön még csak Itélet.
(*Az Itélet előtt*)

– hangzott a szava. A lényegre látott a költői erő.

Igaz: adott volt Adynál korábban is a veszély sejtése. Az európai szellem azon nagyjai közé tartozott, kik „a boldog béke” időszakában is mindig érezték, hogy elvált egymástól a látszat és a lényeg, akik észrevették a derűs felszín mögött a sorstól letipott „öreg Kunnékat”, hallották folyvást „a fekete zongora” tépett dallamát, Kafka szavával: „a Semmi trombitáját”. Ez volt a szellemnek az a vonulata, melyet átadott a tizenkilencedik század majd a huszadiknak. Különböző típusok tartoztak ide. Voltak, akik Marxhoz s Engelshez hasonlóan tudományosan – a kapitalizmus természetrajzát érte, felvázolva – nemcsak hírül hozták látszat és lényeg elválását, de választ is adtak rá. Voltak, akik mint Nietzsche, mítoszt szőttek köré, elontologizálták az észlelt problémát, s hirdették mint a létezés legfőbb törvényét, az örök tragédiát. Voltak akik Baudelaire-hez, Rimbaud-hoz vagy a nagy oroszokhoz hasonlóan, művészként sejtették csupán a tragikus mélyeket. Minden eltérés mellett, s ellenére is közös volt azonban bennük a biztonság-tagadás, a megoldatlanság tudása, sejtése. Az Homais-kel szemben különöcök voltak így. Nem fogta őket a szekuritás-hit. Ezért lett mind szembeötlőbb időszerűségük.

¹⁰ Jászi Oszkár Ady Endrének 1914. aug. 12. (OSzK.)

¹¹ Uő.: 1914. aug. 27. (MTA K. 7/104).

¹² BABITS Mihály: Ezüstkör. Bp. 1938. 81.

¹³ BABITS Mihály: Keresztül-kasul az életemen. Bp. 1939. 18.

Az első világháborúval kezdődő nagy, huszadik századi, emberi megrázkódtatások sora mind teljesebben őket igazolta. S közéjük tartozott Ady Endre is, a *précurseur*-ök közé. A peremvidék küldte.

Nem véletlen, hogy nemcsak Rákosi Jenő, avagy a *Borsszem Jankó* gúnyolódott költészetének „értelmetlen” voltán: idegenül álltak irdatlan bánatai előtt olykor a hívek is. Jellemző volt a korra Oláh Gábor egykori vallomása. Olyannak látta ő a bámult, irigyelt, idősebb író társ művét, költészetét, mint ami „*sajátságos, mély, szomorú dolgok panteonja, mintha fekete nagy hajó úszna fekete tengeren*”. S menekült tőle. „*Költeményei elhervadnak hamarosan – írta – az Élet árja elsöpri, mert Ady a halál rokona, költészete halál*”¹⁴ Vagy ahogy versében „*Egy faragott istenképhez*” szólva megfogalmazta: „*Megrémültem – Mert koponyádból – Fekete víz folyt halott ember – Kitártam mellemet lihegve – S rohantam a dörgő életbe – Vissza ujjongó szerelemmel*.”

Nem egyedül állt Oláh Gábor ezzel az idegenkedéssel. Mint a *Lédával a bálban* c. költemény „fekete párjára” „rettenve néztek” a *belle époque* derűjében, ebben az óriási bálteremben élő „rózsakoszorús ifjak, leányok”, a gyanútlan sorsok, Ady tragédiát jósoló komorságára. Még a gondolkodók sem tudták vállalni az ő egzisztenciális, mély szomorúságát. Ady „*a világirodalom egyetlen költője, aki nem írt egyetlen vidám verset sem*” – jegyezte meg találóan róla később Lengyel Menyhért,¹⁵ megfogalmazva az egykorú barátok fenntartásosságát. Nem véletlen, hogy Hatvany levelében állandóan kísértett a tanács: „*Jó volna egy kis napfény az Ön életében, meleg olasz napsugarak, pár tengeri fürdő a Lidón, a költészete is megérezné*.”¹⁶ „*Az élet ujjongó köszöntését*” szerette volna hallani tőle.¹⁷ A szekuritás kora volt a századelő, nem kellett a vészjósló Cassandrák. Kierkegaard sokat idézett bohócára emlékeztetett Ady a maga tragédia-sejtésével. A kigyúlt cirkuszban egyedül állva a porondon ő látta csupán a háttérben leskelő lángokat. De hiába kiabált, nem figyeltek rá.

Csak a biztonság szűntén, s háború éveiben, mikor abszurd tettekben tört felszínre immár az imperializmus rejtett lényege: az értelmetlenség, érezték rá sokan, de még akkor is csak a kisszámú jobbak, Ady korábbi tépett jajaira. Érvényesült a művészi recepció örök törvénye: a husserli „elvárási horizontnak” kellett szélesbednie, a befogadónak is meg kellett érnie a közölt mondandóra. Kellett, hogy megérkezzenek – Lukács terminológiájával szólva – a visszhangzó „előtt”. Jelképes volt itt Bartók példája. Szerette ő mindig Ady Endrét, de élete mélypontján, 1916-ban, mikor mint Kodály írta, „*a külvilágtól elidegenedve, magába merült. . . megismerte a szenvedést*”, komponált csupán verseihez zenét.¹⁸ Az elvesztett biztonság világába vetve abban a nihilbe néző, tépett, keserű hangulatban talált rokonérzést, mely olyan általa megzenésített Ady-versekben, mint pl. a *Három őszi könnyecsepp*, *Az őszi lárma*, *Az ágyam hívogat* már régóta ott élt. Hozzá nőttek ekkor már, legalábbis a leggondolkodóbbak, Ady „oktalan szomorúságaihoz”. Joggal érezte a világháború éveibe érkezett költő a folytonosságot. Joggal érezte „megnőtt életnek” önmagát, s írhatta göggel: „*Most, ime, itt az életemnek – Átkos és bús magyarázata*”. Hiszen – a vers szavaival szólva: „*Testem, ez a szent, kényes szerszám – Mint valami ördögös posta – a most-Idők rémületeit – Előre és magával hozta*”. (Már előre-rendeltem.) Nem véletlenül merült fel ebben a versben is s a folytonosságtudat más költeményeiben is (*A megnőtt Élet; Vér: űs áldozat*) a szifilisz képe. Az elrendeltség-érzés elvi alapját: látszat és lényeg ellentmondását sűrítette ez szimbólumként mintegy magába. Művészileg relevánssá vált egy életrajzi esetlegesség. Mihályi Rozália csókjá-nak írója, elszenvedője, amit a háború felszínre hozott, régóta érezte. Tudta, sejtette, hogy a kulturált életek szépsége, nyugalma, látszat-harmóniája mögött ott leskel valahol mindig a mélyben a betegség, az örület, a halál. Űzen az élőknek az ismeretlen Mihályi Rozália, az értelmetlenséget megszemélyesítő, ostoba, léha kis kóristalány: az örök kétveszély

¹⁴ Id.: TÓTH Endre: Oláh Gábor 1907-ben. Látóhatár, 1970. 957–959.

¹⁵ Levelek Hatvany Lajoshoz. Bp. 1967. 487.

¹⁶ HATVANY Lajos: Ady. Bp. 1974. 499.

¹⁷ Uo. 501.

¹⁸ KODÁLY Zoltán: Visszatekintés. II. Bp. 1964. 433.

De miképp már a választott profán kép, az akart vulgarizmus, a vérbaj-metaphora – éppúgy, mint az előbb idézett versészetben a *posta-hozta* rímpár köznapisága egymaga jelezte: zárójelbe tevő, hatálytalanító ironiával szólt a költői váteszség. Jelképes volt az, hogy az eleve-rendeltség reprezentatív versében, *A megnőtt Élet*-ben, az ironia volt mindvégig a strukturális meghatározó. Jelezte ez mintegy, hogy még a „sejtő kinnal”, „szédülettel”, „rémületekkel” teli életeknek is váratlan, fordulatszerű volt a kitört világvész. Ironiával nézhetett csak magát mindenfajta állítólagos jósló öntudat, költői váteszség.

Mert igaz, ott komorlott a szorongás, a katasztrófa érzése a nihil-döbbenet korábban is az Ady-költészetben: a demokratikus forradalmár világképén átütött az imperializmus-hozta válságérzés. De a demokratikus forradalmár illúziót maradéktalanul elsöpörni nem tudta ez még. A civilizációs hipnózis hatott nála is. Ott élt benne a hit, hogy százada „humanista század”, s hogy „Európa szépen bevezetőben van a békés kultúrmunka révébe”. „A kultúra békít, hódít – írta – s olyan gyönyörű eseményeket produkál, amilyenek a vérszagú törtélemben sose történtek eddig.” Még nem sokkal a vész kitörése előtt is „az emberiség csillagokhoz vezető útjáról” beszélt.¹⁹ Határtalanak érezte az emberi jövőt.

Félreértés ne essék: nem vált időszerűtlenné a huszadik században sem ez a humanista hit. Nem abban volt – ha úgy tetszik – „tizenkilencedik századi” bizonyos fokig még az 1914 előtti Ady, amiben a polgári kiábrándulás (elsőként a híres Kosztolányi-féle Ady-revizióban) akarta láttatni. Nem abban, hogy hitt a hagyományos, nagy, humanista értékekben: 1. az emberi észben, annak nem mágikus-ráolvasó, de megismerő-analízáló képességében; 2. a tudományos és technikai előrevivő, tökéletesbítő szerepében; 3. a vérségi kapcsolatokon túli, választott, értelmes emberi közösségek létrejöttében, az emberiség emberiséggé szerveződésében; 4. a személyiség kiteljesítését lehetővé tevő, emberhez méltó társadalom eljövételében. Mindebben igaza volt. Nem a haladáshitben, az emberi méltóság, a humanizmus gondolatában húzódott a XIX. és a XX. századi gondolkodás közti különbség. Igaza volt Adynak a „huszadik század” felől nézve is akkor, mikor „beteges, arisztokratikus ítéletként” bélyegezte meg pl. a civilizáció-ellenes nézeteket, s hirdette velük szemben: „a civilizáció kultúrát jelent”.²⁰ Hiszen – mint írta – nincs „arról fogalmunk, mi mindent változtatott meg már eddig is Európa nyugatán a gépkocsi”.²¹ Igaza volt, mikor – éppúgy, mint hajdan Petőfi a vasútát – ő a repülés jelentőségét énekelte meg, s zengte a „nagy Egy-Világ” álmát, úgy ítélve meg, hogy „mindenkinek kedves, jó lakóhely lesz” egyszer majd a Föld. Nem a „tizenkilencedik századi”, de a nagykorúsodó, a reneszánsztól kezdve mind öntudatosabbá váló, újkori ember természetes érzése volt az ily haladáshit. Abban kísértett pusztán a „tizenkilencedik századiség”, hogy minden baljós érzés, tragikus sejtélem ellenére is a valóságosnál könnyebbnek, buktatók nélkülibbnek vélte ő is az emberi fejlődést. Haladás-koncepciója a háború előtt az egyenesvonalúságot valló felvilágosodás korához állt még közelebb, s nem a hangsúlyozottan dialektikusan értelmezett huszadik századihoz. Fogta bizonyos mértékig az ő látókörét is a civilizációs hipnózis: a szekuritás-hit.

Ez érteti meg, hogy ha az elvontságból kilépve, tartalmilag is konkrétizálta olykor a benne élő tragédia-sejtést, mint *magyar* rossz érzést, mint *magyar* tragédiát fogalmazta meg azt. Nem terjesztette ki az egész világra. Ellenkezőleg: szembeállította egymással a világ haladását s saját hazája elmaradottságát. A demokratikus forradalmiság áthagyományozott kliséje kísértett, a Petőfi-féle „Itt mindlunk nem is hajhallik még – Holott máshol a nap már úgy ragyog”. „Szabad minden nép, üdvéért szabad, – Csak nálunk rothad minden bányu kőben” – hangzott több mint hatvan év múltán a jellegzetes, kielező szembeállítás, a demokratikus ellentétklisé (*Kín és dac*). Költészetében az imperializmus korát élte, tükrözte, de csak a magyar valóságot tudatosította. Magyar bánattá szűkült így nála nemegyszer az imperializmus ellen gyűlő keserűség. Ahogy *Elmenní távolra, pusztulni* c. versében közvetlen a háború előtt megfogalmazta:

¹⁹ ADY Endre: A nacionalizmus alkonya. Bp. 1959. 221.

²⁰ ADY Endre: Összes Prózái Művei. IX. Bp. 1973. 239. 21. Uo. 339.

²¹ Uo. 339.

Be furcsa, mikor mellünkben sírunk,
 Be furcsa, hogy ilyeneket írunk,
 Ma, amikor úgy röpül a világ
 S csak a magyar lantos nyög és kérdez
 Mint egy régi diák.

Anaforikus hangsúlyokkal, megszorító ellentétézzel szembe volt itt állítva egymással a nyögő magyar lét s a röpülő világ. Mintha egyébként rendben lett volna minden, s csupán a magyar jelentett volna kivételt, bántó megtorpanást. Hungarocentrikus antifeudális forradalmiság volt a lényegét nézve így még az Adyé. Az imperializmus egész rendszerét csak sejtése fogta át, de nem a tudata. A magyar valóságon át keresett kiutat az imperializmus korát élve, látva is. Forradalmi optimizmusa és a tragikus magyarság-érzés közti feszültség nem utolsó sorban épp innen volt érthető. Az imperializmus élménye s a demokratikus forradalmi kiutkeresés közti ellentmondást visszatükrözően paradox módon olvadt együvé forradalmiságában: tragédiaérzés és szekuritáshit.

A háború kitörése után viszont maradéktalanul konkretizálódott már, mi addig sejtés volt. Fordulat történt. A világ egészére kivetítődött a magyar keserűség. Maradéktalanul eljutott Adyhoz a kor kihívása. Ha a fogalom nem is volt centrálisan jelen: tudatosodott az imperializmus kora, a teljes, világnyi veszélyeztetettség. Ennek volt tükre, hírhozója az egyik jellegzetes kései adys tartalmi motívum: a *fordulatélmény*.

A fordulatélmény poétikai megjelenítése: a metamorfózis-motívum és a katasztrófa-kép

Fordulatnak látta Ady minden vonatkozásban az 1914 utáni világot a korábbihoz képest. Az élmény jelenlétét hírül hozta már egymagában a kiküzdött fogalom, a kísértő vezérszó: a néven nevezés. Idézve „a tegnapiból egészen mássá zuhanó világot” szerepet kapott Ady szótárában a *fordulás* kifejezés. „*Fordulása* élt s volt világnak” látszott. „*E világelfordulásról*,” „*e felfordult időkről*,” „pompás cinikusok, illeszkedők nagy *fordulásáról*” beszélt a költő. „Bántotta” a jobbak „*kifordulása*”. S aggódóan kérte: „Ördögök mai színjátéka – Nehogy *kiforgasson* magamból”.²²

S ezen a lexikai áruló jelen, a megnövekedett szógyakoriságon túl a fordulat-élmény tükrözője volt a belső forma is: egy jellegzetes, tartalmi-tematikai motívum tűnt fel. Átértékelő ellentétek szőtték át a verset. Uralkodó tematikai szín lett a *metamorfózis*. Nem véletlen, hogy Ady első nagy háborús költeménye, az *Ésaiás könyvének margójára* végig ily tematikai sémára épült: A-ból B lett, „a jónak és Istennek készülő” ember a maga visszájára, „ősi vadságunk” foglyává változott. A fordulatélmény kifejezője volt ez az alakítás. Hiszen a fordulat mindig minőségi ugrás: megváltoztatja az értékek előjelét. Presztizst kapott egyszerre, mi addig rossznak, gonosznak számított. A jó viszont érték-vesztetté vált, mint ama híres József Attila-féle „háborúból visszamaradt húszfilleres, a vashatos”. Magával hozta a megélt imperializmus mint jellegzetes tematikai motívumot: a karkai „átváltozásokat” az „antiregényeket”, „anti-drámákat”: az átértékelő ellentétézzést. Tükröződött benne a fordulat-élmény.

A fordulat irányát jelzőn negatív utótaggal konkretizálódott tartalmilag ez a motívum. A szerkezet mozgását nézve a jó ment itt mindig a rossz felé. Ennek megfelelően értékelődött át – csak egyetlen, de a történt fordulatot, a biztonság tűntét, a felnövő veszélyeztettséget leginkább érzékeltető példát hozva – az ember a maga környezetével együtt. *Isten híres sarja minden állatoknak csúffává változott, latrok útján jártak, kik Jézusokként kezdték*. Megcserélődtek a szokott szerepek: „Csörtettek bátran a

²² A *fordulat* motívuma 1. *Emlékezés egy nyár-éjszakára; A régi Isten* – továbbá: ADY Endre: Válogatott levelek Bp. 1956. 493.; *Hősök a költőgépkben*. Nyug 1914. II. 339.; A. E.: Vallomások és tanulmányok. Bp. 1944. 128.

senkik – S meglapult az igaz ember”, lámpás szép fejek után megszedültek, emberségesek igen megrémültek, viszont rút zsvány arcok ékesre derültek. Üszkös, sötét, halott lett a hajdanán piros gondolat is. S az átváltozott emberhez átváltozott milió illett. A nappalból egy fuvalom által éjszaka lett, a táltosok gyönyörű kora nyomában egy más érkezett el, hol húnýó napnak véres csókja, vad dühöknek vad szerelme volt a piros rózsa. S mindent betetőzően, mint fő-átváltozás az élet halálba ment át. Ifjak, kik voltak hoppra megvénültek, a föld lakói dőghalálba dültek. Kimondatott mint végső ítélet: „Olyan jó volt – S most, hogy milyen mindegy”.²³

A fordulatélményt tükrözte vissza a metamorfózis motívum, az átértékelő ellentétek sora. S az tükröződött a lexikai és tematikai sík mellett a költészet legérzékenyebb területén, a líra idegrendszerében: a képalakításban is. Előterbe kerültek a negatív irányú fordulat jelzésére Homérosz óta oly igen alkalmas képek: a katasztrófa-képek. A „mai romlás” „világok pusztulását”, „Gondolat, Szépség csúnya vesztét”, ezt a „világkatasztrófát” mindenekelőtt ők jelenítették meg.²⁴ A katasztrófa-metaphorák legkülönbébb konkretizáló változatait gyűjtheti össze Ady költeményeiből a diagonális versanalízis, avagy a modern francia irodalomtudomány műszavát használva, az ún. tematikai elemzés.²⁵ A főbb típusokat számbavéve, adottak voltak mind az embertől, mind pedig az emberen kívüli erőktől okozott katasztrófa-képek.

Az emberi világból, mint legmegszokottabb, mindenekelőtt kínálkozott a baleset képe. Véresre zúzott homlokkal, mintha éles, nagy kő érte volna, dobása valakinek, tarkón ütötte, álom-babondtól, rontó csodától megverten él itt az ember.²⁶ A balesetet konkretizálóan kísértett untalan a zuhanás-motívum. Hisz az egyik legkielemezettebb baleset volt ez. Önként kínálkozó költői toposz. Nem véletlen, hogy a katasztrófa-élmény későbbi reprezentatív antológiájában, a Pinthus-féle *Menschheitsdämmerung*-ban Sturz und Schrei lett a nyitó ciklus címe. A zuhanás réme riasztotta folyvást az Ady-versek fiktív énjét is. Gyermekként a mélység fölött járva tört-szedülten zuhant a mélységbe, kihullott Rómából és Velencéből, s úgy bukott fel, mint buta holt.²⁷ Baudelaire-nek ezt a sorát érezte magához közel ekkoriban a költő: „Dans les caveaux d'insondable, ou le Destin m'a déjà relégué” („Bús pincém mélyén, hová a sors vetett”). Visszhangzott a katasztrófa-képre a katasztrófa-élmény.²⁸

Az ember okozta sokk, megrázkódtatás közt a baleset, a zuhanás mellett ott volt továbbá a rablás-motívum. Megrabolt, balog utasként ballagott itt még a Hold is. S a kényes rabló is rabolt, rút, zsvány arcok tűntek fel. Eljött amaz idő, amikor a Múltat leginkább fosztogatták, éktelenítették, mikor nagy kincseket loptak s kifosztott lélekkel, drága megrabolt emlékekkel állott az egyén.²⁹ Koldussá meztelenedett. S az emberi gonoszság mellett támadt az emberi kegyetlenség is. A hóhér-kép kísértett. A hóhér-idő tűnt fel, s Vörös bársonyban és skarlátban, mint valami hóhér, nyargalt a Titok.³⁰

De képileg méginkább kiélezően, a történet fordulatot még szorítóbban érzékeltetőn nem az embertől, de a tőle független erőktől okozott katasztrófa-képek sorakoztak kiváltképp nagy számban.

²³ A metamorfózis-motívumra 1. *Mai próféta átka; Élünk vagy nem?; Emlékezés egy nyár-éjszakára; Krónikás ének 1918-ból; Nóták piros ősszel; Ésaás könyvének margójára; Kár a Voltért; A piros rózsa; Uram, segíts bennünket.*

²⁴ A nacionalizmus alkonya 236.; *Őrizem a szemed; Koldus hívésnek átka.*

²⁵ A tematikai elemzésre 1. BARÓTI Dezső: Az Értől az Óceánig. A vizek motívum-hálózata Ady költészetében. Kézirat.

²⁶ A baleset-képre: *Őrizem a szemed; Koldus hívésnek átka; Véresre zúzott homlokkal; A Föld ébresztése.*

²⁷ A zuhanás-motívumra: *Követelem a Holnapot; Bátor jaj nélkül; Hogy kevesen vagyunk; Láttam rejtett törvényed.*

²⁸ A. E.: Az irodalomról. Bp. 1961. 395.

²⁹ A rablás-motívumra: *A Hold megbocsájt; Emlékezés egy nyár-éjszakára; Krónikás ének 1918-ból; Ember az embertelenségben; Ugrani már: soha.*

³⁰ A hóhér-motívumra: *A titok arat; Tegnapi tegnap siratása; Mai próféta átka; Ember az embertelenségben; A fajtám sorsa; Krónikás ének 1918-ból; Új marquis nyaktilója.*

A maradéktalan kiszolgáltatottság világába érkezett az egyén. Feltűnt fenyegetően a *vesztettség* s a *döghalál* képe. A világ megveszett, világ-vesztettség dühei dúltak, pusztítottak *Maga fűtötte, vad poklába veszett ebként* rohant be az ember. S minden-jók *dögbe hulltak*, küldték a *Dögbe szegény hívóket*, millióknak *döglött kedve*.³¹

Igaz: a döghalál a maga groteskságával az imperializmusnak csupán egy későbbi korszakában, a József Attila-i kórt terjesztő *őspatkány*, a camus-i *pestis* időszakában, a fasizmus megérkezével lett csak domináns. Itt még villant csupán. Tragikusabb arccal jelent meg a kezdet kezdetén a katasztrófa-élmény. A döbbenet volt nagyobb s nem a förtelem. Az imperializmusnak maradéktalanul meg kellett mutatnia a maga arcát ahhoz, hogy az őspatkány terjesztette kór, a pestis legyen a hozzárendelt, jellegzetes kép. Ady verseiben nagyobb pátoszú természeti csapások álltak még előtérben. Így pl. a *szárazság*. Nagy *szárazság idején* szólt ez a költészet, mikor *forrtak, az emberi velők*.³² S megjelent másfelől a *fagy*. A *megfagyasztó bizonyosságban, megfagyottan a teljességes nyárban* élt ez a költő.³³

Kiváltképp gyakorta tűntek fel azok a katasztrófa-képek, amelyek épp a maguk patetikus jellege folytán nemcsak negatív de pozitív irányú fordulat kifejezésére is alkalmasak voltak. Így például – éppúgy, mint korábban a forradalmi versekben – kísértett itt is a *vihar*nak a képe. Csak épp e tematikai-szerkezeti kontextus változott. A forradalmi versekben azonos síkon, egyirányúan élt az egyén és a vihar. Az égi háború felszabadító, tisztító hatása s a vállalás bátorsága látszott. Itt viszont, mint Csontváry-festményén, a *Vihar a Hortobágyon* c. képen, a békés előtér s a fenyegető, viharos háttér közti feszültség hangsúlyozódott. A mi-világ – ők-világ ellentéte látszott. Riasztgatón vették körül az egyéni életet a vihar képei. *Gyilkos, vad dúlás, istenítélet-idő, förteteg, kitört égi háború, vad zápor, szörnyű szél, dörgés, villámlás* fenyegette a lét számos, kicsiny megbúvó idilljét.³⁴ S a vihar kíséretében *árvíz* jelent meg. *Áradt tavasz-vizek ömlöttek tova, üres ostoba vérhabok* itatták a világot, s *Örvény szélére* kerülve *fűlt, fuldoklott* az ember.³⁵

Az árvízhez társként *tűzvész* lángolt fel. Nagy *tűzet* csináltak, *felgyújtották* a világot itt a versekben. *Lángolt a vénhedt világ, s a mindent beharapó rettenetes fekete tűzben hamvadtak a sorsok*.³⁶ S fölfelé menve mind patetikusabb katasztrófa-rétegek felé *Vulkánok* morajlottak, *föld-rengés* jelent meg. A biztonságot elvesztett, veszélyeztetett kor érzékeltetéséhez kiváltképp illett a *Vulkán-kép*. Nem véletlenül lett világsiker Lowrey könyve: *Under the Vulcano*. Szimbólumot jelzett itt már egymaga a cím: formát kapott benne a veszélyeztetett lét. S a fordulatélményről hírt hozó Ady Endrénél is ott élt ez a kép. *Vulkánokon épült itt minden. Tűzokádó, haragos hegyek* keresték *káromkodó lánggal* az eget, a *Föld szíve örülten dobogott. Minden repedt, szakadt*, az addigi élet mint *Océánia, süllyedni* kezdett.³⁷ Az apokaliptikus idősza volt ez. A katasztrófa képsor ebben teljesedett ki. Eljött a költői látomásban az utolsó ítélet.

Az imperializmus hozta fordulatot érzékeltető íróknak, művészeknek kedvelt képe volt mindig is az *apokaliptikus*, a világpusztulás, a szekularizált utolsó ítélet. Jelképes tettként könyvelhető el az, hogy Pinthus Hoddiss versét, a *Világvéget* helyezte a *Menschheitsdämmerung* antológia élére, s az apokaliptikus

³¹ A *vesztettség-döghalál*-motívumra: *A hivalkodó ember; Életesnek látom magamat; A megcsúfolt ember; A régi sereglések; Az öreg ház; Krónikás ének* 1918-ból.

³² A *szárazság*-motívumra: *Nagy szárazság idején; Beteg ember fohásza*.

³³ A *fagy*-motívumra: *Régi negédeségem meghalt; Láttam rejtett törvényt; Ásít a tükör*.

³⁴ A *vihar*-motívumra: *De ha mégis?; Cifra szűrőmmel betakarva; A szenvedésnél többet; Régi negédeségem meghalt; Láttam rejtett törvényt; A leghasztalanabb áldozat; Követelem a Holnapot*.

³⁵ Az *árvíz*-motívumra: *Már előre rendeltettem; A hivalkodó ember; Vér: őt áldozat; A leghasztalanabb áldozat; Krónikás ének* 1918-ból; *A utolsó hídfő; Kevés beszélgetés magammal; Intés szegény legényeknek; A Jelen muzsikája; Boldog új évet; A csillag-lovas szekeréből; A Titok arat*.

³⁶ A *tűzvész*-motívumra: *Két kuruc beszélget* (Nagy tűzet csináltunk. . .); *Torony az éjszakában; A mosti március; Vörös tele-Hold emléke; Új marquis nyak-tilója; A földi kunyhóban; Nóták piros Összel*.

³⁷ A *vulkán-, földrengés*-motívumra: *Az Ősz dicsérete; Vulkánok és szívek; Strófák Május elsejére; Új s új lovat; Intés szegény legényeknek; Összebúvó félelem órái; A kísértő házak; Torony az éjszakában* – valamint: *Levelek* 505.

szis-élmény korai hírhőzője, Georg Heym volt gyűjteményében az egyik legkiemeltebben szerepeltetett költő. Irodalomtörténeti terminussá lett később szinte az apokalipszis kép. Kafkát, Musilt, Brochot joggal emlegették „osztrák apokaliptikusokként”³⁸, valóban egy pusztuló birodalom s egy pusztuló világ szószólói voltak. S nem véletlen, hogy Audenről írva az apokaliptikus látásban vélte megjelenni Frank Kermode is a modern főismervét.³⁹ Mindennél alkalmasabb volt ez a metafora az imperialista lényeg – a veszélyeztetett lét – érzékeltetésére. A legkülönbözőbb típusú s irányú alkotókat lehet megidézni erre példaként. Karl Kraus éppúgy élt ezzel a képpel, mint később a fasizmus idején Masearel, avagy még később, a hidegháború és az atombomba időszakában Beckett, Juhász Ferenc vagy az *Apokrifot* író Pilinszky. S Adynál is rögtön a háború kitörésétől kezdve ott élt ez a kép. *János jelenései* lett ekkor az egyik legkedvesebb bibliai könyve. Vonzották hozzá az apokalipszis látomásai. S a *summa dies*-t, a *dies irae*-t idézte a saját verseiben is: a *kárhozat napját*. Hisz „csodák és szomorú sorsok ideje” jött el: „csillagraj, üstökös, égi ábrázatok, különös fények és tüzek” tűntek fel. „*Áté... a kéjgyilkos harag szabadon bocsátotta minden seregeit.*”⁴⁰ *Öldöklő angyalok, dühödő angyalok száguldoztak szerte, s ki a szentek véréből ivott, szilajul veres fenevadján nyargalt részegen a szörnyű asszony, a Titok*, „*Egész világ szóttja kibomlott*” *Világok pusztulása, világok múlása, a Halál és Szépség násza* vette kezdetét. *Vér, jaj és láng* lett úrrá mindenütt, *megindult a Föld, A Tenger és az Ég. Sóbávnnyá meredt az egyén. Sötét planéták holtas sorsa* látszott.⁴¹ Végéig vívódott a katasztrófa kép. Jelezve mintegy a történt fordulatot. Azt, hogy eltűnt a világból minden biztonság, az imperializmus korába – a veszélyeztetett lét birodalmába – ért az emberiség. Megszülethetett az *Emlékezés egy nyár-éjszakára*, a fordulatélményt megjelenítő, nagy Ady-költemény.

A fordulatélmény reprezentatív verse: Emlékezés egy nyár-éjszakára

Az Égből dühödő angyal dobolt
Riadót a szomorú földre,
Legalább száz ifjú bomlott,
Legalább száz csillag lehullott,
Legalább száz pártá omolt:
Különös,
Különös nyár-éjszaka volt.
Kigyúladt öreg méhesünk,
Legszebb csikónk a lábát törte,
Álmomban élő volt a holt,
Jó kutyánk, Burkus, elveszett
S Mári szolgálónk, a néma,
Hirtelen, hars nótákat dalolt:
Különös,
Különös nyár-éjszaka volt.
Csörtettek bátran a senkik
És meglapult az igaz ember
S a kényes rabló is rabolt:
Különös,
Különös nyár-éjszaka volt.

Tudtuk, hogy az ember esendő
S nagyon adós a szeretettel:
Hiába, mégis furcsa volt
Fordulása élt s volt világnak.
Csúfolódóbb sohse volt a Hold:
Sohse volt még kisebb az ember,
Mint azon az éjszaka volt:
Különös,
Különös nyár-éjszaka volt.
Az iszonyúság a lelkekre
Kaján örömmel ráhajolt,
Minden emberbe beköltözött
Minden ősenek titkos sorsa,
Véres, szörnyű lakodalomba
Részegen indult a Gondolat,
Az Ember büszke legénye,
Ki, íme, senki béna volt:
Különös,
Különös nyár-éjszaka volt.
Azt hittem, akkor azt hittem,

³⁸ Vö.: ROTHE, W.: Schriftsteller und totalitäre Welt. Bern, 1966. 7. kk.

³⁹ KERMODE, Frank: Modern essays. London-New York, 1971. 40.

⁴⁰ A. E.: Az irodalomról. Bp. 381.; *Jött éve csodáknak*. Világ, 1915. aug. 8.; A nacionalizmus alkonya. Bp. 1959. 243.; Vallomások és tanulmányok. Bp. 1944. 128.

⁴¹ Az apokalipszis-motívumra idézett versek: A „*Dies irae*”; E nagy tivornyán; Mai próféta átka; Emlékezés egy nyár-éjszakára; A Titok arat; Őrizem a szemed; Az utolsó hídfő; Egy háborús virágének; Mag hó alatt; Új s új lovat; Új marquisz nyak-tilója.

Valamely elhanyagolt Isten
Életre kap s halálba visz
S, íme, mindmostanig itt élek
Akként, amaz éjszaka kivé tett
S Isten-várón emlékezem

Egy világot elsüllyesztő
Rettenetes éjszakára:
Különös,
Különös nyár-éjszaka volt.

1917 februárjában íródott ez a vers. A nagy Ady-költemények módjára készült: hosszan hordta magában a költő. Csinszka emlékezete szerint „megírása előtt közvetlenül... Ady hetekig feldúltan kerülte a munkaalkalmat, riadozott a próbától, mindenféle narkotikummal csöndesítette a kínzó idegességét, éjszakai elviselhetetlenek voltak, gyötrelmes neuraszténiával várta őt a hajnal, e napokban még zárkózottabban elkomorult.”⁴² Úrrá lett rajta a jellegzetes alkotói betegség: a megvalósítás-sokk; a félelem attól, hogy papírra vetve elhalványodnak a nagyinak, teljesnek ígérkező sorok. Mint alkotó pályáján mindig, gyötörte itt is a ki nem dalolt dal és a megvalósult mű közti távolság: az igényes életeteket mindig kísérő elégedetlenség. Hisz nagyon jól tudta, hogy csak „az el nem dalolt dalok”, az elképzelt művek, az „álomkatonák” „örülten szépek”, s a megvalósultak „hitvány szökevények”; árnyképei csupán a fejben élőknek. Közbeékelődik s lerontja őket – mint az Eckermannal beszélgető Goethe utalt rá – „a szó gyámoltalansága”⁴³: még a legnagyobbakat is kötő, feszélyező eszközbeli hiány.

Hetek múltán történt meg csupán – ismételten Csinszkát idézve – míg „végül is rászánta magát a munkára. Az alkoholt félretolta” és „két napi vajúdás után” megszületik a mű. „Utána – ahogy Csinszka írta – *bor nélkül is részeg. Összeesik s mint egy hullát fektetjük le.*”⁴⁴ 1917. március elsejei számában megkülönböztetően, kiemelt helyen – garmond szedésben – hozta a verset a *Nyugat*. Ignótus találkozáva a költővel, könnyezve ölelte át (a falusi Magyarország mélyeiből eredő, jókai érzelmesség még a „modernekben” is élt): „Bandikám, megírtad a háború legnagyobb versét.”⁴⁵ Észrevette a nagyot, kivételetet a nem-mindennapi művészi érzék. Mert valóban a nagy Ady-versek közé tartozott az *Emlékezés egy nyár-éjszakra*. A mélyen megélt valóságot szóltatta meg: a fordulatélményt.

Mi volt az oka, hogy épp ekkor, épp 1917 februárjában fogalmazódott meg ily tisztán Adyban ez a mondandó, hogy ekkor kapta a legmélyebb, legteljesebb művészi kifejezést? Semmiesetre sem valamiféle közvetlen, magánéleti esemény. Ha van érv a pozitívista kritikából eredő életrajzi babona, a személyes életrajzból, a biopszichikai egyéniségből magyarázó, irodalomtörténeti szemlélet ellen: akkor ez a vers az. Hisz épp a biztonság felé ment ekkor, a veszélyeztetettség irányába forduló élet nagy versét megírva, az egyéni sors.

1917 januárjában meghalt Boncza Miklós. Bertuka lett az egyetlen örökös. S ha csak a vagyoni kamatjainak élvezési jogát kapta is kézbe: megszűnt ezzel a költő körül minden anyagi gond. A Boncza-temetésre Pestre feljövő, a vers írásának időpontjában Dénes Zsófia szerint a *Vadászkürt*-ben, más adatok szerint a *Hungáriában*, mindenesetre nem a régi *Magyar Királyban*, de Budapest egyik legelőkelőbb szállójában vettek ki már szobát. A Boncza-vagyon felemelte őket az úri Magyarország kivételezettjei – a fentlevők – közé. S nemcsak az anyagi, az alkotói gond is rendeződni látszott. Hatvány ekkor vette át a Pesti Naplót, szerződéssel kötve magához Adyt. Rendezni kívánta egyben verseskötetek további sorsát is: tárgyalásokat kezdett, hogy átvegye a kiadási jogot. Az összegyűlt költemények kötetben való megjelentetésére újból lehetőség nyílt. Egyénileg rendben volt az élet, minden korábbinál biztosítottabbnak, védettebbnek tűnt. Nem innen, nem a személyes sors problémáiból tolt fel élel a fordulatélmény. Mint minden igazi nagy műalkotás, a teremtő életek elrendelt szintjén

⁴² RÉVÉSZ Béla: Ady trilógiája. Bp. 1935. 250.

⁴³ ECKERMANN: Gespräche mit Goethe. 1830. március 14.

⁴⁴ Csinszka: Házaságunk történetéhez. Kézirat. (OSZK. Fond. 74/40–47.) 30–31., valamint RÉVÉSZ: id. h.

⁴⁵ RÉVÉSZ: id. h.

– a történelmi szinten – a társadalmi-történelmi valóság mély megélése nyomán született meg ez a költemény is. Nem a partikuláris: a nembeli én beszélt. Az egyéni élet biztosítottasága, mint kiélező helyzet, csak még határozottabban ugratta szembe a biztonsághiányt: az egészben rejlő megoldatlanságot.

Mert az egyéni helyzettel ellentétben tragédiák felé menő volt a közösségi lét. Nem önmaga sorsát, de az emberi jövőt, a háború meggondolkodtató-kérdező valóságát hordta idegeiben a „különös éjszaka” látomását megidéző költő. Igaz: látszólag csöndesek voltak ekkor, 1917 elején, a messzi harcterek. Pihenték az 1916-os év nagy vérvetéseit: Verdunt, a Somme-partját, Luck-Oknát, Isonzót, Doberdót. Mégis történt azonban valami, ami hadászati talán nem, de szimbolikusan minden korábbi megmozdulásnál jelentősebb volt: kezdetét vette a korlátlan német tengeralattjáró-háború. 1917. január 16-án, a különféle formában történt békatapogatódzások meghiúsulása után adta ki erre II. Vilmos a titkos utasítást. Február 1-től kezdve a blokádozeten belül jellegétől függetlenül torpedóztak a német U-bootok minden arra járó, feltűnő hajót.⁴⁶ Nem védett többé a polgári jelleg: kezdetét vette – először a világtörténelemben – a totális háború. Nyilvánvaló lett a technikai haladásban ott rejlő veszély.

Mint Gellért Oszkár írta egyik 1917-es cikkében: „a világháború legnagyobb technikai csodája” volt az U-boot.⁴⁷ S ha korábban a technikai fejlődés táplálta leginkább még Ady Endrében is a haladáshitet, most kirívón látszott ennek torz visszaja: a növekvő technikával az embertelenség is erősödött, nőtt. Megsemmisítették az U-boot lövegei – a békereményekkel és az ellenséges hajókkal együtt – a túl könnyűnek vett haladáshiteket is. Nyilvánvaló lett a totális háborúk felé menő imperialista fejlődés egyik fő ismérve: a technikai gátlástalanság, a morál, a jog teljes elválása az elérendő hadi érdekektől. Ahogyan a német döntést helyeslőn Gellért Oszkár írta: „Az új technika kinőtt a régi jogból s miután nem tudta magához idomítani, nem tehetett mást, fölébe kerekedett. . . az U joga nem jogkérdés többé.”⁴⁸ Megteremtette a bűvárhajó-háború a század eljövön nagy jogtalanságainak modell-szituációját: elsőként adott példát a totális háborúk oly gátlástalan eszköz-bevetéseire, mint amilyen a német stukák gyújtóbombája, az atombomba avagy a vietnami biológiai hadviselés volt. Ki képes volt arra, hogy messzire nézzen: messzire láthatott. Az egyszeriben ott rejlett a majdani kifejtett, a későbbi konkrét. Nem véletlen, hogy minden korábinál erőteljesebben fogalmazódott meg ekkor Adyban a fordulatélmény.

Mert a fordulat verse volt az *Emlékezés egy nyár-éjszakára* mindenekelőtt.⁴⁹ Erről tanúskodott már egymagában a néven nevezés. A mű központi helyén – a 49 soros költemény 24. soraként – inverzióval külön megemelve, soréltre helyezve ott állt a *fordulás* kifejezés („*Fordulása élt s volt világnak*”). A fordulatélményre utalt a vers kulcsszava is: a szabálytalan refrénként, megkettőzötten visszatérő, tizenkétszer megismételt, egyszer pedig a maga szinonim szavával *furcsaként* feltűnő *különös* melléknév. Jelezte ez is a maga felerősített szemantikai sugárzása révén a váratlan változást: a szokottól eltérőt. Erről hozott hírt a versbe sűrített folklorisztikus anyag: az előjelek sokasága is. Mint mindig, jelentős események megtörténtekeor, előjelekké stilizálta át a babonás képzelet itt is a különféle esetleges eseményeket: a méhes kigyúltát, a kutya eltűnését stb.⁵⁰

A fordulat hangsúlyozója volt mindezen túl a vers mozgó jellege és megemeltsége is. Riadót *dobolt* itt egy *dühödt angyal* rögtön a költemény elején, s végigvonult a képek gyors váltásában, a cselekvést jelző igék megugró számában a vers egész menetén ez a riadószerűség. Mozgott a költeményben ábrázolt világ, mint mindig nagy változások idején. S ugyanakkor a történések súlyát érzékeltetendőn

⁴⁶ Vö.: GALÁNTAI József: Magyarország az első világháborúban. 1914–1918. Bp. 1974. 307–309.

⁴⁷ GELLÉRT Oszkár: Wilson és az „U” joga. Nyug 1917. I. 386.

⁴⁸ GELLÉRT Oszkár: i. m. 390.

⁴⁹ A vers korábbi elemzései közül főleg a következőket használtam fel: KERESZTURY Dezső: A szépség haszna. Bp. 1973. 126–134.; SERES József–SZAPPANOS Balázs: Verselemzések. Bp. 1970. 132–139.; KLAUBER Mária: Emlékezés egy nyár-éjszakára. Kézirat.

⁵⁰ Vö.: SCHÖPFLIN Aladár: Ady. Bp. 1945.² 172.

megemelődött a vers hangulati tere. Kozmikus szint látszott a köznapi mögött. Biblikus rájátszások, János Jelenései-nek képei tűntek fel. Számnévi s egyéb túlzások szőtték át a verset (*legalább száz ifjú; legalább száz csillag; legalább száz párt; minden ember; minden őse*; „Sohse volt még kisebb az ember”). Minden sugallta a rendkívül, a nem-mindennapit, a kivételes percet. S a fordulatjellegre utalt a művészi szerkesztés egyik fő vonása: az időkezelés. Mégpedig ennek három sajátága: 1. a mozzanatosság, 2. az elszubjektíválás, 3. a diszkontinuitás.

A mozzanatosság hírül hozójaként nemcsak mint szó jelent meg a versben a *hirtelen* („*Hirtelen, hars nótákat dalolt*”): ebbe az irányba hatott a választott időbeli szintér már egymagában is. Spontán követve az emberi fantáziának azt a törvényét, mely érzékeltetni akarva a minőségi változás váratlanságát, ugrásszerűségét, szeret mindig egy rövid időponthoz kapcsolni oly eseményeket is, melyek pedig egyetlen dátumhoz sohasem köthetők: itt is egy kurta időközbe, egyetlen éjszakába sűrítette be a történet változást a megjelenítés. Mozzanatosította a versbeli időt a művészi erő. S ebbe az irányba hatott a domináns igetípus is. Mozzanatos igék sorakoztak rendre (*lehullott, kigyúlt, elveszett* stb.). Alkalmas volt ez az igefajta arra, hogy jelezze a váratlan beállást, a pillanatszerűséget, a fordulathoz elrendelt időállapotot.

Ezzel párhuzamosan elszubjektíválta egyben az időt a költői erő. Ami egyfelől – történelmileg – (mint mindig a fordulat) mozzanatszerűnek, percnyinek látszott, az másfelől – az én felől nézve – kitágítottnak, jelentősnek tűnt. Mint feszült pillanatokban mindig: megállt az idő. Ennek érzékeltetésére eseményekkel zsúfolta tele a művészi megjelenítés a kiválasztott éjt. Ady Lajos utalt rá, hogy „a baljóslatú, különös jelek: kigyuladt öreg méhesünk, legszebb csikónk a lábát törte, jó kutyánk Burkus elveszett... bár külön-külön, de mind és valósággal megtörténtek” gyermekkorukban.⁵¹ Egyetlen éjbe való tömörítésük az időpont súlyát emelte meg. Kielezett. Megnövelve az időtartamot, érzékeltette a művészi formálás a pillanat nem-mindennapiságát, jelentőségét.

Végül az időkezelésnek a mozzanatosság s az elszubjektíválás mellett harmadik sajátóságaként diszkontinuitás lett uralkodó. A fordulatélmény jelenlétéről tanúskodott ez. Annak volt ismérve az éles bevágás, a megszakadottság. Uralkodóan volt jelen végig a múlt idő, mégpedig a befejezett múlt, s azon belül is hangsúlyozottan, tizenegyszer megismételve tűnt fel a versben a létige múltja: a *volt*. Súlyát nemcsak az ismétlődés jelezte, de a szerkezeti elhelyezés is: rímshóként élt ez, s a vers vele zárult. Grammatikai metaforává vált így. Szétáradt hangulata a költemény egészén. Úrrá lett nyomán a *volt*nak az érzése: a visszavonhatatlan, a befejezettség. Régmúltba süppedt minden, mi korábban létezett. Végtelen jelen vette kezdetét. A mozzanatos múlt, mint annyiszor a nyelvben, itt is egyben az utána elkövetkező jelenbeli állapot hírhozója volt. A záró jelenidővel (*élek, emlékezem*) szervesen simult. Szakadék épült a fordulatot jelző mozzanatos múlton át a „különös éjszaka” s minden korábbi között. Még az emlék is csak addig a határpontig ért. Teljes lett a diszkontinuitás. Egy *világot elsúlyesztő* jelző került az éjszaka elé. Katasztrófa történt.

Mert a fordulatélmény hírhozójaként – mint általában negatív fordulat esetén – kísértett itt is végig a költeményen a katasztrófa-kép. A *zuhanás*, a *hullás* képzete tűnt fel a felszíni, logikai szerkezetet mintegy keresztezőn. Az *Égből a földre* helyhatározós szerkezettel s egyben a nagy kezdőbetűből a kicsi felé esve (*Ég föld*) – lefelé menve – indult a költemény. S ez az irányultság, a hullás, az esés, különféle formában – latens metaforaként – mindvégig jelen volt. Ennek szavai, kifejezései tűntek fel rendre s ha más logikai-mondattani összefüggésbe illeszkedtek is: hangulati kapcsolatuk művészi erő lett. Egy irányba hatottak oly szétszórt képi tények, mint: a csillag *lehullott*, a párt *omolt*, az igaz ember *meglapult*, az ember *kicsi* lett, az iszonyúság a lelkekre *ráhajolt*, s hogy egy *világot elsúlyesztő* éjszaka látszott. A lefelé-menés hangulata ezen a titkos képi áramon át a lélekbe hatolt. Annál is inkább, mert a hullás, a zuhanás mellett, mint latens metafora, megjelentek másfajta balesetképek is: *bomolt* az ifjú, *kigyuladt* a méhes, *lábát törte* a csikó, *elveszett* a kutya, *adós* lett az

⁵¹ ADY Lajos: Adalékok Ady verseinek keletkezéséhez. L. DÓCZY Jenő–FÖLDESSY Gyula: Ady-Múzeum. II. Bp. 1924. 186.

ember, véres a lakodalmom, a gondolat megbénult. A fordulatot tükrözte s egyben minősítette ez a zuhanást, balesetet, azaz katasztrófát idéző, rejtett képi sor. A negatív fordulat hírhozója volt. S erről tudósított egy másik szembeötlő formai sajátosság: a metamorfózis-motívum gyakorisága is. Lényegében erre épült fel végig a költemény. A vers kulcsalakzatát jelentette ez. A formai determinánst.

Átértékelő ellentétek sokasága jelezte: visszajára fordult a „különös éjszakán” a költeményben ábrázolt világ; biztonságosból veszélyeztetetté, otthonosból otthontalanná vált; A a maga ellentétévé, B-vé változott. Az otthon-motívum állt itt előtérben, az volt a különféleképp megfogalmazott átértékelő ellentétezésnek – A B változásnak – egységbe fogó képi motívuma, a metaforikus közös nevező. Két okból is alkalmas volt ez erre a szerepre. Egyrészt a szekuritás s a veszélyeztetettség világa közti ellentétet mindennél jobban érzékeltette. Hisz a szekuritás hitéhez hozzátartozott mindig is az otthonlét érzése. A háború előtti évek uralkodó osztályainak gögjét, biztonságát már egymaga tükrözte az otthonosság elrendelt műfájának, az idillnek uralkodó volta. Ez jellemezte Szabolcska líráját éppúgy, mint a Csepregi–Géczy-féle népszínműveket, avagy Aggházy, Paczka, Vastag, Pállik festészetét s a *Gartenlaube* magyar utódját, az *Új Időket*, ezt a hangsúlyozottan családi lapot. A veszélyeztetettséget megérző, a biztonságtudatot elvesztett élethez viszont, mint – Kafka K-jától, Krúdy Szinbádjától kezdve Tersánszky Kakuk Marcián, avagy a dublini utcán céltalan kószáló modern Odüsszeuszon, Joyce Ulyssésen át Celine, Kerouac, Mátyás modern pikaróig – számos regényalak tanúskodott róla, mind otthonuk-vesztett figurák voltak, idegenbe vetett, kallódó sorsok.

A szekuritás megszűnésén túl tükrözni tudta másrészt az otthon-motívum a forradalmiságon belül végbement átalakulást is: a különbséget a kiliasztikus mozzanatokat maradéktalanul még le nem vetett forradalmiság s a valóságra néző gondolkodó között. Hisz az otthon-gondolat a forradalmiság egyik fő ismérve, az otthonteremtés hitét, akaratát jelenti az mindig. A jog asztalát, a bőség kosarát – a világyira kitágult otthon – idézte Petőfi éppúgy, mint József Attila, megjelenítve a sétára menő szabadságot s a lugasok árnyait. Az otthon-gondolat változásán át fejeződhet ki tehát legteljesebben a forradalmiságon belül végbemenő hangsúly-eltolódás is. S így volt ez Ady Endre esetében is. Viszonylag könnyűnek vélte ő maga szekuritás időszakában felnövő forradalmiságával az otthonteremtést. A világháború fordító élménye, a maga egészében elvesztett biztonság felnövő tudata kellett ahhoz, hogy eltűnjék belőle minden kiliaszmus és kiteljesedjék egy másfajta, mélyebb, a fejlődés ellentmondásosságát számba vevő forradalmiság: a valóság maradéktalan vállalásáé. Az otthon-gondolat átalakulása egyszerre tudta jelezni épp ezért a szekuritás-ézés maradéktalan tovatűnését s a forradalmiság változását is: a teljes fordulatot. Szükségszerűen ez a motívum jelentette így a fordulatélmény nagy, hírhozó versében, az *Emlékezés egy nyár-éjszakára* c. költeményben a centrális képi motívumot. Az otthon világa volt itt az éjszaka előtti, az *Előtt világa*, az *Utáné* pedig a szétzilált otthoné. Azon a bizonyos „különös éjszakán” „fordulása élt s volt világnak” történt: az otthonos világ biztonságvesztetté, otthontalanná változott. A szerkezeti rendbe beillesztett, tömbösített: *nyílt* és a vers-egészben szétszórt: *rejtett* metaforák. egymást támogató sokasága, kettős árama hozott erről hírt.

Megszűnt otthonnak lenni a metamorfózis-motívum realizációjaként a világmindenség. Az apokaliptikus réme kísértett. Mint Fónagy rámutatott erre, ebbe az irányba húzott már egymagában az egyik uralkodó, stílári alakzat, a felsorolás is. „A mondat mikrokozmoszában maximális szemantikai entrópiát, elemekre bomlást hozott ez létre”: szétvetette a mondat szerkezetét. Így mint pl. Rimbaud *Gyerekkor* c. verse, vagy Juhász Ferenc számos költeménye tanúskodott róla, alkalmas volt ez az alakzat világvég-hangulatok érzékeltetésére.⁵² S nemcsak közvetetten – egy stílári figura sugallatával –, de közvetlenül is idézte a vers az apokaliptist: idézte annak képanyagát. Ellenségesse komorult a kozmosz. Az angyalok, kik „gyémánthavat” hoztak valaha, a *Kis karácsonyi ének*-ben a gyermek számára *dühödtté* váltak. Nem Rilke szelíd angyalai voltak többé, de a „dühös ölyvként” lecsapó, baudelaire-i „vadak”. Még a hangszerük is felcserélődött: a szokott trombita dallam nélküli ütőeszközként – dobként jelent meg. A föld *szomorú* lett, a hold *csúfolódó*, a csillagok *hulltak*, „elhanyagolt

⁵² FÓNAGY Iván: Felsorolás. L. Világirodalmi Lexikon. III. Bp. 1975. 90.

istenek" kaptak életre, s ha álomba is, élőkké váltak a holtak. Az utolsó ítélet réme kísértett. Megszűnt testvéri arccal az emberre nézni a kozmosz. S hasonló változás ment végbe a természetben is. A beköszöntő otthontalanságot kiélező jelzőn *különössé, rettenetessé* vált a nyári éjszaka.

Mert nem életrajzi eredetű, véletlen színhely volt a versben megadott nyári éjszaka, de poétikai jelentéssel bíró, választott időpont. Hiszen az általános mozgósítás híre, mint Ady Lajos feljegyezte, nem az éjszakában s még csak nem is este, de a délelőtti órákban érkezett Mindszentre: „*dél felé már mámoros csapatok indultak a legközelebbi vasúti állomás felé*” – írta.⁵³ A költői alakítás azonban az éjszakába rakott be mindent, hogy jelezze ezzel is, miként sötétedett el az otthonlét-érzés egyik leghívebb hírhozójának, az idillnek fénye. Az idill képe volt ugyanis – Fazekas Mihály *Nyári esti dal*-a, Kis János *Nyári holdvilágos éjszaká*-ja, Kölcsey *Esti dal*-a, Bajza *Esthajnal*-a egyaránt példa rá – a felvilágosodás kora óta a magyar költészetben a nyári éjszaka. Petőfi „négyökrös szekereknek” ökrei ballagtak valaha a borjádi úton ily szép fényességben. S a költő itt – mint Keresztury Dezső rámutatott erre – nemcsak tagadta az áthagyományozott képliséget, de a maga ellentétévé változtatta, szembefordult vele.⁵⁴ Mit Vajda *Nyári éjjel*-e kezdett, kiteljesedett. Ez a nyári éj már a bartóki „éjszaka zenéjét” Auden Summer night-ját, a Juhász Ferenc-féle „éjszaka képeit” idézte. A világban való otthonosság képe az otthontalanság hírhozója lett.

Arcot váltott a metamorfózis-motívumot, az A-ból B sémát konkretizálón a kozmosz s a természet. S méginkább megtette ezt – szűkülő körben az én felé haladón – a közvetlen környezet: a választott miliő. Éppúgy mint a nyári éj esetében, kiélező volt itt is a képi alakítás. A hangsúlyozott idill, s hangsúlyozott otthon: a falu s azon belül is a közvetlen szülőföld színei tűntek fel. Az otthonlétet, a megihlést, a szétbontathatlan egybetartozást a kiválasztott képi mozzanatok s a velük együttjáró többes szám első személyű birtokos ragok már egymaguk hordozták: *méhesünk, csikónk, kutyánk, szolgálónk*. Mind egy falusi otthon tartozékai voltak ezek. S a feltűnő, konkretizáló tulajdonnevek is ide cövekeltek: *Burkus, Mári*. Kirajzolódott egy az énhez tartozó, ismerős világ: az otthon jelent meg. S ennek tudatát még mélyebbre végsőn melengető jelzők kísérték az egybehalmozott képi elemeket: *öreg méhesünk, legszebb csikónk, jó kutyánk*. S a választott perspektíva is otthon érzetűt. Mintha csak egy gyerek adott volna számot a maga kis világáról. A kis dolgok ily nagyra pusztán a gyermek szemében nőhettek. S ez a meghitt világ fordult hirtelen a maga visszájára: a katasztrófát jelzőn a baleset- és kísértet-motívum tűnt fel. A méhes *kigyúladt*, a csikó *lábát törte*, a kutya *elveszett*, a néma *szolgáló dalolni kezdett*, a holt *élővé lett*. Minden azt tette, mi megszokott szerepével ellentétes volt. Az emberi otthonosság elrendelt környezete – a szülőház – is otthontalanná komorult.

Nemcsak a szülőföld tárgyi tartozékaiiban, az emberekben is végbement ez az átalakulás. Az A-ból B-klisé ott is érvényesült. Az emberi együttélés szabályozója, a tisztesség eltűnt. Felfordult a morális értékrend, változott a presztízs. A rossz lett cselekvő, a jó csak elszenvedő: *a párta lehullott*, a tisztaság *veszett*, a *senki csörtetett*, az *igaz ember lapult*. S az emberek belső világa is fonákjára fordult. Ki az otthonlét perceiben kiegyensúlyozottan, önnön lényegét büszkén érezve élt: ráébredt hirtelen a benne rejlő szakadékokra, mindarra, ami az embert önmaga ellentétévé alakította át. *Kicsi* lett az ember. Megjelent – abszurd, értelmetlen világba-vetettség érzését mintegy konkretizálva – az *iszonyúság*, a félelelmmel elvegyült undor, a Sartre-féle *nausée*. S beköszöntött az irracionális. Felkavargott az ösztönvilág összes vad érzése. Az otthon képét idéző ige, a *beköltözött* gúnyosan, groteszkül negatív irányú lett: a lelki mélyvilág, az észellenes érkezett meg vele: „*Minden emberbe beköltözött – minden ősenek titkos sorsa*”. Az ősemlék tűnt elő. S önmagából kivetkőzve *részenen, béna senkiként* tántorgott a *Gondolat*, az ész, az embert emberré tevő lényegi erő. Az állati létet idézték az igék (*csörtet, meglapul*). Mint mindig a nihil szorításában, az állati felé tolódott itt is az emberi lét.

Végezetül – befejezve a sort – az otthontalanság állapotába került az én, a személyiség. Ki addig többes számokba beszóttan jelent meg (*csikónk, kutyánk, tudtuk* stb.), hirtelen egyes számúvá lett:

⁵³ ADY Lajos: Ady Endre. Bp. 1923. 196.

⁵⁴ KERESZTURY Dezső: i. m. 129–130.

magányossá vált. Az otthontalan lét tipikus szituációjába, a várakozásába rajzolta be magát versébe a költő. Mint a *Kastély* K-ja, vagy mint a két Godot-ra váró Beckett-hős, nem cselekvőként, nem résztvevőként, de kiszolgáltatottan, *istenvárón* élt. A világmindenségtől, a kozmosztól kezdve – mindinkább szűkülő körökben – a természetben, a szülőföldön, a környező embereken, az emberek belső világán át le az egyénig szétbomlott a „különös éjszakán” az otthonlét-tudat. Megőrült a világ. Úrrá lett az otthontalanság, az értelmetlenség. A metamorfózis mindenütt végbement.

A fordulatélmény megjelenítésére volt hivatott 1. a néven nevezés, 2. az előjelek felsorakoztatása, 3. a mozgó jelleg, 4. a megemeltség, 5. az időkezelés, 6. a latens metafora: a kísértő katasztrófaféle, 7. s nem utolsósorban a központi formáló elvet jelentő metamorfózis-motívum. S ezt a megjelenítést tette teljessé a tipikus szituációhoz tartozó tipikus attitűd felvázolása: a bekódolt értékelő tartás. Mert nemcsak az élmény volt jelen a versben, hanem a hozzárendelt lelki visszhang is, mégpedig a líra sajátosságainak megfelelően a maga összetettségében, belső vibráló ellentmondásosságában. Érvényesült a lírai totalitás elvéhez hozzátartozó, attól elválaszthatatlan művészi sajátosság: a polifónia, az értelmi-érzelmi vibráció.

Maradékalanul a maga teljességében, komplikáltságában adja vissza ugyanis a nagy líra mindig a kor emberének érzésvilágát. Nemcsak a tudatosított, előtérben álló érzéseket jeleníti meg, de a szélekre szorítottakat, az elfojtottakat is, nemcsak a vállalt, elfogadott lelki visszhangokat, de az elvetetteket is. Hiszen a személyiség önmegvalósítása mindig alternatívák közti választás. Egy-egy lehetőségét veszni hagyja az én, hogy megvalósítsa azt, ki végül is őnmaga. S a nagy líra érzékeltetni bírja az így létrejövő bonyolultságot, belső remegést. A megvalósult személyiség vállalt, határozott feleletei mellett tükrözni tudja a másfajta, eltérő, kibontatlan hagyott válaszokat is. Látszik a megtörtént döntések árnya: az elutasított számos másfajta lehetőség. A lírai egyértelműséget meg nem szüntető, de mindig színező, mindig árnyaló belső gazdagságnak, többértelműségnek, polivalenciának, a Lukács-féle meghatározatlan tárgyiasságnak a költészetben, nem utolsósorban épp ez a forrása: az értelmi vibráció, a polifon-jelleg. Amit az epika avagy a dráma több szereplőre bontva ábrázol: azt a líra a maga sajátos érzelmi sokoldalúságával, vibrációjával valósítja meg. Jelezní tudja egyet kiemelve, elfogadva is az adott kor legfőbb tipikus válaszait, s egyben azok érték-hierarchiáját. Az ember ismételtén át tudja élni így a megtörtént döntést. Érezve a másfajta utat, lehetőségek mélyben vibrálását, élményszerűvé válik számára a verstől adott, vállalt felelet belső igazsága, a többértelműségben mégis jelenlévő állásfoglalás. S adott volt ez a totalitás az *Emlékezés egy nyár-éjszakára* c. költeményben is. Ha nem is egyenragúan, egymásnak alárendelten, értékviszonyba állítottan bár, de kétfajta visszhangzó attitűd húzódtott meg a költemény mélyén. Jelződött a kétfajta lehetőség.

Mert kétféleképpen válaszolhatott az egyéni lélek a megérzett negatív fordulatra, az imperializmus-hozta s a háború hatása alatt tudatosodni kezdő új létélményre: a veszélyeztetettségre. Felelhetett egyfelől a behódolás, a növekvő pánikérzés. S felelhetett másrészt a be-nem-hódolás, a szembenéző, vállaló nyugalom. Az agy elkülönülő összetevőiből, az érzelmek góciát jelentő agytörzsből – a thalamusból – és a gondolkodás helyét képviselő agykéregből – a cortexből – képezve a műsöt: egyaránt visszhangozhatott a thalamus- és a cortex-emberség.

A thalamus-emberség, a pusztán érzelmi reakció lehetséges, tipikus válaszaként feltűnt a pánikérzés. A megérzett nihilhez, értelmetlenséghez a lélek mintegy maga is hozzásimult. Nem véletlen, hogy a zürichi Dada kabarében épp ekkor teremtette meg az európai szellem az értelmetlenség modern művészetét. Az élet felremlő kaoszára, az imperialista világháború kérdőjelére volt ez egyfajta sajátos felelet. A „lássuk uralmisten, mire megyünk ketten” meghasonlott, dacos mozdulatával eldobta az ember az esztelen világban maga is az ész iránytűjét. Elontologizálta, világelvűvé tette a megérzett, látott értelmetlenséget. Nagy örületekháznak nyilvánítva az egész léteezést: a háború óriás, torz grimaszára visszagrímáskozott. A „fekete humor” groteszk formájában magásra csapott a kétségbeesés.

A lírai totalitás s a polifónia elvének megfelelően magában hordta az Ady-vers belső gazdagsága is az ily típusú válaszlehetőséget. A thalamus-emberség felremlő válaszána, a pánikérzésnek külső jeleként ott élt a versben – másodrendűen, alárendelten bár – egyfajta sajátos belső remegés. A maguk

összhatásában ebbe az irányba vittek oly diszharmonia-sugallatlehetőségeket magukban hordó stíláriis jegyek, mint pl. a nagy számban jelenlevő oxymoronok, az összebékíthetetlen képzeteket egyberántó nyelvi szerkezetek. *Kaján örömről, véres, szörnyű lakodalomról, dühödő angyalról, elhanyagolt istenről* beszélt a költő, az *iszonyúság hajolt* itt rá a lélekre, a *holt-dalolt* szavakat csengette egybe a rím. A képzetek között levő nagy távolságban a meg hasonlottság, a kétségbeesés szólt. Ebben az irányba vittek az oxymoronokkal együtt, velük kölcsönhatásban, egymást erősítőn a különféle ellentétezesek (*életre kap – halálba visz*), az alanyi és állítmányi rész rendjét váltogató, kiasztikus mondat szerkezetek („*Kigyuladt öreg méhesünk, – Legszebb csikónk a lábát törte*”), a különféle szófaji átcsapások, a funkciócserek (*senki, volt világ senki béna volt*), a constructio kata színezín-ek, az egyeztetési lazaságok (*azon az éjszaka*), a mondatok rendjét bontó inverziók („*Fordulása élt s volt világnak*”, „*Akként, amaz éjszaka kivé tett*”). Noha a vers inkább nominalis jellegű volt, de igék kerültek majd mindig rím szóba (*volt, bomlott, omolt, dalolt, rabolt* stb.), helyzeti súlyt kaptak, felerősödtek így: sugallták a megmozgatottságot, a belső remegést. Ezt jelezte a szabadvers irányába húzó verstani építés: a szabálytalanul – hol 3, hol 6, 7, illetve 8 sortávolságra visszatérő refrén, a vers egészen végighúzódo, hol egy, hol kettő, hol öt, sőt egyszer kilenc sorral elválasztott, – *olt-okkal* való rímelés, a 8, 9, 10 s 3 szótagos sorok ideges, rendszertelen váltakozása, végül a meglehetősen kötetlen, anapestusokkal tépett, emelkedő és ereszkedő sorokat keverő, 3/3/3-mal tagolásra hajló viszonylagosan szabad versritmus: a rapszódia-jelleg. S kiváltképp jelezte a belső dúltságot a képi szerkesztés. Különféle – 1. kozmikus, 2. köznapi, 3. elvont-gondolati – képsíkok vegyültek egybe. Ugrált közöttük folyvást a képzet. Ha az egyik pillanatban az égből angyal dobolt, a másikban már méhes gyulladt ki, a harmadikban pedig az iszonyúság hajolt a lélekre. A képek gyors váltása, a köztük levő asszociációs távolság a lélek megbillent egyensúlyát kirívóan jelezte. S mint az izgatottság állapotában oly gyakran: éles, rikoltó hanghatások törtek fel (*riadót dobolt, hars nóták*), babonás jelek sokasága látszott. A negatív fordulat – a hullás – élménye vitte az egyént az értelemvesztett, az esztelen felé. A világ észlelt irracionális hangulatába a lélek belesimult.

De mindez csak a vers kifejtetlen, mély rétegeiben, tudatalattijában, az ún. *pod textomban* élt, a mű előterében a másik válasz állott: a cortex-emberségé. A szembenézése. Ez öltött testet a versformálás uralkodó meghatározójában: a gondolatiságban. Nagybetűvel írva, a hasonlóképp nagy betűvel szereplő Emberrel egy nyelvtani szerkezetbe kötve jelent meg a versben a *Gondolat* („*a Gondolat, az Ember büszke legénye*”). Besorozódott a nagy betű révén a sorsot alakító, kozmikus erők – az *Ég*, a *Hold*, az *Isten* – szimbolikus jelentéssel feldúsított szavai közé. S nemcsak így közvetlenül: súlyt, veret kapott ez a fogalom közvetetten, áttételesen is: mint formai determináns, mindvégig jelen volt.

A gondolkodó jelleget idézték oly nyelvi jelek, mint a viszonylag nagy számban feltűnő értelmezők („*Jó kutyánk, Burkus; Mári szolgálónk, a néma; a Gondolat, az ember büszke legénye*”), s a vers egészen végigvonuló kettőspontok: a refrént ezek választották el minden esetben a mondat előző részeitől. A gondolatiság határozta meg – a belső forma síkján – a hős elhelyezést. Szemlélő módjára, kívül, fölötté állón mondta el a vers fiktív énje a „különös éjszaka” eseményeit: emlékezőként szólt. Erre utalt az *emlékezés, emlékezem* szónak két súlyponti helyen – címben és zárásban – történő hangsúlyozásán túl a distanciát-jelző, távolba mutató névmások gyakorisága (*akkor, azon az éjszaka; amaz éjszaka*). Erre utalt az epikus jelleg, melynek az én-t kerülő, személytelen előadásmód éppúgy tükre volt, mint a rég történt események elbeszélésére kiváltképp hivatott, ismétlődő *volt*. S fölötté-levést jelzett a narrátor magatartásában kísértő oktató-magyarázó jelleg (kétszer is visszatért a figyelem-felhívó, magyarázó *íme*). Kiemelt, távolított az érzelmi színezet: a felsejlő részvét. *Szomorú földről* beszélt a főhős; „*tudtuk, hogy az ember esendő*” – mondta megbocsátó, fölünyes szeretettel. S a gondolkodó életekhez hozzátartozó távolhelyezetre utalt főként s mindenekelőtt a művészi attitűd legfőbb vonása: a belső nyugalom. Ez volt a gondolatisághoz elrendelt attitűd.

A feltűnő izgatottságot mintegy megfékezőn, mintegy keresztezőn (az összetettséget, a polifóniát a vers legmélyebb tónusbeli rétegeibe is bevette ezzel), minél nyugodtabban igyekezett ugyanis számot

adni a költemény hőse a történt dolgokról. Érezte a fegyelmű, megkötő erejét az ész. Az érzelmi visszafogottságot már egymaga tükrözte, hogy a *különös* jelző állt folyvást az *éjszaka* előtt: a rácsodálkozás szava s nem az érzelmi-hangulati értékelésé. Csak a végén csapott ki a *különös*, *furcsa* semlegességét felváltón a *rettenetes* jelző (*rettenetes éjszakára*). Az érzelmi izzást mintegy visszatartón a kijelentő mód volt végig uralkodó, s a belső fegyelem nyelvi jeleként a szavak is tolódtak a feldúlt, érzelmileg színezett kifejezések felől a hangsúlyozottan köznapi felé (pl. *szolgáló*, *adós*). S nem volt véletlen a metonimikus előadásmód sem. Paszternak prózájáról írva Jakobson mutatta ki, miképp függött össze a metonimiákhoz való vonzódás és a meditáló művészi attitűd.⁵⁵ S a töprengő, szemlélődő tartást, az enre parancsolt, belső nyugalmat érzékeltetőn metonimikus volt Ady versében is végig a szerkesztés. Az *éjszaka* állott a háború kitörésének napja, a *párta* a szűzlány, a *méhes*, a *kutya* az otthon, a *Gondolat* az ember helyett. A leszűkítő, csak a részleteket számba vevő néven nevezéssel visszaszorított a belső indulat. Mint általában mindig: fegyelmezett itt is az akart, pontos részletekre nézés.

A nyugalom hírhözója volt a költői szintaxis. Jellemző volt rá mindvégig a paraleliztikus mondatépítés, melyet olykor-olykor még inkább hangsúlyossá tett egy-egy anafora („*Legalább száz ifjú bomlott, – Legalább száz csillag lehullott, – Legalább száz párta omolt*”).

Alaktani síkon nyugalmat idézett a szófaji megoszlás. A névszók ugrottak meg, nominális jelleg volt uralkodó. A szavak stilisztikai szintjét tekintve a nyugalom sugallására oly igen alkalmas népi-falusi kötöttségű fogalmak léptek előtérbe (*öreg méhes*, *szolgáló*, *Burkus*, *Mári*, *csörtet*, *adós*, *kaján*, *esendő*, *legény* stb.). Ezt kiegészítve, a népi ihletettséget tükrözőn, mint foklorisztikus tartalmi elem, az előjelek sokasága halmozódott fel („*Kigyuladt öreg méhesünk. . .*” stb.). Villant egy-egy bibliai kép (pl. a doboló angyal *János jelenése*ből). A falusi élet lelassult, tempós, bibliai, babonás világában élt a stiláris hős.

Hangtani síkon a nyugalom, a csönd idézésére oly igen alkalmas *l* volt jelen a megszokottnál nagyobb százalékban: végigvonult zenéje a költemény egészén. Általában is erőteljesen érvényesült a hangok nyugtató, a logikai-szemantikai síkon közölt izgatottság fölé emelő, békítő hatása. Gyakorlati voltak – olykor figura etimologicával egybekötötten – az alliterációk („... dühödött angyal dobolt riadót . . .”; „hirtelen, hars nótákat dalolt”; „a kényes rabló is rabolt” „mégis furcsa volt fordulásán”). Mint többnyire a hangzási-zenei elemeket felerősítő művészi formálás: az érzelmi részvétel visszafogásának, a figyelemelvonásnak, az indulatcsökkentésnek volt eszköze ez is.

Kiváltképp szembeszökően mutatta ennek a distancírozó nyugalomnak művészileg domináns voltát a záró rész sajátos összetettsége, hangsúlyozott polifóniája. A kijelentő, leíró jellegű első résszel szemben mind izgatottabbá váló töprengést jelentettek meg ugyanis a vers második részének nyelvi elemei. Bonyolultabbá vált a mondatszerkesztés: több sorra terjedők foglalták el a kezdeti egysoros mondatok helyét. Szétvált a grammatikai és a poétikai, a mondattani és a verstani tagolás: megsokasodtak az enjambement-ok. A mellérendeléssel szemben megjelent az alárendelés, mélységben tagoló, komplikált szövegszerkezetek tűntek fel (pl. „*egy világot elűlyesztő rettenetes éjszaka*”). A világ a meghitt érzékelésből, idegenebbe, absztrakta ment át: elvont főnevek foglalták el a konkrét helyét (*iszonyúság*, *Gondolat*). A jelzők száma csökkent, jelentésük viszont elkomorult (*titkos*, *véres*, *szörnyű*, *rettenetes*). Minden jelezte, hogy az emlékek sokasodásával, a töprengés mélyülésével együtt zaklatottabbá vált a lélek állapota. Ugyanakkor azonban a distancírozó attitűdöt fokozottabb mértékben hangsúlyozva – paradox módon – „könnyítő” elemek kerültek a versbe. Ritkább lett a közös, monoton rím, az *-olt*-tal rímelés, ennek pótlásaként viszont egy-egy nagyobb változatosságot adó, élénkítő páros rím vágott be (*sorsa-lakodalomba; hittem-isten; élek-tett*). A világos hangok aránya megnőtt. A fokozott gondolatossággal törvényszerűen együtt járó érzelmi elkomorulást ellensúlyozták ezek a játékosító, poétikai elemek. Distanciát teremtettek. Megakadályozták, hogy az értékelő, töprengő általánosítások nyomában elkerülhetetlenül megjelenő érzelmi feltolulások bármily kis mértékben is, de elfedjék a fölülmaradó, gondolkodó embert. Az maradt a főhős.

⁵⁵ Vö.: ERLICH, Victor: *Russischer Formalismus*. München, 1964. 229.

Az észiszteltő ember magára parancsolt fegyelmezettsége, távolságtartása, belső nyugalma volt az *Emlékezés egy nyár-éjszakára* megformálásában végig elsődleges. A másik válaszlehetőség – az izgatottság – alárendelten sejlett fel csupán: a gondolkodásnak adott csupán sajátos, egyéni veretét. A szemlélődő, töprengő nyugalom formameghatározó, hegemon voltát hozta hírül az egyik leglényegesebb poétikai adalék: a lineáris szerkezet fő sodrása is. A kozmosz, a táj, a közvetlen környezet, az emberi társadalom, az emberi belső világ rajzán keresztül – egyre szűkülő körökben – ment előre a vers, míg feltűnt végül a befejezésben, a költemény végén az egyes szám első személy, a szemlélődő ember: a lírai főhős. A kompozicionális mozgás az ő irányába vitt. Reá esett a szerkezeti hangsúly. A gondolati cselekvést, az elkülönülést jelző *emlékezem* ige tartozott hozzá utolsó tetteként. Aláhúzódot ezzel a szerkezeti kiemeléssel a lírai önbeállítás: a felülről néző, szemlélődő tartás.

Ez a magatartás illeti Ady Endréhez, az alkudni nem tudó, szigorú élethez. Mert a forradalmár költő, a nem hátráló ember élte meg itt a történet fordulatot. S az ily típusú élet a negatívumokkal, a növekvő problémákkal nem játszhatott bújósdi. Vállalnia kellett az adott valóságot a maga teljességében, összetettségében. Nem a katasztrófa mélységének, rettenetének fel-nem-mérésében különbözött az ő tartása a kibomló modernség alkotóiétól. Hozzájuk hasonlóan észrevette ő is a huszadik századi emberiség útján felnyílt szakadékokat. A veszélyeztetettséget. De helytállni akarón szembenézett ezzel. Nem ontologizálta el a felnövő veszélyt. Ahogy Ignótus kapcsán megjegyezte egyhelyütt Ady: „*Ignótus, akiről sohse hitte volna valaki is, legrajongóbbja, hogy ha összeomlik is a világ, ő marad, gondolkodik, szenved, gyötör, de vigasztal is.*”⁵⁶ A saját lelki képletét határozta meg itt szinte a költő. Nem ringatózott áltató, hamis illúziókban. Tudatosította a fordulatélmény révén a huszadik századi új léthelyzetet: az imperializmus korszakába való belépést, a biztonságvesztést. „Szenvedett, gyötört”. De ugyanakkor a gondolkodó ember választ adva „vigasztalt” is egyben. Ez a „vigasztalás” azonban nem az emberméltóságot a pusztá tartással őrizni vágyó sztoicizmus szellemében, nem az *ad iaforon* mindenfelé felülemelkedő, valóságtól elkülönítő közönye révén, de épp ellenkezőleg: a valóságot vállalva, mélyen megélve, annak ellentmondásain úrrá levő történet. Mint később egy másik éjszakának, egy téli éjszakának „légy fegyelmezett” mondó felmérője, József Attila: úgy nézett szét a világ kísérteties éjszakájában, a „különös nyár-éjszakában” sokakat előzőn Ady Endre is. S ugyanúgy őrizte a felülmaradó, fegyelmezett attitűdöt, az észől ellenőrzött, szigorú tartást. Mindenfajta romantikus-kiliasztikus forradalmiságtól elválón művészi formát kapott ekkori verseiben a valóság forradalmisága: a helytállni tudó, gondolkodó forradalmiság.

⁵⁶ A. E.: Az irodalomról. Bp. 1961. 391.

ADY LÍRÁJA – TÚL A SZIMBOLIZMUSON

Méltatói Sík Sándortól Király Istvánig mindinkább rádöbbenek arra: költői szemlélete szimbolistának vagy csak alkalmankint, vagy pontatlanul mondható.¹ Igaz, 1920-ban Babitsot Ady összefüggő és egymásra is visszhangzó motívum-rendszere arra a megállapításra készítette, hogy „Adynál is, mint Dantében az egész világ szimbólumok óriási láncolata”,² de ezzel inkább magatartásának és világképének, mintsem költői poétikájának lényeges mozzanatát tárta föl. A meghatározás teljességéhez tartozik, hogy a magyar szakirodalomnak még mára is maradt tudósítani valója a szimbolizmus költészettani változatairól, életrajzáról és világirodalmi élettanáról. Olykor épp a szimbolizmus szűkkeblűbb értelmezése miatt berzenkedünk, hogy Adyt egy ketrecnek vélt kategóriába szorítsuk – bár mindenféle iránybasorolás értelemszerűen egyszerűsít és nem egyszer csonkít.

Nyilvánvaló azonban, Ady a maga testére szabta a szimbolista versszemléletet. Miképp korlátozottnak találta a korabeli magyar életet, hogyan is érthette volna be készen kapott költői világokkal? Keresztury Dezső, aki a sejtelmet, az érzést, a gondolatot és látomást, tehát a teljes embert tartja Ady művészi kifejezése céljának, arcképét lényeges vonással egészíti ki, mondván: „Elképzeltetetlen... a nyelvújító, stílusteremtő személyesség nélkül.”³

A költő tudatosságának jellemzéséül Földessy idézi Csokonai olyan összetett kifejezéseit, egyébként metonimiával bélelt, de alapjában exmetaforás képeket, melyek Ady saját közlése szerint is egyik képformáló eljárásának adtak mintát.⁴

A kábulat verseinek közjátéka

Az *utolsó hajókról* írt beszámolójában Babits figyelmeztett, a *Hogy Délre jussunk* c. versben „új balladás műfajvélletis jelenik meg, mely a kor Adyjánál egészen meglepő”, s a költő ekkori általános nyugtalanságával magyarázza.⁵ Földessy is azt tartja: „a vers teljesen kiesik Ady versei egészéből”.⁶ Dénes Zsófia közléseiből azonban tudjuk, Babits párját ritkító versérzékenysége nem hiába pendült meg: Ady, akárcsak *A csodák föntjéért* s a *Halottan és idegenen*, ezt a versét is morfiommámborban írta⁷. A három költemény csak egymással rokon szemlélete egy kis család az Ady-életmű rengetegében. Bár 1914. február 1-e és május 16-a közt jelentek meg, s így születésük egy rövid periódus két

¹ SÍK Sándort a versek kompozíciója, ill. stílusa indítja más irányú vizsgálódásra (l. Gárdonyi–Ady–Prohászka, 1929. VIII. 211–16; XI. 244–67.), KIRÁLY Ady „kiütkeresésének” magyarázatául ajánl átfogóbb és kritikaibb fogalmat. L. Ady Endre Bp. 1970. I. 256–353.

² BABITS Mihály: Tanulmány Adyról Nyug. 1920. 134–36.

³ KERESZTURY Dezső: Hozzászólás egy Ady-ankéhoz, 1969. L. Örökség, 1970. 332.

⁴ FÖLDESSY Gyula: Bevezető az Ady-kommentárakba. L. Ady minden-titkai, 1962. 11.

⁵ BABITS Mihály: Utolsó Ady-könyv. Könyvről-könyvre Nyug. 1923. II. 642.

⁶ FÖLDESSY: i. m. 267.

⁷ DÉNES Zsófia: Élet helyett órák. 1940. 161–71. Megerősíti morfiomm próbáinak tényét az új kiadásban KOVALOVSKY Miklós. L. i. m. 1976. 296–97.

egymáshoz közeli gyújtópontja közé esik, az elemzőbb vizsgálat talán kimutathatja még az ajzószer víziót gerjesztő hatását egy-egy későbbi versében is, hiszen nehéz, világháborús éveiben hozzáhozzányúlt a kábítószerhez, viszont ez olyan időszakban történt, amikor költői ere mindinkább kiapadt.

A *Hogy Délre jussunk* alcíme megjelenési helyén, a Nyugatban: „Valahonnan, hideg földekről”, s az egész ballada mozgatórugója a látomásban átélt fagy-érzet, mely a „bányás, északi hegyekből” délre űzi a költőt. Ugyanígy hő-érzet, de ezúttal a „láz” *A csodák föntjén* (Ny 1914. máj. 1.), mozgató rugója, s noha a *Halottan és idegenen* keletkezési körülményeiről, ellentétben a másik két verssel, Ady nyílt vallomást nem tett, csak Dénes Zsófia azonosítja a morfium-részegséggel, ennek a szövegnek is metonimikus szervező eleme a hő-érzet: olvadt csillagok látomása és megfagyasztásuk szándéka a szemlélő részéről. A verscsalád közös vonása a fantasztikus vízió, melyet ismételt, illogikus szemléletváltás kísér, ami az álomlátásra jellemző. A *Hogy Délre jussunk* történet szereplőkkel és a szemlélő szándékát, a többiek sorsát jelző eseményekkel: a fő- és mellékalakok szerepének ez a kétféle, *intencionált* és befolyásolhatatlan alakulása is álomszerű. A költői Én gyilkos cselekvésénél jellemzőbb az önkívületi belső látás, a szemléleten belül a tudatküszöb ingadozása: a nyomasztó história előadása során a *többít, pafítás, biz elfeledtem*, mondja, s még sajátosabb a szemlélőnek (a vizionáló költőnek) tudatosított érzékelészavara: *Fagyos zivarként [zivatarként] jön rám a vágyam*, írja, és a vágy-ösztonnek az az önkínzó megszenvedése, ami nem azonos Adynak máshol akár a szerelemről, akár a történelemről alkotott, eszmévé finomított fölismerésével (pl. *Nekünk Mohács kell*), az elemi élet-ösztonnek ez az önmagát megsemmisítő jelentkezése csak kábult, önkívületi állapottal egyeztethető össze.

A *csodák föntjén* viszont csupán részben lehet azonos a morfium-mámor tapasztalásával, hiszen a 2. versszakról az önkívületi érzékelés versmagatartása legalábbis keveredik saját magyarázatával (*Minden rendestől eltéptem magam, / Szemem prédáit mind összezúdlom, / Életem száz mással elegytem, / Csapdoshasson vitézül föl az álom . . .*), ami inkább az eszmélkedés, az ocsudó visszatekintés állapotára vall. A partról visszanező elragadtatás fölmérő gesztusa, a tapasztalatnak a nagy összefüggések közé illesztése nyilatkozik meg a 3. strófában: *Csodálatos, képes rettenetek / Szent, zavaros kora, ime, szakadt rám . . .* A pointe aztán még a jelenések közé sorolja a vers belső tapasztalatát (*Száz étellel fölérő jelenések / Visznek csodák föntjére föl*), mint ahogy ebben az időben, s a háború alatt még inkább, önszemléletét a *Jelenések könyve* magatartására parafrázálja: *Szilajul, veres fenevadján / Nyargal részegen / A szörnyű asszony, a Titok / S minden ugrása száz tetem (A Titok arat)*. De ez a Nyugat 1917. márc. 16-i számában megjelent költemény mottóval jelzett rájátszás *János jelenései* 17. versére, s legmerészebb képi asszociációja, az idézet utolsó sora is okozati összefüggést, a világháború egyetemes pusztítását fejezi ki, tehát sarkalatos ellentéte egy kábítószeres állapot ihletének. Más szóval, ez a vízió nem önkívületben fogant, hanem az apokaliptikus valóság történetkritikai kifejezése a legerősebb költői kép formanyelvén.

A *Halottan és idegenen* morfium-mámorbéli keletkezése mellett nemcsak igazoltan a meghívott révület időszakának azonosítása szól, hanem mindjárt a nyitány tanúsága szerint a kivetített Én álomlátásra valló megsokszorozottságának képzelete, melyet a versmagatartás olyan meghökkentő változtatásával tetézi, ami ismét ugrást jelent a költői szemléletből az önszemléletbe, s avantgarde költeményben a költői gesztus demitizált frazeológiája, „szabad szavak” önkénye kísérné – itt az önkívületi vízióval járó álombeli viselkedésmód:

Át nem léphető, gyorsan vert hídon
Túlról hozott és túlos az életem,
Olvadt csillag, zuhogó fényű,
De megfagyasztom, hogyha tetszik
S egy dölyfös éjen elhajítom,
Ha rátok ömlő fényessége untat.

A *magyar Pimodán* tudósít róla, hogyan és milyen fokozatokban csigázza föl a mámor Ady alkotó készségét: „Az első mámor olyan, mint akárkié, aki tud inni, kitüzesít bennünk minden örömhajlandó-

ságot, s nagyon hatalmasak vagyunk. Ezután jön az éjszakavégi, hajnali vagy nappali alvás, furcsa, sok ébredéssel... maga vagyunk a nyugtalan és megszemélyesült figyelés és figyelem, össze tudjuk kapcsolni a legantipodikusabb ideákat. S mikor alkonyul... nyugtalan s tovább is nyugtalanul maradó agyunkat, szívünket befogja a mindenség. Ez már egészen művészszerűség...⁸ Ady részegen sosem írt verset, de az alkohalmámor idejét, ihletének természetét itt híven írja le. Tulajdonképpen a kijózanodás két különböző szakaszában jelentkezhet. Az első, „a legantipodikusabb ideák” összekapcsolása még csak nagy szabadsággal működő, de természetes, egyenmű képbe társító fantáziára utal, a tovább is zaklatottan működő agy egy újabb szakaszban a mindenséget látja kinyilatkoztatásszerűen vadonatújnak, s ez nem *A magyar Pimodán* Baudelaire-re kacsintó programját szemlélteti, hanem azon túl inkább Rimbaud „megálmodott fölöldódás”-ával, átrendeződött, látnoki érzékelésmódjával rokon.⁹ De Ady az élet, a társadalom, a magyarság vagy a szerelem igazabbnak hitt törvényeit ragadja meg a felszín alatt, három, morfiúm-mámor ihlette verse viszont a jelenségek fantasztikus tapasztalatát tárja föl. Tzvetan Todorov szerint a fantasztikum esztétikai helye a különös és a csoda közt van: ha az érzékcsalódás hatása átmeneti, képzeleteinket nem módosítja, akkor az élmény különös – a csoda viszont megismerése után új természettörvényt ír elő.¹⁰ *A csodák föntjén* s a *Halottan és idegenen* mindenképpen természetfölötti tapasztalat, de Todorov a fantasztikum lényegéhez tartozónak ítéli azt a habozást is, melyet csak a természeti törvényeket ismerő lény érez, amikor látszólag természetfölötti eseményekkel kerül szembe, már pedig ennek a két Ady-versnek a költői előadásában nyoma sincs a habozásnak. A *Hogy Délre jussunk* dikciójában észrevehetjük azt a szemléletváltást, ami mintha a költő habozásához hasonlítana, de a fantasztikum egy másik teoretikusa, Louis Vax jellemző esztétikai jegyei közé sorolja a személyiségzavart, ill. a tér- és időbeli okság megváltozását,¹¹ s ezek viszont olyan ismérvek, melyek mindhárom Ady-versre jellemzők.

Ady tehát új, a korábbiaktól eltérő tapasztalatokat közölt, s így a *Halottan és idegenen* meg *A csodák föntjén* a költői magatartás, valamint a kijelentések közlő, kinyilvánító jellege miatt is tanítás, hiszen a költői Én gondolatmenete nem más, mint egy „titkos” (orfikus) tudás, más szemszögből: megváltozott oksági viszonyok feltárása. Másrészt a mondanivaló és a szövegek jelentésrendszere, s ez már a *Hogy Délre jussunk*-ra is áll, azzal bizonyítja az ajzószeres mámorban fogantatást, hogy szemléletváltásai éppenséggel a tér- és időbeli motiváció rendjét módosítják.

Mindez azonban csak közjáték Ady költészetében, kiemeléstük mindössze stílusformáinak teljes rendszerezéséhez járul hozzá. A kábítószer ihletét csak átmenetileg s alkalmankint használta föl, költészete fölé sohasem rendelte, mint ahogy *A magyar Pimodán* bizonyossága szerint az alkohol hatása is csupán fölszabadította képzeletét, de egyáltalán nem határozta meg.

A két utolsó verseskönyv kompozíciós és stílusproblémái

Az *utolsó hajók* kiadványáról dohogó Babitsnak van egy súlyosabb megfigyelése is, poétikai érvelese pedig kiváltképpen meggondolkoztató.

Babits észrevételének lényege, hogy *A halottak élén* és *Az utolsó hajók* két kötetében összekeverve él két különböző stílus.

Tény, hogy a Nyugat már 1915 elején hírül adja: „Ady Endrének *A nagy Hitető* címmel új verseskönete jelenik meg az Athenaeum kiadásában. Betegsége miatt késett eddig, de már húsvét előtt könyvpiacon lesz.”¹² Csinszka 1915. március 2-án azt írja Dénes Zsófiának Adyról: „kötete minden

⁸ ADY Endre: *A magyar Pimodán*. Nyug 1908. I. 92.

⁹ L. ARTHUR RIMBAUD: *Génie*. Illuminations, XL., ill. lev. Paul Demenyhez, 1871. jún. 10-én. Ez utóbbi szállóigévé vált kitételeinél is fontosabb a „túlról”, a víziós élményből merített, szokatlan látás értelmezése. L. Oeuvres complètes, Gallimard-Pléiade, 1954. 205., ill. 270–71.

¹⁰ TZVETAN TODOROV: Introduction à la littérature fantastique. 1970. 29.

¹¹ LOUIS VAX: L'Art et la littérature fantastiques. 1960. 24–34.

¹² L. NYUG 1915. márc. 1. 280.

nap akar haladni és fog is”.¹³ De 1915. december 25-én már ezt teszi közhírré Ady az olvasóknak: „Kapnak egyszerre két Ady-kötetet februárra.”¹⁴ 1916 elején hasonlóképpen tájékoztatja Csinszka az Ady-családot: „Bandi... megjelenteti két új kötetét.”¹⁵ 1916. augusztus 2-án pedig nem kevesebb, mint három kötetre való kiadatlan versét emlegeti Hatvanyinak küldött levelében,¹⁶ viszont 1915 derekától számol azzal, hogy a kiadókkal meg kell alkudnia, s öccsének akkor két kötetre számított anyagából versei „alkudóbb felének” közre adatását javasolja,¹⁷ majd 1917 elején Hatvanyinak maga áll elő azzal a gondolattal, hogy „három kötetnyiből összeválogatott új” könyvével az év júniusára csináljanak válogatást.¹⁸

Mindenesetre amikor *A halottak élén* kiadására sor került, Ady többéves könyvbőjtje után olvasóinak valamelyes elpártolását és a kiadók vonakodását is mérlegelve Hatvany, aki verseket a szórvány közlések temetőjéből megmentette s egyidejűleg valamennyi kötetét jogukkal együtt a kiadóktól magához váltotta, minden ellentétes ízlésen győzelmes, hatalmas válogatással kívánt – a költőnek ismét több kötetre bejelentett igényével szemben is – előállni.¹⁹

Nincs okunk se Hatvany jóhiszeműségét, se válogatásának illetékességét kétségbe vonnunk. A posztumusz gyűjteményhez mérve még Babits is elismeri:

„*A halottak élén* az anyag egyenletesebb s egészben véve értékesebb részét gyűjtötte magába” – csak éppen a stíluskísérlet idejének tekinti ezt a korszakot, és szerinte „a benső, mély formai és fejlődési probléma, mely Ady művészetének tanulmányát épp ebben a stádiumában oly izgatóvá teszi, épp ezeknek a nem egészen kialakult, nyersen maradt, kísérletszerű vagy homályos daraboknak létével és sokasodásával függ össze”.²⁰

Mégis eldöntetlen a kérdés, miért akart Ady két vagy három kötetet: csakugyan tudatosan fejlődött új stílus felé, s legalább két könyv különbségével a fordulatot akarta bizonyítani, vagy pedig felgyűlt költeményeinek garmadáját kívánta mind több kötetben viszontlátni?

Földessynek a megjelenés időpontját jelző kronológiája segítségével megállapíthatjuk, Ady költői termése a *Ki látott engem?* közzététele után, 1914-től rohamosan hanyatlak. Az ihlet apadását jellemző számadatok: 1914:91; 1915:85; 1916:33; 1917:20 és 1918 mindössze 15 vers. A számszerű adatok alapján mindenesetre már 1915 végén két kötetet kitett addigi költői termése.²¹

Babits azonban stílusjegyek alapján pöröl a kiadással. Azt tartja, a posztumusz gyűjtemény sok nagy verset közöl, melyek érzelmi köréről, hatásáról és mélységeiről már *A halottak élén* képet ad; odatartoznék jelesen a *Szent Lélek ünnepére*, *A Mindent hurcolva*, *A csillaglovas szekérből*, *Új s új lovat*, *Babits Mihály könyve*, *A mi háborúink*, *A szent lob*, *Új marquis-k nyaktilója*, *A földi kunyhóban* és a *Szent Liber atyám*. Némiképpen új, de „a hangulat keserűségében, a sivar kétségbeesés érzésének intenzitásában” fölfokozó stílusfolytatást lát *A megcsúfolt Ember*, *Az utolsó hajók*, *A Kiszakadt, bús nóta*, de még az *Üdvözlés a győzőnek* szemléletében is. Más stílus kísérlete szerinte „a nyers, furcsa, látszólag hanyag, unt és összecsapott szavakban, egyszerű s mégis gyakran egészen homályos, ügyetlen kifejezésként ható darabokban rejlik”, és példái a *Még egyszer jönne*, *Itthon az úrfi*, *Követelem a Holnapot*, *Hogy kevesen vagyunk*, *A némulós bosszúja*, *Nem feleltem magamnak* valamint *A legoktalanabb szerelem* 4. versszaka.²² Ha Babitsnak erről a versalkatról adott jellemzését összevetjük Hatvany-

¹³ L. DÉNES Zsófia: i. m. 199.

¹⁴ ADY Endre: *Jeremiás siralmai – mindig*. Pesti Napló 1915. dec. 25.

¹⁵ L. ADY Lajosné: Az ismeretlen Ady, é. n. [1942] 341.

¹⁶ Id. HATVANY Lajos: Ady a kortársak közt. – Ady Endre levelei és levelek Ady Endréhez, é. n. [1928] 245.

¹⁷ L. Ady Endre válogatott levelei. S. a. BELIA György. Bp. 1956. 518.

¹⁸ Id. HATVANY: i. m. 246.

¹⁹ NÁDAS Sándor: Beszélgetés Hatvany Lajossal a jubiláló Nyugatról. Pesti Futár 1937. febr. 1. 5–7. A közlő túlzott hangja ellenére az állítást a korábbi levelek igazolják.

²⁰ BABITS: i. m. 640.

²¹ L. Ady-Múzeum, II. 1925. 26–30.

²² BABITS: i. m. 639.

nak a kései Ady ellen emelt néhány kifogásával, melyek alapján nem egy versét a posztumusz kiadás purgatóriumába utalta, a két olvasat számadása meglepő egyezéseket mutat.

„A vers más irányban ugrik szeszélyesen vagy meghibban vagy elernyed” – panaszoja Hatvany.²³ De ami az ő szemében az ihlet kifáradásának vagy borközi állapotnak a jegye, az Babitsnak stíluskísérlet – még völgy ugyan, de emelkedést ígér. Lehet-e ezekben a „gyöngeségekben” sajátos, más stílust hinnünk? S ha igen, vajon merő újdonság-e Ady fejlődésében?

A „belső beszéd”, mint az utóhang-helyzet lényegszemlélete

Világítsuk meg a „nyers, összecsapott szavak”, ill. „egyszerű s mégis gyakran egészen homályos” kifejezőmód nyelvi jegyeit Babits egyik példa-versének, a *Nem feleltem magamnak* két utolsó strófájával:

Bizony, lelkem,
En az Életet elejtem,
En magamat már elrejttem.

Ki nem „fejtem”:
Megint rossz szó. Elfelejttem,
Ezt és mindent. Nem feleltem
Magamnak.

Alap gondolat a küldetéses költő önmaga-síratása: a világ minden kérdésére felelt, és meg is felelt, csak önmagának nem. Az idézett két versszak közül az első nem homályos. Az 1916. július 1-én megjelent vers a világháborús összeomlás felé haladva nagyon is érthető rezignáció kifejezése, és az Én rejtekezésének hangulatát kottázza le. De a következő strófa gondolatmenete csakugyan elharapott, mondatfűzése kihagyásos. Ennek a dünnögésszerű, félálombeli szövegnek a természetét eleve meghatározza, hogy a középkori „test és lélek vitája” verstípus újkori változata: saját szavait értelmezi, sőt líratörténeti utókorát megelőzve szövegének szövegkritikáját adja, dadogó lelki állapotát bírálja, a mondatot lekerekítése előtt javítja.

Nemcsak a nyelvi kifejezés szaggatott menete jellemző a *Nem feleltem magamnak*-ra, hanem a színező, ill. megkülönböztető jelzők és történet, cselekvést festő igék hiánya. Az élnétségét veszített, szikár nyelv mögött az érzékelés öröme a lényeglátásra, a jelenségek szerkezetének vázlatára cserélő szemléletforma áll. A költői beszédnek ez a jellege egybevág a vers üzenetével, s így akár leleményének is nevezhető.

De *Az utolsó hajókból* a Babits kipécézte verseken kívül hozhatunk több más példát is erre a verscsaládra. A *Nagy furdalására lelkemnek* szövege egyrészt a félig önismétlő kijelentés, másrészt a rokonértelmű szójelentés árnyalatnyi elmozdítása útján épül: *Mindig jó úr lenni / Akartam és jó úr voltam, / Néha jártam s néha / Botoltam*. A magába forduló ember dörmög itt, aki fejtegetni fásult, a külső-belső látványra behunyja szemét, s végül dörmögését is elharapja. De a gondolati szerkezet spontán föllazulása lelki állapot képét közvetíti; versnek nem rossz, sőt éppenséggel finoman rétegzett, csak határfoka alacsonyabb. A *Strófák május elsejére* így kezdődik: *Május, lány, virág, muzsika / (Hol hol a hiba?) Így volt régen*. A nyitány predikatív kijelentései szaggatott mondatritmust ütnek meg, amit a zárójeles költői kérdés meghökkentő közbeszúrása csak töredezettebbé tesz, s a homályos közlésformát ezután a következő kijelentés a kollektív bölcsesség megnyilatkozásának szintjére emeli. Zolnai Béla a zárójelet Ady kedves íráskonvenciójának tartja, de korai verseiben, pl. *A vár fehér asszonyában* hangulati szerepet tulajdonít neki, azaz érzelmi telítettség árnyaló írói eljárásának fogja

²³ HATVANY: i. m. 68.

föl. Mégis a *Strófák május elsejére* Zolnai rendszerezésének másik zárójel-típusát képviseli, „a szerte-kalandozó gondolatasszociáció kifejezője”.²⁴ Hatvány úgy tájékoztat, Maeterlincknél szerette meg Ady a zárójelek expresszivitását, de magának a költőnek idevágó nyilatkozata nem lévén, meg kell említenünk, korábban Jules Laforgue használta szívesen stílusa lazításának elmélyítésére, és a magyar költő vagy közvetlenül tőle kapta az ötletet, vagy Maeterlinck is csak közvetítette neki.

Fölvetődik azonban a kérdés, mivel a *Strófák május elsejére* 1918 május 1-én jelent meg a Nyugatban, nem a hadi cenzúra nyomása alatt formálódott-e homályossá? Hiszen pl. A „nem tudom” asszociáció, ahogy Földessy megerősít ebben bennünket, a cenzúra megtevesztésére nagy ugrásokkal szökellnek, miként az 1918 szeptemberében született *Kétkedő, magyar lelkem* – már *A halottak életben* – az akarata ellen és tragédiájára háborúba hajszolt népért aggodását hézagos vagy elvont utalások, hirtelen képzettársítások útján a háborús sajtórostát kijátszandó kifejezésmódok. Öccsének írta a költő 1915. június 1-én. „Nem lehet írnom, csak akadozott lélegzet-vételeket. De azt muszáj. Valami jó formájú cikkben szeretnék erről írni a vasárnapi Világban, lehetőleg cenzúrárt kikerülve, egy és más megmagyarázva.” Földessy pedig úgy emlékszik, Ady épp a *Kétkedő, magyar lelkem* homályosságát bírálóknak felelte: „eszközöljék ki neki a cenzúrától a szabad szólást, olyan értelmesen fog beszélni, hogy minden valaha volt „érthetetlenségét” jóvá fogja tenni”.²⁵ Schöpflin is Ady stílusának sűrítését, utalásainak homályát a cenzúra rovására írja.²⁶

Mielőtt mérlegre tennénk ennek az okozati összefüggésnek a súlyát, tisztáznunk kell, hogy olyan sajátos íráskonvenciók, mint a zárójel, a hárompont, a gondolatjel vagy kurzíválás nem öncélú tipográfiai eljárások, és nem is a rendezett írott beszéd teljesen kifinomult szerkesztő eszközei, hanem az élő-beszédet kísérő gesztus, mimika vagy más érzelmi-értelmi árnyalás testi megnyilvánulását helyettesítő jele. Arany János *Bor vitézében* olvasható: *E s k ü e l ő l szökik a lány*. Itt az eltérő nyomdai szedés a szó második jelentésére és a vele járó érzelmi feszültségre figyelmeztet. Babits *Levél Tomiból* c. versében állnak e sorok: *(nekem ilyen . . . szemfedők . . . kellene); (nekem ilyen . . . sírkövek . . . kellene); melyek a . . . menyeket ostro . . . molják*. Babits zárójeleiről most nem ejtve szót, Szabó Lőrincnek tett vallomásra hivatkozunk: ott fedi föl, a vers három pontjai „közönséges zokogást” jeleznek,²⁷ amit egyébként egy szó tipográfiai kettéhasítása csak nyomatékosít. Ha Ady írásjelei közül éppen a felkiáltó jel hiányzik, ez egyáltalán nem az indulat vagy a fölhívó-fölszólító gesztus hiányára vall, hanem arra, hogy szövege és egyéb íráskonvenciói amúgy is kellő expresszivitással közvetítik szenvedélyességét.

A *Kétkedő, magyar lelkem* egyik-másik váratlan, ill. homályos fordulata azonban allegorikus, ezért sem „világos”, de súlyosabb érv zárja ki, hogy Ady a maga nyers, kihagyásos költői beszédét egyedül a cenzúra közvetett hatására alakította volna ki. *Az utolsó hajók* számos önelemző vagy más, ugyancsak nem közvetlen politikai indíttatású versének dikciója hasonlóképpen laza összefüggésű vagy lerövidített grammatikai szerkezetek halmaza. Két példánk közül az első a szenvedni vágyás mély ösztönét tárja föl, a második a közös tragédia súlya alatt a múltat jajongja vissza:

Jó, mert süt a Nap,
Felhőzik a felhő
S tán kicsi, furcsa szerencsével eljő
A Holnap,
A Mánál mindig külön Holnap.

²⁴ ZOLNAI Béla: A látható nyelv. Minerva 1926. Újra: Nyelv és stílus, Bp. 1957. 96–97.

²⁵ ADY Lajosné: i. m. 334.; FÖLDESSY: 243–44.

²⁶ „A háborús cenzúra lefojtotta a szavát. . . Ezért sűríti burkolva a szimbólumokat, vannak versei a háborús időkben, melyeket egy későbbi nemzedék, amely már nem élte át azokat az eseményeket, nehezen fog kihámozni a célzások burkából.” SCHÖPFLIN Aladár: Ady Endre. Bp. 1947.² 178.

²⁷ Babits egyes verseinek keletkezéséről. [Ihlettörtépeti vallomások Szabó Lőrincnek] Közli: GÁL István It 1975. 454.

Jó, hogy jó a Jó
 S van íze a szomorúságnak.
 Ám a boldogság mindig másnak
 Rettenetese, gyanú-vád,
 Gyanú, vád.

Dal a boldogságról

Jaj a tántoríthatatlanoknak,
 Jaj nekünk,
 Jaj érzéseinknek, kiket már
 Alig bírunk,
 Jaj nekünk.
 Jaj a megszokás,
 Jaj az embernek utálása
 S jaj utálása önmagunknak,
 Jaj a Ma,
 A Tegnap és a Holnap.

Kár a voltért

A *Dal a boldogságról* idézete a gondolat taposó-malmi menete: csupa tautologikus állítás, a *felhő-elfő* rimpárból a hívószó önnemzésével fejlődik sor és pávers, s a strófát fogalmi közhely oppozícióinak nagybetűsen "főlnagyított alakja zárja; a következő szakasz szavak elő-avantgarde szemeztetésével indul, s egy neologizmus váratlanul széttagolt értelmezésével, tulajdonképpen önismeréssel fejeződik be. Hasonlóan önnemző, rímgörgette fomaszervezete van pl. *A fajtám takarójának: Mi nagy szépségünknek / Soha se volt ismerője, / És merője, / Mert a magyar mindig dőre.* Emeből a versből, de az idézettből is hiányzik az érzéki tapasztalás öröme, mégis a nyelvnek a vegetatív lét érzéseivel illő elemi mozgástípusai a lefokozott élethelyzet kifejező stílusformái.

A *Kár a voltért* a mondat küszöbén innen maradt, litániaszerű kiáltozás. A költő eldobott képet, szimbólumot, pátozt, okfejtést, leírást, sugallatot: önmagát, sorsa átélte lényegét jajongja világgá itt-ott már magános szavakban. Ilyen szavakat nevez Kasimir Edschmid „nyilak”-nak, melyekből elmaradt a festő vagy vizsgáló mozzanat,²⁸ és hézagpótló, kísérő szavaitól is megszabadult. A tagolatlan mondat-tanikiáltás az expresszionizmus egyik lényegmegragadó nyelvi gesztusa, a Sich-Selbst-Sagen magatartásának grammatikai eljárása.²⁹ A logika menetének ez az önkívületre valló szétzúzás, az előbbi példában pedig a predikatív természetű s részben a mondatküszöb előtt kötetlenül rajzó szócsoporthoz helyénvalóvá teszik olyan nézetek pörűjrafelvételét, melyek Ady költői szemlélete és az avantgarde közt rokon szálakat mutatnak ki. Tamás Attila nagyon sok gondolatébresztő megfigyelést tartalmazó Ady-rajzában tétélesen a költő szürrealizmusát említi.³⁰ Ehhez az ítélethez csupán azért nem csatlakozhatunk, mert a szürrealizmus irodalmi iskola: szervezete, szabályzata, több kiáltványa s ezért születési időpontja van, ez pedig 1921, a *Les Champs magnétiques* (Breton és Soupault közös műve) megjelenésének éve, tehát korábban anakronizmus volna bárkit az irányzathoz rendelni. Bori Imre viszont már az Ady-líra „elszaporodó expresszionista és szürrealista vonásai”-nak³¹ elhanyagolhatatlan szerepére utal, de ezt az „expresszionizmust” mindenekelőtt élményformájának vitalista jellegével és konstruktív célképzetével, valamint ember-képzetének központi elvével azonosítja, s itt alkalmasint az expresszionizmus kozmikus-metafizikus és humanista ágának (Engelke, Kasack) név-

²⁸ Kasimir EDSCHMID: Über den dichterische expressionismus. 1919. Id.: Albert Soergel: Dichtung und Dichter der Zeit. V. Kiad. 1927. 353.

²⁹ Vö. KOCOGH Ákos: Az expresszionizmus. Bp. 1964. 77.

³⁰ TAMÁS Attila: Költői világképek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig. Bp. 1964. 98.

³¹ BORI Imre: A szecessziótól a dadáig. 1969. 33.

leges frazeológiai és képzetkörü hasonlósága indítja erre a gondolatra, bár költőnket legföljebb ősnak és nem megvalósítónak vagy kiteljesítőnek tekinti.

Élmény és képzet azonban olyan irodalomtörténeti fogalom, melynek hatásként átélt eredetéről pontos forrás megnevezése nélkül nem beszélhetünk, s ami legalább ennyire latba esik, Ady vitalizmusa és az emberi sors vívódva megszenvedett élménye már az *Új versektől* áthatja költészetét, ezért lírája ilyen címen nem kapcsolható az expresszionizmushoz, amely nem iskola ugyan, hanem mozgalom, azaz képlékenyebb jelenség, de az időbeli összeegyeztethetlenség problémájának áthidalását mégsem teszi elengedhetővé.

Szól azonban Tamás Attila Ady szabálytalanodó ritmusaiban, nyelvi szerkezetei lazulásában, a ki-fejezések ismétlődéseiben jelentkező „belső disszonanciáiról”, Bori pedig a verselés, a nyelv- és képhasználat változásában a szabad vers költőjét, „spontán” avantgarde művészt ismer föl.

Nézeteiket mindenképpen a költői fejlődésnek a módszeres és rendszeres szemléltetés fényében kiszínezett jegyeivel kell árnyalnunk. Tamás Attila a költői látás és képalkotás logikának ellentmondó szemléletére figyel föl, de ez a megfigyelés tulajdonképpen még a szimbolista poétika jellemzéséhez tartozó magyarázat. A szimbolista vers beszédhelyzete azonban a nyelv egyirányú mozgásával jár együtt: allegorikus változata a térillúziót keltő táblakép analógiájára egy szövegelőtti összefüggés, mint amilyen „a magyar Ugar” vagy a „lelkek a pányván”, értelmét fejt ki – „fölfeltetlen” változatának eseménysort érzékeltető, frízszerű vizualitása viszont „az eltévedt lovas” vagy „a szívárvány halála” tanúsága szerint a cselekmény egyirányú utcájában fejlődő, bár néha fordulatokban dús jelkép.

Tamás Attilát a költői világkép vizsgálata ébresztette egy másik Ady-arc áttűnésére az ismert portrén, Bori inkább az avantgarde mértékével méri hagyományos és új formateremtő struktúráinak jelenlétét. Bori szerint ugyan már az *Új versek* szimbólumai is, úgymond, „gyökerükkel expresszióba kapaszkodnak”, de főként az 1910 februárjában közreadott *A csodák esztendeje* nyílt önszemléletén mutatja be azt az Adyt, aki az *Emlékezés egy nyár-éjszakára* és *Az eltévedt lovas* „expresszionista tónusú elégiai” felé feljődik. Vele ellentétben Tamás Attila közvetlenül a világháborús Ady-lírában mutat rá a fordulatra.

Az önkéntelen szemléletváltás, a szöveg közben alakuló nyelvi szerveződés, a visszanyelt mondatok és a gondolatmenetből kibicsaklott szavak költői beszéde kétségtelenül nemcsak a posztumusz gyűjteménye, hanem *A halottak élén* számos versére jellemző. Ha a cenzúra miatt homályos versszövegeket, mint amilyen *Az igazi szó*, figyelmen kívül hagyjuk is, Ady életében utolsó kötete akkor is bőven kínál példát a darabos, vázlatos költői megnyilatkozásra, mely ugyanakkor költői jelentésrendszer:

Ha valaha még megállott,
Soha így még meg nem állott
Ember-elme
S lehetnék a fejedelme:
Egy kicsit csak rosszabb volnék.

Nyilatkozik össze-vissza,
(A Föld a vért issza, issza,
Mint a hó-lét)
Csak egy kicsit rosszabb volnék.
Jól-telt szájam be nevetne.

Csak rosszabb volnék

(Mit tehetnék?) Egy kis halállal.
Kit lelkem oly örömmel vállal,
Csúnyákat letörölnék?
Borzasztóan sok a csúnyaság
S mindegy: hálnék vagy ölnék.

A sírató síralma

Mindkét idézet vázlatos költői beszéd. A *Csak rosszabb volnék* egy fogalmi felső fok újabb fokozásával ad vissza egy gondolatot, ami tautológiára vezet, s a strofa egy eszmefűzést kihagyó bakugrással végződik, mintegy paradoxon csattanójaként; a következő szakasz szép képet is hoz, de a képzetek szét-tartását zárójellel érzékeltetve, az amúgy is hézagos gondolatmenetet kettétagolja. A *sírató siralmát* is zárójel bonyolítja, szókincsében semmi képszerűség, egyetlen aktív mozzanatnak kifejezése (ölni-halni) szélsőséges hangulatú köznyelvi szólást hasonlít. A nyelvi jelentés kopárosodása, az egyébként is takarékos szókincs fogalmakká apadása, kapott szólások (valamit valamivel letörölni) fölemelése a köznyelv porából és mindenekelőtt a kötések híján széteső mondatkapcsolás teljesen szituálatlan dikcióra vallanak.

Ha a költői szöveget, s így ezeket az Ady-verseket is az emberi beszéd rendszertanában helyezzük el, az idézett világháborús versekben mind az ún. *belső beszéd* lélektana nyelvi jegyekben megmutatózó sajátosságaira ismerünk. Vigotszkij elsősorban a szaggatottságot, a töredékességet, rövidséget minősíti a belső beszéd legfontosabb sajátosságainak a külső beszéddel, a társalgással vagy a társas életet feltételező bármely beszédformával (szónoklat, előadás, polémia) szemben.³² Piaget a belső beszéd viszonylagos összefüggéstelenségét mindig annak a szituációnak az ismertségi fokától teszi függővé, amelyben kialakult; igaz, ő vizsgálatát az „egocentrikus” gyermeki beszéd megfigyeléséből fejleszti ki.³³ Ady közéleti célzatú, „kosarazott szájú” allegorikus versei is a történelmi feltételek közelebbi ismeretében könnyebben érthetők, mint egyidejű, önelemző „belső beszédei”.

Ez a szűkszavú, hézagos, lényegszemlélő s jobbára kijelentő belső beszéd jellemzi az említetteken kívül *Az utolsó hajók* következő verseit is: *Csókok és Szabadítások, Éhes a föld, Én jó hiszekegyem, Élet, élet, élet* (igazi „kiáltás”), *A jelen muzsikája, Boldog új évet, A leghaszatalanabb áldozat, Életesnek látom magamat, A „nem tudom”* (cenzúra miatt), *Nincsen, semmi sincs, Hogy kevesen vagyunk, A szemeim sorsa, Utálni s nem törődni, Szép a Szép, Áldozat Attila sírján* (utolsó szakasza), *Szép az Élet, Vagy megölni valakit, Hadd szenvednék érte, Ifjúság babonás hitével, Öreg öcsém mondja, A kezdet siratása, Tegnapba élni belé, Elégedetlen ifjú panasza*.

Babits a *Bercsényi marsal* huszárja példájával még arra is int, Ady kuruc műformája is „egyre messzebb távolodik a külső és belső stílszerűségtől, s talán legjobban mutatja a régi Ady-formák lassú elhalását”.³⁴ A *Bercsényi marsal* huszárja úgy egyszerűsíti a műforma „külső és belső stílszerűségét”, hogy egyrészt dikciója, ellentétben Ady korábbi helyi színekkel tarka, eseményekkel motivált kuruc verseivel, szikár, önismétlő kijelentések sora (*Sajnálom szép időm / S haragomnak régi jussát / Be sajnállak ősi, magyar, / Árva szomorúság*), másrészt a helyzetdal vagy életkép többretegű jelentés-rendszerét egy végig sejtető, de mégis siránkozó magánbeszéd váltja föl: az előbbi a külső, az utóbbi a belső „stílszerűség” fölfogásának módosulását mutatja.

A *halottak* élénben ugyancsak sok a belső beszéd verse: *Az igazi szó, Nóták piros ősszel, A hivatkozó ember, Dal a boldogtalanságról, Készülés tavaszi utazásra, Kicsoda büntet bennünket?, Ki várni tud, A tavaszi szív, Már előre rendeltettem, Az Idők kedveltjei*. Kaleidoszkopikus mondat szerkezet, fél-mondatok, kijelentéssel fölértő nyelvi kötőelemek (határozószók, kötőszavak) elburjánzása, asszociációk szervetlen együttélése egész versekre vagy legalább strofákra jellemző. Mégis kevesebb a töredezett és homályos költői szövegek száma *A halottak* élénben, mint a posztumusz kötetben. Ez a jelenség már Hatvany rostáló szempontjaiból fed föl valamit: ő az ilyen irányváltoztató mondatok rövidre zárt kijelentéseiben ihletzavart látott, s ez értékelését is befolyásolta.

De ahogy a beszédlélektan tudósai igazolják, ez a nyelvi magatartás a beszélő társas helyzetének, ill. lelki állapotának igen hű, Ady esetében művészi megnyilvánulása. Fölebred azonban a gyanú, a belső beszéd talán Adynak nemcsak utolsó stíluskísérlete, hanem közvetlen előzményei lehetnek. Király István a költő gondolatiságának stílusalakító feladatáról szólva, külön alfejezetet szentel a „tépetség

³² L. SZ. VIGOTSKIJ: Gondolkodás és beszéd. Bp. 1971. 363–64.

³³ JEAN PIAGET: La représentation du monde chez l'enfant. 1926. XI–XII.

³⁴ BABITS: i. m. 642.

alakzatai"-nak, és a vívódó töprengésekről úgy ítél, „a semmi partszegélyén utazott”. Király a költőnek stílusában megragadott gondolatiságáról olyan, alapjában véve helytálló megfigyeléseit közli, melyeket érdemes továbbbármalni. A „stílusalakító” jelenséget nem a grammatikumok alapján, hanem néhány, különben jellegzetes stíluseljárásban, főként a paradoxonban, ill. az oxymoronban mutatja ki. A nyelvi paramétereknek ez a kiválasztása azonban a stílus tudatos és célzatos gesztusát, már-már szerepet föltételez. Ezzel szemben a beszédhelyzetből következő grammatikumok szélesebb körű, egymással is ellenőrizhető jelenségei a költői élmény mélyebb, s az élményforma alakulására, változó fölfogására vethetnek fényt. Mindenesetre Királynak Ady oxymoronjaira hozott példáiban hemzsegnek a jelzők és sorjáznak az igék, ami elsősorban szimbólum-verseire, főként „fölfajtetlen” szimbólumaira jellemző stíluseljárás, és mindenképpen ellentétes a máskülönbben „tépett” belső beszéd rövidre zárt nyelvével. Ugyanakkor Király, aki az érett Ady négy különböző fejlődési periódusát határolja el egymástól, a „tépetség alakzatai”-nak példáit a legkülönbözőbb időszakokból válogatva rendeli egymás mellé.³⁵

Mégis a „tépetség alakzatai” problémájának fölvetésével Ady költői Én-jének olyan fontos alkati összetevőjéről készíttet továbbgondolkodásra, mely akár szemlélete alakváltozatainak kitapintásához is elvezethet. Mindazonáltal Földessy – igaz, egy 1914. február 1-én megjelent, tehát nem is túl kései verset – az *Elmenni távolra, pusztulni* magyarázva, már az Adynál, úgymond, „gyakori kihagyásos mondat”-ról szól.³⁶

Költői monológjai: eleven konfliktusok belső visszhangja

Mindenesetre az 1914 február elején forgalomba került *Ki látott engem?*-ben már megtaláljuk a belső beszéd verseit, ha nem is olyan nagy számban, mint világháborús lírájában. A Babits-emlegette nyers, laza és, hozzátehetjük, inkább elvontan közlő, mint szemléltető dikcióra találó példa a *Megint sokan néznek* zárószakasza:

Édes barátság,
Kétkedő barátság,
Édes mégis-tartás,
Be jó, hogy napjaimat
Mégis-mégis tartják.

Egy szócsalád kettéágaztatásával, nehezen tapadó és magagyártotta absztrakt szóösszetétellel, kötőszó-ismétlés neologizmusával fejlődik a strófa költői beszéde. A dikció szava-kereső, önkörében mozgó.

Ugrásos képzettársítások, különmemű képszilánkok belső beszéde *Az undor óráiban* és mindössze két strófában fölsíró s hármas szóismétlés refrénjével lezárt, félig visszanyelt mondatok jajongása az *Öregszünk, öregszünk, öregszünk*: a belső beszédben üzenetükhöz illő formaszervezetre lelt versek. Viszont szürke határozatlan névmások, kopulák szervetlen, henye szó-halmaz az *Óh, furcsa Élet*:

Be jó, hogy valaki majdnem kell,
Be rossz, hogy én egy tréfa,
Hiúság, Ady, senki sem vagyok,
Csak egy ötlet,
Egy fogás néha.

³⁵ KIRÁLY: i. m. II. 114–22.; ill. I. 7.

³⁶ FÖLDESSY: i. m. 242.

De a *Ki látott engem?* tartalmazza a *Hunn, új legendát* is, Ady verses választát Hatvanynak arra a levelére, mely – szerinte kedvezőtlen – stílusváltását bolygatja: „Ebben az új kötetben villanatok, sorok, bekezdések vannak nagyszerűek – de az egész valahogy kalimpáló, nyugtalan, kigyózó... motívumaidat mindig idegesebben, rapszodikusabban hányod-veted a versedben.”³⁷

Hatvany elmarasztalása, már *A Magunk szerelmére* vonatkozik. A nyugtalan, ideges, sőt „kalimpáló” mondatvezetés az irányváltoztató, takarékos belső beszédre jellemző, és a kötet feltűcát-nál több költeménye föltétlenül szemléltetheti is a szavaknak ezt a befelé füstölgését. Vitathatatlan példája:

Hajh, Élet, hajh,
Minden út, amerre járunk,
Hajh, Élet, hajh,
Én nem akartam feledet:
Ten-egészedet vívtam én,
Egész javunkat,
Egész kárunk.

Hajh, Élet, hajh

A hét sorra nyúló, s még indulatot kottázó mondat félbemaradt szerkezetekre esik szét, s a nyugtalan-ságot úgy közvetíti, hogy gondolatfűzése elszabadult, közlő és önismerítő nyelvében nincs erő, egyetlen szólása köznyelvi ex-metaforára épül. Egy másik vers, a *Tűtakozeni és akarni* mondatokkal fölérő, alanytalan, csupasz fölkiáltásokból áll. Az 1913-as kötetből a kiteljesületlen, hézagos dikcióra jó példa még a *Száz hűségű hűség, És sehogy se vagyok, Hát imígyen sírok, Zuhanás a semmibe*, de a sort több címmel szaporíthatnánk, ha a rapszodikus dikció csak néhány jegyét mutató versekkel ez a típus gyarapítható volna.

Vigotszkij a kifejezésmód és a gondolkodás összefüggését fürkészve úgy finomítja tovább Piaget-nak a gyermeki én-központú beszédre vonatkozó jellemzését, hogy hasonló jelleg a külső beszédben is jelentkezik: „vagy a válasz szituációjában vagy olyan helyzetben, ahol a kimondott ítélet alanya előre ismert a beszélők előtt”. A predikatív kijelentések lélektanát elemezve arra a következtetésre jut, hogy „a mondattani tagolódás minimális volta, a gondolat tömör formában való kifejezése, a szavak lényegesen kisebb mennyisége” a külső beszéd egyes helyzeteiben is megnyilvánulhat.³⁸ De mivel az írott beszéd, s így a költői dikció is más helyzetben levő beszélgető társhoz szól, mondattana részletesen kifejtett. Viszont ha az írott beszéd, a vers mondattana elemi szerkezetű, lényegre egyszerűsített, akkor a beszélő – a versben a költő – csak egyetlen beszélgető társat tételezhet föl, aki félszavakból is ért: önmagát.

Ady önmagának dünyögő versei csak messziről hajznak a hermetizmusra. A hermetikus költő talányos beszéde rejtett értelemről tudósít: nem hiába nevezik a szavak alkémiájának Mallarmé líráját. Ennek a beszédhelyzetnek egyetlen érintkezési pontja van a hermetizmussal, a csönd és a töredékesség váltakozása. Az olasz Ungaretti indulásakor (1916) „frammentismo”-ja predikatív kijelentések sorozata, minden verssora egy szólam, de syntaxisa nem hézagos és nem irányváltoztató. Montale alapszemléletét villámfénynél a személyes dráma félhomályából dús részleteket feltáró önmegszólítás jellemzi, de dikciója csak igen laza, mondatfűzése ugyancsak nem irányváltoztató.

A költő önmagával folytatott párbeszéde a beszédformák közül a monológgal azonos. A belső beszéd és a monológ közti különbség meghatározására analógiával elmondhatjuk, hogy az egyszerű személyes beszélgetésen belül az utóbbi nyitott kérdésekre adott válaszokból áll, az előbbi pedig elkésett feleletek eldöntött kérdésekre. Ebből a különbségből következik, hogy a monológ képzet-

³⁷ HATVANY: i. m. 185.; a megújuló Ady 1912 körüli félreértését, majd igazolását már irodalom-történeti tényként jelzi VARGA József: Ady patriotizmusa. Lit 1974. 4. 28.

³⁸ VIGOTSKIJ: i. m. 365.; 368.

társítása ugyan szintén laza, és olykor hiányos vagy csonka mondatok, felsorolások szervezete, mégis több benne az élet: nemcsak kevésbé hézagos, hanem expresszivitását egy villanásnyi kép, gondolatritmus is fokozza.

A *Magunk szerelméből* a magánbeszéd előnyeit, pl. a röpke képszikrákat, valamint gyengéit, pl. kötőelemeknek és nem sokkal kevésbé szürke chiasmusoknak önnemző soralkotását, mint tünetegyüttest a dikció árapályában figyelhetjük meg: *Pokolhintán vad, szédítő körök, / Tüzes mélységek fönt s alant, / Zuhanya szállni, szállva zuhanni / Való alatt és képzélet fölött / És mindenütt és mindenütt / És mégis a konok határok / Kemény tilalom-léce üt, / Mert várhatatlanokra várok / S nem várok mást, mint várhatatlant: / Óh, véres kínok véres klnja ez.* Noha a *Szent Lehetetlenség* zsoltárjának ez a nyitánya itt-ott önnemzéssel fejlődik, de hangja szabadabb és sodróbb, lekerekítettebb is, mint a belső beszéd, s több benne az érzéki tapasztalás életre utaló képi ereje.

A monológ laza eszmefűzésének Ady költészettanában betöltött szerepét így jellemzi Tamás Attila: „A képzettársítások bizonyos fellazítása, a belső világ enyhén homályos, enyhén hullámos tükrén lágyan egymásba mosódó, majd egy ponton hirtelen élesen kirajzoló, a külvilágot egyszerre tagadó és igenlő ábrázolásmód. . .”³⁹ A pontos és finom jellemzésnek csak az utolsó, „ábrázolás” szavát cserélném ki Barta János fogalomparájából a „kifejezés”-sel, hiszen „a tükröztetett valóság összefüggéseit” feltáró ábrázolással joggal állította szembe a megragadás és megformálás együttes módozatát: a kifejezést, az „expresszív jellegét”,⁴⁰ már pedig Ady alanyi indítéka még szimbólumait is erősen átlényegített valóságként jeleníti meg, és ha nem a jelképek formanyelvét használja, „kifejező” stílusfunkciója még szembeötlőbb. Mindemellett Tamás Attila szerencsés szóval egyéníti az Ady-monológok „diktatórikus fantáziá”-ját, ha az önmagával és önmagában beszélő ember kifejezőmódja nem szükségszerűen szürrealisztikus is.

Ha az „egyszemélyes beszélgetés” a külvilágot tagadja, akkor belső beszéd, ha igenli, akkor monológ. A fenti jellemzés tulajdonképpen az igazi monológra hoz néhány, jobbára eleven dikciójú s igen szemléletes példát. Így *A hosszú hársfa-sorról* indokoltan mondhatja, „a logikai rendező elemet mindjobban kikapcsolja a valóságból vett képekkel”, mert ez a költői monológ a kifejezés szemléletes erejével is él. A belső beszéd azonban épp a valóságból vett képeket szűri ki, lévén a dünnögött félmondatok, fél-szavak művészete.

Természetesen nem könnyű egyértelműen elhatárolni a teljes értékű monológot a belső beszédétől, de *A hosszú hársfa-sor*hoz hasonló többi minta-vers, a *Fölkelések és feledkezések* (*A Magunk szerelméből*), valamint *A legfőbb várta*, *A bölcsesség áldozása* és az *Őszülő erdők rettegése* (a *Ki látott engem?*-ből) érzékletes, a legutolsó olfaktív mozzanattal is erős (*a köd hó-szagot érzet*) képisége a külvilág igenlésére vall. Mondatszerkezetük ugyanis nem tagolatlan, grammatikumaik kapcsolata sem hézagos, hanem kivált a *Fölkelések és feledkezések* meg *A legfőbb várta* nem logikai, hanem analógiás sorban fejlődik. A költői enumerációnak ezt a fajtáját csakugyan kedvelte a szürrealizmus, pl. Breton és Desnos, de André Karátson Szép Ernő példáján kimutatta, hogy amit a magyar költő kritikusi korábban holmi elő-szürrealizmusnak véltek, az analógiásan rokon motívumok áradó felsorolása, törzsökös impresszionista eljárás, pl. Jammes lírájának gyakori kifejezőmódja.⁴¹ Nincs szándékunkban Adyt akár Jammes, akár a felsorolással szintén élő Paul Fort követőjének minősítenünk, noha az utóbbi költőnk egyik első franciaországi magasztalója volt,⁴² kétségtelen viszont, hogy a litániaszerűen s jobbára logikai fejtegetés nélkül sorjázó kifejezések és motívumok a szimbolista poétika világ-szemléleti alapját jelentő „egyetemes analógiák” elvétől függenek.

Ady monológjainak zöme azonban képszegény vers. Szép számmal találunk belőlük két világháborús kötetében is:

³⁹ TAMÁS Attila: i. m. 83.

⁴⁰ BARTA János: Kifejező funkció és kifejező stílus. Stud. Litt. 1964. 8. Újra: *Élmény és forma*. 1965. 69.

⁴¹ L. ANDRÉ KARÁTSZON: *Le Symbolisme en Hongrie*. Paris 1969. 351–59.

⁴² BAJOMI LÁZÁR Endre szíves közlése.

Beteg szívem most be tele-nagy,
Milyen jó volna máskor élni,
Máskor s tán máshol:
Láz, virágzás, gyönyörű Húsvét,
Jaj, itt nálunk, be fekete vagy.

A fekete Húsvét

És most és most már
Nincs bennem avas ijedelem,
Rosszabb már nem jöhet a rossznál:
Elfelejttem s tán kiheverem
Lódítván magam ölből-ölbé.

És most már

Az első idézet nyitánya érzelmi telítettségű fölkiáltás, de a monológra jellemző, mintegy javítottan újramezített kijelentés, majd föl sorolás követi és a nyitó felkiáltásnak ellentétére módosított változata zárja le: a magánbeszéd helyzetére valló dikció mégis a beszélőnek a kijelentéseit – ellentétben pl. a *Nem feleltem magamnak* vagy a *Kár a voltért* énközpontúságával – egy valóságtudathoz kapcsoló szál fűzi össze. A második idézet dadogó kezdet után önelemző, de puritán kijelentő nyelvi közlések sorozata, bár egy érzékletes jelzője (*avas*) és cselekvő igei határozója (*lódítván*) itt a tapasztalati élmény lehetőségét, ill. jelenlétét jelzik – igaz, a töltelék-elemek (határozó- és kötőszavak) tautologikus önállósulása a szemléletesség kiszikkadására vall.

Az idézetek elemzése alapján Ady monológja mégis tagoltabb, a részek illeszkedése hézagatlanabb, mint a belső beszédben, és a strófazárlat, mint egy nagyobb kijelentés-egység nyomatéka teljes értékű kifejezés. Mindenekelőtt azonban eldöntetlen kérdésre adott válaszként olyan indulati töltése van, ami még az *És most már* fogalmi közléses tragikus jóslatának is affektív, drámai ellenpontja. A felelet keresése még nem céljavesztett gesztus. Hasonló monológok *A halottak élénből: Véresre zúzott homlokkal*, *A mosti március*, *Elmenni távolra, pusztulni, Obsitot se kapok*, *Szomorú hitvallás magamhoz*, *Mégsem, mégsem, mégsem*, *A szenvedésnél többet*, *Bátor jaj nélkül*, *Ugrani már soha*, *Távolról a Mostba*, *Vallomás a szerelemről*. Egyik-másik beszédhelyzete a vers üzenetéhez illő finomszerkezeti jelentések rendszere, így a remeknek ismert, vallomásos utolsón kívül pl. a *Mégsem, mégsem mégsem*, melyben a magánbeszédrel együttjáró lépcsőzetes sorfejlődés, szóhalmozás, sőt még kötőszóismétlései is ezúttal a lobogó indulat stíluseljárásai: *Fölgýútogattam minden hevülésem / S hideg szemmel is megvizsgáltam magam: / Hitem, harcaim, bús kétkedéseim. / Jaj, hogy nem szabad mégsem, mégsem / Beléd oldódnom, szent, gyötrött Sokaság*. Megfigyelhetjük, a szókincs itt még eleven valóság-tudatot érzékeltet, s a monológ csupa vívódás.

Bár *Az utolsó hajókban* több belső beszéd akad, Ady monológjainak száma azért ott sem kevesebb. A *Harcos és harc* magatartásformája az öntükrözés; a költői Én és a világ kapcsolata köznyelvi metonimiákban (*Szeretem most életem tetején*) jelenik meg, kijelentései részben önmagukból fejlődő, reflexív következtetések (*Öröömöm a szenvedőké / S mindenkié a szenvedésem*), s váltakozó sorhosszúságú strófaszerkezeteivel, rímritkázásaival együttthatásban az indulat folyamatos kifejezését a szabad versre emlékeztető módon át- meg átszabja. A *Tegnapi, vén riadó* itt-ott még dadogó beszéd (*Sőt, sok is az, hogy most élet / De élet vagyok s lélet*), hiszen refrénszerűen visszatérő kijelentései nem alapeszmét nyomatékosítanak vagy zenei témát hangsúlyoznak, mégis belső háborgást kottáz, s az előző monológ-hoz hasonlóan mondatfűzése tagolt.

Valamennyi bemutatott monológra jellemző, hogy a tapasztalati világ sűrű érzékletessége vagy csak közvetve, vagy egyáltalán nem jelenik meg bennük, mint ahogy a folyamatos szemléletességre törekvésnek híjával vannak. De *Az utolsó hajók* monológjaiban még észlelhetjük vallomásos igák pátoaszát, és olykor anticlimaxos jelzők (*nagyyszerű, kettős, szép gesztusok*: 1. *Harcos és harc*) egymás közti váratlan

társulása is okoz költői meglepetést. A monológ ilyen formaépítő gazdagsága a folyamatos szemléletesség hiányában is összetett jelentérendszerre vall, mint a belső beszéd hiányokkal és csöndekkel kifejező szemantikai gesztusa.⁴³ A költői monológ, mint nyitott kérdésre adandó válasz, mélyebben tagozott grammatikumokkal is árnyalja üzenetét, sőt több fortélyos beszédhelyzetet alakít ki. A *Vígasztaló beszéd álmaiban* a képzelődés és álom határán fölbukkanó testi és megálmódott rokonokkal folytatott beszélgetések élményét fogja föl a vers választát kihívó kérdésnek, mely az emberi utat mérlegelő számadást ihlette. A monológ leleményes fölfogása az álomról szóló beszámoló különös képeit változtatja reflexióval, s az álomképből következő síkváltásos mozgás pointe-ül merész metafizikai sugallatú képzetet gerjeszt, amely motívumnak valóságtartalma, érvényessége nincs, de szimbolikus jelentérendszer hiányában is, értelme epikus színezetű és lekerekít: *S aki marad utolsónak / Az tegye be a kaput.* A monológnak ezt a váratlan távlatát egy lezajlott dialógus-helyzet, az álombeli beszélgetések képzettársításának a magánbeszédre rétegződése nyitja ki. A *Kéves beszélgetés önmagammal* nem tipikus önmegszólító vers, hanem rimbaut-i értelemben a költői Énhez egy másik, antagonisztikus: ellenkező és vitatkozó Ént vetít ki, s a lélektanilag kialakult monológ helyzetéből grammatikai szinten dialógust teremt: *Kendnek pedig hallgatnia kell, / Mert miért a láрма? A ,kend' megszólítás* jelentésébe finoman belerezdül a régi magyar közbeszéd s korábbi versek frazeológiája. A monológ álarcos dialógus-helyzetére a *Beszélgetés a szívemmel* is utal, bár grammatikumai ezt nem hangsúlyozzák.

Az *utolsó hajókban*, épp úgy, mint *A halottak élénben*, egyaránt leltünk belső beszédet és monológot, tehát mind a Babits-jelezte nyers, anyag, befelé mormogott mondatú verseket, mind a magánbeszéd változatosan kifejező, nyelvtanilag nem egyszer teljes értékű, olykor ravasz jelentérendszereit. Az előbbi a töredéknek, mint a használatlan belső világ költői kifejezésének még friss poétikai üzenete, s így egyáltalán nem torzó,⁴⁴ az utóbbi a teljes életnek egyetlen sors mikrokozmoszában belülről átélt „hangos”, szavakban kifejezett konfliktusa.

Ady-versek dialógus-helyzeteiről

Hatvany Ady-könyve sokszor kimondatlanul is a monologizáló Ady versmagatartását jellemzi. Csakhogy a heves magánbeszéd rövidre zárt kapcsolatformáit már viszonylag korai alkotásaiban jelzi, és joggal, pl. *A vár-úr szeméremövében* (megj. 1910. febr. 16.): *És én jajgatva is, / Egekét káromolva néha, / Mardosva, tépve, / Sújtva a Halál-villámoktól, / Érzem benned az Életet, / Érzem, hogy te vagy az Érzés. . . stb.* „A ditirambus-vers, mint a rángó idegben a fájdalom, tova-tovalüktet” – írja róla Hatvany, és a hol félbehagyott, hol szóhalmazba fojtott, majd önelemzésbe, orfikus kijelentésbe átcsapó mondatfűzés csakugyan a monológ dikciójára vall. Ugyanő egy még korábbi, „kalimpáló, részeg” vers, *Imádság úrvacsora előtt* (megj. 1909. nov. 1.) tanulságos záróstrófáját idézi: *Add nekem azt a szent hitet, / Istenem, / Hogy holnapig, oh, nem tovább, nem, / Bírom még bátor életem, / Ámen, ámen.* „Elsikamló, sőt félresikamló szavak – az egyik sor csálé, a másik hajsz. Petrencével összehányt strófák. Egymás mellé kapcsolat nélkül rakott motívumok” – jellemzi, de végső minősítése mégis: „A legnagyobb Ady-sóhajások közül való.”⁴⁵

A szaggatott dikció, mint „imádság”, a legfelső, transzcendens hatalommal folytatott jellegzetes párbeszéd, de *A vár-úr szeméremöve* is sorsának az Énből kiszakadt feltételével: betegségével folytatott beszélgetés. Az a drámaiság, mely mindkét verset szervezi, szövegük dialógus-helyzetéből ered.

⁴³ Az *utolsó hajók* monológjai még: *Költők tavaszkor énekelnek, Vér: Ős áldozat, Emlékezés március idusára, A leghasztalanabb áldozat, Jön a szabadulás, Tegnap, vén riadó, A véres zavarok, A fajtám takarója, Koldus hívésnek átka, Az igazi Messiások, A régi Isten, Beszélgetés a szívemmel.*

⁴⁴ Ilyen értelemben jellemzi a fragmentum poétikai rendeltetését Wilhelm HÖCK: *Formen heutiger Lyrik*. 1969. 137–42.

⁴⁵ HATVANY Lajos: Ady Endre. 1959. I. 209., ill. 74.

Vigotszkij szerint „az írott beszéd – beszélgetés beszélgető társ nélkül”,⁴⁶ azaz taglejtést, arcjátékok és a mondottak dallamvezetését is maximálisan kifejtett szövegnek kell pótolnia. Rendszerezése azonban a köznapok és a prózai epika beszédhelyzetének fogalom-párját állítja szembe egymással, viszont a költői dialógus mindig olyan beszélgető társat feltételez, aki a beszélő (a költő) mimikáját és gesztusait eleve a dikcióhoz érti, másrészt az alapvető versmagatartás a dialógus-helyzetben az erős önfeltárás, magamutogatás. Így adódik, hogy Ady dialógus-helyzetű költeményeiben is nem kevés monológ jellegű részlet fordul elő.

Sík Sándor, aki már a *Vér és arany* jellegzetes kompozíciós elvének ismeri föl a monológot, ezt a szerkesztő elvet a költői Én tragikus fölfogására vezeti vissza, Ady költői világa fő jellemzőjének ezek után a drámaiságot tartja, de a drámaiság szerinte legtöbbször az Én megszemélyesítésén alapul, s példának hozza föl a *Kődbe-fült hajókat*, a *Félrevert harangos napokat* és a *Könnyek hasznát*, majd az igazi „drámai atmoszférájú helyzet”-re, többek közt, az *Álom egy méhesről* s a *lő kérdezt*.⁴⁷ Schöpflin már a monológnál egyenítőbb Ady-kompozíciónak találja a párbeszédet, sokszor „szimbolikusan elképzelt” beszélgető társra döbben, s így ítél: „A cselekmény egy neme kerül ezzel bele a versbe, bizonyos drámaiság. ...”⁴⁸ Schöpflin megfigyelése részben nagyon igaz, hiszen pl. olyan korai szimbólum-vers, mint a *Beszélgetés egy szekfűvel* éppenséggel egy tárggyal folytatott párbeszéd kompozíciós elvére épül. Másrészt a monológ és a dialóg nem egymást kizáró költői beszédformák Ady lírájában. A világháborús kötetekben is igen sok a nyílt dialógus, melyhez nem kellett „szimbolikus” beszélgető felet elképzelnie. Ilyen dialógus-helyzetre nyíltan utaló vers a *Levél ifjú társakhoz*, *Piros gyász ünnepén*, *Vajon milyennek láttál?*, *Intés szegény legényeknek*, *Beteg ember fohása*, *Legyetek emlékezéssel hozzám*, *Lakodalmi köszöntő távolból*, *Követelő írás sorsunkért* és *Üdvözet a győzőnek* a posztumusz gyűjteményből – a *Föld ébresztése*, *Mai próféta átká*, *Intés az őrzőkhöz*, *Levél a végekről*, *Krónikás ének 1918-ból*, *Fáradtan biztatjuk egymást*, *Emlékezés nagy halottra*, *Láttam rejtett törvényed*, *Himnusz a Tavasznak*, *Az Ősz dicsérete*, *Hozsánna bizó síróknak*, *Áldomás piros kedvvel*, *Tovább a hajóval*, *Beteg szívemet hallgatód*, *És mégis megvártalak*, *Őrizem a szemed*, *Nézz, drágám*, *kincseimre* élete utolsó könyvéből, a *halottak élénből*, de idetartozik szinte valamennyi kuruc verse, legkivált a *Két kuruc beszélget* címűek vagy a *Kurucok így beszélnek*.

Hozzáfűzhetjük mindehhez, a költői dialógus-helyzet nem jár együtt szükségszerűen a párbeszéd igealakjaival, a tegezéssel vagy a többes 2. személyvel, s most nemcsak az önmegszólító verstípusra gondolunk. A két utolsó kötet több tucat verse dialógus-helyzetből született anélkül, hogy címük erre beszédesen utalna.⁴⁹ Egyes címekből egyértelmű, hogy a párbeszéd helyzetének köszönik szerkezetüket. A költői episztola, a retorikus indíttatású, „intés”, az „üzenet” és „köszöntő” vagy éppen „üdvözet” a dialógusokból meríti költői struktúráját; kevésbé áll ez az „imádság” vagy „fohász” különböző változataira. A művészi tudatossággal hiányos, nyílt szintagmájú címek dialógust feltételező kiegészítést követelnek: *Hűvös völgyemből*, *sebtén*, *rohanón* (küldött üzenet); *Piros gyász ünnepén* (előadott beszéd); *Az ítélet előtt* (elmondott közlés); *A tábornok mellett* (elhangzott dialógus); *A Kraszna völgyén* (készült beszámoló) stb.

⁴⁶ VIGOTSKIJ: i. m. 369.

⁴⁷ SÍK Sándor: i. m. különösen: 213–15.

⁴⁸ SCHÖPFLIN: i. m. 155.

⁴⁹ L. NÓTÁZD, *vén bakák*, *Az útések alatt*, *Élünk vagy nem?*, *Zuboly emlékére*, *Kincs Gyula emlékére*, *A szép Hűsvét*, *Ésaiás könyvének margójára*, *Menekülés az Úrhoz*, *Adj a Isten*, *Virágos karácsonyi ének*, *Nem csinálsz házat*. *A szétszóródás előtt*, *Vörös tele-hold emléke*, *Ceruza-sorok* *Petrarca* könyvén, *Én bús ibolya-vetésem*, *Őszbejövő félelem órái*, *Talán Hellász küldött*, *Vándor, téli hold*, *A Mindegy átká*, *Megmaradok*, *virágos mezőkön*, *Oh, fajtám vére*, *Minden nagy megújhodottságom*, *Cifra szürömmel betakarva*, *De ha mégis?*, *Akkor sincsen vége*: valamennyi *A Halottak élénben*. A posztumusz kötet címben föl nem fedett dialógusai: *Sírva gondolok rá*, *A május szabad*, *A mi háborúnk*, *Szerelem és ravatal*, *Nincs itt ország*, *Fájlalom a fajtám*, *Szent Antal tisztelete*, *Az Ítélet előtt*, *Balzsam tündér postája*, *Oh, bújni önmagunkba*, *Vulkánok és szívek*. L. előttem SZEMERE Gyula: *Ady Endre költői stílusztikája*. 1941.

Csak a szöveg folyamata tárja föl az óda tipikus dialógus-helyzetét, mint pl. a Just Gyula emlékének szentelt *Az utolsó hídfő*. A dikció az ódai szövegekben mindig a tegezés drámai szituációjából következik, s ezért rokonítható ide a *Babits Mihály könyve*. Elválaszthatatlan a drámai indíttatástól a negatív óda, azaz a költői polémia ellentmondó vagy visszahúzó társsal, mint a *Több bizodalom vágya*, ez a dacos odamondogatás azoknak, akik katonai fölmentését nehezményezték vagy a publicisztikusan izgató *Emlékezés nagy halottra*, a béke francia apostolának megbosszulására hívó szöveget: *Gyertek, akik igazán fájtok*...

Világháborús igehirdetése: szövegek, jeremiádok, szerelmi vallomások

A dialógus-helyzetben fogant világháborús versek zöme, rendeltetése szerint, szöveg vagy publicisztikus fölhívás. *Harcunk a magyar Pokollal van* – hirdeti az *Elhanyagolt, véres szívünk*, s riadószzerűen dramatizálja végig az egész verset. A nagyjából egykorú *Alszik a magyar* szónoki fordulattal (*lássuk meg végre egyszer*) nyomatékosítja bujtó igét.

A dialógus-helyzet forró szenvedélyű kompozíció Ady „próféciai”. Úgyszólván valamennyi bibliai mottóval indított verse, viszonylagos képgazdasága ellenére, nem szimbólum-vers, hanem „prófécia”: politikai intelem a háború sújtotta magyarságnak. *Ha messzebből nézem* a személyesen átélt nemzet-halál eszméjének megismerését – 1914 márciusából; a *Mai próféta átka* (Ezékiel-mottóval) a visszafordíthatatlan háborús összeomlás néven nevezése; *A Titok arat* (János jelenései mottójával) hallucinatív rémlátás az egyetemes halálról, stb. Ady próféciait a régi magyar irodalom kálvinista olvasmány-emlékei határozzák meg. Fenyegetései és jövődőlései különös Székéssy Horvát András énekeihez állnak közel: az ő szájára is könnyen kerül az átok, mint Székéssyére. Barta János a költő több átok-formulájára hivatkozik, s idézeteiből és utalásaiból kiderül, ez a frazeológia mindenekelőtt politikai verseit jellemzi, már jóval a háború előtt is.⁵⁰ Ami háborús, ostromzó verseit illeti, bibliai frazeológiájuk a hit és a múlt megszépült emlékezetének motívumait ugyancsak úgy kapcsolják össze, mint Székéssy az egyházi ember és a vágáns deák magatartását.

Ady néhány világháborús „próféciaja” egyértelműen a hajdani protestáns jeremiádok célzatos, intő alkalmazása a költő vészterhes jelenére. „Jeremiás siralmaiból mormolgotok mostanában, naponként rettenetes, de gyönyörű verseket magamnak” – írta az 1917-ben kelt, bár posztumusz megjelenésű *Korbororban*.⁵¹ Jeremiás siralmaiból vett mottóval kezdődik a „*Te előtted volt*” saját lelkiismeret-ébresztő küldetésének és az országvesztők szerepének összevetése, amely költői erejét az istennel folytatott párbeszédéből meríti – különben gyors képzetársításai, helyel-közzel irányváltoztató mondatai drámai hős változó személyi viszonylataira emlékeztetnek; a vers 1916. február 16-án, már a nagy háborús vereségek után jelent meg. Mottó nélkül is prófétikus jeremiád az első kárpáti harcok nyomán írott *Tegnapi tegnap siratása* (1914 nov. 1.); a „Tegnap” motívuma, ahogy Schweitzer Pál kifejti, a háborús örülettel szembeállított múlt, egyszersmind a reménybeli jobb jövő, s ellentéte nem a jelen, hanem a holnap.⁵² „E nemesebb múltat sirató” versben, ti. a *Tegnapi tegnap siratásában*, „prófétikus szellemű ismétlések [vannak], mint legkedveltebb bibliai költőjének, Jeremiásnak *Siralmaiban*” – vallja Földessy.⁵³

A jeremiádok is a gyűlekezeti ének értelmében vett dialógusok. A költő igehirdetőként a közösség nevében siratja a háborúból szemlélt béke-éveket. Egyik-másik hasonló magatartású verse valóban a kálvinista igehirdetés élményformájához és frazeológiájához áll legközelebb. Schöpflin megfigyelése

⁵⁰ BARTA János: *Khiméra asszony serege. Magyar századok 1948. Újra: Klasszikusok nyomában. 1976. 471.* Noha ez a tanulmány elsősorban a képzet- és motívum-körökben ragadja meg a költő egyéniségét, több fontos észrevétele Ady monológjairól és vers-dialógusairól előtte jár jelen dolgozatnak.

⁵¹ L. Nyug 1924. I. 3.

⁵² SCHWEITZER Pál: *Ember az embertelenségben. A háborús évek Ady-verseinek szimbolikus motívum-csoportjai.* Bp. 1969. 24–25., ill. 41.

⁵³ FÖLDESSY: i. m. 239.

szerint Ady fordított „pointe”-je a vers elején a református prédikáció kezdetéül kihirdetett textus, és még a költő „hangján” is fölismeri a kálvinista zsoltárok szövegeit.⁵⁴ Barta János az igei alakok régiségében fedez föl bibliai hatást, de a szövegművekről is kimutat hasonló archaizálást, *A nagy Kéz törvénye* nyitányában pedig rájátszást a Halotti Beszédre: *Látjátok, feleim...*⁵⁵ *A szép Húsvét* az „odúkat és kriptákat pattantó” föltámadás misztériumát hirdeti, a *Láttam rejtett törvényed* prédikátor pörlekedés az emberen túli hatalommal, és szelídebb, sóvárgóbb változata a *Menekülés az Úrhoz*. „Legeretnekebb” prédikációja a Máté evangéliuma hitelteleneinek szókincsét fölhasználó *A nagy Hitető*.

A kálvinista hitéletnek: igehirdetésnek, zsoltáreklézésnek és bibliaolvasásnak ösztönzése mellett Ady istenes dialógusainak egy másik ösztönzőjével is számolnunk kell. Kedves olvasmánya, Van Bever és Léautaud szimbolista költőkből készített válogatása⁵⁶ több istennel folytatott verses társalgást közöl. Gregu *Au Dieu inconnu*-je komázás az ismeretlen, legfelső erővel, Charles Guérin *Entrerais-je, ce soir, Seigneur...*-e bűnbánó elégia, Jammes „fohász”-aiból kettőt is közöl a válogatás. Le Roytól egyet, Van Lerberghe-nek pedig meghitt, isteni szövegét: *Le Seigneur a dit...* Mégsem volna helyes a szimbolista költőknek Adyra gyakorolt ilyen irányú hatását eltúlozni, mert már első istenes verseinek naturalizmusa a reformáció prédikátorainak szemléletére és nyelvére emlékeztet: őket az RMKT századvégi gyűjteményeiből ismerhette, de egyébként is mind sűrűbben szívja föl a Károli-biblia fordulatait. Annnyit azért megköszönhetünk, a századvégi francia költők az ő istenes dialógus-helyzeteinek kialakításához olyan bátorítást adhattak, amennyire Schöpfung előtt Baudelaire és Verlaine fölszabadító példáját értékelte.⁵⁷

A közösség nevében – többesben – elmondott több verse, mint pl. az *Így van magyarul* vagy az *Únnap a Dombon*, bibliai fordulat vagy szituáció jelzése nélkül is a tömeglélek, a közösségi gondolat megszólaltatása, s a költő maga a karvezetőnek a görög kórusokból ismert szerepét tölti be. „A próféta” – mondja Földessy – „magyarul: más helyett beszélő”,⁵⁸ s különösen a közösséget élő vonását hangsúlyozza. Így Ady „próféciai”, jeremiádjai, igehirdetése mind kórus-vezetőként előadott költői szövege, és dialógushelyzetük a korális szertartás meghatározottságából vagy drámai összefüggésükből következik.

De dialógus-helyzetben írta Ady valamennyi Csinszka-versét is, sőt legtöbb szerelmes énekét, mint ahogy nyilvánvalóan párbeszéd a *Feleselés egy asszony-verssel*, de kimondott szövegekre adott válasz pl. az *ifjú karok kikötőjében*, és már a Léda-versek közt sok a párbeszéd, pl. az *Egy ócska konflisban* vagy a *Meg akarlak tartani*. Mégis leginkább szerelmes versei első nagy korszakában találunk főként egynemű képsort, egy történet zárványát az *Absolon boldog szégyenében*, a *Héja-nász az avaronban* stb. Ezeknek a verseknek a jelentésrendszere a költői beszéd drámai természetű feszültségei nélkül is kiteljesedik.

De a „gondolatkapcsok hiányát” Ady egy korai isten-versében (*Szeress engem, Istenem*) jelző Hatványnak is igaza volt,⁵⁹ s ugyanígy hivatkozhatnánk akár *Az ős kaján* nyíltabban dramatizált kompozíciójára is: mindkettő a külső beszédnek, élőbeszédnek ismerőshöz intézett, kihagyásos dikciója – a beszélgető társ: Isten és a költő kivetített, életes Énje úgyis megérti. Sőtér Ady egész költészetét „szervesen összefüggő, felbonthatatlan drámá”-nak nevezi, olyan ember drámájának, aki három rabság szituációjában él: isten, szerelem és népe rabja.⁶⁰

⁵⁴ SCHÖPFLIN: i. m. 153–54.

⁵⁵ BARTA: i. m. 463.

⁵⁶ Vö. BÖLÖNI György: Az igazi Ady. 1934; II. kiad. 142–44.

⁵⁷ „Baudelaire-től, Paul Verlaine-től tanultam: azt, hogy mi mindenről lehet írni, amit a magyar versben tilosnak tartanak.” L. SCHÖPFLIN Aladár: Első találkozásom Ady Endrével Nyug 1923. II. 544.

⁵⁸ FÖLDESSY: i. m. 180.

⁵⁹ HATVANY: Ady Endre, i. m. I. 60.

⁶⁰ SÖTÉR István: Ady a második világháborúban, L. Tisztulók tükrök, Bp. 1966. 69.

Ez a tematikai felosztás az Ady-versek drámaiságának hármasságát jelzi. Szerelmi lírája pályája kezdetén jelentős részben, Csinszka idején kivétel nélkül mind dialógus-helyzetű. A Léda-versek közül példának hozott két kivétel és társaik erős szimbólumok, s az ilyen szimbólum-vers belső életét vízióknak láttatja Ady, más szóval: szokatlan leírás vagy különös, olykor természetfölötti cselekmény. A lélek kiszínezett képi parabolái (allegóriái) és a sarkantyúzott képzelet költészete egyaránt megél a belső látás vagy megálmodott élet bőségéből, a drámai helyzet gyújtópontjai, feszült dikciója nélkül is, ami azt bizonyítja: cselekmény és drámaiság azonosítása nem szükségszerű ebben a lírában, ahogy Schöpplin gondolta. De Sík Sándor példái közül is, melyek különben nem szerelmes versek, az *Álom egy méhesről* kép-sorát ugyan predikatív kijelentések élénkítik, a drámaiság jellegzetes nyomait azonban: a syntaxis zaklatottságát vagy épp a szemléletváltást nem mutatja, két egyenes önidézete nem értelmezhető drámainak, és egész hangneme, melyre a cím eleve utal, idilli. A *könnyek asszonya* annyira dialogizált szöveg, hogy drámaiságához nem fér kétség, viszont nem szimbólum-vers, ahogy pl. a *Búgnak a tárnák* az. „A könnyek asszonya” egy metonimiából rajzolt jellemkép, ellentétben a metaforából növesztett szimbólumokkal. Adynak tehát az *Új versek* idején vannak drámai főfogású szimbólum-versei és tiszta jelképi szemléleten alapuló is, mint ahogy drámaisága sem feltétlenül ölt szimbólum-testet.

Amilyen gyakori „A Sion-hegy alatt”, az első istenes ciklus 15 verse közt a szimbólum, tizenöt közül hét vagy nyolc, tehát a tematika egyik szemléleti fele, világháborús bibliai ihletű termése már nem szimbolikus, viszont drámai, mert főként dialógus-helyzetű, míg a legkorábbi szimbólumok, a *nagy Cethalhoz*, *Krisztus-kereszt az erdőn*, *Az éjszakai Isten* jelképisége erősen dramatizált: az első dialógus-helyzetű, a második éppenséggel jelenetezett, a harmadik monológ.

Ha Adynak a népert írott versein forradalmi vagy proletár-verseit értjük, ezek kezdettől úgyszólván rendeltetésszerűen dialógus-helyzetűek, s még az olyan jellegzetes szimbólum-vers, mint a *Jöendő fehérei* is a monológ drámai feszültségével vibrál. A költő magyarság-versei közt viszont kivált kezdetben nem ritka a szemléleti szimbólum, mint a *magyar Messiások* vagy a *magyar fa sorsa*. A magyarázatot az egyik típusban a határozottan körvonalazott beszélgető társ, sőt társak jelenléte, a másikban annyira azonosíthatatlanabb, amennyire tágabb értelmű címzett személyi ismeretlensége adja.

Ady próféciainak s általában isten-verseinek gyökerén a prédikáció, a zsoltár és a jeremiád ige-hirdető formaösztvénységét vettük észre. Korai istenes verseinek dialógus-helyzetét ő maga tárta föl: „Az Istennek poemákban mondogatom, panaszolom el, hogy patvarba dobott.”⁶¹ Ugyanígy forradalmi szövegeinek előképét a szónoki ráhatásnak az élőbeszédhez közel álló fordulataival: fölkiáltással, költői kérdéssel, óhajással, megszakítással villódzó hírlapi cikkeiben kell látnunk. Varga József a *Válasz Tóth Bélának* c. cikket úgy dicséri, „Ady igazi hangja 1907-ben.”⁶² Ez a „fözlúgó” hang nemcsak a korabeli cikkek, hanem a versek hitvalló, ostromozó, meggyőzőni erősödő hangja is. „Itt mindenekfölött szörnyűséges siralomvölgy s reménytelenség az élet. Hol van ide Betlehem? Mikor jön ide megváltás? E kis ország valóban a farizeusok örök hazájának látszik. Le fog lehetni győzni őket vajjon majd valamikor? Szeretnénk ünnepet rontani ezeket elgondolva s szeretnők harsányan kiáltani: – Farizeusok ünnepel-jetek! Mi nem ünnepelünk!” – így int, kérdez, kiált föl s hív gondolkodni már 1901-ben, Nagyváradon.⁶³ „Hozzád száll a mi nagy panaszkodásunk, néha való jó királyunk, Korvin, most amikor a magyar fórumon, Pusztaszeren, új nagy kötetet csinálnak a magyarok. Hajh, vajon újat-e? Serlegetekbe még nem ömlött felvágott ereitek nedve, még nem kész a lakoma. Nem hallgatnátok-e meg még a lakoma előtt az igriceket?” – 1911-ből ez a nyitány (az 1905-ös eredeti átdolgozása) már a versek „textus”-sal induló költői beszéde, s dialógus-helyzetre valló szónoki kérdések, megszólítások,

⁶¹ ADY Endre: *Szavak a patvarban*. Nyug 1910. II. 1752.

⁶² VARGA József: *Ady Endre* Bp. 1966. 222.

⁶³ ADY Endre: *Betlehem néma*. Nagyvárad Napló 1901. dec. 25. 1. Ady összes prózai művei, II. 1955. 335.

gondolatritmusok élénkítik.⁶⁴ De cikkeinek kiáltásaiból, csonka mondataiból is az a költői monológ sikolt, mint sok verséből: „Oh, élni, élni! Gazdagnak lenni! Rohanni! Csinálni! Már nem vagyunk a régi farizeusságukban tiszteletré méltó lények. Már nem csinálunk titkot sem abból, ami különben sem titok. Csak pénz, pénz, sok pénz!”

„Ebből a prózából keltek ki Ady *Vér és Arany* versei” – mondja rá Hatvany, bár ő elsősorban a motívumokra s a költőben vert visszhangjukra gondol.⁶⁵ Ady hírlapi prózájában már benne van a drámai dialógus-helyzet minden nyelvi feszültsége, sőt közelebből a monológ rövidre zárt grammatikumai is, tekintet nélkül a tárgyra, amiről ír. Lírája ihlettörténetének cikkeiben gyökerező alapélményére más összefüggésben Rónay György is rámutatott.⁶⁶ Mindenesetre Ady istenes verseinek és közéleti lírájának is a dialógus-helyzetben meg lehet találni azt a közös tövet, melyről fakadtak. Bölöni istenes lírájának drámaiságát „istenformába öntött életviaskodásá”-val azonosítja, és a kifejezésbeli fokozatok közt alighanem megvan az a fejlődésvonal, melyet így jellemez: „Amint az Ember vergődve magát kínozza, tépi, cibálja, Ady még nemrégén fekete zongorának nevezte. Most ez az életmelódia: az Isten.”⁶⁷

Szimbólumainak ritkulása: korjelenség és egyéni fejlődés a stílusváltásban

A *menekülő Élet* kritikusként Rozványi Vilmos *Az ős Kaján* ötsoros strófaszerkezetének 3–4. rímritkázó soraiban, a nyelvi zökkenések „torlódó képzetein” már kimutatta a drámaiság nyelvének geneziséit.⁶⁸ Csakhogy *Az ős Kaján*ban együtt él szimbólum és dialógus-helyzet, de *A Minden-titkok versei* után Ady szimbólumai fokozatosan kisorvadnak költészetéből, a drámai nyelv azonban tovább élteti dikcióját, s nem egyszer jelképiség nélkül is teljes értékű jelentésrendszert ihlet. *A menekülő Élet*ben (1912) a szimbólumok a verseknek mintegy egyharmadát teszik ki (74 : 24), *A Magunk szerelmében* (1913) már kevesebbet, mint harmadát (71 : 21), a *Ki látott engem?*-ben (1914) egyötödénél valamivel többet (91 : 19), és a két világháborús kötetet együtt mérlegelve épp egyötödöt (231 : 47). Tehát Ady lírai szemléletének alakulásában a szimbolikus látás szerepe 1910 után fokozatosan csökken. Rohamos csökkenés nem a háború alatt, hanem már 1912 után következik be. Hatvany *A halottak élén*be szívesebben válogatott szimbólum-verseket, a kötet ezért ad csalóka képet Ady szemléletességének fejlődéséről. Az arány 124 : 28, nagyobb hányad, mint a *Ki látott engem?*-é, – *Az utolsó hajóké* önmagában 107 : 19, azaz egyhatod. Ebből az is világos, Ady stílusát elsősorban nem a monológ (vagy belső beszéd) és a dialógus-helyzet, hanem általában a költői beszéd és a szimbólum együttélése, ill. aránybomlása periodizálhatja. A szimbólumok fokozatos elsorvadása a költői beszédnek akár változatlan formaépítő szerepét is szembeötlőbbé teszi. Ady szimbólum-alkotása az érzékek örömeinek diadala egy-egy sorshelyzeten, a költői Én élménye egyenlíti ki így a tapasztalatot és tragikus ellentmondásait. A pusztán költői beszéd a vegetatív, tapasztalati Én élményformálásának felülkerekedésére vall, különböző változatai, lévén lelki állapotok megnyilvánulásai a külvilággal fenn tartott szoros kapcsolattól (l. polémikus, ill. igehirdető típusát) egészen a magába zárkózottságig, egyidejű kompozíciós elvek is lehetnek.

Ady egyik-másik műérzékeny kritikus már ráérezett a stílusarányok eltolódására. Schöpplin *A halottak élén* szimbólumai ellenére észreveszi: Ady már mintegy kívülről szemléli költői tárgyait, „szkeptikus fatalizmusát” emlegeti, s a háború órájában „világföldről szomorúságát” tartja meg-

⁶⁴ ADY Endre: *Ismeretlen Korvin-kódex margójára*. Vallomások és tanulmányok, 1911. Ady összes prózai művei. VII. 1968.

⁶⁵ HATVANY: i. m. II. 303.

⁶⁶ Vö. RÓNAY György: „Még egyszer”. A fiatal Ady világa. Magyarok 1946. Újra: A nagy nemzedék, 1971. 8–26.

⁶⁷ BÖLÖNI: i. m. 155–57.

⁶⁸ ROZVÁNYI Vilmos: Ady: *A menekülő Élet*. Nyug 1912. I. 918.

határozó érzésének.⁶⁹ Sinkót a könyv tragikus rezignációja úgy lenyűgözi, hogy szimbólumait nem is veszi tudomásul.⁷⁰ Komlós Aladár megfigyelte, „e jelenség-világ képei” *A Minden-titkok verseitől* nincsenek harmóniában az eszmei közlésekkel, s „innen kezdve egy meztelen néven-nevezés” jellemzi stílusát.⁷¹

Babitsnak igaza van abban, hogy a belső beszéd elhatalmasodó kompozíciós elve más jelenség, mint Ady korábbi költői beszéde. Mivel azonban a belső beszéd csupán a monológ még takarékosabb, az élet zajlásától még távolabb változata, a monológ pedig a dialógus-helyzetnek annyiban testvére, hogy megvan benne a drámaisághoz szükséges beszélgető társ, de a személy magára a beszélőre apad, így *Az utolsó hajók* belső beszéde az Ady-vers kezdettől gyökeres szerkesztő magatartásának, a drámai beszédnek csökevényesen is lényegi gesztusa.

Barta János kifejező és ábrázoló fogalom-párját tovább árnyalva, észleleteink megragadásának és átadásának (Bühler rendszerezésével) három vetületét különböztethetjük meg: az önkifejezés célképzetes helyzetét, a befogadó viszonyát a közlőhöz és a közlés hírértékét. Más szóval, a beszédnek s kivételesen tagozott változatának, a költői beszédnek van kifejező és felhívó vetülete, de ezenkívül lehet akármilyen bemutató vetülete is, egészen a szimbólum nagyságrendjéig. Az emberi személyiséget szerves egésznek tudva, beszélhetünk nyelvi megnyilatkozásában a motoros és szenzuális tényezők létre hívó és alakító szerepéről is: mind a monológ, mind a dialógus-helyzet a motoros tényezők különböző fokozatait képviselik, a szemléltetett és elbeszélte szimbólum (mítosz) viszont szenzuális eredetű. Ady 1909-ben Szini Gyula *Lelki kalandok* c. novelláskötetéről írva, önjellemzően „új kelésű versek”-nek mondja a meséket és parabolákat, és szól a tollnak arról a művészetéről, mely gyönyörűen éltet befelé s gyönyörűen láttatja a világot. A sóvárgott életnek ezt a teljes értékű kifejezését, önmagát is valomásosan tükrözve, „az élet salakos, sűrű, nehéz, álomszerű valóságá”-nak hirdeti.⁷²

Kiteljesedett szimbolista versei is ilyen sűrű, nehéz, álomszerű költői jelentésrendszerek. Töretlen bennük az alkotó személyiség, akinek szíve „gyökeréig fájnak” élményei, s az élet mindenféle kérdésére adott vers-válaszában személyiségének motoros és szenzuális tényezőit egyaránt formálják feleletét. Ady szimbólumainak csökkenése az élmény szenzualitásának hamvadása; ha a motoros tevékenység ettől függetlenül változatlan, akkor drámai dialógus-helyzetekben nyilvánul meg, ütemének fokozatos lassulása vezet viszont a monológon át a belső beszédig. Az akár egyetlen funkciójára összpontosított Ady-vers költői beszéde is maximális poétikai-esztétikai közlésforma, amennyiben nyelvi tagoltsága egy adott valóság (beszéd) helyzetével egybevágh. Katona tragédiájában nemcsak Bánk, ki elvesztette „egy részét arany nyugalmanak”, beszél szaggatott lávázással, hanem Petur, hazaszeretetében sértve, akár a kései Ady, hézagos mondatokban s látszatra összefüggéstelen szavakban fortog: „Aludj, mohón kilobbant hazafiság! – Dicső fénycsillag! Lopott fény! – Ej! – Jó éjszakát!” Ady belső beszédének drámai feltételei épp annyira adottak, mint a peturi vagy banki monológé az előzmények után, töredékességüket épp úgy bevégeztnek hitt szituáció határozza meg, mint Peturét az elalvó békételenek láttán. A számszerű adatok szerint Ady szimbólumai 1912 után adják át mindinkább helyüket a pusztán kifejező és felhívó, azaz a drámai, utóbb a belső beszédnek. Ez az időpont egybeesik Schweitzer Ady-motívumtörténetéről rajzolt fejlődésvonalában azzal a töréssel, melyet „a progresszív tábor 1913-as veresége”, a költő lírája „önelidegenedése”-ben is okozott. Noha, mint írja, „végső soron” Ady háborús költészetében legyőzi kétségeit, már az 1913-as *Elfáraszt a várásban* a hat évvel fiatalabb *A muszáj Herkules* puritánabb változatát ismeri föl,⁷³ és ráébred a stílusváltás és a személyiségváltozás összefüggésére, mivel azonban rendszerezése eszmetörténeti, a fő hangsúlyt Ady eszmei hűségére helyezi.

⁶⁹ SCHÖPFLIN Aladár: *A halottak élen*: Nyug 1918. II. 825.

⁷⁰ SINKÓ Ervin: *A halottak élen*. Testvér 1925 febr. 15. Id. VARGA J.: i. m. 462.

⁷¹ KOMLÓS Aladár: Ady Endre. Nyug 1926. I. 106.

⁷² ADY Endre: Szini Gyula. Nyug 1909. I. 42.

⁷³ SCHWEITZER: i. m. 48–49.

Ady belső beszédeinek elszaporodása a háború alatt egy melléktémát is aktualizál. Minthogy Csinszka-verseiből hiányzik a szimbolikus látás szemléletessége, e cícomátlan párbeszédéből a kritika mind a műsáról, mind a kiváltó érzelmekről mély következtetéseket vont le, s tankönyveink ma is ezt népszerűsítik. Nyilvánvaló azonban, hogy a Csinszka-versek stiláris eldologiasodásából: képszegény, jelzőtlen kijelentéseiből, syntaxisának vázlatosságából a szerelem bensőségességét épp úgy nem lehet megállapítani, mint akár az ellenkezőjére: élménytelenségre utalni. Csinszka jelleméről e versekből se jó, se rossz ki nem fejthető, egyedül Ady életigenlésének kialakására, a világtól belső körébe fordulására következtethetünk belőle.

Háború előtti stílusváltása viszont irodalomtörténeti jelenség. Miként lírájának mind uralkodóbb eleme lesz a különböző: szónoki-polemizáló vagy prófétikus-prédikátori dialógus-helyzet, úgy találkozik vele a *Fájó, fájó ének* és a *Haza a Telepre* Babitsának az a törekvése, hogy az élettapasztalat folytonos zajlásában találja meg a bergsoni életlendülettel fölerő ihletét. Az említett Babits-versek mindegyike sokat merít az irányváltoztató mondatoknak a belső életet föltáró drámaiságából, mint ahogy a hézagos, rövidre zárt fölkiáltások elő-expresszionista indulatmegnyilvánulásait is megjeljük bennük. Babits 1923-as interjújában szól Ady „utolsó éveiben” elmélyült barátságukról, s nagy költőtársa lírájáról, mely, úgy mond, „ekkor már nagyon messze került utánpótlóinak éretlen és művészietlen titánkodásától: mély és nemes művészet felé fejlődött, s ő maga tudta, mondta is, hogy erre a fejlődésre én is hatottam valamelyest. . . a *Recitativ*ot mindig magánál hordta. Nincs olyan kritikus, aki költői szándékaimat igazabban és mélyebben felfogta volna, mint ő abban a gyönyörű versében: *Öntött szavak, kik egyre olvadóbbak, / Barátom és én lelkem szavai* . . .”⁷⁴

Ismerjük Adynak, a magánembernek és az irodalmi élet mesteri taktikusának tábor gyűjtő lépéseit, ismerjük Babitsnak előbb Sárközi és Szabó Lőrinc évjáratával, utóbb Halász Gáborral folytatott vitáiból minden jelenségben tükrét látó túlérzékenységet. Ady nagy diplomáciával, olykor valóságos udvarlással nyerte meg magának a legfüggetlenebb egyéniségeket, bár el is riasztotta könnyen Reinitzet és Révész, de Fenyő Miksától tudjuk, Babits meghódítása mennyire fontos volt neki.⁷⁵ Babits viszont az egymástól független irodalmi jelenségekben is nem egyszer a közlekedő edények végső elemzésben taine-i művészetfölfogására ismert.⁷⁶ Ady versének egy fordulata (*én lelkem szavai*) csakugyan a rokonságra döbbenésről vall, de ahogy Babits is már a háború előtt Bergson nyomán a tapasztalati élményen alapuló és a teremtmény emlékezet útján áthasonított, majd az életlendület drámai folyamatában kibontakozó vershez érkezett, Ady is szerves fejlődéssel jutott el belső drámájának sallangtalan előadásához. Ahogy már a *Recitativ* előtt is az *Esti kérdés* az életből vett s az életre visszakérdező ars poetica példája, az 1905. március 25-én megjelent *Sóhajtság a hajnalban* monológja az Adyban élő motoros személyiség eszköztelen költői erejének megnyilatkozása. A motoros tényezők önálló vers-teremtő készsége Ady töretlen ihletének bizonyítéka, a két költőnek már a háború előtt mind hasonlóbb belső formaképzése a tízes évek elején változó élményjellegnek felel meg, az expresszionizmus közvetlen hatása nélkül is az élőbeszédnek a tényszerűségben gyökerező s a kóruslélekből szóló nyelvének. A belső beszéd elhatalmasodása viszont Ady egyéni fejlődésére világít.

⁷⁴ F.J. [FODOR József]: Írók vallomásai. Magyarország 1923. dec. 8.

⁷⁵ „Babits Mihály, akit nagyra tartott s akinek barátságát Ady kereste s nem hiába. . .” FENYŐ Miksa: Ady Endréről Nyug 1923. II. 473.

⁷⁶ Az irodalom elmélete. Babits egyetemi jegyzetei Fábry Zoltán lejegyzésében. L. Mindenki újakra készül. Bp. 1967. Szerk. József Farkas. 839–904.

ADY KÖLTŐI STILISZTIKÁJÁNAK NÉHÁNY NYELVTANI ELEME

Ady „érthetlenségének” gúnyos vádja már rég a múlté: hangoztatói váltak nevetségessé. Sok versének tökéletes értéséhez, teljes megragadásához és átéléséhez, a rejtett utalások, sűrített képek vagy kétarcú kifejezések megfejtéséhez, sőt költészete egészének és összefüggésének megvilágításához is szükséges azonban a részletek elemzése: a költő műhelyének minél behatóbb ismerete. E föltáró munkának és egy majdani reális szemléletű kommentárkötetnek vagy magyarázatos kiadásnak alapja és előfeltétele pedig a költő nyelvi építőanyagának és eszköztárának fölmérése: egy teljes Ady-szótár (vagy legalábbis minden lényeges szavát összegyűjtő glosszárium) és az Ady-nyelvtan elkészítése. Csak e részletes számbavétel után kerülhet sor stilisztikájának, vagyis a nyelvi elemek művészi alkalmazásának, a költői hatás alakj tényezőinek mélyreható kifejtésére. A tárgy jelentőségéhez mérve meglepően szerény előzmények után (Laczkó, Hatvany, Szemere, Barta, Grétsy) legalább kísérletként megpróbáltam fölvázolni Ady költői nyelvtanának néhány jellemző szakaszát, kiemelve és csoportosítva a gyakori, szembeötlő, jellegzetes vagy rendhagyón érdekes nyelvi jelenségeket (MNy. 1977.: 257.).

E töredékes vázlatkísérletből adok itt néhány megfigyelést, olyan nyelvtani elemekre, jelenségekre vonatkozólag, amelyek – pusztán Adyra jellemző alakításuk mellett – sajátos stilisztikai szerepet is látszanak betölteni. Az útmutatás – vagy inkább és helyesebben: az útkeresés – szándéka s a hely és idő korlátai mentsék megjegyzéseim jelzésszerű voltát és kiragadott szervetlenségét.

1. -ság, -ség főnévképző

Hogy az egyik leggyakoribb főnévképzőt, a -ság, -ség-et Ady is feltűnő sűrűn alkalmazza, annak magyarázata a képző kiterjedt, sőt talán uralkodó szerepén kívül az is lehet, hogy a -ság, -ség első-sorban elvont tulajdonságot, állapotot jelentő főneveket képez, többnyire már ilyen jellegű alapszóhoz, főleg melléknévhez vagy igenévhez járulva. Így tehát különösen alkalmas Ady költői nyelvénél szóalkotó eszközül, szimbólumszerűen általánosított, elvont fogalmak kifejezésére. A Nyugat íróinak egyébként is kedvelt, sőt sokszor modorosán divatos stíluseszköze lett az „elvontságok” nyelvi formáinak használata; hatásuk igen eleven és kiterjedt, s ide nyúlhat gyökerük a *megérzés*, *meglátás*-féle választékoskodó, „irodalmias” szavaknak. Horváth János már 1911-ben szóvá tette, hogy az új irodalomban furcsa, nyelvünk szellemétől eléggé idegen, bár tömörítő szándékú szóalakok születnek és terjednek, válnak általánossá, gyakran többes számban; pl.: *eszembejutás*, *feltolakvás*, *így-akadás*, *magábafeledkezés*, *nem-tudás*; valakinek *elhallgatásai*, *nekiindulásai*; *nem-sikerülések*, *szembekerülések*; *lettség*, *kinövöttség*, *összenőttség*; *láthatatlanságok*, *megfoghatatlanságok*. E fejleményt Horváth azzal magyarázza, hogy a fogalomnak, ill. gondolatnak igés mondatban való kifejtése, megvilágítása helyett az írók – idegenszerű szemlélettel vagy eredetieskedve, erőszakoltan – főnevet képeznek az igéből, s abba vlik belesűríteni mondanivalójukat, az egész szándékolt kifejezést. „Innen a Nyugat íróinál az a sok elvont főnév, az a németes nehézkesség” – írta A „Nyugat” magyartalanságairól c. tanulmányában (MNy. VII (1911), 61–74).

Bár e szóalkotásmód, ill. kifejezéstípus – rövidségének tömörítő előnye folytán, s nem utolsósorban éppen az irodalmi használat és a sajtó népszerűsítő hatására – szinte köznyelvi értékűvé és természetessé vált, a század elején a modern irodalmi iránynak egyik feltűnő, jellegzetes stíluseszköze,

az újszerűsége törekvésnek idegenszerű vagy modoros hatású megnyilvánulása, amely sokak szemében ellenszenves volt.

Ady képzett szavai közt van persze sok – ha nem is közkeletű, mindennapos, de – természetes, szabályos, szokott formájú alkotás, pl.: *derékség, halkság, negédességem, pulyaság* (tájszóként = tunyaság, tehetetlenség, elpuhultság, gyávaság), *koldusság, nősténység, ál-úrság, okság, zárt határosság*.

Régies (hangulatú) szók: életed *álságát*, buta *balság*, ostoba *feneségek*, *óság*-tartók népe, *szűzség* stb.

Szokatlan, egyéni alkotások nagy számban fordulnak elő: *barátiság*, nagy *egyetlenséged*, *kisségünk*, *mátlanság*; *hívóségem*, *kikapóságunk* és *hűségünk*, *szörnyedtség*, *zárotttságom*; *hóságod* (= hófehérség, tisztaság, ártatlanság), *hűbeleség*, *Jásziság*, *krisztusság*, *krőzusságom*, *példaságod*; *muszályság*, véres *szérűségek* (!?) Különösen érdekes két szava: *célság*, *vágyság*; mint használatuk és a szövegösszefüggés érezteti, a képzés nem valami többletet, a fogalom határozottabb, pontosan körülhatárolt voltát fejezi ki, hanem épp ellenkezőleg: negatív árnyalást, csökkentett értéket, bizonytalanabb tartalmat ad az alapszónak: „Soká lesz a *célságból* cél már” (Nagyon közelbe kerültünk); „Sírnivaló tréfa, unnivaló *vágyság*” (Játék, játék, játék). Ez utóbbit a vele rímelő és rokon értelmű *kívánság* szó pattantotta ki. Az alapszóhoz képest kisebb intenzitása mellett (nem hirtelen fellobbanó heves vágy) a képzőnek gyűjtő, összefoglaló, ill. kiterjesztő szerepe is érvényesülhet Ady ösztönös-tudatos szóalkotásában (1. a *dombság*, *völgyesség*, *rétség*, *tóság*; *mezőség* analógiáját), s így a *vágyság* a fogalomnak valami bizonytalanabb, halványabb árnyalatát érezteti, a vágy tartósabb, lappangó, meg-megújuló kísértését, mintegy *vágyóság*, azaz *vágyás*, *vágyódás*, *vágyakozás* értelemben.

A *-ság*, *-ség* képző újszerű, szokatlan vagy egyéni használatára természetesen Ady prózájában is találunk példákat, bár jóval kisebb számban, s főként a szubjektív hangú, személyes tárgyú, vallomásszerű írásokban. Érdekes módon valóságos gyűjteménnyé sokasodnak az e típusba tartozó különös-ségek a Levelek Madame Préterite-höz c. cikksorozat bizarr megszólításaiban: *Szimbólumságod*, *Múltságod*, *Csókolandóságod*, *Pompásságod* stb. (vö. Kovalovszky: Egy Ady-vers világa 56–62. MNyTK. 111. sz. 1965).

2. -s melléknévképző

Ha a főnevesült melléknéveket (pl. *postás, üveges, nádas, egy tízes*) is tekintjük, kétségkívül a leggyakoribb és legtermékenyebb képző az -s. Ezt mutatja Ady nyelve is; a közszavak mellett azonban itt is nagy számmal találunk szokatlan vagy egyéni, eredeti képzéseket, Ady saját, maga-alkotta szavait. Pl.: régies hangulatú alakok: *aggos várás, alakos játék, frigyesünk* (társunk, szövetségesünk, barátunk); *hites vágyban*; *hites*, igazi forradalom; – népies szók: „*atyafias* testem (állítmány!) a csillogó éggel”; *pulyásan* is nagyot; – egyéni képzések: *csődületes* minden város; *éjesebb* gyász; *gyönyörös*, ízes álmok; *hajrás* szerelmesek, szívek; *hecces* csöcselék; *iffasan, iffas* truccal; túl az *igás* és *malmos* körön; testének *közeles* bárszonyát; *kudarcos* csőd; *macskás*, ifjú fejed; szemeid nem *nősen* látók; *őszös* Svájc; *pávás* kedvem; *tivornyás* hely; Nagy Hídnak szép, *támos* hajói; *tengeres* folyók; *túlos*, drága semmi; ide tartozik Ady két kulcsszava is: *életes* vers; *életes*, drága jó fiúk; *életes* holtat; *életesnek* látom magamat; fogjon meg akármi rontás, csak *életes* legyen; – még a *forradalmas* zsidónál is jobb; *forradalmas* lelkemet; – képzés csonkult szavakból: *dicses*; *harsos* igét; *hurcsás*, száz emlék; *zúzos*, jeges nedvesség; *zűrös* a világ; *zűrös*, mai életünk.

3. -ság, -ség + s melléknévképző

Jellemző Adyra a *-ság*, *-ség* képzővel főnevesített melléknéveknek ismét melléknévvé való visszafordítása -s képzővel. E továbbképzési mód már régi, és ismert a köznyelvben is (1. *nagyságos*, *jóságos*, *igazságos*, *egészséges*, *dicsőséges*, *szépséges*, *gyönyörűséges* stb.). A továbbképzés részben új jelentést ad az alapszónak, gyakran azonban nyomósító, fokozó, árnyaló szerepe van, mint Adynál is. A *-ság*, *-ség* képzős egyéni szóalkotások későbbi korszakában sokasodnak meg, s velük párhuzamosan főként a tízes években találkozunk sűrűn ilyen továbbképzett, néha szecessziósan modoros melléknévi alakokkal: *bénaságos*, nagy ön-szerelmem; kinek az innye olyan *édességes*; *házaságos* csók, bennünk *nagyságos* erők várnak; *sárgaságos* föld; *szegénységes* iga; *tarkaságos* árnyékaik [nőké]; szörnnyű *bogos-*

ságos (a képző kötőjeles írása is jelzi, hogy a szóalak Ady számára is szokatlan új ötlet); *nótaságos* nagy dühe; *veszekéses*, irigyes (talán tájnyelvi gyökerű).

4. -*talán*-, -*telen* melléknévképző

Újabbban – alap nélkül – vitatták némelyek a pozitív jelentésű melléknveket negatív értékűre közvetlenül átváltó fosztóképző helyességét, logikusságát (l. Lőrincze: Nyelvműv. Lev. XIV–XVI., uő.: Nyelvőrsegen 34–5). E képzésmódra sok régi, a köznyelvben is általános példánk van, s ezeket mindenki természetesnek érzi – a megszokottság folytán: *bátortalan*, *boldogtalan*, *hűtlen*, *komolytalan*, *népszerűtlen*, *önállótlan*, *szaporátlan*, *szerénytelen*, *tisztátalan*, *valótlan* stb. Az újonnan keletkező hasonló származékok azonban gyanút, ellenérzést keltenek (*ébertelen*, *gyöngédtelen*, *igaztalan*, *őszintétlen*).

Bár e típus aránylag ritkább (l. MMNyR. I: 413), Ady talán éppen azért él vele, mert érzi kevésbé megszokott voltát, s ezért stíluselemként való alkalmasságát. Ilyen alakok nála: az álmaink egyre *szentetlenebbek*, egy *szüzetlen* és bűnös kalvinista. Egyébként saját képzései is legnagyobbbrészt főnév-alapúak, pl. *dűhtelen* fölkelések; *feleségtelen* csintalanság; *gyermektelen*, *diák-fiatlan*; *folttatlan* ruha; *harctalan* vezér; *húsvértalan* a magyarság; *igétlen* gyávaság; Jöjjenek a szerelmek / *Ingermetlen* (!) s rosszul; a szidáshoz nem vagyok *jogtalan*; *léftlenül* is leglevőbb; vénen, *násztalarul*, *szegényen*; igéből ritka: *altatlan* átom; ősi, szép és *rémületlen* [magyar nép]; egyéni, szabálytalan alkotások: az én bús sorsom a *mátlanság*; [nő, aki] *enyémtelenül* enyém lenne. – A fosztóképzős melléknveket Ady gyakran illeszti figura etimológias kapcsolatba, pl. *mesétlen* mese, *regénytelen* regény, *vágytalan* vágy.

Talán megkockáztathatjuk itt is azt a feltevést, hogy mint az elvont fogalomneveket képző *-ság*, *-ség* gyakoriságának, a fosztóképző feltűnően kiemelkedő szerepének szintén mélyebb, általánosabb jelentőséget tulajdonítsunk Ady költői nyelvében: a fosztóképzős alakok nagy száma világ- és élet-szemléletének sajátos vonását, a negatívumok iránti különös érzékenységet látszik mutatni. Pályája alkotás, harc, szerelem lobogásában s a dicsőség fényében fut, s benne mégis az el-nem-ért örömek és szépségek keserősége ég, sok fájó „nincs”-ének gyöttrő tudatát hurcolja; a teljes, sőt „hatványán” élni vágyott élet igényével szemben sorsának elvétett lehetőségei valami nyomasztó hiányérzetet tágitanak benne szinte kozmikusá. E szemléletmódnak természetesen nemcsak ilyen közvetett, „nyelvtani”, alaki nyoma van Adynál, hanem jelen van ez költészetének témáiban, hangjában, visszatérő s egyre erősödő motívumaiban: az egyedüliség, az örömtelenség, az elérhetetlenség, a „nincsen” és a „semmi” létérzésében. Csak három verséből idézünk szemléltetésül: „Egy való van: a Nincsen” (A Nincsen himnusza); „És mindenben és még több mindenben / Látni vakítóan a Semmit” (És sehogy se vagyok); „A Minden kellett s megillet a Semmisen” (Hunn, új legenda). Hivatkozhatunk még a versek egész sorára: Sőhajítás a hajnalban, A ködbe-fúlt hajók, Nem játszom tovább, A föltámadás szomorúsága, Az Örömtelenség Öröme, Az Éj zsoldára, Elhagyott a félelem, Felelet az Életnek, A megabroncsozott lélek, A békés eltávozás, Szent Lehetetlenség zsoldárja, A megszipító fátuma, Zuhanás a Semmibe, Halottan és idegenen, Nincsen, semmi sincs, Minden csak volt, Az utolsó hajók stb.

5. *Összetett főnevek*

Nyelvtörténeti szempontból kétségkívül a képzés a szóalkotásnak elsődleges és legfőbb módja, de a fejlődés folyamán mind nagyobb szerephez jutott az összetétel. Ez jobban kielégíti ugyanis az élet igényeit, a gyakorlat szükségét, mert a kifejezendő nagyszámú, új meg új fogalomkapcsolat sokféle, sokrétű és árnyaltos bonyolultságának jobban megfelel az összetétel, a kombinációs lehetőségek bősége folytán; e szóalkotásmód viszonylagos terjedelmességét a képzéssel szemben pedig ellensúlyozza egyre növekvő alaki, szerkezeti egyszerűsége, szinte eszköztelensége. (A képzés és összetétel súlyviszonyáról l. A magyar nyelv története 316–7, 333–4, 354–6; Bárczi: A magyar nyelv életrajza 41, 258–9, 305, 385; MMNyR. I: 333, 421; MMNy. 114, 151; MNyh.⁴ 135, 149.)

Mai, ill. újabb nyelvünknek képzés-összetétel aránya természetesen tükröződik Ady költészetében is. Az összetétel szerepét és jelentőségét az is növeli nála, hogy bonyolult lírai mondanivalójának, szimbólumszerű fogalomjelölésének és szemléletesen tömörítő képalkotásának ez felel meg legjobban. A hagyományos típusú, többé-kevésbé választékos köznyelvi jellegű összetételek mellett (pl. *arany-*

szügyed, átokzsivaj, ibisz-pelyhek, mesterasszonya az ölelésnek, ördög-konyhán, fruska-nyáj, asztag-város) – mint a szóképzésnél is láttuk – nagy bőségben alkot Ady egyéni, eredeti, merész szókapcsolatokat, összetételeket is, különösen érett s jellegzetesen szimbolista korszakában. Az olyanok, mint pl. *szerelem-szag, isten-szag*, csak jelentéstani tekintetben, a fogalmi kapcsolat szokatlansága vagy merészsége miatt ütnek el az alakilag velük azonos *koldus-szag*-tól. Erre utal a kötőjel gyakorisága.

Legnagyobbbrészt, természetesen, összetett *főnevekről* van szó, ezek szerkezetük, alaki típusuk szerint különfélék; két fő tagjuk általában alárendelő viszonyban van, pontos jellegük azonban sokszor nem határozható meg egyértelműen. Pl.:

1. j e l z ő s kapcsolat:

a) minőségjelzős: *én-fajta* versek, *asszony-énünk, harác-zsidóság*; igealak jelzőként: *lesz-örömök*; b) mennyiségjelzős: *egy-bennünket, tenger-rosszban* és csermelynyi jóban;

c) birtokos jelzős: *kéj-sóhaj, nász-vágy, szent test-kelyhed* (az ilyen kapcsolat gyakran határozós viszonyban is tekinthető: *kéjből* fakadó sóhaj, *nászra* v. *nász után* való vágy);

d) határozói jelzős összetételek: (valamiből való, ill. valamihez hasonló; e két viszony sem különíthető el mindig határozottan): Kálvin *szirt-lelke*; véres *hús-kapcsok*; *köd-gubában* jár November; a *kicifrált köd-jövendő*; rombolni kész *bomba-szóval*; *buggyant-vér* ajka; *jég-útjukat* gyémántporral szórja be a Nap; zúg-zeng a *jégcimbalom*;

2. h a t á r o z ó s összetétel: *mindig-fénylés, Sohsem-nyugvás, soha-ki-nem-kelés* (vö.: Babits: *soha-meg-nem-elégedés*); *hozzám-hajlandóságod, a hozzám-testvérisültek* [= holtak], *utánad-menésem, együtt-szenvedésben* (a határozószóval való kötőjeles kapcsolatok az összetétellel válásnak, ill. az ilyen alakító szándékuk kezdetét, embrionális állapotát mutatják.)

3. Nagy számmal keletkeznek azonban Ady sajátos nyelvérzékéből és nyelvi fantáziájából született alkalmi, ötletszerű, egyéni, „szabálytalan” szóösszetételek, amelyek általában szerkezetileg, ill. szintaktikailag pontosan nem elemezhetők, tehát az előbbi hagyományos módon nem rendszerezhetők, s áttekintő csoportosításuk is csak a teljes anyag összegyűjtésével kísérlelhető meg. Így most csak néhány kiragadott példát idézünk erre a típusra, a költő kifogyhatatlan ötletgazdagságú nyelvalkotó és -alakító tehetségét szemlélítve, amely a legváltozatosabb, „szabálytalan” de mégis nyelvünk szellemében fogant, nyelvünk lelkének mély, belső átérzéséről tanúskodó, új, művészi ihletű szóalkotásokat hozott létre. Ilyen pl.: az utolsó *jaj-percig*; az *azértist* éled; csónakom, a *szenvedni-vágy*; szegény *mag-magam*; *kivoltunkat* egyszer lássuk; Beteg szívembe fulnak / *Vágyaim szent-Te-érted*; vagyok-e valakije e *sokan-nézésnek*? Talán közös jellemzőjük, hogy a tízes években sűrűsödnek e szóalakok, mintegy jelei valami különös, izgatott kifejezés keresésnek, egy tömörített stílusforma törekvésének megnyilvánulásaként.

Ady szóösszetételeinek alaki rendszerezésénél és szintaktikai elemzésénél azonban lényegesebb belső szerkezetüknek, a tagok tartalmi-jelentéstani kapcsolatának vizsgálata, mert – bár a jellemzőként felsorolt főbb alaki típusok is utalhatnak a nyelvalkotó kifejezőerő jellegzetes működési irányaira – a másik nézőpontból még mélyebbre, a költői alkotás, a képzelet műhelyébe pillanthatunk: föltáruhat előttünk a képzetkapcsolás és a képalakítás folyamata, megfigyelhetjük a lényegmegragadó sűrítés művészi mesterfogásait. (A két szempontot azonban természetesen párosítani, egyesíteni lehet, sőt kell.)

E mind alaki-szintaktikai, mind jelentéstani szempontból hagyományosan nem elemezhető egyéni összetételeknek mint költői stíuselemeknek legáltalánosabb típusa Adynál a főnév + főnév kapcsolat. A két tag közti viszony voltaképpen jelzőinek tekinthető, bár pontosabban nehezen határozható meg; többnyire csak a versmondatba, tágabb vagy teljesebb szöveggörnyezetébe illesztve mondhatjuk meg több-kevesebb bizonyossággal, miféle sűrített jelentéskapcsolat vagy ellentét feszül a két tag között. Néhány példát idézve megpróbálkozunk csoportosításukkal is:

a) H a s o n l ó s á g o t, hasonlatot kifejező összetétel: „Magyar árvaság, / *Montblank-sivárság*, / *Éji csoda és téli veszély*”; „*Montblank-ember*” [Vajda János, a nagy magányos] (Találkozás Gina költőjével); – „*lilium-lyányok drága csapatai*” (A régi sereglések); „S kopár, kegyetlen lesz a vér-nyom: /

Szahara-út / *Lesz ez az erdő*" (Az árulás nyara); – „Kicsi fiam: / *Felleg-bölcsőd* sírva ringatom / ... ködből vagy és sohse valál" [vágyott, de nem létező gyermekének képzeletbeli bölcsőjét] (A fiam bölcsőjénél); – "... mostanában / *Ólom-tüzek* égtek a számban / Kiálthatnék, hallgattam mégis" (»Te előtted volt«); az elfojtott szó, elnémítottóság kínjának ez a képe mintegy ellentétpárja az Új versek híres sorának: „Fülembre forró ólmot öntsetek"; – „*gyémánt-Végzet*". (A Szerelem eposzából); „S nézd vakító, nagy *gyémánt-hitemet* [az érték, változhatatlanság, szilárd keménység jelképeként] (Ifjú karok kikötőjében). E példák is szemléltetik Földessy megállapítását, hogy „Ady aránylag ritkán használ hasonlat-alakzatot. Amit más költők s nagy költők is hasonlatképpen mondanak ki, azt ő kinem-fejtett hasonlatként, tehát metaforaként formálja. Ez a költői eljárás mindenesetre művészebb alakítás" (Ady minden titkai² 23).

b) A metaforajellel még inkább érvényesül azokban az összetételekben, amelyekben a sűrítés szinte a két tag egymást kiegészítő vagy árnyaló értelmi egység-kapcsolatában, lényegi a z o n o s s á g á b a n, ill. a z o n o s í t á s á b a n nyilvánul meg. Pl.: *gondolat-manók*, *szégyen-kaloda*; „Életem magyar átkok / Fröccsölő *szégyen-kútja*" (Régi énekek ekhója); „Iszapos, mély fekete árok / *A Halál-árok*" (A Halál-árok titka); Jó *Csönd-herceg*; *vihar-kölykök*, *sél-ficsúr*, *mese-madarak*, *láp-lelkem*; „Ilyen *bánat-folt* nincs fölvarrva / ... senkire" (Ond vezér unokája); „Éjszínű, királyi mezünk / Pírosló, *bús szerelem-sújtás*" (Hiába hideg a Hold); „S fölöttünk *végzet-szél* füttyöl" (Séta bölcső-helyem körül); „Csodálatos *ember-virág*, én" (Virág-fohász virágok urához); emléke egy *köd-múlt*nak; „*Gond-feleség* a nyakamon" (Lelkem szerelmes fattyai); „*Inség-lakajok* hurcolják föl / *A jó siralom-étkeket*" (A Tél asztalnál); „De épít, dülva, a Halál / *Tetem-téglákkal* föl az Égig / ... Oh, szörnyű *csont-kathedrális*" (A csontvázak kathedrálisában); „*Csontváz-légiók* az én álmaim" (Kiszakadt bús nótá); „*Szlv-serlegem* kiteszem, Uram, / S piros kedvét, íme, kitöltöm" (Áldozás piros kedvvel); „Es kigyúl a nagy-nagy *kriptá-ház*" [kórház] (Ház jegenyek között); „piros bosszú népe / Kél iszonyú rajban / S lép a *Krisztus-hydra* ezer fejére" (Gyűlölet és harc). Ezeknek az összetételeknek utótagja mintegy az értelmező szerepét tölti be az előtag mellett.

c) Ellentétek összekapcsolása bonyolult, paradox értelmi egységbe: *diadal-gyászút*; „Perzsel-fagyaszt és ver mindenkit / A csókos, buja *láz-hideg*" (Vérmuzsikás, csodálatos harc).

d) Bonyolult értelmi sűrítés, csak részletesebb kifejtéssel, körülírással kifejezhető fogalmi kapcsolatokat utalásszerűen – néha szinte csak belemagyarázhatóan – jelző összetételek: „Hisz még csak most a Nap fölkelőben / *Homály-madarak*, tág csőrű gémek" [a fénytől irtózó, a világosságtól féltő, a homályt kedvelő madarak mint a maradiság, szellem-ellenesség jelképei] (Gémek az Olimpusz alatt); – „Öreg legény, boldog legény, hajh, / Nem sújtja soha *Tűzhely-bánat*: / Egyedül él és sorra lakja / Olcsón a kis hotel-szobákat" (A hotel-szobák lakója) (Földessy szerint a „Tűzhely-bánat: háztartás körüli gondok. Ady dinamikájának túlzó stílusa »bánattá« súlyosbítja azt, amit más költő »gond«-nak mondana. Ez a túl-nyomatékosítása a gondolatnak állandó stílus-jegye Adynak" (Ady minden titkai² 47). Ez utóbbi megállapítás helyes, de a magyarázatot összetételre alkalmazva prózaivá torzíttja a lényegét. Ezt mutatja az idézett sorok folytatása is: „Magtalanul, bölcsen, keserűen." Nyilvánvalóan a családi tűzhely, az otthon hiányának és vágyának, a magánosságnak bánatáról van itt szó); – „Itt Budapestén csúf az élet / S ezerszer csúfabb a Halál. / Gyere innen *Átok-városból*: elátkozott város, ahol nincs számára öröm, szépség, jövő (Költözés Átok-városból); – „*Öröm-város* volt az én hazám": az életöröm, a boldogság városa, ahol gyönyörűség az élet (Öröm-város volt a hazám) A második párizsi út előtt, 1906. márc. 11-én megjelent vers bonyolultan, szinte rejtélyesen áttételes: a valóság elemeit fölforgatva egy irreális helyzetet jelenít meg. Ady az elkésztető politikai zavarok és az Új verseket ért támadások miatt Pestről, az „Átok-város"-ból ismét Párizsba készül (1. Vál. lev. 140–4). Különös módon mégis ennek vonzó, ragyogó színeit ruhazza az őt elűző Budapestre. Vágya és képzelete a valóságból kiszakadva, lelkiállapotát kivetítő és meglelevenítő szimbolikus vers-helyzetet teremt, s abban mintegy helyet és szerepet cserél a két város, Pest és Párizs: ahonnan futni kényszerül, s a másik, ahová menekülne. A költői képzetnek külön, szuverén világot teremtő erejét mutatja ez; – „S ha tegnap Istennél több voltunk, / Ma gyáva *rim-kutyák* vagyunk" (Mi urunk: a Pénz): csak

szavakban mer élni, én-öntudata visszahúzódik a versebe; vö.: „S gyáva *kutyaként* a vágyba halok” (A fiam sorsa); Lédához írt leveleiben is használja az ilyen vonatkozásban egyébként sablon-szót, I. Vál. lev. 143, 147–8; – „Szemed szomorú és gonosz, / Két mély *gyehenna-fészek*” (Jöjj, Léda megölellek). A szerelmi vágy eksztázisa, amely a versben egyre fokozódik, Léda szemében a megsemmisítő gyönyörnek, a kárhozatba bűvölő pokol ördögi varázsának jelképét látja, a szerelem gyönyör-kinjainak izzó góciát; a *gyehenna* mint bibliai kifejezés más verseiben is ilyen értelemben használatos: „Lángod lobogjon izzva, fehéren, Fájnak a csók, fájnak a vágyak, / Te vagy a kínom, *gyehennám* nekem . . .” (Tüzes seb vagyok); „Enyém: a vágyak *gyehennája*” (Intermezzo); I. még: „Eladó a hajó, / Elég drága, jöjjön, aki kéri: / Szép *pokol-útja* lesz, de megéri” (Eladó a hajó). A hajó – viharos életének s nem költészetének, versvilágának szimbóluma, mint Földessy véli (Ady m. titkai 65; vö. Baróti: Tegnapi és holnapok árján 120; Az elhagyott kalóz-hajók 44; Szerdahelyi: Alföld 1977/11.) – új „gazdát”, vagyis a költő új szerelmi társát keres, aki vállalja őt, s „aki méltó szép, szent kárhozásra”, vele együtt. A vers megjelenése: 1910. nov. 16.; ez az idő újabb válságos szakasza a Léda-kapcsolatnak (I. Vál. lev. 330–41); – „Magyar sors-kockákon ez így döntött”: a sors nem játékos, vak véletlen, hanem a mitizált Végzet (Levél-féle Móríc Zsigmondhoz); – *Hazugság-ház*: az úri parlament; – „Nótáim, én árva rigóim, / . . . rajtatok a *csirip-hadak*”: a gyönyörködtető dalos madarak hangját elnyomó közönséges, lármás verebek; eredeti ötlet a hangutánzó szóval alkotott összetétel (Szegény, árva rigóim); – „Most *perc-emberkék*-dárídója tart”: azoké a hitvány és vak lelkek, akik csak a pillanatnak élnek, s nem gondolnak túl a maguk életének és korának kis komédiáján (A *perc-emberkék* után). Hasonló szerkezetű és értelmű összetétel: „*Perc-bardok* kedve már elköltözt”: feületes, alkalmi barátok, futó, véletlen asztaltársak, borozó cimborák (Teveled az Isten).

Természetesen ezekben a szerzetlen szerkezetű, bonyolult, ill. elemezhetetlen összetételekben is találkozzunk Ady-nak gyakran használt, egyéniségére, lelkiállapotára, életérzésére, gondolat- és eszmévilágára közvetlenül vagy közvetve jellemző, főbb motívumokereit pedig címszószerűen megvilágító kulcsszavaival. Szerepük elsősorban az összetételek előtagjában bontakozik ki; erre néhány példa:

„Vad csók, bambák, *álom-bakók*”: a képzelet, s az érzés szárnyalását, a szépséget megölelő durva valóság (A Tisza-parton); – „Hol *álom-pipák* ős füstje kavargott”: a meddő, tétlen, patópálos magyar ábrándozás (Harcos Gyulai Pál); emlékezetünkbe idézi Petőfi A magyar nemes c. versének sorait: „Ősi joggal, ősi házban / Eltemet, ha elpipáztam: / Mennybe visznek angyalok”; – „S én szálltam az *álom-lányok* csapatával / A város fele” (Előzött a földem): versei mítikus megszemélyesítésének első, korai példája, A vár fehér asszonya előtt; e motívumötletből alakul ki a többi változat (I. Földessy: Ady minden titkai 36); – „Éjfélkor jön az *álom-fickó* / . . . És jön a másik, jön a többi, / Forognak, mint az ördög-orsók / . . . És én kacagva nyargalászok / Vervevő *álom-fickók* között / Paripámmal, a koporsóval”: az éjszakai álmatlanságban feltoluló, kavargó vers-csírák, képek, gondolatok formát követelő sora (Az én koporsó-paripám) vö.: Özvegylegények tánca; – „Kiszakadt bús nóta, / . . . S hogy sajnállak, te bánatos szegény. / De sajnálom mindet, / Siratom ezt a szép *álom-hadat*”: a háború némitó gyötrelmében is ki-kiszakadt egy-egy a magába fojtott, meg nem írt versekből (Kiszakadt, bús nóta); – „Nyugatról várt sokáig valakit / . . . Dalos, törekeny, halk fiú legyen, / Aranyos, kósza, könnyes trubadúr. / . . . Ő nem jött: egy csendes *álom-lovag*”: aki álmaiban élt, aki után vágyott (Szent Margit legendája); – „Kicsi fiam: / . . . *Álom-testecske*dre legyezem, / . . . ködből vagy és sohse valál, / . . . S *álom-arocskád* cirógatom”: a csak fájó „magzat-vágyak”-ban élő gyermek (A fiam bölcsőjénél); – „. . . száz színű *álom-rettenet* / Csodálatos, képes rettenetek / Szent, zavaros kora, . . . Űnek bennem víziók és valók” (A csodák föntjén): az álmatlanság, a bódulat, a láz keltette zűrzavaros, félelmes félálom-képek, látomásos költészetének egyik forrása, amelyről leveleiből oly sokat panaszkodik. A „költői álom” hagyományos kliséje, amely első verseiben hangsúlyos szerepet kap, később jelentős értelem-változásokon megy át, és sajátos, egyéni Ady-motívummá fejlődik (ábránd – menekülés a valóságtól – a Szépség elvont világa – külső képzet-asszociációkból szövődő költői mitológia). Ez utóbbinak kialakulásában nagy része van Ady rossz-alvó voltának, ill. pontosabban: 1905–6 táján kezdődő gyötrelmes álmatlanságának. Az altatók és narkotikumok hatása a szaggatott,

bódult félálom csapongó, fantasztikus képeit, rémlátásait, különös képzetársításait valóságos költői mitológiává, motívumrendszeré szövi (1. Földessy: Ady minden titkai 326; Király: Ady Endre I, 278–82, II. 599; Kovalovszky: Emlékezések Ady Endréről II, 496–9).

„Ködben, homályban alszik, alszik / A csók-palota. / Ezer szobában ezer asszony, / Fehér, szép asszony vágyva piheg, / ... Mindenütt asszony és nyoszolya, / Parfüm, tűz-asszony és nyoszolya”: Ady pánerotizmusának, az örökké izzó, de mindig kielégítetlen vágnak a szimbóluma (Az alvó csók-palota); – „Oh, ágyam, / ... Tavaly még más voltál ... / Csók-csárda, vidámság”: a test örömeinek, tomboló szerelmi mámorok hejehujás tanyája (Az ágyam hívogat); – Megcsókolom Csók-kisasszonyt [verscím]: a szerelem fokozhatatlan teljességének, a minden nőt ölelni akaró telhetetlen, tehát beteljesülhetetlen vágnak s az abszolútumnak, az elérhetetlen, mert nem is létező, személytelen asszonyideálnak költői megtestesítése; Ady csók-motívumának egyik legjellemzőbb változata; – „Tízéves Éva, másra vár: / Már a sírom is be lesz növe, / Mikor valaki elviszi / Itatni csók-kútforra”: a régies *kútforra* szó 'forrás, kiindulás, kezdet' az első szerelmi élményre, szűz-ölelésre utal (A tízéves Éva); – „Mosolyom, e pajzán király-lyányt, / Vén, bús kapukkal, íme, elcsukom, / ... Emlékezzék, mikor ... / csók-csengőre nyíltak szívesen / S ifjan a zárt tömlőc-kapuk” (Az elzárt király-lyány). 1911. decemberéből, a végleg megkeseredett Léda-viszony utolsó idejéből való vers; ezt érezteti a negatív értelmű mosoly-allegória is: magába zárja már emlékét is az örömmek, amelyet valamikor a szerelem ragyogtatott föl benne; – „Minden bűnömből külön ostort fontál, / ... Ám csók-ostorod / Legfájóbb ostor ostoraid között”: a csókkal szerzett betegség szenvedései és folyton gyötörő tudata s vele szemben a talán éppen tőle sarkalt csillapíthatatlan, emésztő szereleméhség meg a bűnbánó vezeklés vágya egybefonódik (Uram ostorozz meg); – „Egész szegény csók-préda nememért / Lelkem jajgatón megremegett” (A város leánya): Ady gyötörődve és lázadva viseli és panaszkodik az egész férfinem nevében azt a végzetesnek, valósággal rontásnak érzett kiszolgáltatottságot, amellyel a szerelemvágy, a nemiség a nő rabságába hajtja. Sok ilyen megnyilatkozása van; pl.: „Leköpöm és csókolom őket, / Ők: a semmiség és a világ / ... Szeretem e nemem-ölő tábor” (A Hágár oltára); „Asszony, szépséges és rontó (Talán Hellász küldött); – A csók-csatatér lovagai [verscím]: Adynál a szerelem, a két nem viszonya „örök harc és nász”, vágy, szenvedély és gyűlölet ellentéteinek vad viaskodása – legalábbis a férfilélekben; a csók-csatatér ennek a szünetlen, démoni harcnak jelképe; a vers mégis valóságos tündérvilágba mitizálja a másik, vágyott, eszniényi világot, „a testi szerelem nélküli szerelmi mennyország”-ot (Király II, 207). A szerelmi harc és csatatér képei sok versben ismétlődnek, pl.: Csókokban élő csóktalanok, A csatatér hőse, A Szerelem eposzából. A két utóbbiban a csók-csatatér fogalma merész, sűrítő szemlélettel szinte konkretizálódik: magát a női testet, az ágyéket, ölt jelenti; Földessy magyarázata viszont a földi és az égi szerelmet szembeállító egyik vesszor („S csók-csatatéren, itt a földön”) szóhoz-tapadó értelmezésével túl-általánosítja s ezzel erőtlenné, jellegtelenné hígítja, színteleníti a képet, amikor így értelmezi: a földi élet, ill. az emberek-lakta Föld (Ady minden titkai 96, 120).

„En istenem, hogyan is függök / Ezen a zord élet-párkányon (Áldott, falusi köd): a lét rémületes bizonytalanságának, a félelmes élethelyzetnek remek szemléletességű képe; Földessy szükségtelenül és tévesen kapcsolja a vers 2. szakaszának *ablak* szavához, *ablakpárkány*-nak értelmezve s ezzel lerontva a kép kifejező erejét (Ady minden titkai 124); – „S nekik [a nőknek] viszem az Élet-vásárból / A legszebb vásárfiát”: az *élet vására* régi közhely-kép, de Ady versében megújul, friss színárnyalatot, életet kap, főként a *vásárfia* költői ötlete folytán: színes kavargású, zsivajos életéből Ady a nőknek adja a legszebb ajándékot: szerelmi látát, rajongását és versek pompázó ékszerit (A Hágár oltára); – „Szóban hozta vón' el [a köszöntést] a beteg, ki küldte, / De sok Élet-lázban magát tönkre-hülte”: szintén hagyományos költői kifejezés, Ady azonban itt is mély valóságtartalmat ad neki a *láz* és a *hülés* összekapcsolásával: betegen feküdt Ermszentben, s csak versét küldhette el Móríc Zsigmond ünnepelésére, de az *Élet-láz* itt a maga szenvedélyekben izzó életére utal elsősorban (Levél-féle Móríc Zsigmondhoz); – „Sok életserleget kihabzolt, / De tudod, hogy szomjan szenvedett”: az élet örömeinek, szépségeinek, lehető teljességének mohó kiélvezése, megragadása; a szenvedélyes életvágy kifeje-

zésének a boros Adyhoz illő, „stílusos” képe (Ne sújts bénasággal); – „Pótolnak-e életet *élet-morzská*?”: (A Ki látott engem? prológusa): az előző kifejezésnek negatív párja: a koldus-sors nyomorúságának jelképe, a könyörtület gyér, elhullajtott adományai; e méltatlan sors aggodalma és panasa több más versben is felhangzik: pl.: „Jaj, hogyha béna lesz belőlem, / S az utcasarki víg szájalom / *Morzsait* lesem én, / Ki hivalkodtam pompa-gőgben” (Ne sújts bénasággal); „Kétes dicsőség, kétes asszony, / . . . S *morzsa*i a dukált aranyak” (Életbérem sírva panaszlom).

Halálvirág: a Csók – e jelkép-cím kifejtése maga a vers: a szerelmi vágy paroxizmusát és paradoxonát fejezi ki sűrítve. A nő, akitől a szerelemnek tébolyig felfokozott igénye a teljességet követeli a mámor odaadásában, a halál pompázó szépségével azonosul Ady tudatában. A csók végső, nagy beteljesülése a megsemmisülés kékét ígéri, s Ady a kozmikus erővé mitizált szenvedélyben átélt vagy meg akarja élni a mindenséggel egyesítő halált is. Vö. a vers évében Hatvanyhoz írt levelével: „Idegeidre vigyázz, de ha kedvelsz egy nőt, add oda az utolsó szálát is. Ez az egyetlen, ami az életért kárpótol, s legrokonibb a Halállal s az Istennel, kik valószínűleg – egy személy” (Vál. lev. 240). Szerelem és Halál elválaszthatatlan egybeforrottsága Ady tudatában verseinek egyik állandó motívuma. Ennek későbbi, szelidebb és fáradt-rezignált kifejezése: „Van egy víg, rózsás *csók-ravatal* / S két élő-vágyó kiterítve” (Feleselés egy asszony-verssel); S *ravatal-jussú* az én szerelmem” (Szerelem és ravatal). A nemiségnek és a szerelemnek erről a szinte vallásos abszolútumná tágitásáról: Benedek: Ady-breviárium II, 213–4, 218–9, 230, 253; Földessy: Ady minden titkai 275; Király: Ady Endre II, 190–204; – „Fájdalmas betegség / Örökös, *barna* cikkázása / A *Halál-villámoknak*” (A vár-úr szeméremöve): a végzetes betegségnek villámként lesújtó fájdalmai s még inkább elítéltségének minduntalan beléhasító gyötrő tudata; a szokatlan, egyéni jelzőhasználat párja: „Oszlik lelkemnek *barna* gyásza” (»Ádám, hol vagy?«); Ady színeképzetének és színszimbolikájának vizsgálata külön tanulmányt kíván és érdemel; – „S akik szerették az Életet, / Most nagy *Halál-légyottot* adnak” (A csodák esztendeje): az életből való önkéntes kiszakadás, a halállal keresett találkozás visszatérő, kísértő gondolata Ady-nak; 1. A meghívott Halál, A tó nevetett, Halál a síneken; – „Tünődés, bú-berzsenyes csolnak, / *Halál-kikötőmből* eloldlak” (A tünődés csolnakján): a költő visszafordul a béke, megnyugvás ígéréstével csábító „végső rév”-ből, de hátat fordít az életnek is; lélekben elszakad a világ nyüzsgő valóságától, már csak valami merengő, lebegő, léttelen magány vonzza (a vers részletes elemzése: Király II, 70–3); – „En már félig halott volnék: / Száz *halál-pók* nagy gonddal szó be” (Akik majd elkísérnek): életének sok gyötrő terhe, emésztő gondolata: vers, nő, pénz, bor, népének és az emberiségnek sorsa, személyi és eszmei harcok bénító, eltéphetetlen szálakkal fonják be őt, akárcsak áldozatát a pók, tehetetlen prédául a halálnak; a pók-képzet más szemlélettel: Hazamegyek a falumba, Szomorú hitvallás magamhoz; – „*Halál-dacok* hívnak nyaralni, / Erdős hegyek / S nem tudom azt se, merre megyek” (Az árulás nyara): a felbomló Léda-kapcsolat egyik válságos szakaszában, 1910 nyarán Ady valósággal elmenekül az asszony sebző közeléből, és legyőzve élet-irtóztatát, dacolva a halál gondolatával, a Tátrába készül, szabadulást, feledést keresve: „föltámadni”. Hogy milyen eredménnyel, elmondja A föltámadás szomorúságának megrendítő vallomása; – „A *Halál-tó* fölött kerengünk / Szép, bátor, büszke madarak” (A Halál-tó fölött): előző, szubjektív lírájú versei után itt más, egyetemes, átfogóbb értelmet ölt a *halál* fogalma: a *Halál-tó*, mint a vers is kimondja: Magyarország, amelynek akkori állapotát az undor és reménytelenség kétségbeesésével nézi Ady.

mámor-ital (Ki ad többet érte?), *mámor-kancsó* (Margita élni akar), *mámor-asztal* (Harc és halál): ugyanannak a képzetnek, fogalomnak képszerűen is táguló tárgyasítása; – „*Mámor-gályák* utasa, én” (Vén faun üzenete); – „Hiába ragadnak szent *mámor-hattyúk*” (Rettegek az élettől): ismét két rokon kép, Ady kedvelt *hajó*-motívumából, ill. a vízen száguldas képzetével érzékeltetve a mámor lebegő elragadtatását.

„Mit sohse hittem, a hős *vér-fazék* / Virtuos, fult fűtéseit sokallja, / Tágul, robbanhat s egy szép reggelen / Gazdája nyekken s ott marad halva” (Margita élni akar): a szívet ábrázoló metaforának szinte konyhai prózaíságú képét a verses regény idézett részének könnyed hangja is sugallhatta; a költő hetyke fölénnyel, de azért szorongó tudattal ad hírt megviselt szívének aggasztó-figyelmeztető jeleiről;

– „Pernyében s piros hóban / *Vér-jégcsapok* fagnak eresze” (A földi kunyhóban): a háborús években írt vers a világégés közepette didergő lélek reménytelen irtózatát fejezi ki az „özön-vér”-korszakot idéző *vér-jégcsap* megdöbbentő realitáshoz képest; – „És hogyha Május szörnyű *vér-nap* Volna, . . . / Akkor is az örök emberség / Üzenne hozzánk benne” (Bús Áhasvérok májusa): a Népszava 1909. május 1-i versében a *vér-nap* az összetétel sugallta elsődleges jelentéssel ellenkező előjelet kap, a forradalom jelképeként: „Mert május az az örök *vér-nap*, / Mely zöld tavaszt és bosszút jósol”; – „Igaz álom a merész álom. / . . . S ahova majd *vérhajók* visznek” (Igaz, uccai álmok): a feszülő forradalmi indulatokra visszhangzó vers elszánt biztatása harsan az utolsó sor képlátomásában; – „Oh, drága s örökös Venézia, én, / Oh, vesztethetetlen *vér-hona* a násznak” (Ifjú sirályi kedvek): a *vér* az élet és a forradalom mellett a szerelem, a nemiség, az örök, csillapíthatatlan vágy jelképe is, Ady egyik leggyakoribb és legfontosabb kulcsszava (1. Király II, 191; Kovalovszky: Egy Ady-vers világa 33–4, 42, 67–8). Használatának jellegzetes, sőt uralkodó volta bizonyára betegségének állandó tudatában is gyökerezik (1. Kovalovszky: Emlékezések Ady Endréről II, 486–9; Földessy: Ady minden titkai 250–1); – „Muzsikás Élet, mostanában / . . . Hozzám nem jut, csak *vér-dalodnak* / Holt ekhója” (Duruzslás a jégveremből): a kolozsvári klinikán, távol az élettől, nőktől, szerelem nélkül, úgy érzi, mintha egy süket jégverembe volna bezárva.

*

Természetesen az ilyen és hasonló sűrített jelképösszetételek kulcsszavával, ill. előtagjával sok más, nagyrészt egyéni, újszerű szókapcsolatot alkotott Ady, amelyek megannyi új oldalról világítják meg és árnyalják a kifejezéscsoportok, ill. a kulcsszavak értelmét, stilisztikai és jelkép-szerepét.

E sajátos összetételtypusnak megjelenését, majd sokasodó tömegével Ady költői nyelvének jellegzetes elemévé válását elsősorban művészi képzeletének, sajátos szemlélet- és látásmódjának, asszociációs bátorságának és nyelvteremtő erejének kell tulajdonítanunk. Korábbi példák azonban segíthették és táplálhatták ösztönös új-keresését. Költő-elődei közül a nyelv művészetéért is különösen nagyra becsült Vörösmartyra gondolhatunk, a századvég lírikusai közül pedig Komjáthyra. Ady írásaiban – meglepő módon – alig említi őt ifjúkori Reviczky-rajongása mellett, de számos jel mutat hatására vagy legalábbis szemléleti azonosságokra (az egyéniség „istenülő” gögje, forradalmi messianizmus). A Komjáthival foglalkozó irodalomtörténetesek (Komlós Aladár, Rónay György, Németh G. Béla) mind kiemelik Adyval való szellemrokonságát, költészeti eszméit, sőt „terminológiái” egyezéseit. Földessy pedig Ady-kommentárjaiban feltűnően nagy helyet ad a párhuzamok bemutatásának (1. az Ady minden titkai névmutatóját: 355. 1.).

Érdemes azonban megkísérelni a részletesebb nyelvi-stílusbeli egybevetést, ha nem gondolunk is közvetlen, határozott, egyenes hatásra. Komlós az elvont, szemléletes képszerűség nélküli fogalmiságot s a folytonos, jobogó elragadtatást látja Komjáthy fő jellemzőjének, s úgy véli, „fokozza ez elvontság papírizfú benyomását, hogy nyelve oly nyelvújítási szavakkal van átszóve, mintha . . . Bajza korában élt volna. . . , vagy mintha könyvből tanulta volna a magyar nyelvet. Le tudott írni ilyen groteszk, selypítő sorokat: *„Nem üdvözít a bűnöröm: Az eszmekincs lesz dícsköröm”*. Azt kell hinnünk, hogy valami különös nyelvesztétikai tévedés hatása alatt (talán a megvetett népnemzetitől akarva megkülönböztetni magát) kereste a nyelvújítási modorosságokat. S mégis: érezzük nyelvének költői erejét” (A magyar költészet Petőfitől Adyig 463, ill. Tegnap és ma 214).

Az új, a különbözőség vágya valóban tüzelt Komjáthyban, éppúgy, mint majd Adyban. Az is igaz, hogy költői nyelve valóban sokszor mesterkelt, sőt erőszakolt, akárcsak a századvég második felének utó-nyelvújítása (gondoljunk Bugátra és a szaknyelvek „mű”-szavaira); nyelvfejlődésünk e korszakának irodalmi vetületét még beható vizsgálattal kell fölmérni. A Komlós idézte kiragadott példa talán valóban naiv visszhangja a 30-as, 40-es évek bájszavú, szépelgő lírájának, de nem jellemző Komjáthyra általánosságban. Költői nyelve erejének elismerését igazolják verseinek tömegesen születő új szókapcsolatait, összetételeit, amelyekhez hasonlóan mesterkéltnak vagy merésznek, első pillanatra logikát-

lannak tetszenek Ady új fogalom- és képsűrítői is. Ezeknek pedig mindenképp előzményei – akár hatottak megszületésükre, akár nem – Komjáthy ilyen összetételei, mint pl.:

főnevek: *álomkirály, istendíom, kéjálom, gyönyördíom; istenöröm, istenszomj, istengyilkosok; kéj-kehely, gyönyörfergeteg; vérgyönyör, vérvágy; életláz, létecsaták* (Ady: *élet-csaták*; Üzenet egykori iskolákban), *létiszony, fürtelem-lét, porlét, sárlét, életgarmada, fényeső, fénykirály, lángviharok, tűzvihar, tűznapok, napszivern, lángszellem, lángszárnyakon, lángszekér, napszekér, tűszekér* (Ady: *Dalok tűzes szekeren; Az Illés szekeren előverse*); *démon-szem, bánat-orkán, homály-utca, illatleked, ködruha, munkanyűg, porgondok, ősnap, ősur, sorskerék, téboly-keringő, világhokorsó; lopva-csók, buborék-tusa;*

melléknevek: *istenarcú igazság, istenszomjas; sírszemű, ünneparcú; lángszemű, lángvérű, lángmerész; vérítas, vérkavaró ária, vérvövesztő létiszony, a nagy talány; fényhabos, fénypazar, színpazar; fájdalomsovár, gondolatmerész, széldajkálta felhő, filiszterszagú; látnibátor; búsvídam, játszi-zord, koldus-gazdag, rémes-édes;*

határozók: *kéjgyötörtén, élvunottan, vágyremegve.*

Hasonló példákat akár százával sorolhatnánk. Lehetetlen – futó áttekintésre is – meg nem látnunk a szó szerkezeti azonosságot, a nyelv szemléletbeli hasonlóságát s végeredményben a stílusbeli rokonságot Komjáthy és Ady újszerű kifejezésre törekvése, fogalom- és képsűrítő szóalkotása között. Hiszen mindössze tíz-húsz év választja el őket.

BIBLIAI EREDETŰ IGENEVES SZERKEZETEK ADY KÖLTŐI NYELVÉBEN

1. *Ady Bibliája*

1917-ben a költő, mikor Kőhalmi Béla, a Könyvtári Szemle szerkesztője, a közéleti emberek sorában őt is megkérdezte olvasmányai felől, nyilatkozatát ezzel kezdte: „Állandó olvasmányom voltaképpen nincs is más, mint a Biblia. . .” Így igaz ez különösen betegsége idejére, de vele van ez a könyv gyermekkorában éppúgy, mint költői működésének legvirágzóbb éveiben.¹ Mint debreceni újságíró, azzal ajánlja Arany mindennapi olvasását egyik kollégájának, hogy „Arany a bibliából tanult meg olvasni. Onnan hozott ragyogó szókincset, – meg a Szent Molnár Albert Zsoltáraiból. . .”²

1910-től kezdve néhány versét bibliai idézettel vezeti be. *A Minden-Titkok versei* közül kettőt: *Örvendezz, ifjú, ifjúságodban* a Prédikátor könyve végéről való, a héber szöveg szerint a 11. rész 9. verséből: bizakodó intelme önmagához. *A gyülekezet sátorában* idézete, a Krónikák második könyve 1. részének 6. verséből, motiválja egész visszatekintését eltelt másfél évtizedére. – *A menekülő élet*-nek már négy versét indítja idézettel: *A megöszült tenger* a Jób könyve 41. részének 31–32. (ill. a héber szöveg szerint 23–24.) versének alapján színes képek sorát adja a félelmetes Leviatánnak (a krokodil mesés leírása ez): felkavarja a Mélység vizeit, mint az ember a fazekat vagy a festők mozsárát, illetve keverő edényét (a *mocsár* szó az első Károlyi-biblia helyesírási bizonytalanságából ered): a költő várja azt az óriási erőt, mely egyszer majd felkavarja a magyar tespedtség mély vizeit. – *A Dühödt, halálos harcban* sorai felett a Siralmak könyve 1. részének 20. verse áll: külső és belső harcokban emészti magát, miközben az Ég felette részvéttel változatlansággal kéklik. *A Bosszús, halk virágének* idézete kissé csonkult szöveg, ténylegesen a Zsoltárok könyve 71. zs. 9–11. verseiből való indítás. – *Az Istenhez hanyatló árnyék* a Zsoltárok könyve 109. zs. 23. verséből veszi címét és főmotívumát, de a háttérben ott van az egész zsoltár.

A Ki látott engem? versei közt *A kényszerűség fája* átvezet az Újszövetségbe s éppen a Hegyi beszédben: a Máté evangéliuma 7. része 16b versével teszi mérlegre eddigi politikai tevékenységét. – *A Hóseás átka* soraiban a költő a prófétával azonosul: mindketten országuk vezető rétegének eltűnését jóslják; Hóseás könyve 9. része 14. v. és 13. rész 3. verse. – *A Hal helyett kígyót* idézete a Máté evangéliuma 7. részének 10. verséből, az eredeti összefüggéséből kiragadva, csak az utolsó verset motiválja.

A halottak élén verseinek idézetei sajátos összetételűek, az első világháború jegyében. A *Mai próféta átka* idézete Ezékiel próféta könyve 7. része 23., 25. és 26. verseiből vett részek. – A „Te elötted volt” idézete nem a Siralmak könyvéből, hanem Jeremiás próféta könyve 23. részének 1. és 17. részének 16. verséből való – kis kiegészítéssel. – *A Titok arat* idézetével a Biblia végére lapoz a költő: János jelenései könyvének 17. részéből kiemeli 3. és az 5. vers részleteit, beledolgozva a környező

¹ KŐHALMI Béla: Könyvek könyve. Bp. 1918. 81. sk.; VARGA József: Ady elfelejtett vallomása kedves olvasmányairól és ismeretlen levele Kőhalmi Bélához. ItK 1958. 510. sk. ADY Lajos: A, E, Bp. 1923. 38. sk. 48., 154.

² KOVALOVSKY Miklós: Emlékezések A. E.-ről. II. 1961. 30. sk., 168. sk. DÓCZY J.–FÖLDESSY Gy.: Ady-Múzeum I–II. Bp. 1924–25.

versekből a „nagy Parázna” vagyis a Háború képét a költeménybe. – Ugyaninnen van *A csodák fontján* idézete is, közelebbről a 8. rész 10. és 11. és a 9. rész 1. és 6. verseinek a részleteiből. Ezek az „avas ijedelem” képei, melyekkel tele volt a háború nyomorúságaiban kínló ember. – A *Nem csinál sz házat* hosszú idézetében – a Krónikák első könyve 28. részének 2. és 3. verséből – bevallja, hogy ő is, mint a harcos Dávid, dolgvágezetlen: nem csinált semmit végig. – Ezt a gondolatot folytatja *A szétszóródás előtt* c. versében is, de most már az egész magyarságról, a Dániel könyve 11. részének 21., 23. és 24. verseinek részleteit idézve. – „Az utolsó hajók” első verse is: a *Nincs itt ország* is ide sorakozik; Jóel próféta könyve 1. részének 4. verse festi a nagy sáskajárás következményeit, Ady meg a magyar történelem sáskajárásait s a végsőt.

Az idézetek sora, az 1910 és 1918 közti évekből, már magában is tükrözi az életerejében mindegyre gyengülő költő benső változásait, a Biblia olvasásának növekvő szenvedélyességét s a végkifejletet is, melyben elpusztult Magyarország, a költő s Bibliája. . .³ De elárulják azt is ezek az idézetek, hogy milyen volt Ady Bibliája, melyik fordítás melyik kiadásának lapjait forgatta. Hogy ez a Károlyi-biblia volt, afelől nyilatkozatai sem engednek kétséget, de természetesnek kell tartanunk, ismert viszonyaink között. Ha az Ezékiel próféta könyve 7. részének három versét nézzük, közelebbről is meghatározhatjuk az ő Bibliáját:

az 1872-i kiadásban:

„... a föld rakva vérnek ítéletivel,
és a város rakva álnoksággal.
... és békességet keresnek, de
nem lesznek.
Egy romlás a másikra jó ...”

az 1898-i fordításrevízió szövege:

„... a föld tele van véres ítélettel
s a város tele van erőszakossággal.
... s keresnek békét és nincs.
Egy romlás a másikra jó ...”

Az 1872-i kiadás régi Károlyi-szöveget őriz, az 1908-i revízió szövegében pedig ez esetben folytatódik az 1898-é, bár más helyen erősen eltér tőle. Az 1872-i szöveg megy tovább a következő kiadásaiban illetve lenyomataiban: 1873, 1875, 1883, 1885, 1891, 1893, 1894, 1896, 1897. De megjelennek e szövegváltozat lenyomatai a század elején is, tekintettel az öreg olvasókra. Ady Bibliája tehát csakis e kiadások egyikéből származhatott. Szerette ennek ódon nyelvét és nem keveset merített belőle.⁴

1912-ben Kova Albert *Ady és a biblia* c. tanulmányában ezt írta: „Ami Adyban a bibliai, az nem a szó, hanem a látás, a szín és a forma. Innen van az, hogy sok Ady-képnek az értelmi kulcsa (már amennyiben az idegenszerűnek látszana): a bibliai héber nyelv.” E nem egyértelmű megnyilatkozásnak végső következtetése helyes.⁵ De kérdezhető, hogy létezett-e itt valamely nyelvtörténetileg megragadható folyamat? Voltak-e a bibliai héber nyelvnek olyan jellegzetes elemei, melyek a fordítók munkája nyomán átszármaztak a befogadó nyelvekbe – oly módon, hogy a fordítások általuk különleges nyelvi színezetet kaptak? A héber nyelvből kiindulva, nem olyan általános tényekre gondolunk, mint az igék vonzata stb. Ilyen ún. hebraizmusok bőven vannak a Biblia latin fordításában, a Vulgátában, s nem hiányzanak Károlyi és Káldi magyar nyelvéből sem; ezek azonban idők folyamán legnagyobbbrészt kiküszöbölődtek. Gondolunk itt elsősorban az igenevekre. Ezek közül a hagyományosan *infinitivus absolutus*nak nevezett teljesen igei és főnévi természetű lehet. Gondoljunk Ady főnévi igeneveire („Sírni, sírni, sírni” stb.), bár ily töménységgel nem találjuk az Őszövétségben. Az *infinitivus constructus* pedig személyraggal és előljáróval ellátva egész mondatokat fejez ki. Legfőképp ezek adják

³ ADY L.: i. m. 230. sk. KOVALOVSKY: i. m. 174. sk.

⁴ ERDŐS Károly: Károlyi Gáspár bibliafordításának törzskönyve. Bp. 1940. (VASADY B.: Károlyi-emlékkönyv 40. sk.) A. E.: Válogatott cikkei és tanulmányai. Bp. 1954. 267., 334., 369. stb.

⁵ KOVA Albert: Ady és a biblia. Múlt és Jövő 1912. I–II. 22–25., 78–79.

az antik héber szövegek lapidáris jellegét. Mint a magas hegy a síkság és a dombvidék fölé, úgy emelkedik föléjük kifejezőerejével az *infinitivus absolutus cum verbo finito eiusdem radicis* szó szerkezet. A törvényhozás és a törvénykezés, meg a prófétai dikció nyomatékos kifejezésű nyelvében a törvényadó Jáhve akaratának a hordozója. Felhasználják ugyan az elbeszélők is alakjaik szájába adva, később is bővítésekkel fellazítva, majd a kései irodalomban már csak nyomokban.⁶ Az Ószövetség antik görög fordításában, a Septuagintában (LXX) a személyragos ige mellett nem főnévi igenevet találunk e szó szerkezetben, hanem a főnévi igenevek más célú felhasználása miatt helyükön főnévi határozó vagy melléknévi igenév áll (infinitivus csak ritka esetben). A LXX, mint az ókoreszténység szent könyve, volt az alapjuk a latin fordításoknak s a belőlük alakult Vulgátának: a szó szerkezet is változatlanul megy át ide. Csakhogy míg a görögbe e kifejezés kétharmada került át a héber szövegből, a latinba már csak bőven, egyharmada, az eredeti Károlyi-éba ennek kétharmada). (Közel ennyi Ady-nál!) A középkor magyarjai főnévi és melléknévi-igenévi határozóval építették be nyelvükbe.⁷ Erre az első nyelvtörténeti rétegre rakódott rá a későbbi fejlődés hozadéka a bibliafordításokból, melyek már részben a héber szöveg alapján készültek. A XVI. században nálunk is nagy volt az érdeklődés a héber nyelv iránt, a XVII. században pedig nagyot fejlődött oktatása a hazai protestáns iskolákban, nagyrészt a hollandiai kapcsolatainknak köszönhetően.⁸ Tótfalusi Kis Miklós írja az 1685-i szép Bibliája előszavában, hogy ez a hatodik kiadás (a Károlyi-bibliák sorában) „a Belgyiomi Akadémiákban tanuló Magyaroknak forgolódások által” jöhetett létre. De már hasonlót olvashatunk az 1645-i Rákóczi-Lórántffy-biblia előszavában is. Éppen ez a kezdete a latinos Károlyi-biblia feldúsulásának a jellegzetes szó szerkezetekben. A kiadók igénybe vették a magyar diákok segítségét az átdolgozásban, amelyet szükségessé tett a helyesírás és a nyelv gyors fejlődése. A diákok mélyebb átdolgozásra is merészkedtek, de minden következtetés nélkül. Az így nyert eredmények állandósultak az 1747-i utrechti és az 1751-i bázeli kiadásban és átmentek a következőkbe, így abba a szövegbe is, melyet Ady olvasott.

2. Ady bibliai eredetű és leszármazott igeneves szerkezetei

Vizsgáljuk meg Ady költői működésének időszakait: mit s honnan örökölt, mit vehetett minden valószínűség szerint Bibliájából, s mit alkotott saját maga a magyar nyelvi hagyomány vonalában e szó szerkezetek terén:

1899

Mesét mondok:

„Délbáb volt a lány szerelme,
Mely kopár pusztát szánva-szán . . .”

Közvetlen bibliai példája nincs, de hasonlók irodalmi példája nem hiányzik: bánva-bán stb. A szerkezet egészen hagyományos.

A műhelyben:

„Küzdöttem balga küzdelemmel . . .”
Szétosztva minden szent hevet.

⁶ P. JOÜON: Grammaire de l'Hébreux biblique. 1923. Inst. Biblique Pontif. Róma. 358. sk., 347. sk. F. E. KÖNIG: Historisch-comparative Syntax der hebräischen Sprache. Leipzig 1897. § 112. sk. H. BAUER-P. LEANDER: Historische Grammatik der hebräischen Sprache des Alten-Testaments. I. Halle, 1922. 277. sk.

⁷ HORVÁTH János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Bp. 1931. 80. sk., 255. sk.

⁸ DÁN Róbert: Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon. 1973. 62. sk.; FÖLDVÁRY László: Komáromi Csipkés György és Bibliája. 1891. ProtSze 315–335., 515–531.; S. SZABÓ József: Károlyi Gáspár élete és munkássága. 1940. (VASADY: Károlyi-émlék-könyv 7–25.)

Ady alkotása a főnévi határozós hagyományos formájában. A szórend lerontja kifejezőerejét.

1903

Lázban:

„A sarkon állok lázban égve. *Várva*,
(Merről villan meg hófehér ruhája,)
Várom (a régi, ifjú vágygal, kedvvel,)
Várom a régi diák-szerellemmel, . . .”

A sorok felfoghatók keletkezés közben felbomlott igeneves szerkezetnek – erre van elég motívum itt –, de szándékos bővítésnek is (a bővítések zárójelben). Hasonló: *A lápon* c. versében, melyet az *Új versek* közé sorolt:

„Ködomlasztó reggelre *várva*,
Várván, jön-e virradat.„ (*Vizió a lápon*).

Az igének e két alakja a közbeszédben is együtt él és vonzza egymást. A Bibliában is nem egy ilyen bővítések által felbontott szó szerkezet van. Ki hinné, hogy Ady Bibliájának két verse mögött ugyanaz a héber kifejezés áll:

ישלח (ושלח) . . . השבם ושלח . . .

Krónikák II. könyve 36. rész 15. verse:

„ . . . az ő atyáiknak Úra Istene
küldené hozzájuk az ő Prófétáit
jó idején . . .”

Jeremiás próf. kve 25. rész 4. v.

„És elküldte az Ur ti hozzátok
. . . a Prófétákat, reggel felkelvén
és küldvén . . .” (Vulgata!)

Az első leegyszerűsíti a mondatot: az alapige két alakját összevonja, a bővítő inf. abs.-t időhatározóvá teszi, aminthogy a héberben is határozóvá vált. A második nem tudott megbirkózni a hibás szerkezettel, de világosan látható belőle a felfordított szórend (vagyis a személyragos ige került előre) és az inf. abs.-nak az élről kötőszóval a mondat végére szorulása. A fogság utáni irodalomban gyakori e jelenség. Adynál nemcsak belső bővítések, hanem a környező kifejezések és a versszerkesztés miatt is keletkeznek felborult szórendű szerkezetek.

Hazugság nélkül:

„Két sáppadt, fáradt ember üdvét
Egymásra *lelve* sem *leli*, . . .”

Olyan mondat, amilyent jó nyelvérték és nem kevés olvasása a Bibliának eredményezhet. Ady mintha héberből fordította volna, pedig nincs közvetlen példája az Ószövetségben. Remek a két igei elem vonzatainak a kapcsolása s a tagadósónak a kettő közé állítása, aminthogy a tagadósó a héberben is középre kerül, mert a második helyen álló személyragozott igéhez tartozik. A szó szerkezetnek ezek az elemei külön-külön is előfordulnak. Ez általános Ady nyelvén.

Kihűlve:

„ . . . Ilyenkor *szeretnék szeretni*,
De nincs már nékem semmi lángom, . . .”

Az alkotóelemek együtt vannak, de a felforgatott szórend miatt a „szeretni” igenév még kiemelős jellegét is elvesztette. Ady sajátja.

1906

Midász király sarja:

„Úr és vidám lesz Midász sarja itten,
Kacagi csak nádas, én hiszek a hitben.”

Itt is együtt vannak az alkotóelemek, de a szórend miatt a hangjáték gyenge. Ezzel az igével találunk azonban igen sikerült szerkezetet is.

1907

Beszélgetés egy szekfűvel:

„Míg nem jöttem, koldusok voltak,
Még sírni sem sírhattak szépen.
Én siratom magam s a népem.”

Mintaszerű szerkezet teljes kifejezőerővel, már amennyire ezt a főnévi igenév kiemelő jellege lehetővé teszi. A Mikeás próféta könyve I. rész 10. verse adja az eredeti kifejezést: *בְּכֹחַ אֱלֹהֵינוּ*. A LXX-ban elvetélt szöveg, a Vulgatában főnévi határozóval: *lacrimis ne ploretis*. Károlyi leegyszerűsítette – lapon: „Ne sirjatoc...” Az átdolgozások következtében Ady már így olvashatta: „... *sírván ne sirjatok*...” Aligha kerülhette el a szemét, hiszen a prófétákat olvasta a legszívesebben.

Fölszállott a páva:

„Kényes, büszke pávák, Nap-szédítő tollak.
Hírrel hirdessétek: másképpen lesz holnap.”

Az első sor igen erős festőisége s az igeneves szerkezet kifejezőereje a másodikban különös súlyt ad a tartalommal teli, de formában egyszerű mondatnak: „másképpen lesz holnap”. A „hírrel hirdessétek” a legharsányabb riadó az úri vármegye ellen. Ady alkotása – hagyományos formában.

Pénz a remeteségben:

„Éltem és halátra vártam
S várván várva a véget...”

Láttuk, hogy évekkal előbb mint feszengett Adyban e kifejezés. Utóbb négy ízben is előjött, ha nem is mindig sikeresen. Itt most azt kell kiemelni, hogy a szerkezetet két igenévi határozóból építette fel, előre téve a régebbi formát, ahogy ezt zsoltárénekben megszokta.

1908

Seregély és galamb:

„Pihés, fehér, szúzi galambként
Halok meg szép galamb-halállal.”

A Halál sűrű emlegetése közben mindössze háromszor fejezi ki magát e szószerkezettel, s csak egyszer sikerült, holott a Bibliában ez a leggyakoribb e témában. Itt nem annyira a belső bővítés, hanem a szórend felforgatása a sikertelenség oka.

1909

Szeretném, ha szeretnének:

„De, jaj, nem tudok így maradni,
Szeretném magam megmutatni,
Hogy látva lássanak,
Hogy látva lássanak.”

A kifejezés egyszerű kijelentő formája Mózes II. könyve 3. része 7. versében olvasható: *וְיֵרָא רְאִי*. A LXX-ban szabályosan: *ἵδων εἶδον*. A Vulgata lapon: *Vidi*... Ezért a magyar fordításokban is jellegtelen. Csak a nagy hebraista Komáromi Csipkés György marad a hagyomány vonalán: „Látván

láttam az én népemnek nyomorúságát . . .” Ezt azonban Ady nem olvasta, mert az egri érsek fényes papi segédlettel égette el a Hollandiából érkezett könyvszállítmányt, úgyhogy csak kevés példánya maradt fenn. A kifejezés még Ézsaiás próféta könyve 6. részének 9. versében is olvasható, ha nem is kijelentő módon és felborított szórenddel: וְרָאִיתָ אֶת־הָאֱלֹהִים. A LXX-ban már szokott szórenddel: βλέποντες βλέψετε. Így adták Jézus szájába az evangelisták (Máté 13., Márk 4. és Lukács 8. részében). A Vulgátában az inf. abs. főnévként kezelt: *videte visionem* . . . Az evangéliumok szövegét viszont a LXX szerint adja: *videntes videbitis* . . . Ennek a szövegnek akkora volt a tekintélye, hogy még a humanista Béza is ezt a vonalat követte pl. Máté ev. 13. része 13. és köv. verseiben: *et conspicientes conspicietis et non videbitis*. . . . A Münchener kódexben is ez a hagyomány él: *latuan lattoc* . . . Pesti Gábor fordításában, 1536: *hog latwan lassanak* . . . (Márk ev. 4. rész 12. v.). Hasonló Heltainál is. Így hozza Károlyi is: . . . *látván lássatok* . . . (Ézsaiás 6. rész 9. verse). És így Ady Bibliájában is. Sokat emlegetett kifejezés.

Északi ember vagyok:

„Miért lármázzak hangosan?
Csupán azért, mert élve élek.”

Ady ezt Ezékiel prófétánál olvasta, bár másutt is előfordul. Az ítéletmondó kegyelmet adó szava, szemben a „halállal halsz” igéjével. A kánaáni kultúra ősi öröksége, a Biblia legrégebbi elemei között. Ezékiel sorozatosan mondja ki könyve 3., 18. és a 33. részének verseiben: וְיִחְיֶה. A LXX főnévi határozóval adja: ζῶντες ζήοι. A Vulgata is többnyire így: *vita vivet* . . . , de participiummal is: *vivens vivet* . . . Heltainál: „*élettel él* . . .”, de Károlyinál: „*élvén él* . . .”, de többnyire: „*élve él* . . .” Ady Bibliájában: „*élvén él* . . .”

A tenger ákombákoma:

„Tengerre írva írják most meg,
Hogy ki vagyok, hogy mi vagyok.”

Ady alkotása a magyar nyelvi hagyomány vonalában. Az igenévi határozó gyakori a protestáns egyházi nyelvben: „. . . írva található . . .”

A Lóri csókja:

„Nem halnak éhen volt királynők,
Jobbágy szívekre lelve-lelnek . . .”

Az alapformát ismétli a korábbi bővítéssel szemben. Ady alkotása.

Másokért halunk meg:

„S tornyosan tornyosulnak
vétkünk vert felhői, . . .
.....
És mi halkulunk halkan
És mi meghalunk halva . . .”

Az első Ady alkotása – a nyelvtani forma szerint szabályosan, csak éppen a hosszú szavak hátrányosak. A második hasonló, de rossz szórenddel. A harmadik bibliai eredetű, szintén rossz szórenddel. Károlyinál ezért a Birák könyve 13. részének 22. verse: „Halván meg halunk, mert az Istent láttuk.” Ady így olvasta; ha olvasta: „Meghalván meghalunk . . .”

A Jézuska tiszteletére:

„Csengessünk csengőkkel,
Szeressünk szeretettel, . . .”

Hosszú szavak szabálytalan szórenddel. Egyetlen bibliai vonatkozása Zakariás próféta könyve 1. részének 14. versében olvasható – a héberben is belső tárgyaz kifejezés ennek megfelelő szórenddel.

Ady Bibliájában így: „Szeretem én Jerusálemet és Siont nagy buzgóságos szeretettel.” Így már Károlynál is. A Vulgatában: *Zelatus sum . . . zelo magno . . .* Aranyánál: „Szeretve szeressek”.

Az *Uraknak Ura*: „Édes-ernyedten várok várva
Most már a halálra.”

Bibliafordítók, kik nem értik a szerkezet természetét, a két elemet gyakran vesszővel választják el: itt azonban a rossz szórend miatt a vessző valóban oda kívánczik. A kifejezés alig több az ismétlésnél: „En várom, csak várom . . .” (*Szétverek majd köztetek*).

Egyre hosszabb napok: „Örülni is másként örültem, . . .”
.....
Szép, bölcs cserével cserélgettem . . .”

Mind a kettő Ady alkotása. Az első, a főnévi igeneves forma, igen alkalmas kisebb-nagyobb bővítésekre és tagadó mondatnak. Gyakori a költő prózájában: „*halni* szépen *halt meg* . . .” (*Magyar Pimodán*), „*Mosolyogni* pedig senki sem *mosolygott*.” (Összegyűjt. novellák 246.) Ady régebbi formájában olvashatta e témát saját Bibliájából: „Nagy örömmel örülök az Úrban . . .” (Ézsaiás könyve 61. rész 10. verse: *שׁוֹשׁ אִישׁ בִּידוּהוּ* LXX: *εὐφροσυνῇ εὐφρανθήσονται* . . . A Vulgatában: *Gaudens gaudebo in Domino*.) A második szabályosan főnévi határozós forma.

1910
A Szerelmetlenség Istenéhez: „Boldog minden rossz fiad, leányod,
Kik szeretetvén nem szeretnek . . .”

Tagadószóval bővített hagyományos forma. Ady sajátos alkotása.

Most ölelne valaki: „Most ölelne meg valaki,
Mikor futni kéne futva, . . .”

A bővítés miatt a szórend itt is felborult. Aranyánál: *Futva fut* . . .

A Szerelem eposzából: „Hol vígan sülyedvén víg halállal haltak.”

Ez a kifejezés magyar nyelven is vagy 800 esztendő: megszakítás nélkül él a *Halotti beszéd*től (itt sajátos bővítéssel) Adyig. A héber nyelvben már évezredes örökség a régi kánaáni kultúrákból. Előfordulása tömeges Mózes II., III. és IV. könyvében és Ezékiel prófétánál: a törvényadás és a törvénykezés kifejezése. A legrövidebb szerkezetek egyike: alapkifejezésében egyetlenegy esete van a bővítésnek – a vagy fél száz között. A paradicsomi fenyegetés Mózes I. kve 2. része 17. versében: *מֹות תָמוּת* θανάτω ἀποθανέσθε. A Vulgatában: *morte morieris*. Károlyi is, noha általában különféle határozókkal vetette el a kimunkálás gondját – Tremelliust és más humanistákat követve, ez esetben a kódexirodalom (Jordánszky-kódex) által közvetített *Halotti beszéd*hez tartja magát: „*halálnac halálával halsz*”. Ugyanígy Jeremiás kve 26. részének 8. versét is, de már Ezékiel kve 3. része 18. versét egyszerűen: „*halállal halsz meg*”. Így olvasta Ady is az ő Bibliájában.

Az örömtelenség öröme: „Arra gondoltam: Nap-nyugvással
Milyen öröm már nem örülni . . .”

A versszerkezet kedvéért felborított szórend a gyengéje a kifejezésnek.

A szerkezet tömörsége ellensúlyozza szabálytalanságát. Ha bibliai megfelelőjét keressük, akkor először Ézsaiás kve 19. része 22. versét kell megtekintenünk; ez is szabálytalan, mert a belső bővítés meglehetősen hosszú, de a szórend főleg azért borul fel, mert a verbum finitum-hoz még egy másik inf. abs.-t is kapcsol: נָגַף וְרָסָה [יְהוָה-אֶת-מִצְרַיִם] נָגַף. A görögre fordító ez esetben remek ötlettel oldja meg a szabálytalanság problémáját: két szabályos szerkezetre bontja fel: καὶ παράξει κ. τοῦς Αἰγ. πληγῇ μεγάλῃ καὶ ἰάσεται αὐτ. ἰάσει. A Vulgátában két jellegtelen mellérendelt mondatot találunk. Károlyi sem tudott megbirkózni feladatával. Ady itt ezt a szétesett szerkezetet olvashatta: „Ha megveri az Ur Égyiptomot, megvervén ismét meggyógyítja . . .” Így lehetne: Ha megvervén megveri is . . . , és (de) meggyógyítja (is). Rokon kifejezések Jeremiás könyvében: 8. r. 13. v., 12. r. 17. v., 14. r. 17. v. szabályos szerkezetekkel. Ezek visszhangja is itt-ott Adynál.

Hajlongni emerre, amarra:

„Önnön-valónktól félve félni
S elvegyülni törpe gyávákkal, . . .”

Nincs közvetlen bibliai indítása, hacsak nem vesszük tekintetbe Jób kve 3. részének 25. versét, mely a héberben és a latinban tulajdonképpen belső tárgyas szerkezet, de Ady Bibliájában mintha szabályosan inf. abs.-os szerkezet lenne: „. . . a mely félelemtől féltém, a jöve reám . . .” Ady szerkezete klaszszikusan tömör.

A csodák esztendeje:

„S engem elhagynak már azok is,
Aki eddig szívvel szíveltek.”

A szónak nincs megfelelője a héberben, sem a kifejezésnek a Bibliában. Adynak igen sikerült szószerekeze.

Az idegen arcok:

„Mint láncos rab, félve, bűnbánón,
Csak föl-fölnézve nézem őket.”

Az igekötők ismétlése miatt a máskülönben szabályos szerkezet átlagos ismétlésnek hat.

1912

A legszebb este:

„Esküdőzéseink már torkunkra fultak:
Szeretted szeretni a jelenő Múltat . . .”

Csak az igei vonzat érvényesül a hibás szórend miatt. Ady sajátja.

Dühödt, halálos harcban:

„Ott kinn a fegyver pusztít s dúlva dül . . .”

A mondat első fele ismétli a bevezető bibliai idézetet. Az inf. abs.-os szerkezetnek nincs mása a Bibliában, a szónak is távoli rokonai. Ady alkotása mintaszerű.

A nagyranőtt Krisztusok:

„S hogy egykor eggyé egyesülnek
Az új világok, az új birodalmak.”

Sajátos és kifejező, az irodalomban nincs előzménye.

A tavasznak alkonyata:

„Lezsáklázott arcok jönnek elébem,
Kérdezgetik, szabadulni szabad?”

Ritka ez a bővítés nélküli tömörség a főnévi igeneves szerkesztésben. Irodalmi előzményére nem leltem.

Kidalolatlan magyar nyarak:

„Járom a mezőt, járva-járom,
Ezernyi nyár leigáztottját, . . .”

A héberben gyakran וַיֵּלֶךְ igének piél alakja fejezi ki a gyakoritást, igeneves szerkezete is, mint a Sámuel II. kve 13. részének 19. versében: $\text{וַיֵּלֶךְ הַלֵּךְ וַיַּעֲקֹב}$ LXX: $\epsilon\pi\omicron\rho\epsilon\upsilon\theta\eta \pi\omicron\rho\epsilon\upsilon\mu\acute{\epsilon}\nu\eta \kappa. \kappa\rho\acute{\alpha}\theta\omicron\upsilon\sigma\alpha$. Ezt a Vulgata így adja vissza: *ibat egrediens*, ami nem éppen rossz latinság (praet. impf.). Ady Bibliája azonban így: *menten-megyen vala*. Ennek a sokhasználatú magyar szónak nincs közvetlen megfelelője a héberben, de a kifejezésnek többféle módja. Adynak ez igen jó alakítása.

Az új Kísértet:

„De lelkiem és e bús magyar föld
Új Kísértetét várva-várja. . .”

Ennek a remek szerkezetnek a forrása a 40. zsoltár 2. verse: $\text{קָוָה כִּי־יֵי דְהוָה}$ A LXX-ban: $\tau\rho\omicron\mu\acute{\epsilon}\nu\omega\nu \delta\pi\acute{\epsilon}\mu\epsilon\upsilon\alpha \tau\acute{o}\nu \kappa\upsilon\pi\iota\omicron\nu$. A Vulgatában: *Expectans expectavi Dominum*. A zsoltárosok révén egyike a legrégibb és legelterjedtebb szerkezeteknek. A Keszthelyi- és a Kulcsár-kódexben egyezően: *Varwan varam een wramath* . . . Így jelenik meg először nyomtatásban, Benczédi Székely István Soltárjában, 1548-ban: *Varuan varam az Urat* . . . A zsoltárok szövegében, mint kései műveikében, eredetileg sincs sok ilyen szó szerkezet, és még kevesebb jutott ebből a Vulgatába, Székely mégis rá három ízben él a hagyományos fordítás lehetőségével. Károlyi is félre teszi itt az egyformásító Tremelliusát (Constanter expectavi Jehovam . . .) és a középkori magyar hagyományt folytatja: *Várván vártam az Urat* . . . E hagyomány ereje akkora volt, hogy Szenczi Molnár Albert zsoltárainak kidolgozásában nem követte egyoldalúan Bézát (Après avoir constamment attendu . . .), hanem az általa kétszer kiadott Károlyi-biblia szövegét is tekintetbe vette: *Várván vártam az fölséges Urat* . . .⁹ Így énekelték a reformátusok, s így tanította kisebb tanuló társainak Ady, a kisdíák is. Nem is annyira a Biblia olvasása útján lett e kifejezés annyira elterjedt, mint éppen a zsoltáréneklés által.

Levél-féle MórícZ Zsigmondhoz:

„Öreg-ifjú Zsigám, sok mindent hallhattál,
Hallva, nézve, írva sok-sok-sokat adtál.”

Erősen emlíkeztet Ézsaiás kve 19. részének 22. versére, amint láttuk, de abban belső bővítés is van, viszont kevesebb a külső. Itt is a bővítések következtében borul fel a szórend és esik szét a szerkezet a húzóerők által. Ezt fejezi ki a két alkotóelem közti vessző. Pedig lett volna különb illető Jeremiás könyve 31. részének 18. versében: $\text{שְׁמֹעַ שְׁמַעְתִּי}$ szabályos szórenddel. A LXX-ban belső tárgyas paronómázia: $\acute{\alpha}\kappa\omicron\upsilon\eta\nu \eta\kappa\omicron\upsilon\sigma\alpha$. A Vulgatában: *Audiens audiui* . . . Ezt követi Károlyi is: *halván hallottam*. Ady Bibliájában: *Halván hallottam* . . . Ennek szövege Mózes II. kve 22. rész 23 versében: *meghallgatván meghallgatom* . . ., a 23. rész 22. versében: *ha hallgatván hallgatándod* . . . Említhető még Ézsaiás könyve 6. részének 9. verse, meg a reá utaló evangéliumi versek.

En, szegény magam:

„Szeretlek halálos szerelemmel,
Te hű, te jó, te boldogtalan, . . .”

⁹ APRILY Lajos–ÁROKHÁTY Béla: Szenczi Molnár Albert. Bp. 1939. 18. sk.

A mondat zártsága és teljessége azt jelzi, hogy a meglevő, alkalmas elemekből igeneves szerkezet építésének a szándéka sem volt meg.

Margita élni akar:

„S nagy esküvel esküdjünk vakmerőt . . .”

Ezékiel 21. rész 28. versében belső tárgyas alakja: *esküt esküszik*, de ez a magyar fordításban nem ilyen kifejező. Ady konstrukciója.

...
„Hát ezután rohanvást rohanunk . . .”

A héberben ilyen kifejezésárnyalat nem létezik; forrása inkább a kuruc költészet. Kifejező.

...
„Margita a nagy Hídnak szállt repülve, . . .”

Történetesen Jeremiás könyve 48. része 9. versében két rokon hangzású igéből **נָסַח נָסַח** van egy paronomáziás, máskülönben szabályos szó szerkezet **נָסַח נָסַח**, melyet azonban a magyarban hiánytalanul áttenni nem lehet. Károlyi ügyesen leegyszerűsítette: *el röpülvén el röpül*. Ady így olvashatta: *elrepülvén elrepül* . . .

...
„Íme, itt egy gyermekes amazon,
Ki vár, várós, várják s nem várhat várva . . .”

Ez a második elvetélt alakzat, de mint láttuk, kettő jól sikerült.

...
„Jég-muzsikás kacajjal kacagott . . .” Ady alkotása.

...
„S az emberek mertek merni s bomoltak.”

A szórend felforgatásával a „merni” kiemelése megszűnik.

...
„S szidván erkölcsét mi is e Száznak:
Lázadni is csak én bennem lázadnak.”

A meglehetősen nagy bővítés ellenére is erős a „lázadni” kiemelő hangsúlyozása, az előzővel szemben.

1913

A veszélyek Istene:

„Kinek parancsul így parancsolódott . . .”

Szabályos és ügyes szerkezet, de a szavak hosszúsága miatt nehézkes. Szecessziós.

Valaki útravált belőlünk:

„S kit udvarunkban udvaroltunk . . .”

Az ige szokatlan vonzata zavar; hosszú szavak; szecessziós.

Holnap talán elküldöm:

„És szánva-szánom vén magamat . . .”

1899-et ezzel kezdtük.

1914

Könyörgő májusi levél:

„..... mióta a szemedben
Sorsom villant és százszor *szenvedetten*
Szenvedem a te odatlan sorsod . . .”

Ady sajátos konstrukciója. Van benne némi erőszakoltság.

Eltemetem szemem látottjait:

„Be jó hajadba világokat zárni,
Tekintetimet, kiket *lesve-lesnek* . . .”

Ady egyik legsikerültebb kifejezése, a hagyomány vonalán alkotva.

1918

A föld ébresztése:

„Homlokod hideg verejtékét
Töröld le néma-hökkenőn
S aztán szemeid *nézve-nézzék*
Az Istent . . .”

Ézsaiás könyve 6. része 9. versének a fordításába, mint láttuk, a „néz, megtekint” ige is belekeveredik, de a magyar fordításokban ezt a szerkezetet nem találtam, bár a hébernek van erre is külön szava. Ez itt nyilván Ady sikerült alkotása – a hagyomány útján.

Krónikás ének 1918-ból:

„Itt régi átkok *mélyesre mélyülnek* . . .”

Ezt Ady minden valószínűség szerint a közbeszédben előforduló „mélyes-mély” kifejezésből alkotta. A Bibliában nincs nyoma.

A harcok kényszerültje:

„Nem kívánta lelke-teste,
De *harcolni mégis harcolt* . . .”

A szerkezetnek mind a bekötése, mind pedig belső bővítése igen sikerült. A bibliafordításokban nem található.

Éltünk vagy nem? II.:

„Mocsok a szívünk és agyunk,
Sírván siratjuk, hogy vagyunk . . .”

Ha a Magyar Pimodánból a „*sírással siratom*” kifejezést ideveszem, együtt van mind a három változat. Közvetlen forrása Jeremiás próféta könyvében. A 13. rész 17. versében: דמעה דמעה a LXX-ben zavaros szöveg, a Vulgatában: *plorans plorabit*, Károlyinál: és *sírván sir* . . ., amint Ady is olvasta Bibliájában. A 22. rész 10. versében: ככו בכו ללהך LXX: *κλαύσατε κλαυθμῶ τ. ἐκπορ*. A Vulgatában lapon: *plangite* eum qui egreditur, Károlyinál: „hanem *sírván sirassátok* az ki az rabságra vitetik . . .”, amint Ady is olvasta.

„S hogy *tudunk*, mit se *tudva* . . .”

Szintén jeremiási: a 13. rész 12. versében: לנרע לנרע LXX: *Μὴ γνώτες οὐ γνωσόμεθα*. A Vulgatában: *nunquid ignoramus*- igen jellegtelenül, Károlyinál: avagy *nem tudgyuké* . . . – szintén jellegtelenül, az eredetihez képest. Nem is egy változata van ennek. A verssor szétesett.

Ásít a tükör: „Bámultuk bámulóan egymást . . .”

Ez is körülményes és lefokozott.

Menekülés az Úrhoz: „Imádkozunk, hogy *higye higyük* . . .”

Ady sikerült alkotása, nem is ószövegségi jellegű.

A nagy Híd: „Ma néktek fogok *gyónva gyónni* . . .”

Szabályos és kifejező. Ady alkotása, hagyományos szerkezet.

Az utolsó hajók:

Ha messzebből nézem: „Nem vagyok otthon s még nem messze
És máris majdnem *látva-látok* . . .”

„Majdnem látva-látok” nincs. Van: alig látok, látok, jól látok és látva látok s ez abszolút.

Alszik a magyar: „Minden fajtát szeretek és *áldva áldok* . . .”

Józsue könyve 24. része 10. versében: **יְבִרֵךְ בְּרוּךְ אַתָּה** a külső bővítés miatt az inf. abs. hátra-csúsztott. A LXX-ban kettős acc. vonzat: *Εὐλογίαν εὐλόγησεν ὑμᾶς*. Vulgata: *sed e contrario per illum benedixi vobis . . .* Károlyi: „*meg álda meg áldván* titeket . . .” Ilyen egyszerű szerkezetben ez a szórend feltűnő, de ritka is a magyar fordításokban. Ady szövegében így: „*megáldván megálda* titeket . . .” A fordítói konvenciók és következtetlenségek érdekes példája 132. zsoltár 15. versének sorsában: **צִדְדָּה בְּרַךְ אַבְרָהָם**. LXX: *τὴν θήραν αὐτῆς εὐλογῶν εὐλογήσω*. AVulgata: *Viduum eius benedicens benedicam . . .*, — megtagadva a jó latinságot. A Kulcsár-kódexben: *aldwan meg áldom . . .* Károlyi: az ő eleségét *meg áldom* gazdagon . . .¹⁰

Papp Viktor valceréhez: „Ha *futva is futunk*,
Piroslik az utunk . . .”

Szabálytalan a szórend: az „is” nem lehet itt belső bővítés. Maga a kifejezés gyakori az irodalomban.

Iffúság babonás hitével: „Makacs *húzdssal húzom* az életet . . .”

Nem rossz Adynak ez a sora, de „*húzva húzom*” még jobb lenne, mert rövidebb. Ez a kifejezés két árnyalata.

Strófák május elsejére: „(Hittel *hiszem*)” Ady mintaszerű szerkezete.

A kezdet siratása: „Milyen búsak, esettek,
Kik most *kezdenek kezdeni* . . .”

Ezzel a szórenddel csak közönséges, és mint ilyen: furcsa mondat. A szecesszió!

¹⁰ R. KITTEL: Biblia Hebraica. 1933. A *Rahlfs*: Septuaginta I–II. 1949. *Biblorum Sacrorum nova editio*. Róma 1959. JAKUBOVICH-PAIS: Ó-magyar olvasókönyv. B. 1929. VOLF Gy.: Nyelvemléktár I–XV. Bp. 1874. stb. Ady Endre: Összes versei. Athenaeum é. n.

3. Az „ó-frigyláda”.

Az a nyelvi hatás, melyet végigelemezünk, Adyt élete egész folyamán érte, az első templomi és iskolai énektől az utolsó, tragikus összeroppanásig. Nem hiányzott ez tudatosabb irodalmi eszmélkedéséből sem, amikor a magyar nyelvi hagyomány útját járta Balassitól Aranyig. Erre rétegződött rá a Biblia olvasásának közvetlen hatása. S amint a középkori magyar gyarapította nyelvét a szent szövegek sajátos kifejezéseivel, Ady is, felismerve e szövszerkezetek nyelvi és stílusértékét, már tudatosan építette velük költői nyelvezetét. Így írhatta erről Horváth János nagyon jellemző sorait: „Van nyelvének . . . valami suggestív ereje, mely támogatólag kíséri, erősíti symbolumai, sejtelmes látomásai hatását. Oly tulajdonság ez, mely híven egész költészete lényegéhez, elsősorban nem az értelemhez szól, nem a tudatosítási tevésközeivel dolgozik, hanem csak mint egyszerű érzéklet hat a tudat megkerülésével, közvetlenül önt át bizonyos hangulatot. Ez a nyelv nem mint fogalmi jegyek s kapcsolataik kifejezője vesz részt érezhetően az összbemnyomásban, hanem különösen mint hangbemnyomás, mint zene.”¹¹ Nem kétséges, hogy az elemzett szövszerkezetek, mint a legkiemelkedőbbek a bibliai eredetű nyelvi hatások között, egyéb nyelvi és stílusjegyekkel, fontos alkotói a költő nyelvének.

Az elemzésben a versek megjelenésének időrendjét követtük. Ebből azt kell meglátnunk, hogy Ady akkor is, amikor még a hagyományos irodalom mezején bolyong, merít a nagy történelmi hozadékból, s nem is csak konvencionális elemeket. Már ekkor feltűnnek a nyelvi problémák is, és látszik az is, hogy tudatossága viszonylagos. Mevlátta már e szövszerkezeteknek mind a három magyar formáját. Ekkor még nem tudta, hogy ezek minő jelentőségre jutnak versírásában s hogy ő egy egész koráramlat ellenében indult el. Ezt a különösséget azonban kortársai hamar észrevették. A bibliai kutatás terén ugyanis az indogermán nyelvekre épülő nyelv- és irodalomtörténet művelői közül sokan hadat üzentek a magyar bibliafordítás eredetiségének, a nagy magyar nyelvi hagyománynak. Az 1975-i bibliafordításokban már alig-alig találunk valamit is ebből.¹²

Ha végigkísérjük Ady éveit, a lassú indulás után nagy felgyorsulást észlelünk. A fordulat párizsi útja 1904-ben és az ezt követő utazások igen sok hatása. Ezeknek az éveknek egyikében, talán éppen 1906-ban kezdi intenzíven olvasni a Bibliát is. A legtöbb bibliai szövszerkezetet 1908-ban és 1909-ben írja le. S ekkor kezdi ellátni verseit bibliai idézetekkel. A francia szimbolizmus készítette őt a bibliai szimbólumok megértésére és újabb nyelvi hatások felvételére. Az is, amit a modern művészet izgalmas fordulataiból Párizsban észlelt, nem mellékes a minden iránt érdeklődő költő fejlődésében. Az impresszionizmusa ellenére is szimbólumteremtő Rodin megerősítette őt költői távlataiban. Gauguinnél a nem differenciált, ősi embervilágnak az igazságát, vele az új világlátás szükségszerűségét látta meg és a festő sorsában a súlyos vállalások kényszerét. Nem a divatosra való átállás volt ez az ő részéről, hanem szenvedelmével egyenlő izzású új stílus kialakítására való predesztináltság elfogadása, ha kell, mindennel szemben is. Ezért lettek szemében rokonszenvesek a Biblia olyan hősei is, mint Jeremiás, kiből a népért küzdő harcost, a hazafit és nem utolsó sorban a költőt tisztelte.¹³

A nagy évekre jött a megereszkedés időszaka. A Biblia nyelvi hatása nem szűnik, csak éppen nem friss már. A szövszerkezetek ismétlődnek is, és néha mesterkéltek a kor ízlése szerint, vagy éppen kényszeredettek, de mindvégig születnek újak is. Az ő titkolt műhelyében ott volt az ő egyik legfontosabb szerszáma: „a vén diák kedves Bibliája”.¹⁴

¹¹ HORVATH János: Ady s a legújabb magyar lyra. 1910. 51. sk.

¹² KOVALOVSKY M.: A fiatal Ady nyelvének és stílusának jellemzői. 1957. MNy 53. 351–68. KÉRI Pál: A. E. szociális gyökerei. Nyug 1909. 10–11. sz. 526. sk. VARGA József: Ady útja az „Új versek” felé. ItFüz. 40. Bp. 1963.

¹³ LACZKÓ Géza: Ady költői nyelve. Nyug 1909. 10–11. sz. 569–86. sk.; DÓCZY Jenő: Ady művészetéről. Nyug 1919. I. 234–240.; TAKÁCS Pál: Ady E. bibliai látása. MZsSz 1934. 6–12. sz. 354–361.; VARGA József: Ady képzőművészeti érdeklődése. ItK 22. 289–302.; SZEMERE Gyula: A. E. költői stilsztikája. Pécs 1941. A. E.: Összes prózai művei VIII. 1968. 211. sk.

¹⁴ ADY L.: i. m. 153. sk.

ADY TAGOLÓ VERSÉNEK TÖRVÉNYSZERŰSÉGEIRŐL

1. ELŐZMÉNYEK; NÉMI TERMINOLÓGIAI TISZTÁZÁS

Tagoló verselésről általában és Ady tagoló verseléséről különösen már nem keveset tudunk, első sorban Németh László és Vargyas Lajos jóvoltából. Németh L. többek között kiemelte a tagoló versnek az élő beszéddel való kapcsolatát, benne az értelmi tényezők ritmusképző szerepét, s megkülönböztette a tagoló verselést az ütemező (ún. „magyaros”) verseléstől, az ütemezést a tagolás határesetének, elmerévítésének minősítve.¹ A verselésnek főként a zenei ritmusképző tényezőire világított rá Vargyas Lajos: a magyar zenében és versben a hangsúly független a szótag hosszúságától, sőt sokszor rövidüléssel jár; a szólamot és a sort lassuló tempóban mondjuk ki; az ütemező vers fél-sorain belül úgy helyezkednek el a mellékhangsúlyok, hogy kiegyenlített időtartamú, „hosszabbról rövidebbre menő” szótagszámú egységeket alkossanak.² (Ezt ő tagolásnak nevezi, tágabb értelemben használva a szót, de a törvényszerűség a szűkebb értelemben vett tagoló versre is érvényes.)

A tagolás és az ütemezés közötti különbséget azonban Németh László nem fejtette ki részletesen, s verstani irodalmunkban gyakorlatilag egybemosódott a „tagolás” és a „magyaros ritmus” fogalma. A tagolás fogalmának tisztázását kíséreljük meg az alábbiakban.

Csak Ady tagoló verselésével foglalkozunk. Verseinek túlnyomó része tagoló (amellett, hogy idő-mértékes is), költészete tehát páratlan lehetőségeket kínál arra, hogy gazdag és egynemű anyagból vonjuk el a tagolás törvényszerűségeit. (Rendszeresen egyelőre csak az első négy kötet – *Új versek*, *Vér és arany*, *Az Illés szekerén*, *Szeretném, ha szeretnének* – anyagát dolgozhattuk fel.) A tagolás alapvető magyarázó elvének – mind Németh L., mind Vargyas gondolatmenetétől, ill. terminológiájától eltérően – a hangsúlyt (pontosabban: az értelmi és a zenei hangsúlyozás sajátos egységét) kell tekintenünk, ezt érezzük a legtermékenyebbnek az összefüggések feltárása szempontjából. A jelenségek csoportosításában igyekszünk éreztetni azt a szerepüket, amelyet a ritmus változatossá tételeiben játszanak, a hangsúlyos-creszkedő verselést fenyegető egyhangúsággal szemben.

A tagoló verselésben értelmi és zenei hangsúlyt különböztetünk meg. Értelmi hangsúly az értelmileg összetartozó szavakból alakult szókapcsolat (szólam) élén áll, az illető szavak összetartozását és a szókapcsolat mondatbeli súlyát érzékeltető hangsúly (esetleg egyetlen, kiemelt szó hangsúlya). A zenei hangsúly (lückető) a vers ritmusának folyamatosságát, arányosságát biztosítja; vagy az értelmi hangsúlyhoz csatlakozik és azt kiemeli, vagy az értelmi hangsúlyok között helyezkedik el, mellékhangsúlyként. Az általunk megfigyelt jelenségekben mind az értelmi, mind a zenei (csak-zenei) hangsúly érzékeltetésének három tényezője szerepel: a hangerő (nyomaték), a hangmagasság (ill. annak emelése) és a szünet (amely a hangsúlyos szótag előtt áll). Gyakorlatilag nem feltétlenül érvényesül mindig mindhárom tényező, kivált a csak-zenei hangsúly (mellékhangsúly) esetében, amelyet sokszor „inkább érezni, mint hallani” (a többi sor ritmusának analógiájára).

¹ NÉMETH László: A magyar ritmus. In: *Az én katedrám*. Bp. 1969. 19–22., 65. Lásd még uő: A szórendről a versig. In: *A kísérletező ember*. Bp. 1963. 399–411.

² VARGYAS Lajos: A magyar vers ritmusa. Bp. 1952., különösen 50–59., 65., 187–195., Adyról 181–185. Lásd még uő: *Az Ady-versek ritmusához*. It. 1976. 952–980.

Mielőtt a tagolás vizsgálatába fognánk, világosan el kell határolnunk tőle a hangsúlyos-ereszkedő lejtésű verselés másik, ismertebb, merevebb fajtáját, az ütemező („magyaros”) verselést. Abban a sorok egymásnak megfelelő ütemei (4+maradék esetében), ill. a megfelelő félsorok (5 + 5, 5 + 6, 6 + 5, 6 + 6 esetében) mindig ugyanannyi szótagból állnak, az ütemkezdő (félsorkezdő) szótagok pedig *helyzetüknek megfelelően* hangsúlyosak, ehhez a zenei rendhez kell alkalmazkodniuk az értelmi hangsúlyoknak; ez természetesen konfliktusokra vezet. – A zenei és az értelmi ritmusképző elv közötti feszültséget élezte szinte antagonisztikus ellentét a Gábor – Négyesy vita, amelynek egyoldalúságai máig éreztetik hatásukat. Pedig ellentétük (ha egyáltalán az) csak az ütemező verselésben jelentkezik. Ady a tagolásban épp azt a ritmust találta meg, amelyben segítik egymás érvényesülését.

Ez a tagoló ritmus „a kötetlen nyelvben levő ritmustörekvések sűrűsödése, kikristályosodása”.³ Többek között annyiból is, hogy a kötetlen nyelvben a zenei tényezők nyilvánvalóan az értelmi összefüggések érzékeltetését szolgálják, sohasem annak ellenében hatnak. – Költészetünkben alighanem Ady közelítette meg legjobban az élő magyar beszéd természetes zenéjét.

2. MI A TAGOLÁS?

2.1 Két példa

Két, egymástól eltérő jellegű példát vegyünk szemügyre, hogy együtt találjuk a tagolás meghatározásához szükséges jelenségeket. Az első, a *Mai próféta dtk* 1–2. versszaka, igen könnyen tagolható. A második, a *Bolyongás Azúr-országban* 3. versszaka, már bonyolultabb ritmusú; tagolásának módját Latinovits Zoltán előadása hitelesíti, amelyet híven igyekszünk – az adott szempontból – visszaadni.⁴

Példánkban aláhúzással jelöljük az értelmi hangsúlyt (a hangsúlyos szótag első betűjét)⁵, / jellel a taghatárt (s egyszersmind a rá következő zenei hangsúlyt). Az 1. példában a pontozott aláhúzás a „szaporázó” tagokat (a túlnyomóan 2 szótagosak között álló 3 szótagosakat) jelzi; a szaporázásról lásd alább, 3.2.

Alá/zottnál/ jobban al/lázva
 Vizsgálo^um/ szíve^m/ iz^mom,/ ked^vem:
 Hol a/ próféta/ örült/ láza,
 Mely/ föld^rjög^g/ to^mbol az/ Égre?
 Hát már az/ átkok/nak is/ vége?

Úgy sza/kadtunk/ be a/ Pokolba,
 Mitha/ korbácsra,/ téri/tésre
 Dühünk,/ hangunk/ so^hase lett./ volna.
 Öldöklő/ angya/lai az/ Úrnak
 So^ha így/ meg nem/ ölte^k/ Múltat.

³ NÉMETH László: A kísérletező ember. 402.

⁴ Ady-lemezén, sajnos, nem szerepel; rádióadásból rögzítettem. – Annak a többletnek, amelyet Latinovits Ady-tolmácsolásai legkiválóbb előadóművészeinkéhez képest is köztudomásúlag nyújtanak, egyik tényezője épp a tagolás lényegének, az értelmi és zenei hangsúlyok összjátékának az érzékeltetése. Sokat is tanultam tőle a tagolásról; az ő előadásmódja vezetett rá a „zéró tag” létének felismerésére, általában a merészebb, aránytalanabb szótagszám-kombinációk szerepére a tagolásban. Igen lényeges, hogy Ady prózai szemelvényeinek előadásában is érzékeltet bizonyos tagoló ritmust. – Interpretációi természetesen nem használhatók semmiféle elmélet iskolás illusztrációjának, nem szoríthatók a tagolás itt kifejtendő felfogásának keretei közé sem (kivált ami a tagok számának következetes azonosságát illeti).

⁵ Az értelmi hangsúlyok fokozatainak vizsgálatába nem bocsátkozhatom; épp a hangsúly-arányok érzékeltetése miatt nem is jelöltem pl. az 1. példa 3. sorában a 2. tag értelmi hangsúlyát, amely szinte eltűnik az 1. és a 3. tag erős nyomátéka között.

És men/tünk a/ csillagos/ éjben
 S, meg/ünk, / amíg/ élünk./
 Őh, / csodálatos/ Azúr-or/szág:
 Őh, / Élet, / milyen nagy és/ szép
 Minden/ tájad, / melyet el nem/ érünk.

2.2 Példáink tanulságai

2.21 Minden sor 4 tagra tagolódik. Nemcsak a legsimábban tagolható 9 szótagosak, hanem a 10 szótagos (1. példa 9. sora, 2. példa 5. sora), a 8 szótagos (2/4. példásor), sőt a 6 szótagos is (2/2. példásor). Az utóbbinak a végén egy bő tagnyi szünetet tart az előadó a 3. tag vége után. Nem véletlenül, mert az előző két strófában is ugyanilyen szünetet tartott a 2. sor végén – és nem is önkényesen, mert a 2. sor vége mindegyik strófában nyugvópont, az első két sorra ráfelel a másik három. Ezt a sorkiegyenlítő sorvégi szünetet, amelyet Ø formában jelöltünk, teljes joggal nevezhetjük „*zéró tag*”-nak.

2.22 A tagok *szótagszáma* 0-tól 4-ig terjedhet, *időtartamuk* viszont fizikailag nagyjából kiegyenlítődik, pszichológiailag pedig (költő és olvasója, ill. előadó és hallgatója számára egyaránt) azonos. A tag tehát – mint a verssor ritmikai részegysége – *időegység* is! – Ennek megfelelően a *sorok időtartama* is hozzátétőleg azonos, az adott strófán belül.

2.23 A taghatárok függetlenek a *szóhatároktól*. Természetes, hogy több rövid szót egybefoghat a tag (1/5. Hát már az), más szavakat viszont kettévág a taghatár (1/1. Alá/zottnál; 2/3. Azúr-or/szág; méghozzá nem is a szóösszetétel varratánál vágja el!), sőt a szó egyik felét egy másik szóval rekeszti egy tagba (1/1. jobban a/lázza). Tehát: lehet a szó a tag része és a tag a szó része.

2.24 Független a taghatár a *nyelvtani szerkezet* (szókapcsolat) határától is; nem a szókapcsolat mindenkor első szótagja kezdi a tagot, hanem *hangsúlyos* szótagja, s a hangsúly előtt álló szócska – pl. névelő – az előző taghoz simul (2/1. És men/tünk a/ csillagos/ éjben).

2.25 A tagok nem állnak össze felsorokká, vagyis *nincs metszet* a sor közepén (mint a 8 vagy 10–12 szótagos ütemező sorokban). Előfordul, hogy a 2–3. tag közötti határ szó közepére esik (1/5. átkok/nak is; 1/9. angya/lai az), tehát csak zenei hangsúly, mellékhangsúly jut a 3. tagra.

2.26 Az *értelmi hangsúlyok* tehát nem alkalmazkodnak se metszethez, se egyéb zenei rendező tényezőkhöz. Leggyakrabban valóban az 1. és a 3. tagon helyezkednek el, de ezeken sincs mindig értelmi hangsúly, viszont jut bőven a 2. és 4. tagra is, az 1/5. példásorban épp csak erre a kettőre.

2.27 Az *értelmi hangsúlyok* egyúttal mindig *zenei hangsúlyok* is (a 2/1. példásor elején és a 2/5. közepén található kivételtől lásd alább, 2.62). Általában kevesebb a sorban az értelmi hangsúly, mint a lüktető, ezért adódnak „csak-zenei” hangsúlyok (mellékhangsúlyos taghatárok) is.

2.3 Arany László mint távolabbi előd; a népryelv korszerű ritmikai vizsgálatának szükségessége volta

Meghökkentő, hogy a fenti tények java részét idestova 80 éve megfogalmazta már Arany László, „a magyar hangsúly” törvényszerűségei gyanánt, a vers ritmusa szempontjából értékelve az élő beszéd ritmusából leszűrt tanulságokat, *Hangsúly és ritmus* című tanulmányában.⁶ Megállapította, hogy a szünetek és hangsúlyok több szóból álló „hangtani” egységekre, „izületekre” osztják a mondatot, s ezeknek az egységeknek a határai nem a nyelvtani határokhöz igazodnak: „Voltegerszeregy szegényember annakvoltegy felesége meg háromfia” (i. m. 361.). Az izület legfőljebb 4 szótagos, tehát a 4 szótagnál hosszabb szónak vagy az izület végére került, a 4 szótagnyi keretbe teljesen már nem férő szónak az utolsó szótagjai már új izületet kezdenek: „cifranyomo/rúság” (i. m. 376.). Így a szó közepén álló izületkezdő szótagra másodrendű hangsúly („félhangsúly”) kerül (i. m. 378.). A hangsúly „nincs kötve szótörzsekhez, sem egyes szótagokhoz, hanem a szavak sorakozásához képest hol itt, hol ott helyezkedik el” (i. m. 381.).

⁶ ARANY László: Válogatott művei. Bp. 1960. 357–384. – Rádásul kijelenti tételeiről, hogy „egyik sem mondható éppen új fölfedezésnek”, mert már Fogarassy János leírta őket – 1860-ban!

Arany László ma is időszerű tételei feltehetőleg azért nem tudták megtermékenyíteni a magyar verstant, mert verstani tanulságait az *ütemező* vers ritmikai vizsgálatában igyekezett értékesíteni. Ez a verselési mód pedig akkor már kezdett háttérbe szorulni költői gyakorlatunkban, s fokozatosan a verstan érdeklődése is lohadt iránta. Nem véletlen, hogy Arany László örökségét egyedül Horváth János tudta igazán hasznosítani, vagyis továbbfejleszteni; neki köszönhetjük azt a lényeges kiegészítést, hogy a „hangsúlyközők” egyenlőségét nem szótagszámuk, hanem *időtartamuk* adja.⁷

2.31 Arany László kiaknáztatlanul maradt megfigyelései azért is lehetnek olyan „modernnek”, mert a beszélt nyelv, méghozzá a népnyelv vizsgálatára épültek. Ha a vers ritmusának elemzésében hasznosítani akarjuk a „kötetlen” nyelv ritmusának tanulságait, nem szabad megfélemednünk arról, hogy a népnyelv a köznyelvhez képest már átmenet a kötöttség felé, már benne is „sűrűsödnek, kristályosodnak” a beszélt nyelv zenei sajátosságai; a népnyelv a beszélt nyelv legzeneibb formája.

Ami az énekelt népdal vizsgálata jelent az *ütemező* verselés elmélete számára, azt jelenthetné a beszélt népnyelv korszerű ritmikai vizsgálata a tagoló verselés elmélete számára. A nyelvtudomány itt igen nagy segítséget adhatna a verstannak.

2.4 A tagoló sor meghatározása; a strófaszerkezet

A fentiek után megkísérelhetnénk meghatározni a tag fogalmát. Csak hogy *tag* önmagában véve – nincs. Nincs olyan 1–4 szótagos szó vagy szókapcsolat, amelyre azt mondhatnánk, hogy „ez tag” – ahogyan konkrét példák képviselhetik a jambust vagy bármely más verslábát. Az időmértékes verselésben a versláb (s bizonyos fokig az *ütemező* verselésben is az *ütem*) a konkrét, elsődlegesen meghatározható egység, s a verslábak (*ütemek*) kombinációjaként határozhatjuk meg az adott sortípust mint magasabb egységet. A tagoló ritmus nem szintetizál, hanem analizál; a tagoló versnek a tagoló sor az elsődleges, önálló ritmikai egysége; a tagok csak a sor részeként, a sor egészéhez és egymáshoz való viszonyukban kapnak létet és értelmet mint ritmikai részegységek. A tagoló sort kell tehát meghatároznunk.

Ady tagoló verssora olyan ritmikai egység, amely *adott számú szótagból* áll s amelyet *adott számú lüktető* (zenei hangsúly) oszt legfőljebb 4 szótagú ritmikai részegységekre (*tagokra*), a *szöveg tartalmából adódó*, benne szabadon elhelyezkedő *értelmi hangsúlyok* alapján, hozzájuk igazodva (részben velük azonosulva és őket kiemelve, részben pedig közéjük iktatódva).

A *sorok szótagszáma* a *strófaszerkezetben* van megadva. *Lüktetőik* (zenei hangsúlyaik) s egyzersmind tagjaik száma *Adynál általában négy*;⁸ az ettől eltérő változatok (4 és kevesebb tagú sorok szabályos váltakozása, ill. következetes 3-as tagolás) szintén a strófaszerkezettel járó adottságok.⁹ A ritmikai részegységek terjedelmének 4 *szótagos* felső határa közös sajátága a magyar hangsúlyos-ereszkedő vers kétféle – tagoló és *ütemező* – típusának.

A fenti meghatározásban csupán két – a mindenkor strófaszerkezeten kívüli – kötöttség szerepel: a sor tagjainak száma s a tagok szótagszámának felső határa; ez utóbbi korlát mögé is ötféle szótagszám s azoknak gyakorlatilag kimeríthetetlen kombinációs gazdagsága fér.

2.41 A strófaszerkezetnek tehát különös jelentősége van Adynál. Sortípusai (tagolás szempontjából) nincsenek; nem beszélhetünk 3–2–2–2-es, 3–3–2–1-es, 4–1–2–2-es stb. típusú sorról, hiszen a sor tagolása mindig az adott szövegtől függ. A sor viszonylagos állandóságával szemben azonban nemcsak „lefelé” a tagolásnak a variációs lehetőségei, hanem „felfelé” a strófaszerkesztés

⁷ HORVÁTH János: Magyar ritmus, jövevény versidom. Bp. 1922. 22–23. skk.

⁸ A 4–4 lüktető szabályának verstörténeti hátterére, „ősi négytagú versünk”-re és ugor gyökereire utal GÁLDI László: Ismerjük meg a versformákat. Bp. 1961. 37.

⁹ Ez a meghatározás tehát – a viszonylagos egyszerűség kedvéért – csak az állandó strófaszerkezetű versekre vonatkozik. A tagolás fő tendenciája (értelmi és zenei hangsúlyok összjátéka) azonban világosan érvényesül számos olyan Ady-versben is, amelynek strófaszerkezete rapszodikus felállás (vagy teljesen hiányzik), s amelyben egyúttal a sorok tagszáma is bizonytalan (kétértelművé) válik vagy rendszertelenül váltakozik (pl. A *Hóvár-bérc*ek alatt). – A szabályos 3-as tagolásról lásd 4.3.

kombinációs lehetőségei is kimeríthetetlenek. Ady él is ezekkel a lehetőségekkel, ezért páratlanul változatosak a strófái.

Földessy Gyula¹⁰ az 1000 Ady-vers összességében 858 féle „versformát” különböztet meg, a strófák sorainak száma és szótagszáma, valamint ritmusuk és rímképletük szerint. Ha leszámítjuk az általa nem egyértelműnek minősített eseteket, akkor is 708 versformát találunk 892 versben. Közöttük – csak a sorok szótagszámát tekintve – ilyeneket: 5–7–9 (Be szépre nőttél bennem), 9–11–10–6 (Gyáva Barla diák), 6–7–9–3–10 (Szerelem és ravatal), 10–10–11–11–11–2–8–8–8–8 (Kín és dac) – stb.

2.5 Túl apró ritmikai egység-e a tag?

Eddig példáink alapján bizonyára számolnunk kell egy ellenvetéssel: nem mesterkélt, elvont konstrukció-e az így felfogott „tag”? lehet-e a versritmus tényleges, élő egysége egy ilyen apró, átlagosan két szótagnál alig hosszabb képződmény? (Ady leggyakoribb sora a 9 szótagos, ennél rövidebbek és hosszabbak nagyjából egyenlő arányban található verseiben, egy sor pedig állításunk szerint legtöbbször 4 tagra oszlik.)

Nyelvünk zenéje megengedi az ilyen apró osztást. „Minden két szótagnál hosszabb szó mindegyik páratlan szótagján mellékhangsúlyok alakulhatnak ki. . .”¹¹

Ady verselése pedig egyenesen megköveteli az aprózást. Ritka eset nála az epikus hömpölygés. Sokszor csupa indulat, robbanás a verse, zsúfolva hangsúlyokkal, a feszültség majd szétveti a 4 tagú sort:

Szeretnék/ fájdalom-/eset/ten/ Bujdosni,/ szökni,/ sírni,/ fájni./ De hogy/ ez a/ csürhe/ nevéssen? (A muszáj Herkules). – Az utolsó sor 4 hangsúlyának mindegyikébe annyi erő szorult, hogy maga elég volna egy egész sorra!¹²

Máskor a fájdalmas lírai hangulat zenéje csendül meg tisztán a mindössze 6 szótagnyi sor 4 hangsúlyával (a példa 1. sorában):

Száll,/ száll/ fekete/ Hold,/ Barna/ felhők/ pirultan/ égne/ Hulltán egy/ csúf,/ kóbor le/ányne/ (Fekete Hold éjszakáján).

Kedveli Ady a felsorolást; főleg emiatt gyakori eset, hogy a 4 tagkezdet egyszerűen kevésnek bizonyul a sor értelmi hangsúlyainak elhelyezkedésére. Egy tagba két azonos nyelvtani funkciójú, azonos hangsúlyú szócska kerül, tehát a tagon belül – a tagkezdő hangsúly mellett – még egy mellékhangsúly is keletkezik; ezt a jelenséget „tagtörés”-nek nevezhetjük.

Havas/ Krisztus-ke/ reszt a/ erdőn/ Holdas, nagy/ téli/ éjszaka/ kában (Krisztus-kereszt az erdőn).

Szélsőséges eset: Sehol,/ sehol a/ régi/ hajlék,/ Kődbe és/ éjszaka/ kába/ borult/ Rét, út,/ virág,/ illat és/ udvar,/ Kapu,/ hit, kedv,/ mámor, nóta,/ múlt (Az elsülyedt utak).

2.6 „Tagelőző” vagy „osztott hangsúly”?

Második verspéldánk (2.1, Bolyongás Azúr-országban) 1. sora Latinovits előadásában így hangzott: És men/tünk a/ csillagos/ éjben. Az 1. tag 2. szótagja határozott értelmi hangsúlyt hordoz; ez látszólag ellentmond vagy annak az állításunknak, hogy a tag mindig hangsúlyos szótaggal kezdődik (2.24), vagy annak, hogy az értelmi hangsúly mindig zenei hangsúly is (2.27). Volna eszerint a tagolásban auktakt, „tagelőző” (ad analogiam „ütemelőző”)?

¹⁰ FÖLDESSY Gyula: Ady-tanulmányok. Bp. 1921. 71–97.

¹¹ Lásd: SZENDE Tamás: A beszéd folyamat alaptényezői. Bp. 1976. 120.; ugyanitt találunk utalást e jelenség változataira is.

¹² Gondoljunk a felháborodás-csodálkozás ilyen kitörésére a mindennapi élet nyelvéből: Le-het-len! (mind a 4 szótag hangsúlyos). Vagy CSÚRY Bálint megfigyelései közül a „magasfokú indulatból” fakadó „sajátságos hullámzatos hanglejtés” ilyen példájára: Ne e/gyél meg,/ hallo/ d,/ ne e/gyél meg! – amelyben a hangsúlyos szótagok szeptimmal, ill. kvinttel magasabbak a hangsúlytalanoknál (A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. Bp. 1925. 13.).

2.61 Ez mennyiségi kérdés is. Az ilyen konfliktushelyzet ugyanis jóval ritkább, mint gondolnánk. A köztudatban, az előadói gyakorlatban – rossz beidegzések miatt – sok olyan sorkezdet él hangsúlytalanként, amely nyilvánvalóan hangsúlyt kíván, csak oda kell rá figyelni.

a) Olykor durva félreértés, ill. értetlenség mondatja hangsúlytalannak a sorkezdetet (alábbi példáinkban csak a szokványos előadásban elsikkadó, de valójában hangsúlyos szót emeljük ki):

Vadászgatnak múltamban a gondok: *|| Ki szoknyáért futkostam bolondot? (A cigány vonójával).* Vagyis: „kiféle-miféle” szoknyáért; az „aki”-ként való értelmezés már csak a kérdőjel miatt is képzelenség. – Mert úgy van, úgy lesz, nem kell ám ide *|| Valaki ember, igazán nagy, gazdag. . . (Néhai Vajda János).* A „senki ember” ellentétéről van itt szó, nem pedig olyan valakiről (határozatlan névmás), aki ember (állítvány).

b) Sokszor a páros, illetve az ismételt kötőszavak természetes nyomatéka sikkad el: *Sem uftóda, sem boldog! őse. . . – Vagy: Ha rám/dől a/ szittya ma/gasság, || Ha száz/ átok/ fogja a/ vérem, || Ha gátat/ tűr föl/ ezer/ vakond. . . (Az Értől az Óceánig).*

c) Ugyanígy kerül patvarba az egyszerű emfaticus hangsúly: *De az. új/varak/főle/pültek (Új várak épültek).*

d) Sokszor marad kihasználatlan annak a lehetősége, hogy az értelmi hangsúly nélküli sorkezdő szócskát teljes, önálló tagnak vegyük s így szabályos zenei hangsúlyt fejezzünk ki vele. Két szótagú határozószó esetében különösen könnyű realizálni ezt a lehetőséget (példáinkban most csak a kérdéses szó után következő értelmi hangsúlyt jelöljük):

Friné és/ Geno/véa/ rokon, || Mikor/ én csókolok./ Nem a/ némbert, || Én/ magamat/ csókolom/ */ (A Hágár oltára).* – A 2. sor elején a „Mikor én/ csókolok” tagolás konfliktust okozna a tagkezdet és az értelmi hangsúly között – a tagolás viszont emígy is tökéletesen „kijön”.

E példa 3. sorában látjuk, hogy egyetlen szótagú, értelmi hangsúly nélküli szó is alkothat önálló tagot a sor elején: *Én/ magamat/ csókolom/ / (nem pedig: Én ma/gamat. . .).* – Ugyanígy kiinduló példánk 4. sorában. Mely/ fölörjög, / tombol az/ Égre; a „mely” önálló tag, fel sem merül tehát a felütés-probléma.

S fennáll ez a lehetőség a Latinovits nyomán tagolt 2/1. példasorunkban is. Azt is lehetne így tagolni: *És/ mentünk a/ csillagos/ éjben.* (L. előadása egyébként nem is zárja ki határozottan ezt a lehetőséget.)

2.62. De ha erősen szűkíthetjük is a felütés-gyanús „konfliktushelyzetek” körét, még mindig bőven maradnak ilyenek. Tehát: olyan sorok, amelyek első tagjában az egy szótagú, értelmi hangsúlyt nem hordozó szócska értelmileg hangsúlyos második szótaggal kerül össze.

Névelő: S az *életünk/ furcsa ál/mítás (Másokért halunk meg).* Kötőszó: Szakad/hatok/ messze vá/rosha, || Vagy yissza/hódítom a/ falut (*Én fiatal maradok*). – Névmás: Kinek/ kegyetlen/ sorsa a/ harc/ || S ki gírva/ jár a/ ferge/tegben (*Harcos ember szíve*). – Határozószó: Már nem/ könnyes s/ nem félve/ rebben (*Hazavágyás Napfény-országból*).

Ilyenkor sincs azonban szükségünk a felütés (tagelőző) fogalmára. Valószínűleg az történik ezekben az esetekben, hogy *szétválk* a hangsúly két fő tényezője, a hangerő és a hangmagasság. *Hangmagassággal* emeljük ki a második, értelmi hangsúlyos szótagot az elsőhöz képest, de lényegében már vele azonos *hangerővel* (nyomatékkal) ejtjük az első is, amelynek kiemelését a hangsúly harmadik tényezője, az előtte álló szünet is segíti.¹³ *Osztott hangsúly*nak nevezhetjük ezt a jelenséget. További példáinkban már külön jelöljük, a két első szótag alatti nyíllal; a nyíl szára a csak hangerővel kiemelt első szótagnál kezdődik, hegye a hangmagassággal is kiemelt második szótag alá kerül.

Értelmi metszet (s a vele járó, világosan érzékelhető szünet) után a sor közben is alakulhat osztott hangsúlyú tag: *Ez itt/ falu, / az én fa/lum (Séta bölcső-helyem körül).*

¹³ Ezt a jelenséget, „hangenergia és hangmagasság bizonyos kereszteződését”, részletesen vizsgálta már LÁSZLÓ Zsigmond (Ritmus és dallam. Bp. 1961. 25–27. skk.), az ütemező verselés összefüggéseiben. A Gábor-vita alapproblémájára kínálja a megoldást ezzel az „áthidaló dallamemelkedővel” (uo. 32.).

Tekinthetjük a sor közepén jelentkező osztott hangsúly sajátos esetének azt a tagolási megoldást is, amelyet 2/5. példásorunkban alkalmaz Latinovits: Minden/ tájad,/ melyet e/ nem/ érünk. Itt – kis szünet után – két szótagú vonatkozó névmást ejt egy tagba az értelmi hangsúlyos igekötővel. (Alternatív megoldás is kínálkozik: Minden tájad,/ melyet/ e/ nem/ érünk.)

2.63 Egy-egy ilyen „osztott hangsúlyú” tag természetesen illeszkedik be a tagoló vers menetébe. Ha azonban sokadmagával jelentkezik, akkor a sorok második szótagján ismétlődő hangsúlyok felbillentik a tagoló és a jambikus ritmus egyensúlyát, uralkodóvá válik a jambus.

A *mi gyermekünk*-ben pl. ilyen sorpárt találunk: Egy nap/virág-/szemű/ menyasszony// S egy nap/sugár-/lelkű/ legény. – A vers 20 sora közül amellet 5 kezdődik vonatkozó névmással (Kí/máso/ké: a/ gyerme/künk), kettő pedig *ha* kötőszóval. Az ismételt *ha* más környezetben szintén számíthatna osztott hangsúlyú sorkezdetnek, itt azonban csak a hangsúlytalan sorkezdetek arányát növeli, a vers jambusi jellegét emeli ki.

3. A TAGOLÁS NÉHÁNY TOVÁBBI SAJÁTSÁGA

3.1. A 9-es mint a legegyszerűbb tagoló sor

Ady leggyakoribb és a strofában játszott ritmikai szerepe szerint is legfontosabb sora a 9 szótagos.¹⁴ Ez különül el leghatározottabban az ütemező verseléstől; túl hosszú ahhoz, hogy csupán két ritmikai részegységre tagolódjék (egyik fele 5 szótag s ez ütemnek is sok), viszont túl rövid ahhoz, hogy két – állandó metszet által elválasztott – félsorra szakadjon, amelyeket 1–1 mellékhangsúly oszt tovább, amint már a felező 10-esben is történik. (Ady négy első kötetében egyetlen kivétel akad, az 5 + 4-es felező metszéssel ütemezhető *Egyre hosszabb napok*; lásd alább, 5.12.)

Ez a 9-es tagolható a legegyszerűbben, legegyszerűbben: 3 két szótagú és 1 három szótagú tagra. (A 8-as ilyen „egyenletes”, 2–2–2–2-es tagolása elviselhetetlen monotonitást eredményezne s szükség-szerűen átcsapna 4 + 4-es ütemezésbe.)

9-esekből álló 100 sornyi mintán szemléltetjük a tagolás változatosságát, háromféle szempontból. 26 vers első 4, ill. 3 kilenc szótagú sora ez; Ady első 4 kötetének 26 ciklusából 1–1 verset választottunk ki találmányra, azzal a megkötéssel, hogy domináljon bennük a 9-es sor.¹⁵

3.2 A szaporító tag elhelyezkedésének változatossága

Kiinduló példánk (*Mai próféta átka*) 10 sorából 8 volt az elemien egyszerű 9-es. Közülük 3 sorban az 1., 2–2 sorban a 2., ill. a 3., 1 sorban pedig a 4. tag volt a „szaporító” 3 szótagos. Ez a változatosság nem véletlen.

Mintánk 100 sorából 79 az egyenletes tagolású (vagyis nincs benne se 4, se 1 szótagú tag). Közülük 31-ben az 1., 9-ben a 2., 33-ban a 3., 6-ban a 4. tag szaporító.

Ady némelyik versében szinte a matematikai lehetőségek határáig megy a szaporítás helyének változatossága. A *Sátán kevélye* 30 sorában pl. 9, 6, 8, 7 arányban oszlanak meg a szaporítások a négy tag között.

¹⁴ Földessy idézett statisztikája alapján megállapíthatjuk, hogy az e szempontból szabályos 825 strofászerkezet közül a 9 szótagú sor kizárólagos 105-ben, domináns 159-ben (vagy a sorok többségét teszi ki, vagy ugyanannyi más, de részben rövidebb, részben hosszabb sorral együtt szerepel), fele-arányos 78-ban; ez az összesen 342 vers az egésznek több mint 40%-a. Még 154 versben fordul elő a 9-es, 329-ből pedig hiányzik. (Összehasonlításképpen: 31 vers áll kizárólag 7-es sorokból.)

¹⁵ A 26 vers: *A mi gyermekünk*; *A lelkek temetője*; *Egy párisi hajnalon*; *A sárga láng*; *A Haldírokona*; *Egy csúf frontás*; *Az ós Kaján*; *Mi urunk*; *a Pénz*; *A Léda arany-szobra*; *Ha a szemem lefogták*; *A Sion-hegy alatt*; *A magyar vígasság*; *Léda ajkai között*; *Pannonia grófnő szekere*; *Haldírvirág*; *a csók*; *A harmincadik András-nap*; *A muszáj Herkules*; *Négy-öt magyar összehajol*; *Két szent vitorlás*; *Catullus költő halála*; *Az elátkozott vitorla*; *A Hágár oltára*; *Álmodik a nyomor*; *Aldott, fahusi kód*; *Rendben van*; *Úristen*; *Fájdalmas, bús kitérő*.

3.3. Változatosság a tagok szótagszámának kombinációiban

A szaporázás elhelyezkedése egyúttal azt is kifejezi, hogyan oszlanak meg a minta 79 egyenletes tagolású sorában a szótagszám-kombinációk (3-2-2-2, 2-3-2-2, 2-2-3-2, 2-2-2-3). A többi 21 sor közül 15-ben csak 1, 2 és 3 szótagos tagok szerepelnek; kombinációik és előfordulásuk száma: 3-2-3-1 (4), 3-2-1-3 (2), 3-1-3-2 (2), 3-3-2-1 (5), 3-3-1-2 (1), 2-1-3-3 (1). – 6 sorban 4, ill. 0 szótagos tag is előfordul: 1-4-2-2 (3), 1-4-3-1 (2), 3-3-3-Ø (1).

A két első és a két utolsó tag összesített szótagszámának arányai szerint így oszlik meg a 100 sor:

5-4 (3-2-2-2, 2-3-2-2, 3-2-3-1, 3-2-1-3, 1-4-2-2, 1-4-3-1) 51 esetben.

4-5 (2-2-3-2, 2-2-2-3, 3-1-3-2) 41 esetben.

6-3 (3-3-2-1, 3-3-1-2, 3-3-3-Ø) 7 esetben.

3-6 (2-1-3-3) 1 esetben.

Ez a kép szükségszerűen halványabb a tényleges változatosság színeinél, hiszen mintánkat a 9-esek által jellemzett, tehát viszonylag egyenletes tagolásra (a szótagszámok egyenletes eloszlására) hajló versek alkotják. Lássunk példákat egyéb kombinációkra, ugyancsak 9-es sorokból. Előbb olyanokat, amelyekben nincs 4 szótagos tag.

1-3-3-2: Csitt,/ jajgatva/ fut le a/ hóvíz (*Kis, falusi ház*).

1-3-2-3: Két/ rohanó/ lábam/ egykoron/ Térdig/ gázolt a/ vérben/ Ø (*Imádság háború után*).

1-2-3-3: S szent,/ békés,/ falusi/ hatalmak/ Ünek/ majd a/ szívemre/ Ø (*Hazamegyek a falumba*).

2-3-1-3: S aki/ temet, az/ sírt/ ne ásson (*Az én strádom*).

Mintánkban már szerepeltek olyan sorok, amelyek 2. tagja volt 4 szótagos. Lássunk egyéb változatokat:

4-1-2-2: Csikorog a/ lép/ fagyos/ mélye (*A fehér lóbuszok*); 4-1-3-1: Bolond hangszer:/ sír,/ nyérit és/ bűg (*A fekete zongora*).

2-2-4-1: Az én/ apám/ dolgozik és/ küzd (*Proletár fiú verse*); 3-1-4-1: S a tóban/ nagy,/ förtelmes és/ rest/ Kigyó-/fejű,/ éhes/ halak (*A Halál-tó fölött*); 2-1-4-2: „Állj meg!”/ Nem./ Elöttem a/ Holnap (*A holnap elébe*); 1-2-4-2: Nézd,/ tüzes/ daganat a/ szívem (*Imádság háború után*).

2-2-1-4 (vitatható): Hallom/ megint:/ mély,/ nagy örömré,/ Haik tem/póra,/ titkos/ ritmusra/ Mintha/ valaki/ jönne,/ jönne (*Nem jön senki*). – A „mély, nagy/ örömré” tagolás zeneileg könnyedebb volna, viszont tagtöréssel jár, a vers zenéje pedig elbírná az általunk jelzett megoldást is. – A 10 szótagú sorok vizsgálatánál (4.1) látunk még példát 4 szótagos utolsó tagra.

3.4 Változatosság az értemi hangsúlyok számában és elhelyezkedésében

Mintánkban egy-egy értemi hangsúlyt találunk 24 sorban (az 1. tagon 15, a 2. tagon 6, a 3. tagon 3 esetben); kettőt 70 sorban (az 1-2. tagon 8, az 1-3. tagon 49, az 1-4. tagon 7, a 2-3. tagon 5, a 2-4. tagon 1 esetben); hármat 6 sorban (5 esetben az 1., 2. és 3. tagon, 1 esetben az 1., 3. és 4. tagon).

Mintánk ezúttal sem tükrözi a tényleges változatosságot. Kiinduló példánkban szerepelt pl. olyan sor, amelynek a 2., 3. és 4. tagja visel értemi hangsúlyt (*Vizsgálom/ szívem,/ izmom,/ kedvem*), a 2.5 pontban pedig a minden tagján hangsúlyos sorra is láttunk példákat.

3.5 Másodlagos értemi ritmusképző tényezők

3.51 A szókapcsolat (szólam) elemeinek per definitionem közös az értemi hangsúlyuk – általában. De a kivételek sem ritkák. Egyik típusuk, az *inverzió*, nemcsak zenei, hanem értemi hangsúlyt is adhat a nyelvtanilag egyébként alárendelt szerepű szónak – pl. ha a tárgy az állítmány elé kerül: Egyszer-/ kétszer/ testük kirázza/ Az ifjúság/ maláriája (*Boldogok az öregedők*).

3.52 Szokványos szórendű kapcsolatban is kaphat értemi hangsúlyt a hátul álló szó is, ha a kapcsolat *szokatlansága* (szándékolt belső ellentmondása) miatt nem illeszkedik természetesen az előző

szóhoz, ha nem „szervül” vele igazi szókapcsolattá. Így kerül értelmi hangsúly a jelzett szóra: S egy föl/pántli/kázott/ kaszával (A mi Násznagyunk), Álmuk a/ zsíros/ semmi (Gőzösről az Alföld); a határozó után álló állítmányra: Mióta ő/ zúgva/ kívágott (A Duna vallomása) – stb.

A bizzar kapcsolás szélsőséges esetében még az összetett szó második eleme is kap értelmi hangsúlyt: Érez/tem az/ Isten-/szagot (A Sion-hegy alatt) – pedig itt a zeneiség az „Isten-sza/lot” tagolást kívánná.

3.53 A felsorolás is kiemel olyan mondatrészeket, amelyek egyébként nem kapnának értelmi hangsúlyt (lásd 2.5).

3.54 Kivételesen a szóhangsúly is szerepet kap a vers ritmusában, ha a szó önmagában is magára vonja figyelmünket, erős érzelmi töltésével: Egek/ ringója, / ölelő/ Nap (Duruzslás a jégveremből); itt egyébként mindkét jelzős szerkezet példa a kapcsolás szokatlanságára is. Származhat a ritmikai szóhangsúly a szó újszerűségéből, önmagában is szokatlan voltából: Látha/tatlan, / buja/ jellrás/ Borítja/ melled . . . (Üri szűz dicsérete). – A szóhangsúlyról lásd még 3.63 és 3.64.

3.55 Az ismétlést a kiemelés eszközeként tartjuk számon; szókapcsolatoknak néhány sorral vagy strófával későbbi ismétlődése azonban beszédbeli funkciójuk lefokozódásával is járhat, ennek következtében ritmikailag is „megrövidülnek”, a szó szoros értelmében.

Hideg és/ süket/ embe/rek/ Nézte/ reám, a/ vánszor/góral/ . . . / S körül/ hideg és/ süket em/berek (Kisvárosok őszi vasárnapjai). – Piros/ hajók/ kék Ocelánon/ . . . / Piros hajók, / hé, / hova men/tek? (A kódbe-fült hajók).

3.6 Másodlagos zenei ritmusképző tényezők

Mint láttuk, a „tisztá” zenei tagolást a „hosszabbról rövidebbre” haladás jellemzi.

3.61 Ennek érvényesülését túlhajthatja, ill. gátolhatja a kvantitás, a szótagok önmagukban vett hosszúsága.¹⁶

A szótagszámok aránytalan eloszlására vezet, ha sok rövid szótag kerül a sorban egymás mellé. A gyakori 3–3–2–1-es tagolás is többnyire ilyesimből adódik: S valamit, / amitől/ kacag/na (Lázár a palota előtt). Ugyanígy a sor végi 4–1 tagpár: . . . kun lovak/ Hátán/ érkeztek/ hetyke magya/rok (Szent Margit legendája). Vagy a 8 szótagú sor 4–2–2–0 osztása: Vajjon/ igaz, hogy/ Debre/cenben/ A Maradan/dóság/ lakik?/ 0 (A maradandóság városában). – Utóbbi példánk tagolásába a pusztá kvantitás mellett az r gyorsító hatása is belejátszik.

A testes szótagok viszont lassítják a vers menetét: Kipat/tannak a/ tubaró/zsák (A mi gyermekünk). A t és az n kettőzése miatt nem hangzana jól a „hosszabbról rövidebbre” menő „kipattan/nak a” tagolás.

3.62 Az általában vett eufónia hatására egyetlen példát: Poló/nia/ a vidám/ rabok/ S törött sajk/kások víg hal/jója (Ének a Visztulán). A névelőnek az előző taghoz kellene simulnia, a „nia” tag már rövidsége miatt is toldást kívánná, csak hogy a „nia a” elviselhetetlenül hangzik; ezért kerül inkább osztott hangsúly a 3. tagra.

3.63 A rím is befolyásolhatja a tagolást, a szóhangsúly érvényesítésén keresztül: Ülök, / csapdos/ ár és/ hideg szél/ Baby/loni/ sötét/ vízekenél (Sötét vizek partján). A 3 szótagos rím nélkül a „sötét víz/ekenél” tagolás volna a természetes.

3.64 Ugyanígy az alliteráció. Hollók/kal és/ kóbor/ kutyákkal (E nagy tivornyan) – „kóbor ku/tuyákkal” helyett. – Az alliteráció és a szokatlan szókapcsolás együttes hatásának eredője a második p erős hangsúlya: búne/jm, mint/ Pokol/ pálmái (Az Anti-Krisztus útja).

¹⁶ Lásd: VARGYAS: i. m. 65., 195–196.

4. A 9-ESNÉL HOSSZABB, ILL. RÖVIDEBB SOROK; A 3-AS TAGOLÁS

4.1. A 10–12 szótagos sorok a tagolásban

Ezek már könnyen adnak lehetőséget a felezésre, tehát az ütemezésre. Ütemező, felező 10-esekből áll pl. a *Géme az Olimpusz alatt*. De csupa 10-esekből álló vers is lehet tagoló:

Itt/ mintha a/ víg halál/ lengene:// Színház,/ kávéház,/ cigány, bor,/ zene.// Csók,/ ájulás,/ láz és/ mai siker.// Mit bánjuk/ ma, a/ holnap/ mit mivel (Budapest éjszakája szől). – Latinovits tagolásában a 4 sor kétféleképpen oszlik tagpárookra, kétszer 4–6, kétszer pedig 5–5 szótagos arányban (nem beszélhetünk tehát felező „metszetről”). Az értelmi hangsúlyok nem összpontosulnak az 1. és a 3. tagra; a 3. és 4. sorban a 4. tag hangsúlya legalább olyan erős, mint a 3. tagé. – Természetes, hogy változatosabb szótagszám-kombinációk adódnak a 10 szótagos sorban, mint a 9-esben; az 1–3–2–4 tagolású 3. sorban az utolsó tag is egészen természetesen hangzik a maga 4 szótagjával. – A hosszabb sorokban még jobban fenyeget a tagtörés; a 2. sorban találkozunk is vele.

A hosszabb sorokban fokozódhat a tagpárok aszimmetriája. 3–4–2–1-es szótagszámkombinációval (s benne tagtöréssel) is találkozhatunk: Űj, külön/ Apollója/ nincs ne/ki// S úgy ír/ verset, ha/ verset/ ír,// Ahogy/ szokás,/ ahogy/ szabad (A Maradandóság városában).

Két 10-es és egy 11-es sorból épülő tagoló strofa: Őh, virágos/ Élet,/ be szép a/ csoda.// Mindenki-/ nek van/ kedvese,/ nője// S páriát/ megféle/ korhadt fa/ moha (Fedjük be a rózsát).

Rövidebb sorokkal együtt még könnyebben illeszkednek a tagoló ritmusba a 11-esek: S óvatos/ torkuk/ köszörülik// Űhmetésre,/ búra,/ kalácsra,/ borra// ... // Leülnek./ S a friss/ hantok alól// Csontjaim/ tréfásan/ visszaköszönnek (Egy vidám tor).

12 szótagos sorokat tartalmazó vers kevés van a 4 kötetben, s egyikük sem tagoló.

4.2. A 9 szótagosnál rövidebb sorok

A 6–8 szótagos sorok, ha „egymás között” vannak, erősen hajlanak a 4+maradék (ill. 3+3) típusú ütemezésre. Ilyen, 8-as sorokból álló strofa: Bujdosó kuruc rigmusa; 8/7-es: Az anyám és én; 7-es: Bihar vezér földjén (határozottan trocheikus is); 7/6-os: A szememet csókolod; 6-os: Hosszú az erdő – stb.

Ritkán, de épülhet tagoló vers csupa 8-as sorból is. Példánkban az 1. sor négy értelmi hangsúlya adja meg a tagoló sémát a továbbiak számára is: Bércek,/ tavak,/ folyók,/ sínek.// Bámez,./ új népek,/ új na/pok.// Be sie/tek,/ be roha/nok.// Be roha/nok,/ be sie/tek (Valaki utánam kiált). – 9-esekkel együtt könnyedén tagolódnak a 8-as sorok; a rövidebb sor végén természetesen gyakrabban jelenik meg a Ø tag: Az Isten/ könyörű/letes,./ Ø // Sokáig/ látat/lan és/ néma (Az Isten balján).

Elsősorban a 9-esnél rövidebb sorok zavarhatják meg a strofaszerkezet következetességét. Az *Idő előtt elmúlni* 9–8–8–5 szótagos sorokból álló strofáiban az első 3 sor általában 4 tagra osztozik; a negyedik csak „felsor”, két tagra. Ebben a strofájában viszont a két középső sor nem ad ki 4–4 tagot, s Ø tagról sem lehet szó, a mondanivaló nem engedi meg a nyugodalmas elidőzést a sor végén: Be jó/ volna a/ nagy ga/zoknak// Tiporni,/ rúgni a/ hasuk.// Szépen,/ haraggal,/ magyarul.// Amíg/ szuszognak.

Felső nemcsak a strofa végén állhat: Nem harso/nával.// Hanem jött/ néma,/ igaz öle/léssel. . . (Az Űr érkezése).

Hogy a 6 szótagú sor ritmikailag teljes sorként is beilleszkedhet – akár Ø tag nélkül is – a hosszabbak közé, azt már láttuk (2.5, *Fekete Hold éjszakáján*).

A csupa 7 szótagú sorból álló versek többnyire nem ütemezők, hanem a tagoló versnek a fentiekben még nem tárgyalt válfaját alkotják: a 3-as tagolást.

4.3 A 3-as tagolás

A csupa 3 tagú sorból álló versek az aszimmetrikus tagolástól sajátos élénk, nyugtalan ritmust kapnak:

Athénben/ kikelet/kor
Hajnal-ó/rán, a/ réten
(Haj, / evoé, / Tavasz)
Halott/ szűzet/ találtak. . .

Egy kő/száló/ poéta
Arra ve/tődött/ éppen
(Haj, / evoé, / Tavasz)
S faragta/ ezt a/ verset. . .

(Nóta a halott szűzről)

Ugyanilyen paradoxul játékos ritmusban szól más versekből az áhítat, a szorongás, a keserűség (Egy régi Kálvin-templomban; A tavaszi viharban; A Nincsen himnusza). – 8 és 7 szótagú, ill. 7 és 6 szótagú sorokból álló versek is lehetnek 3-as tagolásúak (A könnyek asszonya, ill. Aki helyemre áll). – Ady 4 első kötetében összesen 19 példát találunk a tagoló versnek erre a fajtájára.

5. A TAGOLÁS ÉS MÁS RITMUSNEMEK

5.1 A tagolás és az ütemezés mint egymást kizáró, ill. egymásba átmennő ritmusnemek

5.11 Tagoló és ütemező vers – nincs. Vagy-vagy. A hangsúlyos-ereszkedő lejtésű sorok vagy változó (szinte korlátlanul kombinálható) szótagszámú tagokra oszlanak és változó számú értelmi hangsúly helyezkedik el bennük változó helyeken (tagolás), vagy pedig a meghatározott szótagokon elhelyezkedő metszetek vágják őket ritmikai részegységekre, s főhangsúly csak ezeknek a részegységeknél az elején állhat (ütemezés, „magyaros verselés”). A magyar versritmusnak a parlando rubatója az egyik, a giustója a másik.

5.12 Átmenet viszont lehet közöttük. Adynál bőven akad, mert ő az ütemezőnek szánt vers merevségét is fellazítja.

A licentia szokásos mértékénél gyakrabban tolja egy-egy szótaggal arrébb a metszetet. Az *anyám én* pl. nyilvánvalóan ütemező vers, 4 + 4, ill. 4 + 3 osztású, de 28 sorából 6-ban zökken a metszet. Így főhangsúly kerül pl. a 7 szótagos sor 6. szótagjára: Pacsirta-álcás/ sirályt.

Másutt a metszetek ugyan szabályosak, de a félsorokon belül jelentkeznek kiemelt hangsúlyok: Talán a/ mája/ se volt épp/ szelíd, // Olykor bíz/ nyűgös/ volt ez a vén/ gyermek/. . . //Mert úgy van/ igaz/ magyarság/ szerint, // Ahogy/ cudarok/ és urak a/karják (Néhai Vajda János).

A 4 kötetben összesen 78 verset minősíthetünk ütemezőnek (lásd 5.3), közülük azonban 25 mutat olyan oldódást, amely átmenet a tagolás felé. További 20 ilyen átmeneti esetet már egyenesen a tagoló közé kellett sorolnunk (a határhúzás természetesen csak viszonylagos lehet).

Különleges átmeneti formát mutat az *Egyre hosszabb napok*. Strófái 3–3 kilenc szótagos sorból állnak; jellegzetes tagoló verseknek gondolnánk. Csakhogy itt a tagoló forma merevedik ütemezőssé: a 18 sor közül 14 5 + 4 osztású, s ez már metszetnek számít, ha a hangsúlyozás is kiemeli – az értelmi hangsúlyok pedig valóban kizárólag az 1. és a 3. tagra (azaz itt: félütemre) esnek.

5.2 A tagolás és az időmérték szimultaneitása

5.21 Ez a szimultaneitás semmiképp sem annyiból áll, hogy a szöveg *értelmi tagolása* egyeztethető össze *jambikus zenéjével*. Elvégre a tagolásnak is megvan a maga sajátos *zenéje*, azt pedig Király István Ady-elemzései különösen gazdagon dokumentálják, milyen sokféle eszköze van Ady időmértékes verselésének a mondanivaló *értelmének* kiemelésére. Két teljes értékű – értelmi és zenei hatásokat a maga eszközeivel egységbe fogó – ritmusnem szimultaneitásáról van tehát szó. Zenei értelemben vett „többszólamúság” ez, a tagoló és az időmértékes „szólam” összhangja, amelytől mindkettő gazdagabb lesz.

5.22 Bármilyen nagy az ellentét a jambikus és a tagoló ritmus között, van egy lényeges rokon vonásuk: mindkettő apró és egymással nagyjából egyenlő súlyú egységekkel dolgozik. Amint láttuk (3.2), a leggyakoribb tagoló sornak, a 9-esnek a tagolása az esetek mintegy $\frac{3}{4}$ -ében „egyenletes”, vagyis egy 3 szótagoson kívül csupa 2 szótagú elemre osztható.

Ebből a kétféle ritmizálás sajátos összecsengése származik.¹⁷ Ha az egyenletes tagolás 3–2–2–2 formájú, akkor a 2., a 3. és a 4. tag hangsúlya egybeesik a jambus arzássával. Csak a taghatárokat és a kvantitást jelölve:

De álli ál/ bál és/ zűg áll/ törnő (Az űs Kaján). – Vagy: Fáj, hōgyhā/ ēppēn/ ākkōr/ hīvnāk (Az Élet bosszúja).

2–3–2–2-es tagolás esetében a két utolsó, 2–2–3–2-es esetében az utolsó taghangsúly csendül össze a megfelelő arzással; csak akkor marad el teljesen az összecsengés, ha a tagoló sor utolsó tagja a szaporázó (s ez a legritkább változat).

5.23 A két „szólam” együtttagozása lehet polifón jellegű: mindkettőnek a sajátosságai szabadon érvényesülnek. De alá is rendelődhet egyik a másiknak, kíséretként.

A Még egyszer jambusai mögött sokszor alig sejthető még a tagoló szándék, s az Új versek-ben is nemegyszer a kíséret szerepét játssza még a tagolás. Azután viszont mind gyakrabban kerül előtérbe.

Köztudomású, hogy főként a Vér és arany kötettől fogva gyakran váltakoznak Ady verseiben – szabályszerűen, strófaként azonos helyen – trocheikus sorok a jambusiakkal, másrészt sokszor csak a sorvég kicsengésében válik érzékelhetővé ez a jambusi vagy trocheusi lejtés. Babits a költő mondanivalójához illő tudatos disszonanciaként értelmezi az emelkedő és ereszkedő sorok váltakozását Ady verseiben.¹⁸

A fentiek után azonban fel kell vetnünk a kérdést: nem hatott-e Ady időmértékes verselésének szabadosága irányában a tagoló ritmussal való együttélése is, kétféleképpen is:

a) A „Fáj, hōgyhā/ ēppēn/ ākkōr/ hīvnāk” típusú, törvényszerűen gyakori összecsengések óhatatlanul belopják az ereszkedő lejtést az önmagában véve jambikus sorba is. Nem vezethet-e ez olyan strófaszerkezet kialakítására, amely nem egymás ellentéte, hanem egymás kiegészítője, folytatója gyanánt fog egységbe emelkedő és ereszkedő lejtésű időmértékes sorokat? (Az alkaioszi strófa rá a példa, hogy a klasszikus verselés szigorúan kötött formái is adnak erre lehetőséget.)

b) Szinte minden időmértékes Ady-versnek megvan a maga tagoló zenéje is (kivéve azokat, amelyek másik „szólamát” az ütemező verseles adja). Nem könnyíti-e meg ez a költő számára, hogy az időmértéket olykor csak nagyjából felvázolt, akár csupán utalásokkal jelzett kíséreshozálammént alkalmazza?

5.3 Mennyiségi összefüggések

Mi az aránya Ady első 4 kötetében a kétféle szimultán ritmusú, illetve a csak egyféleképpen ritmizálható verseknek, ill. versformáknak? (Külön egységnek kell számolnunk az eltérő versformákat olyan verseken belül, mint pl. a Megint Páris felé).

¹⁷ Ezzel lényegében azonos jelenséget elemzett behatóan, „metszetkapcsolás” néven, az ütemező és az időmértékes ritmus szimultaneitását vizsgálva, SZUROMI Lajos: Ady szimultán ritmusa, ItK 1969. 671–692.; különösen 684–687.

¹⁸ BABITS Mihály: Tanulmány Adyról. In: Babits Adyról, Bp. 1975. 127.

	Új versek	Vér és arany	Az Illés szekerén	Szeretném ha...	Összesen
tagoló és időmértékes	50	97	89	99	335
ütemező és időmértékes	17	14	8	9	48
csak tagoló	—	—	3	—	3
csak időmértékes	1	3	—	—	4
csak ütemező	2	9	9	10	30
	70	123	109	118	420

A négy kötet verseinek tehát egy híján négyötödét teszik ki a tagolással párhuzamosan időmértékes versformák. A maradék 85-ben csupán két határozott típus szerepel: az ütemezéssel párhuzamos időmértékes és a csak-ütemező; ez utóbbit az olyan, 8, 7 és 6 szótagú sorokból álló ütemező versek képviselik, amelyek nem trocheikusak is egyúttal. — Az a 7 vers, amelyet nem tudunk a „tagoló és időmértékes” kategóriába sorolni, az arányok szempontjából mar leenyegtelen, egyébként talán mindegyikük megítéléséről lehet vitatkozni. Szerintünk csak-tagoló (nem mutat következetes időmértékes szerkezetet): Dózsa György lakomáján; Kacagás és sírás; Akik majd elkísérnek. Csak-időmértékes (nagyon erőltetve volna tagolható): Jártam már Délen; Sárban veszett hó; Az áhított csömör; Így szólna a szóm.

Hangsúlyoznunk kell: nem azért nem tekinthető már időmértékesnek egy vers, mert túlságosan erős, egyértelmű a tagoló ritmusa. Bármilyen pregnáns tagolás összefér a jambikus aláfestéssel — viszont az időmértékre nem húzható versek között is van, amelyiknek nem éppen lendületes a tagolása sem (*Kacagás és sírás*). És megfordítva: a legjellegzetesebben jambikus versből is kihallani a tagolást, ha benne van, viszont a tagolásnak ellenálló *Sárban veszett hó* időmértékesnek sem tökéletes.

A fentiekben elsősorban azt igyekeztünk kimutatni, hogy *létezik* tagoló verselés (mint önálló, az ütemezéstől különböző ritmusnem), vannak megállapítható törvényszerűségei, s *döntő* szerepet játszik Ady költészetében. Törvényszerűségeinek vizsgálatában még távol vagyunk az átfogó rendszerezéstől. A későbbi Ady-kötetek hasonló szempontú vizsgálata részleteiben is módosíthatja az így kapott képet, főként pedig mélyebb értelmet adhat a részleteknek, az Ady-ritmika fejlődésvonalának megvilágításával. Közben a remélhető viták is segíthetnek tisztázni, hogy elgondolásaink mennyiben állják meg a helyüket, mennyiben szorulnak kiegészítésre, revízióra.

És végül: a ritmizálás (kivált a tagoló ritmizálás) csak segédeszköze a verselemzésnek; a ritmizálás „bizonyítéka” a verselemzés. Nem az a lényeg, hogy a versben „kijön” a feltételezett ritmus, hanem hogy a ritmusban „kijön” a vers mondanivalója. A tagoló verselésnek ezt a koncepcióját tehát csak akkor tekinthetjük majd érvényesnek, ha az Ady-elemzés termékeny eszközének bizonyul olyan avatott verselemzők kezében, akik eddig jobbra csak az időmértékben rejlő ritmikai lehetőségeket használták ki Ady költői mondanivalójának feltárására.

ADY ELSŐ SZABADVERS-KORSZAKA

(A *Minden Titkok* és A *menekülő Élet* szabadversei)

Előzetes megjegyzések

1910 és 1912 között egyre inkább meglankad Ady életkedve és lendülete. Addigi pályájának legmélyebb és legtartósabb hullámvölgye ez. Példázza ezt a két verseskötet címe is: *A Minden Titkok versei*, illetve *A menekülő Élet*. Lovatlan Szent Györgyként, elszigetelt forradalmárként, igazi társra nem találó vénlegényként, dicsőségre vágyó agyonhallgatottként tengeti életét. Megritkulnak forradalmi versei is; nem állnak össze ciklussá. Egy-két lendületesebb, előremutató verse olyan ciklusokban jelenik meg, mint *A magyarság titkai* vagy a *Szép magyar sors*. A *Bujdosó kuruc rigmusa* helyébe *Az utolsó kuruc* pesszimiztikus hangvétele és végkifejlete lépett, *A menekülő Élet*ben pedig már egyetlen kifejezetten kurucvers sincs.

Ady egyre jobban közeledik a néphez, de csak érzelmileg. Nem a közös utat keresi. Nem bízván a nép erejében csak a közös sorsot vállalja. Nemcsak közelít tehát, hanem a distanciát is rögzíti. Kiválasztottként vállalja a sorsközösséget. Ebben a habitusban már érlelődnek a későbbi évek prófétás-versei, a népét átkozó-sírató Jeremiással, Jesájással, Hoseással, Joellal, a renyhe népekkel együtt elmúló tiszta Lótokkal való azonosulás. Ellentmondásos, kétarcú versanyag jön létre.

A verseknek nem csak tartalma-hangulata: nyelvi anyaga és ritmikája is divergens. Így bukkannak föl a népi ízű, helyenként archaizáló nyelvi anyagban a modern szimbolizmus olyan ízei, mint a *Drága, halott nézése*kkal Rilkére emlékeztető záró sorai:

S ajkán már nem tűr csókot, csak gúnymosolyt,
Halott életnek ezt a sírvirágját,
S százféle csuklyát ölt, hogy meg ne lássák
S kinek a szíve néha szörnyűt rebben?

A két kötet ritmikai testét változatlanul a jambusversek alkotják. De szárnyként nőnek ki belőle egyik oldalon a hangsúlyos ritmusok, a másodikon pedig a szabad versek. A jellegzetes Ady-féle szabad vers, amelyet felszabadított vagy félszabadversnek is nevezhetnénk. Mert nem Lautréamont vagy Saint-John Perse irányába mutat, inkább Verhaerennek és Jammes-nak rokona: a kötetlen a kötöttbe épül bele.

A szabad vers elméletéről és múlt századi vonatkozásairól

Vizsgálatát megnehezíti az a tény, hogy irodalomtudományunkban még csak megközelítőleg sem tisztázódott a szabad vers fogalma, sem általánosságban, sem a magyar sajátosságokat illetően. Egyes konkrét kérdésekben sem ritka a szélsőségesen ellentétes vélemények egymás mellett élése. Így például a magyar szabad vers egyik leghíresebb művésze, Füst Milán, verssé kényszerített pokoli prózának, lelketlő, istentelen kopogásnak érezte Szabó Lőrinc a *A Sátán műremekei* kötetének verseit.¹ Szabad

¹ FÜST Milán: *A Sátán műremekei*. Nyug 1927. I. 997–998.

versnek tartja őket Kabdebó Lóránt is.² Ezzel szemben Németh László magára a költőre hivatkozva fejt ki ellenvéleményt: „anarchikus iramú vers, melyet gazdája a görög kórus modernizált változatának nevez”.³ Rába György részletes elemzéssel és gazdag példatárrel csatlakozik Németh László felfogásához.⁴ Az ellentétek nemritkán a terminológiára redukálódnak, de így is zavarok, hogy például Horváth János⁵ és Kardos László *Az apostolt* nem tartja szabad versnek,⁶ Babits⁷ és Gáldi viszont annak tartja.⁸ Babits szerint Walt Whitman versépítési formáját Petőfi „már a negyvenes években klasszikussá tette”. A különbözőség a besorolásban van, abban, hogy a szabadsorú rímtelen jambus kötött vers-e vagy szabad vers.

A szabad verset sokan a századvég dekadens költészetétől eredeztetik, a magyar szabad verset pedig az 1900-as évektől. Így vélekedik Horváth János⁹ és Németh László,¹⁰ 1916-os híres cikkében maga Kassák is ezt sugallja, azzal például, hogy még Walt Whitmannal is csak feltételesen, részlegesen vállal formai rokonságot.¹¹ A mi verstanirodalmunkban is sűrűn idézett Maurice Grammont viszont La Fontaine ritmusképleteit is vers libre-nek tartja. Babits szerint a szabad vers nem köthető kor-szakokhoz: „Pedig a szabad vers nem lehet egy költői iskolának ismertető jele: sőt egyáltalán nem tekinthető valami új és forradalomszerű jelenségnek az irodalomban. Szabad vers mindig volt, és mindig csak egy versforma volt a sok közül: egyike a legrégebb versformáknak.”¹² Hasonlóan vélekedik Péczely László, aki a szabad vers fejlődéstörténetét a görögökig, a keleti prózairodalomig, a Bibliáig vezeti vissza.¹³

Irodalomtörténeti előzmények

Az európai költéssel rokonítható térben és időben egyaránt legtávolabbi anyag a sumer-akkád versek. Ez a költészet az élőbeszédből nő ki, de már nem prózavers: önálló metrikus tagolás jellemzi. Ritmikai meghatározója egy eredetileg stilisztikai alakzat: az ismétlés. Minthogy ezek az ismétlődő „közös elemek” kisebb-nagyobb szintaktikai egységeket, illetve részegységeket, és ennek megfelelően párhuzamosul, de nem periodikus ritmusai egységeket alkotnak, a sumer-akkád versek, legalábbis tendenciájában, hangsúlyos-ütemes szabad vers.¹⁴

Hasonló, bár távolról sem azonos kérdések merülnek fel a Biblia ritmusának vizsgálatakor. Ritmikai alapja az egyes elemek párhuzamossága, a nálunk Arany János óta meghonosodott stilisztikai-verstani terminussal: a gondolatrítmusok.

A Bibliában két olyan rész van, amelynek vers-voltát sohasem vonták kétségbe: az *Énekek éneke* és a *Zsoltárok könyve*. De ugyanígy versnek tekinthető sok más része is, akárcsak az *Új testamentum* olyan szövegei, mint például a *Hegyi beszéd* vagy a *János jelenéseinek* nagy része. A vizsgálatot első-sorban az nehezíti meg, hogy ezek a verses részek ritmikailag nem különülnek el határozottan a többitől. Mindazonáltal az *Énekek énekét* már Hieronymus is szabad versként fordítja le. Babits szerint „Mikor a bibliában nem pusztán a gondolatrítmus értelmi igényei szerint szakadnak meg olykor

² KABDEBÓ Lóránt: Szabó Lőrinc lázadó évtizede. Bp. 1970. 446–453.

³ NÉMETH László: Szabó Lőrinc. Nyug 1931. II. 139.

⁴ RÁBA György: Szabó Lőrinc. Bp. 1972. 57.

⁵ HORVÁTH János: Rendszeres magyar verstan. Bp. 1951. 152.

⁶ KARDOS László: Iró, írás, irodalom. Bp. 1973. 140.

⁷ BABITS Mihály: Ma, holnap és irodalom. Nyug 1916. II. 335.

⁸ GÁLDI László: Ismerjük meg a versformákat. Bp. 1961. 179.

⁹ HORVÁTH János: i. m. 153.

¹⁰ NÉMETH László: Magyar ritmus. Bp. é. n. 49–53.

¹¹ KASSÁK Lajos: A „rettenetes nagy hamu” alól Babits Mihályhoz. Nyug 1916. II. 422.

¹² BABITS Mihály: uo.

¹³ PÉCZELY László: Tartalom és versforma. Bp. 1965. 132.

¹⁴ KOMORÓCZY Géza: A sumér költészet fordításának elvi kérdései. F 1972. 254.

a versek, hanem az értelem, valóban a vers kedvéért, átszakad olykor a következő versbe: ez már »szabad vers«. egészen a mai értelemben.¹⁵

Az úgynevezett kötött vers a görög költészet fejlődése során jött létre. Első ismert alakzata, a hexameter, már kötött forma. Ugyanakkor a hexameter még őrzi a kötetlen szótagszámot. A hexameter szótagszáma tizenkettőtől tizenhétig terjed, ilyen mérvű kilengést a későbbiek folyamán nem tűr meg a kötött vers. Ugyanígy őrzi kötetlen motívumokat a görög kardal, például Alkmannál és Ariónnál. Ez a műfaj, a nagy tragikusoknál csakúgy mint Pindarosznál, hagyományos elemek hagyománytalan kombinációján alapul. Ez nemcsak a strófa egészére, hanem az egyes sorokra is vonatkozik: a kardalok nem egy sorának ritmusképletét, a zene híján, ma sem tudjuk egyértelműen meghatározni. A kötöttség a strófák egymáshoz való viszonyában nyilvánul meg. Az egyes szakaszok ritmikailag pontos tükörképei egymásnak, így jön létre egy rendkívül szigorú, kötött perioditás.

Kötetlen a régi germán vers is abból a nagyon lényeges szempontból, hogy az egyes ütemek és sorok szótagszáma nem rögzített. Új típusú kötő elem viszont az ütemelen álló alliteráció. A német verstörténetben elegendő anyag áll rendelkezésünkre ahhoz, hogy a forma megszilárdulását nyomon követhessük. A legtöbb tanulságot olyan típusokból meríthetjük, mint például a Nibelung-strófa. Ennek első három sora maradéktalanul kötött, a negyedik sor azonban kötetlen szótagszámú, nem-ritkán bizonytalan ritmusú, bár a sor első része rendszerint az előző három mintájára formálódik. (A szigorúbb kompozíciót hangsúlyozzák a páros rímek is.) A szabadon variált Nibelung-sor volt többek között Walther von der Vogelweide kedvelt ritmusa. (Ezekben írta legszebbnek tartott versét is: *Öwê war sint verschwunden...*) A szótagszámhoz ő sem ragaszkodik következetesen. Így például Gerhart Atze-ről írt második verse egy tizenhárom soros szakozatlan strófából áll, amelynek első sora 6 szótagú, az utolsó pedig 15.

Számos szabadvers-kompozíciót tartalmaznak a középkori himnuszok. Így például Notcerus Balbulus (830–912) versében, a *Sequentia in die Pentecostes*-ben, vagy Wipo (990–1050) *Sequentia paschalis*-ában: *Agnus redemit oves, / Christus innocens Patri reconciliavit peccatores*.

Hivatkozhatunk az ismeretlen magyar szerző *Vis tibi dicam* kezdetű versére, amelyben a két-két páros rímű négyes jambus közé egy három középrímes, háromütemű hangsúlyos tizenkettes ékelődik vaksorként, és amelyben az egyik jambussor, szöktetett jambus révén, egy szótaggal hosszabb.

A magyar költészetben csak a XVI. század második felében állandósul a kötött szótagszám. A XV. század végei *Ének Szent László királyról* ritmikai alapsémája a négyütemű felező tízes, de a szótagszám még következetlen.¹⁶

Láttuk tehát, hogy a kötött vers egyeduralma csak viszonylag rövid szakaszokban bontakozik ki. Klasszikus kora az ókori görög-latin verselés ideje, reneszánsza az érett (túlérlett) feudalizmus korára esik. Mind a két szakaszra az a jellemző, hogy a társadalmi fejlődés alacsonyabb szintjén álló népek viszonylag kötetlen ritmikája szilárdul meg és alakítja ki a maga kötött ritmusrendszerét. A második szakasz szigorú formái azonban már a barokkban is lazulni kezdenek, elsősorban a strófaszervezetek területén, a romantikával pedig megkezdődik a kötetlen, „szabad” motívumok térhódítása. A kor verselése sorra számolja fel a kötött vers szigorú szabályait és törvényeit, de ezeknek a helyére nem állít új törvényeket. Így jön létre a századvégen és századunkban a szabad versek rendkívül széles skálája. Ennek a skálának egyik végpontján olyan ritmikai anyag helyezkedik el, amely függetlenedett már annyira a kötöttől, hogy a szabad versek közé soroljuk őket, másrészt viszont megőriztek annyit a hagyományosból, hogy elkülönülnek a szabad versek fővonulatától. Ezért nevezzük őket időnként fél-szabad vagy felszabadított versnek. Ilyen ritmusokat találunk sűrűn például Verhaeren, Jammes, T. S. Eliot, nálunk pedig Kaffka, Füst Milán, Ady, Szabó Lőrinc, József Attila, Kassák (különösen 1953-tól) és Nagy László verseiben.

¹⁵ BABITS Mihály: uo.

¹⁶ VEKERDY József: A Szent László-énekhez. ITK 1972. 142–144

Kafka Margit egyik legkorábbi szabadverse a *Morvamezőtől – Úrdig*. Választásunk azért esett erre, mert a Nyugatban jelent meg, s így Ady bizonyosan ismerte.

Túlságosan nagy kitérő lenne a vers részletes elemzése, a versből mint esztétikai egységből bontani ki a formai motívumokat. Ezért be kell érniünk a pusztá felsorolással. Az első szembeötlő kötött versre jellemző motívum a rím. A hosszú sorokat ölelkező rímek fogják egybe, amelyek a vers közepén és végén páros rímre váltódnak át. Mértékes elemkekből épül egybe a vers első sora:

Apám északról jött. A lelke ércvizű tó

Jellegzetes franciás alexandrin ez, erős felező metszettel. Az eltérés pusztán annyi, hogy a sorzáró ütem szűkített jambus. Ez szokatlan ugyan, de érdemleges jelentősége nincs. Tóth Árpád is nemritkán egybekeverte a különböző szótagszámú hosszú sorokat, és a francia verselés sem von éles határt a 6 – 6,6 – 7,7 – 7 osztású alexandrin között, bár az utóbbi, Hugo óta, erősen háttérbe szorult. A vers második sora valóban szabad sor, bár a három szótagos ütemek vezérő jellege kihallatszik a kettesek (és négyes) közül. Utána azonban azok a ritmusok sorjáznak, amelyeket hol franciás alexandrinnek, hol nibelungizált alexandrinnek, hol Tóth Árpád-sornak nevezünk:

S elnyomva, mély magányban mindent magábaváltott,
Mi titkos, lágy erővel okló és gyógyító.
Oly szomorún fölényes, mint bölcs, szelíd, komoly,

Máshelyütt a hexameter ritmusemléke bukkan fel:

Vércseszemű, lobogó, nagyhomlokú, kislovú had

Füst Milán pályakezdő szakaszában minden verséből kihallatszik a jambikus „alaksejtelelem”. Ha sor rövidre formálódik, zömmel jambussor lesz belőle. Nyilván ez is hozzájárult Nagy Zoltán megjegyzéséhez: „Én nem tartom vers libre -nek . . . Sokkal kötöttebb ez a forma, semhogy szabadnak nevezhetném.”¹⁷ Komlós szerint: „A verselése is széles hömpölygésű, a szabadvershez közeledő egyéni verselés.”¹⁸ Radnóti pedig így ír Füst ritmikájáról: „Füst Milán, akit a magyar szabadvers megteremtőjeként emlegetnek, nem ír ebben az értelemben vett szabadverseket.”¹⁹ Hasonlóképpen Vas István: „De nevezhetjük-e szabadversnek Füst versformáját, melynek olvannyira kötött a zenéje?”²⁰

Van a magyar szabadversnek egy másik ágazata is, amelyben hangsúlyos alakzatok kombinációiban ismerszik fel a kötött ritmikai előkép. Példaként hivatkozhatunk a szabadvers nagy klasszikusára, Kassákra, mindenekelőtt a költői pálya záró korszakára, az utolsó másfél évtizedre.²¹ Ebben a korban szembeszökően rövid sorokból áll a Kassák-vers, és a rövid sorok sokkal természetesebben rendeződnek hagyományos módon, mint a hosszabbak. Feltűnő a gyors ötös alapú szerkezetek sűrűsége:

Vijog a / szél az // ajtón / ablakon át
Kívül a fagy csikorgatja fogát
kezemben / a kés // már élesre fent
hallom / zörögni // őseim / csontját.

(1 eu zenebona)

¹⁷ NAGY Zoltán: Füst Milán: Változtatnod nem lehet. Nyug 1914. I. 621.

¹⁸ Lásd Füst Milán Összes versei. Bp. 1958. 193.

¹⁹ RADNÓTI Miklós: Kafka Margit. Szeged, 1934.

²⁰ VAS István: Füst Milán olvasásakor. Nyug 1934. II. 569.

²¹ SZILÁGYI Péter hozzászólása a Kassák-vitához. Kritika, 1964. 16–17.

Vitathatatlanul rímes vers (a x a), amellel anapestikus motívumok is fel-felbukkannak a sorok végén. Ritmikai meghatározója azonban a gyors ötös alapú szerkezet.

A hagyományos és a szabadvers rugalmas kiterjedésű határzónáján helyezkednek el Nagy László olyan versei is, mint például *A Zöld Angyal*. A sorok négy vagy öt üteműek, az egyes ütemek óriási többsége négy, illetve három szótagos. A vers nemzeti költészetünk kezdeteinek ritmusára emlékeztet, vagy még inkább a régi germán verselésre.²²

Összefoglalóul megállapíthatjuk tehát, hogy a magyar szabadverselésnek – Batsányitól Nagy Lászlóig – van egy olyan fővonulata, amelyben a hagyományos, kötött motívumok dominálnak, természetesen hagyománytalan kombinációkban. Ehhez a vonulathoz tartoznak Ady szabadversei is. *A Minden Titkok verseiben és A menekülő Életben* az ilyen típusú ritmusok már számszerűleg is jelentős helyet foglalnak el.

Ugyanakkor azonban nyilvánvaló, hogy Ady szabadversei nagyon is különböznek Kaffka vagy Füst Milán hosszú sorokra épülő ritmusaitól: fegyelmezettebbek, zártabbak azokénál. A Batsányi–Vörösmarty–Petőfi-féle szabadsorú jambusnál viszont dinamikusabb, zaklatottabb, ellenpontozottabb. Legközelebbi rokonai Kosztolányi olyan típusú szabadversei, mint például a *Beteg*. Ez a vers rímtelen és szakozatlan; a sorok hossza két szótagtól tizenháromig terjed. A sorok nagyrésze jambikus, helyenként erősen anapestizált formában. A vers utolsó harmadában trochaikus lejtésű sorok bontják meg az addig következetesen emelkedő jelleget. A vers-záró sorok is trochaikusak.

Ady szabadvers-motívumai 1910 előtt

A századforduló a ritmikai útkeresés és megújulás kora. Nem az Ady-féle ritmikai önállóság kellett akkor feltűnést a fiatal nyugatos nemzedékben: sokkal inkább Juhász Gyula formai igénytelensége, aki többek között több mint kétszáz szonettet írt hagyományos szerkezeti és ritmikai sémára. Ady új irányba tört utat, de nem a kassági ritmika előkészítőjeként. Ady, Babits szavaival, nem volt külföldi műveltségű költő, költői és ritmikai pályakezdeté és érése idején nem is tudott a modern szabadversről. De ami fontosabb ennél: költői alkata, szemlélete, egész gondolkodásmódja eleve elhatárolta őt az izmusoktól. Az izmusok önmaguk jelentőségét, művészi, sőt történelmi hivatásukat nem utolsó sorban éppen a diszkontinuitásban, a múlttal való teljes szakításban látták. Ezzel szemben Ady szemlélete és érzélemvilága mélyen gyökerezett a magyar múltban. Ady a fajtája kiteljesedését látta önmagában, ezért vallotta magát minden nemes hagyomány élő hordozójának.

Ady nem szakíthatott a múlttal, a földobott kő nem szállt el a semmibe, hanem mindig visszahullott. A múlt vállalása, mégpedig kritikai vállalása volt modernségének egyik sarokköve. Ezért tért vissza újra és újra a felező tizenketteshez, és írt még négyütemű tizenegyesben is, lazította, zaklatta a ritmust a szabadvers irányába. De modern volt a múlthoz kötöttségben is. És hagyományokhoz kötődött legmodernebb hangvételeiben is: Lovatlan Szent Györgyként, Mátyás bolond diákjaként,

²² Mindezek, természetszerűleg, a modern magyar szabadvers főtendenciáit kívánják csak jelezni. A problémakör érdemleges feltáráshoz további sokrétű kutatás szükséges. Korrekcióra szorul a Horváth János-féle korszakhatár, mert ritmusbizonytalanság és rendszerkeveredés már az *Őszikék*ben sőt a hatvanas években, a Petőfi-epigonoknál is sűrűn észlelhető. Ezt a tendenciát végig kell követnünk líránk egészében, lehetőleg a mélyebb rétegekig is, Lisznyai Kálmántól Szilágyi Gézáig. Fel kell térképeznünk a görög kardalok ritmusvariációira emlékeztető versanyagot, lásd pl. Kosztolányi: *Marcus Aurelius*. Fel kell tárunk a *Zarathustra* gazdagon áradó prózaversének vonatkozó hatását, annál is inkább, mert 1908-ban már a második teljes magyar fordítása jelenik meg. Átvizsgálandó a kortárs-költészet rimelése, mert a ritkázott rím, a közhiedelemmel szemben, nem csak Ady-specifikum. Szintaktikai és más típusú nyelvi vizsgálatok is szükségesek ahhoz, hogy megfelelő képet kapjunk a magyar szabadversről. És nem is leszűkítenet a szabadversről, hanem annak holdudvaráról, a félszabadversektől, illetve a fel-felbukkanó szabadvers-tendenciákról. Megnyugtató rendszerezés csak ennek az anyagnak birtokában készülhet.

patkótlán lovú tekintetes úrként vállalta az elidegenedést, a magányérzést. Ennek a feloldhatatlan kettősségnek vált ritmikai vetületévé a speciális, Ady-féle szabadvers. Adynál már a költői pálya legelején is találunk példát arra, hogy szándékosan megtöri a ritmus folyamatosságát. Így például a *Mutamurban*. A vers strófaképlete 9 – 8 – 9 – 8 – 8. De már a harmadik sorban négyütemű, erős metszetű felező tízesre váltja a kilencset. A Még egyszer-ben sűrűn előfordul, hogy a sor jambikus lejtése másodlagossá válik, elhalványul, és a hangsúlyrendek határozzák meg a sort. Így például az *Áldomás* erős metszetű tízeiseiben. Arra is van példa, hogy a páros rímű hatodfeles jambusokból álló strófát vaksorú refrénként zárja le egy hangsúlyos hatos (*Lázban*). A későbbi kötetekben egyre zaklatottabbá válik a ritmus, amennyiben a legkülönbözőbb módokon bontja meg az egyes sorok vagy strófák periodikus ismétlődését (*Thaiszok tavaszi ünnepe; Négy-öt magyar összehajol* stb.). A fordulat *A Minden Titkok verseiben* és *A menekülő Életben* figyelhető meg: ebben a két kötetben már mennyiségileg is számottevők a szabadvers-motívumok, és ugrásszerűen megnő a szabadversek száma.²³

Ady költő alkatától idegen volt a sorok túlzott megnyújtása, a szabadversnek a prózavershez való közelítése. Sőt éppen ellenkezőleg: szabadverseiben feltűnően sok a rövid sor. Ezt a jelenséget, az eddigiek ismeretében, természetesen kell találnunk. Ady, úgyszólván a pályakezdetől, vonzódott a hangulati–stilisztikai–ritmikai döccentéshez. A ritmikai hőkentés–döccentés leggyakoribb alakzatai nála egyrészt a ritmusváltás, másrészt a szokatlan strófaszerkezet, a költői gyakorlatban egymástól különmemű sortípusok társítása. A hosszú jambus sorokat túlságosan lassúnak, epikusnak érezte a maga indulatokkal töltött, drámai hangvételéhez. Leggyakoribb sorfaja ebben a két kötetben is a kilencses, *A Minden Titkok verseiben* az összes sorok 32,17%-a, *A Menekülő Életben* pedig az összes sorok 33,83%-a. Ez a százalékarány a jambusverseken belül még magasabb, hiszen Ady hangsúlyos kilencseket nem írt. Minthogy pedig a kilencsek készséggel alkotnak periódust a tízesekkel, és a tizenegyesekkel – bár ez utóbbi költői gyakorlatunkban ritka –, a strófaszerkezeti döccentés elsősorban egy-egy rövidebb sor váratlan betűzése útján jött létre. Az ilyen típusú ritmikai disszonancia a *Vér és aranytől* kezdve rendkívül gyakori Adynál. Ugyanígy a strófán belül a ritmusváltás.

A nem szokványos strófaszerkezetek függvényeként jelennek meg nála addig csak nagyon ritkán használatos rímelhelyezések. Ily módon sorra fellazultak költészetében a kötött vers legáltalánosabb ismérvei. Ezzel azonban még nem formálódik meg a felszabadított vers. Ennek az a feltétele, hogy a leglényegesebb lazítások (nem szokványos strófaszerkezetek vagy hagyománytalan sortársítások a szakozatlan versben; ritkázott rímek illetve a teljes rímhiány; különmemű ritmikai típusok, leggyakrabban jambikus, anapestizált jambussor, trochaikus és hangsúlyos típusok keveredése) határozzák meg a verset mindennemű perioditás háttérbe szorításával. Ilyen formájú versek fel-felbukkantak már a korábbi kötetekben is, ebben a két kötetben azonban tömböt alkotnak.

Minden Titkok és A menekülő Élet szabadversei

Elsőként Komlós Aladár figyelte meg, hogy „utolsó kötetében (*A Minden Titkok versei*-től kezdve) Ady elég gyakran ír szabadversben is.” Komlós, távolról sem a teljesség igényével, huszonegy szabadverset sorol fel; közülük kereken tizenkettőt ebből a két kötetből (*Gálás, vasárnapi nép; A türelem bilincse; Valaki, valaki emleget; Az Éj zsoltára; Egy templomalapító álma; Az én hadseregem; A sorsom ellopója; Az egyenes csillag; A megabroncsozott lélek; A várúr szeméremöve; Eldönti a Sors; A Patyolat üzenete*).²⁴ Ebbe a csoportba tartozik még a *A feltámadás szomorúsága; a Halk, bánatos szökés; A menekülő Élet; Teveled az Isten; Óh, életek élete*.

²³ KIRÁLY István *A modernizmusról* című tanulmánya már 1958-ban figyelmeztet arra, hogy „Ady realista költői műhelyében jobbra mind ott voltak már ezek” (a modernista eszközök, Sz. P.). Kort 1958. II. 919.

²⁴ KOMLÓS Aladár: *Táguló irodalom*. Bp. 1967. 124–125.

Ezeknek a verseknek ritmikai meghatározói, úgymint a szabadsorú jambus valamint az emelkedő és ereszkedő lejtés elegyítő versek, már több, mint két évszázaddal Ady előtt elterjedtek voltak. Elegendő itt a pályakezdő Goethe frankfurti szabadverseire vagy Hölderlin *freie Rhythmen*-jeire utalnunk.

A sorfajok

A másik lényeges alkotó elem, a jambikus és trochaikus sorok keverése is több, mint évszázados hagyományokon épül. Jambikus és trochaikus sorok – következetes – váltogatása már a felvilágosodás korában is használt ritmikai alakzat. Nem nagyon gyakori, de nem is olyan ritka, mint amilyennek azt verstanaink feltűntetik. Olyan váratlan helyeken is felbukkan, mint például Vajda Péter drámájának, a Buda halálának egyik dalbetétyében. A századfordulón már mindennapos a jambus-verseknek egy-egy trochaikus sorral történő élénkítése. De ami a többiekénél csak alkalmi jelenség, abból Ady ritmikájának egyik sajátos motívumát teremti meg.

Az Ady-féle szabadvers akkor jön létre, amikor ez a három jelenség (a ritmusváltás, a sortípusok keverése és a rendszertelen rímelés) eluralkodik a versen, és mindennemű perioditást kiküszöböl. Szabadsort csak alkalmilag találunk Ady verseiben. Az egyenként szabályos sorok állnak össze szabadverssé. Ugyanakkor azonban konkrétan felismerhető tendenciákat, a többi versektől eltérő, jellegzetes ritmikai karakterisztikumokat is találunk ezekben a versekben. Ady szabadverse nem egyszerűen szétzilálja a szokványos motívumokat, hanem újat teremt azoknak alkotó elemiből.

A legjellemzőbb eltérés a sortípusokkal kapcsolatban észlelhető. Ezekben a szabad versekben az eddig és a továbbiakban meghatározott szerepet játszó kilencesek és tízesek háttérbe szorulnak, és átadják a főszólamot a rövidebb sortípusoknak. A számok ebben az esetben is bizonyító erejűek: A két kötet szabadverseiben az összes sor 3,61%-a tíz szótagos. A két kötet többi versében (ezeket természetesen leszámítva) a tízesek százalékaránya 10,85, tehát mintegy a háromszorosa. A megelőző kötetben, a *Szeretném, ha szeretnének*-ben a tízesek száma viszonylag alacsony, de itt is lényegesen magasabb (5,2%). A tíz érett kötetben a tízesek százalékaránya 11,74. A kilencesek százalékaránya a két kötet szabadverseiben mindössze 21,39. A kötet többi versében viszont 35,24%. A *Szeretném, ha szeretnének*-ben a kilencesek száma 1003, az összes sorok 38,7%-a. A tíz érett kötetben a kilencesek százalékaránya 33,9. A tízesek és a kilencesek ilyen mérvű csökkenése szükségszerűen maga után von egyfajta ritmikai súlyponteltolódást. A kilencesek és tízesek megközelítőleg kivétel nélkül közép-metszetűek, nagy többségükben négyüteműek. A ritmikai dinamizmus, ennek megfelelően, az egyes sorokon belül lép fel, a mértékes lejtés ill. a logikai hangsúlyok egybejárásával illetve egymás ellen feszülésével. Ez a ritmikai vezérlő motívum, a kilencesek és a tízesek lényeges redukálódása folytán, a szabad versekben jelentősen háttérbe szorul, hiszen a rövidebb sorok ritmikailag sokkal inkább homogének, kevesebb lehetőséget nyújtanak a ritmikai variációk számára. Ezekben a versekben a ritmikai dinamizmus nem az egyes sorokon belül, hanem az egyes sorok egymáshoz való viszonyában bontakozik ki.

Ezért van kiemelkedő fontossága annak, hogy ezekben a szabadversekben előtérbe kerülnek a rövid sorok. Lássunk ezzel kapcsolatban néhány összehasonlító adatot.

A két kötet szabadverseinek átlagos sorhossza 6,98 szótag. A két kötet verseinek átlagos sorhossza – a szabadverseket leszámítva – 8,54 szótag. (Ez a szám az átlagnál valamivel magasabb, oka a három nagyobb terjedelmű, felező tizenkettesekben írott vers: *A Szerelem eposzából*, *Levél-féle Móricz Zsigmondhoz* és *A márciusi Nap* középső része.) Az előző kötetnek, a *Szeretném, ha szeretnének* átlagos sorhossza 8,09 szótag, a tíz köteté pedig 8,38.

A két legrövidebb sorra vonatkozó adatok: a tíz kötetben a két szótagos sorok száma mindössze hetvenkilenc. Ebből tizennégy ebben a tizenhat versben van. A három szótagos sorok száma a tíz kötetben százhetvenkilenc, ebből huszonhárom ebben a tizenhat versben. Az előző kötettel egybevetve: a tizennégy két szótagossal szemben a *Szeretném, ha szeretnének*-ben egyetlen két szótagos sor sincs; a

három szótagosok száma a tizenhat szabadversben huszonhárom, abban a kötetben mindössze kilenc; a négy szótagosak száma a szabadversekben ötvenkettő, abban a kötetben ötvennyolc, az öt szótagosok száma ezekben a versekben hetvenhét, abban a kötetben 35. Pedig az összes sorok száma hasonlíthatatlanul nagyobb: a hatszázkilencvenkettővel szemben kettőezer-ötszázkilencvenegy.

Ady korábbi verseiben is sűrűn zaklatta meg a strofát váratlanul beiktatott rövid sorokkal (*Dús lovag násza; Várás a Tavasz kunyhóban stb.*). Ezekben a versekben azonban, ahogy versei zömében, Ady következetes maradt a versindító strofaszerkezethez. Így a rövid sorok adott, várt helyen bukkantak fel újra és újra. Igazi meglepetést csak az első szakaszban okoztak. A továbbiakban már egy kötött képlet egyik periodikus egységeként szerepeltek: zökkentést, zaklatottságot hoztak, igaz, de várt zökkentést, várt zaklatottságot. Az olvasó füle beállíthatta magát a mindig pontosan bekövetkező ritmüstörésre. Ezekben a szabad versekben viszont kötetlen a strofaszerkezet, a rövidre fogott sor mindig váratlanul, sokkírozóan csendül fel. Nemritkán a rövid szótagok halmozása teszi fokozottan gyorssá, idegessé a rövid sort:

A türelmet, / Akarom, / Üzenem. (*A türelem bilincse*)

A jutalom, / Ti vagytok a dalom/ S fiatalok, fiaim / . . . . .
Fiatalok. (*Az én hadseregem*)

Ezt a ritmikai motívumot erősítik gyakran az ugyancsak rövid szótagok halmozásával felgyorsított ritmusú hosszabb sorok. Így például a refrénszerűen, négyszer visszatérő sor:

Valaki, valaki most emleget,

amely címként még gyorsabb formát ölt:

Valaki, valaki emleget

Hasonló típusú, hosszabb-rövidebb sorok még a versből:

Föl a hasogatott égnek / Keresem, aki emleget / Valaki szán/
Valaki szánja / Az eget / Hasogatják az eget.

vagy címként:

A Patyolat üzenete

és a vers két záró sora:

S egyetlen, igazi szerelmem: / A Patyolat.

Hasonlóképpen verszáró sorokként:

Te vagy: életek élete, / A legidegenebb és a legszebb. (*Óh, életek élete*)

Az enjambement

Megnő a számuk az Ady verseiben addig meglehetősen ritka enjambement-oknak. Ez az alakzat lassan hódított tért költészetünkben, bár természetesen már a legkorábbi idők szövegeiben is találunk rá példákat. Zömmel a klasszikus formákban bukkant fel, amelyekben a szórend nagyobb szabadsággal alakítható. De szerepel másutt is, még hosszabb sorú versekben is:

Mert villogott szeme, és iszonyú pogány
Harag sötétellett a király homlokán. (Toldi, XII. ének.)

vagy:

Lamberg szívében kés, Latour nyakán
Kötél, s utánok több is jön talán (Akasszátok föl a királyokat!)

A magyar poétikai konzervativizmus hibásnak, magyartalannak állította az enjambement-t. Így például Greguss Ágost: „A névelő is szorosan összefügg a névvel, s nem szép, ha ki két sorba szakítja, mint Petőfi:

Itt, ahonnan messze kell utazni, míg az
Ember hegyet láthat . . . . .”²⁵

Horváth János még 1951-ben is így véli: „Az enjambement – mondattani egységek (szó szerkezet, szólam, mondat) áttörése sorvégéről a következő sor elejére – egyaránt sérelme a ritmus és a mondat épségének.”²⁶

Nem szükséges hosszasan bizonygatni, hogy milyen szemléleten alapul ez a felfogás. Azon a szemléleten, mely szerint az igazán „magyar” az igazán „népi”, az igazán „nemzeti” verselés a hangsúlyos, nempedig a jövevény formák. A hangsúlyos versekben nagyon is ritka az enjambement, a mértékeltben viszont gyakori jelenség. Az enjambement szükségszerűen jár együtt a nyelvi-logikai és ritmikai tagozódás harmonikus egybeesésének felbomlásával. Klasszikusainknál nem tudatosan használt ritmikai alakzat, spontánul jön létre, minthogy kizáró oka, a fentemlített nyelvi-logikai és ritmikai harmónia, fellazult, megszűnt. Teljességgel elképzelhetetlen, hogy Vörösmartynál szándékolt az ilyen megoldás:

Meg ne sebezétek könnyű kis lábait átkos
Tüskék. . . (Zalán futása I. ének.)

vagy Berzsenyinél:

Csak mint az alkony egyhületén kalász-
Párnáján pihenő lányka szelíd dala (Gróf Mailáth Jánoshoz)

Mértékes ritmusainkban megváltozik a hangsúly funkciója, mindeneke előtt abban, hogy a hangsúly függetlenedik az ütemtől. A hangsúlyos verselésben a hangsúly az ütem vezérlő motívuma; mértékes versben viszont önálló tényezővé válik. Így például az alkajoszi sorban a hatodik szótag hangsúlyos, de ritmikai értéke és funkciója ezzel ki is merül: ütemszervező, ütemvezérlő szerepe már nincs.

Mindez azonban csak az óklasszikai mértékekre vonatkozik egyértelműen. A magyar jambusvers sohasem függetlenedett a hangsúlyos-logikai ütemektől. Ha nem is következetesen, de zömében mindig szimultán-vers volt az, akkor is, ha verstudományunk csak Kiss Józseftől kezdve figyelt föl a ritmus kettősségére. Pedig már Csokonaitól kezdve jelen van szimultán ritmus. Minden lírikusnál, így Petőfinél is gyakori (lásd pl. a *Salgó* négyütemű tízeit).

Ezért nem válhatott gyakori jelenséggé jambikus költészetünkben az enjambement. Ennek előfeltétele volt ugyanis a szimultán jellegű ritmus fellazulása, az ütemek ritmusformáló szerepének elhalványodása. Ezért ilyen ritka Adynál is, s ugyanezért válhat és válik gyakoribbá a szabadversekben.

²⁵ GREGUSS Ágost: Magyar költészettan. Bp. 1880. 28.

²⁶ HORVÁTH János: i. m. 54.

Ezekben a versekben az enjambement-ok egy része speciális módon jön létre. Ady, a ritmikai zaklatottság céljából, ismételten két sorra bont egy hosszú sort. Pontosabban: két olyan rövidebb sort is egymás után, amelyek egybeolvasva egy értelmileg egységes hosszú sortípust adnak. Ilyen sorok például a következők:

Élet-uramnak / Szemérem-övét. (*A vár-úr szeméremöve*)

A két sor egybeolvasva Ady egyik jellegzetes ritmuselemét adja, a négyütemű felező jambikus tizedet.

Közöttük az én kis / Életemet. (*A menekülő Élet*)

Egybeolvasva jambikus felező tizes.

Minden volt dolgom egy-egy átok, / Szégyen (*A Patyolat üzenete*)

Egybeolvasva: négyütemű jambikus tizenegyes, 5–6 osztással.

És én nem tudtam micsoda / Emlékek (*A föltámadás szomorúsága*)

Egybeolvasva: hatodfeles jambus, négyütemű.

Meleg, vihartalan / Nyárban (*Halk, bánatos szökés*)

Egybeolvasva: négyes jambus.

Dobva nézi, kívánja / Az eget (*Valaki, valaki emleget*)

Egybeolvasva jambikus tizes.

Sűrűn bukkannak fel ezek mellett a szokványos enjambement-ok is:

Hogy szaladnak / Utána a piciny életek. . .

Lelkem-testem bús, kesely / Sorsát, útját követik, / Ritkítják,
mint a szabad / Sűrűség vadászai (*A menekülő élet*)

Mínthogyha alva betegek / Ágyai között járnék (*Egy templom-alapító álma*)

Vizionális motívumok

Ady szabad verseiben feltűnően gyakoriak a vizionális elemek. Elbizonytalanodnak a vers-szituáció kontúrjai, meghatározatlan térben és időben hullámszerűen az érzelmek. *Valaki emlegeti, valaki szánja*, kissé búsan jön el *valahonnan*. (*Valaki, valaki emleget; Halk, bánatos szökés*). „Nipponban vagy Amerikában, Nem emlékszem: Álomban láttam.” (*A sorsom ellopója*). *Az egyenes csillag*, „A végtelenség piacán Nyílegyenest fut s mint egy álom Száguld át egyszer.” Vízio a templomalapítás álma is, nagyléptékű haláltánc-vízio *A menekülő élet*.

Így tágul kerettelenné az Éj zsoltára: „Ha olyan nagy volna a szíved, Hogy a Földet átöntené vérrel...” És ebbe a sorba illeszkedik bele a föltámadás hatalmas vízója is, amelyben a költő következetesen párhuzamosítja magát Krisztussal. Ritmikailag is jellegzetesen érdekes ezek közül a versek közül az *Egy templom-alapító álma*.

A vers, mint minden magyarság-vers, a hazaszeretet és a népszeretet, valamint a dekadens pesszimizmus egybefogására épül; főhangsúlyt pedig a dekadens motívumok kapnak. Az álombeli vízió részleteiben is irracionális. Fekete, magas hegyfokon áll a templom, közepén a vörös terítős Szent-Mihály-lova, galambok vérével keresztelnek, régen halottaknak tartja a misét, és rínak keservesen. Az álom különböző képsíkjai expresszionisztikus egymásutánosságának ritmikai hordozójául a szabadverset választotta Ady.

A harmincnégy sorból álló vers szakozatlan. Harminchárom sor jambikus, öt pedig trochaikus. A mértékelés megfelel az általános jambikus elvárásnak: a jambusok százalékaránya 41,4, a trocheusok aránya pedig 9%. A zaklatottságot inkább mutatja a tíz spondaikus sorzárlat. Itt is azt látjuk tehát, hogy Ady, bár lazán kezelte a jambusokat, összességében mégsem lazábban kortásainál.

A trochaikus sorok ritmusa is kifogástalan.

Jellegzetes viszont a sorok rövidsége. Az öt trochaikus sor össz-szótagszáma mindössze huszonkét szótag, a sorok átlaghossza tehát 4,4 szótag, holott a vers egészében a sorok átlagos hossza 7,1 szótag. A leghosszabb trochaikus sor is csak hat szótagra terjed. Mint ezek a számok mutatják, itt is érvényesül az Ady-féle szabadversek jellegzetessége: a sorok viszonylagos rövidsége. A trochaikus sorok rövidségének azonban kettős ritmikai funkciója van. Jambusversen belül a trochaikus sor önmagában is ritmusedzőtést jelent. Ha pedig a ritmusváltással már amúgy is ritmüstörő sor még szembeszökően rövid is, akkor kettős ritmüstörés jön létre.

A ritmikai zaklatottságot fokozza, hogy a vers kilenc különböző sorhossz rendszertelen keveredéséből áll. Megoszlásuk a következő: 1 két szótagos, 1 hármas, 3 négyes, 7 ötös, 3 hatos, 3 hetes, 5 nyolcas, 11 kilences és 4 tízes. (A sortípusok száma természetesen még nagyobb, hiszen például a jambikus hatos és a trochaikus hatos sorhossz szempontjából azonosak, mint sortípus azonban különbözőek.) Feltűnnek itt is a két részre bontott sorok:

Imánk: legyen örökké / Áldott . . . Ezer árnyék / Suhogna ott

Váratlan enjambement-ok, amelyek valóban szintaktikai törést hoznak létre:

Vörös terítős Szent-Mihály lova / Körül, oltár körül
. . . . Mindenki, ki korona nélkül / Is király

Kettősen zaklatják a verset a rímek is. Egyrészt ritkázott voltukkal, váratlan megcsendülésükkel, másrészt pedig azzal, hogy különböző típusú sorokat kapcsolnak össze.

A ritkázást szépen mutatja a rímeképlet szokványos leírása is: a x x a x a a x x x x b x b x c x c x x x x
d x d é é f f g x x g x h x x h

Hasonló struktúrájú szabadversek

Halk, bánatos szökök

A vers tizenkilenc szakozatlan sorból áll. Rendszertelenül, de sűrűn rímelt, mindössze két vakssorral. A trochaikus sorok száma (11) meghaladja a jambusokét (7). A jambussorokban a tizenhat két szótagos ütemből tizenegy (!) a jambus. A trochaikus sorokban a harminchárom két szótagos ütemből tizenhét a trocheus és csak három a jambus. A sorfajok megoszlása szótagszám szerint: 1 kettes, 1 hármas, 3 négyes, 1 ötös, 1 hatos, 8 hetes, 3 nyolcas.

Valaki, valaki emleget

Harmincöt szakozatlan sorból áll. A rímek rendszertelenül sűrűek. A huszonöt jambussor nyolcvan két szótagos üteméből harminchat a jambus, három pedig anapestus. Az emelkedő ütemek százalékaránya 48,75. Az ütemek tíz százaléka trochaikus. A sorok megoszlása: 1 hármas, 3 négyes, 4 ötös, 5 hetes, 9 nyolcas, 5 kilences, 8 tízes.

Az én hadseregem

Harmincnyolc szakozatlan, sűrűn rímelt sorból áll. A harminckett jambussorban az emelkedő ütemek százalékaránya 54,2 a trocheusoké 7,2. A hat trochaikus sor tizenöt két szótagos üteméből nyolc a jambus és egy a trocheus. A sorok átlagos hossza 5,58. A sorok megoszlása: 1 kettes, 4 hármas, 9 négyes, 4 ötös, 7 hatos, 6 hetes, 5 nyolcad, 2 kilences.

A sorsom ellopója

Harminchárom szakozatlan, sűrűn rímelt sorból áll. A huszonöt jambus sorban az emelkedő ütemek százalékaránya csak 36,84. A nyolc trochaikus sor kilenc üteméből öt a trochaikus és egy a jambus. A sorhossz-átlag 6,94 szótag. A sorok megoszlása: 7 kettes, 1 négyes, 1 ötös, 3 hetes, 4 nyolcas, 17 kilences.

A türelem bilincse

Huszonhét szakozatlan, rímtelen sorból áll. Valamennyi sor jambikus. Az anapestusok száma viszonylag magas (6). Az emelkedő ütemek százalékaránya kerekén ötven, a trocheusoké 8,1. A sorok hosszának átlaga 6,22 szótag. A sorok megoszlása: 1 kettes, 3 hármas, 2 négyes, 5 ötös, 3 hatos, 4 hetes, 3 nyolcas, 6 kilences.

A vár-úr szeméremöve

Harminchárom szakozatlan, rímtelen sorból áll. Az anapestusok száma magas (7). Harmincegy jambussorban az emelkedő ütemek százalékaránya 40, a trocheusoké 10,6. A sorok hosszának átlaga 6,78 szótag.

Másik szabadvers típusának egyik jellegzetes darabja a *Föltámadás szomorúsága*. A leglényegesebb eltérés abban mutatkozik az előzőektől, hogy ez a vers strófákra van szedve. Ez a látszólagos kötöttség méginkább felhívja a figyelmünket a perioditás hiányára, annak ellenére, hogy a verselés itt is mértékes és nem lazább a többi versénél. A száztizenhat jambussorban a kétszótagos ütemek (az anapestusok nélkül) kerekén 40%-a jambus, a trocheusok százalékaránya pedig csak 12,17. A tizenkilenc trochaikus sorban 54,2% a trocheus, meglepően magas viszont a jambusok száma (13,5%). A trochaikus sorok szótagszáma itt is szembetűnően alacsony, az átlagos sorhossz 6,5 szótag. A rímek elhelyezése rendszertelen, gyakoriak az olyan félig ölelkező rímek, amelyekben vagy a két ölelkező van meg, de a belső rímpár elmarad (a x x a), vagy megfordítva két vakor fog közre egy páros rímet (x a x). Jellegzetes eltérés mutatkozik az egyes strófák sorainak számában. Ez szakaszonként a következőképpen alakul:

8-7-8-9-4-7-7-9-9-9-11-10-4-8-9-16(!).

A ritmusnak ez a zaklatott, ziháló üteme maradéktalanul párhuzamosul a vers főmotívumával: a föltámadott és maga-magára nem találó, teljes magányba idegenedetten bolygó költőre. Egyben láttatja, hogy milyen mély érzelmek fűzték Adyt Lédához, akit nem pótolhat a szőke leány, a szent, ifjú cédrus, sem egy-két virágus hajú asszony.

Hasonló ritmikai struktúrájú versek még:

Gálás, vasárnapi nép

Ez is a hosszabb versek közé tartozik. A nyolcvannégy sorból hatvanhárom jambus, huszonegy pedig trochaikus. A jambikus sorokban 43,8% az emelkedő ütem, 10,7% a trocheus. A trochaikus sorok ötvenöt két szótagos üteméből huszonnyolc a trocheus és csak kettő a jambus. A sorok itt is rövidek, a vers egészében a sorok átlagos szótagszáma 6,47, a trochaikus soroké pedig 6. A trochaikus sorok helyenként elbizonytalanodnak és inkább hangsúlyosnak hatnak, ez azonban jellemző a magyar ritmusra. A rímelhelyezés következetlen, hol ritkázott, hol pedig sűrített. A szakaszok sorainak száma egyenetlen: 11 - 6 - 10 - 8 - 34(!) - 15. A sorok közül szokatlanul sok a hetes, összesen harminc, ezek határozzák meg a sorok hosszát, a tizenegy nyolccsal, a tizenegy hatossal és a tizenhárom ötössel együtt.

A menekülő élet

Ez is nagyformátumú, kilencvenöt soros vers, vegyes szakaszokkal, ritkázott rímekkel. A strófák sorainak száma: 11 – 5 – 7 – 16 – 10 – 16 – 7 – 5 – 6 – 12. A sorok átlagos szótagszáma hét. A vezérlő motívumot is a hetesek alkotják, számszerint hatvanegy. Ezzel szemben a kilencesek száma csak hét, a tízeseké pedig mindössze egy. A jambizálás itt is megfelel a kor verselési követelményeinek. Az emelkedő ütemek százalékaránya 46, szokatlanul sok az anapestus (tizenkilenc). Nem feltűnően sok a spondaikus sorzárlat sem (huszonkettő). A rímek itt is ritkázottak. Érdekessége a versnek az olyan hangsúlyosra forduló sor, mint „Ez a semmi: a Halál.”

Az Éj zsoldára

Harminc soros vers, rímtelen, egyenetlen strófákból áll. A szakaszok sorszáma egyenként: 1 – 8 – 6 – 5 – 9 – 1. A verselésben itt is a fentebbi motívumokkal találkozunk. Az eltérés annyi, hogy a trocheusok száma viszonylag magas a jambus sorokban. Feltűnően alacsony viszont a spondaikus sorzárlat: huszonöt jambussorban mindössze három. A trochaikus sorok lazábban mértékeltek. A vers sorainak átlagos szótagszáma 7,3. Aránylag sok a kilences, a soroknak csaknem egyharmada. Emellett megemlítendő még az ötösök száma (nyolc).

Más típusú szabadversek

A Patyolat üzenete

Bizonyos vonatkozásban az eddigiektől eltérő típus. Első olvasásra nem is tűnik szabadversnek: az olvasó úgy érzi, mintha periodikusan ismétlődő strófákat látna-hallana. Alaposabban megnézve azonban kiderül, hogy ez a vers is az eddigieknél struktúrájához hasonlóan épül, azzal a nem lényegtelen különbséggel, hogy a kilengések kisebbek. A vers ritmikailag egységesebb hatású, mint az előzőek, de ez csak felületi hatás. A Patyolat üzenete is kétségtelenül szabadvers. Egyértelműen tűnik ez szemünkbe, ha a következő kimutatást vesszük szemügyre. A kis táblázat szakaszonként mutatja a strófaszerkezeteket, vagyis az egyes sorok szótagszámát

- I. szakasz: 10 – 6 – 7 – 7 – 4 – 9 – 10 – 6,
- II. szakasz: 10 – 7 – 9 – 9 – 3 – 7 – 7 – 9,
- III. szakasz: 9 – 2 – 9 – 8 – 9 – 8 – 8 – 9 – 9,
- IV. szakasz: 10 – 5 – 9 – 8 – 9 – 9 – 4.

Érdekes a rímelhelyezés is. A harminchárom sorból mindössze három a rímtelen rideg sor. A strófák első sora (leszámítva természetesen az elsőt) az előző szakasz utolsó sorvégével cseng egybe. A rím tehát átfedi-átköti az egyes szakaszokat. A kis eltérések ellenére is nagyon variált rímelhelyezés strófánként így fest:

- I. szakasz: a a b x b c c d,
- II. szakasz: d a b b a b b c,
- III. szakasz: c a a b b c c x d,
- IV. szakasz: d a a b x c c b.

Ez a vers is meggyőzően cáfolja azt az egy időben nagyon is elterjedt, de alaptalan hiedelmet, mely szerint Ady hanyagul verselt, és rímelt volna. A vers harminchárom sorvégén csupa jó rímet találunk, egy szótagos rímet pedig egyetlen egyet sem. Annál több benne a virtuóz rím, mint például: Pokolba – (bomolva –) romolva; tiszta – vissza; gerjedelmem – szerelmem; bántanátok – átok; ronda – koromba; tulján – butulván. A sorok átlagos szótagszáma viszont magasabb az eddigieknél: 7,7. A vers kilencesei között aránylag sok az Adynál ritka háromütemű.

Ismét más típusú szabadvers a *Teveled az Isten*.

Öt kétsoros strófából áll. A páratlan sorok tizenegyese, a párosok kilencesek. A kétsoros rövid strófákban még kirívóbbá válik a rímek hiánya. A páratlan sorok közül a 4 – 4 – 3 osztású hangsúlyosként is skandálható lenne, Adytól azonban merőben idegen volt a nemzeti klasszicizmusnak ez a jellegzetes sorfaja. Elegendő itt a krónikás ének 1918-ból négyütemű tizenegyesire utalnunk. Már csak azért sem tarthatjuk ezeket a sorokat klasszikus szokványra szabottaknak, mert akkor hogyan értelmeznénk a hetedik sort:

E szép élet nem sok örömet hozott

Ilyen sortípus verselésünkben nincs. Nem is lehet, mert ez a sor teljességgel ritmustalan.

A páros sorok jambikusak, pontosabban: lazán jambizáltak. Adynál egyedülálló jelenség, hogy a két szótagos ütemeknek mindössze huszonöt százaléka jambus, viszont 40%-a trocheus.

Így tehát a *Teveled az Isten*-t olyan szabadversnek kell tekintenünk, amely sűrűn van tűzdelve hagyományos ritmikai elemekkel. Ez azonban általánosan jellemző a magyar szabadversre.

Szabadvers-motívumok a kötött versekben

Ha a maga egészében nem is nevezhető szabadversnek, de nagyon is sokhelyütt érintkezik azzal a *Köszönöm, köszönöm, köszönöm*.

A vers huszonhét szakozatlan, rendszertelen rímelésű sorból áll: A sorok lényegesen hosszabbak, mint az Ady-versek legtöbbjében: tizenegy kilences, hét tízes és kilenc tizenegyes. Figyelemre méltó, hogy a szabadversek nagy részével szemben szokatlanul lazán jambizált: a két szótagos ütemek mindössze harminchárom százalék emelkedő, a soroknak több mint harmada spondeussal zárul. Kiemelkedik a versből egy jambizálhatatlan sor:

Köszönöm, hogy nem tartozok senkinek.

Ez a sor skandálható lenne a leggyakoribb hangsúlyos tizenegyesként, a négy-négy-három osztás folytán. Köztudomású azonban, hogy Ady mennyire idegenkedett a három ütemű négyes alapú sorfajoktól, ezért ezt a sort jogosultabbnak érzem szabad sorként értelmezni annál is inkább, mert a vers elsősorban az ütembeosztás szokatlanságával különbözik Ady jambus-verseitől. Már maga a sor-jellegű cím is Adynál szokatlan kilences. Bár rá lehet erőszakolni egy jambikus sémát: . . . – . – . . . –, a magyar versolvasó háromütemű hangsúlyosnak hallja az ilyen sort. Hasonló típusú sorok a kétszer is szereplő Istenem, istenem, istenem

Ez még alkalmazkodóbban simul egy lehetséges mértékhez: – . . . – . – . – mégis inkább hangsúlyosnak érezzük, az annyira ritka harmadoló kilencesnek. Háromütemű sorok még:

S éles, szomorú nézéseimben

...

Köszönöm a kétséget, a hitet.

S hogy te leszel a halál, köszönöm

Még ennél is feltűnőbb a kétütemű hosszú sorok nagy száma:

Boldog szimatolásaimban,

Gyöngéd simogatásaimban

...

Hol éreztem az életemet

...

Fiatalságomat és bűneimet

...

A csókot és a betegséget

További szokatlan ütemeződsű sorok:

Napsugarak zúgása, amit hallok

A sor osztása 4 – 3 – 2 – 2, Ady tizenegyesei viszont nagy többségükben 5 – 6 osztásúak.

Zavart lelkem tegnap mindent bevallott

Ez is négyes alapú tizenegyes.

Hol döltek, épültek az oltárok

Ez a 3 – 4 – 3 tagolódás is csak szórványosan fordul elő nála.

Köszönöm az én értem vetett ágyat

Itt is a négyes alap határozza meg a sort, akár 4 – 5 – 2-ként fogjuk fel (ilyen sortípus verselésünkben nincs is, tehát csak ritmusromlás révén jön létre), akár 4 – 3 – 4-nek

Köszönöm tört szívű édes anyámat

A tagolódás 3 – 3 – 5. Ez is ritka Adynál, aki tizenegyeseit ötös alapra fogta általában. Már az *Új versek*ben is.

Másnak, csupán néked, mindenért néked

Ez sem ötös alapú, hanem lassú 6 – 5 osztású. Hasonló típusú tízes:

Hogy te voltál élet, bú csók, öröm

Ebből a versből is kitűnik, hogy Ady nem egy tudatos ritmikai koncepció alapján jutott el a szabadvershez. Ebben a két kötetben Ady az addigiakhoz viszonyítva is tovább oldja-lazítja a kötött formai elemeket; valószínűleg benne sem tudatosodott, hogy hol és milyen módon lépte át a szabadvers határait. Az említettek mellett jó néhány olyan verset találunk, amelyeknek egyes sorait a szabadversre emlékeztető ritmikai elemek határozzák meg. Ezekben a versekben azonban ezek a ritmikai elemek nem jutnak túlsúlyra, a vers a maga egészében tehát kötött marad. A legjellemzőbb, a nem kötött irányába mutató ritmikai variációk a következő versekben észlelhetők:

A pócsi Mária

Egészben szabályos jambusvers, 10 – 11 – 10 – 11-es strófaszerkezettel, fél rímekkel. A két szótagos ütemek 39%-a jambus, 15,5%-a trocheus. A következő fellazított strófa nélkül az arány még kedvezőbb lenne:

Mária a nagy, fehér jégtorony
Mária a zászlóknak szent zászlója,
Mária a mennyei paripa
Ha vágatván visszaköszönök róla.

Ennek a szakasznak húsz két szótagos ütemében mindössze három jambus van (ebből kettő sorzáró pyrrichius). A spondeusok száma hat, a pyrrichiusoké, leszámítva természetesen a sorzárókat, öt, a trocheusoké pedig hat.

Tehát nemcsak a trocheusok száma kétszerese a jambusokénak, hanem mind a két pótütem is (a pyrrichiusoké egy híján). És nyilván nem tekinthetjük véletlennek, hogy a négy sorból csak az első ötös alapú.

A szerelmetlenség Istenéhez

A vers nyolc háromsoros tíz – kilenc – tíz-es szerkezetű szakaszból áll. A strófák záró, tehát harmadik sorai trochaikusok. A versszak középső sorai, vagyis a jambikus soroknak a fele, szokatlanul laza jambusokból áll. A két szótagos ütemeknek kereken 25%-a trocheus. Adott tehát egy jambusvers, amelyben a sorok egyharmada trochaikus, egyharmada elkülönülően laza jambus. De a strófaélen álló sorok között is van kifejezetten rossz ritmusú; nem is egy:

A Sionnak hegyén szerelmetlen
...
Boidogok kik szírthez hasonlítanak
...
Oh, én, kinek gőggel szerettetni

Az első és a harmadik négyes alapú, a második pedig 6 – 4 osztású.

A civodó magyar

Szabad sorba hajló romlott jambus sora:

Hadd ne bánjam már, mit csinál a magyar

A vers strófaszerkezete: 11 – 11 – 10 – 9.

A Tűz márciusa

Strófaszerkezete: 11 – 11 – 11 – 12 – 11 (az első sorban 11 helyett 10) Három szabályos trochaikus sora mellett kettő szabad sorra lazul:

Március kofáira és szentjeire
...
De tűz és Tűz, én ifjú testvéreim.

Az első három trocheussal indul, ami vitathatatlanul tanúsítja az eredeti ritmikai szándékot. Utána azonban egy jambus, majd a sorzáró pyrrichius más irányt ad a lejtésnek. A másik sorban mindössze egy trocheus van, a sorzáró. De a trochaikus mértékelés követelményei szigorúbbak, mint a jambuséi. Másrészt pedig a sornak mind a négy főhangsúlyja thézis. Ez trochaikus lejtés esetén egyszerűen elképzelhetetlen.

Csak látni akartalak

A strófaszerkezetet itt is a hosszú sorok határozzák meg: négy szakaszban 10 – 9 – 11, egyben pedig, 10 – 9 – 10. A strófavégi sorok egy része elkanyarodik az 5 – 6 tagolódástól és ritmikailag elbizonytalanodik. Így például a következő 3 – 4 – 4 osztású sor:

Akit én megcsókolni nem akarok

Eladó a hajó

Strófaszerkezete: 6 – 10 – 10 (egy szakaszba 6 – 9 – 9). Rímelhelyezése x a a, a rímtelen strófakezdő refrén. Jambizálása rendkívül laza, az ütemeknek mindössze 31,6%-a jambus, viszont 24%-a trocheus. A sorok egy része, a töredezett ütembeosztás is hozzájárul ehhez, a szabadsor határait súrolja:

Szakadt kötelekkel, tört árbóccal
...
Elég drága, jöjjön, aki kéri

A távoli szekerek

Strófaszerkezete: 9 – 7 – 9 – 2 – 7. A két záró sor refrén: Jönnek A távoli szekerek. Ritmikai érdekesség, hogy a két szótagos negyedik sor leválasztott sorként hat, amennyiben az öt megelőző kilences-sel egybeolvassa szabályos hatodfeles jambust alkot:

Villamos lámpa alszik el, ha jönnek

...

Kacagó csoda hág az égre: jönnek

Ez a fajta leválasztás, mint fentebb láttuk, a szabadversekben fordul elő sűrűn.

Az elmaradt szomorúság

Ez a vers is hosszú sorokból áll: 10 – 10 – 11. Rímelhelyezése a a x. A három strófavégi vaksorból kettő szabadsor. Az ütembeosztás ezeknél is teljességgel dallamtalan: 7 – 4, illetve 2 – 5 – 4.

Egy kalendáriumi szomorúság

...

Egy nagy, megvigasztaló szomorúság.

A Tavasznak alkonyata

A vers ritmikai egésze, sem strófaszerkezete, sem mértékelése nem tér el érdemlegesen az átlagos Ady-verstől. Annál inkább szembetűnik, hogy a költő teljesen váratlanul és szokatlanul, egy prózában írt befejező mondatot illeszt zárójelben a vers végére:

Ma és utolsó órámig mindenkit szeretek, amen.

Összefoglalóul

megállapíthatjuk, hogy az Ady-féle szabadversek fentiekben leírt elemzésének eredményeképpen a következőkben jelölhetjük meg ezeknek a verseknek legfontosabb ritmikai ismérveit:

1. Ady verselésének leggyakoribb sora, a jambikus kilences (és tízes) háttérbe szorul, lényegesen ritkábbá válik.

2. Veszít a gyakoriságából és fontosságából az úgynevezett szimultán ritmus, amelyet a gyors ötös alapú négyütemű sorok képviseltek.

3. Nő a kétütemű és háromütemű kilencesek és tízesek száma.

4. A szabadversek sorainak átlagos hosszúsága lényegesen rövidebb a többi versekénél.

5. A rövidre fogott sorok nem periodikusak, hanem váratlanul jelennek meg és teszik fokozottan zaklatottá a ritmust.

6. Sűrűn zaklatják-gyorsítják a ritmust a rövid szótagokat halmozó sorok.

7. Gyakorivá válnak az addig csak elvétve felbukkanó enjambement-ok.

8. Gyakran bomlik két sorra egy hosszabb sorfaj.

9. Megnő a jambusversekbe épített trochaikus sorok száma.

10. A trochaikus sorok átlaghossza rövidebb, mint a jambusoké. Ilyen módon kettős ritmustörést eredményeznek.

11. A mértékelés nem lazul a szabadversekben.

12. Sok a szakozatlan vers, a szakozottakban pedig sohasem ismétlődnek a strófaszerkezetek.

13. A versek rímélése sűrű, de sohasem rendszeres. Vannak rímtelenek is.

14. A *Minden-Titkok versei* és *A menekülő Élet* kötött verseiben is gyakori a ritmustörés és a szabadsor.

15. A szabadversek jelentős része víziókat jelenít meg, álomban játszódik le. Az ilyen hangulatok szaggatott töredezettségéhez jól illik az egyes sorokat illetően kötött, a vers egészét illetően kötetlen forma.

16. Ady szabadversei jelentősen különböznek a kortársak szabad verseitől. A kortársaknál a túl hosszú formált sorok alkotják az új ritmus meghatározó alkotó elemét, amennyiben a sorhossz túlnő a mértékes sorok lehetséges határain. Ady viszont a saját kötött ritmusait zaklatta-tördelte szabad ritmussá.

ADY ENDRE: PÁRISBAN JÁRT AZ ŐSZ – KOCSI-ÚT AZ ÉJSZAKÁBAN

(Funkcionális metrikai elemzés)

A funkcionális verstani elemzések első nagy hazai példája Péczely László 1965-ben megjelent könyve.¹ Ennek értékelő kritikáiból ki kell emelnünk Kecskés Andrásét, amely joggal szólt arról, hogy a verstani leírás megbízhatósága minden funkcionális magyarázat alapja, s az esztétikai elemzések tévedései legtöbbször a descriptio bizonytalanodásaira vezethetők vissza.² Az eltelt időben, tehát több, mint tíz esztendeje tanúi lehetünk annak, hogy a verselési formákkal összefüggő esztétikai és tartalmi mozzanatok vizsgálata egyre nagyobb tért hódít, a funkcionális verstani magyarázatok iránt megnőtt az érdeklődés.³ Ha azonban közelebbről is megvizsgáljuk a verstani leírásokat, látnunk kell, hogy az ellentmondások, a tévedések változatlanul súlyosak, alapvetőek, így a ritmikai jelenségeket kamatoztatni kívánó interpretációk igen sokszor válnak kétes értékűekké.⁴

Ritmus és metrum fogalmait Kecskés András szubtilis meghatározásai alapján értelmezve⁵ azt kell látnunk, hogy a ritmikai komponensek körében éppen a megbízható leírás szempontjából nézve a metrum a leginkább problematikus. Következik mindez a magyar verselmélet metrumszemléletének máig érvényes diszharmonijából, abból, hogy klasszikus és modern tudósaink magas színvonalon képviselnek egymást elvileg-gyakorlatilag egyformán kizáró elméleteket.⁶ Az esztéta, aki funkcionális verstani elemzéssel kísérletezik, többnyire szubjektív, sokszor tekintély-elvi választás alapján lát munkához, bizonyosnak tekintve a bizonytalant, tévedést tévedésre halmozva. Elemi erejű az élmény: a magyar nyelvű költészetben objektíve érvényes leíró metrikai rendszer hiánya a műelemző metodika egyéb ágazataihoz képest feltűnő fáziskésésre vall, ezen a téren hatékonyabb, elevebb munkálkodásra van szükség. Meggyőződésünk, hogy a ritmuskutatás nagyszerű eredményei lehetővé teszik a gyors fejlődést a metrikai descriptio terén is.

Két Ady-vers metrikai-funkcionális magyarázatára vállalkozunk az alábbiakban. Az eddigieknél hitelesebb leírásra kell törekednünk, az újszerű módszert ez önmagában is indokolja. Úgy véljük azonban, hogy a módszer már jelenlegi állapotában is általános érvényre tarthat igényt, e tekintetben tehát verselméleti érdekelttségű. A két Ady-versben jelentkező metrikai problematika érzékeltetésével világítjuk meg törekvésünk értelmét.

A *Párisban járt az Ősz* szimultán metrumában az emelkedő, jambusi komponenst kutatóink egyértelműen elfogadják. De tűnődésre itt is adódik alkalom. Horváth János, miközben a költeményt a többé-kevésbé jambusiak közé sorolja, az ötödik sort egyértelműen daktiluszinak tekinti.⁷ Király

¹ Tartalom és versforma, ItFüz. 49.² ItK 1967. 87.³ Vö. Miért szép? Bp. 1966., *Miért szép?* Bp. 1975. stb.⁴ Példaként elég HEGEDŰS Géza Ady-elemzésére utalunk (*Csák Máté földjén, Miért szép?* 1966.).⁵ A komplex ritmuselemzés elvi kérdései. ItK 1966. 106–139.⁶ A fontosabbak: HORVÁTH János, GÁLDI László, SZABOLCSI Bence, VARGYAS Lajos, SZILÁGYI Péter munkáiban olvashatók.⁷ Rendszeres magyar verstan, Bp. 1969². 190.

István szerint: „az első rész ciklikus anapestusokkal futó jambikus sémáját choriambusok és creticusok zenéjére is át lehetett még szerelni”, a második részben „a cezúra szabálytalanná vált: általában nem felezték többé, hanem kapkodva, idegesen osztódtak a sorok”,⁸ s a metrikai bizonyosság eme élménye nyomán esztétikai-értelmezési sugallatok erősödtek meg az elemzésben. Nyilvánvaló, hogy Horváth János nézetében metrikai extremitásnak tűnik a jambusi soroktól övezett daktiluszi sor, Király István szemléletében pedig az anapestikus, illetve choriambusi-creticus alternatíva, maga a creticus pedig gyakorlati ritkasága miatt. Horváth nem lát creticust, Király nem érzelkedik daktilizálást. A helyzet aligha egyértelmű.

A *Kocsi-út az éjszakában* verseléséről ezt írja Király István: „Egybeesett a verstani és az értelmi tagolás: minden sor egy-egy dísztelen, elhatárolódó, önmagában álló megállapítás volt... S a maga többnyire hangsúlyos – s nem időmértékkel – kihozott trocheikus-daktilikus lejtésével s ölelkező rímével határozott, kemény csengésű volt a vers zenéje is.”⁹ Majd ezt olvassuk: „Mindegyik szakaszban két ismétlődő, trocheikus lejtésű, erősen hímrímekkel szoló, rövidebb sor fogott közre két nőrimű, daktilusokkal vibrálóbbá tett hosszabbat.”¹⁰ Ami e nézetben meghökkentő, az a jambusi ütemek teljes elhanyagolása, ami a csupán iskolás képzettségű olvasónak is eleven élménye, *legalább* a második és a tizedik sor élén. De különösen riasztó a véleménynek ez a masszív határozottsága akkor, ha a tizedik sor *egészére* gondolunk, amely *semmiféle* prozódia szerint sem daktilizálható, mivel egyértelműen, elejétől végig jambusi. Ha ez a makacs tény említést nyert volna, akkor a *Párisban járt az Ősz* idézett Horváth János-i véleményének tükörképét láthatnánk itt: mert hiszen mit keres egy alapvetően jambusi sor trocheusi-daktiluszi sorok társaságában?

Úgy látjuk, hogy semmi fáradságot sem szabad sajnálnunk a leíró metrikus vizsgálat érdekében. Olyan descriptio jegyében, amely már a *metrikai karakter* tekintetében is bizonytalan, funkcionális vizsgálatot végezni igen kockázatos. A siker csupán az értelmező intuíció függvénye, a jószerencse kérdése lehet csupán.

A módszer, amellyel a metrikai leírást bemutatjuk, abból az elvi álláspontból indul ki, hogy szimultán versek esetében, akár bimetrikus versek esetében is,¹¹ az időmértékes és a hangsúlyos nyomatók közösen minősítik a szótagokat, már a prozódia is kettős ritmusú.¹² Elméleti képtelenségnek tűnik így szimultán vagy bimetrikus versben hangsúlyos prozódia épített időmértékes karaktert festeni, ahogyan pedig Király István – érzelkelhetően, nyilvánvalóan – Vargyas Lajos elméletére alapozva teszi.

A kettős ritmusú (bimetrikus, egyik változatában szimultán) verselés a hangsúlyos és az időmértékes ritmikai mértékváltozatok interferenciája. A monometrikus komponensek sajátosságait változó intenzitással őrzik, így alakulnak ki az oldott bimetrizálástól a hangsúlyos vagy időmértékes vezérritmusú bimetrizáláson át a monometrikus vonásokat szigorúan őrző szimultán verselésig különféle változatok.¹⁴ E jelenségek elméleti rendszerezése előtt is tudott volt már, hogy interferencia esetén kötelező a szótagmérő prozódia komplexitása: mérnünk kell a hangsúlyos és az időbeli nyomatókat egyaránt. Axiomatikus álláspont az, hogy a nyomatók összegződnek, az időmértékes metrum pedig általában lejtésegységet őriz.¹⁵

⁸ Ady Endre I. Bp. 1970. 477–478.

⁹ Ady Endre II. Bp. 1970. 229.

¹⁰ Uo. 231.

¹¹ Vö. ezen sorok írójának dolgozataival: Ady szimultán ritmusa, ItK 1969., Kettős ritmus Vajda János verseiben, Studia Litteraria, Debrecen, 1970. – PÉCZELY László: Bevezetés a műelemzésbe. Bp. 1973. 252.

¹² Uo. – E téren jelentős verstani kísérletek mutatkoznak Horváth János, Gáldi László és Kecskés András munkáiban.

¹³ Vö. KIRÁLY: Ady Endre, i. m. II. 585.

¹⁴ Történeti szempontú rendszerezésüket kéziratos könyvemben kíséreltem meg (*A kettős ritmus*).

¹⁵ Ady szimultán ritmusa, i. m. – KECSKÉS András: i. m.

A szótagnyomaték ilyen szempontból összetett nyelvi nyomaték, amely nyelvi alapon analizálható.

Gépi programozásra is alkalmas jelölési módszerünk számokkal jelzi a szótagnyomaték rétegeit. Minden szótag alatt nyolc számhelyet tartunk fenn. Az első a szótag időbeli nyomatékát jelzi (1–4 pont: rövid magánhangzós nyílt-zárt, hosszú magánhangzós nyílt-zárt szótag jelölésére). A második pozíció 1–2 pont értékű, attól függően, hogy szókezdő-e a szótag, illetve hogy egytagú jelentéses szótag-e. A harmadik pozíció 0–1, akkor egy pont, ha a szótag szólamot kezd. Egyébként általános korrekciós pozíció. A negyedik pozíció az érzelmi nyomatékot jelöli (–3 +3 határok között), az ötödik pozíció 1–4 pontja a metszetkövető helyzetért jár (hangsúlyos mellékmetszet után egy, ehhez társuló időmértékes főmetszet esetén három, hangsúlyos vagy időmértékes főmetszet után kettő, közös főmetszet után négy pont). A hatodik pozíció arzikus nyomatékot jelöl (0–1 pont). Az enklitikák (például a határozott névelők) összes nyomatéka egy pont, a második számpozícióban jelezzük. A két utolsó számhely a megelőző hat számjegy összege, ez a hangzó szótagnyomaték.¹⁶ A kezdetbetűkről jelölt verslábak: j = jambus, t = trocheus, s = spondeus, a = anapestusz, d = daktilusz, p = pirichius, c = choriambus, cs = csonkaütem. Itt alkalmazott metszetjeleink: m = hangsúlyos mellékmetszet, f = hangsúlyos főmetszet, k = hangsúlyos és időmértékes (közös) főmetszet.

Prozódiaink tehát mind a szótagmérésben, mint az egyéb sortagoló tényezőkben a kettős ritmus alapelveit követi. Vizsgálataink szerint Ady Endre mindkét idézendő verse bimetrikus szerkezetű.

A kettős ritmusú alapszerkezetben a hangsúlyos metrikai komponensnek négy változatát figyelhetjük meg. A tízesek általában felezők, tehát két üteműek. Az ötödik és a tizenharmadik sor azonban

1.

Párisban járt az Ősz

Pá-	ris-	ba	teg-	nap	be-	szö-	kött	az	Ősz,
3111	2000	1000	2100	2000k	1110	1000	2000	0100	4202
0107	0002	0001	0104c	0002	4108j	0001	0103j	0001	0109j
Szent	Mi-	hály	út-	ján	su-	hant	nesz-	te-	len,
2210	1100	3000	4100	4000k	1100	2000	2100	1000	2000
0106	0002	0003	0106c	0004	4107j	0002	0104j	0001	0103j
Ká-	ni-	ku-	lá-	ban,	halk	lom-	bok	a-	latt
3101	1000	1000	3000	2000k	2211	2100	1000	1100	2000
0106	0001	0001	0104c	0002	4111j	0104	0001	0002	0103c
S ta-	lál-	ko-	zott	ve-	lem.				
1110	4000	1000	2000m	1100	2000				
0003	0105j	0001	0103j	1003	*0103s				

Bal-	lag-	tam	ép-	pen	a	Szaj-	na	fe-	lé
2110	2000	1000m	4100	1000	0100f	2100	1000	1100	4000
0105	0002	0001	1107c	0001	0001	2106a	0001	0002	0105a
S ég-	tek	lel-	kem-	ben	kis	rő-	zse-	da-	lok:
4111	2000	2100	2000	2000k	2211	3100	1000	1000	2000
0108	0002t	0104	0002	0002	4111c	0105	0001	0001	0103c
Füs-	tő-	sek,	fur-	csák,	bú-	sak,	bí-	bo-	rak,
2100	1000	2000	2100	4000k	3103	2000	3100	1000	2000
0104	0001	0002	0104c	0004	4112j	0002	0105j	0001	0103j
Ar-	ról,	hogy	meg-	ha-	lok.				
2100	4000	2100m	2101	1000	2000				
0003	0004j	0003	1106j	0001	0103j				

¹⁶E módszer részletes ismertetése: Petőfi verseinek készülő metrikai monográfiájáról. ItK 1977. 294–299.

El- 1110 0003	ért 4000 0105j	az 0100 0001	Ősz 3202 0108j	és 4100k 0005	sú- 3111 4111j	gott 2000 0103	va- 1100 0002	la- 1000 0001	mit, 2000 0103c
Szent- 2210 0106	Mi- 1100 0002	hály 3000 0003	út- 4100 0106c	ja 1000k 0001	be- 1101 4108j	le- 1000 0001	re- 1000 0001p	me- 1000 0001	gett, 2000 0103j
Züm, 2201 0005	züm: 2201 0005s	röp- 2100 0104	köd- 2000 0002	tek 2000k 0002	vé- 3101 4110c	gig 1000 0001	az 0100 0001	ú- 3100 0105a	ton 2000 0002cs
Tré- 3100 0004	fás 4000 0004s	fa- 1100 0103	le- 1000 0001	ve- 1000 0001	lek. 2000 0103c				
Egy 2200 0004	perc: 2200 0004s	a 0100 0001	Nyár 4202m 0109j	meg 2100 1004	sem 2101 0004s	hő- 3100 0105	költ 2000m 0002	be- 1100 1003	lé 3000 0104c
S Pá- 3110 0106	ris- 2000 0002t	ból 3000 0003	az 1200 0003s	Ősz 4202k 0008	ka- 1112 4110j	cag- 2000 0103	va 1000 0001	sza- 1100 0002	ladt. 2000 0103c
Itt 2212 0108	járt, 4200 0006t	s hogy 1100 0002	itt 2212 0108j	járt, 4200k 0006	én 4213 4115j	tu- 1100 0002	dom 2000 0103j	csu- 1100 0002	pán 3000 0104j
Nyö- 1110 0003	gő 3000 0104j	lom- 2100 0003	bok 1000 0001	a- 1100 0002	latt. 2000 0103c				

három ütemű, az ötödik főmetszet-mellékmetszet révén, a tizenharmadik két gyenge, mellékmetszet-értékű hangsúlyos cezúra által. A strófiákat záró hatosok a negyedik és a nyolcadik sorban *kétüteműek* (4/2; 3/3), a tizenkettedik és a tizenhatodik sorban hangsúlyosan *tagolatlanok*, lényegében tehát időmértékesen monometrikus sorok. E hatosok két szótagú időmértékes ütemekkel (verslábakkal) kezdődnek, jambusi-spondeusi prozódiait érvényesítenek, hangsúly és thesis kapcsolásával. Hasonlóak a sorzáró ütemek, az időmérték karakterére nézve tehát a hatosok emelkedő-jambusi tendenciát sugallnak. Mindenféle trocheusi-daktiluszi mértékeléssel ellenkezik a negyedik és a nyolcadik sor, a tizenkettedik és a tizenhatodik a spondeusi-jambusi indítást követően csak akkor daktilizálható, ha a természetes choriambizálást tagadja a metrikus.

Az időmértékes komponens karaktere tehát végig jambusi. A versnek egyetlen sora sincs, amely a jambusi lejtésegység karakterét ne őrizné híven, míg ereszkedő, trocheusi-daktiluszi mértékelés erőltetése esetén bizonyos sorok minden manipulációt visszavernek. A hatodik és a kilencedik sor hangsúlyos elvű daktilizálása például az időmérték teljes, durva tagadását követeli, elméletileg is tarthatatlan. A hangsúlyozás révén daktiluszi irányt kedvezően jelző sorok száma nem kevés. Ilyenek: 3., 5., 7., 11. Ezek mindegyike azonban *kizárólag* egy téves elméleti irány, az úgynevezett *szólábaszás* által metrizálható ereszkedően, ezt a teljességgel téves szemléletet érvényesíti például Horváth János idézett véleménye az ötödik sorban.¹⁷

Különösen érdekes a harmadik sor. E felező tízes első öt szótagú üteme ereszkedő lejtés esetén teljes adoniszi sor, a daktilikus felfogás számára kedvezőbb példa, mint az ötödik sor. Horváth János mégsem ezt emeli ki, s nyilván a második sorfél miatt. Ez ugyanis csak jambikusan mérhető. Megjegyezzük, hogy ha a harmadik sor élményszerű adonicusát figyelmen kívül hagyja az elemző, akkor – az ereszkedő lejtés elkötelezettjeként – csupán a második sorfél, a sorzáró, fontos versláb jambusi karakterének engedve teszi ezt, így pedig annak implicit beismerésével, hogy a látványos adoniszi

¹⁷ Bár az elvet maga HORVÁTH János is bírálja, i. m.

indítás téves. Marad ezek után a choriambusi értelmezés, a végig emelkedő lejtés élménye, klasszikus jambusi sormetszettel, amely a hangsúlyos metszettel találkozik. Elvek eklektikus zavarosságát kerülve döntünk tehát az időmértékes metrikai komponens monometrikus törvényeinek követése mellett, s bizonyára a költői gyakorlattal teljes összhangban. Hiszen a szólábazás hangsúlyos tagolást erőltető szemléletével szemben, az időmértékes szó- és lábmetszés törvényét vállalva, a cezúrák monometrikus rendjének engedve *minden sor*, az említett 3., 5., 7., 11. is emelkedő, jambusi karakterű, a lejtés egy-ségét nem sértő belső változatossággal. – A *creticus*-láb a költői gyakorlattól idegen, extrém. Adekvát funkcióban nem tagadjuk alkalmankénti, *kivételes* felbukkanását, itt azonban a különleges funkció érzékelhetetlen, tehát nyilvánvalóan a hangsúlyos metrum erősítőjének vélt trochaizálás-daktilizás metrikai szándékát hivatott szolgálni. Verselméletileg is tévesen.¹⁸ A harmadik sor más érdekességet is jelez. A *lombok alatt* szókapcsolata a lírai poénban, de lényegesen különböző metrikai szituációban *ismétlődik*, a költemény záró sorában. Nézzük meg e jelenséget közelebbről, metrikai szempontból.

A költemény vége értelmezhető daktilusz és csonkaütem kapcsolataként is. Ha ezt vetítjük vissza a harmadik sorra, akkor a *halk* jelző csak visszafelé kereshet szótagkapcsolatot, hogy valamely időmértékes ütem része lehessen. Ez pedig széttöri a sor elejének adonisi értelmezését, követelően choriambizálást, sorközépi jambust, emelkedő lejtést mutatva. A vers utolsó sora – jambusi indításával – choriambusi klauzulát kínál, ez az értelmezés *minden* metrikai problémát megszüntet, hiszen paralel a harmadik sor végével.¹⁹

A funkcionális magyarázat számára esélyeket tartogatnak eddigi megfigyeléseink is. A strófák szerkezete például, hiszen a tízeseket záró hatosok *szótagszámfeszültsége* közvetlen élményünk. A hangsúlyos metrikai komponensben feltűnő az eddig érzékelt négy alaptípus *változatossága*, a felező tízesek, a háromütemű tízesek, a kétütemű hatosok és a tagolatlan hatosok váltakozása. A rövid költeményben e jelenség önmagában is feltűnő, magyarázatot kíván. A háromütemű tízesek belső tagolása különböző, miként a kétütemű hatosoké is. A kettős ritmus szemléletében a felező tízesek további változatossága tűnik majd ki.

Az időmértékes metrumnak a lejtésegységen belül rendkívüli *változatosságát* figyelhetjük meg. A költői gyakorlatból ismert *valamennyi versláb* szerepel itt, a karaktert romboló *daktilusz kivételével*. Jambus, trocheus, spondeus, pirrichius, anapestus, choriambus, csonkaütem – a dinamikus jambusi vers teljes gazdagsága bontakozik elénk. A trocheusok nem karaktersértők, hiszen mindhárom sorkezdő pozíciót tölt be.²⁰ Több trocheus nincs a versben, hiszen a trocheus-jambus kapcsolataként is szemlélihető choriambus külön verstani minőség. Az összesen 144 szótagból 60-at kötnek le a choriambusok, kb. 41%-ot jelentve. A jambusok 54 szótagot kötnek le (kb. 38%), a spondeusoké 12 szótag (kb. 8%), az anapestusoké 9 (kb. 6%), a trocheusoké 6 (kb. 4%), az egy pirrichiusé 2 (kb. 2%), a csonkaütemé 1 (kb. 1%). Choriambusok-jambusok határozzák meg az emelkedő lejtésű időmértékes metrum karakterét, a változatosságot megteremtő egyéb időmértékes ütemek – különösen az anapestusok és a pirrichius – a funkcionális metrikai magyarázat számára eleven kihívások. De a spondeusok csekély aránya sem megszokott.²¹

Figyelmet követelnek a jambusokban gazdag sorok (15., 1., 2., 7., 9.), a jambusok teljes hiányát mutató sorok (11., 5., 6., 12.) és a két choriambustól övezett egyetlen jambus a 3. sorban.

A kettős ritmus szempontjából a közös (hangsúlyos és időmértékes) metszettel tagolt felező tízesek metrikai nyomatécscsúcsokat ígérnek, a bimetrikus versben szimultán sorokat, kulcsszavak ki-

¹⁸ A nyomatékösszegzés elve (vö. Kecskés, i. m.), a szó- és lábmetszet valamint a sormetszet jelentésének pontos tisztázása egyértelműen arra vall, hogy nyelvünk számára kettős ritmusban kedvezőbb a jambus, mint a trocheus. Vö. Ady szimultán ritmusa, i. m.

¹⁹ Tanulságos e szempontból a *Sappho szerelmes éneke* is. Vö. e sorok írójának dolgozataival: Vezér Erzsébet: Ady Endre, ItK 1970., Berzsenyi tizenkettősei, ItK 1972., Arany János: Tetemre hívás, ItK 1974.

²⁰ A sorkezdő trocheusokat jambusi versben szinte kezdettől elismeri a szakirodalom, modern kodifikálója Babits Mihály.

²¹ A spondeusok metrikai szerepe általában nyugodtságot, kiegyensúlyozottságot fest.

emelését.²² Közös, metszetű felező tízesek e költeményben: 1., 2., 3., 6., 7., 9., 10., 11., 14., 15., összesen 10 sor. Funkcionálisan is beszédes *három változatukat* különíthetjük el. Az időmértékes prozódia szerint thesiseket fokoznak arsis-szá a hangzó kettős ritmusban az összegzett nyelvi nyomatékok a következő sorokban: 1., 2., 10., 14. Ez az egyik legjellemzőbb metrikai véglet a költeményben. – Más sorokban időmértékesen is arsisokat fokoznak tovább az összegzett nyelvi nyomatékok, de az általuk kiemelt szavak hangulatilag bánatosak, szelídek, szomorúak, törtek: 3., 6., 7., 9. – A harmadik csoportot azok a sorok alkotják, amelyekben a metrikai csúcs időmértékesen arzikus, a kiemelt szó hangulata-jelentése pedig energikus (hangulat és nyomatékcúcs tehát nem ellentétes, hanem párhuzamos): 11., 15. Ezek jelentik a versben a másik metrikai végletet, jelezvén, hogy a metrum nem csupán dinamikusan változatos, hanem kontraszt-szerkezetű, s így a dinamizmust fokozni képes.

A kettős ritmusban általunk mért maximális nyomaték 15 pont értékű. Ezt a ritka nyomatékokat kínálja a 15. sor, az *én* kiemelésével. A 7. sor *búsak* szavát a *halk*, a *kis* és a *súgott* azonos típusköréből enyhe nyomatéktöbblet emeli ki.

Thesis-arsis nagy feszültsége néhány *éles jambus* arsisára irányítja figyelmünket, a metszetövező, említett jambusokon túl. Ilyen *éles jambusok*ban jelenik meg az *Ősz* és a *Nyár* gazdag szimbolikájú kifejezése (1., 9., 13. sor) s a második *itt* a 15. sorban. Értelmezést kíván a 14. sor *Ősz* szava, éppen metrikai helyzete révén szokatlan, különösen meglepő: thesisbe szorul, a monometrikus időmértékes prozódia számára szinte képtelenül. Jambusi arsisként való értelmezése a sor élén hangzó creticust tételez fel, de ismét a szólábázás olyan folyama állna elő, ami idegen a költői gyakorlatról általában, e verstől pedig különösen.

Ezen metrikai descriptio után következnek a költemény rövid gondolati-hangulati elemzése, értelmezése.

Természet és ember, környezet és költői lélek állapotának emlékképeit írja le a vers, az emlékek jelenbeli élelenségére utaló egyetlen sort, a 15.-et kivéve. A záró sor jelene azonos az emlék múltjával. Ez a múlt pedig közvetlen közeli, az első sor *tegnap* szava utal rá. Megrendítő hangulati változás választja el egymástól a természeti környezet s az emberi lélek közvetlen közeli múltját és jelenét, az élményt és a nyomában ébredő sejtelmet. A kilencedik sor őszi sugallatában tragikum rejlik, de mire is vonatkozik?

Párisban, a Szent Mihály útja s a Szajna körül nyári kánikula, tobzódik az idő, a perc teljességének látványa övezi a létén töprengő költőt. Halk lombok társaként csendes a lélek is, lassú a mozgás. Lángol a fény és a hő, de a lélek rezignált. Rőzse-dalok parányi, füstös lángjai égnek a szívben, bús, bíbor énekek a személyes halálról. A teljes bánatot érzi az ember, hangulata ezzel azonosul, a nyár dús harmóniáját csupán látják a szemek, miközben befelé, az elmúlás meditatív érzetére figyelnek. Táj, környezet és emberi ború között már itt disszonancia feszül.

Állapotszerű, statikus teljesség jellemzi a környezet fényét, melegét s a lélek köd-sötét világát is. A *meghalok* fogalmában nem csupán filozofikus mélabú rejtőzik, nem csupán általánosan emberi, az igei első személyűség önmagában is arra int, hogy helyzetszerű, személyes az előérzet, elsőrendűen. Közeli halálsejtelméről szólnak a rőzse-dalok, a korai elmúlásról, amely képtelenné teszi az embert a külső harmóniával való azonosulásra, amely csupán rőzse-tüzek vigaszára szorítja a láng-lobogású versek hivatott költőjét. A *Haldíron innen, Életen túl* attitűdjét idézik elénk a borongó sorok, ahol azonban nem közömbös még teljesen az egzisztencia tétova jövője. Az élet élni akar, a közelgő halál tudatában is, az idő tört távlatai is biztatóvá növekedhetnek ott, ahol a természetes távlatok örökre elvesztek. Ennek a *most még nem*, de a természetesnél kegyetlenül közelebb-rémítő halálnak a gondolatával foglalkozik a lélek, amikor a kifelé is működő érzékek felfokozott ébersége felfigyel a suhanó őszi szellő-re. A nyugalom harmóniáját a dinamikus suhanás villanásnyi tüneménye zavarja meg csupán, a Nyár meg sem hőköl belé, tréfásan röpködnek a hulló levelek. A mélabú állapotából azonban kiemeli a költőt az őszi sugallat, az elmúlás egyetemes üzenete személyessé hangolódik. Úgy véljük, hogy a

²² Vö. Ady szimultán ritmusa, i. m. Kettős ritmus Vajda János verseiben, i. m.

személyes halál közvetlen közelségének bizonyosságát hallja a költő az őszi üzenetből. Amíg azonban a táj csupán beleremeg a pillanát érintésébe, s őrzi tovább a nyár nyugalmát, a költő lelkiületében véglegessé, végtelensé mélyül a bánat. A teljes jövőtlenség élménye uralkodik el az emberben. A közvetlen múlt külső-belső kontrasztját külső és belső komor harmóniája váltja fel a jelenben, a közvetlen, tragikus jövő ígésében. Nyögő lombok társa már az apátia nyugalmából a dermesztő bizonyosságba érkezett lélek is. A megnevezett közvetlen múlt (*tegnap*) a meg nem nevezett, értelmezésünk szerint azonban az őszi szellő sugallatában megbúvó közvetlen jövővel, az élet holnapjával szembesül, a teljes élet látványa a teljes pusztulás bizonyosságával, a kicsi költemény, e kihunyó rőzse-dal rejtelmességénél fogva is feszített, hatalmas kontrasztjában.

Az ősszel azonosított suhanó szellő a tél, a halál küldönce itt, idegen a nyári harmóniában. Szinte frivol, feminin tünemény, pusztító tragédiák léha hírnöke, csupán kacagása démoni. Néki, a sérthetetlennek játék minden, s talán megszokott, hétköznapi. Az elmúlással szembesülő egyetlen életek hirtelen döbbenete meg-megújuló pokoli szórakozása, maradék remények dermedt hullásán is csupán kacag. A dezantropomorf lét kellően romlott szimbóluma.

Ezen értelmezés szerint²³ változó intenzitású, végleteket ismerő ellentétek hálózata a vers. A stiháris-nyelvi eszközök azonban többnyire zenei varázssal vonják be őket, a rejtelmesség grammatikai modorához alkalmazkodva. Stílus és jelentés tehát inkább kontrasztot alkot, mintsem párhuzamot. Úgy látjuk, hogy a metrikai-nyelvi eszközök inkább paralel módon követik a hangulati ellentéteket, szinte direkt párhuzamot érvényesítenek, olykor a szóhangulat partikuláris pontosságával.

A hangszólyos és az időmértékes metrikai komponensek feltűnő változatossága, a metrikai végletek gazdagsága egyaránt a költemény hangulati ellentéteit jellemzi. A metrum elejétől végig dinamikus, miként a költemény kontrasztokra épülő, progresszív, mélyülő szerkezete, hangulatvilága is. A spondeusok gyér szereplése, a modulált, változó pozíciójú, metszetektől tagolt dinamikus choriambizálás a metrum révén eleve hangulati zaklatottságra, nyugtalanságra vall. A 10. sor prozódikus thesisének arzikus ereje, ugyanítt a pirrichius remegése a szóhangulat közvetlen követője. A 14. sor egyetlen furcsa jambusának arsisa az objektív nyelvi nyomatékokon túl erős emfatikus nyújtást követel, szerintünk e jambus thesisének igen erős nyomatékait is messze túlszárnyalóan. A thesisikus Ősz az emfatikus nyújtás előkészítője, ami ellen hangulatilag sem, érzelmileg-logikailag sem érdemes tiltakoznunk. Az élet, az emberi sors iránti közöny jellemzi itt a dermesztő gúnyt, szinte a lét léhaságának, feslettségének szimbólumaként. A közös metszetet követő, gazdag nyelvi nyomatékú prozódikus thesisek olyan szavakat emelnek ki, amelyeknek hangulati légysága csupán látszat – a tónus mögött fenyegetés rejlik (1., 2. sor). Az erős nyomatékok és a képhangulat kontrasztja (3., 6., 7., 9. sor) a melankólia mélységet tágitja, a kilencedik sorban a megtévesztő közvetlenség stílszerű fogalmát emelve ki. Az ötödik sor indító, kiegyensúlyozott hangzó choriambusa a tűnődő, lassú mozgás követője, a sor két anapesztusza a Szajna gondtalan hullámainak iramát idézi metrikai eszközökkel. A tizenegyedik sor végén enklitikus arsisű jambus és modorosan rövidített thesisű jambus helyett anapestusz-csonkaütem kapcsolatát érezzük, az anapestusz kifejező időmértékes üteme a sorhangulatnak, az igei állítmánynak.

Az erősen jambizált sorok (4., 7., 8., 9.), a melankolikus lírai zeneiség, a dalszerűség ősi funkcióját teljesítik, a fájdalom József Attila-i „lány dallamát” idézik.²⁴

A költemény metrikai nyomatékcsúcsa, a kettős ritmusú maximális nyomatékcsúcs a 15. sor *én* szavát emeli ki, amely szó a versben csupán itt, egyszer szerepel. Az őszi sugallattól nyert tragikus bizonyosság, a közvetlen közelből fenyegető teljes elmúlás egyetemes és személyes fájdalomnak egyedüli ismerete, a tragikumot leplező-burkoló s a közvetlen közeli halállal farkasszemet néző, teljes magányba szorult, vigasztalhatatlan ember bánata sűrűsödik a szóban, a súlyos jelentésű szólam élén. E személyes névmás mintha jajkiáltás volna.

²³ Jelentősen eltér ez a KIRÁLY Istvánétól, Ady Endre I. i. m. 475–480.

²⁴ *Jön a vihar*, 1937.

A metrikai jelenségek strófaként való áttekintése arról győzhet meg bennünket, hogy a metrikai karakter tekintetében túlzás volna versmetszetet látnunk a második strófa után.²⁵ A meghatározó mértékű choriambusok-jambusok aránya a két versfélben nagyjából szimmetrikus (a choriambusok esetében: 8/7, a jambusokra nézve: 15/12). A jelentés, a hangulat tekintetében indokolt e metszet, hiszen tűnődés és riadalom, sejtlem és bizonyosság fokozati különbségei evidenciaszerűen érzékelhetők.

A nyomatékcsúcsok szemszögéből nézve a verső első felében a rezignált lélekállapot pontos szava (*búsan*) emelkedik ki, míg a vers második felében a személyiség tragikumának szinonimája (*én*). A két kulcsszó nyomatékkülönbsége – nyilván véletlenszerűen – a két versfél intenzitáskülönbségének, dinamizmusbeli különbözőségének szinte metrikai jelképe.

Az első két hatos belső tagolása a különbözőzés miatt is figyelmet érdemel. Lány, éneklő, lírai jambizálás, ütemkapcsoló-nyomatékmegosztó metrum a 4. sorban, a súlyos mondandót nyomatékosító felező hatos a nyolcadik sorban. A 12. és a 16. sorok látszólag azonos szerkezetű, időmértékesen monometrikus sorok. A choriambusi klauzula azonban szelídebb a 12. sorban, az indító arsis prozódikus thesisé révén, a röppenő falevelek szóhangulatát követő; teltebb, keményebb a 16. soré, a jelentés tragikus mélységét és a szóhangulatot egyként követő, miként a hangakusztikai tényezők is teszik – 12. sorban háromszori magas *e* hangokkal, a 16. sor choriambusának csupa mély vokálisával.²⁶

Versjelentés, vershangulat és metrizálás rendkívül pontos, párhuzamos kapcsolata újabb bizonyíték arra, hogy a jambusi kettős ritmus Ady Endre számára szinte metrikai-költői anyanyelvet jelent.

II.

Kocsi-út az éjszakában

Mi-	lyen	csón-	ka	ma	a	Hold,		
1100	2000	2100	1000m	1200	0100	2201		
0002	0002s	0104	0001t	1105	0001t	0005cs		
Az	éj	mi-	lyen	si-	va-	tag,	né-	ma,
0100	4201	1100	2000f	1100	1000	2000m	3101	1000
0001	0108j	0002	0002s	2105	0001	0002	1107c	0001cs
Mi-	lyen	szo-	mo-	rú	va-	gyok	én	ma,
1100	2000	1100	1000	3000m	1100	1000	4202	1200
0002	0002s	0002	0001	0104a	1003	0001	0109a	0003cs

Milyen csónka ma a Hold.

Min-	den	E-	gész	el-	tö-	rött,		
2112	1000	1100	3000m	2101	1000	2000		
0107	0001	0002	0104c	1106	0001t	0002cs		
Min-	den	láng	csak	ré-	szek-	ben	lob-	ban,
2112	2000	4200	2200f	3100	2000	2000m	2101	2000
0107	0002t	0002	0004t	2107	0002	0002	1106c	0002cs
Min-	den	sze-	re-	lem	da-	ra-	bok-	ban,
2112	2000	1100	1000	2000m	1100	1000	2000	2000
0107	0002t	0002	0001	0103a	1003	0001	0100a	0002cs

Minden Egész eltörött.

²⁵ KIRÁLY: i. m. i. h.

²⁶ A nyelvi-formai jelenségek bemutatásának igényes gazdagsága jellemzi Király István elemzését.

Fut	ve-	lem	egy	rossz	sze-	kér,		
2211	1100	1000	2200m	2212	1100	4000		
0107	0002	0001	0105c	1109	0002t	0004cs		
U-	tá-	na	mint-	ha	jaj-	szó	száll-	na,
1100	3000	1000	2100	1000k	2112	3000	4100	1000
0002	0104j	0001	0104j	0001	4111j	0003	0106j	0001cs
Fé-	lig	mély	csönd	és	fé-	lig	lár-	ma,
3110	2000	4201	2200	4100k	3110	2000	4100	1000
0106	0002t	0108	0004t	0005	4110j	0002	0106j	0001cs

Fut velem egy rossz székér.

A trocheusi-daktuluszi időmértékes karaktert a költemény sorainak több, mint fele erőltetettnek mutatja. A záró szakasz minden sora emelkedő lejtést szuggéral, miként a középső strófa keretező sorai, s ugyanitt a harmadik sor. A többi sorban az ereszkedő időmértékes ütemek kifejezetten csak a szólabázás alapján rekonstruálhatók, számunkra elvileg tévesen. — Az emelkedő, jambusi-anapesztuszi értelmezés következetesnek tekinthető, bár szokatlanul, karaktert érintő mértékben sok a trocheus. Úgy véljük azonban, hogy ennek funkcionális hivatása van.

A költemény alapvetően kettős ritmusú. Minden sorban érvényesülnek változó intenzitású hangulati metszetek, két vagy három ütemre tagolva a sorokat.

A trochaizálás sorjellemző mértéket csupán az első szakasz kezdő és záró sorában, ezen szövegismétlésben ölt. Tény azonban, hogy a harmadik versláb, amelyet második trocheusként értékelünk, enklitikus szótagjai miatt gyenge. A következő két szakasz keretező sorai egy-egy hatásos, pozíciója révén feltűnő trocheus mutatkozik. Keressük mindjárt a szakaszokat keretező, ismétlődő sorok trocheusainak funkcióját! Az első sorban a hangulati meghatározó egy jelző, a *csonka*. A spondeusi, de prozodikusan jambusi sorkezdet után, a vers egészének emelkedő időmértékes karakterében törést jelez, szerintünk a következő, gyengébb trocheussal együtt. Élmény és hangulat, érzés és gondolat pontos metrikai tükrét látjuk ebben, a totális disszonancia olyan kifejezését, amely az állítmánnyá emelkedő jelzői képhangulattal párhuzamosan futtatja a metrumot, a nyelvi fokozás eszközeként. A második strófa kezdő sorában a szóhangulat közvetlen követője a trocheus, miként a harmadik szakasz első sorában is. Mindez érvényes a strófák első sort ismétlő záró soraira is. Többszörös nyelvi fokozás tanúi vagyunk itt, változó típusú ismétlések (szövegszerű és szerkezeti típusokról van szó), nyelvi párhuzamok révén. A költemény legfontosabb élményét-gondolatát fogalmazza meg ezek a keretező, ismételt sorok, kozmosz és egyén törtségének, torz, fonák állapotának filozofikus tágasságú, teljességgel tragikus látványát. A trocheusok direkt funkciója e sorokban a metrikai törtség érzékeltetése, hangulat és ritmus párhuzamának fokozó erejével. Ilyen motívumkövető metrikai értelmezést sugalmaznak az említett sorok arányos choriambusai is, noha ez a lírai költészetben nem általános.

A harmadik és a hetedik sorban érzékelt, hangzó anapesztusok szólabázók, általában gyenge arsisúak, kezdő thesisük hangsúllyal fokozott. Lebegő, bizonytalan, enervált időmértékes ütemek, miként a lélek hangulata is melankolikus, tragikus. Az első strófa metrikai csúcsa az egyik anapesztus arsis, a versben egyszer megjelenő személyes névmás (*én*) kiemelésére hivatott. A hetedik sor anapesztusai a széthullás, a csörömpölő szétesés olyan kifejezői, amilyenekkel például József Attila *Eszmélet* című versének negyedik strófájában találkozunk.²⁷ Különösen a *darabokra-darabokban* párhuzam kifejező, hiszen a szó hangakusztikai zörgése, komorsága egyszerre hangutánzó és hangulatfestő.²⁸

²⁷ Vö. József Attila: *Eszmélet*, Bp. 1976. 41., ItFüz., 93. sz.

²⁸ Uo. — Az esztétikai elemzésben ismét KIRÁLY könyvére utalunk.

A tizenegyedik sor kezdő, hangzó trocheusi dipódiáját ugyancsak hangzó jambusi dipódia követi, nyilván véletlenszerű, de kifejező metrikai felezést valószínűsíthet meg. Félig trocheusi, félig jambusi a sor. A choriambusi értelmezést részben az igen erős thesisek, részben a funkcionális teszi problematikussá. A sor metrikai értelmezése nyomatékossítja számunkra az ismétlés által sugallt interpretációt: a *félig* szó a sor kulcsszava, a vers egészében uralkodó hangulatisághoz alkalmazkodó.

A költemény egyetlen következetesen jambusi sora a tizedik. A kettős ritmusban mért két szimultán sor egyike (a másik a következő, tizenegyedik sor). A közös metszetet követő metrikai nyomatékcsúcs egyúttal az egész költemény metrikai csúcsa is, a *jajszót* emeli ki. Nem abszolút bimetrikus nyomatékcsúcs, tehát a sorjelentés egészében funkcionál. A fájdalom kiáltása távoli, talán csak hallucináció: *mintha szállna*.

Minden sor csonkaütemmel zárul. Ez részben a páratlan szótagszámú sorok szerkezetéből is következik (9, 7), funkcionális hivatására azonban az anapestizáló sorok külön felhívják figyelmünket. Jambusok, choriambusok, trocheusok, spondeusok alkotják az időmértékes ütemeket, tehát páros szótagszámú alakzatok, a páratlan szótagszámú sorokban természetesen evokálva csonkaütemes klauzulát. E szerkezetben az anapestusz szótagszámbővítő időmértékes üteme csak dipodikusan engedő sor végén a csonkaütem érvényesülését. Két anapestikus sorunkban valóban dipodikusan, párosan szerepelnek az anapestuszok. (Az első sor végének esetleges anapestuszi értelmezése ellen szól ez is.) A csonkaütemek következetes érvénye a vershangulat, versjelentés metrikai párhuzamának, a funkcionális érvénynek egyik külön bizonyítéka.

Az időmértékes karakter meghatározójának az emelkedő, jambusi-anapestuszi vonulatot tekintve a gazdag trochaizálásnak, mint metrikai extremitásnak világos, egyértelmű funkcionálisát ismerhetjük fel. A jambusi egész töredezettsége a megtörtött emberi életnek, a vershangulatnak ritmikai tükrözése. Valamely trocheusi-daktiluszi karakter esetében vajon milyen funkciót tulajdoníthatnánk a metrikai anomáliának, a jambusoknak, a jambusi karakterű soroknak? Hiszen, mint a fentiekben elemzett mindkét versből is kitűnik, sohasem érhetjük be az alapkarakter funkcionálisával, a metrikai anomáliák értelmezése általában a költemények egyediségének egyik kulcsa.²⁹

A hangsúlyos metrumnak közvetlen funkcionális feladatát két jellemzője határozza meg. Egyrészt darabossága, a kilencsekben egymást váltogató két- és háromüteműség. Másrészt az ütemkapcsoló nyomatékmegeosztó sorok többsége (2., 3., 7.) a kilencsekben is, az ütemkapcsolás folyamatos érvénye a hetesekben is. A kilencsek bimetrikus nyomatékcsúcsok kialakítására predesztináltak, versünkben erre csak a két szimultán sor mutat példát (10., 11.). A hatodik sor a hangsúlyos főmetszet után jelentésszerűen nyomatékosít, ütemkapcsoló szerkezetben, tehát maximális bimetrikus nyomatékra elméletileg képtelenül. Az esettség, a kietlenség, a kilátástalanság, az abszurd magány, a sötét elhagyatottság, az értelmetlenség bénító érzéseinek metrikai jelzése mindez. E költemény a szenvedés verse, nem a szenvedélyé, a maximális metrikai nyomatékcsúcsok pedig mélység és magasság lobogó indulatú élményeinek kifejezésére hivatottak. A félig magány, félig részvét, félig élet, félig halál csendes meditációjának állapotát az érzelmek szélsőségeinek kerülése mellett a metrikai végletek hiánya is jellemzi.

A költemény egyszerre reális helyzetfestés³⁰ és egyszerre szimbolikus vallomás. A táj kietlensége, teljes törtsége, a rossz szekér aritmikus zörgése közvetlen élmény és teljes társadalmi szimbólum egyszerre. Talán a privát élet jelképei is. Szerelem nélkül, betegen, biztató és bizakodó lángok apró lobbanásai közben, sivatag némaság, félig láрма disszonanciájától övezve botorkál a lélek, a riadt szekér a pusztulás felé fut. A középső szakasz minden sora az élmény totalítására mutató szóval kezdődik, olyan anaforával, amely az első strófában is csaknem pontos.³¹ A chiasztikus mondatépítés,³² a záró strófa

²⁹ A metrizálás szabályosságát, a sima jambizálás egyhangúságát például már BABITS Mihály is kibíráhatatlannak minősítette: Megjegyzések Földessy Ady-könyvére, Nyug 1921. 472–478.

³⁰ Pontos, szép leírása olvasható KIRÁLY Istvántól: i. m. II. 229.

³¹ KIRÁLY: i. m. II. 230.

³² Uo.

f-alliterációja, a beszédes rímtechnika³³ mind-mind a forma és hangulat párhuzamának művészi eszköze. Bizakodás csak rejtetten húzódik a versben, az első strófa háromszor ismételt *ma* szócskájában, jelezvén, hogy pillanatnyi hangulat válik időtlenné a versben.³⁴ A 10. sor kiemelt *jaj-szava* igen mély jelentésű, egyúttal igen titokzatos is. A teljes magányba tartó ember számára a részvét utolsó, halkuló jele, a közvetlen élmény itt is szimbolikus.³⁵

A nyelvi-formai eszközök művészi pontosságát éppen ezen eszközök zaklatottsága, tartalmat követő funkcionalitása bizonyítja, a párhuzamosság tökéletessége. Az alkotói épséget, a költői nyugalmat forma és tartalom teljes azonossága, a mű egészéből áradó harmóniája bizonyítja. Nem a nyelvi-formai jelenségekben ölt testet a szomorú emberi állapot fegyelmezettsége, hanem az egész alkotásban. A diszharmonikus élményhez kapcsolt diszharmonikus eszközök párhuzamában, eme különös harmóniában.

³³ Például a *néma – én ma rímpárja*, vö. KIRÁLY: i. m. II. 230.

³⁴ KIRÁLY: i. m.

³⁵ A költő Nagykárolyból, Itókéktől volt hazatérőben. . . KIRÁLY: i. m. 229.

ADY ENDRE: SÉTA BÖLCSŐ-HELYEM KÖRÜL

(A műszeres ritmuselemzés lehetőségei)

„Mégis győztes, mégis új és magyar”

„Ady verseiről szólva, pusztán metrummal, elvont ritmikai sémákkal nem lehetett operálni többé. A minta egyéni megvalósulását, az egyéni ritmust . . . kell itt már vizsgálni mindenekelőtt. Forradalom ment végbe a magyar metrikában” – írja Király István, Ady-könyvének „a verselés forradalmáról” szóló fejezetében (I. 308.). Ez a kérdés – Ady verselésének újdonsága – szinte egyidős magával az Ady-verssel. Az „új időknék új dalai” valóban „új szárnyakon” szálltak: aligha sértjük vagy hamisítjuk meg a költő gondolatát, ha e kifejezésen – legalább részleges többletjelentésként – a *vers hangzásának, zeneiségének megváltozott hangtani-ritmikai jellegét* is értjük. Ignótus már 1906-ban megállapítja Adyról, hogy „jambusait a magyar ritmusra való ügyeléssel osztja be”, és verseinek „erős és diadalmas magyar zamata” van. A tudományos igényű állásfoglalások sorát Sík Sándor máig ható gondolatai nyitják: „az időmértékes és hangsúlyos elvnek ma megfigyelhető érdekes összeolvadása nem a mai költészet jelensége, hanem megvolt régebben is”. Ady költészetében viszont „a ritmus valami belsősegebb, a sorok tartalmát, de főleg hangulatát szorosabban követő, azzal együtt változó dallamosság. Változatosabb, mint az egyszerű jambus. Jóformán minden sornak megvan a maga saját hangulatárnyalata és ritmusárnyalata. A magyaros ritmus itt-ott jobban hozzásimul a jambushoz, máshol egészen eltávolodik tőle . . .” (*Verselésünk legújabb fejlődése*. It 1918.)

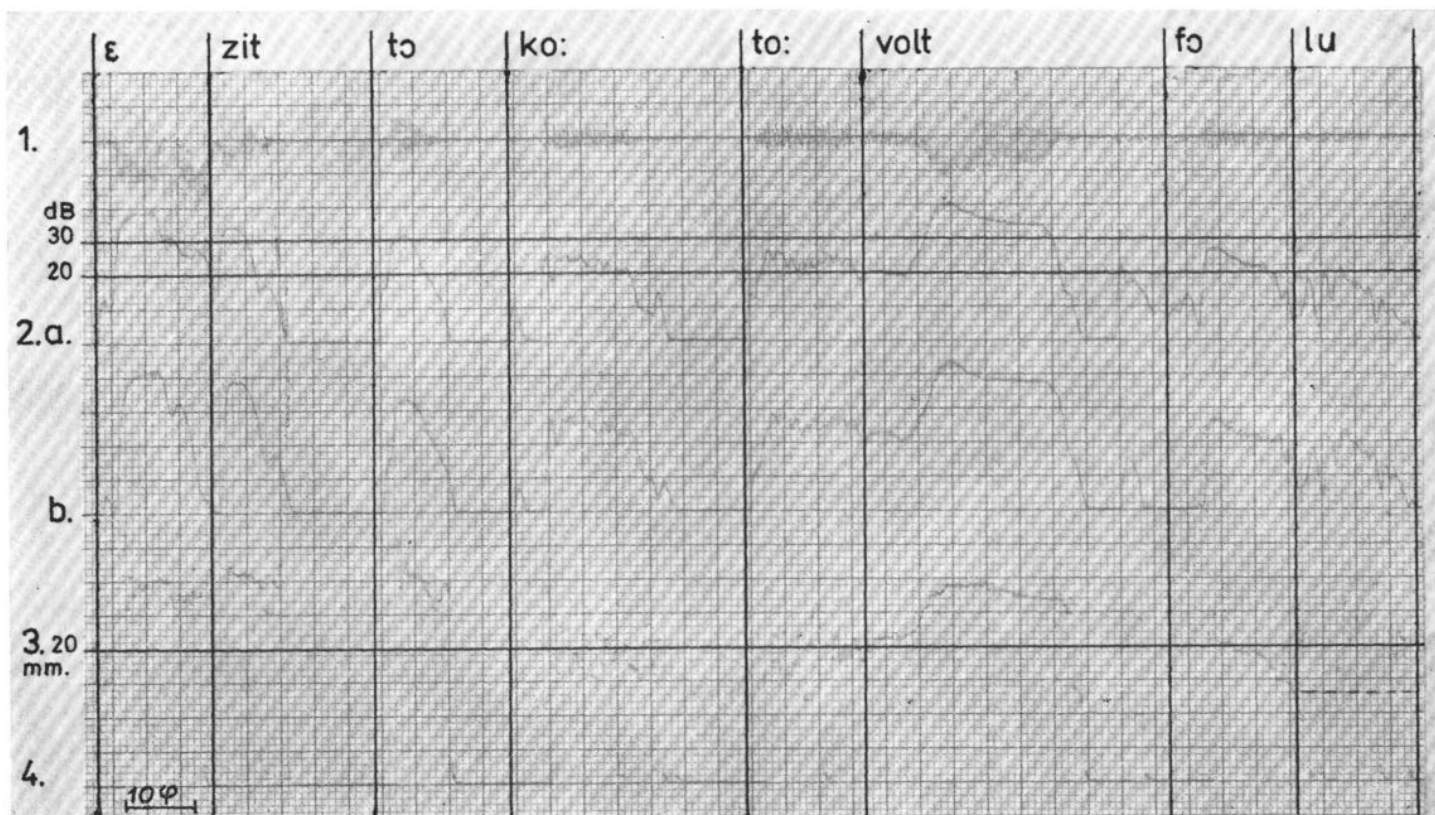
Földessy Gyula Babitscsal folytatott több fordulóú vitájában a „jelentésbeli nyomaték”, az „értelmi hangsúly” kiemelt szerepét védelmezi Babits időmértékes képletekhez kötődő, az Ady-verselés újszerűségét megkérdőjelező álláspontjával szemben.

Horváth János nevezi először „szimultán ritmus”-nak a kétféle ritmuselv egyidejű érvényesülését, a „rendszerkeverő ritmusbizonytalanságot” azonban meglehetősen elvi tartózkodással értékelve. Németh László a „poliritmiát” tartja Ady verselési elvének: ennek lényege az „ősi magyar tagolóvers” és az időmérték összeegyeztetése. Vargyas Lajos a természetes szólamtagolás és az időbeli kiegyenlítés vagy „idősejtetés” érvényesülését vizsgálja Ady verseiben: legújabb megfogalmazása szerint „a kimondott egységek valóságos időtartamának hullámmozását egy nagyjából állandó időmennyiség körül” (It 1976. 967.).

A sort tovább bővíthetnénk, egészen Szuromi Lajosig, akinek – sajnos, még csak igen kis részben közzétett – verstörténeti munkája („*A kettős ritmus*”) mind az előzmények, mint a szerkezeti rész-jelenségek vizsgálata szempontjából az eddig legteljesebb magyarázatot ígéri. (L. *Ady szimultán ritmusa*. ItK 1969. 671–692.)

Érvek és ellenérvek villogtatása helyett álljunk meg itt egy pillanatra! Egyes kortársai „vak kolompolás”-nak minősítették Ady szokatlan, számukra idegen költészetét. Napjainkban egészen más síkon folyik a vita. Mégis, mai (vagy tegnapi) elemzői között is akadnak, akik félreértéssel, „hibás” hallással, „tévedéssel” magyarázzák a versek hangzásvilágának leírásában-értelmezésében mutatkozó egyéni különbségeket. Megvallom, régóta foglalkoztat ez a jelenség, annál is inkább, mert a saját vers-hallásom „szentesítésének” lélektani igénye előttem sem ismeretlen.

A kérdés szélesebb körű (az irodalomtudomány egészét érintő) felvetését tudatosan mellőzve, maradunk a vershallásnál! „Vajon a metrum reálitása a papíron van-e vagy a szájban?” – kérdezte

1. sz. képmelléklet: egy verssor egyéni hangzasképe

III1/2.

már Berzsenyi is, újabban pedig Vargyas Lajos vetett fel hasonló gondolatot (It 1976. 965.): „elméletileg azt kell magyaráznunk Ady verseiben, ami döntően előtérbe nyomul olvasáskor, amit a természetes beszéd kiejtése szerint hallunk benne”.

A „természetes beszéd” igénye azonban újabb bizonytalanság forrása lehet: mert vajon milyen alapon állíthatjuk bárkiről, hogy beszéde „természetes”, míg X-é vagy Y-é nem az?

Első megközelítésben az is csak látszat-megoldást jelent, ha a vers hangzati felépítésének vizsgálatát nem közvetlenül, hallás (vagy belső hallás) alapján végezzük, hanem a hangszalagra rögzített szöveg gépi elemzése útján. A szövegmondás egyedi esetei ugyanis elsősorban nem a műről, hanem annak egyetlen, soha ugyanúgy nem ismétlődő megvalósulásáról tanúskodnak. A gépi elemzés görbéi az esztétikai hanghatás szempontjából teljesen érdektelen mozzanatok végtelen sokaságát is kíméletlenül rögzítik.

Mindezt tudva, sőt, mindezek ellenére most mégis a *műszeres ritmuselemzés lehetőségeire* szeretném irányítani a figyelmet.

„Minden szigorúan szabályozott metrikai rendszer a szótagoláson alapul, mely a beszéd-lánc fiziológiai, fizikai és pszichológiai szintjein jelentkezik. ... A beszéd két paraméterben – hangszínekben és prozódiai jellemzőkben – jelenik meg. ... A prozódiai tulajdonságok szintén a fizikai valóságban léteznek. Ezeknek a fizikai paramétereknek a lélektani érzékelése rendkívül bonyolult kérdés, de bizonyos korreláció fennáll az időtartam és az idő, a hangmagasság (tonalitás) és a rezgésszám, valamint – kevésbé egyértelmű módon – a hangsúly és a hangintenzitás között.” Lotz Jánost idéztem (*Általános metrika*, 1973. – *Szonettkoszorú a nyelvről*. Gondolat, 1976. 230.), elvi alapozást keresve mindahhoz, amit a továbbiakban mondani szeretnék. (A négy fizikai hangzástényező verselméleti szerepéről l. még korábbi cikkemet: *A komplex ritmuselemzés elvi kérdései*. ItK 1966.)

Lotz János „rendkívül bonyolult kérdés”-ről, teljes megfelelés helyett csupán „bizonyos korrelációk” meglétéről beszél. Tanúsíthatom: a fizikai hangelemzéssel ismerkedő verskutató első élménye a bosszús megdöbbenés: a kapott, lenyűgözően „pontos” számadatok *nem* vagy *alig* egyeznek a „természetes” versérzők kívánalmaival. Megértem és méltányolom mindazok véleményét, akik a felismert ellentmondások, eltérések hatására fordultak el a gépi elemzéstől.

Mondom: megértem, de – néhány év próbálkozásai, kudarcai, majd első biztató eredményei után – el nem fogadhatom. Elképzelhetőnek és megvalósíthatónak tartom ugyanis az eltérések *eredetének*, lényegének, a fizikai és a versbeli valóság közötti „bizonyos korrelációk” *törvényszerűségeinek* következetes feltárását, az ellentmondások módszeres *kiküszöbölését*.

A magyar vers – mind nyelvhangtani alapjait, mind kialakult metrikai formáit illetően – rendkívül sokrétű, összetett jelenség. A fizikai hangzásgörbék hamar meggyőzik a kutatót arról, hogy ún. „hangsúlyos” verseinket nem lehet kizárólag a fizikai hangerősség, ún. „időmértékes” verseinket pedig kizárólag a szótagidőtartam alapján jellemezni. A hangzástényezők versbeli szerepe a magyarban jóval árnyaltabb, kiegyensúlyozottabb, mint más európai nyelvekben (az ógörögön és a latinon kívül talán csak a mai észt nyelvet kivéve). Ez a viszonylagos bonyolultság azonban a kutatásban éppen nem visszasítható, hanem sokkal inkább ösztönző tényező lehet; különleges szerencsénknak tarthatjuk, hogy saját anyanyelvünk és költészetünk példáin egyszerre tanulmányozhatjuk mindazokat a jelenségeket, amelyek más nemzetbeliek számára csak az összehasonlító verselmélet elvontabb síkján jelentkeznek.

Először az MTA Nyelvtudományi Intézetének Fonetikai Laboratóriumában készítettem verstani hangzasképeket, MINGOGRAF–34 T típusú, Elema-Schönander gyártmányú (svéd) rezgésíróval, 20 különféle magyar versről (több személy olvasatában), majd legutóbb Strasbourg-ban, francia versekről (mindkét helyen az intézeti vezetők és a technikusok szíves támogatásával, illetve segítségével). Zajmentes hangfelvételt, majd erről jó minőségű, négy tényezőző hangzasképet készíteni az adott

körülmények között viszonylag könnyű feladat. Bizonyos gyakorlat megszerzésével a szótag-elhatárolás, illetve a szótagszintek abszolút értékeinek leolvasása is folyamatossá, problémamentessé fejleszthető. Az igazi tudományos erőpróba a számadatok „megvallatása”, értékelése, verselméleti hasznosítása.

Kialakított módszerem részleteit, eljárásom fizikai és nyelvhangtani indokolását külön, nyelvészeti jellegű tanulmányban fejtettem ki (*Ritmuselemzés mingográfálfal*. Az MTA I. Oszt. Közleményei, 1978.), előkészületben egy különösen fontos részletkérdést még ettől függetlenül is megvizsgálva (*Hangzóság és nyomaték*. Nyelvtudományi Közlemények 1978. előkészületben). Mindebből itt most csak annyit szeretnék összefoglalni, amennyi a kiemelt Ady-felvételek bemutatásához és elemzéséhez feltétlenül szükséges.

A négy tényező *hangzásképe* (mingogram) verselméleti hírértékét az alábbiak szerint elemeztem. (A felvételek egy részletét l. az 1. sz. képmellékleten!)

1) *Duplex oszcillogram*: hangtani rezgésképe, mely elsősorban a felvételeken való eligazodást, a szótaghatárok bejelölését szolgálja. (A szöveget fonetikai átírásban közlöm.)

2) *Teljes hangnyomásgörbe*: A hangrezgést közvetítő légtér nyomásingadozásainak képe, az élettani hangérzékelés törvényszerűségeihez alkalmazott (ún. logaritmikus léptékű) változtatban. A görbe decibelben (dB) leolvasható szótagszintjeinek alakulásából a hangerősség-érzet változásaira következtethetünk. A leolvasott számadatokat azonban „igazítanunk” kell: elsősorban a szótagalkotó magánhangzósúcsok minden magánhangzó-fonémára külön-külön jellemző *hangzósági különbsége* szerint, de más szempontból, pl. a „beszélni kezdés” energiavesztését, valamint egyes mássalhangzók (*r, m, n, l*) „túllendítő” környezeti hatását is figyelembe véve.

Az „igazított” hangnyomásértékek még mindig nem alkalmasak közvetlen verselméleti összehasonlításra: előbb ki kell szűrünk belőlük az egyéni szövegmondás érdektelen mennyiségi különbségeit (ún. „csillapított hangsúlymenet” megállapításával). A további számszerű felhasználás céljából egy-egy verssor hangsúlyrendjét a szótagszomszédok *különbségi* értékeivel jellemezhetjük, a záró szótagot kiindulási alapnak (0 értékűnek) tekintve, tőle visszafelé haladva. (A szótag alá írt + 1 pl. azt jelenti, hogy az illető szótag a tőle jobbra állóhoz képest eggyel magasabb hangsúlyosztályba sorolható, erősségi nyomatéka viszonylag nagyobb.)

Az Ady-vers 3. szakaszának kezdősora pl. (*Ez itt a Kótó, volt fulu*) a 2. sz. felvétel hangnyomás-görbéjén így alakul:

III/1/2	<i>ε</i>	<i>zit</i>	<i>to</i>	<i>ko:</i>	<i>to:</i>	<i>volt</i>	<i>fo</i>	<i>lu</i>
decibel	36	24	21	22	21	38	23	13

A sor hangsúlyrendjének meghatározása ebben az esetben így történt:

	<i>ε</i>	<i>zit</i>	<i>to</i>	<i>ko:</i>	<i>to:</i>	<i>volt</i>	<i>fo</i>	<i>lu</i>
	36	24	21	22	21	38	23	13
C	2	9	2	4	4	4	2	7
B	+1							-1
P	39	33	23	26	25	42	25	19
	+6	+10	-3	+1	-17	+17	+6	0
	+2	+3	-2	+1	-4	+4	+2	0

(Betűjelzéseim – praktikus okokból – a fogalmak *angol* megnevezésére utalnak: P = hangnyomás, C = hangzósági igazító-érték, B = szótagkezdetre vonatkozó igazító-érték, P_c = igazított hangnyomás-érték, P_d = különbségi hangsúlymenet, A = hangsúlyrend.)

3) *Alaprezgésszám*: a beszéddallam, a hanglejtés alakulását kifejező értékgörbe. A hangzás és az érzékelés közötti megfelelés itt jóval egyszerűbb, mint az előbbi esetben: a szótagszintek meghatá-

rozása után igazítás nélkül megkapjuk a különbségi értékeket, majd az egyéni kilengéseket lefaragó „csillapított dallammenetet”: a sor *dallamrendjét*. Előbbi példánkat folytatva:

	<i>ε</i>	<i>zit</i>	<i>to</i>	<i>ko:</i>	<i>to:</i>	<i>volt</i>	<i>fɔ</i>	<i>lu</i>
F	29	30	28	17	16	29	19	13
F _d	-1	+2	+11	+1	-13	+10	+6	0
M	-1	+1	+3	+1	-3	+3	+2	0

(F = alapprogészszám, a rögzítőpapír millimétereiben mérve, F_d = különbségi dallammenet, M = dallamrend.)

4) *Hangzásszám*: a rögzítőpapír vízszintes tengelyén egyszerű méréssel leolvasható érték. A verstani elemzés céljaira legkényelmesebbnek talált és így következetesen alkalmazott 100 mm/sec rögzítési sebesség folytán felvételeinken 1 mm egy századmásodpercnak (1 φ) felel meg.

Természetesen itt sem az abszolút hangzásszám a jellemző, hanem a szótagértékek egymáshoz való viszonya. Ennek meghatározása céljából a századmásodpercekben mért értékeket *tizedmásodpercekre* kerekítettem, a nyelvhangtani szerepű *minőségi különbségek* (nyelvileg hosszú, illetőleg rövid szótag) figyelembe vételével. A kerekített értékek páronkénti különbsége már meg is adja a sor *szótagidőrendjét*. Esetünkben:

	<i>ε</i>	<i>zit</i>	<i>to</i>	<i>ko:</i>	<i>to:</i>	<i>volt</i>	<i>fɔ</i>	<i>lu</i>	<i>γ</i>
Q	17	24	20	35	18	45	19	18	42
Q _v	0	0	0	0	0	0	0	0	0
L _s	1	3	2	4	2	5	1	1	1
L	-2	+1	-2	+2	-3	+4	0	0	0

(Q = abszolút szótagidőtartam századmásodpercekben, Q_v = nyelvhangtani szótagminőség, L_s = a szótaghosszúság kerekített értéke tizedmásodpercben, L = a sor szótagidőrendje, különbségi értékekben kifejezve, jobbról balra haladva.)

5) *Összevont nyomatékrend*: a hangsúlyrend és a dallamrend előjeles számértékeinek összevonásával jellemezhető „intonációs” hangmenet vagy *hanghordozás*. E két tényező összehatása magasabb szintű, új minőség, hírértéke nem azonos a két összetevő hírértékének pusztá összegezésével. Példasorunk hanghordozása (I = A + M):

	<i>ε</i>	<i>zit</i>	<i>to</i>	<i>ko:</i>	<i>to:</i>	<i>volt</i>	<i>fɔ</i>	<i>lu</i>
A	+2	+3	-2	+1	-4	+4	+2	0
M	-1	+1	+3	+1	-3	+3	+2	0
I	+1	+4	+1	+2	-7	+7	+4	0

Első látásra is nyilvánvaló, hogy a két, egymásra rétegződő hangzástényező a sorkezdeten, valamint a 3-4. szótag közötti mellékmetszet körül némileg kiegyensúlyozza, az 5-6. szótag közötti főmetszeten viszont élesen felerősíti egymás hatását (-7 +7).

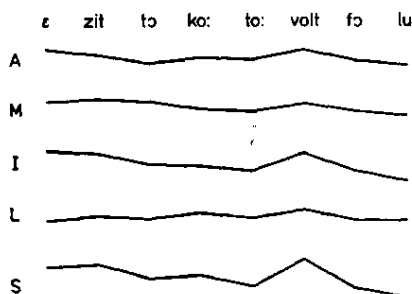
6) *Teljes nyomatékrend*: a hanghordozás és a szótagidőrend egymásra vonatkoztatása, előjeles számértékeik összevonása útján. (Az egyes hangzástényezők „csillapított”, illetve „kerekített” értékeinek lehetséges nagyságrendjét szándékosan szorítottam egységesen - 4 és + 4 közé, megteremtve ezzel a különböző minőségek mennyiségi összemérhetőségének, egyidejű hatásvizsgálatának lehetőségét.)

Ady-sorunk teljes nyomatékrendje ($S = I + L$):

	ε	zit	to	ko:	to:	volt	fo	lu
I	+1	+4	+1	+2	-7	+7	+4	0
L	-2	+1	-2	+2	-3	+4	0	0
S	-1	+5	-1	+4	-10	+11	+4	0

Anélkül, hogy egyetlen példából messzemenő következtetéseket akarnánk levonni, nem hagyhatjuk szó nélkül, hogy a szótagidőrend bekapcsolása alapvetően megváltoztatta az összképet: szótag-páronként érvényesülő, jambusi jelleggel ruházta fel az eddigiek szerint csak több szótagos egységekben érvényesülő sortagolást. A metszetövező szótagok kiemelt szerepét, a Szuromi-elmélet szerinti *metszetkapcsolást* is igazolva látjuk a hullámverés nagyobb kilengéseit jelző, kétjegyűvé növekedett számértékekben ($-10 + 11$).

7) *Összesített ritmuskép*: az előbbieken jellemzett különféle számsorok szemléletes, grafikus összesítése *vonallábrák* segítségével. A ritmuskép elemei: A = hangsúlyrend, M = dallamrend, I = hanghordozás, L = szótagidőrend, S = teljes nyomatékrend. (Példasorunk összesített ritmusképe a 2. sz. képmellékleten látható.)

2. sz. képmelléklet: egy verssor egyéni ritmusképe

III/1/2.

8) A vonallábrák tényleges és viszonylagos *nyomatékcúcsainak* megjelölése: a *nyomatékozhatóság valószínűségi mutatóinak* meghatározása. A teljes hangzásélmény szempontjából egyáltalán nem mellékes, hogy egy adott szótag milyen és hányféle vonatkozásban, milyen mértékben emelkedhet ki környezetéből, szótagszomszédi kapcsolataiból.

A *kiemelés* (Daniel Jones angol fonetikus „*prominence*” fogalmát átvéve és alkalmazva) egyrészt a nyelvtudat, nyelvhasználati képesség („nyelvi kompetencia”) síkján jelentkezik: a magyarban pl. mint szó-, illetve szólamkezdet. A kiemelés másik valószínűségi síkja a tényleges szöveghangzás, melyben minden, az öt követőnél egy vagy több vonatkozásban *nem-alacsonyabb* számértékű szótagról feltételezhető, hogy viszonylagosan kiemelkedőnek, nyomatékosnak érezzük. (Több szókezdetet tartalmazó vagy hosszabb sorozatok esetében további, itt nem részletezhető szempontokat is figyelembe kell vennünk.)

Elemző gyakorlatomban a különféle *nyomatékozhatósági helyzeteket* három nagyságrendi kategóriába soroltam: 1. főnyomaték (számértéke kettő), 2. melléknyomaték (számértéke egy), 3. félnyomaték (csak szó belsejében, számértéke fél).

A vizsgált Ady-sor számértékeit vagy vonallábraít figyelve talán részletesebb magyarázat nélkül is kiderül, hogy a *nyomatékozhatóság* (Kerék András angol kifejezésével „*stressability*”) valószínűségi mutatói összesített számértékek (SP), melyek – az előzmények ismeretében – igen sokat elárulnak a

verssor belső rendjéről, tagolódásáról, szótaghelyzeteinek egymáshoz és a sor egészéhez való viszonyáról. Íme a példa:

	<i>ε</i>	<i>zit</i>	<i>tɔ</i>	<i>ko:</i>	<i>to:</i>	<i>volt</i>	<i>fɔ</i>	<i>lu</i>
A	2	1		2		2	1	
M		2		1		2	1	
I	2	1		1		2	1	
L		2		2		2		
S		2		2		2	1	
SP	4	8	0	8	0	10	4	0

Összehasonlításként nézzük meg egy másik, bonyolultabb felépítésű sor nyomatékozhatósági mutatószámain is, ugyancsak a 2. számú szövegmondó felvétele alapján (*Fehértlik s kong sülyedt harangja!*)

I/5/2	<i>fε</i>	<i>he:r</i>	<i>lik</i>	<i>ɕkong</i>	<i>ɕy</i>	<i>jet</i>	<i>Hɔ</i>	<i>rɔŋg</i>	<i>jo</i>
A	2	$\frac{1}{2}$			2		1		
M	2			2	1		1		
I	2			2	1		1		
L		1		2		$\frac{1}{2}$		1	
S	2			2	1			1	
SP	8	$1\frac{1}{2}$	0	8	5	$\frac{1}{2}$	3	2	0

Itt már arra is felfigyelhettünk, hogy a *harangja* szó nyomatékhelyei megoszlanak: a hangsúly- és dallamrend a szókezdetnek kedvez, a hosszú szótag időbeli kiemelkedése viszont még az összesített, teljes nyomatékrendben is érezteti hatását.

9) A sortagok időtartam-viszonyai

A sortagoló nyomatékrend nem csupán különböző fokú és összetételű kiemelkedések váltakozása többé-kevésbé semleges, viszonylag nyomatéktalan szótaghelyzetekkel, hanem egyúttal időbeli folyamat, elhatárolható és összemérhető időszakaszok egymásutánja is. Fizikai hangzásképeink elemzése megnyitja az utat a „kiegyenlítődési vita” megnyugtató megoldása felé: a sorok és sorrészek időtartama tetszés szerinti pontossággal meghatározható, összehasonlítható. Az előbbieken ismertetett nyomatékozhatósági mutatószámok ismeretében talán sikerül feloldanunk a különféle tagolásmódok között feszülő ellentmondásokat is, rámutatva a sorok tényleges nyelvi (mondattani és nyelvhangtani) szerkezetében eleve benne rejlő variációs lehetőségekre.

Ady-elemzésemben egyes sorokat kétféle időbeli tagolás szerint is kimértem, előzetes feltevések nélkül keresve a kölcsönös megfelelések „idősejtető” törvényszerűségeit. Az időértékeket kerekítve, tizedmásodpercekben közlöm. (A szöveg tartamviszonyaihoz természetesen a sorközi és az esetleges soron belüli szünetek is hozzátartoznak.)

A példaként idézett felvételek időadatai (T) a következők:

	<i>ε</i>	<i>zit</i>	<i>tɔ</i>	<i>ko:</i>	<i>to:</i>	<i>volt</i>	<i>fɔ</i>	<i>lu</i>	<i>ɣ</i>	
T	6			5		4	4		4	
	<i>fε</i>	<i>he:r</i>	<i>lik</i>	<i>ɕkong</i>	<i>ɕy</i>	<i>jet</i>	<i>Hɔ</i>	<i>rɔŋg</i>	<i>jo</i>	<i>ɣ</i>
T	7			6	6		7			13
T'	7			6	8			5		13

10) Az egyéni hangzásképek elemzésének és értékelésének módszeréről elmondottakat összefoglalva tehát egy adott verssor egyetlen felvételének teljes adatlapja a következőképpen alakul (*Régi tüzek fekete üszke*, 7. sz. szövegmondó):

V/2/7	re:	gi	ty	zek	fe	ke	te	ys	ka	7
P	46	33	37	40	38	34	26	35	41	
C	3	9	8	2	2	2	2	8	2	
B	+1									
P _c	50	42	45	42	40	36	28	43	43	
P _d	+8	-3	+3	+2	+4	+8	-15	0	0	
A	+3	-2	+2	+1	+2	+3	-4	0	0	
	(2)		(2)		(1)			(2)		
F	19	18	16	15	16	12	11	18	17	
F _d	+1	+2	+1	-1	+4	+1	-7	+1	0	
M	+1	+1	+1	-1	+2	+1	-3	+1	0	
	(2)		(1)		(2)			(2)		
I	+4	-1	+3	0	+4	+4	-7	+1	0	
	(2)		(2)		(1)			(2)		
Q	31	19	15	22	16	18	13	32	21	93
Q _v	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
L _v	4	1	1	3	1	1	1	4	2	
L	+3	0	-2	+2	0	0	-3	+2	0	
	(2)			(1)				(2)		
S	+7	-1	+1	+2	+4	+4	-10	+3	0	
	(2)		(2)		(1)			(2)		
SP	10	0	7	1	5	0	0	10	0	
T	9				5					+9

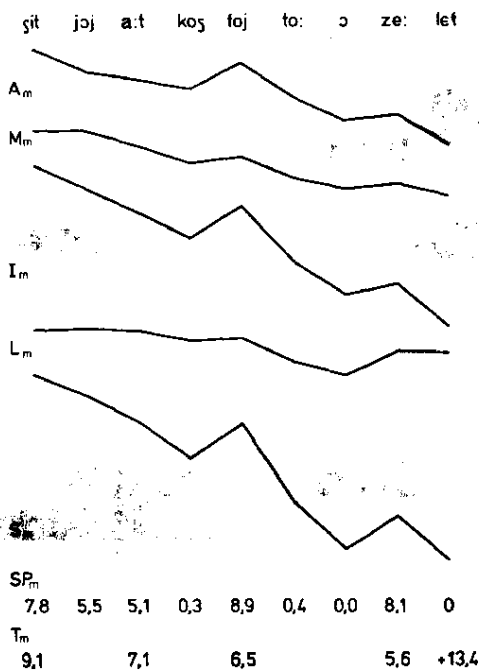
Hangzasképeink tényleges verselméleti hasznosítása az egyéni ritmusképtől való elszakadással, az adatlapok *statisztikai összesítésével* kezdődik. (Itt jegyzem meg, hogy Henri Morier genfi, Monique Parent strasbourg-i és Normand Beauchemin québec-i mingogram-elemzései inkább az *egyéni versmondás* hangulat-közvetítő ritmikai elemeire, tempóváltásaira irányulnak.) Azt hiszem, *épp ezért a lehetőségért* érdemes vállalnunk a műszeres vizsgálat minden nyomasztó kényelmetlenségét.

Már az egyéni ritmusképek kialakítása során is igyekeztem minél inkább elvonatkoztatni az esetleges, hírérték nélküli jelenségektől, abszolút számadatok helyett *nagyságrendeket*, tényleges mozgások helyett csupán *mozgásirányokat* jelezve. A statisztikai összesítés azonban ennél is tovább megy: szerencsés esetben, megfelelő személyi és technikai feltételek között arra is alkalmas, hogy a versszöveg nyelvi és költői megformáltságából adódó *állandó, törvényszerű mozzanatokra és összefüggésekre* irányítsa a figyelmet.

E lehetőség legkézenfekvőbb bizonyítéka, hogy az összesített adatlapok számsoraiiban első pillantásra szembeütnek a *választott versmérték jellegzetességei*. A hangzasképekkel való foglalkozás azonban *épp azért* izgalmas szellemi élmény, mert a számsorok sűrűsödéseiben-ritkulásaiban, az előjelek „hullámverésében” olyan *hangzásbeli tények és összefüggések feltárására, értelmezésére nyílik lehetőség, amelyek eddig csak megérzéseinkben, metaforikus körülírásainkban szerepeltek*. Minden *tényleges* versélményből fakadó elméleti megközelítésben a *versszöveg jelszerkezete által meghatározott, nyelvtanilag rögzített változat-lehetőségek* tükröződnek. (E régóta érlelődő sejtésem megerősítésében nagy szerepe volt Kerék András angol nyelvű magyar verselméleti könyvének: *Hungarian metrics. Some linguistic aspects of iambic verse*. Bloomington, 1971. Ismertetését l. ItK 1975. 522–525).

Meggyőződésem, hogy a hangzaskép-elemzés megfelelő *közös kiindulási alapot* teremthet az eltérő megközelítési módokhoz, elemző módszerekhez, elméleti rendszerezésekhez.

Igazolás és képzetletmozdítás céljából hadd álljon itt az Ady-vers egy Király által is kiemelt, „disszonáns” sorának (*S itt, jaj, átkos, fojtó az élet*) 8 különböző személy versmondásán alapuló, *összesített verselméleti ritmusképe*! (Az *m*-mel jelzett sorok a 8 felvétélből kapott *átlagértékeket* tartalmaznak. A ritmuskép vonalábráit l. a 3. sz. képmellékleten!)

3. sz. képmelléklet: Összesített verselméleti ritmuskép

IV/5/m

IV/5	űit	jűj	a:t	koű	foj	to:	ɔ	ze:	let
A ₁₋₈									
1	+2	+2	+2	-3	+3	0	+1	+3	0
2	-2	+3	+1	-3	+4	+2	-3	+2	0
3	+3	-2	-1	-1	+3	+2	+1	+1	0
4	+3	-1	+2	-3	+2	+3	+1	+1	0
5	+1	+1	+2	-2	+2	+2	-1	+3	0
6	+3	+2	+2	-2	+3	+1	+2	+1	0
7	+2	+2	-2	-2	+3	+2	-2	+4	0
8	+2	-2	0	0	+1	+2	-2	+3	0
A _m	+1,8	+0,6	+0,8	-2,0	+2,6	+1,8	-0,4	+2,3	0
M ₁₋₈									
1	+1	0	+2	-1	+1	0	-1	+1	0
2	-2	+2	0	-1	+1	0	+1	+1	0
3	-2	+2	+1	-1	+3	+1	-1	+2	0
4	-2	+1	+2	+1	+1	+1	-1	0	0
5	-1	+1	+1	+1	+1	+1	+1	0	0
6	+2	+1	+1	-1	+2	+1	0	+1	0
7	+2	+1	+1	+1	+2	+2	-1	0	0
8	+2	+1	+2	-2	+2	+1	-1	+3	0
M _m	0	+1,1	+1,3	-0,4	+1,6	+0,9	-0,4	+1,0	0

IV/5 folyt. <i>çit</i>	<i>joj</i>	<i>a:t</i>	<i>koç</i>	<i>foj</i>	<i>to:</i>	<i>o</i>	<i>ze:</i>	<i>let</i>	
I_{1-8}									
1	+3	+2	+4	-4	+4	0	0	+4	0
2	-4	+5	+1	-4	+5	+2	-2	+3	0
3	+1	0	0	-2	+6	+3	0	+3	0
4	+1	0	+4	-2	+3	+4	0	+1	0
5	0	+2	+3	-1	+3	+3	0	+3	0
6	+5	+3	+3	-3	+5	+2	+2	+2	0
7	+4	+3	-1	-1	+5	+4	-3	+4	0
8	+4	-1	+2	-2	+3	+3	-3	+6	0
I_m	+1,8	+1,8	+2,0	-2,4	+4,2	+2,6	-0,8	+3,3	0

L_{1-8}									
1	+1	0	+1	-1	+2	+1	-2	0	0
2	-1	0	+1	0	+2	+1	-2	0	0
3	0	0	0	+1	+1	+1	-2	-1	0
4	-1	+1	0	0	+2	+1	-1	0	0
5	0	-1	+2	-1	+1	+2	-1	0	0
6	0	0	+2	-1	+2	+1	-2	+1	0
7	0	+1	0	0	+2	+1	-2	+1	0
8	0	+1	0	0	+2	+1	-2	0	0
L_m	-0,1	+0,2	+0,8	-0,2	+1,8	+1,1	-1,8	+0,1	0

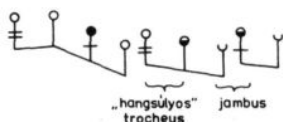
S_{1-8}									
1	+4	+2	+5	-5	+6	+1	-2	+4	0
2	-5	+5	+2	-4	+7	+3	-4	+3	0
3	+1	0	0	-1	+7	+4	-2	+2	0
4	0	+1	+4	-2	+5	+5	-1	+1	0
5	0	+1	+5	-2	+4	+5	-1	+3	0
6	+5	+3	+5	-4	+7	+3	0	+3	0
7	+4	+4	-1	-1	+7	+5	-5	+5	0
8	+4	0	+2	-2	+5	+4	-5	+6	0
S_m	+1,6	+2,0	+2,8	-2,6	+6,0	+3,7	-2,5	+3,4	0

SP_{1-8}									
1	10	5	5	0	10	0,5	0	8	0
2	0	10	5	0,5	9	0,5	0	9	0
3	8	5	4,5	0,5	9	0,5	0	6	0
4	6	6	6	0,5	8	0,5	0	8	0
5	8	5	6	0	9	0	0	8	0
6	10	5	5	0	10	0	0	6	0
7	10	5	2	0,5	8	0,5	0	10	0
8	10	3	7	0,5	8	0,5	0	10	0
SP_m	7,8	5,5	5,1	0,3	8,9	0,4	0	8,1	0

T_{1-a}	<i>cit</i>	<i>jaj</i>	<i>a:t</i>	<i>kos</i>	<i>foj</i>	<i>to:</i>	<i>o</i>	<i>ze:</i>	<i>let</i>	<i>γ</i>
1	10		6		6			6		+22
2	8		8		7			6		+21
3	7		7		+2 6			7		+7
4	8		+1 7		6			5		+16
5	7		7		8			4		+15
6	13		+1 7		6			5		+15
7	10		8		6			5		+6
8	10		7		7			7		+5
T_m	9,1		+0,2 7,1		6,5			5,6		+13,4
	16,4				12,1					+13,4

Mit mutatnak a számok? Először is: a *fojtó* nyitótagjának minden téren való, határozott kiemelkedését. Ez a szó a sor magja, lényege, kulcsszava, ezt készíti elő a versmondat rendkívül lelassult (két külön ütembe tagolható) első fele. Az első három, nyelvtanilag hosszú szótag időtartama teljesen kiegyenlítődik, sem jambusi, sem trocheusi indítást nem tapasztalunk. A hangsúlyrend inkább az elsőt és a harmadikat, a dallamrend inkább a közbülső *jaj*kialtást emeli ki. (Azt is mondhatnánk, hogy a hangsúly inkább trocheusi, a dallam inkább jambusi indítást sejtet.)

Meglepő viszont (és pusztán metrikai elemzéssel aligha lenne megállapítható), hogy az *átkos* szó nemcsak hangsúlya és hanglejtése, hanem *belső időviszonyai* alapján is trocheusi jellegű, ugyanez még egyértelműbben vonatkozik a metrikailag szintén spondeusnak számító *fojtó*-ra. Így alakul ki – a hangzástényezők párhuzamos erővonalai nyomán – a sor lejtésirányát megváltoztató, az eredeti metrikai jelleget (ti. a jambusit) helyreállító, choriambusra emlékeztető „zökkenet”:

s itt, jaj, átkos, fojtó az élet

A névelő nemcsak hangsúlytalan és alacsony hangfokú, hanem egyben a sor legrövidebb szótagja is, ezáltal az *élet* nyitótagja a *fojtó*-énál kevésbé súlyosan, de sokkal élesebben emelkedik ki.

Az ütemek hangzásaideje meglehetősen kiegyenlített, az első, 2 szótagos ütem nyúlását az *s* kötőszó, valamint a *jaj* indulatszó-jellege indokolja.

Nincs rá lehetőségem, hogy hasonló vagy akár még teljesebb részletességgel értelmezsem minden verssor *összesített hangzasképét*. Hely hiányában még közlésükre sem vállalkozhatok, legfeljebb a 8 felvétel alapján számított különféle *átlagértékeket* bocsáthatom közre.

Táblázatom az egyes sorok összesített verselméleti ritmusképéből készített „kivonat”; csak az átlagértékeket tartalmazza, az alábbi bontásban:

A_m a hangsúlyrend átlagértékei

M_m a dallamrend átlagértékei

I_m a hanghordozás ($A + M$) átlagértékei

L_m a szótagidőrend átlagértékei

S_m a teljes nyomatékrend ($I + L$) átlagértékei

SP_m a nyomatékcúcsok valószínűségének átlagértékei

T_m a sortagok időtartamának átlagértékei

(Az előjeles sorok *különbbségi értékeket* tartalmaznak, a zárószótagtól visszafelé számítva.)

I1	<i>ε</i>	<i>zit</i>	<i>tɔ</i>	<i>ben</i>	<i>tʂe</i>	<i>la:</i>	<i>to</i>	<i>dε</i>	7
A _m	-1,1	+2,0	+0,2	+1,9	-0,2	+1,1	+1,5	0	
M _m	+0,4	+1,6	0,0	+1,8	-1,8	+1,3	+1,0	0	
I _m	-0,8	+3,6	+0,2	+3,6	-2,0	+2,4	+2,5	0	
L _m	-1,9	+1,8	-2,3	+1,6	-1,9	+2,6	-1,0	0	
S _m	-2,6	+5,4	-2,0	+5,2	-3,9	+5,0	+1,5	0	
SP _m	3,0	8,5	0,0	8,0	0,0	8,0	0,4	0,1	
T _m	5,3			5,1		(0,7)7,0			+4,1
	11,1					11,1			

I2	<i>sε</i>	<i>li: t</i>	<i>se:</i>	<i>lεʒ</i>	<i>domp</i>	<i>ʂme:</i>	<i>lɔ</i>	<i>lɔŋ</i>	<i>kɔ</i>	7
A _m	-0,4	+0,8	+2,0	-2,3	+1,2	+1,9	-0,1	+0,4	0	
M _m	+1,0	-0,6	+1,5	-0,4	-0,1	+1,4	+0,1	+1,1	0	
I _m	+0,6	+0,1	+3,5	-2,6	+1,1	+3,3	+0,0	+1,5	0	
L _m	-0,9	-0,1	0,0	-0,6	-0,4	+3,0	-2,4	+1,9	0	
S _m	-0,2	0,0	+3,5	-3,2	+0,7	+6,3	-2,4	+3,4	0	
SP _m	5,5	0,6	6,5	0,4	7,0	6,4	0	7,5	0,2	
T _m	5,6		9,4			5,7		5,6		+5,4
T' _m	5,6		5,9		3,5	5,7		5,6		+5,4
	15,0					16,9				

I3	<i>ta:ŋ</i>	<i>klɔʂ</i>	<i>tro</i>	<i>ma:l</i>	<i>tit</i>	<i>tet'</i>	<i>ko</i>	<i>ron</i>	γ
A _m	-0,1	+0,1	+2,1	0,0	+0,4	-1,6	+0,7	0	
M _m	-1,0	+2,1	+0,7	+0,8	-0,5	+0,3	0,0	0	
I _m	-1,1	+2,2	+2,9	+0,8	-0,1	-1,4	+0,7	0	
L _m	-0,6	+2,3	-2,0	+1,4	-1,0	+2,1	-1,5	0	
S _m	-1,8	+4,5	+0,9	+2,1	-1,1	+0,7	-0,8	0	
SP _m	4,7	7,3	0,3	5,3	3,1	5,4	1,0	1,6	
T _m	7,7			5,0		7,1			+2,2
	12,7					9,3			

I4	<i>ben</i>	<i>tʂe</i>	<i>nɔ</i>	<i>pe:</i>	<i>je:ŋ</i>	<i>kət</i>	<i>to</i>	<i>ron'</i>	γ
A _m	+2,1	-0,5	-1,1	+0,8	-1,4	+1,1	+0,9	0	
M _m	+1,0	+0,9	-0,3	+1,4	-1,9	+0,9	+0,6	0	
I _m	+3,1	+0,4	-1,4	+2,1	-3,3	+2,0	+1,5	0	
L _m	+2,4	-1,0	-0,6	-1,0	0,0	+2,6	-1,5	0	
S _m	+5,5	-0,6	-2,0	+1,1	-3,3	+4,6	0,0	0	
SP _m	10,0	0,0	0,4	6,9	0,8	8,1	0,1	1,0	
T _m	6,9			5,6		7,0			+0,7
	12,5					7,7			

15	<i>fe</i>	<i>he:r</i>	<i>lik</i>	<i>ʒkong</i>	<i>ʒy</i>	<i>jet</i>	<i>Hɔ</i>	<i>rɔŋg</i>	<i>jo</i>	<i>ɣ</i>
A _m	+0,3	0,0	-1,5	+0,7	+2,4	+1,0	+1,1	+1,5	0	
M _m	+0,9	+0,9	-1,0	+1,1	+1,4	+0,4	+1,0	+0,5	0	
I _m	+1,1	+0,9	-2,5	+1,9	+3,8	+1,4	+2,1	+2,0	0	
L _m	-1,5	-0,4	-1,5	+2,5	-1,0	+2,2	-2,1	+1,8	0	
S _m	-0,4	+0,5	-4,0	+4,4	+2,8	+3,6	0,0	+3,8	0	
SP _m	6,3	1,5	0,4	8,4	4,5	0,9	4,2	1,4	0,0	
T _m	7,1			4,9	5,6		6,3			+10,0
T' _m	7,1			4,9	7,0			4,9		+10,0
	12,0				11,9					+10,0

III1	<i>ε</i>	<i>zit</i>	<i>tɔ</i>	<i>ze:r</i>	<i>ɣ</i>	<i>ɔ</i>	<i>mi</i>	<i>fo</i>	<i>jo:ŋk</i>	<i>ɣ</i>
A _m	-1,2	+2,5	-1,6	+2,6		-2,9	+1,4	+0,9	0	
M _m	+0,6	+2,0	-0,8	+1,3		-1,5	+1,4	+1,1	0	
I _m	-0,6	+4,5	-2,4	+3,9		-4,4	+2,8	+2,0	0	
L _m	-1,9	+1,5	-3,1	+3,5		-0,8	+0,4	-2,6	0	
S _m	-2,5	+6,0	-5,5	+7,4		-5,1	+3,1	-0,6	0	
SP _m	3,0	8,5	0,1	8,9		0,0	7,1	3,5	1,1	
T _m	10,1				+2,2	9,5				+2,5
	12,3					12,0				

II2	<i>ø:ʒ</i>	<i>di</i>	<i>tʂø:</i>	<i>ʒe:</i>	<i>gy</i>	<i>krɔs</i>	<i>nɔ</i>	<i>a:</i>	<i>rok</i>	<i>ɣ</i>
A _m	+2,6	+0,5	+1,8	0,0	0,0	+2,3	+0,6	+0,3	0	
M _m	+1,5	+1,5	+1,1	+0,6	+0,1	+1,1	+0,4	+0,6	0	
I _m	+4,1	+2,0	+2,9	+0,6	+0,1	+3,4	+1,0	+0,9	0	
L _m	+2,6	-1,9	-0,5	+1,9	-2,4	+2,8	-1,5	+0,5	0	
S _m	+6,8	+0,1	+2,4	+2,5	-2,3	+6,1	-0,5	+1,4	0	
SP _m	10,0	3,2	1,0	2,3	0,2	7,9	0,0	3,1	0,7	
T _m	7,1			4,9		10,3				+6,1
T' _m	7,1			4,9		5,2		5,0		+6,1
	12,0					16,4				

II3	<i>moʂt</i>	<i>sa:</i>	<i>rɔs</i>	<i>so</i>	<i>mo</i>	<i>ru:</i>	<i>rɛ</i>	<i>pet:</i>	<i>ɣ</i>
A _m	-0,6	+1,4	-2,0	+1,4	+0,2	+2,1	+1,6	0	
M _m	-1,6	+1,4	+0,4	+0,8	+1,2	+0,6	+1,0	0	
I _m	-2,2	+2,8	-1,6	+2,1	+1,5	+2,7	+2,6	0	
L _m	-0,5	+0,3	+1,9	+0,2	-1,4	+0,9	-1,4	0	
S _m	-2,7	+3,0	+0,3	+2,4	+0,1	+3,6	+1,2	0	
SP _m	3,3	8,0	0,6	6,4	0,0	1,3	3,6	0,9	
T _m	9,4			6,2			6,0		+6,7

II4	<i>os</i>	<i>so</i>	<i>n'om</i>	<i>te:p</i>	<i>je</i>	<i>ke</i>	<i>ne</i>	<i>ked</i>
A _m	+0,4	+0,7	-1,6	+1,8	+2,0	+0,7	-0,6	0
M _m	+1,8	+1,1	-2,3	+1,9	+1,0	+0,1	+1,3	0
I _m	+2,1	+1,9	-3,9	+3,6	+3,0	+0,9	+0,6	0
L _m	+1,8	-2,7	+0,7	+1,9	+0,2	-0,5	0,0	0
S _m	+3,9	-0,9	-3,1	+5,5	+3,2	+0,4	+0,6	0
SP _m	9,5	0,2	0,9	8,6	0,1	0,5	3,4	1,6
T _m	7,4			+0,2 5,6			3,9	
	7,6			9,5				

II5	<i>məd</i>	<i>re:</i>	<i>bə:</i>	<i>let'</i>	<i>ke:t</i>	<i>Holt</i>	<i>vi</i>	<i>ra:</i>	<i>got</i>	<i>γ</i>
A _m	+0,4	-0,7	+2,0	-0,1	-1,8	+0,5	+2,6	+1,4	0	
M _m	+0,9	+0,7	-0,3	+0,4	-0,8	+1,0	+0,9	+0,7	0	
I _m	+1,3	0,0	+1,8	+0,3	-2,5	+1,5	+3,5	+2,1	0	
L _m	-0,1	+0,7	-0,6	-0,2	-0,2	+2,5	-2,1	+0,6	0	
S _m	+1,1	+0,7	+1,1	0,0	-2,7	+4,0	+1,4	+2,7	0	
SP _m	8,3	1,2	1,3	4,1	0,6	7,4	4,4	1,4	0	
T _m	7,1			5,5		10,4				+12,8
T' _m	7,1			5,5		4,8		5,6		+12,8
	12,6					10,4				+12,8

III1	<i>ε</i>	<i>zit</i>	<i>tɔ</i>	<i>ko:</i>	<i>to:</i>	<i>γ</i>	<i>volt</i>	<i>fɔ</i>	<i>lu</i>	<i>γ</i>
A _m	-1,5	+2,5	-2,3	+1,1	-2,0		+2,4	+1,0	0	
M _m	+0,3	+1,8	+0,2	+1,8	-2,0		+1,9	+1,1	0	
I _m	-1,2	+4,2	-2,0	+2,9	-4,0		+4,3	+2,1	0	
L _m	-1,9	+1,4	-2,3	+0,5	-1,4		+3,1	-0,1	0	
S _m	-3,1	+5,6	-4,3	+3,4	-5,4		+7,4	+2,0	0	
SP _m	2,5	8,8	0,0	7,9	0,6		9,4	3,1	0	
T _m	5,8			6,2		+2,0	8,4			+3,5
T' _m	5,8			6,2		+2,0	4,1	4,3		+3,5
	14,0						11,9			

III2	<i>el</i>	<i>ɕyj</i>	<i>jet</i>	<i>vɔt'</i>	<i>turk</i>	<i>Hor</i>	<i>dɔ</i>	<i>du:l</i>	<i>tɔ</i>	<i>γ</i>
A _m	-0,2	+1,9	+0,6	-2,3	+0,9	+2,1	-2,0	+2,1	0	
M _m	+0,6	+1,0	+1,0	-1,4	+1,1	+1,1	-0,6	+1,5	0	
I _m	+0,4	+2,9	+1,6	-3,6	+2,0	+3,2	-2,6	+3,6	0	
L _m	-0,6	+0,1	-0,3	-0,1	+0,1	+2,1	-2,9	+2,5	0	
S _m	-0,2	+3,0	+1,4	-3,7	+2,1	+5,4	-5,5	+6,1	0	
SP _m	6,8	1,7	1,6	1,1	8,6	5,1	0,0	9,0	0,2	
T _m	11,5				7,9			5,5		+4,0
	11,5				17,4					

III3	<i>tɕu</i>	<i>pɔ</i>	<i>lɛ</i>	<i>ɡɛn</i>	<i>da:</i>	<i>ke:ɕ</i>	<i>jɛ</i>	<i>lek</i>	<i>ɣ</i>
A _m	+0,3	+0,3	+1,1	+1,8	+0,5	-0,9	+1,8	0	
M _m	+1,9	+0,4	+1,0	+1,2	+0,9	-0,9	+0,9	0	
I _m	+2,1	+0,6	+2,1	+3,0	+1,4	-1,8	+2,6	0	
L _m	+0,5	-0,1	-1,9	-0,1	-0,4	+2,5	-1,6	0	
S _m	+2,6	+0,5	+0,3	+2,9	+1,0	+0,7	+1,0	0	
SP _m	6,8	0,0	4,9	1,2	1,5	3,6	5,0	1,6	
T _m	3,1		9,9				4,5		+6,7
T' _m	4,9			5,4		7,4			+6,7
	10,3					14,1			

III4	<i>it</i>	<i>tɔ</i>	<i>kɔr</i>	<i>tɔm</i>	<i>ja:r</i>	<i>ni</i>	<i>vɛ</i>	<i>led</i>	<i>ɣ</i>
A _m	+2,6	-1,1	+1,9	+0,6	-1,2	+1,2	+1,6	0	
M _m	+1,9	+1,4	+0,9	-0,5	+1,4	-0,5	+0,5	0	
I _m	+4,5	+0,2	+2,7	+0,1	+0,1	+0,7	+2,1	0	
L _m	+1,6	-2,0	+0,7	-0,6	+1,6	+0,1	-0,7	0	
S _m	+6,1	-1,8	+3,5	-0,5	+1,8	+0,9	+1,4	0	
SP _m	10,0	1,9	3,1	0,5	5,8	0,7	4,9	1,1	
T _m	8,8				8,4				+3,8

III5	<i>e:ɕ</i>	<i>moɕt</i>	<i>d'ɛ</i>	<i>ryŋg</i>	<i>bɛ</i>	<i>ɔ</i>	<i>fɔ</i>	<i>luŋg</i>	<i>bɔ</i>	<i>ɣ</i>
A _m	-0,2	-1,1	-0,5	+2,1	+1,4	-1,4	+1,5	+3,0	0	
M _m	+0,6	-1,6	+1,3	+0,8	+0,9	-0,5	+1,8	+0,6	0	
I _m	+0,4	-2,7	+0,8	+2,9	+2,3	-1,9	+3,3	+3,6	0	
L _m	-0,2	+1,6	-2,0	+2,1	+0,1	-0,5	-2,0	+2,0	0	
S _m	+0,1	-1,1	-1,2	+5,0	+2,4	-2,4	+1,3	+5,6	0	
SP _m	6,8	2,6	3,3	2,6	1,2	0,0	5,5	1,1	0	
T _m	4,9		7,1				6,9			+13,5
T' _m	6,8			4,0		7,9				+13,5
	10,8					21,4				

IV1	<i>ɛ</i>	<i>zit</i>	<i>fɔ</i>	<i>lu</i>	<i>ɣ</i>	<i>ɔ</i>	<i>ze:ŋ</i>	<i>fɔ</i>	<i>lum</i>	<i>ɣ</i>
A _m	-1,1	+1,5	+1,8	+0,9		-1,9	+1,5	-0,6	0	
M _m	+1,1	+1,0	+1,4	-0,5		-1,8	+2,0	+0,3	0	
I _m	0,0	+2,5	+3,1	+0,4		-3,6	+3,5	-0,4	0	
L _m	-2,5	+1,9	+0,1	+0,2		-2,4	+2,1	-0,9	0	
S _m	-2,5	+4,4	+3,2	+0,6		-6,0	+5,6	-1,2	0	
SP _m	4,3	7,3	4,3	0,5		0,0	9,2	2,1	0,9	
T _m	8,6				+4,1	9,5				+5,1
	12,7					14,6				

IV2	<i>in</i>	<i>nen</i>	<i>jət</i>	<i>te</i>	<i>me.</i>	<i>çi</i>	<i>de</i>	<i>te:</i>	<i>rsk</i>	γ
A _m	+3,0	-1,4	+1,9	+0,7	-1,0	+1,8	+0,1	+2,0	0	
M _m	+2,0	+0,5	+1,0	+0,9	-0,3	+1,6	+1,2	+1,1	0	
I _m	+5,0	-0,9	+2,9	+1,6	-1,3	+3,4	+1,4	+3,1	0	
L _m	+0,1	-1,1	+2,0	-1,6	+2,1	-0,8	-1,0	+0,4	0	
S _m	+5,1	-2,1	+4,9	0,0	+0,8	+2,6	+0,4	+3,5	0	
SP _m	9,5	0,1	8,1	0,1	4,0	6,1	0,0	6,5	0,1	
T _m	4,1		7,6			8,6				+6,1
	11,7					14,7				
T' _m	9,0				6,4			5,0		+6,1
	9,0				11,4					+6,1

IV3	<i>mint</i>	<i>sent</i>	<i>nek</i>	<i>Hi:v</i>	<i>ja:k</i>	<i>Həs</i>	<i>tə</i>	<i>lən</i>	γ
A _m	+3,3	+1,8	-2,2	+2,1	-0,9	+0,6	+0,1	0	
M _m	+2,1	+0,9	-0,4	+1,4	-0,7	+1,3	0,0	0	
I _m	+5,4	+2,6	-2,6	+3,5	-1,6	+1,9	0,0	0	
L _m	-0,6	+0,6	+0,1	-1,1	+0,2	+2,8	-1,2	0	
S _m	+4,8	+3,2	-2,5	+2,4	-1,4	+4,6	-1,2	0	
SP _m	8,8	0,9	0,4	7,3	0,9	7,4	0,0	1,1	
T _m	8,2			5,9		7,0			+2,2
	14,1					9,2			

IV4	<i>mert</i>	<i>mün</i>	<i>den</i>	<i>go</i>	<i>nos</i>	<i>rəj</i>	<i>tə</i>	<i>vən</i>	γ
A _m	-2,5	+2,6	-1,0	+1,0	-1,0	+2,4	+0,1	0	
M _m	-2,4	+2,0	+0,7	+1,1	+0,2	+1,0	+0,6	0	
I _m	-4,9	+4,6	-0,3	+2,1	-0,8	+3,4	+0,7	0	
L _m	-0,4	+0,4	+2,1	-2,0	-1,0	+3,0	-1,1	0	
S _m	-5,3	+5,0	+1,9	+0,1	-1,8	+6,4	-0,4	0	
SP _m	1,3	9,4	0,6	4,9	0,0	8,4	0,0	5,4	
T _m	8,1			3,5		7,4			+3,6
	11,6					11,0			

IV5	<i>çit</i>	<i>jəj</i>	<i>a:t</i>	<i>koç</i>	<i>foj</i>	<i>to:</i>	<i>ə</i>	<i>ze:</i>	<i>let</i>	γ
A _m	+1,8	+0,6	+0,8	-2,0	+2,6	+1,8	-0,4	+2,3	0	
M _m	0,0	+1,1	+1,3	-0,4	+1,6	+0,9	-0,4	+1,0	0	
I _m	+1,8	+1,8	+2,0	-2,4	+4,2	+2,6	-0,8	+3,3	0	
L _m	-0,1	+0,2	+0,8	-0,2	+1,8	+1,1	-1,8	+0,1	0	
S _m	+1,6	+2,0	+2,8	-2,6	+6,0	+3,7	-2,5	+3,4	0	
SP _m	7,8	5,5	5,1	0,3	8,9	0,4	0,0	8,1	0	
T _m	9,1	+0,2	7,1		6,5			5,6		+13,4
	16,4				12,1					+13,4

V1	<i>ε</i>	<i>zit</i>	<i>pε</i>	<i>dig</i>	<i>mɔ</i>	<i>gɔm</i>	<i>vɔ</i>	<i>d'ok</i>	<i>γ</i>
A _m	-0,9	+1,4	-1,0	+1,6	+1,0	+1,8	+1,0	0	
M _m	0,0	+1,6	+0,9	-0,3	+1,6	+1,0	+0,6	0	
I _m	-0,9	+3,0	-0,1	+1,4	+2,6	+2,8	+1,6	0	
L _m	-2,4	+2,4	-1,1	+0,4	-1,1	+1,8	-1,3	0	
S _m	-3,3	+5,4	-1,2	+1,8	+1,5	+4,5	+0,4	0	
SP _m	3,1	8,1	1,9	1,2	5,0	1,1	3,1	1,8	
T _m	7,1				9,0				+3,7
	7,1				12,7				

V2	<i>re:</i>	<i>gi</i>	<i>ty</i>	<i>zek</i>	<i>fε</i>	<i>kε</i>	<i>tε</i>	<i>ys</i>	<i>kε</i>	<i>γ</i>
A _m	+1,8	-0,2	+1,3	-0,6	+1,9	0,0	-1,9	+0,6	0	
M _m	+1,0	+0,5	+1,0	-1,1	+1,0	+0,9	-0,5	+0,8	0	
I _m	+2,8	+0,3	+2,3	-1,8	+2,9	+0,9	-2,4	+1,4	0	
L _m	+2,5	+0,1	-1,9	+1,2	+0,5	+0,1	-2,9	+2,3	0	
S _m	+5,3	+0,4	+0,4	-0,5	+3,4	+1,0	-5,3	+3,6	0	
SP _m	9,5	0,2	5,1	1,1	6,8	0,1	0,1	8,4	0,5	
T _m	8,6				5,2			5,4		+5,2
	8,6				15,8					

V3	<i>çfə</i>	<i>lət</i>	<i>tyɲk</i>	<i>ve:g</i>	<i>zεt</i>	<i>se:l</i>	<i>fy</i>	<i>t'əl</i>	<i>γ</i>
A _m	+1,1	+0,5	+0,5	+1,5	-0,5	+0,7	-1,0	0	
M _m	+1,0	+1,4	-1,4	+1,0	0,0	+0,4	+0,5	0	
I _m	+2,1	+1,9	-0,9	+2,5	-0,5	+1,1	-0,5	0	
L _m	-0,6	+0,2	-0,6	+0,9	-1,5	+2,6	-1,5	0	
S _m	+1,5	+2,1	-1,5	+3,4	-2,0	+3,7	-2,0	0	
SP _m	7,3	1,0	0,4	7,4	0,2	2,7	2,5	3,0	
T _m	8,5			9,4			5,5		+4,5
T' _m	8,5			5,5		9,4			+4,5
	14,0					13,9			

V4	<i>sɔ</i>	<i>lɔd'</i>	<i>tə:</i>	<i>lɛm</i>	<i>γ</i>	<i>a:t</i>	<i>koz</i>	<i>d'y</i>	<i>løj:</i>	<i>γ</i>
A _m	+1,4	-0,5	+2,1	-1,4		+0,6	-2,1	+0,6	0	
M _m	+1,0	+0,7	+1,0	-1,4		+1,8	-1,9	+1,5	0	
I _m	+2,4	+0,2	+3,1	-2,8		+2,4	-4,0	+2,1	0	
L _m	-1,8	+1,0	+0,3	-1,9		+0,4	+1,9	-1,4	0	
S _m	+0,6	+1,2	+3,4	-4,6		+2,8	-2,1	+0,7	0	
SP _m	7,5	1,0	6,1	0,1		9,2	0,5	6,3	1,8	
T _m	10,5				+1,4	7,6		6,6		+4,0
	11,9					18,2				

V5	o	vo:d'	le:d'	ra:m	uj	jonq	vo	bys	ke
A _m	+0,8	-1,9	+2,6	-2,5	+2,0	+1,8	-1,6	+2,6	0
M _m	+0,9	-2,2	+1,9	-0,7	+1,6	+1,4	-0,6	+1,5	0
I _m	+1,6	-4,1	+4,5	-3,2	+3,6	+3,1	-2,2	+4,1	0
L _m	-1,5	-1,9	+0,4	+1,3	-0,2	+1,8	-2,7	+2,5	0
S _m	+0,1	-6,0	+4,9	-2,0	+3,4	+4,9	-5,0	+6,6	0
SP _m	6,0	0,1	9,5	1,5	7,8	0,9	0,0	9,4	0
T _m	3,5		7,6	+0,4	6,7			5,5	...
	11,5				12,2				

*

Új módszer ismertetésére vállalkoztam, ezért esett viszonylag kevés szó magáról a versről, a szám-sorokban és vonalbrákban kifejeződő verselméleti összefüggések és hangzati tények *esztétikai hírtérké*ről. Ha most mégis felvetek néhány értelmező gondolatot, azt azzal a meggyőződéssel teszem, hogy versélményem bizonyos mozzanatai éppúgy a mű *nyelvi és költészettani megszerkesztettségében* gyökereznek, mint mások némileg eltérő észrevételei. Hiszem, hogy a *mellékelt összesített ritmus-képben tárgyi hitelességű hangtani bizonyíték található minden* – a mű szellemével és ennek megfelelő külső-belső megformáltságával nem ellenkező – hangzásélményre, ritmikai megfigyelésre.

A mű *kettős metrikai elrendezettségét* igen egyszerűen és szemléletesen érzékelteti egy – a sorok jelentésétől, mondattani szerkezetétől függetlenül – számszerű összesítés: a *szótaghelyzetek verselméleti ritmusképe*. Ezt az előző – soronként részletezett – táblázat adatainak metrikai szótag-helyzet szerinti középértékeit alkotják. A *Séta bölcső-helyem körül metrikai alapiránya* tehát az alábbi értékekkel jellemezhető:

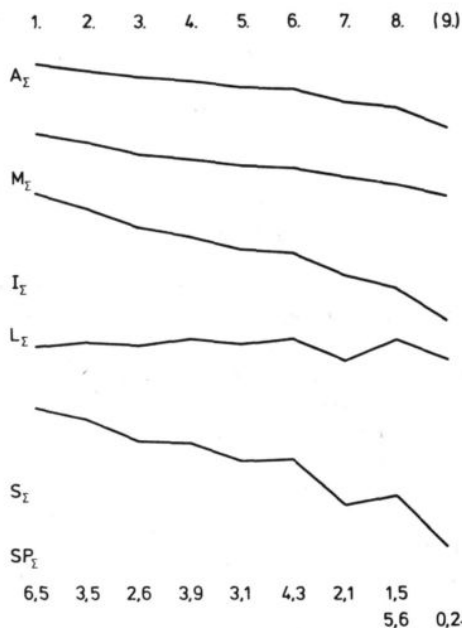
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	(9.)
A.	+0,5	+0,5	+0,3	+0,5	+0,1	+1,0	+0,4	0	
M	+0,7	+0,9	+0,4	+0,5	+0,2	+0,7	+0,6	+1,6	0
I	+1,2	+1,4	+0,7	+1,0	+0,3	+1,7	+1,0	0	
L	-0,3	+0,2	-0,5	+0,4	-0,4	+1,7	-1,6	+0,9	0
S	+0,9	+1,6	+0,2	+1,4	-0,1	+3,4	-0,6	0	
SP	6,5	3,5	2,6	3,9	3,1	4,3	2,1	+2,5	0
								+1,5	0
								0	
								+4,0	0
								1,5	
								5,6	0,2

(A metrikai középértékek vonalbráját 1. a 4. sz. képmellékleten!)

Versünk zenei alapszövegében lehetetlen nem felismerni azt az „*egyensúlyban tartott, megfigyelt feszültséget*”, amelyről Király István elemzése is tanúskodik (Ady II. 523.). A szótagidőrend *jambusi alapiránya* nyilvánvaló: a számok kétségbekonlatlanul igazolják, hogy legalábbis ebből az Ady-versből *nem tűnt el az időmérték*, sőt, a záratokban (1. a 7–8. szótaghelyzeteket!) szinte uralkodó, meghatározó hangzástényezőként érvényesül. Versünk szótagidőrendjének alapképlete:

U O U O U O U O (U)

Az összehatásnak azonban legalább ennyire fontos eleme az a határozottan ereszkedő, félreismerhetetlenül magyaros *hanghordozás*, melyet a hangsúly- és a dallamrend csaknem párhuzamos vonalvezetése eredményez. Tüzetesebb vizsgálattal azt is kideríthetjük, hogy ez a „csaknem” párhuzamos lefutás a 4. és különösen a 6. (9 szótagos sorok esetén még a 8.) szótaghelyzetben némileg megtörik: e

4. sz. képmelléklet: a szótaghelyzetek verselméleti ritmusképe

szótagok az előzőknél viszonylag nagyobb helyzeti energiával indulnak. Még mindig a tényleges szövegtől függetlenül, elvont versképletet vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a *Séta bölcső-helyem körül* hangsúlyos ütembeosztásának alapjellege a következő:

A kétféle (időmértékes és hangsúlyos) képletet egybevetve nem szorul különösebb bizonyításra, hogy ha a jambusi lüktetők hangsúlyos üteméllal találkoznak, ezáltal mindkét mértékforma hangzati hatása felerősödik: összetett, igen határozottan tagolt mértékkapcsoló sorszerkezet („kettős ritmus”) jön létre.

Ez a végeredményben 5 + 3 vagy 5 + 4-es tagolású, jambusi alaplejtésű forma nem „ösmagyar dal”: földrajzi szomszédság vagy egyéb kulturális kapcsolatteremtés révén jutott hozzánk már a középkori latin himnuszoktól kezdve. E latin versek már csak azért is különleges figyelmet érdemelnek, mert jambusi jellegük más, nem időmértékes nyomatók hatásával ötvöződik, s így szinte a mi kettős ritmusunk előképei.

„Redemptor orbis natus est, | Maria Virgo Mater est” – halljuk az „Ez itt a Bence, látod-e” metrumát 17. századi hazai, de korábbi német, cseh, lengyel, szlovák egyházi énekekkel s későbbi magyar fordításokkal is egybecsengő változatban. (Vö. Papp Géza: *A XVII. század énekelt dallamai*. Bp. 1970. 479. és skk., valamint 551. és kk.)

De Ady szellemiségéhez közelebbi példákat is találunk Szenci Molnár Albert 1606-os *zsoltárfordításaiban*. Molnár nem a versmértékre, csupán a dallamok szótagszámára volt tekintettel, mégis ilyen „adys” sorokra bukkanunk művében: „Gyalázat, szitok szüntelen | És szégyen forog én előttem . . .” (44. zsoltár); „Vesszük el ez nemzetet, | Töröljük el őket ez földről . . .” (83. zs.); „Kelj föl Uram, és légy jelen, | Hogy ember erőt ne vegyen, | Az pogányokat hívd elődben, | Itéld meg erős törvényedben”! (9. zs.)

Mindkét esetben külső, európai eredetű kulturális hatások meghonosításának lehetünk tanúi, a Szenci-zsoltárok ösztönösen felfakadó ritmusában azonban a *nemzeti nyelv hanghordozása* az uralkodó, formateremtő mozzanat.

De egybevetethetjük Ady versét költészetünk későbbi alkotásaival, pl. – első hallásra talán meglepő módon – Vörösmarty *Szózat*ával is. „Bölcsöd az, s majdan sírod is... Áldjon vagy verjen sors keze...” Nyilvánvaló, hogy e sorok hangzásvilága minden szempontból igen közel áll a „Séta...” előbb ismertetett *metrikai alapidány*hoz. S a rokonság talán nem is csupán metrikai jellegű... (Épp csak jelezni szeretném az „Innen jöttem és ide térek” sorsvállaló motívumának *Szózat*-beli, valamint a „Népek hazája, nagy világ” távlatosságának kimondatlan, mégis erős kisurgázású *Séta*-beli megfelelőjét, formailag pedig az ez és az itt mutatószók mindkét versbeli kiemelt szerepét.)

Magyarság és európaiság, hagyomány és modernség, múlt és jelen, kötődés és szakítás, elmara-dottság és kiteljesedés, halál és élet, bensőség és idegenség, személyesség és közösségiség, nyugalanság és megbékélés, vállalás és menekülés ellentét-hálózata szövi át a verset, az az összetett, prózai szövegben csak hosszas körülírással elemezhető életérzés, melyet egy szintén „falubeli” versében (*Éhes a föld*) „szép kietlenség”-nek nevez Ady, József Attila pedig a *Téli éjszakában* „szép embertelenség”-nek.

A mű *kettős metrikai alapszöve*te a nyelvi-esztétikai hírérték síkján ugyanezt sugallja: *két eltérő eredetű, hatásában is összebékíthetetlennek látszó alkotóelem vibráló, feszültségteremtő, mégis egysé-be rendeződő, harmóniába oldódó összefonódását*.

Ezzel természetesen nem állítom, hogy a kettős ritmusnak ez a mértékformája mindig és kizárólagosan csak ezt „jelentheti”. E téren Király István útmutatását tartom irányadónak: „az adott értelmezés többé-kevésbé hitelesnek csak akkor mondható, ... ha többfajta nyelvi-zenei mozzanatnak egybeesik a tanúvallomása” (Ady I. 10.).

Az eddigiekben vizsgált *versmérték* a teljes ritmusképnek csupán egyik – bár alapvetően fontos – összetevője. Méréseredményeink hasznosítására ennél sokkal szélesebb mozgásteret kínálnak a *soron-kénti, összesített hangzásoképek*, mégpedig éppen a metrikai alapjelleggel való *egybevetés* kapcsán.

Már a sortagolás rendjéből is kiderül, hogy az „átlagsor” lefutásához az 5 + 3 és 5 + 4 osztású tényleges sorok állnak közelebb, míg a 4 + 4-es és 4 + 5-ös osztásúak súlyosabb, érdeesebb, egyenetlenebb, az alapjellegtől eltérő sorszerkezetükkel meghökkentenek, kizökkentenek, hangulati kontrasztot teremtenek. (Kitűnő példa erre korábban elemzett IV/5-ös sorunk *fojtó* szavának nyomatékcsúcsa, mely a megelőző sorok *leggyengébb* szótaghelyzeteivel áll szemben.) Még kirívóbb eset a 3 szótagos ütemmel kezdődő soroké, közülük is különösen a II. szakasz 3. soráé, mely a vers legszabálytalanabb, legtöredezettségű sora: „*Most száraz, szomorú, repedt*”.

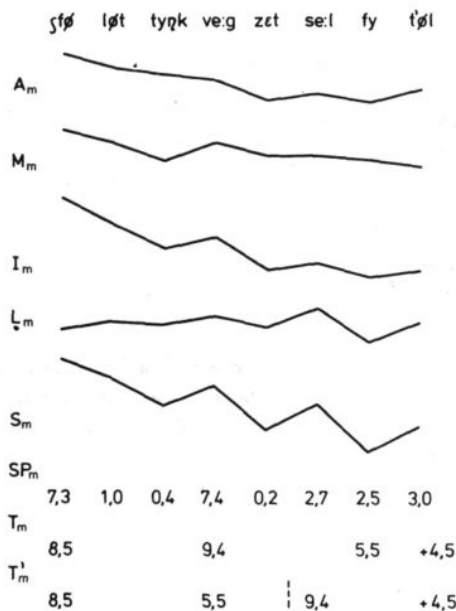
A sorok tagolás-jellegét meghatározó *kezdőütemek* szótagszáma szerint érdekes megfigyelést tehetünk: az 5-ös, „szabályos” sorkezdetek *fogyó*, a 4-es, „szabálytalan” indítások viszont *növekvő* számban fordulnak elő a versszakok rendjében. Táblázatban érzékeltetve:

Versszak	I.	II.	III.	IV.	V.
5 + n	4	2	3	2	–
4 + n	1	1	2	3	4
3 + n	–	2	–	–	1

A Király-elemzésben „békítő zeneiségnek, muzsikás jellegnek” nevezett „bölcsoörgés” tehát (II. 522.) legfeljebb a vers első, 3 szakasznyi egységére jellemző, arra sem zavartalanul. *A tényleges, kettős sarkítottagságú sortagolás a súlyosabb veretű, tömörszerű magyaros ütemformák irányában változik*.

A kettős irányultság jellemző vonásai *egyszerre* tükröződnek a zárószakasz középső, a versjelentés szempontjából is kiemelt fontosságú sorában: „*S fölöttünk végzet-szél fűtyöl*”. Táblázatunkban a teljesen „szabálytalan”, 3 + n-es változatok közé soroltuk, hisz szólamai szerint kétségtelenül 3/|3|2-es tagolódású. Az összesített hangzásokép (V3) azonban arról tanúskodik, hogy megvan a reális lehetősége

egy egészen másfajta, 3/2//3-as, szabályosan metrikus ritmusélménynek is: ennek csupán a dallamrend vonalvezetése mond halványan ellent, a sor minden más szempontból „hajlik” erre a megoldásra. A „ritmusbizonytalanságot” jól érzékelteti a nyomatékozható mutatószámok (SP_m) kiegyenlítetttsége is a 6. és 7. szótaghelyzetekben (2,7, ill. 2,5). Mintha csak *ritmikailag* is itt összpontosulna mindaz a gondolati – hangulati feszültség, mely – Király elemzése ezt igen érzékletesen bizonyítja – a záró-sorok „kettős”, költőileg mégis *egyértelmű* választási lehetőségében oldódik. (A sor vonalábráit l. az 5. sz. képmellékleten!)

5. sz. képmelléklet: összesített verselméleti ritmuskép

V/3/m

Itt jegyzem meg, hogy a két záró sor hangzásszerkezete is igen kifejezően hordozza a gondolati tartalmat: amilyen „durván” jambusellenes, tragikusan nehézkes a „Szaladj tőlem, átkozz, gyűldlj” ütemszerkezete, 4 + 5-ös „szabálytalanságában” is annyira finoman rétegezett, könnyed jambusi lebbenésre már ismét hajlamos a záró sor: „Avagy légy rám ujjongva büszke”. Az „ujjong”-spondeus tényleges időviszonyai már jambusi jellegűek (-0,2 + 1,8), a „büszke” szókezdet pedig minden szempontból kiemelkedő nyomatékcúcs: a záró jambusi röptét, az eszmileg is oly fontos rímválasz „új szárnyakon szárnyalását” egyetlen hangzástényező sem akadályozza.

Hadd szóljak még egy olyan lehetőségéről, amelyet szintén a műszeres ritmuselemzés számsorai kínálnak, de amelynek részletes kifejtésére itt már nincs mód. A *sor tagolás időadatainak* (T_m) értékelő feldolgozására gondolok. Feltűnő, hogy mind az egyes ütemek és ütemrészek, mind a főmetszet által osztott (és a sorközi szünetekkel kiegészített) fősorok két, különféle számszerű irányultságot mutatnak. Az egyik: az *időbeli kiegyenlítődség* (vagy sorfelezés) rendeződési iránya, a másik pedig – láthatóan nem kisebb gyakorisággal és jelentőségben – egy, az 1:2 aránytól némileg eltérő, de a kiegyenlítődséghez *nem* közelítő, esztétikailag mégis „kiegyensúlyozottnak” érzékelt arányosság, mely igen gyakran 8 + 5, 7 + 4, 11 + 7, 13 + 8, 18 + 11-hez közel álló számértékekben jelentkezik (tized-másodpercekben számolva). Ha csupán a *főmetszetek* által meghatározott sor tagolást tekintjük, táblázatunk alapján nem nehéz megállapítani, hogy a vers 25 sorából 11 az időbeli *kiegyenlítődségre* hajlik:

az így számított felsorok átlag-időtartama egyfelől 12,2, másfelől 12,3 tizedmásodperc. (A szakaszközi szüneteké: 12,4.) Az ettől eltérő arányok (az említett V/3-as sort mindkét módon vizsgálva, a II/3-ast viszont egyik típushoz sem sorolva) 14 sorban jelentkeznek, az alábbi átlagértékekben:

I/3 0,73	III/2 0,66	III/5 0,73	IV/5 0,73	V/3 0,55
I/4 0,61	III/3 0,73	IV/2 0,51	V/1 0,55	V/4 0,65
II/2 0,73	III/4 0,72	IV/3 0,65	V/2 0,54	

A 14 sor átlagainak középértéke 0,64, és ez annál elgondolkodtatóbb, mert a felsorokon belüli – nem kiegyenlítő – ütemtagolódások arányai is egy kb. 0,6-es középérték körül mozognak. Vizsgáljuk meg pl. a II/2-es sor (*Ős dicsőségű Kraszna-árok*) időátlagait:

II/2	T_m	7,1	+	4,9	+	10,3	+	(6,1)
		12,0				16,4		
		4,9 : 7,1 = 0,69		6,1 : 10,3 = 0,59		12,0 : 16,4 = 0,73		
		7,1 : 12,0 = 0,59		10,3 : 16,4 = 0,62		Középérték = 0,64		

Minthogy a 4–5 századmásodpercnél nagyobb pontosság meghaladja fülünk megkülönböztető képességének határait, csak kerekített értékekkel érdemes foglalkoznunk: az arányszám itt is 0,6 körül alakul. Az egyes felvételek egyedi hangzásképeiben azonban még tisztább példák is akadnak. Ugyanennek a sornak a 8. sz. felvétele pl. így tagolódik:

II/2/8	Ős dicső	-	ségű	//	Kraszna	-	árok/
	8		5		5		5 3
	13				13		

Jellemző példája ez a *kiegyenlítő* és az *arány-egyensúly* összefonódó hatásegyüttesének. Az 5-ös, illetve a 13-as egységek megfelelése nyilvánvaló; az egyenlőtlenségek arányszámai pedig: $3:5=0,6$; $5:8=0,62$; $8:13=0,61$.

Ezt a „makacs” számértéket aligha tekinthetjük pusztán véletlennek, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a szerves természet és az emberi élet rendjében, tér- és időritmusában lépten-nyomon felbukkanó, a képzőművészetben évezredek óta tudatosan alkalmazott, újabban pedig a zene világában is felismert, bizonyos vonatkozásokban igen jelentős rendezőelvként érvényesülő *aranymetszésről* („aurea sectio”) van szó. (Zenei szerepéről I. Lendvai Ernő: *Bartók és Kodály harmóniavilága*. 1975. 61. és kk. Néhány költészettani megnyilvánulásáról verselemzés-kötetemben írtam: *25 magyar vers*. Veszprém Megyei Pedagógiai Kiskönyvtár 9. Veszprém, 1974. Az aranymetszés pontos mértani arányértéke 0,618.)

Az Ady-vers esztétikai hírértékű feszültség-rendszerében tehát a kétféle *versmérték* és a kétféle *sortagolás* mellett a kétféle *időszerkezet* (*kiegyenlítő*, illetve *arányos egyenlőtlenség*) hatását is figyelembe kell vennünk.

Az aranymetszés egyébként a versszakok és a teljes mű *külső formszerkezetében* is felismerhető: a szakaszok sortömbje 2:3 arányban tagolódik (számértéke 0,6), az egész mű viszont épp ellenkezőleg, 3:2 arányban. A „fordított idegenvezetés”, a „hazaérkezés”, az „énre való kihegyeztettség” (I. Király II. 521.) fordulópontja a 4. szakasz első sora: „Ez itt *falu*, az én *falum*”. (A 25 sor aranymetszete 15,5-nél, vagyis épp e sor középvonalában húzható meg!)

Ném hiszem, hogy ezekkel a megjegyzésekkel valamiféle „számmisztika” területére tévedtem volna. Sokkal valószínűbbnek tartom, hogy egy – ma még kevésbé feltárt – általános élettani törvényszerűség nyomai jelentkeznek a számok elvont rendjében, a költői ritmus számszerűen is leírható-elemezhető világában.

*

Számításaim eredményét – és általában a hangzásképek elemzésére vonatkozó módszeremet – sem véglegesnek, sem csálthatatlannak nem tartom. Mégis azt hiszem – és ezt igyekeztem az Ady-vers kapcsán is érzékeltetni –, hogy nem csupán személyes kedvtelésről, a verselemzés ürügyén folytatott időrabló „számjátékról” van szó, hanem sokat ígérő elvi és gyakorlati lehetőségéről, amelynek továbbfejlesztése, nagyobb arányú (esetleg számítógépes programmal kapcsolt) alkalmazása hasznos segítséget jelenthet a verselmélet mai és majdani művelői számára.*

*Méréseredményeim árnyaltabb, a versgész esztétikai jelentéséhez szorosabban kötődő *versjelentéstani* (funkcionális) értelmezését a kecskeméti Ady–Kodály emléknapi alkalmából fejtettem ki 1977. dec. 1-én, *Egy Ady-vers hangzásvilága* címmel.

NIETZSCHE HATÁSA A FIATAL ADYRA

„Ki hallott ilyet eddig? Az, aki Nietzsche
Zarathustráját már Ady előtt is olvasta”

Oláh Gábor

Újabb irodalom- és gondolkodástörténetünk egyik jelentőségteljes, bőségesen dokumentált hatás-történeti jelensége s a fiatal Ady nagy „titka” Nietzsche-nek Adyra gyakorolt hatása, valamint a későbbi, már egyenrangú feleket összekapcsoló Nietzsche–Ady-viszony.

Mint bizonyítani szeretném, Nietzsche gondolatai, személyisége, alakja keresztül-kasul metszették az első világháború előtti magyar progresszió fejlődésvonalát.¹ A két világháború közötti irodalom-történetírás zöme azonban igyekezett eloldani Adyt nemcsak az egykori progresszió sokrétű táborától, de az e mozgalom mögött álló eszmei fegyverzettől is. A Nietzsche-iránti rokonszenv, ezért, e korban elsősorban azokra a marxista szerzőkre jellemző, akik a századeleji progresszió jogutódjainak vallották magukat, mint Gaál Gáborra, Bálint Györgyre, valamint több korszakában érdeklődött iránta József Attila is.² (A jobboldal viszont – leegyszerűsítő összefoglalással – feladta világháború előtti militáns Nietzsche-ellenességét, s a többé-kevésbé jóindulatú, érdektelen akadémikus semlegesség álláspontjára helyezkedett vele szemben.) Nietzsche (és a Nietzsche–Ady-viszony) elemzés tárgyává válik a szellem-tudományban is, itt már minden társadalmiságot nélkülözve. Csupán adalékként említenénk: a szellem-tudományos irányzat képviselői is kötelességüknek érezték, hogy védelmükbe vegyék Nietzsche-t a fasiszta barnárafestéssel szemben.³ Elsősorban a minél alaposabb anyaggyűjtés és feltárás volt célja Lengyel Béla 1938-as *Nietzsche magyar utókorának*,⁴ e művet ma is haszonnal forgathatjuk. Az említett szellem-tudomány pszichologizáló változatának magas színvonalú műve Halász Előd *Nietzsche*–*Adyja*,⁵ jóllehet minden kvalitása ellenére sem tudja áttörni módszerének korlátait. *Vizválasztó*–szerepét Nietzsche az első világháború előtti időszakkal összevetve – természetszerűen elveszíti. Kornis Gyula is békét köt vele, aki két 1914 előtti recenziójában még azt is megkérdézi, vajon szükséges volt-e egyáltalán lefordítani⁶ Nietzsche egyik-másik művét. Igen jellemző e korra Halasy-Nagy József „össze-

¹ Művében (Nietzsche magyar utókor, Minerva-Könyvek, 1938) LENGYEL Béla így fogalmaz: „A Nietzsche-recepció története egyben a magyar szellemi élet világháború előtti negyedszázadának története is.” Ha ilyen kizárólagossággal nem is fogadhatjuk el e megállapítást, mégis a Nietzsche-recepció valóban egyike volt a magyar századelőt minden összetevőjében érintő gondolati és művészeti hatásoknak. Erről általában l. KISS Endre: Az abszolútumok relativizálásának útján. Nietzsche magyar utókor 1918–19-ig. 1976. Dissz.

² GAÁL Gábor: „German Metaphysics . . . ?”, „A trónjavesztett filozófia”, „Világnézeti kompasz Páneurópán keresztül” stb. GAÁL Gábor: Válogatott írások. I., Bukarest, 1965. Valamint: TÓTH Sándor: G. G. Tanulmány Gaál Gáborról, a Korunk szerkesztőjéről. Bukarest, 1964. – BÁLINT Györgytől: „Családi ügy”, „Még egyszer az egyén és tömeg”, „Spanyolországban jártam” stb. A toronyór visszapillant. II. Bp. 1961.

³ KORNIS Gyula: Nietzsche és Petőfi. Bp. 1942.; BRANDENSTEIN Béla: Nietzsche. Bp. 1942.

⁴ LENGYEL említ *Zarathustra*-motívumokat, megfeleléseket Ady költészetével (i. m. 53–60). Tágabb magyarázatának vitatható vonásai ellenére helyesnek tarthatjuk összegező megállapítását: „Nietzsche-élménye jóval régebbi a sokat emlegetett Párizs-élménynél . . . De csak a kettő találkozásakor fogamzik meg benne *A Magyar Ugaron* ciklus.” (Uo. 59–60.)

⁵ HALÁSZ Előd: Nietzsche és Ady. Bp. 1942.

⁶ „Túl az erkölcs világán”, *Magyar Középiskola*, 1908. 2. sz. 119–121; valamint „Im-igyen szóla Zarathustra”, *Magyar Középiskola*, 1909. 1. sz. 41.

foglaló” megállapítása: „Schopenhauer és Nietzsche ragyogóan tudnak írni, de jégre viszik az olvasót.”⁷

1945 után Lukács György Nietzsche-bírálatát érezte hatását az Ady-irodalomban is. Bár a századelőn Nietzschét mindazon mozgalmak ellenfelüknek tartották, amelyek bármilyen összefüggésben a fasizmus előkészítői közé sorolhatók, mégsem vizsgálták az akkori Ady-irodalomban összefüggően azt a pozitív szerepét, amit *ténylegesen* betöltött. S mivel a nietzschei individualizmus költői-metaphorikus megfogalmazásukban meglehetősen határozatlanul tárgyra vonatkoztatható motívumai tovább élnek a fasizmus pszευdoindividualista ideológiai zavarosságaiban, sokáig nem válhatott világgá teljes mértékben az individualizmus, mint eszmetörténeti áramlat, időleges fontossága a kor legélesebb társadalmi, politikai harcaiban, Lukács és Révai, valamint Király István individualizmus-értékelései ellenére sem.⁸ Van azonban egy olyan tágabb összefüggésrendszer is, amelynek megvilágítása elhúzódtott e körülmény miatt, s ami nemcsak a Nietzsche Ady-kapcsolat, de Ady egész életműve szempontjából is döntő. Babits így fogalmazza ezt meg a *Halálfiában*: „Bizonyos, hogy a politika helyét a világnézet kezdte elfoglalni.”⁹ A „második reformnemzedék” (Horváth Zoltán kifejezésével élve)¹⁰ harcát ugyanis igen sokáig nem a kialakult politikai status quo ellenséges terepén, s nem is a (tiszt) művészet régióiban, hanem mindenképp előtérbe vett világnézet^{10a} hadjárataiban vívta. Nem véletlenül írta *Gárdonyi, Ady, Prohászka*-jában az akkori progresszió iránt pozitív elfogultsággal nemigen vádolható Sik Sándor: „A tárgyalt negyedszázad irodalmára jellemző, hogy java írói csaknem valamennyienek eleven és egyéni, saját világnézete van, amit az előbbi kornak csak egyes, legkiválóbbjairól lehet elmondani.”¹¹

Nemcsak a liberalizmus (szabadelvűség) veszítette el (akár az ekkori egész Európában) világnézeti és morális hitelét, amely pedig nem sokkal azelőtt, a millennium éveiben még utoljára töretlen fénnel ragyogott, de olyan új társadalmi átrendeződési folyamat vált láthatóvá, melynek résztvevői éppen világnézeti érvekkel harcoltak. Mindenki előtt kezd például nyilvánvalóvá válni a szociáldemokrácia súlya és jelentősége, egyre nagyobb erővel bontakozik ki a katolikus tömegpártok immár szociális problémákat is a felszínen magáévá tevő rendszere. Jelen van egész Európában a militáns nacionalizmus összes árnyalatával. Minden mozgalom természetesen lép fel célja, követelése, érvei általános világnézetté rendezésének igényével.¹² Ha a kor Magyarországra pillantunk, aligha találunk olyan, teore-

⁷ HALASY-NAGY József: A filozófia kis tükre. A Könyvbarátok Szövetsége Kiadása. Bp. é. n. 140.

⁸ LUKÁCS György: „Ady Endre”, 1909; „Ady, a magyar tragédia nagy éneke”, 1939, ez utóbbiban: „Ady számára saját egyénisége, saját Énje, saját egyéni élményei történelmi jelentőséget nyertek.” LUKÁCS György: Magyar irodalom, magyar kultúra. Válogatott tanulmányok. Bp. 1970. RÉVAI József: „Ady Endre”, 1940–41. In: Válogatott tanulmányok., Bp. 1960. KIRÁLY István: Ady Endre. Bp. 1970.

⁹ BABITS: Halálfiái. Bp. é. n. 436.

¹⁰ HORVÁTH Zoltán: Magyar századforduló. Bp. 1961. Első kiadás.

^{10a} „Világnézet” elsősorban nem a romantika s Dilthey fogalmain értjük, hanem a monarchiában Chamberlain, Weininger, a fiatal Lukács és Fülöp Lajos egy irányba mutató világnézet (Weltanschauung)-fogalmát. Maga Ady is ismerte ezt a fogalmat: „Ennek az átmeneti korszaknak nagy gondolkodókra, irányítókra van szüksége.” (*Himfy dalai*, 1899. jan. 25. DFL.)

¹¹ SIK Sándor: Gárdonyi, Adv. Prohászka (Lélek és forma a századforduló irodalmában). Bp. é. n. 9.

¹² E jelenségre a prohászka világnézeti katólicizmus mellett e helyütt csak az 1911-ben megindított Tisza–Herczeg-féle Magyar Figyelő világnézet-konglomerátumát említenénk. – Rendkívül jellemző, hogy tárgyalt korszakunk végén MEDVECZKY Frigyes akadémiai előadásában a következőket mondja: „... a filozófiai gondolatokkal foglalkozó elmék sorában mainap is találkozunk olyanokkal, kik egy általános világnézet constructionjában látják minden filozófiai gondolatunknak a végső és legfőbb célját. ... sőt úgy látszik, hogy azoknak száma, kik az ilyen összefoglaló világnézetben keresnek megállapodást és kielégítést, újólag fokozatosan emelkedik.” (Medveczky kiemelései – K. E.) Nála azonban e kategória a „keresztény morál fenséges világa” iránti mély vágyakozást írja körül; egy olyan állapotban, amikor az „irodalomban” nem csak a féktelen költői szabadságra igényt tartó

tikusan egyáltalán felvehető „tengelyt”, melynek mentén ne kettőződött volna meg a társadalom, s ne dúlt volna világnézeti küzdelem. Konkrét esetekben mindezek a kettősségek különböző árnyalatokban társulhattak egymással. Ady egész pályájával is rendkívüli mértékben összefügg az a tény, hogy mint említettük, a politika arra rendelt fórumaiba ugyan mindezek a küzdelmek alig szűrődtek be, a liberális sajtóviszonyok azonban lehetővé tették, hogy „világnézeti” érvekkel hathassanak a közvéleményre. 1911-ben még Tisza István is szükségesnek érezte, hogy megindítsa a *Magyar Figyelőt*, s ebben – híressé vált támadást intézzon Ady ellen, a „rombolás”-sal szemben az „épülés elszántságára” hivatkozva.

A kor Magyarországa nem volt mentes paradoxonoktól. Így például a magyarországi polgárság legöntudatosabb csoportja a (fennálló) parlamentarizmus ellenségeként indult, s nem kisebb paradoxon Ady darabontása sem. A fennálló viszonyok talán legtöbbet látó bírāja a miniszterelnökségi sajtóirodán érvényesítő elfogultságoktól mentes szemléletét. Ez a küzdelem, mely elsősorban a világnézet, majd a szociológia, a gazdaságtudomány stb. területén ment végbe, kristályosította ki a két egymással szembenálló, s egymástól minden átfedés ellenére is jól elkülöníthető tábor: az uralkodó, tabujellegű „abszolútumok”, illetve az ezeket viszonylagossá tenni igyekvők csoportját. A társadalmi küzdelmek világnézetiileg is árnyalt összecsapásai ugyanis minden esetben valamilyen „abszolútum” körül jöttek létre. Nem volt e korszakban az „abszolútumoknak” nagyobb rombolója Adynál, s igen kevesen látták oly korán és oly világosan az „abszolútumok egymással való összefüggését, mint ő.¹³ S a Nietzsche-hatás egyik „csatornája” éppen a nemet mondó, kalapáccsal filozofáló, előítéletek, hamis tudatok, „bálványok” ellen síkra szálló Nietzsche eszméinek adekvát felhasználhatósága volt az akkori Magyarországon. Adynak az *Egy cinikus ember meséi* című Bíró Lajos művéről írt publicisztikája, éppen ennek az abszolútumoktól romboló programnak tudatos meghirdetése, amint hogy a „Nem” profétájának látja Ady Nietzschét 1908-as, Fényes Samu Zarathustra-fordítása alkalmából írt vallomásában is.¹⁴ Az abszolútumoknak ez a történelmileg kialakult, gyakorta szinte már irracionális egymás-

szépirodalom, hanem az elméleti iskolákban is – és az életben lépten-nyomon találkozunk az etikai *subjectivismus, relativismus és nihilismus* ... megnyilatkozásaival”. Hogy mindezt Medveczkynél még 1910-ben is egy ember (!), a „hatalmas, romboló genie”, Nietzsche felelős, adalékot szolgáltat gondolatmenetünkhez is, még ha Medveczky írását részleteiben és szándékaiban nem is tudjuk itt elemezni. (MEDVECZKY Frigyes: „Filozófiai szükségleteink és az etikai renaissance”. In: A Magyar Filozófiai Társaság Közleményei, Bp. 1910.)

¹³ Lássuk, hogyan ítélte meg Ady az „abszolútumoknak” e rendszerét (s eközben konkrét példákkal is meg tudjuk világítani fenti állításainkat). Az irodalmi életet illetően: „Amit pedig előre bocsátottam eddig, az nem akar holmi irodalmi kérdés taglalása lenni. Ez nagyon veszedelmes dolog, mert nálunk az irodalmi kérdéseket negatív támadják: semmit se bizonyítanak, de mindent tagadnak.” (Szilágyság, 1898. ápr. 2.) Nem sokkal később születik az a most már az egész társadalmat felmérő felismerés: „A demokrácia nevében van három uralkodó osztályunk: a régi és a csinált nemesség, a főbureaukraták és a pénzemberek.” (Szolnok–Dobokai hagyaték, Debrecen, 1899. máj. 9. stb.) Ide illeszteniénk *Kosztolányi* visszapillantását az „1900-as ifjúság”-ra, amelyben ugyanerre a szembenálló két táborra utal: „Csöndes szerény fiatalemberek, kik egy új és igaz irodalom lehetőségéről álmodoztak. De akadtak itt csodabogarak és különcök is, kiket már meglegyintett a századváltozás rendkívülsége, tejarcú gyermekek szakállasan, szandállal, tolsztojánusok, angol pipával, szocialisták, kik tudományos könyveket bújtak, és éjszakákon át vitatkoztak az utcán, gázlámgok alatt, spiritiszták, metafizikusok, a másik oldalon pedig a régiek, az álmos költészet és politika örei, kik féltékenyen neszeltek minden új jelre, kezükben tülökkel és füttyölőkkel. A leendő magyar társadalom makrokozmoszt tükrözni látom e tanterem mikrokozmoszában.” K. D., Írók, festők; tudósok. Tanulmányok magyar kortársakról. I. 1958. 233. (Kiemelés nem az eredetiben.)

¹⁴ Rombolás, mint a fennálló elleni harc az új építés érdekében nem ritka Ady ekkori és későbbi publicisztikájában sem. Itt idéznénk, hogy még 1908-ban is ezt a mozzanatot tartja Nietzsche-elményében legkiemelkedőbbnek: „Ha ő nem volna, talán sokan nem volnánk, de ha volnánk, mi volnánk az eldobott mankók, melyeket még tűzbe se vetnének. Ő volt az első nagy alkotó, aki rombolásával megalkotta a mi bátorságunkat. – Testvéreim, csak annak van joga Nietzschét úgy szeretni, aki olyan nehezen találkozott vele, mint én. Már tizenkilenc éves voltam, s még mindig csak

mellettsége meghatározója lett e progresszió stratégiájának. S mivel az abszolútumok uralmát érő kritikákat a sajtóviszonyok adott rendszerén belül nem lehetett elhallgattatni, elkövetkezett az az „ellenstratégia”, hogy hatásuk kikapcsolására vagy semlegesítésére magyartalannak, erkölcstelennek stb. bélyegezték ezeket. Ilyen viszonylagossá teendő (vagy éppen – másik oldalról – megvédendő) abszolútum volt, hogy csak néhány igen esetleges példát említsünk, Benczúr Gyula festészete (Fülep írásában), a Petőfi–Arany iskola, a kritikai gondolkodásban Gyulai Pál, általában a vallásos világnézet hegemoniájának kérdései (ebben a tekintetben a felekezetek egymással vívott harca másodlagossá vált; hogy témánk körén belül maradjunk: az ateista istentagadó Nietzsche ellen egyek Prohászka Ottokár vagy Vetési József a protestáns Masznyik Endrével vagy Szász Bélával), abszolútumnak számított negyvennyolc „hivatalos” értékelése, s az volt igen sokáig és igen nagy nyomatékka a szociális kérdések elhallgatása vagy említési módja, az egyház társadalmi szerepének, valamint az „erkölcs” értelmezéseinek problematikája is. Ezekben az években ezek az „abszolútumok” egymással szervesen függtek össze, annak ellenére, hogy – természetesen – eredeti arcukat tekintve korántsem feltételezték volna egymást. Ludwig Wittgenstein nyelvről tett megállapításával élve: olyan volt az abszolútumok e rendszere, mint egy régi város, ahol a legkülönbözőbb korokból származó épületek állnak egymás mellett...

Találkozás Nietzschével – 1903-ig

Bár nem osztjuk azok nézetét, akik Ady első két verseskötetét teljesen másodlagosnak, illetve sikerületlennek ítélik, mégis kétségtelen, hogy az *Új versek* Adyja autonóm költői rendszerben összeálló új költői „szótárral” (Schöplfin), összefüggő egyéni költői dikcióval jelentkezett. Bár tanulmányunk főképp a Nietzsche-hatással foglalkozik, ebben az összefüggésben jelentenénk ki, hogy mind az „ideológiai”, mind pedig az attól viszonylagosan elválasztható poétikai Nietzsche-hatás kizárólag mindkét terület hatástörténetének egészében nyerheti el végső helyét. *Nemcsak az említett és nem említett magyar, de más külföldi hatások is sürgetik a hatástörténet különböző vetületeinek egyértékelését.*

A Nietzsche-hatás már 1899-től indul, s több hullámban megy végbe. 1903-ig a megjelenő nietzschei terminológia s a Nietzsche-emléteket még egyáltalán nem a *Zarathustrára* vallanak (nem is járnak érdemleges költői tanulságokkal). A *Zarathustra* ideologikus és költői hatása 1903-ban mutatható ki először. Feltevésünk szerint Ady – a nagyváradi barátok, segítő „szellemek” hatása mellett, vagy éppen azok indíttatására – ebben az évben németül tanulmányozza Nietzsche filozófiai költéményét.

Találkozásuk ismertetése előtt elgondolkozhatunk azon, hogy Ady, akit mint önvalloماسos verse tanúsítja, soha más nem vonzott, mint politika és szerelem, ahhoz a Nietzschéhez fordul, aki egyik tekintetben sem lehetett vezetője. Ő a lehetséges legtávolabbról figyelte kora politikai-társadalmi valóságát, ezt több szempontból alaposan félre is értette, mivel mai szemmel nézve hihetetlenül keveset tudott korának társadalmi valóságáról. Tragikus és véletlenszerű szerelmi sorsa pedig a másik nagy Ady-témában tette folytathatatlaná őt.

azt éreztem, hogy valakinek az árnyéka vagyok. Bambán futottam valaki után, s a nevét is Öreg [!]
Jánostól hallottam először, aki Debrecenben professor philosophiae. Csak annyit mondott róla, hogy
Nietzsche bolond volt s meghalt agylágyulásban. S nekem az elfelejtett der-die-das sem volt akadály,
hogy tudatlan árnyékából tudatos árnyéka legyek.” „Nietzsche és a Zarathustra.” 1908. – ÖPM. IX.
182. (Kiem. – K. E.) Állításnak és tagadásnak, építésnek és rombolásnak, költődésnek és szabadulásnak,
az általunk jellemzett okokból következő, szinte szétszakíthatatlan egymást feltételezése klasszikus
szépséggel jelenik meg a következő sorokban is:

(-)   (-)

Vagyok egy ágban szabadulás, béklyó

(-)   (-)   (-)   (-)

Protestáló hit s küldetéses vétő

Ady debreceni joghallgató korában hallott róla először (1896–98), Öreg professzortól, aki nagy valószínűséggel a Stein Lajos-féle kilencvenes években született Nietzsche-ismertetés tényanyagára *támaszkodott*. (Stein Nietzsche-felfogását illetően. 1. *Az abszolútumok relativizálásának útján* című disszertációt. Valószínű azonban az is, hogy Öreg János interpretációja értékelésében már más lehetett mint Stein Lajosé.) A debreceni korszak legvégén már fel-feltűnnek Nietzsche emlékeztető utalások újságcikkeiben, de ebben a korszakban még a schopenhaueri világmegvetés álláspontján áll, ez a típusú „világfájdalom” jellemzi. (L. pl. a *Gretchen, Betegen, Dies Doloris* vagy a *Paraszttragédia* c. debreceni írásokat vagy „Kíváncsi”-nak írt leveleit.)

A nagyváradi publicisztika tanúsága alapján Nietzsche alakja az új század első két évében mint „egyetemes gondolkodó” a legdöntőbb Adynál. Ez a Messiás-méretű, magányában az emberiségnek új értékeket, új világnézetet hozó óriás váltja fel a kereszténységet, melynek világnézeti, tudományos és társadalmi-politikai szempontból már Ady szemében nincsen értéke. Az univerzális gondolkodó azonban a magyar állapotok „megváltására” is alkalmas. Legjellemzőbbnek talán az 1902-es *A hétről* megvilágítását tartjuk. Itt (Szilágyi Géza versmotívumára támaszkodva) Carolus panaszkodik Nietzschek (!) a magyar állapotokról, s Nietzsche így válaszol neki: „Excelsior! Bátrabban! Az örök tépődők, az örök elégedetlenek innen az én mostani hazámból kapják lelkükbe az emésztő mérget. Ők a földet ide akarják hozni, a mi hazánkhoz. A tépődők, a nagy tudók, a nagy megvetők, a nagy fantaszták, a nagy önimádók: ők a tudás birodalmának földre küldött gyöngye követői. Mikor kifáradnak: szárnyakat küldünk nekik, hogy ide repüljenek.”¹⁵ *A Messiásság, megváltás és a társadalmi, sőt nemzeti harcok egysége nyilvánvaló.* Az „egyetemes gondolkodó” ekkori alakja (Nietzsche-nél is logikusan összefüggő módon) vezet el a rombolás programjának meghirdetéséhez, mint erre a Bíró Lajos-kritika a legjobb példa.

1901-ben és 1902-ben tehát az alkotva romboló s a rombolva alkotó „univerzális” gondolkodó Ady ideálja, s meglepő módon, még 1903-as verseiben nem találjuk nyomát a nietzschei (zarathustrai) *stílus* hatásának. Ez már maga is arra enged következtetni, hogy sokat hallott, olvasott már Nietzsche-ről, de a *Zarathustrát* még nem olvasta. Még mielőtt erre rátérnénk, vessünk egy pillantást a versekre, ezek ugyanis néhány motívummal gazdagítják Ady Nietzsche-hez fordulásának okait és indokait. A *Versek* keresztényellenessége (*Azuba*) még egyértelműen Heine hatását jelzi, nem egészen kizárt azonban, hogy már Nietzsche hatása is belejátszott.¹⁶

¹⁵ *A hétről*, NN. 1902. febr. 16.

¹⁶ Némely debreceni vers, majd a *Még egyszer* több darabja tartalmazza a tragikus nagy ember, a Messiás sorsának szükségszerű tragikumát. E versek nagy részében (mint arra utaltunk) félreismerhetetlenül jelen van már az új hitet hozó, az előítéletek, elfogultságok ellen harcoló, babonákat levető Nietzsche hatása. Kézenfekvő feltételezés lett volna arra gondolnunk, hogy itt a „mámor”, „alkohol” stb. motívumai, melyek a *Még egyszer* verseiben, de az akkori publicisztikákban is majdhogynem állandó kísérői a „nagy ember” említésének, Heine s más 19. századi költők eszköztárából származnak, valamint arra, hogy Ady ezzel a hagyománnyal mintegy *egybeolvasztotta* Nietzsche-ről való képét. A „dionüoszai” jelző is ebbe az irányba mutat, nietzschei eredetű, de valóságos mámort, s életörömet elég *kézzelfogható* módon testesít meg nála. (Így van ez egyébként Juhász Gyula Nietzsche-képe esetében is.) *Kiegészítenénk azonban e kézenfekvőnek látszó gondolatort*: Ady (aminthogy Juhász) bizonyára nem tudta, nem tudhatta még az új század legelső éveiben Nietzsche *vérbajának igaz történetét*. Ezért tételezték fel, s ebben a nietzschei hellenizmus, az apollói-dionüoszai szembeállítás a *Tragédia-születésében*, mindenképpen meg kellett erősítsék őket, hogy Nietzsche is amolyan „mámorfejedlem” volt. Így például a következő két sor most már Heine, Byron és más elődök mellett Nietzsche is vonatkozhatott:

S kik rátermettek messiási sorsra,
Bele hulltak mámorba, alkoholba.

Prohászkanak közvetlen jelentőséget tulajdonítunk Ady Nietzsche-élményében (újra csak Stein Lajos nyomán, bár azt némileg kiszínezve ő szintén „kicsapongó”-nak írja le Nietzsche-t, akinek „erős érzékiség”-ét igen konkrétan és egyáltalán nem elméletiekre vonatkoztatva értelmezi: „Ez az irányzat parasztlázadás az etikában, orgia az Akadémia berkeiben, kaszánya-éj a Santa-Maria Maggiore templomaiban. (...) a métely sírjába húzza a modern kor ifjúságát.” („Két világnézet”, Magyar Sion, 1902.)

E versek összegezésének tekinthetjük valóban e strófát:

Jobb nem vagyok, mint annyi sok más,
Egy beteg (!) kornak dalosa.
Vergődöm az ellentétek közt,
De irányt nem lelek soha.
Magas, dicső eszmék hevítnek,
De elkapja tömegnek árja:
Bennem van a kornak erénye
S bennem van minden léhasága.

A *Még egyszer* versei, nem hiába látta bennük Hatvany egy afféle megyei Nietzsche líráját, már át és át van szöve nietzschei motívumokkal, azt is mondhatnánk, hogy talán némileg gazdagabban és árnyaltabban is, mint az első két váradi év publicisztikai termése. Egy névtelen kritika is erre emlékeztet.^{16a} Publicisztikájában pedig ezzel egyidőben büszkén ír önmaga megtalálásáról. Az egyértelműen a schopenhaueri (életgyengítő) pesszimizmus levetkezésének és egy (nyilván másokkal kiegészített) Nietzsche-hatásának eredménye:

Ím, bevallom, hogy nem hiában
Vergődtem, nyögtem, vártam, éltem,
Megléltem az igaz világot,
Megléltem az én dölyfös énem (!),
Megléltem, ami visszaadja,
Amit az élet elragadt:
Annyi szenny közt a legtisztábbat
Ím, megtaláltam magamat! . . .

Erre utal a következő két, kiragadott, sor is:

A tagadás az első isten
S első hazugság volt a fény.

A *Strófákról* írja Somló Bódognak, hogy megírásakor még nem olvasta Nietzschét (vagy csak a *Zarathustrát*!), mégis rámondják, hogy hatott rá. A versben levő esetleges Nietzsche-gondolat valóban nem döntő, a saját bukását is „akaró” nagy egyén számos költői gondolatkör része lehet.

Nemcsak az „akaró” ember új e kötetben az akarattalan schopenhauerival szemben, de ennek az attitűdnek kiegészítéseképpen a harcosan vallásellenes (mert hazugságellenes) oldal is kifejezésre jut. Ilyen élességgel még az akkori publicisztikában is ritka ez:

Hazug minden, amit az ember
Évezredekkel istenné tett:
Csak egy igazság – közös jussú
S egyenlő végű – ez az élet.

Az *Éles szemmel*-ben megjelenik a filiszterekre vonatkoztatott „nyájember” alakja az „izmos buták”-ban, a *Témák*-ban a „szabad szellem” szokásokat, előítéleteket megvető indulata. A *Még egyszer* tehát releváns Nietzsche-utalásokat tartalmaz, gazdagítja, kiegészíti a publicisztikát. Azonban sehol nem láthatók a *Zarathustra* egyedülállóan izgalmas, egész korára ható költői prózájának nyomai, s nem érzékelhető még Ady költői forradalma sem.

^{16a}Budapesti Napló 1903. okt. 4. Névtelen (Vészi József ?). (Idézi: HEGEDŰS Nándor: i. m. 387. *Még egyszer*. Ady Endre verseskötve.)

Éppen a Nietzsche-hatás elemzése miatt okozott problémát az Ady-kutatásban német nyelvismeretének kérdése. Ady Lajos, őrá hivatkozva Lengyel Béla, de mások is eleve úgy ítélték meg, hogy Ady nem tudott annyira németül, hogy eredetiben olvashassa Nietzschét, tehát másodlagos közléseken, a magyar nyelvű Nietzsche-irodalmon keresztül tájékozódott. (Ady Lajos: „... élete végéig nem jutott el odáig, hogy nehezebb [!] német szöveget megértse.”) Kovalovszky Miklós viszont, mérlegelve azt a tényt, hogy a *Zarathustra* Ady nagyváradi éve alatt még nem jelent meg magyarul, arra a következtetésre jut, hogy Ady önállóan, eredetiben olvasta Nietzschét.¹⁷

A kérdés eldöntése nem könnyű. Ady többször ellenzi a német nyelvű kultúrára való orientálódást, így például: „Az a mi nyomorúságunk, hogy a némettel szállítatjuk magunknak a kultúrát.” (*Péntek esti levél*. 1905. ápr. 30.) A monarchiabeli lét, a negyvennyolcas hagyományokból fakadó erős németellenesség hozzájárulhattak az ilyen, akkoriban meglehetősen elterjedt állásfoglaláshoz. Ady egy helyen (azonosítva az osztrákot és a németet) így ír: „Nemcsak a német [!], nemcsak a nagy terhek ölnék minket, de... az erkölcsi süllyedés, az elesettek halmái” (*Visz az ár... Nagyváradi Napló* 1901. nov. 1.)

Ady azonban olvasott németül. Nietzschével való megismerkedéséről is ez marad emlékezetében: „S nekem az elfelejtett der-die-das sem volt akadály, hogy tudatlan árnyékából tudatos árnyéka legyek...” (*Nietzsche és Zarathustra*. 1908.) Egy 1901-es írásában „egy német lapban” olvasott vers a cikk apropója (*Vera házassága*. Nagyváradi Napló, 1901. jún. 5.). Gorkij darabját egy helyen német címén említi (*A börtön filozófúja*. Nagyváradi Napló, 1903. június 9.): „*Nachtasy!*”. Emlegeti az apropóul választott anyagok német nyelvű újságmegjelenési helyét: így pl. *Neue Freie Presse* (Nagyváradi Napló, 1903. július 28., 1909. június 10.) *Vaterland* (Nagyváradi Napló 1903. július 31.). Egy kétes írásának címe: *A Neue Freie Presse és a magyar reakcionáriusok*. (Nagyváradi Napló, 1903. június 25.) Valószínűtlen, ámbar nem zárható ki egészen, hogy Adynak akadt volna mindig, az újságírói munka minden lehetséges helyzetében, olyan megbízható munkatársa, aki lefordítja neki ezeket a cikkeket, amelyekre ő válaszol, illetve reflexióit kifejti. Időnként megjelennek szövegében német szavak, mondatrészek, kifejezések, melyek élenkítik a stílust és sajátos funkcióval rendelkeznek. Használatuk azonban újra csak helyes. Néhány példa: „Kiélni magát, mint a német mondja” (III. 177.); „Aus ist die mulatság” (1902. nov. 1. valamint 1905. jún. 3.); egy Heine-idézet: „Mein Liebchen, was willst du noch mehr?” (1903. június 4.), „zum Beispiel” (1905. ápr. 30.); Ünnepeket ért mindenütt, ameddig csak die deutsche Zunge reicht.” (1905. május 3.); „Új tengerallattjáró hajói vannak a német tengerészeknek, csodálatosak, nie da gewesen tökéletesek.” (1905. aug. 10.); „Kulturvolk” (1905. május 6.). Egy levelében Hatvanynak ezt írja: „Kár érte, de das ist das Leben.” (1911. febr. 22.) Nemcsak vállalja a recenzió megírását Dóczi Lajos Goethe-fordításáról, de helytálló megállapításokat is tesz („Dóczi Lajos Goethe-fordítása.” Budapesti Napló, 1906. június 28.), valamint megjegyzi Ibsen halálának alkalmakor: „Dicsőségét a német nyelv segítségével közvetítette és sokszorozta a világon.” (Budapesti Napló, 1906. május 24. *Ibsen meghalt*). Láng József közlésére támaszkodva említtem, hogy számos Adynak írt német nyelvű levél van hagyatékában. A válaszlevelek egyelőre nem kerültek elő.

Mindezek a tények természetesen még nem perdöntöek. Tudjuk azonban még, hogy középiskolás korában lefordította Goethe *Torquato Tassó*jának nagy részét, élete végéig rajongója maradt Heinének, valamint Nietzschének is. Feltehető, hogy később önmaga is igyekezett ködökbe burkolni fejlődését,

¹⁷ KOVALOVSKY Miklós: *Emlékezések Adyról* II. 86.

nagyon kevés az 1908-as „Nietzsche és Zarathustra”-val rokon önvallomása, műhelypoétikai megjegyzés vagy önkomentár. Az is szerepet játszhat, hogy mihez, milyen nyelvi szinthez képest mondhatta magáról vagy mondhatták mások róla, hogy nem tud németül. A bécsi dialektust beszélő, önmagukat könnyen kifejezni képes nagyváradi polgárokhoz képest nyilván érezhette így, ami önmagában nem jelenti azt, hogy ne olvashatott volna önállóan. Nietzsche és a *Zarathustra* (elsősorban) nyelvileg nem igazán nehéz szöveg. Egyelőre összegezésül még egyszer aláhúzzuk: Adynak feltétlenül kellett tudnia olyan fokon németül, hogy a naponta kezébe kerülő újságokat, valamint az őt igazán és mélyen megindító költőket és gondolkodókat elolvashassa.

Az 1903-ban Brüll Bertának írt ismert levelében nemcsak lelkesen szól Nietzsche *Zarathustrájáról*, hanem több sort idéz is belőle magyarul; bizonyára saját (szép) fordításában.

Az 1903-as év

Feltételezésünk szerint az az Ady, aki már 1903 előtt „szentjei” közé sorolja Nietzschét, akitől már olvas is (többen említik, hogy aforizmákat) s akiről más forrásokból is igen tájékozottnak mondható, 1903-ban vág neki, mégpedig időben közel Párizsba készülődéséhez, a *Zarathustrának*.

1903 amúgy is kiemelkedő jelentőségű éve Adynak. Kiábrándulása a szabadelvűségből („Elmúlt Tisza Kálmán és egész iskolája”. *Nem a választásról esik szó* Nagyvárad Napló, 1903. február 25.) befejezetté válik, s világosan látja a politika és világnézet általunk már többször érintett megváltozott viszonyát is: „A politika, hála Istennek, kezd kimenni a divatból.” (*A hétről*, Nagyvárad Napló, 1903. június 28.) Ez év elején jár Prohászka Nagyváradon, ami Adyt a következő telitalálat megfogalmazására indítja: „A magyar antiklerikalizmus nem elég intelligens. Ez a legnagyobb baja. . . Nem tudományos.” (*Prohászka Ottokár Nagyváradon*, Nagyvárad Napló, 1903. január 20.) S ha tekintetbe vesszük, hogy Prohászka fő ellensége 1902-es *Magyar Sion*-beli tanulmányorozata alapján Nietzsche (!), s lényegében Stein Lajos interpretációját alkalmazza a *Zarathustrára*, ez szinte *felhívás* is lehetett a *Zarathustra* elolvasására. Ez év derekára esik a Somló-ügy, Ady nagy csatája is. A mi szempontunkból azt emelnénk ki e kellően feldolgozott összecsapásból (abszolútumok és relativizálásuk között), hogy Ady, éppen nagy egyén-programja, a romboló alkotás hitvallása miatt lép túl már ekkor a „problémátlan” evolucionizmuson, bár őrzi magában elemeit. A vita maga kevés Nietzschére vonatkozó elemet tartalmaz. Somló Bódog Nietzschére utaló gondolatai (I. *Az erkölcs túlkövetelései* c. tanulmányt)¹⁸ nem játszanak szerepet a vitában, A Somló-ügyben lép fel viszont először „*Zarathustra*” (*Zarathustra a jogakadémián*)¹⁹ ami újra az 1903-as olvasásra valló momentum. Ez év november végén fogalmazza meg az *Itthon* vagyokban vallomását az *élet* mellett, amit a szakirodalom egyértelműen a Nietzsche-hatás egyik fő bizonyítékának tekint: „Az élet szent, szép és hatalmas valami.” Zarathustrai jelzők zárják a vallomást: „. . . Csak önmagamot akartam megtalálni, s ma már úgy érzem: büszke, szabad és bölcs vagyok.”

Es ez év augusztusában ismeri meg Lédát is. Brüll Bertának ez év őszén Nietzsche *Zarathustrájáról* szóló lelkendező sorai pedig egyenesen arra engednek következtetni, hogy valamilyen formában szó esett közöttük e műről is: „Nézzé, most Nietzschét olvasom újra. [Lehet, hogy nem a *Zarathustrát* olvasta korábban – K.E.] Ide írok valamit: Ha ingovány és mély bánat is van a földön; akinek lábai vannak az még az iszapban átfut, s táncol, mint a tisztára söpört égen. Föl szíveitekkel, testvéreim, feljebb! még feljebb! S lábaitokkal se feledjétek, ti jó táncosok, s még jobb, ha a fejetekre álltok! . . . Mindaz, ami volt, töredék, rejtvény, rettentő véletlen, s amíg a teremő akarat hozzá nem teszi: de hisz úgy van, ahogy én akartam . . . hisz úgy van, ahogy akarom, ahogy akarni fogom, ahol

¹⁸ Somló Bódog, „Az erkölcs túlkövetelései”. *Husadik Század*. 1902. I. köt. 13-tól

¹⁹ *Zarathustra a jogakadémián*, NN. 1903. szept. 13.

sírok vannak, ott feltámadás is van! . . . Lássá, Bertuska, ezek a csodálatos, részeg, szent igék vigasztalnak engem két nap óta.”²⁰ Aligha hihető, hogy ha Ady korábban olvasta volna a *Zarathustrát*, megközelítőleg is ilyen hangnemben írt volna róla, s ez esetben ne utalt volna arra, hogy már olvasta.

Nietzsche arca a publicisztikában

Ha az Ady-publicisztikában megjelenő Nietzsche-alakra vagyunk kíváncsiak 1903-ig (bár az idézett példák a teljesség miatt későbbi írásokból is származnak.) a német költő-filozófus nevét csaknem minden esetben az Adyt leginkább foglalkoztató kérdések vonzáskörében találjuk. Így például a hellén–keresztény szembeállításban, melyet egyszerre érez Heine és Nietzsche művének (utaltunk rá, hogy Ady sokáig félreértésből gyakorlati „életélvezőnek” is tarthatta Nietzschét). 1901. február 2-i írásában adja meg a cikkbeli Nietzsche Carolusnak a társadalmi politikai kérdések nagy egyénnel kapcsolatos eszmei megoldásának receptjét. Ez időben meg-megjelenik a nietzschei terminológia egy-egy más eleme is: „Az emberi dolgokat mindenki megérti és megbocsátja” – nyílt utalás Nietzsche *Menschliches-Allzumenschliches*-ére; a kultúrbestiá”-nak sajátos értelmezést ad hasonló című cikkében (Nagyvárad Napló 1902. január 29.); „Sok szó esett róla. A pozícióján vonul be a közéletbe. Útjából elsőpri az igazi embert, a tehetséget.” Ez az interpretáció semmiképpen sem azonos az eredeti intenciókkal, felületesebb olvasmány, esetleg hallomás alapja lehetett. De ezt az elhallást nem kell túlságosan komolynak tartanunk, mintegy „súlyos hibának”,

²⁰ A nagyvárad években a „jeles diák” (Fehér Dezső) buzgalmával tanuló és tájékozódó Adyt illetően rendelkezünk még egy *közvetett* bizonyítékkal is. Révész és Bölöni hűséges beszámolóí Ady párizsi életmódjáról némiképpen kétséssé tehetik a Párizsba induló Ady terveinek komolyságát. Ady nyelvet, sőt nyelveket akar tanulni, egyetemre akar iratkozni (!). Az, hogy Ady tanulási terveinek folytatásáról nyilatkozik, önmagában még nem szól költői elhivatottsága ellen: egész kora úgy gondolta (így a fiatal Babits, Juhász és Kosztolányi is), hogy a nagy művész egyben nagy gondolkodó is. A nagyvárad évek válságainak, az önmagára találás stációinak jó folytatására vallanak ezek a sorok: „Mindenekelőtt pedig szeretném s akarnám, hogy egy új világban a tartalmasabb (!) életben az önmagamhoz (!) való kedvem és hitemet teljesen (!) visszanyerjem, s talán, hogy ott kinn egy kicsit megszeressem azt, amit itthon hagyok, s amiben az idő szerint nagyon kevés szeretni valót találok.” Önmagában teljesen bízni akaró, afféle „magyar egyetemes gondolkodó”-élet megvalósítása lebeg Ady szeme előtt, amelynek egyenes folyománya költészetének fejlődése, olyannyira, hogy *kimondottan irodalmi felleget* tervet e sorok nem is tartalmaznak. Ady párizsi élete s e sorokban foglalt célok különbsége abban lelheti magyarázatát, hogy az Adyn Párizsban teljes vehemenciával kitörő betegség *fizikailag* is (hogy e csapás lélektani következményeiről ne is beszéljünk) lehetetlenné tette e program megvalósítását, s jóval meghosszabbította Léda szellemi segítségének korát. A feltételezésünk szerint magafordította *Zarathustra*-sorok azonban további rejtélyszerű kérdéseket vetnek fel. Az idézet első része ugyanis a *Vierter und letzter Teil*, azaz a negyedik rész *Vom höheren Menschen* c. fejezetének 17. szakaszából származik. Az eredeti szöveg: „Und wenn es auf Erden auch Moor und dicke Trübsal gibt: wer leichte Füße hat, läuft über Schlamm noch hinweg und tanzt wie auf gefegtem Eise.

Erhebt eure Herzen, meine Brüder, hoch! höher! Und vergeßt mir auch die Beine nicht! Erhebt auch eure Beine, ihr guten Tänzer, und besser noch: ihr steht auch auf dem Kopf!” Az idézet második része a *Zarathustra második részének Von der Erlösung* c. fejezetében olvasható. Az eredeti szöveg:

„Alles »Es war« ist ein Bruchstück, ein Rätsel, ein grauser Zufall- bis der schaffende Wille dazu sagt: »Aber so wollte ich es“

-Bis der schaffende Wille dazu sagt: »Aber so will ich es! So werde ich's wollen«”

Végül az Ady-idézte *Zarathustra*-szöveg utolsó mondata ugyancsak a Nietzsche-mű második részéből, azonban a *Das Grablied* c. fejezetből származik:

„Und nur wo Gräber sind, gibt es Auferstehungen.” E szövegösszeállításra csupán feltételezéseink lehetnek. A Brüll Bertával (s nyilván Adéllal) való kapcsolatban személyes fontosságot tulajdoníthatunk a kiválasztott részleteknek. Mindenesetre e válogatás (is) az önálló fordítás mellett szól.

hiszen annak ellenére, hogy a nietzschei filiszter- „kultúrbestia” igen kevésbé rokon az Ady-ábrázolta típussal, annyiban hasonlóak, hogy mindketten saját társadalmuk legsikeresebben „konform” figuráinak ábrázolják, akik önérvényesítésüket nemes értékekre hivatkozva igyekeznek leplezni. Felbukkan az „überdemokrata” kifejezés (*Színész és nyelvmester*, Nagyváradai Napló, 1902. december 25), talán nietzschei reminiscencia az „alrendűség” (*Nagyvárad és az országos anarchia*, Nagyváradai Napló, 1903. október 3.), a „nagyon emberek” (*Killicrankie herceg*, Budapesti Napló, 1905. február 18.); „überweib” (*Ikarosz*, Budapesti Napló, 1905. március 18.); „überburzsoa” (*Enyészet*, Budapesti Napló, 1905. ápr.); újra megjelenik a „kultúrbestia” (*A hazafiság revíziója*, Budapesti Napló, 1905. július 7.) – itt Kecskeméthy Győző „kurucbrigádját” nevezi így Ady, ami már egyértelmű értékelés: s az „Übermensch” (*Akitől Berlinben félnek*, Budapesti Napló, 1905. július 9.). A Nietzsche-től átvett stíluszajátosságok közül az, ami a publicisztikában már 1903 (!)-tól, a versekben pedig az *Új versektől* kezdődően kimutatható, s amivel dolgozatunk egy más helyén is foglalkozunk: a halmazott jelzőhasználat. 1903-ban Ujházi Edéről írja: „nagy, derűs, büszke, bölcs tető” (*Ujházi Ede*, Nagyváradai Napló, 1903. január 13.). Ujházi Ede művészi egyéniségét nietzschei fogalmakkal jellemzi: „Az antik és finom kiadású epikureizmusnak s a modern nietzscheizmusnak kibékítő formáját találta meg...” E jelzőkezelés fő elemei közül például a „magasság”, „magasból nézés” motívuma általánosítódik, s gyakorta megjelenik más összefüggésekben is: „Ahogy hidegen és magasból nézzük, látjuk a maga szánalmasságában ezt az embersereget.” (*Amit Bánffy mondott* Nagyváradai Napló, 1903. augusztus 8.) „[Gárdonyi] – ama írók közül való ő, kik nem magasságból nézik a dolgokat és kik, ha naivak, ezért éppen nem röstelkednek.” (kétes: *Annuska*, Nagyváradai Napló, 1903. április 22.); „Valaki ismét a nagy Titok felé akar röpülni, s ön-vérével hiába öntözi szárnyait. A nagy Titok még mintha távolodnék. Nem volt kegyesebb Shakespearehez, Goethehez, Nietzschehez sem a nagy Titok. De legalább engedte, hogy felé törjenek e nagy szárnyú lelkek.” (*A sivatagban*, Budapesti Napló, 1906. január 7.). Ibsen halálakor mintegy összefoglalja e motívumokat: „Észak komor és nagyszerű Messiása egy utolsót lázadt és meghalt... Nagyon havas és fagyos ormokra kúszott az új normann isten. [!] Gondolat-manói nem bírták a fönti hideget, s az értelmes ember-példányok leggyönyörűbbje, Ibsen Henrik, az utolsó időkben hülye volt. Csakhogy éppen szerencsésebb az istenkedő normann-germán világnézet egy másik új képviselőjénél, Nietzsche-nél.” (*Ibsen meghalt*, B.N. 1906. május 24.)

Ady 1903-as publicisztikájának vizsgálata is szolgáltathat érveket annak elbírálásához, vajon Ady valóban 1903-ban foglalkozott-e először a *Zarathustrával*. Ez a tény megvilágíthatná Nietzsche hatásának két korszakban, úgy is mondhatnánk, két hullámban történő végbemenetelét. Így 1903-ig Nietzsche már Ady döntő szellemi élményei közé tartozik, számos, művében később is továbbélő irányt és ösztönzést kapott addig is tőle. 1903-ban következik be – e szerint a hipotézis szerint – a *Zarathustra* – bizonyára legalábbis részleteiben – önálló tanulmányozása alapján Ady kifejezőmódjának az a forradalma, ami megújította költészetünket, s az Ady-„szótár” Ady-„szemiotika” összefüggő rendszeréhez vezetett.

Említi ugyan egyszer (1900-ban, Szilágyi Géza verseskönyvére róva) *Zarathustra* nevét, de 1903-ban jelennek meg először publicisztikai írásaiban erre utaló fordulatok. Szó volt már a jelzőhasználat sajátos módjáról, most jellegzetes és félreismerhetetlen *Zarathustra*-fordulatokra bukkanunk a *Zarathustra a jogakadémián* c. írásában. „Új igazságok”-at hirdetnek itt, „Azt mondom nektek”, „Mondom nektek”, „tanítom nektek”, így a próféta. Valamint: „Tűzzétek ki az élet célját, s van-e szebb cél, mint beházasodni és szőlőt venni...” Ezek a nietzschei fordulatok, mivel akkor még magyar *Zarathustra* nincs, feltehetően egyéni fordítások, amint annak kell tartanunk a már említett, Brüll Bertához 1903-ban írt levél nietzschei szövegrészleteit is. Az „abszolútumok” érveit és igazságait ironikusan hirdető *Zarathustra* megjelenése nem jelenti azt, hogy Adynak itt kritikus volna viszonya hozzá. A prófétai fordulatok ironikus használata a publicisztikai ötlet, a „poén”, mely felerősíti a diszcrepanciát az ellenfél gondolatainak üressége és a tekintélyének szinte már prófétikus önbizalma között. Esetleg visszanyúlhatott itt Ady az általa tisztelt Ignótus egy, a kilencvenes években a *Hérben* megjelent írásához is, ahol Ignótus (aki egyébként egy percre sem barátkozik meg Nietzschevel, s ezzel

ki is ír a *Nyugat* táborából) *Also sprach Julius Kautz* címmel igyekezett belülről bemutatni ellenfelét, nietzschei szóhasználatával.

Az 1903-as publicisztikájában jelennek meg először a későbbi költői kifejezésmód nyomai. Az idézett példáról nem állítjuk, hogy feltétlenül nietzschei eredetűek, mégis szemléletmódjukban, kifejezésükben előlegezik már azt a nyelvi, kifejezésbeli *minőségi változást*, ami Adynál mindenekelőtt a *Zarathustra* hatására ment végbe: „Micsoda sekélyes vizekben fulladnak, merülnek hát nálunk hatalmas, súlyos és büszke gályák! . . .” (*Merénylet a nagyváradi jogakadémián. N.N. 1903. május 29.*); valamint: „A csatornákon büszkén úsznak a kalóz vitorlások. Övék az ország, hatalom és kloáka. A kalóz uraké s a kalóz zsoldosoké. A közös csatornákhöz közeledni sem képes az ízlés, tisztesség, intellektus. Nézem a víz kalózhajókat. Egy pár szárnyuk mintha fekete betűs újságlapokból volna.” (*Képtelenség. N.N. 1903. június 19.*)

Az 1903-as publicisztika tehát minden eddiginél elmélyültebb Nietzschevel való foglalkozásra utal, s az eddigiek alapján egyre inkább előtérbe kerül a *Zarathustra*. Egyetlen biztos adatot ismerünk: a Brüll Berta-levelet. Ez a levél, valamint elsősorban a *Zarathustra a jogakadémián* valószínűsítik, hogy Ady 1903 őszén olvassa a *Zarathustrát*.

Mások s a magunk eredménye is szükségszerűen írják elő az 1903-as év alapos, a mikroszkopikus nagyságrendekig lehatoló vizsgálatát. A közszellem olyan lassú átalakulásának vagyunk tanúi ekkor, ami a maga módján erősíthette, sőt, gyorsíthatta is Ady ezévi ugrását. Néhány mozzanatot kiragadva is elcsodálkoztató, hogy például a *Budapesti Szemlé*ben, ahol Lévy József, Kozma Andor, Gyulai Pál versei valamint Lehr Albert Heine-magyarításai képviselik a költészetet, ebben az évben kritikai írásokban nem is egyszer találkozunk a szimbolista költészet igazának elismerésével, védelmével. „De tagadhatjuk-e, hogy van komoly alapja?” kérdezi meg „Az új költészet” című írásban -h. -s. (Horváth János?) Ennél jóval messzebb megy azonban „Böcklin”-elemzésében Glatz Károly: „A vagy tudták-e a francia symbolista költők, hogy mit akarnak? És mégis írtak, és látomásukkal, sejtelmekkel nem egyszer ragadták meg az emberi lelket, vitték, ragadták beláthatatlan magasba, . . . hogy együtt bukjanak alá istenostromlásuk miatt! S ki meri mondani, hogy nem voltak költők?” (A *Budapesti Napló*ban október 28-án „Egy francia költő halála” címmel az elhunyt legfontosabb jelzőjeként a „Baudelaire egyik legtehetségesebb tanítványa” szerepel.) Nietzsche ugyanebben az évben egyszer elítélően, egyszer pedig kifejezetten rendkívül elismerően említődik, a *Budapesti Szemlé*ben elsőként L – s aláírással Dr. Theobald Ziegler: *Die geistigen und sozialen Strömungen des neunzehnten Jahrhunderts* című műve ismertetésekor, ahol gondolkodói jelentőségét a recenzius kétségbe vonja, a jelenség magyarázatát pedig a következőben találja meg: „Nietzsche az állami mindenhatóság, mindentéren való gyámkodás, valamint korunk mindent nivelláló törekvése ellen való erőteljes, talán túlerős tiltakozás megnyilatkozása.” Ugyancsak az 1903-as Ady Nietzsche-élményét színezhette egy rövid írás Petőfi költői műveinek német nyelvű kiadásának kritikája: „Petőfi pedig tényleg Übermensch . . .” Ez az az év, amikor ugyancsak a *Budapesti Szemlé*ben Riedl több írása is sajátos kétarcú programot jelez. A *XIX. század jelentősége Magyarországra nézve* című tanulmányában a „fénykor”, azaz a reformkor elemzésével szinte előlegezi a második reformkor öntudatát. Konklúziója is figyelmet érdemel: „A két áram: a népies-demokratikus és a nemzeti, hatalmas sodorral egyesül . . . és irányt, erőt is ad e nagy korszakban a magyar szellemnek.” Egy következő tanulmányában („Bevezetés a magyar irodalom-történetbe”) a fő gondolat ez: „A magyar kultúra minden korszaka szoros kapcsolatban van az általános európai művelődési mozgalmakkal.” Az új század, a XIX. századról, mint egészről születő összefoglaló elmélkedések is alakítottak e közszellemben: az új vágyát sugározzák ezek az írások még a *Budapesti Szemlé*ben is, áthatva, persze, a magyar küldetés-tudattal is.

Közös Ady nyelvazete a *Zarathustrával*, abban, hogy „jelek” rendszerében beszél, s az egyes elemek jelentése csak az egész összefüggésében lesz nyilvánvaló. Említettük, Ady kevés „műhelypoétikai” útmutatást hagyott hátra, Nietzsche valamivel többet, több helyen is indokolja a művön belüli kifejezőmódját. Közös érdeklődésük is nyilvánvaló: Nietzsche új-evangéliumot ír, támaszkodik az Újszövetségre. Közös ősöknek értelmezhetjük a 19. század romantikájának örökségét is. A „képes beszéd” formái, melyeknek elemzésében Horváth János úttörő munkát végzett, s eredményeit itt is hasznosíthatjuk, Nietzschénél elsősorban a nyelvben lekötött képi, jelentésbeli energiák felszabadulásából származik. Egyetlen példa: „Zu lange sass meine Seele hungrig an ihrem Tische.” (Túl sokáig ült lelkem éhesen asztalánál.) Kiinduló kapcsolat itt a nyelvben szinte már minden konkrét tartalmától megfosztott kifejezés: „éhes lélek”. Ez szabadul fel, s önálló képpé kerekedik. Adynál kevesebb ez a fajta energiafelszabadítás, ő inkább a látomásos, vizionárius kapcsolatokat részesíti előnyben. A Zarathustra nyelvének rövid elemzésénél, melyet kevés, kiválasztott példa segítségével végzünk, csak olyan kifejezőváltozatokból merítettünk, melyeknek hasonló, sőt analóg megléte Ady költészetében közzismert.²¹ A részletesebb elemzés előtt még hangsúlyoznánk, hogy a nietzschei kifejezőmód egésze harmonizál Ady kifejezőmódjának egészével, az egyes eseteket így egy-egy autonóm kifejezési egység (nem minden részletében elemzett) részekének tekintjük.

A *Zarathustra* költői nyelvének és Ady lírai kifejezőeszközeinek mint két önmagában egységes s külön szemiotikával rendelkező világnak rövid összevetése elsősorban a motívumok egymás mellé állításával kezdhető el, annak ellenére is, hogy *végso soron nem az a célunk itt, hogy főképp motívum-azonosságokat vagy hasonlóságokat mutassunk ki* (ez e keretek között nem is végezhető el), hanem az, hogy komolyan tekintetbe vegyük a *Zarathustra* nyelvi szemléletmódjának lehetséges hatását Ady költői fejlődésének vizsgálatakor.

Motívumhasonlóság kettőjükénél például az önmegjelenítés szimbolikus vagy keverten absztrakt (fogalmi)-konkrét változatainak gazdagsága. Az ismert Ady-motívumok közül megtaláljuk a *Zarathustrában* a kozmikus méretű képeket, az önabrázolás kozmikus dimenzióit, hegy és völgy, észak és dél szembeállítását, a „harc”, „harcos”-attitűdöt, az ér-óceán gondolatot („Wie wollte ein Strom nicht endlich den Weg zum Meere finden” – Hogyan ne akarná egy folyó végül megtalálni az utat a tengerhez); a „változás” szentségének, az új szeretetének motívumait; némileg más értelemben is kapcsolatba hozható Ady „nagy pénztárnok”-a Nietzsche „Lohn und Zahlmeister”-ével. Ismert igéje Nietzschének a „hineinlügen” – belehazudni; kedvelt fordulata a „nyár”, a „láp”, („und wiederum

²¹ Az olvasót Király István Ady-elemzésére utalnánk az Ady-stílus vizsgálatok. *Ezért is elégedhettünk meg dolgozatunkban csak Nietzsche-szövegrészletekkel*, hiszen ott az Ady-stílusnak szinte teljes intenzív és extenzív feldolgozása megtalálható. A teljesség igénye nélkül említenénk néhány olyan stílusjegyet, melyek, bár Király nem Nietzschével való összevetésben vizsgálta Ady stílusát, egyeznek eredményeinkkel. Király kiemeli pl. az *indulatszavak* jelentőségét, a *felkiáltás értékű kérdőmondatok*ét az *intonáció* fontosságát, a stílus *drámaiságát*, a *megszólltásos előadásmódot*, a *megszemélyesítéses dramatizálásokat*, a „fény”, a „dal”, a „nap” motívumait, a „szent” jelzőt, az „álmos”, „álmodni”-fogalomkört, a stílus sajátos *egzotizálását*, ill. *dekorativitását*, az „új holnap”, „szűz” szavakat, a versgeográfia lényeges elemeit (hegy, bér, orom, tenger), az igék, módosító szavak stb. *halmozását*, az ún. *litánia-szerű ismétléseket*, megjegyzi, hogy „Elővé változtatták Ady igéi minden halott, mozdulatlan tárgyat” (I. 340.); az „megelevenített absztraktumok”-at, a stílus „tágasságát”, az „ős”, „örök” jelzők meghatározó értékét, a *paradoxon* stíluszerepét („A gondolat mutatta fel bennük a dolgok visszáját.” (II. 117); az „önimitációk”, az ún. „önistenítés” jelenségét, az *előbeszéd* sajátos fájának dominanciáját, az *interpunkció* szabad kezelését, a neologizmusokat, szóösszetételeket, az „igekötőkkel való értelmi átjátsztatást” és számos más stilisztikai-poétikai alakzatot. *Joggal érezzük úgy, hogy rendkívül alapos Ady-stíluselemzésének summája valószínűsíti, sőt, bizonyíthatja is a Zarathustra költői kifejezőmódjának átfogó hatását Adyra, amit azonban Ady – természetesen – saját, bár igen sokszor a Nietzschével rokon, tartalmakkal tölt ki.*

gibt es solche, die sitzen in ihrem Sumpfe und reden also heraus aus dem Schilfsrohr: »Tugend- das ist still im Sumpfe sitzen«” „és vannak olyanok is, akik mocsárban ülnek és így beszélnek ki nádszálukon: »Erény – ez nem más, mint csendben ülni a mocsárban«”; kitüntetett helye van a *Zarathustra* világában az alkotó rombolás, romboló alkotás fogalomkörének, egy példa: „Ihr kennt nur des Geistes Funken: aber ihr seht den Amboss nicht, der es ist, und nicht die Grausamkeit seines Hammers!” – „Ti csak a szellem szikráit ismeritek, de nem látjátok az üllőt, ami ő, és kalapácsának rettenetességét sem.” Döntő fontosságú igék Adynál a következők, melyek Nietzsche-nél is kulcsszavak: akarni, ugrani, megáldani, kacagni, táncolni, repülni, énekelni, megvetni, sunyítani stb. Igen gyakori a *Zarathustrában* a „titok” motívuma, s Adynál is. Kedveli Nietzsche is a „jelek” motívum használatát,²² de gyakori továbbá a „vár”-é, a „tenger”-é, a „madár”-é, a „fény”-é, az „alkotó”-é is. De a *Zarathustrára* emlékeztetnek még a „hideg” és „meleg” érzéki megkülönböztetése fogalmak környezetében, a jellegzetes gesztusok (pl. az arc, a szív, „fölemelése,”) a különleges versépítési módszerek (pl. a párbeszédese versek) is. Gyakori az „az”, „ez”, „ez pedig”, „így tehát” kezdetű határozott megállapítások vers- vagy szakaszszáró használata, a megismerő értékű költői megnevezés nyelvi megjelöléseként, az in statu nascendi (Lukács) megjelenítés érdekében. A közös jelzők közül csak a „szent”-et említenénk. A Nietzsche-ich-selbst szembeállítás módjára jelenik meg Adynál az én-magam-kettőség, itt azonban a két alak között csupán nyomatékbeli különbség van, stb.

A Nietzsche kifejezésmód alapja absztraktnak és konkrétan sajátos, sem mindennapi, sem logikai, sem pedig vizuális természetű egymás mellé állítása. Az absztrakt ezekben igen gyakran fogalmi természetű. Grammatikailag lehet ez a viszony azonosító állítmányi mellékmondat, jelzős szerkezet, birtokviszony, igei és névmási szerkezet, stilisztikai szempontból legtöbbször különféle típusú metaforák (a Nietzsche-mondatoknak, a bizonyítandók kedvéért, *szó szerinti*, prózai fordítására törekedtünk):²³

die Stunde der grossen Verachtung
Ehre und Scham vor dem Schläfe!
Sand der himmlischen Dinge
Der Leib ist eine grosse Vernunft
Schwindsüchtige der Seele
lebendige Särge
ein Pferd des Todes
das Lied der Notwendigkeit
Lärme der grossen Männer
die Herrn der Stunde
blutlose Seelen

a nagy megvetés órája
Tisztelet és szégyenpír az alvásnak!
az égi dolgok homokja
A test (egy) nagy értelem
A lélek szédülősei
élő koporsók
a halál lova
a szükségszerűség dala
a nagy emberek lármája
az óra urai (percemberké!)
vértelen lelkek

²² Erdemes összevetni ezt Ady következő prózasoraival: „Az emberiség leendő, új élete még csak jelekkel beszél hozzánk.” *Szobor-nagykövetek*, BN, 1905. máj. 7.

²³ Erdemes megjegyzést tesz absztraktnak és konkrétan az Ady-műbeli viszonyáról SCHÖPFLIN: „A szimbolikus halál-képeknek az adja legfőbb varázsát, hogy mindig beléjük vegyül valami reális érzékelhető elem, ami elevenséget és levegőt ad a képnek. Az Ady-szimbólum soha sem elvont, merev elgondolás, mindig van benne valami, ami a valósághoz kapcsolja. Ady a valóság színét adja neki. Ebben különbözik legjobban a francia szimbolistáktól, akikkel kapcsolatba szokták hozni, – olyan kapcsolatba, amelyben én erősen kételkedem.” (*Ady Endre*, i. m. 105.) Ugyanerről LUKÁCS: „Ady lírájában nincsen különbség közel és távol között . . . közel és távol, konkrét és absztrakt (1), én és világ, élmény és szimbólum között . . .” L. még KIRÁLY, I. 344. Valamint: „Ady legnagyobb érdeme a nyelv megújítása, jobban mondva gazdagítása még nem ismert összekapcsolásokkal, fogalmak újszerű jelzésével.” OLÁH: Írói arcképek. 145.

Döntő mozzanatai Ady költői nyelvének a főnevesítések. (Kosztolányi is megemlékezik róluk.) Adynál a szimbolizáló főnevesítés általában aktív, ható erőt, erőcentrumot ír le.²⁴ A *Zarathustra* példái:

ein gefährliches Hinüber
„Du sollst” liegt am Wege
ein heiliges Nein
ein heiliger Neinsager
Hinterweltler euer Noch-Leben

egy veszélyes át
a „neked kell” fekszik az úton
szent nem
szent nemetmondó
a ti még-életek

Adynál az absztrakt-konkrét kapcsolatból jóval gyakrabban válik, nő ki szimbólum, Nietzsche-nél igen kevés az ilyen megoldás

der letzte Mensch
der grosse Mittag
die grossen Verachtenden

az utolsó ember
a nagy dél
a nagy megvetők

Az Ady-féle jelzőhalmaz, egymásmellérendelés is inkább a *Zarathustrára* vezethető vissza, mintsem az impresszionizmusra. Nem a személyes-partikuláris szemlélet objektumában felolvadó közelítésének eredménye ez, hanem a *hangsúlyos és jelenlevő művészi és meghatározó, néven nevező, megismerő-értékelő tevékenységéé*.^{24a}

dieses schaffende, wollende, wertende Ich
Und als ich meinen Teufel
sah, da fand ich ihn ernst,
gründlich, tief, feierlich ...

ez az alkotó, akaró, értékelő én
És amikor megláttam ördögömet,
komolynak, alaposnak, mélynek,
ünnepélyesnek találtam ...

Az új összetételek, neologizmusok mindkettőjükre jellemzőek, Nietzsche-nél igen gyakran kötőjellel szerepelnek:

Adler-Ferne
Nicht-mehr-wollen
Licht-Gedanke

sas-messzeség
már-nem-akarás
fény-gondolat

Az *életesítés* (megszemélyesítés helyett használjuk e terminust) igen gyakori Nietzsche-nél, minden megszólalhat, megmozdulhat. Példák:

Und dies Geheimnis redete das
Leben selber zu mir
so spricht die Gerechtigkeit
Alle Zeiten und Galuben reden

És e titkot mondta az élet maga
nekem
így beszél az igazságosság
Minden idők és hitek beszélnek

²⁴ Rokon e megállapításával Révai általánosabb megjegyzése a szimbolikus költészet egészéről: „A nagy szimbolista lírának – Baudelaire-től Adyig – társadalmi háttere és alapja az az ellentmondás, amely a mindennapi valóság és a valóság mélyén működő vak erők között fennáll. ... *Hogy jelekben beszélnek és a dolgokat nem nevükön nevezik, onnan ered, hogy az élet elrejtve működő, igazi mozgatóerőinek nevét keresik, hogy mint a mesékben a szellemeket, megidézzék őket.*” REVAI József. „A. E.” In: Válogatott irodalmi tanulmányok. Bp., 1960. 173–4.

^{24a} „Talán a hangulatkeltés túlzott akarásából, talán Nietzsche hatása alatt, garmadával ontja egy-egy fogalom elé vagy után a jelzőket. Zarathustra a pillantást csak négy szóval jelzi: nevető, kérdő, olvasztó, himbáló; de Ady kézre nyolcat pazarol: forró, hideg, hívó, tolvaj, megadó, üszkös, vidám, meredt kéz. Igaz, a költészet híme a jelzők, de ez már sok. Bizonyos, hogy ürességet is palástol az ál-gazdagság örve alatt.” OLÁH: Írói arcképek. 144.

Bonyolultan indázó, *komplex képsor*²⁵, társítássor indul ki (túlnyomórészt) egy-egy nietzscheien sajátos absztrakt-konkrét kapcsolatból. Számos Ady-vers egészének is ez a felépítési módja.

Ich liebe alle die, welche wie schwere Tropfen
sind, einzeln fallend aus der dunklen Wolke, die
über den Menschen hängt: sie verkündigen, dass
der Blitz kommt und gehn als Verkündiger,

Szeretem mindazokat, akik olyanok, mint a
nehéz cseppek, egyenként hullván alá a sötét
felhőből, mely az emberek fölött függ: hírül
hozzák, hogy közeledik a villám és hírnökök-
ként mennek tova

Von der Zukunft her kommen Winde mit
heimlichen Flügelschlägen; und an feine Ohren
ergeht gute Botschaft

A jövőből szelek jönnek titkos szárny-
csapásokkal; és finom fülekhez jó hír érkezik

Túlnyomórészt fogalmi természetű absztraktnak és konkrétan nietzschei ütköztetéséből igen
gyakran származik az Adyéra emlékeztető allegorikus elemeket tartalmazó *színesztézia* is:

Wer tränke alle Qual dieser
Mutmassung, ohne zu sterben?
Aus ihren Reden rieche ich noch die üble
Würze von Totenkammern

Ki inná ki e sejtelem összes
kínját, anélkül, hogy belehalna?
Beszédükből még érzem halottaskamrák
rossz illatát (balzsamát, fűszerét)

... übel riecht alles Gestern
und Heute ...

... rossz szagú minden Ma és
Tegnap ...

Nietzschénél valamivel gyakoribb talán, mint Adynál a figura etymologica használata; az egyes
elemek itt is absztrakt-konkrét – szembesítést találunk:

Begierde nach Begehren
die Freundschaft des Lichts
gegen Leuchtende
da war die Zeit mein einzi-
ger Zeitgenosse

vágy a vágyakozás iránt
a fény barátsága a világítók
iránt
akkor a kor volt az én egyet-
len kortársam

Absztrakt és konkrét meghatározatlan tárgyiasságú, s csak az egész szövegösszefüggésből értel-
mezhető kapcsolataiból, szimbólumokból stb. épülnek fel Nietzschénél nemcsak komplex képek,
hanem jellegzetes műbeli szituációk, helyzetek is, melyek nem kis mértékben emlékeztetnek Ady-vers
helyezeteire:

Finster kam dieser Jäger zurück
aus dem Walde der Erkenntnis
Zu lange saa meine Seele
hungrig an ihrem Tische,

Komorán tért vissza ez a vadász
a megismerés erdejéből
Szóltanul, sokáig ült lelkem
éhesen asztalánál ... stb.

Hasonló példa lehet pl. Ady a *Jó Csőnd-herceg előttrje*.

A Nietzsche- és Ady-szemiotika egészének kutatása természetesen önmagában is megoldandó
feladat még. Csak megjegyeznénk: amíg az Ady-szemiotika bonyolultsága, látásmódjának indázása

²⁵L. ehhez: „Ady, mint Nietzsche is, szerencsés szóösszetevő.” HATVANY: Ady világa. Ady II. 158. L. pl. HORVÁTH János: „Ady szimbolizmusa.” In: „Tanulmányok”. Bp. 1956. 545: „Jóformán egész költészete a *képes beszéd egy különös neme*, mely nemcsak egyes sorokban, itt-amott bukkan elő, hanem legtöbbször egész költeményei nem egyebek egy-egy képnél.”

legfeljebb az érthetlenség vádját idézte megalkotója fejére, Nietzsche szemiotikájának szó szerinti olvasata ennél jóval súlyosabb vádak forrása lett. A *Magyar Pimodán*-ban Ady ezt mondja: „Nietzsche-ről azt sütötte ki egy francia orvos, hogy memóriája fogytán, paralízise nőttén lett egyre szédítőbb mélységek fölött járóbb és újszerűbb a nyelve... Nietzsche sok mindent a maga kamerárius nyelvén nevezett volna, de nem jutott eszébe a szükséges köznapi szó. A poétában se képesség a nagy távolhelyek játszi áthidalása, az új ige, a bátor szokellés, az ismeretlen ihletek átkölcsönzése, hanem muszájos koldusság. S az alkoholos zseni vagy zseniféle – a teória értelmében – kénytelen újat mondani akkor is, amikor talán nem akar. Elvész hatalma a szótárszavak fölött, patológikus kényszer, parancs olyan logikai bukfencre bírják, hogy önmaga szédül, ha leírta, ha elolvasta, hogy milyen újat és igazat írt le.”

Az „új módon” való megszólalás Nietzsche-hez kapcsolása még e korban is (visszapillantva) alighanem szintén bizonyítja a Nietzsche-szemiotika, illetve az Ady-féle jelrendszer egészének összefüggését.²⁶

²⁶ L. ehhez Baudelaire-ről: „Engem bátorított, mint én is cselekedtem másokkal, de a gall forma nyúge miatt imádvá is leráztam őt hamar.” 1915. Tanulmányunk egész gondolatmenetével harmonizál Nietzsche hatásának kérdésében OLÁH Gábor *Írói arcképek*-ének Ady-képe. Csokonai, Baudelaire és Verlaine mellett Nietzsche hatását említi, majd így folytatja: „De Nietzsche hatása még komolyabb. Adynak első kötetbeli versei fakószínűek, elnyújtottak, erőtlének. Szókincse nem is kincs, szegénység; újnak, merésznek kevés nyoma benne. A későbbi Adyból csak a bánat ismerős itt. Az *Új versek*, a *Vér és arany* elsősorban a költői formának és nyelvnek újságával, merészségével kapta meg az embereket. »Ültem már partjain a Gondnak.« Ki hallott ilyet eddig? Az, aki Nietzsche Zarathustráját már Ady előtt is olvasta. Erdekes a Nietzsche palástjával takarózás. Ady költészetének föl-fölvillanó bibliaisága sem egészen kálvinista eredetéből fakad; Zarathustra formája bibliai forma, talán ezzel is hatott rá az En-kultuszában szintén példaképen előtte álló Nietzsche.” Írói arcképek. 142–3.

A terjedelmes Ady-szakirodalom egyik paradoxona, hogy bár igen korán, még az *Új versek* megjelenése előtt fölmerült a francia lírához való viszonyítás kérdése,¹ nem sokkal később pedig a kérdés tárgyszerű feldolgozásának igénye is,² a problémakör sokrétű vonatkozásait rendszerező, a teljes életművet áttekintő és a szövegeket előtérbe állító összefoglaló tanulmányt a kutatás mindvégig az elvégzendő feladatok körébe utalta. Azok a jelentős kezdeményezések, amelyek ez irányban tettek, az első nagy polémiák idején szinte elvesztek az életműben önigazolást kereső, bizonyítatlanul hagyott előfeltevések és az anyagnak eleve hierarchizált szemléletére épülő vád- és védőbeszéd tengerében; az életrajz- és memoáriródalom pedig már műfajánál fogva sem vihette közelebb a kérdést a megoldáshoz, s a feltárt új adatok kétes hitelességével nemegyszer inkább nehezítette, mintsem könnyítette a tisztánlátást.

Igy jött létre az a végletek között tétovázó bizonytalanság, amelyben gyökeres magyar eredetiség és imitáció, tájékozottság és műveletlenség, „egészséges” és „beteg” ihlet, felszabadító és eltorzító példa, huzamos és átmeneti hatás, keresettség és spontaneitás egymásnak ellentmondó és legtöbbször kifejtetlen szempontjai, sőt jelszavai hagyták a tájékozódni kívánó olvasót; s a kérdés addigi irodalmát szinte kimerítően áttekintő bibliográfiai cikk szerzője még 1936-ban is ezt állapítja meg: „egy eljövendő tanulmány feladata lesz” annak megvilágítása, hogy „mennyit köszönhet Ady a francia irodalomnak”.³ A tárgyszerű feldolgozásról nyilván mindaddig nem lehetett szó, ameddig a francia lírához való viszonyítás eleve – pozitív vagy negatív, de mindkét esetben a priori – értéktételeket is jelentett.

Az újabb kutatások jelentős anyaggal és új szempontokkal egészítették ki Ady francia olvasmányélményeinek ismeretét, de azok kimerítő vizsgálatát és rendszerezését még nem végezték el; s a két legrészletesebb ilyen szempontú feldolgozásra nem itthon, hanem francia nyelvterületen került sor,⁴ ami egyrészt a közvetlen forrásoktól való elszigetelődést, másrészt pedig a magyarul nem tudó olvasókörökhöz való kényszerű alkalmazkodást – mint pl. a fordítások egy részének franciára való visszafordítását – vonta maga után.

Milyen szempontokat és módszereket, s milyen térszfeladatokat jelöl ki a feldolgozandó anyag?

A köztudatban gyakran szerepel együtt Baudelaire, Verlaine és Rimbaud neve, s Adyval kapcsolatban is nemegyszer kerülnek együvé. A három költő líratörténeti egymásutánisága lehetővé teszi, s egyben meg is kívánja az elkülönített vizsgálódást: azt, hogy Ady életművében először – többi francia olvasmányától bizonyos mértékben függetlenül – a tőle időben legtávolabbra vezető, de számára legjelentősebb Baudelaire-élmény nyomait keressük.

De ez a kérdés önmagában is többszörösen összetett, s a szempontok differenciáltságát követeli meg. Egyrészt nem lehet közömbös, hogy a romantikához még erősen kötődő, de attól fokozatosan

¹ SZINI Gyula: Ady Endre. Figyelő 1905. 10. sz.

² HORVÁTH János: Ady s a legújabb magyar lyra. Bp. 1910. [1909.] 62.

³ GEDEON Jolán: Ady és a francia irodalom. Bp. 1936. 29.

⁴ André KARÁTSZON: Le symbolisme en Hongrie. Presses Universitaires de France, Paris 1969. József ARKY: Etude des influences littéraires françaises sur le poète hongrois André Ady. Université de Liège, Faculté de Philosophie et Lettres. Année académique 1972–1973.

távolodó Baudelaire életművének mely szakaszához viszonyítunk; s az összehasonlítás háttérében egyúttal folyvást figyelünk kell Ady költészetének a romantikához való kapcsolódásaira is. Másrészt, e fejlődéstörténeti szempont érvényesítése szükségessé teszi annak tanulmányozását, hogy a Baudelaire-versek és az Ady-fordítások megjelenése között eltelt fél évszázad milyen következményekkel járt magának a közvetítésnek a szempontjából; azaz: milyen egymásra rétegződő hatások szövetéből és egyidejű jelenlétéből bontakozik ki a századvégi magyar Baudelaire-kép, amely Ady számára is sok tekintetben előkészítette a talajt; továbbá: franciául kezdetben nem, s később is csak hiányosan tudván, milyen korábbi magyar fordítások milyen jellegű átértelmezéseivel találkozhatott Ady; mit ismerhetett meg az eredetiből Lédá közvetítésével, s hogyan értelmezte Baudelaire műveit ő maga. Végül pedig: a vizsgálódások tanulságai milyen mértékben felelnek meg Ady Baudelaire-ről tett nyilatkozatainak, vele kapcsolatos cikkeinek; s találkozásuk nyomai milyen arányokban élnek tovább, hatnak és módosulnak Ady lírai életművének és prózai munkáinak egészében. – Megannyi feleletre váró kérdés és elvégzendő feladat, melyek együttesen és kölcsönhatásukban határozzák meg a rendszerezés egyszerre líra- és kritikátörténeti, filológiai és poétikai szempontrendszerét. Közülük ehelyt a műfordítások összehasonlító elemzésével kívánunk foglalkozni, megkísérelve a fővázolt szempontok érvényesítését is a tanulságok értelmezése során.

A kritikai kiadások adatai szerint a *Három Baudelaire-szonett* eredetije közül elsőként a *Cloche félé* jelent meg (1851-ben, akkor *Le Spleen*, 1855-ben pedig *La Cloche* címmel); ezt követte a *Destruction* (1855-ben, először *Volupté* címmel), majd a *Fleurs du mal* kötetben a *Causerie* (1857). E verseket – s különösen az első kettőt – a romantikus költészet (Gautier és Sainte-Beuve) hatásával hozza összefüggésbe a Baudelaire-filológia.⁵ A korai szövegváltozatok cím-variánsai jellemző adalékként világítják meg a költői tárgy felfogását; ami pedig ennek művé formálását az alakítás és a kifejezésmód szempontjából meghatározza, az mindhárom esetben a – hasonlatból, hallucinációból, ill. metaforából kibontott – *látomás*. Ezt nem szemlélet, hanem önszemlélet hívja létre és készíti elő, mely a külvilágnak csak elmosódott benyomásaiból táplálkozik az első versben, s annak egyes töredékeit idézi fel a másodikban. Szemlélet és önszemlélet egyensúlyát teremti meg viszont a harmadik szonett, mely a látomásban is megőrzi – abban szintetizálja – e kettősséget, s így az előzményekhez képest összetettebb szerkezetet és jelentést, újabb verstípust képvisel; ez pedig a romantikus hagyományoktól való fokozottabb távolodást jelez.

A romantikához való viszony a korábbi magyar Baudelaire-fordításoknak is központi kérdése volt: az első hazai fordítók romantikus hajlamai, Baudelaire előtti verstípusokhoz való vonzódásai mind a tárgyválasztásban, mind az átértelmezések tendenciáiban meghatározó jelleggel érvényesültek. Reviczky és Endrődi Byron és Heine iránti rokonszenve éppoly fontos tényezője volt a magyar Baudelaire-kép kialakulásának, mint a dekadenciához vonzódó közvetítők (Justh, Gozsdu) és fordítók (így Szilágyi Géza és Bródy Miksa) felfogása.

Ismeretesek Ady debreceni és nagyváradi korszakából való nyilatkozatai: Reviczky és Justh nemzedékét „isteni generáció”-nak tartja;⁶ Reviczky „különösen kedvelt poétája”;⁷ Endrődi „erős költői tehetség”;⁸ Puskint falja, s Heinét, Byront és Nietzschét nevezi az ő nagyjainak.⁹ Különösen

⁵Vö. Baudelaire: *Les Fleurs du mal*. Introduction, relevé de variantes et notes par Antoine ADAM. Garnier, Paris 1966. pp. 346, 361, 408–409.; Baudelaire: *Oeuvres Complètes*. Texte établi et annoté par Y.-G. Le Dantec. Édition révisée, complétée et présentée par Claude PICHOLS. Bibliothèque de la Pléiade. Gallimard, Paris 1968. pp. 1532, 1553.

⁶Hétről-hétre. Szilágyi 1900. nov. 18. In: Ady Endre Összes Prózai Művei (a továbbiakban: ÖPM) I. Bp. 1955. 368.

⁷FÖLDESSY Gyula jegyzete. Uo. 515.

⁸A zilahi dalkör Tasnádon. Szilágyi 1898. júl. 24. In: ÖPM I. 28.

⁹A hétről. Nagyváradi Napló 1902. márc. 9. In: ÖPM III. Bp. 1964. 16.; A hétről. Uo. 1902. aug. 3. In: ÖPM III. Bp. 1964. 121.

figyelemre méltó ez a kijelentése: „A vers, a romantika, óh, nagyon megejt még minket, kik alig és rosszul haladtuk át a romantika korát.”¹⁰

Nem vállalkozhatunk itt arra, hogy Ady korszakváltásának hátterét, tájékozódásának és irodalmi vonzalmainak rendszerét a maga teljességében megrajzoljuk; de szempontunkból nagy jelentőséget tulajdonítunk annak, hogy az *Új verseket* megelőző forrongás izlésbeli összetettségében a romantikus lírához való viszony domináns – s egyben a következő korszakhoz bizonyos átmenetet, az életműben folytonosságot teremtő – tényező,¹¹ mely jelentős mértékben árnyalja és módosítja a dekadenciáról kialakított felfogását, s mely erősen kihat Baudelaire-élményére és fordításaira is.

Ezek első megjelenésének sorrendje bizonyos egyezéseket mutat az eredeti versekével. Ady először *Két szonett* címmel a *Pusztulást* és a *Repedt harangot* adta ki – névtelenül – a *Budapesti Napló*-ban (1904. okt. 21.), s nem sokkal később következett a *Causerie* (uo. 1904. nov. 6.), ezúttal a fordító nevének feltüntetésével. Az első vers csakhamar ismét megjelent, ugyanabban a lapban (1905. márc. 17.), s mindhárom együtt, az *Új versekben*, *Három Baudelaire-szonett* címmel. A kötetben az egyes versek cím nélkül, pusztán számokkal megelőlje szerepelnek, a fordítások megjelenésének sorrendjében, s egyben – a *Causerie* hátravetésével – megközelítve a baudelaire-i kronológiát.

A fordítások többszöri közzététele egyúttal azt is jelenti, hogy versenként két, sőt egy ízben három szövegváltozattal van dolgunk: Ady ui. nem minden esetben tartotta meg eredeti megoldásait, hanem lényeges pontokon módosított is rajtuk; s így a változtatások következményeit vizsgálva az átértelmezés bizonyos fokozatai, tendenciái bontakoznak ki előttünk.

Ilyen legelőször is a címek elhagyása, mely mindenképpen vesztesége a fordításoknak. Minhárom cím más és más típusú kapcsolatban áll a versegessel: a *Destruction* a verszárás utolsó szavát előlegezi, s így keret-jellegű, a *Cloche féléé* ezzel szemben a költemény hasonlatrendszerét metaforába sűrítő szintetikus, a *Causerie* pedig a vers jelentésével ellentétes, feszültséget keltő, ironikus cím. Mind e hatások szükségképpen hiányoznak a magyar szövegben.

Mi indokolhatta ezt a hiányt? A *Causerie* fordításának első közzétételekor Ady a vers francia címét tartotta meg, s ezzel, mint félmegoldással, nem lehetett megelégedve.¹² A *Destruction* esetében *Pusztulás* volt az első variáns címe, s a fordító itt két lehetőség között választhatott, mint az a későbbi fordítások eltérő megoldásaiból is kiviláglik.¹³ A *Cloche féléé* ezzel szemben egyértelmű, s Ady feltehetőleg a következetesség jegyében, a három vers egyidejű közlése miatt mondott le a *Repedt harang* címről.

A *Destruction* fordítását¹⁴ mint átértelmezést összefoglalólag jellemzi az első két variáns címválasztása, a *Pusztulás*, a másik lehetőséggel – az *(ön)pusztítással* szemben. A magyar szöveg alaphangját

¹⁰ Cyrano de Bergerac. Nagyváradi Napló 1901. nov. 10. In: ÖPM II. Bp. 1955. 278.

¹¹ Vö. HORVÁTH János Ady stílusromantikájáról tett megállapításaival: Forradalom után. MF 1912. 207–227.

¹² Pekry (Pekár) Károly 1900-ban az *Enyelgést* választotta magyar megfelelőül, Franyó Zoltán 1921-ben a *Beszélgetést*, s Térey Sándor és Szabó Lőrinc is ezt tartotta meg (1923). Egyik sem adja vissza az eredeti szó ambivalenciáját, mely egyszerre jelent bizalmas beszélgetést és könnyed csevegést. Vö. KOZOCSA Sándor: Baudelaire Magyarországon. ELTE Bölcsészettudományi Kar, Francia Nyelv és Irodalom Tanszék. Bibliográfiák 2. Bp. 1969. 29–30.

¹³ György Oszkár *A pusztulás* (1917), vele szemben Térey Sándor *A pusztítás* (1923), Szabó Lőrinc *A rombolás* (1923), Szabédi László pedig *Arontás* (1937) címmel fordította le. Vö. KOZOCSA Sándor: i. m. 55–57.

¹⁴ *La Destruction*

Pusztulás. (1) (Budapesti Napló 1904. okt. 21.)

Sans cesse à mes côtés s'agite le Démon;
Il nage autour de moi comme un air impalpable;
Je l'avale et le sens qui brûle mon poumon
Et l'emplit d'un désir éternel et coupable.

Örökkön hajt a Démon, úz, kíséret,
Halk levegőként uszkálgat körültem,
Tüdőmbé suhan s én gyötrődve égek
Örökös, bűnös (2) szomjúságban, tűzben.

mindvégig a Démonnak való tehetetlen kiszolgáltatottság passzív konstataciója, s ennek megfelelően bizonyos ernyedti rezignáció határozza meg, lélektani következménye pedig ennek a gyöttrődés, a kielégületlenség és az önmegadás elbukottság-élménye és -tudata. Baudelaire versében szándékolt azonosulás, aktivitás (*je l'avale: tudómba suhan*), ezzel együtt pedig büntudat jelzi az önsorsrontás összetett lélektani és etikai feszültségrendszerének ellenpólusait. Rendkívül fontos e tekintetben az a változtatás, amelyet Ady az első két variáns szövegén hajtott végre: az első strófa negyedik sorát – „Örökös, bűnös szomszárban, tűzben” – az *Új versek* között már így módosította: „Örökös vágyban, szomszárban, tűzben”; az eredetitől való távolodás tehát tudatos mérlegelés eredménye volt.

A változtatásból következő távolságtéremtés kettős irányultságú a fordításban. Egyrészt, a fentiek értelmében, lélektanilag és etikailag is redukciót jelent,¹⁵ mely egyben feszültségcsökkenéshez vezet. Másrészt, a kifejezés szempontjából, a redukcióval éppen ellentétes fokozás felé mutat, melynek eszköze itt a *halmaz* lesz,¹⁶ s melyre a szöveg több helyéről is idézhető példa: „Örökkön hajt a Démon, úz, kísérget”; „Isten arcától így visz messzebb, messzebb” (az első két változatban: „mindig messzebb”); „Engem lihegőt, fáradtat, tépettet”. Ady szóismétléssel, szinonima-sorral dúsíja föl az eredeti mű ökonomikusabb, tömörebb szerkezeteit, miközben annak bonyolult ellentmondás-rendszerét egyneműbbé oldja. Mindez bizonyos föllazulást eredményez Baudelaire verséhez képest, mind az élmény és a magatartás, mind pedig az élményhez való viszony és a kifejezés, egy szóval: a *modalitás* szempontjából. S e megváltozott modalitás szorosan összefügg mindazzal, amit a szerkezet, a dikció és a jelentés kapcsolatairól elmondhatunk.

Baudelaire kulcsszavakat emel ki a versszövegből, s e kiemelések többszörös nyomatékosítással járnak: egyrészt nagybetűs szókezdéssel (*Démon, Art, Dieu, Ennui, Destruction*), másrészt e nagybetűs szavak sorvégi, tehát hangsúlyos elhelyezésével (egyetlen kivétel az *Ennui*, mely a sorközépi metszet előtt áll, s így egy fokkal kisebb nyomatékot kap). Jellemző továbbá, hogy e kulcsszavak három esetben is strófakezdő, két ízben pedig – a két háromsoros versszakban – strófazáró sorban találhatók, kiemelésük tehát a verssor és a versszak egységeit, sőt a versegészet tekintve is következetesnek látszik, mely a rendszerbe – a költemény végzava által – magát a címet is bekapcsolja.

A többszörösen hangsúlyozott, nagybetűs főnevek sora a vers lírai gondolatmenetének strófánként következő fokozatait jelzi, a kulcsszavak körül bontva ki azok jelentését, melyet három versszakzáró sor is jelzőkkel minősít és összegez (*éternel et coupable; infâmes; profondes et désertes*).

Parfois il prend, sachant mon grand amour de l'Art,
La forme de la plus séduisante des femmes,
Et, sous de spécieux prétextes de cafard,
Accoutume ma lèvre à des philtres infâmes.

Néha, mert tudja, imádom a Szépet,
Elém a legszebb némben képét hozza,
Képzelt okot ad, száz hazug mentséget
S kapatja ajkam gonosz (3) italokra.

Il me conduit ainsi, loin du regard de Dieu,
Haletant et brisé de fatigue, au milieu
Des plaines de l'Ennui, profondes et désertes,

Isten arcától így visz mindig (4) messzebb. (5)
Engem fáradtat, lihegőt, tépettet, (6)
El, a nagy Untság bus sivatagára.

Et jette dans mes yeux pleins de confusion
Des vêtements souillés, des blessures ouvertes,
Et l'appareil sanglant de la Destruction!

Zavart szemembe kap s előttem vágat
Piszkos rongyok és nyitott sebek árnya
S egész véres (7) tára a Pusztulásnak ... (8)

A későbbi szövegváltozatok: BN 1905. márc. 17.: (3) *gyilkos* (5) *messzebb*, *Új versek*: (1) – (2) *Örökös vágyban*, (3) *gonosz* (4) *messzebb*, (5) *messzebb*; (6) *lihegőt, fáradtat, tépettet, rémes* (8) *Pusztulásnak*.

¹⁵Vö. André KARÁTSZON megállapításával: „»coupable« implique dans le texte français la reconnaissance du péché, (...) il devient clair que le sens du vers hongrois ne montre pas la même complexité.” I. m. 95.

¹⁶KISS Sándor szerint Ady „az emésztő vagy sodró” szenvedélyt mélyíti a halmazással. Ady francia műfordításai. StudLitt III. Debrecen 1965. 68.

E szerkezeti egységek szabályos tagolása tehát bizonyos logikai rendet követ, a szabályos rend pedig a versegész merev széttöredezését, a folytonosság állandó megszakítását vonhatná maga után. Különösen állhatna ez a két négysoros versszakra, amelyek egyúttal egy-egy mondatnyi egységet is képviselnek.

De mégsem ez történik: a címtől a végpontig egyetlen nagyívű lendület fogja egységbe a vers egészét. Itt válik különösen fontossá a *dikció*, s ezen belül is a *versmondattan* kérdése.

Az első versszak négy egymásból következő – egy-egy sornyi – kijelentés mellérendelő összetett-ségére épül, melyek közül a két utolsót szorosabb szintaktikai kapocs fogja össze. A második két ilyen tagmondatból áll, a harmadik pedig csak egyből, s ez utóbbi – a versszakhatárt átlépve – átmegy az utolsó strófába is. A két, teljes versszakot kitöltő mondat utáni harmadik így két strófiányira nyúlik meg, az egy versszakra jutó tagmondatok száma pedig folytonosan csökken. Ezzel együttjár a tagmondatokat szervező igei állítmányok (*s'agite, nage, je l'avale et le sens qui brûle, l'émplit; prend, accoutume; conduit; jette*) számának csökkenése – mindebből pedig a *mozgások redukciója*, s az *állapot* (lelkiallapot, sőt: létállapot) előtérbe kerülése, központi kérdéssé szerveződése következik. A kulcsszavak jelentésköre ezáltal az *állapotmeghatározás és létélmény* rendszerébe emelkedik, melynek meghatározó eleme a Démon, alapélménye a vágy és a büntudat, s nosztalgiájának tárgya, értékteremtő ideálja a Művészet. – Ez az értékteremtés pedig az értékrombolást, a Démon az Istentől való távolodást és a semmi-élményt (*Ennui*), a Művészet a művészt követeli áldozatul.

A folyamatos ív, az egy lélegzetű dikció egyik fenntartója ebben a rendszerben a mondattani kötőanyag, a kötőszó, mellyel összesen négy kezdődik a szonett 14 sora közül (a záróstrófa is, a zárósor is); s mely a megújuló lendület energiáinak szövegszervező eszköze lesz. Emellett – ellen-tében az első versszak kiegyensúlyozottabb mondatritmusával – a középső két strófa a szörend erő-szorosabb megbolygatásával, késleltető közbevetésekkel él, az utolsó pedig hatalmas bővítmények-kel és enjambement-okkal jut el a címhez visszakanyarodó záróakkordig, melynek intenzitását immár teljes hitelességgel mutatja a verszáró felkiáltójel.

Ebben a központosítástól a grammatizáltságig, a versmondattól a kiemelt kulcsszavakig, a szer-kezettől a jelentésig következetesen kidolgozott szerves egységben a létélmény és az állapot-meghatározás a *látomásban* találja meg kifejezését: ezt teremti meg a fokozás és a lendület, ezt hívja létre a verskezdő hallucináció.¹⁷

– Hogyan értelmezi át Ady ezt a szonettbe kényszerített, annak kötöttségeit feszegető látomást? Láttuk, hogyan csökkenti a feszültséget a jelentésrétegek redukciójával, hogyan fokozza föl a kifejezést a halmozás eszközeivel s lazítja föl ezáltal az eredeti vers szerkezetét, oldja modalitását. Ha iménti megállapításainkat a fordítással szembesítjük, annak újabb jellemző jegyeire találunk.

A kiemelt kulcsszavak egy részének jelentése – a sorvégi nyomatékosítás megőrzése mellett – módosul (*Art: Szép; Destruction: Pusztulás*), s ez kihat a versegészre is, éppúgy, mint a többi hangsúlyos elem esetében a megváltozott helyzet, mely megtöri a rendszert, s a betoldott jelző (a *nagy* Untság), mely minősít és a modalitást is befolyásolja. Még inkább érvényesül az átértelmezés fő tendenciája a strófazáró jelzők fordításában (*éternel et coupable: örökös; infâmes: gonosz* – a második variánsban: *gyilkos* –; *profondes et désertes: bús*). Ady Baudelaire jellegzetes „bipoláris” jelzőit egyneműsítve, redukálva adja vissza; ezek feszültségteremtő kettősségéről lemondva helyettük bizonyos hangulati átszínezést teremtet.

A versmondat jellege és funkciói is megkülönböztetik a két szöveget. A fordításban minden versszakhatár egyben mondathatár is, a kétféle tagolás tehát eggyé olvad. S a tagmondatok ritmusának eredeti arányai is megbomlanak: módosulnak és kiegyenlítődnek a két első strófa közötti különbségek;

¹⁷ Figyelemre méltó egyezéseket mutat a vers szövegével a hasis hatásának leírása: „Le démon vous a envahi; tous les efforts que vous ferez pour résister ne serviront qu'à accélérer les progrès du mal.” Baudelaire: *Paradis artificiels*. Du vin et du hachish. IV. Le hachish. In: Baudelaire: *Oeuvres Complètes* 336.

eltűnik a második kettőt összekötő enjambement. A mozgások említett redukciója, az állapotrajz előtérbe kerülése pedig szembetűnő mértékben megváltozik (*hajt, űz, kíséretet, úszkálgat, suhan, égek; imádom, hozza, ad, kaptatja; visz; kap, vágat*): szinte valamennyi mozgásképzet felfokozottan erőteljes, s különösen az az utolsó versszakban. A perspektíva tehát egészen más, mint az eredeti versé: ott az *állapot*, itt a *történet* nyer nagyobb hangsúlyt; ami ott belső feszültséget teremt, itt a végletes zaklatottság mozgásokba is kivetített kifejezése lesz, s a vágatás konkrétabb képzeteket – Ady kedvelt lovas-motívumát – asszociálva köti meg az értelmezést, mintegy *Az Ős Kaján* előlegezeképpen:¹⁸

S már látom, mint kap paripára,
Vállamra üt, nagyot nevet
S viszik tovább a táltosával
Pogány dalok, víg hajnalok,
Boszorkányos forró szelek.

A fordítás tehát a szövegváltozatok fokozatain át jellemző elmozdulásokat mutat az eredetihez képest, s más lesz így a jelentés, az élmény, az önmeghatározás jellege is. Baudelaire démona metamorfózisok során megy keresztül: hol megfoghatatlan lebegés, hol magának az Énnak a része, hol asszony formáját ölti magára – mint csábító és egyben vállalt, keresett útitárs; Adynál inkább üldöző, mely mindig ugyanaz, s mindig a maga különálló valóságában; mely hatalmába keríti az Ént s eléhezza a kísértés eszközeit, mely nem csupán vezet, de *visz* is az elbukás felé. Ott inkább bűntárs, a vágyak forrása, s egyszerűs mind a bűntudat táplálója; itt fátum, melyet csak elszenvadni lehet.

A kiszolgáltatottságnak e tehetetlen passzivitás-tudata, az önszemlélet megváltozása másfajta hanghordozást is teremt. Baudelaire-nél emelkedő, lendületes a vers íve, s ezt, mint láttuk, a versmondát teremti meg. Ady is fokoz, de másként: szó- azaz mondatrészhalmazozással és a mozgásképzetek fölerősítésével. Ezáltal a kötőszó dikció-szervező szerepe is lecsökken, s míg a francia vers második fele egyetlen óriási lélegzetvételű felkiáltás, a fordítás két háromsoros versszaka két olyan kijelentés, melyeket nem emelkedő, hanem sokkal inkább eső mondatlejtés jellemez, mint azt az interpunkció – különösen a két első változat szövegét lezáró három pont – is mutatja.¹⁹

A fordítás szinte valamennyi szerkezeti kötöttséget fellazító következetessége természetesen vonja maga után a *versforma* megváltozását. Az alexandrinus helyére rövidebb, 11 szótagú sor lép, melyben a hatodfeles jambus néha tisztán, máskor a sorvég módosításával érvényesül; olykor a soron belül trochaikusba fordul, nemegyszer pedig az 5/6 osztású magyaros tizenegyesbe megy át.²⁰ A szimultán ritmus e változatossága éppúgy különbözik az alexandrinustól, mint a fordítás összes felvázolt jellegzetessége az eredeti verstől.

E szerves átértelmezés megváltoztatja a látomás és a valóság kapcsolatait is. A *legszebb némből* (*la plus séduisante des femmes*) és a *gonosz* (*gyilkos*) *italok* (*philtres infâmes*) konkrétabb utalásokkal s egyértelműbb minősítésekkel kötik a fordítást az Ady verseiből ismert mozzanatokhoz:²¹ tehát aktuális jelentést olvasnak ki Baudelaire költeményéből. Ez az aktualizálás pedig megfelel annak a felfogásnak, amelyet Ady a műfordításról vallott. Saját verseinek franciára fordításával kapcsolatban írta ezt: „Elvem: a fordítók, pláne líra-fordítók dolgába bele nem szólni, mert ha ők igaziak, akkor poéták is, bár rossz magyar elnevezésünk szerint fordítók. Ők lássák, érezzék, mi közös az ő életükkel, vérükkel, szívükkel.”²²

¹⁸ Vö. KISS Sándor: i. h. 60.

¹⁹ Az utolsó strófát emellett mondattani bizonytalanság jellemzi, s ennek következtében nem világos a kép.

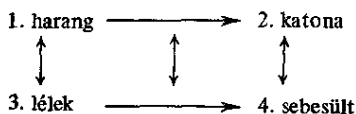
²⁰ Vö. GÁLDI László: Ismerjük meg a versformákat. Bp. 1961. 109.

²¹ „Ady reste plus près de sa réalité, c'est-à-dire de l'alcool.” André KARÁTSZON: i. m. 95.

²² Ady levele Baranyai Zoltánhoz 1911. dec. 4-én. In: Ady-Múzeum II. Szerk. DÓCZY Jenő és FÖLDESSY Gyula. Bp. é. n. (1924.) 209.

A *Cloche félé* fordításának²³ elemzése során elsősorban arra a kérdésre keressük a választ, hogy Ady fentebb látott fordítói eljárása alkalmi vagy tartós diszpozícióra, egyedi vagy lényegi sajátosságokra vall.

A szonett négy versszaka ez esetben egy kettős hasonlatrendszer négy pólusának felel meg: az első a *harang*, a második a *katona*, a harmadik a *lélek*, a negyedik pedig a *haldokló sebesült* motívumát kapcsolja be a rendszerbe, mégpedig úgy, hogy az első két és a második két strófát hasonlat szervezi nagyobb egységekbe, melyek ellentétben állnak egymással. A kompozíció előrehaladása azonban mégsem egyszerűen lineáris, mivel a páratlan és a páros versszakok külön-külön is ellentét-párokat alkotnak, a következőképpen:

A hasonlatrendszert egységbe szervező asszociáció-sor hanghatásokra épül: a harangszóhoz az őt kiáltása, a lélek hangjához a sebesült képe kapcsolódik. Baudelaire itt az egymásra rétegződő képek, a „tableaux superposés” kompozíciós elvét követi,²⁴ s jut el a külvilág benyomásaitól a szubjektív – és szuggesztív – látomásig.

Ezért kulcskérdése a költeménynek a hanghatások sora, melyeket az eredetiben a *chantent*; *cri*; *chants*, *voix*; *râle* – a fordításban pedig a *búgnak*; *cseng*, *dal*; *dalsereg*, *hang*; *hörögne* sorozat visz végig. S már itt kezdenek előtűnni a különbségek. Baudelaire-nél a nominális, Ady-nál inkább a verbális

²³ *La Cloche félé*

Il est amer et doux, pendant les nuits d'hiver,
D'écouter, près du feu qui palpite et qui fume,
Les souvenirs lointains lentement s'élever
Au bruit des carillons qui chantent dans la brume.

Bienheureuse la cloche au gosier vigoureux
Qui, malgré sa vieillesse, alerte et bien portante,
Jette fidèlement son cri religieux,
Ainsi qu'un vieux soldat qui veille sous la tente!

Moi, mon âme est fêlée, et lorsqu'en ses ennuis
Elle veut de ses chants peupler l'air froid des nuits,
Il arrive souvent que sa voix affaiblie

Semble le râle épais d'un blessé qu'on oublie
Au bord d'un lac de sang, sous un grand tas de morts,
Et qui meurt, sans bouger, dans d'immenses efforts.

Repedt harang. (1) (Budapesti Napló 1904. okt. 2

Édes gyötrődés (2) a pislogó lángba
Meredni s várni téli éjben, csöndben,
Miként szálldos (3) föl a multaknak árnya,
Míg a harangok búgnak kint a ködben.

Boldog a harang, mely vénhedten is cseng
S ifju torokkal küldi messze tájra
Az ő (4) szent dalát, mindig hiven, (5) frissen,
Miként őrsátor vén, hű katonája.

Csak az én gyöngö, (6) bús lelkem repedt el
S ha hideg éjek rémát dalsereggel
Vágyik elűzni, hangja csuklik, retten. (7).

Mintha egy vér-tó (8) partján, (9) elfeledten, (10)
Holttestek után (11) sebesült hörögne,
Ki ott vész kinban, lenyomva örökre... (12)

Módosítások a későbbi változatban (Új versek): (1) – (2) *Édes és kínos* (3) *száll, száll* (4) *Hívó*, (5) *bátran*, (6) *szegény*, (7) *retten*: (8) *vértó* (9) *partján* (10) *elfeledten* (11) *alatt* (12) *örökre*.

²⁴ „Un bon tableau, fidèle et égal au rêve qui l'a enfanté, doit être produit comme un monde. De même que la création, telle que nous la voyons, est le résultat de plusieurs créations dont les précédentes sont toujours complétées par la suivante; ainsi un tableau conduit harmoniquement consiste en une série de tableaux superposés, chaque nouvelle couche donnant au rêve plus de réalité et le faisant monter d'un degré vers la perfection.” Baudelaire: *Salon de 1859. IV. Le gouvernement de l'imagination*. In: Baudelaire: *Oeuvres Complètes* 1043.

kifejezés dominál; az ismétlések által a vers egész más pontjai kapcsolódnak össze; s a magyar szövegben a kompozíció lineáris rendje nyer így erősebb hangsúlyt: a két középső strófát erősebb kapocs köti egymáshoz a *dalsereg* kettős asszociációjával, mely egyrészt a *dal*, másrészt a *katona* motívumát viszi tovább.

De nem csupán e szerkezeti elmozdulás árnyalatnyi különbsége, hanem olyan lényegibb jegyek is meghatározzák az átértelmezést, mint a vers első felében a hanghatárokból következő *hangulat*, a másodikban pedig a megváltozott ~~önszemlélet~~

Édes és kínos; meredni s várni; éjben, csöndben; száll, száll; hívó, szent; bátran, frissen; vén, hű; szegény, bús; csuklik, retten; kinban, lenyomva: a szó-ikerítéseknek, a megkettőzött kifejezéseknek e sokasága különösen az első két versszakban jellemző, de következetesen végigvonul a fordítás egészén is. Némi alkalmat és kiindulást ad ehhez az eredeti vers (*amer et doux; qui palpite et qui fume; alerte et bien portante; moi, mon âme*), de nyilvánvaló, hogy Ady a halmazásnak mind arányait, mind pedig minősítő funkcióit tekintve erőteljesen fokoz.

E távolodás az eredetitől – éppúgy, mint az előző vers esetében – ezúttal sem jellemzi olyan mértékben a fordítás első változatát, mint a végleges másodikát, s a korábbi variáns itt is átmenetet képvisel. A felsorolt szókettőzések közül több helyén más megoldást találunk a korábbi szövegben (*Édes gyötrődés; szálldos; Az ő szent dalát; gyöngé, bús*), bár a halmazás már ott is meghatározó jelentőségű. Ady tehát úgy módosítja az első változatot, hogy annak domináns tendenciáját mélyíti el és fokozza tovább.

A korrekciókra azonban más szempontból is szüksége van. A felütésben szereplő *Édes gyötrődés* a szerelmi líra közhelyeit idézi; a *szálldos (a múltaknak árnya)* bizonytalan, *Az ő szent dalát* a redundáns, a *gyöngé, bús lelkem* túlságosan is erőltet kifejezés. Azáltal tehát, hogy ezek helyére az eredeti verstől más szempontból távolító kettőzések lépnek, a fordítás szervesége is jelentős mértékben megváltozik. E szerves távolítás pedig egyrészt a hangulat teltségét fokozza, hiszen az állapotrajznak szinte minden elemére kihat; másrészt pedig megváltoztatja a helyzethez való viszonyt, mert átformálja az önszemléletet, meghatározva egyben a hangnem módosulását is.

A modalitás tekintetében a „Csak az én szegény (gyöngé), bús lelkem repedt el” sor második, végleges változata látszik a legjellemzőbbnek. Baudelaire tömören kijelentő, konstatáló hangneme itt olyan kommentárral egészül ki, mely a ténymegállapítást reflexióval toldja meg, mely tehát értelmezi, minősíti, s egyúttal lélektanilag is más megvilágításban tünteti fel a helyzetrajzot. Az eredeti vers érzelmileg semlegesebb keménysége itt oldódni kezd a fordításban, mely a továbbiak során a „hideg éjek rémét” sejtő *rettenet*, majd a *kín* fokozataival gyökeresen más ön- ill. helyzetérzékeléshez, létélményhez: végsősoron a *szenvedés* tehetetlen felismeréséhez jut el.

Baudelaire-nél más az élmény, s mások annak lélektani következményei is: ott az *unalom (ennuis)* áll a *rém, erőtlenség (voix affaiblie)* a *rettenet*, s hatalmas erőfeszítés (*immenses efforts*) a *kín* helyén. Ez utóbbi pedig egyben a vers záróakkordja, mely a tehetetlenség állapotával áll szemben, a mozdulatlanúságra kárhoztatottságban is, a halálban is az *ellenállás* – eleve reménytelen – teljes megfeszülésével.

A gradáció tehát ezúttal is más szinten érvényesül az eredetiben, mint a fordításban. Ott az enjambement-nal lendületesen induló záróstrófa fölépítése, tehát egyrészt a nagyívű versmondat, másrészt a látomás fokozatos kibontása, a perspektíva tágulása által jutunk el a szerkezet csúcspontjára a verszárásban. Baudelaire az utolsó hasonlatot a hanghatásból következő asszociáció újabb és újabb lehetőségeinek kiaknázásával alakítja vízióvá, mindig csak egyetlen elemmel bővítve az előzményeket (*sa voix affaiblie – Semble le râle épais – d'un blessé – qu'on oublie – Au bord d'un lac de sang, – sous un grand tas de morts*): a mondat minden bővítője a látomás újabb részletével tágítja a képet, mely csak a végén áll előttünk a maga teljességében.

Ady fokozása ezzel szemben a szóképzetre és a hangulatiságra korlátozódik, s a modalitás oldódása, az élmény átalakulása ezúttal is meghatározza a szerkezetet és a dikciót. Ő – ellentétben Baudelaire-rel – a teljes kép kivetítésével kezd a látomást, s ebben helyezi el aztán annak részleteit; ez pedig a szerkezeti csúcsponton való korábbi túljutást, s a versszak végpontjának relatív feszültség-

csökkenését vonja maga után. (A fordítás első változatában a holttestek *után* hörgő sebesült képzete – melynek forrása sajtóhiba és félreértés egyaránt lehet – egyben bizonytalanná is teszi a záróképet.)

Mindebből szervesen következik a dikció eső jellege, s ezt az interpunkció hívebben tükrözi az első variánsban, mint a másodikban. Ott az utolsó előtti versszak ponttal ér véget, s a szakaszhatár és mondathatár egybeesésével megszűnik a nagyerejű enjambement; a záróstrófa vége pedig a három pont sejtelmességével oldódik nyitottabbá. A végleges szövegben Ady a pont helyére iktatott kettősponttal teremt mondattani folytonosságot a két versszak között; két vesszőt töröl: ezzel a dikció folyamatoságát erősíti; s pontot tesz a vers végére. Az írásjelek módosítása láthatólag az eredetihez való közeledést hivatott elősegíteni, de nyilvánvaló, hogy a központosítás önmagában nem képes a hanghordozás alaptendenciájának megváltoztatására, mely így megmarad az átdolgozott fordításban is.

Baudelaire két versét, mint azt az eddigiek során láttuk, több hasonló megoldás rokonítja egymással. Még egy közös mozzanatról kell szólnunk, s ez a szókészlettel, a motívumkinccsel kapcsolatos. Mindkét szonett harmadik versszakában jelenik meg az *unalom* (*Ennui* ill. *ennuis*); s mindkettőnek záróstrófája a *sebzettség* (*blessures ouvertes, blessé*) és a *vér* (*appareil sanglant, lac de sang*) képzetéhez köti a látomást.

Feltűnő, hogy e motívumok pontos, szövegű visszaadása (*Untság; nyitott sebek, sebesült; vértó*) mellett mindkét fordításban megjelenik ugyanaz az új elem is: „hideg éjek *rémét*” (az *ennuis* helyett); „egész *rém*es tára a Pusztulásnak” (az *appareil sanglant* megfelelőjeként). Annál is inkább jellemző ez az egyezés, mivel a *Pusztulás* első változatában még *véres* szerepelt a *rém*es helyén: föltételezhető tehát, hogy a változtatás egyik indoka épp a *Repedt harang* analóg megoldása lehetett. S jellemző mindenekelőtt abból a szempontból, hogy Ady átértelmezése végeredményben *azonos fordítói diszpozíció* alapján asszociálja a látomáshoz a *rém* képzetét, mely a modalitás átalakulásának, a rettenet, a döbbenet mozzanatának lélektanilag hiteles kifejezője lesz.

S a fordítói diszpozíció azonosságát jelzi mindaz, amit a két szöveg elemzése mutatott. Ezt tanúsítja Gáldi Lászlónak a *Repedt harang* verseléséről tett megállapítása is: „a század elején nálunk is divatozott a francia alexandrinusnak rövidebb jambusi sorral való fordítása. Ady azonban (...) a rövidebb jambusi sort (...) mint saját verseiben is annyiszor, többnyire 5,6 tagolású magyaros tizenegyesre játszotta át. A *La cloche fêlée* tele van kitűnő megoldásokkal: végre a legcsekélyebb erőltettség nélkül, teljes természetességgel szólal meg magyarul Baudelaire gondolatmenete.”²⁵

A *Causerie*-t²⁶ – ellentétben a két korábbi verssel – nem a magány, s nem elsősorban az önszemlélet jellemzi: már címe is együttlétre, emberi kapcsolatra, dialógusra utal. Az ambivalens, ironikus cím itt egyúttal a *vershelyzetet* is megjelöli és minősíti, melyből viszont a *szerkezet* alapkérdései következnek.

²⁵ GÁLDI László: A magyar Baudelaire-fordítások. In: Eszmei és irodalmi találkozások. Szerk. KÖPECZI Béla és SÖTÉR István. Bp. 1970. 361.

²⁶ *Causerie*

Vous êtes un beau ciel d'automne, clair et rose!
Mais la tristesse en moi monte comme la mer,
Et laisse, en refluant, sur ma lèvre morose
Le souvenir cuisant de son limon amer.

– Ta main se glisse en vain sur mon sein qui se pâme;
Ce qu'elle cherche, amie, est un lieu saccagé
Par la griffe et la dent féroce de la femme.
Ne cherchez plus mon cœur; les bêtes l'ont mangé.
Mon cœur est un palais flétri par la cohue;
On s'y soûle, on s'y tue, on s'y prend aux cheveux!
– Un parfum nage autour de votre gorge nue! ...

Causerie. (1) (Budapesti Napló 1904. nov. 6.)

Büvös, szép őszi ég vagy, tündöklés, rózsaszírom ... (2)
... Bennem (3) a szomorúság tengere sirva árad
S ha visszafut, otthagyja fanyar, bus ajkaimon
Maró emlékezetét keserű iszapjának.

Kezed hiába csuszik alélt keblemen tova,
Amit keres, barátnőm, marcangolt hely, üres rég,
Széttépte azt az asszony (4) vad karma, éhes foga,
Óh (5) ne keresd a szívem, az állatok megették.

Palota volt a szívem s a tömeg befertőzte,
Most benne orgiáznak, gyilkolnak, civódnak ott ... (6)
... Meztelen (7) nyakad (8) körül parfüm szálldos felhő

Ilyen először is a megszólítás, az aposztrofáló felütés; továbbá a magázás és a tegezés távolító–közelítő váltakozása; s végül a megszólított személy állandó jelenlétének érzékelése és ennek többrendbeli funkciója. Ő a szemlélet tárgya, s egyben az önszemlélet viszonyítási pontja; a válaszadó, akinek reakciói, gesztusai jelzésszerűen beépülnek a versbe, meghatározva annak előrehaladását; ő a nő a maga testi miwoltában; s a Szépség, a pusztító ideál.

A kezdősor a *vous* és a *ciel*, a valódi és a fiktív szemlélet metaforikus egymásravetítésével, azonosításával az elsőre is átsugározatja az utóbbit minősítő, értékhordozó jelzőket (*Beau, clair, rose*). Ezek az explicit metafora mindkét pólusára vonatkoznak, de úgy, hogy elsődleges kapcsolódásuk mondattanilag és jelentésük szerint is a *ciel*-hez, tehát a külvilághoz köti őket; s ez az egynemű kép lép aztán – egységében és részleteiben is – metaforikus kapcsolatba a voltaképpeni szemlélet tárgyával.

E metaforikus átértelmezés nemcsak szó szerinti, hanem átvitt értelemben – nemcsak a látvány, hanem az abból következő jelképiség szintjén – is végbemegy: az ég egyúttal a baudelaire-i *gouffre* ellenpontja, a magasság, a végtelenség, az elérhetetlenség asszociációja lesz. A felütés tehát valódi és fiktív szemlélet, látvány-elemek és jelképiség egyensúlyát: a romantika utáni költészet jellegzetes összetettségét teremti meg.

„Adynál nincs külvilág. A figyelem nem keresi, az ábrázolás nem alkalmazkodik hozzá.”²⁷ Fordításának már első szavában fokoz (*Bűvös*); az értékelő-minősítő jelzőhalmazt folytatja tovább, s megbontja a kezdősor egyensúlyát. Az a kettős szemlélet, mely Baudelaire-nél egyetlen állítás, egyetlen metafora két pólusát tömörítette egységbe, itt a fiktív szemléleti elemeknek nem egymásból, hanem egyre inkább a valódi szemlélet tárgyából következő sorozatát hozza létre: a jelzőhalmaz mellett metaforahalmazt. E metaforák közül már csak az első kötődik a külvilág benyomásaihoz (*Bűvös, szép ōsi ég vagy*), s az is fölfokozza az atomoszféra telítettségét; a *tündöklés* már az anyagtalan elvontság, a *rózsaszírom* pedig az *ég* szemlélet-fikciójától és jelképiségétől végképp független, új elem fokozatával szakad el az előzőktől.

Kül- és belvilág, fiktív szemlélet és azt hasonlaltal asszociáló önszemlélet egyensúlyát bontja meg a fordítás következő sora. Ady metaforája (*a szomorúság tengere*) itt az önszemléletbe olvasztja bele a tenger képét, mely Baudelaire versében a külvilág újabb, egyszerre konkrét és jelképes eleme, egyben pedig az égnél látvány és jelentés tekintetében egyaránt megteremtett ellenpontja, tükörképe volt.

A betoldott határozó (*strva*), az ígésítés (*visszafut*), a jelzőhalmaz (*fanyar, bús*), tehát az erőteljesebb mozgásképzetek, intenzívebb képek és explicit kommentárok ugyanebbe az irányba mutatnak, s végsősoron a *lírai személyesség* mindent magába olvasztó túlsúlyával foglalják le és integrálják a külvilág elemeit.

Másfajta szintézisteremtés tehát ez, mint az eredeti versé. A kezdőstrófa második felében ott is létrejön a hasonlat két pólusának egymásbaolvadása a két kép egymást átható allegorikus kifejtésében, de mindvégig megmarad az arány szemlélet és önszemlélet, kép és önarckép között, s nem uralkodik el ilyen mértékben a személyesség. Emellett pedig – míg a versszak a *ciel* (*ég*) kezdőképétől a *mer* (*tenger*) ellenpontján át a *limon* (*iszap*) végpontjáiig halad – következetesen fenntartja a litterális szint és a jelképiség kettőségét is.

Szünetjel értékű, a folytonosságot megtörő gondolatjel vezeti be a második strófát, mely ezúttal az emberi mozdulat válasz-reakciójának konkrétságából bontja ki a következő képet. Tegezésre váltó szinekdochikus (*ta main*) és explicit megszólítás (*amie*), majd távolító magázásba fordulás (*ne cherchez*

O Beauté, dur fléau des âmes, tu le veux!

Avec tes yeux de feu, brillants comme des fêtes,

Calcine ces lambeaux qu'ont épargnés les bêtes!

Lelkek kemény korbácsa, óh Szépség! (9) Te akarod! (10)

Lobbantsd fel ünneppiros lángjával tűzszemednek

A rongyokat, amiket a rablók ittfeledtek ... (11)

Módosítások a későbbi változatban (Új versek): (1) – (2) *rózsaszírom*. (3) *Bennem* (4) *Asszony* (5) *Óh*, (6) *ott*. (7) *Meztelen* (8) *kebled* (9) *Szépség*. (10) *akarod*. (11) *itt feledtek*.

²⁷ NÉMETH László: Ady összes versei. Napk 1930. XV. köt. 463.

plus) jelzi a versszak jelenetező kereteit. E keretek között pedig a konkrét helyzet ismét az önszemlélet számára jelent kiindulást, mely a gesztustól az állapotrajzig (a *sein*-től a *coeur*-ig) jut el; látomássá fokozza a szemléletet (a *bêtes* így a *femme* megfelelője lesz); s a jelenbeli önarcképet – pszichoportrét²⁸ – a látomás múltba vetítésével határozza meg.

A megszólítás tegez–magázó váltakozása – s vele annak szerkezeti és jelentést módosító funkciója – szükségszerűen vész el a fordításban: itt már nem a fordító értelmezése, hanem a nyelvi és irodalmi hagyományok eltérő volta áll a változás háttérében. (Elég ezzel kapcsolatban a századvégi magyar költészet – vagy akár a korai Ady – magázódó szerelmes verseire, s azok keresett modorosságára utalnunk; magázást a magyar szerelmi líra csak a Heltai-féle könnyed, sanzonszerű műfajokban ismer.)

Ady betoldásai (*üres rég, széttépte, éhes, óh*) az időszembesítést és annak lélektani következményeit fokozzák, az egész versszakra kiterjesztve a Baudelaire-nél csak a strófa végén megjelenő idősváltást, mely ott a múltnak csak a jelenre vonatkozó konklúzióját összegezte. A fordítás így az állapotrajz helyett a *történést* állítja előtérbe, ennek intenzitását pedig az ige- és jelzőhalmozás által növeli.

Az eredeti vers az önszemlélet, a jelenbeli állapotrajz metaforikus képét fokozza látomássá a harmadik versszakban. Ebből vált vissza a strófa utolsó sora a szemlélet újbóli konkrét érzékeléséhez, mely illat és látvány együttes benyomásaival – s egyben a látomás mozgalmasságával ellentétes, álomszerű lebegésével – idézi föl ismét az alaphelyzetet. Ezt pedig már nem a kezdősor áhítatos nosztalgiaja jellemzi, hanem mindaz, amit azóta az önszemlélet feltárt; a jelent immár a múlt határozza meg: az a kettősség, melyet a költeményt tartalmazó ciklus *Spleen et Idéal* címe is megjelölt. Az ideál elérhetetlenül messze kerül, s e távolodást jelzi ismét a *vous* magázásba fordulása is.

A fordítás a történés időszembesítő ellentézetését folytatja (*volt, befertőzte – Most*), mégpedig a versnek abban a szerkezeti pontjában, ahol Baudelaire már időtlen állandóságba emelte az állapotrajzot. Ady ezzel szemben az idő- és térdimenzió hangsúlyozásával keretezi („*Most benne orgiáznak, gyilkolnak, civódnak ott*”), s ezáltal a jelen konkrétságához közelíti a látomást. Árnyalatnyi különbségnek látszik, de a perspektíva szempontjából nem közömbös az sem, hogy az eredetiben az *illat* vezet vissza a látványhoz, a fordításban pedig a szemlélet válik elsődlegessé, s az első variánsban (*Meztelen nyakad*) meg is változik.

A verszárásban Baudelaire a szemlélet és az önszemlélet egész addigi kejtősségét szintetizálja. A megszólítás (*O Beauté*) itt egyszerre kapcsolódik a kezdősorhoz (*beau ciel*) és az előző látványhoz (*votre gorge nue*), s készíti elő egyúttal mind a következő metaforát (*dur fleau des âmes*), mind pedig a vers zárószavát (*bêtes*), mely egyben a második versszak végére is visszautal. Ezáltal a valódi és a fiktív szemlélet, a látvány és a látomás minden attribútuma együttesen – a költemény valamennyi strófájára visszahatva – van jelen e megszólításban.²⁹ A véglegessé váló tegez–magázó hangnem a verszáró *felszólítást* készíti elő, mely az önszemlélet végpontját, a látomás kitelejesedését hozza magával: a másik akaratának való alávetettséget s az Én megsemmisülését. E felszólítás pedig a vers zárósorában hangzik el, miután – az állítmány késleltetésével – még egyszer, egy utolsó hasonlattal (*Avec tes yeux de feu, brillants comme des fêtes*) föl villan a látomás küszöbén is a külvilág fiktív szemlélete, melyet a valódi látvány konkrétuma, a nő tekintet asszociál.

²⁸ VAJDA András terminusa Látomásteremtés – jelképátformálás c. tanulmányában. In: Az el nem ért bizonyosság. Elemzések Arany lírájának első szakaszából. Szerk. NÉMETH G. Béla. Bp. 1972. 171.

²⁹ Vö. *Hymne à la beauté*:

Viens-tu du ciel profond ou sors-tu de l'abîme,
O Beauté! (...)
L'éphémère ébloui vole vers toi, chandelle,
Crépète, flambe et dit: Bénissons ce flambeau!

Antoine ADAM is szoros kapcsolatot lát a két vers között: l. i. m. 346.

Hogyan teremti meg Ady a verszárás szintézisét? Nála a metafora (*Lelkek kemény korbácsa*) nem átértelmezi, hanem – előrevetve – eleve meghatározza a *Szépség* jelentését, mely így kevésbé kötődik a közvetlen előzményekhez, s melynek kapcsolata – a *bétes rablók*-ként való fordítása által – megszűnik a végponttal is. A *rablók* szó emellett nem a második, hanem a harmadik versszakra utal vissza. Más lesz tehát a szerkezeti kapcsolatrendszer a verszárás és az előzmények között, s más az egész utolsó strófa fölépítése is. E változás pedig a dikció módosulását is jelenti: ezt jelzi a zárómondat egyenes szörendje és ebből következő eső hanglejtése, az eredeti vers késleltetett felszólításából származó emelkedő ívvel szemben.

A szerkezet és a dikció e lényegi változásai szemlélet és önszemlélet, látvány és látomás szintézisének átalakulásával járnak. Adynál metafora (*ünneppiros*) áll Baudelaire hasonlata helyén, s ezáltal a külvilág utolsó fiktív eleme is közvetlenül a látomásba olvad bele. Az eredeti vers még a verszárásban is végigjárta egyszer a külvilágot asszociáló, majd látomásba emelkedő szemlélet fokozatait; a fordításban valamennyit integrálja a látomás.

Mind e változások hátterét abban a fordítói diszpozícióban kell látnunk, amely kezdettől fogva jellemezte Ady átértelmezését. A vers eiején az önszemlélet a szemléletet, végén a látomás a látványt olvasztja magába: a fordítás egészében eluralkodik a fölfokozott személyesség.

Az Én és a külvilág közötti viszony e megváltozásával függ össze a fordításban Baudelaire kompozíciójának fellazulása, mely – mint láttuk – mindenekelőtt a vers belső kapcsolatrendszerének átalakulását jelenti. De jelenti egyúttal a szöveg tagolásának a műalkotás egészét szervező módosulásait is, ezt pedig a *versmondatok* ritmusának változása jelzi.

Baudelaire-nél a mondat, a sor és a strófa egységei oly módon függenek össze, hogy e többféle tagolás együttese szabályos rendszert alkot. Valamennyi versszak két mondatból áll, melyek közül az egyik mindig egysoros, a másik pedig kitölti a strófa nagyobbik felét. A ritmust e rövidebb sorok helyzetének változásai teremtik meg a szonett négy- és háromsoros versszakaiiban: két rövid mondat két hosszabbat keretez a vers első felében, s megfordítva: két hosszabb két rövidebbet fog közre a másodikban. Az így létrejött ritmus teljesen szabályos, a tagolás tökéletesen szimmetrikus.

Adynál eltűnik ez a rendszer; fordításában a mondatok hosszúsága jóval nagyobb változatosságot mutat: hol egész versszaknyira nyúlik meg, hol pedig – mint a záróstrófában – kétszavasra csökken. Szabályosság helyett fokozottabb kilengések és aszimmetrikus arányok jellemzik mondatritmusát.

Jelentős a különbség a kétféle központosítás között is. Az eredeti vers nyolc mondatából öt (az első, valamint az utolsó négy) végződik felkiáltójellel, ezzel is tükrözve a szerkezetben végbemenő fokozást és a dikció emelkedését. A fordítás első változatában csak a két legrövidebb mondat kap ilyen nyomatékot, viszont több sor (így az első és az utolsó) is három ponttal zárul, s nem egy azzal is kezdődik. Ady tehát egyrészt az írásjelekkel is erősebben – nagyobb szüneteket sejtetve – tagolja szövegét, másrészt pedig – különösen a verszárásban – ezáltal is a dikció eső jellegét érzékelteti. (Baudelaire csak egyszer él a három ponttal, a 11. sor végén; ott, ahol *ebegésről* van szó: *Un parfum nage autour de votre gorge nue!* . . .) A második, végleges variánsban már minden mondat végére pont kerül, s ezáltal egységesebb lesz a hangnem, folyamatosabb a dikció; a mondatlejtés viszont ereszkedő marad.

A verselés szempontjából a fordítás eltér az előzményektől: ott 11, itt 14 szótagos sor lép az alexandrinus helyére, melynek kötöttségeit Ady kétféleképpen is oldja. Egyrészt – a sorközépi „césure féminine” által – „szabadon kering a nibelungizált . . . alexandrinus körül”,³⁰ másrészt – mint Sík Sándor megállapította – anapestusokat vegyít a jambusok közé, s „hogy ez nem egyszerűen verselési hanyagság, mutatja, hogy következetesen végigviszi mind a négy strófán.”³¹ Ezzel pedig összefügg a hím- és nőrímelek felcserélése is.³²

³⁰ GÁLDI László: i. h. 358.

³¹ SÍK Sándor: Gárdonyi, Ady, Prohászka. Bp. é. n. (1929). 271.

³² Vö. SZABÓ Ede: A műfordítás. Bp. 1968. 57.

A szabadabb metrum ezúttal is kapcsolatban áll a kompozíció föllazításával, s végeredményben Ady fordítói diszpozíciójával, mely a rendszer kiegyensúlyozott szabályosságát megszüntetve egyúttal a szerkezet és a jelentés, a megformáltság és az élmény közötti feszültséget is fokozottan és minden szinten oldja.³³

A *Három Baudelaire-szonett* motívumanyaga és kifejezései – más Baudelaire-reminiscenciákkal együtt, melyekre ezúttal nem térünk ki – tartós és folytonos élményre valló arányokban élnek tovább Ady prózájában és lírai életművében.

A *Destruction*-t idézi az 1905. decemberében Lédához írt levél: „Hogy keressek magamnak »képzelt okot és száz hazug mentséget«, mint Baudelaire írja?”³⁴ majd nem sokkal később A *république blanche* című cikk: „Charles Baudelaire szonettje jut az eszünkbe, ha Zichy hatalmas képére A Pusztulás géniusának diadalára gondolunk.”

... A Démon .....

Szemembe kap s előttem vágat,
Piszkos rongyok és nyitott sebek árnya
S egész rémes tára a Pusztulásnak.

Valóban a Pusztítás s a Pusztulás az úr mindenütt. Ki érezhetné ezt jobban, mint aki a Duna és a Tisza tájáról szakadt.”³⁵ S Ady A *magyar Pimodan*-ban is visszatér e versre, Baudelaire Démonát jellemezve:

³³ Elemzésünk tanulságai szerint a *Három Baudelaire-szonett* átértelmezése nem tekinthető egyértelműen átdolgozásnak, mint azt NAGY Sándor Ady fordításairól összefoglalólag kijelenti (Ady Endre költészete. Bp. 1927. 29.), mivel Ady itt jóval közelebb marad az eredetihez, mint Rictus vagy Verjaine tolmácsolásakor. Éppígy korrekcióra szorul viszont SZABÓ Ede véleménye, mely szerint a *Causerie* első versszaka „csak attól válik »adyssá«, hogy a hasonlatot metaforára váltja (...) s betold két jelzőt” (i. m. 57.); André KARÁTONÉ, aki úgy látja, hogy e vers fordításának megoldásai „laissent à l'ensemble son identité baudelairienne” (i. m. 94.); s VEZÉR Erzsébeté, aki mindhárom szonettet jellemzi így: „Ha a fordítás nem is hibátlan, szellemében és stílusában hitelesen Baudelaire” (Ady és Franciaország. In: Eszmei és irodalmi találkozások. Szerk. KÖPECZI Béla és SÖTÉR István. Bp. 1970. 296.). József ARKY is ezt a meggyőződést teszi magáévá (i. m. 61.), s egyúttal – indokolatlan túlzással – a magyar műfordítás legsikerültebb darabjainak tekinti Ady Baudelaire-fordításait: „Les versions adyennes des trois sonnets de Baudelaire (...) sont les plus réussies dans toute l'histoire de la traduction hongroise” (uo. 55.). Dolgozatunk másrészt – olykor kiegészítésekkel – számos eddigi megállapítást igazol. Így Babits 1906. febr. 21-én Kosztolányihoz írt levelének indulatos kritikáját, illetőleg annak gondolati magvát: „ez a »schlafrockos« alak hálósapkában (...) betör a Baudelaire oszlopos arányos márványszentélyébe és cédán széttöri e könnyelvű költő szigorú formáit” (Babits–Juhász–Kosztolányi levelezése. Sajtó alá rendezte BELIA György. Bp. 1959. 112. Idézi KIRÁLY István: Ady Endre I. Bp. 1970. 328.). Megerősíti ZOLNAI Béla észrevételét: Ady a lefordított versekben „témát keresett (...) és önmagát fejezte ki általuk” (Ady és Paul Verlaine álma. In: Nyelv és stílus. Bp. 1957. 313.). Alátámasztja KISS Sándor konklúzióit, melyek szerint – egyebek között – „felfokozott dinamizmus”, s annak stílusbeli kifejezése, a halmozások jellemzik Ady fordításait (i. h. 65. 68.). Mindhárom versre kiterjeszti GÁLDI Lászlónak a *Causerie*-ről tett megjegyzését: Ady „páratlanul gazdag, hangulatteremtő fantáziája (...) a művészi konvergencia törvényei szerint egyszerre minden nyelvi síkon megnyilatkozik” (i. m. 358–359.). Végül pedig indokoltnak mutatja KIRÁLY István összefoglaló terminusát, mely a „deklasszicizálódásban” jelöli meg az átértelmezés tendenciáját (i. m. 328.), és RÓNAY György összenyomását is: „a három Baudelaire-szonett (...) vajmi kevéssé baudelaire-i. Elég hozzá néhány rekedtebb hang, archaikusabb és ugyanakkor nosztalgikusabb lejtés, valami lomhább ritmus, néhány jelzőhalmozás, és a vers egész tónusa megváltozik; egészen más lesz a hangszerelés, eltűnik Baudelaire klasszikus világossága, vonalainak tisztasága, s a költeményt kódös, alkonyati atmoszféra árasztja el: más lesz a világa, bármilyen hű is értelmileg a tolmácsolás” (Ady Endre. In: A nagy nemzedék. Bp. 1971. 71.).

³⁴ RÉVÉSZ Béla: Ady Endre összes levelei Lédához és a nagy regény teljes története. Bp. 1942. 423.

³⁵ BN 1906. márc. 2. In: ÖPM VII. Bp. 1968. 151.

„Baudelaire, akinek élete hidegebb és természetesen még elegánsabb a hírénel, a Démonról dalol okosat. Ez a Démon nincs is, mink magunk vagyunk, de mégis van, s ez a Démon »képzelt okot ad száz hazug mentséget s kapatja ajkunk gonosz italokra.«”³⁶ – Idézeteink jellemzően világítják meg mind az élmény aktualitását, mind pedig a címválasztás tudatosságát.

Fordításaira önérzetesen hivatkozik a *Mercure de France*-nak írt levelében: „pour ainsi dire j'ai publié en Hongrie les premières traductions de Baudelaire, Verlaine, etc.”³⁷ 1917-ben pedig, Baudelaire halálának ötvenedik évfordulójára írt nevezetes cikkében³⁸ a fordítás élményére emlékezik vissza: „Írnom illik és kell a nevezetes, jubiláns, halott élőről, a líra egyik legbúszkébb, bujkálóan is legtisztább fejedelméről, mert neki köszönhetem életemnek talán legemlékeztetőbb, legfájdalmasabb és leggyönyörűbb szenzációját.” E szenzáció, a „nagyszerű, sőt tragikus izgalom” Baudelaire „főlélegesen merész” képének magyarra fordítása volt: „gyötrően nehéz, sőt majdnem lehetetlen” vállalkozás. Ez magyarázza a folytatás elmaradását is, „pedig Baudelaire-t fordítani, jól fordítani, azután meghalni, pompás program, de nekem nem volt ehez akkor elég kedvem, s ma sincs. És ma se lehetne, mert Baudelaire igazán és nagyon francia, előkelő burzsoa, aki persze művész-arisztokratává verte föl magát s mindamellett a formáknak (a formáknak is) hódoló művésze. (...) Engem bátorított, mint én is cselekedtem másokkal, de a gall forma-nyűge miatt imádvá is leráztam őt hamar.” – A „szenvető, gyászos ő” e magasztalása Ady élményének félreérthetetlen megnyilatkozásaként tanúsítja, hogy Baudelaire nemcsak kezdetben, hanem mindvégig „eleven valóság” volt számára.

S ezt tanúsítja költészete is. A *Destruction* fordításával hozhatók összefüggésbe a következő versrészletek: *Mikor Margita visszajött*: „Vagy nem tudom mért, hozzávitt a Démon”; *Mégsem, mégsem, mégsem*: „Százszor próbáltam elűzni sejtésem S megharagvásom sötét démonait”; a *nagy Untságot* idézi föl *Az áldott csömör*: „Csak egyszer, csak egyszer Csapna a szívemre szent, lanyha csömör, Az az áldott, az a híres, az a nagy”.

A *Cloche félé* kezdőstrófájához kapcsolódik az *Elűzött a földem*: „Elhalt a ködharangok hangja”; s egész versben bontja ki az apokaliptikussá fokozott látomás vészharangjának metaforáját a *Rázd meg szívedet*:

Sötéten szállongsz, vészharangod alszik
S önmagadnak vagy bús döbbenete.

Kongass elébe, vállald már a sorsod,
Rázd meg a szíved, te: fájdalmas Én.

Ha most húznád meg harangját szívednek,
Halál-angyalok szárnya búgna kórust

Gubbadt szíveddel, e véres haranggal
(...) Özönt késleltetsz, vén harangozó.

Bús a harangod: Istennek harangja

Sikoltson végsőt a bomlott harang.

E motívum tér vissza a *Ki látott engem?* kötet bevezető versében is: „Szívem vajjon nem szent harang verője?”

A *Causerie*-t idézi *A könnyek asszonya*: „Rózsás, remegő ujjai Most a szívembe vájnak”; „Az egész asszony itt pusztít, Itt, itt: az én szívemben”,³⁹ az *Örök harc és nász*: „Örök lesz a mi nagy

³⁶ Nyug 1908. I. 92. In: ÖPM IX. Bp. 1973. 161.

³⁷ ÖPM X. Bp. 1973. 26.

³⁸ Charles Baudelaire é. Nyug 1917. II. 742.

³⁹ Vö. KIRÁLY István: i. m. 440.

csatázásunk”,⁴⁰ *A szív komédiája*: „Reng a szívem: asszonycsapatok Csatáznak dúlva benne”; az *Ujjak a Szajnában*: „Benyúlnak a lelkünk mélyébe Titkos, nagy ujjak, karmolók”; a *Nő-kergető fényes hazugság*: „Úgy szeretlek és úgy akarlak, Mint túlzottan kinőtt, nagy karmak Kívánják tépni a zsákmányt”; a *Keserű imádságok Mylittához*: „De az enyém a kínok adománya S a kínzatások kincse is az enyém”; a *Talán Hellász küldött*: „Asszony, szépséges és rontó”; az *Egyedül a tengerrel*: „Parfümjé szálldos csókosan körül”; a *Duruzslás a jégveremből*: „Ízek kallultak, parfüm elszállt”; Az *Idők kedveltjei*: „A Halál szent parfüme terjeng Forró, zaklatott ölünk körül”,⁴¹ s a *Vén faun üzenete*: „A lelkem még ronggyá-szedettebb”.⁴²

Adynak szinte valamennyi kötetéből idéztünk, s úgy látszik, az *Új versektől A halottak élenig*, tehát gyakorlatilag a teljes életműben számolnunk kell a Baudelaire-élmény jelenlétével. De egyúttal a korábbi költeményeket is meg kell vizsgálnunk ahhoz, hogy eldönthessük: köztük és a fordítások között található-e valamilyen kapcsolat, mely szerves folytonosságot teremt az előzményekhez képest. S e szempontból a *Még egyszer* c. kötet két verse hívja föl magára a figyelmet: az *Áldomás* és a *Lótusz*.⁴³ Az első a „gyilkoló szesz”, a „gyilkos, butító lé”, az „öntudatrabló”, alkohol, a „romboló isten”, a „megváltó mámor” leírásával sok tekintetben előlegezi a *Destruction* fordításának második változatát, a *gonosz italokra* visszajavított *gyilkos italokat*. A másik pedig – „Aztán felhőzni kezd a lelkem” sorával – a *Causerie* harmadik versszakához kapcsolódik: „Meztelen kebled körül parfüm szálldos felhőzve”. A fordítás mindkét esetben korábbi vers szóhasználatával is él, ez pedig azt mutatja, hogy nemcsak a tárgy, hanem a kifejezés szempontjából is, s nemcsak a három szonett és a későbbi Ady-versek, hanem az előzmények és a fordítások között is bizonyos folytonosság állapítható meg.

Amikor tehát Ady átértelmezi Baudelaire-t, úgy formálja át az eredeti verseket a maga hasonlóságára, hogy saját hangját is hallatja általuk; a szerkezet és a jelentés lényegi módosításával, s egyúttal élményének aktuális beleérzésével önmaga kifejezését teremti meg velük. Fordítói diszpozíciójának rendező elve, mely egyrészt a deklasszicizáló szabálytöréseket, a fellazított arányokat, másrészt a modalitás és a dikció átváltozásait lélektani hitelességgel indokolja: az a felfokozott lírai személyesség, mely a szekunder ihleteket is integrálni képes, s amely egyben összefoglalóan jellemzi és meghatározza mind fordításait, mind pedig egész költészetét.

⁴⁰ Vö. André KARÁTSZON: i. m. 113.

⁴¹ Vö. TÓTH Árpád: Ady költészetének viszonya elődeihez és a francia modernekhez. Nyug 1919. I. 357.

⁴² BÓKA László *A vár fehér asszonyával* hozza összefüggésbe a *Causerie*-t: „Ady azt írja: »A lelkem ódon, babonás vár«, nyilván nem függetlenül attól a Baudelaire-verstől, melyet ő maga így fordított: »Palota volt a szívem«”. Ady szimbolizmusa. Itk 1954. 139.

⁴³ Az utóbbival kapcsolatban l. BÓKA László: i. m. 130.

ADY CSOKONAI-ÉLMÉNYÉRŐL

„Az istenek a hasonlót mindig a hasonlóhoz vezetik” – emlékeztet Erasmus Homéroszra a Csokonai által is fordított *Encomium moriae* lapjain. Ám valamely vonzalomban a hasonlóság mellett legalább olyan döntők lehetnek a különbségek is: egy nagy szerelemben nem csupán önmagunkat – a megtalált „rokonlelket” bálványozzuk, hanem a magunk hiányait, hiányaink betöltőjét is: amint Ady Csokonai-élménye is példázza.

Mielőtt azonban erre térnénk, már előjáróban jegyezzük meg, hogy Vitéz Mihály ébresztőjének meghatározó nagy irodalmi élménye (amelyről legtöbbet mindmáig tőle magától tudunk), több, mint egy író személyes vonzalma valamely nagy elődjéhez, szellemi rokonához: Csokonai század eleji fölfedezésével s a *Nyugat* lírájába kapcsolásával Ady élménye objektív tartalmat kapott, irodalomtörténetivé nőtt. Elég, ha itt mindjárt utalunk arra, hogy legátfogóbb s legművészebb Csokonai-versét, a *Nyugat* 1911-i vígszínházi matinéjára írt *Vitéz Mihály ébresztését* nyomon követte mindjárt 1913-ban Tóth Árpád *Invocatio*-ja, egy sajnálatosan elmaradt lírai Csokonai-regény előhangja s Móricznak ugyancsak 1913-ban elkezdett töredékes Csokonai-dramája, hogy csak a legjelentősebb kezdeményeket említsük.¹

„Irodalmi élmény-t említettünk előbb, bár az „irodalmi” jelző kevés ide: igaz, hogy Ady nem titkolt nosztalgiával tekintett Csokonai stílárís, nyelvi vívmányaira, amikor azt írta, hogy nem egy versét szeretné ellopni a debreceni költőnek,² de ennek mélyén egy döntőbb vonzódás és nosztalgia rejlett: *alkati és társadalmi természetű, amely a közös poétasors – zsenisors – fölismerésében jelentkezett.* Hiszen a stílárís vonzódások, a filológiai egyezések mögött mindig pszichológiai vonzalmak és azonos-ságok rejlenek. Fölfedezett közös alkati vonásaikról, a kifinomult túlérzékenységről Ady már 1905-i

¹ Csokonai Adytól sugallt reneszánszát jelzik műveinek akkoriban megjelent új kiadásai is: a *Karnyóné* – Ady Vígszínházbeli nyitó versével – a *Nyugat* könyvtárban (15. sz.) 1911-ben, s még ugyanabban az évben a *Gerson*-nal együtt a *Modern Könyvtárban*. (26. sz.); 1920-ban a békéscsabai Tevan kiadó *A csók*-at és a *Lilla*-t adta közre, s 1921-ben a gyomai Kner-klasszikusok 4. köteteként jelent meg egy Csokonai-antológia. Nem utolsó sorban ide tartozik a *Nyugat* hatására kivirágzott Csokonai-dalirodalom is, amelynek sorába tartozik Kodály Zoltán 1916-i híres megzenésítése is (*A Fársáng búcsúzó szavai*). Nem alaptalanul írta Molnár Antal e megzenésítések kapcsán: „Mint ahogy Ady Endre az irodalomban, úgy dicsőíti meg Kodály Zoltán tette a zenében Csokonai költészetét.” (MOLNÁR Antal: Csokonai és a műdal. Debrecen 1929. 18–19.)

² „Ilyenkor [a hajnali mámor utáni alkony óráiban] teremő kedve van az embernek, s Csokonainak, Balassa után az első magyar poétának s okvetlenül legelső modern magyarnak és magyar intellektuálisnak, ilyenkor születhettek meg azok a versei (hét száz, nem is hét, szűk esztendőjében a magyar nyelvnek), melyeket az ember szeretne ma is ellopni” – írja nagy önfeltárási vallomásaiban, *A magyar Pimodán*-ban. (Ady Endre összes prózai művei IX, 162. A továbbiakban: ÖP.) S hogy itt elsősorban nyelvi vívmányokra gondol, kitetszik a következőkből, ahol ezt írja: „Csokonai, Csokonai egy-egy versében, babonásan megérezem azokat a szavakat, amelyek csak dőzsölés után pattanhattak ki egy lázas és meggyötört idegrendszer porölymunkájából.” (l. m. 159)

jubileumi emlékcikkében megírta: „Amit Taine valahogy, ha jól emlékszünk, az agyvelő sejtjeinek lázas fölpattanásairól mond, önála érezzük legjobban a magyar költők között.”³

A közösnek fölismeret költősortot azonban mégsem alkati, lélektani rokonságok motiválják első sorban, hanem társadalmiak. Ezt vették észre legtöbben, akik Ady meghatározó nagy élményéről írtak; ezért idézte Csokonai és Ady nagy fölfedezője, Földessy Gyula is a két költő rokonságáról írva *A magyar Pimodán* e sorait: „legrokonabbnak az összes volt és lehető magyar költők közül Csokonai Vitéz Mihályt érzem magamhoz... Mondom: Csokonai Vitéz Mihály unokájának érzem és tudom magam: veszettül európaiatlan magyarnak, aki kacagtató fanatizmussal és komolysággal él-hal Európáért.”^{3a} Ezért írhatják az élmény kommentátorai, hogy a hazai középkorosság elleni harcában Ady Tempefői reménytelen küzdelmét élte újjá a feudális elmaradottság, maradiság, műveletlenség ellen.⁴ Ő maga egyik legösszintébb vallomásaiban, a már idézett *A magyar Pimodán*-ban írt erről a legmegrázóbban: „Csokonainak nem volt kiadója, de azért mondjuk, hogy nem adott neki a kiadója két pengő forintot... A verseinket nem olvassák, nem látják, s ha látják, nem értik, s ha megértik, jaj nekünk, mert ekkor nem értették meg még csak igazán. Hallunk gyönyörű helyeiről a világnak, enyhítőkről, kibékítőkről, hajók indulnak Kairó, India s Japán felé, s mi a Péter-fiai vagy a Nagymester utcán cammogunk kötésig a sárban”⁵

A dolog társadalmi és egyéni összetevőjének eredője a „korán jöttek”, a „fajtájukból kinőtt” magyar lángelmék tragikus sorsközösségének fölfedezése. Ady ezért idézi a XX. és XXI. századra apelláló debreceni költőt: „Azt írtad volt, hogy írsz a XX-ik vagy XXI-ik század műveltjeinek, amikor a magyar vagy magyar lesz, vagy nem lesz semmi sem. Persze művelt európai magyart értettél.”⁶

A magyar zseni tragikus sorsát ismerte föl nagy elődjének rövid életútjában Ady,⁷ mikor Csokonai-emlékcikkét ezzel a hangütéssel kezdte: „Ma száz esztendeje halt meg Csokonai Vitéz Mihály, a magyar költők zsenik egyike legeredetibbe”, s ezzel zárta: „Álmodj, ha vannak ott lent álmok, nagyon szép álmokat s új századokat Csokonai Vitéz Mihály, ki száz évvel ezelőtt olyan fáradtan, szomorúan, magyar zsenihez illően roskadtál sírodba...”⁸

³ ÖP. VI, 170. *A magyar Pimodán*-ban is említi kettejük „nagyon finom ideg-szerkezeté”-nek közös tulajdonságait. (ÖP. IX, 162)

^{3a} FÖLDESSY Gyula: Csokonai nyelvének és stílusának hatása legnagyobb költőinkre. Nyr 1951. 253.

⁴ Például a Magyar Klasszikusokban a *Vitéz Mihály ébresztése* jegyzetében ezt olvassuk: „Ady e versből is kicsendülő Csokonai szimpátiája nem véletlen: tudatosan vallja költőelődjének. Sorsát, hányatottságát és célját, küzdelmét a feudalizmussal a magáéval rokonnak tudja.” (Ady Endre összes versei. II. Bp. 1962. 624–625. Sajtó alá rendezte: KOCZKÁS Sándor és KRAJKÓ András.) Valta-képpen a „sors-azonosság”-ra figyelt föl LACZKÓ András is *Ady és Csokonai* (Adalékok „Vitéz Mihály ébresztése”-hez) c. tanulmányában (ItK 1974. 467 kk.), amely lényegében Ady híres 1911-i Csokonai-versének elemzése, ha helyenként túl is tekint rajta.

⁵ ÖP. IX, 161. Vö. VEZÉR Erzsébet: Ady Endre. Élete és pályája. Bp. 1969. 225–226.

⁶ ÖP. VI, 170. (1905. máj. 21.) A kritikai kiadás (ÖP. VII, 377.) téved, mikor az *Ignotus könyve* c. Ady-írás „Írjak a jövő magyarjainak, mint Csokonai tette” sorát a költő *Dr. Földi sírhalma felett* c. versének utolsó strófájával (Lesz még az a kor, melybe felettem is / Egy hív magyarnak lantja zokogni fog. / S ezt mondja népünk: Óh, miért nem / Élték az emberi századunkban?!) magyarázza. Ady ott is erre a Csokonai-levele célzó, amelyet 1801-ben írt Márton Józsefhez: „nem fogja többé még csak munkámat is látni, ez az egy részről irigy, és szörzsalhasogató s a mellett korhel időszakasz! más részről a Helvetius baglyát realisáló, obscuránt és üldözni szerető világ. Ha írok is, aminthogy már én anélkül nem tarthatom fenn lételemet, írok a boldogabb maradéknak, írok a XX-dik vagy XXI-dik századnak, írok annak a kornak, amelyben a magyar vagy igazán magyar lesz, vagy igazán semmimem. — — —” (Csokonai Vitéz Mihály minden munkái. II. Bp. 1973. 868. A következőkben: MM.)

⁷ Az sem lehet egészen véletlen, hogy a *Zseni* szót — Ady egyik kulcsszavát — Csokonai írta le először nyelvünkben; I. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára III. kötetét. A szótár az 1795-re keltezett *Culturd*-ból adatolja („a magyarok közt is terem alkalmas *zseni*”); ez a színjáték ugyan 1799-ből való, de ez Csokonai elsőségét nem érinti a szó használatában. A *Lilla* előszavában is említi a nemzeti irodalomban kiemelkedő „tökéletes *zseni*”-t. (MM. II, 230.)

⁸ ÖP. VI, 296.

A párhuzamokat – a költői alkat és világkép rokon vonásait – még sorolhatnánk, megemlítve a korai halál gondolatát,⁹ az Európáért élő-haló s „veszettül európaiatlan magyar”-ság érzése mellett az „ős Napkelet” közös álmát (ami nemcsak a magyar líra keleti gyökereit jelenti, hanem az európai – keresztény – civilizáció előtti ősbib, s amannál sokban magasabbrendűnek tartott „pogány” kultúrákat), a véres öldöklést elítélő egyetemes humanizmust, a szerelmi kultuszt – az erotikát – stb.; de ezekről már a versek közös élményanyaga kapcsán szólnunk.

A párhuzamok mellett azonban legalább olyan fontosak a különbségek.

Csokonai és Petőfi költészete között (aki különben éppúgy könyv nélkül tudta Csokonai sorait,¹⁰ mint Ady) világos és egyértelmű a stílári és genetikai összefüggés, s ha a nagyobb – kerek százéves – időbeli távolság természetesen sok áttételt iktat is az ilyen irodalmi-stílári kötődésekbe, a nyugatos Tóth Árpád és Csokonai érzéken gazdag és artisztikusan kimunkált költészete között sem nehéz fölismereni egy sajátos magyar irodalmi hagyomány továbbélését. Nehéz azonban elképzelni két tónusában, stílusában idegenebb költészetet, mint a Csokonai és az Ady. S mivel Ady vonzalmát nem lehet pusztán a korán jöttek közös magyar zsenisorsa alapján értelmezni (hiszen félreérthetetlenül megmondta, hogy Csokonai egész költői világlátását, nyelvi-stílári vívmányait csodálja), nem hagyhatjuk szó nélkül ezt a különbséget sem.

Ady düönizoszi – keserű, elkeseredett mámorból fakadó, balladás hangú – költészete a maga ellentétének érezhette Csokonai apollói ragyogású harmonikus líráját, komédiázásra hajlamos életkedvét. (Adynak nem volt humora, csak a szarkasztikus gúnyra volt hajlama.) Szerelmem, bor, mámor, halál – mindez ott rezgett Anakreon magyar tanítványának húrjain is – de szabadon minden tragikus felhangtól. Csokonai kezében is fölemelkedett a pohár, de azon – mint a török poéta serlegében – átszillogott a phoebusi ragyogású déli nap. Ady sötéten csillogó italába baljós éjféli csillagok néztek.¹¹

Az *Egy csúf rontás* költője nyilvánvalóan a maga hiányát is bálványozta Csokonaiában, aki meg tudta teremteni azt, amit ő a maga alapján pesszimistikus költészetében nem: a „vidám természetű poéta” derűjét, harmóniáját: nyelvben és stílusában is.

Ady vonzalma és nosztalgiaja annak a költőnek is szólhatott, aki a „lugubris tónusú” Debrecenben¹² – mely századokon át csak panaszos jeremiádokat, megtört szívű zsolnárokat s komor bibliai intelmeket és próféciákat hallott – meg tudta alkotni a maga derűsen kiegyensúlyozott: felvilágosult európai és sajátosan magyar költészetét.

Akadémikus kérdés lenne, hogy Ady aki hasonlóan apollóinak érezte a maga költői alaphangját, tudott volna-e valaha is ilyen derűs, harmonikus költészetet teremteni. Tény azonban, hogy mikor először szólal meg a maga hangján, az *Új versek*-ben (amely egy évvel a százados Csokonai-évforduló után jelent meg), már a kötet előhangjában az elátkozott, ércfal mögé zárt bibliai Góg és Magóg sorsát idézi, s az elátkozottság, elrendeltség érzése – amelyet népére is kiterjeszt – valamint a sorsüldözött és kiválasztott néppel való sorsvállalás profétikus tudata a hozzá társuló komor biblikus tónussal és balladás hanggal ettől fogva végig meghatározó vonása marad lírájának: szemben a maga vallotta-

⁹ „Csokonai első magyarunk volt, aki az egyén isteni felsőbbiségét magyarul érezte, s a többi elvégezte az az öröklés, amely fiatalon hajtotta őt föl a Halál felé.” (ÖP. IX. 164.)

¹⁰ Vö. It. 1913. 72.

¹¹ Az üvegnek gyönyörű napkeletéből

Mikor a bor tüzelő napja kiszállott;

Az ivónak szeme-száján ezer új róza virít ki

– mondja Csokonai „Egy török poéta után” készült kis remekében (MM. I, 980). Ady pedig ezt írja egy Csokonaira emlékező cikkében, 1915-ben: „Ma kedves, örökké legény és eleven Csokonaimmal próbáltam vigasztalódni, mert minden napra kell most találnom valamit. Legjobb volna persze (nem nem-élni, dehogya is) elfelejtkezni, elengedni a régi horizontokat s nem keresgélni az újakat. De hát én, én legalább ezt nem tudom. Ezért járok úgy, hogy vigasztalódni szándékolván, sötét szomorúságom kelyhének itala még jobban megsötétedik.” (*Igen tiszos Európa.*)

¹² A kifejezés különben R. Townson Debrecen is érintő angol útinaplójának francia változatából került Csokonai tollára.

sóvárogta apollói derűvel. Ahogy az sem lehet véletlen, hogy egy évvel az *Egy csúf frontás* negatív „ars poetica”-ja előtt már itt megjelenik *A Krisztusok mártírja* nagy önvalomása, amelyben a „Paraszt Apolló” (eredetileg ez volt a vers címe is¹³) alkalmasint már Csokonai-reminiscencia, ahogy e kötetben föltűnnek már Tempefői-Csokonai jellegzetes szellemi tájai is: *A magyar ugaron*, *A Tisza-parton* – s bennük a költő is: *A Hortobágy poétája*. S ideje, hogy most már mindezt az eszmei és stílári rokonságot a versek szövetén tapintsuk ki!

Varga József Ady Csokonai-élményét az 1905-i évfordulóval hozta összefüggésbe, persze nem formálisan, hanem Ady belső fejlődése felől közelítve hozzá: „Csokonai valósággal tüneményként robbant be a magyar lírába: egy százféle sebből vérző ország a XVIII. század végén egy Európával – a francia felvilágosodással – együtt lélegző zsenit adott. S Ady Csokonai-élménye épp ezért esett 1905-re, mert benne is akkorra érlelődött meg az európai magyarság, a magyar Európa eszménye.”¹⁴

Hogy azonban ez az élmény már korábbi lehetett, azt éppen Varga Józseftől tudjuk, aki idézi a költőnek Kóhalmi Béla kérdésére adott válaszát: „Most jut eszembe, hogy Csokonai Vitéz Mihályt majdnem legsűrűbben forgatom ma is könyveim közül, s ő is nagyon fiatal koromban mámorosított meg.”¹⁵

A „nagyon fiatal” koron talán még a zilahi diákevekre utal, ahol *Muzsáfy* álnéven írt az *Ifjúság* című diáklapba.¹⁶ s Beöthy tankönyvéből szerezhette első irodalmi élményeit.¹⁷ Véletlen-e vagy tanári figyelem a jeles diák irodalmi vonzalma iránt: a szóbeli érettségén magyarból Csokonai Vitéz Mihályt kapta tételül.¹⁸

Közelebbi kapcsolatba debreceni éveit alatt – 1896-ban, majd 1898–99-ben – kerülhetett a város nagy költő-születésével, már csak az 1890-ben megalakult Csokonai-kör révén is, amelyről kritikával, de esetenként elismerően írt.¹⁹ Hogy már az 1905-i évforduló előtt világosan látta Csokonai nagyságát, bizonyítják korábbi vallomásai. Már 1901-ben – nagyváradi újságíró korában – „A legértékesebb magyar versíró”-nak nevezte, utalva *A Hafiz sírhalma* című remekére.²⁰

¹³ L. Nagyváradai Napló. 1901. okt. 24.

¹⁴ Ady Endre az irodalomról Bp. 1961. 18. Vö. ÖP. VI, 170.

¹⁵ VARGA: i. m. 5–6.

¹⁶ Tempefői költőbarátjának *Muzsai* a neve Csokonainál.

¹⁷ Vö. VARGA: i. m. 7–8. Beöthy tankönyvében a következő Csokonai-szemelvények találhatók: a *Dorottya* Harmadik könyve (*Éjfélig*), *Az utolsó szerencsétlenség*, *A tihanyi ekhóhoz*, *A magánosság*hoz, *Dr. Földi sírhalma felett*, *Szegény Zsuzsi a táborozáskor*. L. BEÖTHY Zsolt: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. Bp., 1890. 360–368.

¹⁸ L. KOVALOVSKY Miklós: Emlékezések Ady Endréről. I. Bp. 1961, 523. Ennek a „nagy erejű indítás”-nak Laczkó talán a kelleténél nagyobb jelentőséget tulajdonít, bár maga is elismeri, hogy „a maturalás pillanatnyi impulzusa önmagában hiányos magyarázat arra, hogy Ady Csokonait különösen jól ismerte” (ItK 1974. 468.)

¹⁹ Debreczeni Reggeli Ujság. 1898. nov. 30., Debreczen. 1899. ápr. 29. L. ÖP. I, 51–52, 125. Az a megállapítása, amelyet Vezér Erzsébet is idéz, nem annyira a Csokonai-Körnek, mint inkább a századvégi Debrecen egész provinciális szellemi életének szól: „Megöl mindent Debreczenben az elzsidósítás. A Csokonai kultusz sem igazi. Csokonait, ezt a valamikori nagy lírikust Debreczenben ismerik csak s ott is félreismerik, hogy föltűjtsuk a régi kopott mondást. A csikóbőrös kulacs boríze tetszik a debrecenieknek, minthogy vendégeiknek is a Hortobágyot mutogatják vinkóval és birka-paprikással.” (VEZÉR Erzsébet: i. m. 30–31.)

²⁰ Az utalás a Jókai házasságával kapcsolatos cikkben jelent meg a Nagyváradai Naplóban. L. ÖP. II, 272. Különben legkorábban 1898. márc. 13-án említi Csokonait, mikor azt írja a *Szilágy*-ban, hogy hazautaztában a mezőtúri állomáson egy „népies irodalmi termékeket” árusító embertől megvette Csokonai jóslatainak füzetét. Ezeket a világvégéről, árvizekről, háborúkról való jóslatokat jól ismeri a Csokonai-irodalom (persze a költőnek semmi köze hozzájuk, s Ady is azt mondja, hogy „a koszorús költő akkor jóslhatta ezt [ti. a századfordulóra várt „világvége”-t], mikor „szívhatott borocskát s gondjai csúcsúltak”. ÖP. I, 17), s nem is említenénk itt, ha Ady később, 1915-ben, a világháború közepette írt – már idézett – cikkében, nem emlékezett volna vissza rá: „Szegény, nagy, gyermeki s néhai kultúr-magyar, kit népe fő-garabonciásként őriz s jóslat teremt vele mindenfelét. Szörnyűséget, világháborút sőt világvéget is, amit csak elfajzott nép-fantázia teremthet.” (I. h.)

S hogy mennyire benne élt Csokonai világában: még debreceni újságíró korában a szecesszióról szóló elmefuttatásában egyszer csak azt írja: „A secessiónak egyébiránt még Debrecenben kevés bevallott híve van. Pedig annak idején jó Csokonai Vitéz Mihály is secessionista volt! Debrecenben azonban azt tartják, hogy ami új, azt más próbálja ki. Ha beválik, mi is elfogadjuk. Ez a legokosabb conservativizmus!”²¹ S hogy a Csokonai „seccsió”-ján sem valami művészi szertelenséget értett, hanem új utak keresését – lényegében a lázadást a megszokott ellen –, az kitetszik a következőkből: „De nehogy azt higgye valaki, hogy én a divatos seccsió híve volnék. Nem, világért sem. Amint nem tetszik a Komjáthy seccsiója, éppen úgy nem tetszik a művészetbe vitt szertelenség sem.

Az én seccsióm a haladás harca – a vaskalap ellen . . .”²²

Az azonban kétségtelen, hogy az 1905-i Csokonai-centenárium Adyra is felvillanyozóan hatott; mint műveinek állandó forgatója, azt is fölrója, hogy „nem lehetett végre Csokonai műveiből egy teljes kiadást csinálni”.²³ Ekkori s későbbi vallomásszerű nyilatkozatainál is fontosabb azonban számunkra az, hogy ez az élmény Ady költészetébe, költői mitológiájába is fölszívódott. Akik eddig ezt a folyamatot vizsgálták²⁴, a szorosabb értelemben vett nyelvi-stiláris párhuzamokra figyeltek s kiemelték Ady két Csokonai-versét: az 1908-i *Csokonai Vitéz Mihály*-t²⁵ s az 1911-i *Vitéz Mihály ébresztését*.

Csokonai költészete azonban nem pusztán egyes szavaival, stiláris megoldásaival, képeivel szívódott föl Ady költészetébe,²⁶ hanem sokkal inkább egész költői világlátásával, gondolataival, ha tetszik: sorsával.

S ez a Csokonai-élmény latens módon ott van már az 1906-i „első igazi Ady-kötet”-ben, ahol Ady lírájának néhány alapélménye megfogalmazódott.

A *Hortobágy poétá-járól* – amely eredetileg 1905. okt. 1-én – tehát még a Csokonai-évforduló évében jelent meg a Budapesti Naplóban – az Ady-kommentárban azt olvassuk, hogy: „... Eszünkbe juttatja az *Arany* epikus kényelmességű *Falu bolondját* is. Az Ady verse azonban – lírai vers s önmagára szabott”²⁷ A vers azonban csak félig önportré: saját vonásait Ady a nagy debreceni előd arcképére másolja. Erre utal az 1905-i keletkezési éven s a helyszínen – a Hortobágyon – kívül sok részletmozzanat is: a nagy szemek (*Eröss Gábor által készített* egyetlen hiteles arcképén is megkapnak tőle nyílt hatalmas szemek, amelyek – bár a kortársak szerint sötétkékek²⁸ voltak – Ady nagy szemait idézik), a *méla* jelző, Tempefői epithetonja, s talán még az *alkonyar* is konkrét utalás Csokonainak *Az Estre* c. remekére vagy *A bagoly és a kócsag* „Csendes nyári estvé”-jének mesteri leírására. A „Gondolt halátra, borra, nőre” valóságos leltára Csokonai lírai témáinak; a *Vitéz Mihály*

²¹ Debreczen 1899. ápr. 29. L. ÖP. 125.

²² Uo. NB. Nem Komjáthy Jenő költőről, hanem Komjáthy János debreceni színigazgatóról van szó.

²³ Magyar Közélet 1905. május 14. L. ÖP. VI, 156.

²⁴ Bár voltaképpen csak Földessy Gyuláról szólhatunk, aki idézett 1951-i Magyar Nyelvőrbeli cikkében s az *Ady minden titkai* verskommentárjaiban foglalkozott a kérdéssel.

²⁵ E verséről írja Zalabai Zsigmond: „A magyar Ugarról a »párizsi Bakonyba« menekülő Ady – az alábbi fohászt adva Csokonai szájába – a »lapályos Dácia térmezejéről« elszakadni akaró költőt és álmodót vette benne észre:

Add, óh Uram, ki vagy, vagy nem vagy
Rossz hátam alá a karod,
Úgy emelj el innen magadhoz,
Ne lásanak a magyarok.”

(ZALABAI Zsigmond: A jövőendő költészete. – Weöres Sándor és Csokonai lírájának párhuzamairól. – A vers túloldalán [Tanulmányok]. Bratislava. 1974. 68.

²⁶ Azzal is, mint látni fogjuk, hiszen maga figyelmeztetett a debreceni költő nyelvészeti jegyzeteire (L. ÖP. X, 101), s valóban merített is *A Tavasz* „szükséges jegyzéseit”-ből.

²⁷ L. FÖLDESSY Gyula: *Ady minden titkai*.² Bp. 1949. 30. (A továbbiakban: *MindTitk.*)

²⁸ L. Csokonai emlékek. Bp. 1960. 402. Király István is sejtí és sejteti már, hogy Csokonai is ott keresendő a vers háttérében. L. KIRÁLY István: *Ady Endre*. Bp. 1972. I. 220., II. 130.

ébredésében így tér majd vissza: „Kinek bú, bor, nő, gond dúsan adatott...” Az utolsó versszak pedig arra a minden-mindegy bölcsességre utalhat, amelyről később *A magyar Pimodán*-ban is megemlékezett: „Elkészt, elkészítették, tehát nem lehetett belőle disznótorok, csupán disznótorok hivatott költője. Ő már Voltaire-t fordítja, a szegény, s mivel nem harcias lélek, csinál ő is egy minden-mindegy filozófiát. Ha fölemelik az Olümposzra, az is jó, ha beletapossák a sárba, az se rossz.”²⁹ S ha az utolsó strófa beletörődő egykedvűségének ellentmondani látszik is a Remény poétájának örök bizakodása (különben a címbeli régies *poéta* szó is Csokonaira emlékeztet), jussanak eszünkbe a *Búcsú a magyar művésztől* zárószorai:

Minden írásomat, melyek megmaradtak
S szűk erszényem miatt közfényt nem láthattak,
Maecenasokra is eddig nem akadtak,
A kik talán nálunk mind sírba rakattak,

Bízom az érdemes késő maradékra,
Melly több szívességgel néz a jó szándékra,
Vagy pedig nem hajtván semmi tartalékra,
Pipára raggatom és vajas fazékre.³⁰

Az sem lehet véletlen, hogy *A Hortobágy poétája* c. vers *A magyar Ugaron* ciklus nyitó verse, azé a ciklusé, amelyben a *Korán jöttem ide*, *A Krisztusok mártírja* s az őskereső Vajda János-vers, a *Találkozás Gina költőjével* található. S ebben van *A Tisza-parton* is, amely Csokonai nélkül szintén nem érthető meg.

A Csokonai-tragédiát – Ady-tragédiát fölpanaszoló híres versnek itt csak első strófájára emlékeztetünk:

Jöttem a Gangesz partjairól,
Hol álmodoztam déli verőn,
A szívem egy nagy harangvirág
S finom remegések: az erőm.

A második versszakról az Ady-filológia azt tartja, hogy alkalmasint a nagy előd: Vajda János egyik prózai írása inspirálta.³¹ Az elsőt viszont bizonyára a másik nagy előd: Csokonai.

A verssel – két évvel megjelenése után – Rákosi Jenő foglalkozott a Budapesti Hírlapban, szemére lobbantva költőjének, hogy csak képzeletben járt a versbeli tájakon, különben tudnia kellett volna, hogy „a Gangesz partján néhány ezer angol ül zsarnokul sok millió bennszülöttön, kik közt a lepra és a pestis és az éhhalál krónikusan pusztít és osztozik a zsarnokságban? Hej, micsoda úri nép, testben és lélekben a tiszamenti halász, csikós és földműves az indus rabnéphez képest!”³²

Ha valaki filiszter-ésszel a politikai földrajz – s nem az irodalmi földrajz: a költői mítoszteremtés – felől közelít a vershez, mint a publicista Rákosi Jenő is tette, alaposan melléfog.

Földessy már helyesen látta, hogy itt a „szent Napkelet” emléke kísért: „Jöttem a Gangesz partjairól: nem Heine-reminiscencia, hanem a magyarság ázsiai eredetének képzete. Ady *Lótusz* c. versében (a *Még egyszer* kötetben) ezt írja: Én siratom a Gangesz partját, Honnan romlásra elkerültünk.”³³

²⁹ ÖP. IX. 160–161.

³⁰ MM. I. 297.

³¹ L. FÖLDESSY: MindTitk. 31.

³² L. ÖP. IX. 573–574.

³³ MindTitk. 31. Földessy itt a *Buch der Lieder* 9. versére gondol, amely így kezdődik:

Auf Flügeln des Gesanges
Herzliebchen, trag' ich dich fort,
Fort nach den Fluren des Ganges
Dort Weiss ich den schönsten Ort.

Azzal azonban adós marad ez a kommentár is, hogy miért éppen a *Gangesz partjai* lettek az ázsiai eredet jelképévé.

A magyarázat alighanem Csokonainál lelhető fel; *A szélhez* című klasszikus szépségű ódájában ezt olvassuk:

Jertek, *gágesi szellők*
Mellyek Veszta ölének ért

Almáit gyönyörűen lengetitek puha
Szárnyakkal...³⁴

S a kiemelt részhez lapalji jegyzetet is csatolt: „Gágesi, azaz napkeleti nyájas szellők, amelyek a szent Mihály nyarat oly édessé teszik...”

De nem ez az egyetlen hely, ahol Csokonai a Gangesz kellemes és gazdag környékét idézi. A *Serkentése a műzsának* egyik versszakában a „fagyos észak” ellentétéként szerepelteti:

Népei a fagyos északnak
S kik a forró nap alatt laknak,
Hirdetik, ki vólt Homérus!
Örömmel tapsolnak őnéki
A Gágesnek gazdag környéki
Visszaekhózik Ibérus.³⁵

A *napkelet*-et kétszer is említő bájos alkalmi verse szintén a kellemes gangeszi szellőket idézi,³⁶ s egy vaskosabb alkalmi versében is fölbukkan e képzet.³⁷

Nem mechanikus szóátvétellel van itt dolgunk: egy nagy, jelképerejű képzet funkcionális fölhasználásának vagyunk tanúi. S erről meggyőző az idézett Ady-ciklus többi verse.

Dort liegt ein rotblühender Garten
Im stillen Mondenschein;
Die Lotosblumen erwarten
Ihr trautes Schwesterlein.

Heine itt némiképp más képzetkörben használja az indiai „szent” folyam nevét: a német orientalizmusban Kelet távoli tájai a XVIII. század óta a gondtalan szerelem Paradicsomkertjeként jelennek meg.

³⁴MM. I. 665.

³⁵MM. I. 242.

³⁶Keljete fel napkeletnek
Oldaláról, keljete,
Ti a bágyadt természetnek
Lelket adó szelletek!

Keljete fel, ah, mit késték!
Már az a nap itt vagyon,
Hogy *gágesi lehellesték*
Erőt vegyen a fagyon.

(*Josepha kisasszonyhoz* MM. I. 549.)

³⁷Igy vonúl az ég aljáról

A vak éj palástja fel.

Míg a *Ganges* oldaláról

Balzsamos szellő lehel.

(*Aranysújtásos nadrág* MM. I. 429.)

Már az *Új versek*-et megelőző *Még egyszer*-ben a „szent napkelet” jelképe lesz a Gangesz-parti lótusz:

Szent kelyhedet megcsókolom, lásd,
Még siratom az örök romlást
S veled hal meg szent napkeletre
Vágyódva, sírva, összeesve
Az én *idegen*³⁸ lelkem is . . .

Mert amilyen „veszettül európaiatlan” magyarnak érezte magát Ady, éppoly nosztalgiával vonódott az „ős Napkelet”, a „szent napkelet” felé – mint nagy költőelődjé, Csokonai is. Nem Zempléni Árpád divatos turanizmusa volt ez nála: Napkelet az ő számára a kereszténységet megelőző ősbibb, ember-szabásúbb, „pogány” kultúrákat jelentette, amelyekben – hite szerint – ő maga s népe is inkább otthon érezte volna magát. S nem egészen alaptalanul fedezte föl e tekintetben is Csokonaiában a maga elődjét, rokonát. A „felette csinos Európa” szerelmese – miután Eschenburg példatárát végigforgatta az ógörög bukolikusoktól a portugál balladákig: az ázsiai költészetre vetette magát, s a héber, a perzsa, a török poézisban kereste költészetünk ázsiai gyökereit. Ő, aki már 1790-i *Magyar! hajnal hasad* című versében így biztatott:

Kelj fel azért, magyar! álmodból serkenj fel,
Mert orcáidra süt e nyájas égi jel.
Kelj fel! s *ázsiai Múzsáddal* köszöntsed,
Elíbe háláló indulatid öntsed.³⁹

Mikor Ady *A magyar Pimodán*-ban sémita-beütésről beszél Csokonainál, azt sem szó szerint kell vennünk, csupán a keleti származást, a keleties látásmódot, szemléletet, szenzualizmust kell értenünk rajta.⁴⁰ (Magát illetően gondolhatott itt Tas Péter örmény őseire is.)

Végül is nem feledhetjük, hogy az *Új versek* Páris-ciklusában, a földjéről előzőtt költő a Szajna partján Napisten, a „Szent Ázsia” pogány táltosaként áldozik meg: s míg „Szomjúhozóan issza Nyugatot”, legyőzhetetlen nosztalgiával gondol vissza a „szent Napkelet”-re. S talán az sem véletlen, hogy Párisz kövein Csokonai pogányos bordalának vig *Evoé*-jával köszönti a Napistent (akinek ünnepére Csokonai is írt egy szép verset)⁴¹:

Evoé, szent ősláng, Napisten,
Kihuny a láng, Páris riadva zúg . . .

S néhány oldallal előbb ott van Ady egyik kulcsverse, *A Krisztusok mártírja*, amelyben megvallja: „Csupa pogányság volt a lelkem . . .”, s hogy „kerestem egyre-egyre / Valami nagy Harmóniát”:

Paraszt Apollónak termettem,
Ki dalos, erős és pogány . . .

³⁸ Én emeltem ki. Sz. F. Vö. FÖLDESSY: MindTitk. 31.

³⁹ MM. I. 274–275.

⁴⁰ „Legrokonabbnak az összes volt és lehető magyar költők közül Csokonai Vitéz Mihályt érzem magamhoz, akibe szintén befolyt, ha igaz, egy kis szemita-féle vér. Örültem más világ a világom, mint amit, ha esetleg akármilyen nációba születtek [= születek] volna bele, eltitkolhatnék mások előtt. Magyarországon, ahol a kivétel szinte olyan sűrű, mint az utálatos, durva, ázsiai köznapiság és útszéliség, nagy, nagy csapás ez. Ázsiában az én fajtám második rendű fajta volt, amely nem juthatott el sem az ópiumhoz, se a komoly Nirvánához, miként nem juthatott el Laocehoz, sem ahhoz a nagy kultúrához, melynek a krisztusi kultúra csak beteg árnyéka.” ÖP. IX, 159.

⁴¹ *A nap innepe*. MM. I. 611.

Apolló jelképes alakja Ady költészetének. Már a *Vén faun üzeneté*-t is ezzel az önvigasszal zárja: „Csúf faunom, Apolló voltál.” S a *Dalok tüzes szekerén* is „Az új daloknak ifjú Apollója”-ról beszél. A Csokonait idéző *Vitéz Mihály ébresztésé*-ben *Főbusz* néven bukkan fel („szavak, akiknek Főbusza volt Vitéz”).

Mint volt róla szó: a „Paraszt Apolló” kifejezés (eredetileg ez volt a vers címe is⁴²) Csokonaitól származhat. *Barátomhoz* című anakreoni bordalában, amelyet Adynak is jól kellett ismernie, bukkan föl e szokatlan jelzős kifejezés:

Parnassz vadon hegyénél,
Kasztál folyása mellett,
Vagy Tempe pusztá völgységén,
Múzsákat, óh barátom,
Hiába fogsz keresni. —
A régi durva Múzsák
És a *paraszt Apolló*
Lakhattak oly vidéket.

De ma már nagyobb örömmel
Múlatnak ők Tokajban,
Az észhozó Tokajban;
S nektárral élnek ottan.⁴³

S Ady következő kötetében jelent meg *A Krisztusok mártírja* párverse, az *Egy csúf rontás*, amely ismét csak Apollót idézi, s amelyből azt is megérthetjük, miért szerette úgy Csokonai verseit, s miért szerette volna néhány szavát ellopni:

Finom, dalos titkokkal tele
A lelkem. S mégse apollói bátor,
Mégse merek. És úgy dalolok,
Mint egy ósdi, telt szájú prédikátor.

S azt is megírja még itt:

Pedig a szó nekem ópium,
Pogány titkokat szívhatok belőle...⁴⁴

És mindezt, ami tőle megtagadtatott, tetézve találta Csokonai apollói derűjű, a „nagy Harmóniát” meglett, „pogány titkok”-kal teljes költészetében, mámorító nyelvi gazdagságában.

Bár a két költői nyelvi karaktere merőben más, de azért vannak közös elemeik. Így a Károli-biblia színes keletisége és ízes régi magyarsága mindkettejük nyelvét alakította. Igaz, az apollói derűjű Csokonai (aki a héber költészetet eredetiben is olvasta) más stílusélményeket merített a Bibliából, mint az Istennel viaskodó, prófétai hivatástudatú s tragikus életlátású Ady, de forrásaik itt is közősek voltak, s nem egy ponton nyelvi élményeik is. Csokonai pl. a „Salamon dicsőségét olcsító liliomok” pompájáról beszél versében és prózájában,⁴⁵ s szerelmi lírájába az *Enekek Éneke* érzéki szépségű

⁴² L. MindTitk.

⁴³ MM. I. 378.

⁴⁴ S mily jellemző, hogy Ady és Csokonai nagy ismerője, Hatvany Lajos (ő vezette be a *Nyugat* Vigszínházbeli matinéját 1911-ben) ezt jegyezte a vers mellé a *Vér és Arany* lapszéli jegyzeteiben: „Mennyire Petőfi és Csokonay [sic!] fajtája ez az Ady.” (L. KOZOCSA Sándor: Hatvani Lajos széljegyzetei a „Vér és Arany” margójára. It 1944. 143.)

⁴⁵ L. Csokonai Vitéz Mihály összes művei. I. Bp. 1975. 17., 414.

képeit lopja, akárcsak Ady.⁴⁶ S mikor a magyar íróknak nyelvi eszményeket ajánl, a fele régi magyar irodalmat felsorolja Heltaitól s Tinóditól kezdve Zrínyin, Méliuszon át Gyöngyösig, Faludiig.⁴⁷ Az a tanulmánya ez, amelyet Ady is jól ismert; voltaképpen erre az előbeszédre utal, mikor Maday Gyula Csokonai-könyvecskéjének bírálatában ezt mondja: „Tudják [Maday és Dóczy] azt is, hogy ez a nyelvművészet persze nyelvgazdagító volt, s hogy a nyelvgazdagítás helyes reguláit Vitéz Mihály szabta meg legjobban. Igen: avult szavakat napfényre hozni, a nyelv lelke szerint új szavakat csinálni, új összetételeket, szerény, gyönyörű tájszavakat fölkarolni, s idegen szavakat magyarokká gyúrni. Ámde, még máig, ha ki csakugyan tudni akarja, kije volt a magyar nyelvnek Csokonai, Csokonait olvassa ne csak verseiben, de nyelvtudományi jegyzeteiben is.”⁴⁸

Mert Ady ezt is megtette: biztosan Csokonaiból magyarázható szavai *A Tavas* függelékeként kiadott „Szükséges jegyzések”-ből származnak. Amikor *Az egyenes csillag* című versét így kezdi:

*Hullámlík az Ég
Ez a végtelen titok-tenger –*

Csokonai szavát használja, aki Kleist-fordításában élt e szokatlan igével („A kellemes illatoknak / Láthatatlan tengere / *Hullámlík* a parlagoknak / Zöld mezején messzire”⁴⁹), s az előszóban és a jegyzetekben is foglalkozott vele.⁵⁰

S amikor *A földmadás szomorúság*-ban ezt írja:

Keresem magam közelségét,
A szálláló Időt
S a tükröt, a varázsosat,
A megismertetőt –

szintén Csokonai szavával él, aki *A Tavas*-ban használta (Rózsaszín felhőn az égből / *A Tavas leszállala*), s az előszóban és a jegyzetekben szintén kitért rá.⁵¹

S a *Mag hó alatt* „harsos igé”-je is alkalmasint Csokonai-ihletés: ő használta a *harsántt* szót Kleist-fordításában, s jegyzeteiben ezt a *hars* alapszóból magyarázta.⁵²

De a *górdl* ige is ezeken a csatornákon érkezhett Ady költészetébe; s ezt annál inkább gyaníthatjuk, mivel ez is – akárcsak a *hullámlík* – *Az egyenes csillag*-ban fordul elő:

Górdlt, bús fény-csodák,
Ti vissza-visszatérők ...

⁴⁶Mint Csokonai bibliai forrásainak kitűnő kutatója, Zsoldos Jenő is figyelmeztetett rá: „Az Énekek-éneke (Én. é. 21) hangulata ömlik el Csokonai Lilla-dalainak egyik legbájosabb, legkedvesebb alkotásán, Az eleven rózsához [= *Egy rózsához*] című költeményen ... Lillánál szebb rózsá nincs se tavasszal, se nyáron és

Még nagyobb dísz nyerne Sáron
Csak te ott virítanál.”

(ZSOLDOS Jenő: Bibliai vonatkozások Csokonai költészetében. Bp. 1929. 12.) Az *Énekek Éneke* szerzőjét, Salamon királyt, a világköltészet nagyjai – Homérosz, Horatius, Metastasio, Rousseau, Hafiz – mellett említette Csokonai. (L. levelét Széchenyi Ferenchez: MM. II. 915–916.)

⁴⁷L. *A Tavas*. Előbeszéd. MM. II. 239.

⁴⁸MADAY Gyula: A költői nyelv és Csokonai. Bp. 1910. c. könyvről: Nyug 1910. okt. 16. ÖP. X. 101.

⁴⁹MM. I. 1070. Vö. SZILÁGYI F.: Csokonai dunántúli tájszógyűjtése. Bp. 1974. 162–163.

⁵⁰„Villám, villámlík; csillám, csillámlík; hám, hámlík; *hullám*, per analogiam *hullámlík*, azaz hullámot vagy habot hány: több és nagyobb, mint *habzik*.” MM. I. 1079. Vö. MM. II. 239. Nyr 1951. 254.

⁵¹L. MM. I. 1036., 1081., MM. II. 239.

⁵²L. MM. I. 1059., 1079. Vö. Nyr 1951. 254.

Ím, ím a messzi dombokból
Fegyverek villámlanak,
A feltátott réztorkokból
Tűzfelhők gombolyanak.

Megdördülnek s menkövekkel
Górdlnak mindannyiszor...⁵³

A Kleist-fordítás jegyzeteinek tudható be az is, hogy Ady a *szirt* szót – akárcsak Csokonai – mélyhangúan ragozza, pl. *A szerelmetlenség istenéhez* c. versében (Boldogok, kik *szirthoz* hasonlítanak), noha korábban köznyelviileg használta (*A fehér kendő*-ben: „Lobog a *szirthől*”).⁵⁴

Az is nyilvánvaló, hogy *A Tavas*z előbeszédében kifejtett nyelvújítási elvek – az erőszakos szófaragással szemben a természetes nyelvbővítés útjainak keresése – szintén hatással volt Adyra, mikor jubileumi emlékcikkében ezt írta: „Ő dalolt s mert lelke rengeteg, gazdag és sokszínű volt: feszítgette, edzette, pótolta, díszítette, nőttette szegény magyar nyelvének iromba- és szűk kereteit. És vált természetesen a legpompásabb nyelvújítóvá...”⁵⁵ s akkor is, mikor Csokonai Kazinczy által kifogásolt *pillangó* szavát védelmébe vette a *lepé*-vel szemben.⁵⁶ (Különben nem véletlenül került a *pillangó* a *Vitéz Mihály ébresztésébe* sem: „Szavak, akiknek Főbusza volt Vitéz / S gazdag *pillangó* szárnyakat adott, / Szavak, »szárnyatok bársonyára«”).⁵⁷

Csokonai nyelvi hatását azonban mégsem az ilyen szóátvételek bizonyítják elsősorban Ady költészetében. A fenti átvételeket kétségtelenné teszik Adynak *A Tavas*z jegyzeteire tett pontos utalásai s e szavak egy részének egyedi volta (*hullámlík, szállal*).

Természetesen a nevezetes Kleist-fordítás előbeszédének s jegyzeteinek szavain túl is találkozunk Csokonai-nyomokkal Ady költői szókincsében. A nagy lázadó egyik kulcsszava a *dac*; a *Bosszús, halk virágének*-ben azonban ennek szelídebb szinonimáját, a *trucc*-ot találjuk (Mérges szagú, vad burjánrózsák / Ifjas *truccal* mégis rám törnek), s ez talán ismét kedves poétájával magyarázható, aki csak a *trucc*-ot ismerte e fogalomra. Ady *fátum*-a – amelyet Földessy is említ,⁵⁸ túl otthonos a régi magyar nyelvben, semhogy Csokonainak tulajdoníthatnánk használatát Adynál. Hasonló a helyzet a *magyar Helikon*-nal is a *Beszélgetés egy szekfűvel* c. versben (Ha a magyar Helikon adta / Hervatag a hitünk s a szekfünk), bár itt az érzelmi és gondolati háttér is Csokonait idézi. Más esetekben azonban többnyire

⁵³ MM. I. 1042–1043. A kötet előszavában és jegyzeteiben szintén utalt rá mint Tisza melléki szóra (L. MM. I. 1079, II. 240). A jellegzetesen tiszántúli tájszót (L. MTsz.) Ady a maga szilágysági nyelvjárásából nem ismerhette, s ha Debrecenben hallotta is, irodalmi szókincsébe bizonyára Csokonai nyomán került. BAKÓ Elemér *Ady és a népnyelv* c. rövid glosszájában éppen csak érintette a kérdést (L. MNy 1939. 39–40). Az bizonyos, hogy Ady a tájszavak költői felhasználásához – amilyen nála nemcsak a Bakó említette *göth, istenel, folyóka* hanem a *dancs, a cemende* a *cenk* s még egy tuat – Csokonai nevezetes előbeszédéből kaphatott ösztönzést. Mindenesetre ma is időszerűek a közel négy évtizede leírt sorok: „Nagyon kíváncs voltam, hogyha Ady és a népnyelv kapcsolata élesebb megvilágításban állana előttünk.” (MNy i. h.)

⁵⁴ *A Tavas*-ban, „Nádon, vízen, *szirtokon*” olvasható, s a jegyzetekben Csokonai ki is fejté a mélyhangú alakok nyelvesztétikai szerepét a monotonitást okozó sok *e* hang kiküszöbölésében. (L. MM. I. 1059. 1081.)

⁵⁵ ÖP. VI. 169.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Egyébként a nyelvújító Csokonairól igen szépen írt 1910-i Maday-bírálatában is, kijelölve fejlődéstörténeti helyét: „Csokonai nélkül bajosan kaptuk volna Vörösmartyt, Petőfit, Aranyt, nem szólván az apróbb többiekről.” (ÖP. X. 100), majd az 1912-i *Nyugat*-beli *Disputa*-ban: „a nyelv... élet és szentség, sőt istenség. Javítani rajta soha és sehol úgynevezett komoly emberek nem tudtak, mert nem is tudhattak, egy Csokonai fölért két-tíz-húsz-száz hadilábas ellennyelvessel.” (ÖP. X., 178.)

⁵⁸ Nvr 1951. 254.

nehezen igazolhatók az ilyen jellegű szókölcsönzések.⁵⁹ Ez érthető is, hiszen a reminiscenciákat legtöbbször valamely hasonló rezgésszámú nagyobb érzelmi vagy gondolati impulzus váltja ki, s ez indítja meg az asszociációkat, amelyek többnyire nem egyetlen szóra korlátozódnak, hanem rendszerint nagyobb tudati vagy érzelmi egységeket fognak át, amint ezt kitűnően példázza a *Vitéz Mihály ébresztése* meglepően bő filológiai-pszichológiai információival. Ezt különben Földessy is érezte, s tudta jól, ezért kezdte a lélektani párhuzamokkal (ő az „erotikum”-ot emelte ki mint közös vonást, habár Csokonai alkalmilag rögtönzött obszcén *Militat omnis amans*-ának s *A Szerelem eposzából* c. nagy Ady-versnek rokonságát egyáltalán nem érezzük meggyőzőnek),⁶⁰ s utoljára hagyta a kritikusabb szóátvételeket.

Földessy *stilisztikai egybevetéssel* is megpróbálkozott: személyes emlékei alapján igen érdekes stilisztikai-jelentéstani megfigyelését idézte Adynak: „Csokonairól beszélve azt mondta egyszer előttem, hogy nála csodálta meg legjobban a költői látásnak eredeti magyar sajátosságát és nála vette észre a szó jelentésének izgalmas »feszítését«. . . [Ez] alapján nem, más mint a szokottnál jóval nagyobb távolság a kép és a képpel díszített fogalom között.”⁶¹ S Csokonaiból ilyen példákat idézett: „*tornyodzó reménység*”, „*karton legelő*”, Adyból pedig: mikor az „*égi pásztorok*” hajtják *felhőnydjukat*. Ezek voltaképpen nem mások, mint a köznapitól – köznyelvtől – elütő merészebb jelzőhasználatok (ami mögött a költői képzelet merészsége áll).

Földessy még egy stilisztikai jellegű rokonságot említett egybevető tanulmányában: „Stilisztikai mivoltukban nagyon megegyeznek egymással Csokonai és Ady abban, hogy mindketten szeretik az elvontságok megszemélyesítését, mégpedig szintén nagyon színes-dús formában, pl. Ady szimbólumai mind ezen alapulnak.”⁶²

Természetesen már itt sem teljes egyezésekről, csupán analógiákról van szó. Csokonaiból ilyen példákat említett: „*ágyadtól tömött seregben* / *A sírig zsi bongtanak* / *A fájdalom gyászleplekben*”; továbbá: „*kába kétség*”, „*duzzadt hetykeség*” stb. Adyból: „*ezernyi kétség-héjja*”, „*Mámor-gályák utasa én*”, „*gondolatmanók csodátánca*” stb. De tehetnénk még hozzá sokat, amilyenek a „*gonosz hűvös szépségek*” (Az *Illés szekerén*), a *jég-ajkunk* (A *nagy hitető*), a *csók-örvény* (A *kiik helyén éltem*), a *Gond-feleség nyakamon* (Lelkem szerelmes fattyai) stb., stb.

Van-e itt valóságos genetikus összefüggés Csokonai és Ady költői látása, nyelvműködése között? Ez az a kérdés, ahol jórészt be kell érünk a föltevésekkel, mégpedig a két költői nyelv, stílus alapvető idegensége miatt. Kétségtelen, hogy Ady is törekedett a „*jelentésfeszítésre*”, az újszerű nyelvi megoldásokra, de ezt a köznyelvtől olyannyira elütő patetikus költői stíluson belül tette, míg Csokonai stílusa maga az életszerű természetesség.

Komlowszki Tibor megállapításai, amelyeket Ady és a régi magyar költői nyelv kérdéséről írt, „*mutatis mutandis*” bizonyára a Csokonai-hatást illetően is érvényesek: „A régi magyar irodalom

⁵⁹ FÖLDESSY Gyula idézett tanulmánya párhuzamba állítja a *Vörös szekér a tengeren* „*vörös íromba szárnyá*”-t a *Dorottya II.* könyvével, ahol „Az unalom s bánat *íromba szárnyakon*” repül ki az ablakon (L. Nyr. 1951. 254.), s ez talán még meg is magyarázható Ady olvasmányemlékeivel, -élményeivel, de hogy a *vérpatak* szót – egészen más szöveggörnyezetben – Csokonai hatására használta volna a költő, már nehezebben hihető (L. uo.), s éppígy az is, hogy *A mindszenti temetőben* e komor Ady-képe: „Itt szívemre, éhes csőrrel. / Hüsevővel, vérevővel, / Héjja-csapatok lecsaptak / S már sikoltni sem tudok” Csokonai-reminiscencia volna, mint Földessy gondolja, Csokonai e képével rokonítva: „*Hidegséged, mint egy héja, / Ne tépje a szívemet.*” (MindTitk. 121.) A reneszánsz és a barokk óta szélteben használt kép túl általános ahhoz, hogy Csokonaihoz köthetnénk, nem szólva arról, hogy egész más az Ady-vers érzelmi háttere is, mint a szerelmes Csokonai-versé.

⁶⁰ L. Nyr. 1951. 253. Csokonai és Ady szerelmi költészetének erotikumáról l. még VEZÉR Erzsébet: i. m. 305. KIRÁLY István helyesen látja, hogy Ady számára Csokonai „felvilágosodás kori, életigenlő, tiszta erotikája” volt az ösztönző eszmény, nem pedig a rokokó „élveteg erotizmusa”, de ő is hajlandó elfogadni, hogy a nem nagy igényű obszcén alkalmi tréfa, a *Militat omnis amans* belejátszott Ady nagy szerelmi eposzáinak megszületésébe. (L. KIRÁLY: i. m. I. 415., 420.)

⁶¹ L. h.

⁶² Uo.

nemcsak egyszerűen külső, formai elemek kialakítására lehetett hatással, hanem a hangulati, az érzelmi s a tartalmi motívumok megszületését is elősegíthette olykor, vagy hasonló tartalmi elemek rokonjellegű megalkotására is ösztönözhetette.⁶³

S hogy a régi magyar költészet – a Károli-biblia, Balassi és „kurucék”⁶⁴ mégis sokkal marandandóbb és szembevetendőbb nyomokat hagytak stílusán, az vállalt hivatásában, fölvetett költői szerepében – a vátesz, próféta életstílusában s ehhez társított költői mitológiájában – leli magyarázatát, amely olyannyira különbözött a Csokonaiétól.⁶⁵

Mindenesetre Ady Csokonai-élményének éppen stílusis része érhető legnehezebben tetten költészetében, s ez költői alapállásának – mitológiájának – Csokonaiétól merőben idegen voltából, költői dikciójának, szókinccsének erősen stilizált, absztrahált jellegéből magyarázható; ebből következik, hogy Csokonai realista stílusának hatása csak nagyon áttételesen jelentkezik lírai nyelvében.

Végleges szót természetesen csak a számítógépes vizsgálat, a szóstatistikák mondhatnának e kérdésről, de máris úgy tűnik, hogy Csokonai költői szókinccse – eltekintve a hatalmas olvasottságából felszívódott műveltségszóktól – szinte 9/10 részében a beszélt élőnyelvvél azonos, míg Ady nyelvi átlaga (a versek alapján) sokkal inkább a régi századokéval rokon, mint a XX. század köznyelvével. Ebben az értelemben Csokonai stílusis örökségének igazi folytatója a Nyugat írói közül Tóth Árpád, míg Ady számára elsősorban a közös zsenisors lélektani élményét jelentette a debreceni költő, akit különben nyelvilag is csodált: a maga hiányait bálványozva benne – az *Egy csúfrontás* jegyében.⁶⁶

Ady Csokonai-élménye így is irodalomtörténeti jelentőségű lett: fölfedezte a *Nyugat* írói – s a későbbi írónemzedékek – számára a XX. és a XXI. század vibráló érzékenységu poétáját: a *Vitéz Mihály ébresztése* alapján nemcsak a szavak nagy művészet, hanem a pogány életöröm – szerelem, bor – énekesét, az áldozatos honszeretet tragikus sorsú költőjét („öleled e kis magyarságot”) s a végső

⁶³ KOMLOVSZKI Tibor: *Adalékok Ady és a régi magyar költői nyelv kérdéséhez*. It 1956., 85.

⁶⁴ „Mi fennén hirdettük már nyolc esztendő óta, hogy mi Balassáéktól, kurucéktól s Csokonaitól ösztönöztettünk. Mélyebben, éltebben járván, Petőfinél csak a bátorságot, Madáchnál, Vajdánál az új poétai civilizációt kellett észrevennünk, Aranynál alig valamit” – írta 1910-ben. (L. ÖP. X. 102.)

⁶⁵ Szabó Lőrinc találcán írta: „Istene a próféták istene volt, stílusa sokkal közelebb áll az ó-szövetség zord félelmeséhez, mint a szelídebb és melegebb új-testamentumhoz, amelyből főleg az apokalipszis hangja felelhetett meg neki legjobban.” SZABÓ Lőrinc: Az istenes Ady. *Előszó A Sion-hegy alatt* (Ady Endre istenes versei) c. antológiához. Bp. é.n. [1927] 11. Tompa József is jól érzi a bibliai és kurucos stílus szerepét Ady lírájában: „az ő magyar költő-prófétai szerepével is összefüggő, jelképes ótestamentomi elemek, mint *Absolon, Dávid, Ésaiás, Hozseds átka, Jehova, Illés, messiás, (magyar) Sion, Sion hegy, Zsoltár* stb., más árnyalatúak, de azért olyanféle vissza-visszatérő, félig vagy egészen szimbolikus stílusesszközökké lehettek nála, mint a Bécs- és főrend-ellenességét kiemelő kurucos (Thaly Kálmán-os, Endrődi Sándor-os?) *bécsi lator, Tyukodi pajtás, Majtényi síkja, szegény legény, kuruc deák, porció, eb ura farkó, Kézsmárk hegye* és társaik.” (TOMPA József: A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv. Bp. 1972. 78.)

⁶⁶ Politikai rokonszenvből s nem irodalmi-stílusis vonzalomból magyarázta a *Nyugat* Csokonai-kultuszát már HORVÁTH János is (l. Forradalom után. [Vörösmarty és a mai stíloromantikusok.] Magyar Figyelő. 1912. III, 211. kk.) Ezért írhatta – a stílusis divergenciákra figyelve – a jeles Csokonai-kutató, Gulyás József is: „Inkább Reviczkynek lehetne elődje Csokonai, mint Adyéknek!” (GULYÁS József: *Üvegcserepek*. Sárospatak, 1927. 19.) Az is figyelemre méltó, hogy míg Ady a régi századok kuruc énekeit oly művészi utánérzéssel tudta stilizálni, Csokonainak ilyesféle művészi utánzásával meg sem próbálkozott. S ennek nemcsak az az oka, hogy Csokonai nyelve stilizálatlan természetességű, modorosság nélküli, hogy alig utánozható (s egyáltalán nem parodizálható: Karinthy nevezetes paródia-gyűjteményében Adyt nem egy verssel utánozta kitűnően, Csokonairól vagy Aranyról azonban – érthetően – nem írt nyelvi paródiát; vö. SZILÁGYI F.: *Egy stílusvita és Csokonai stílustörténeti jelentősége*. Nyr 1974. 53.), hanem az is, hogy felvilágosult derűből fakadó harmonikus stílus sokkal távolabb volt Ady diszharmonikus, pesszimiztikus világától – stílusától –, mint pl. a XVII. századi kuruc énekek keserű dohogása, lázadó keserve vagy a XVI. századi prédikátor-költészet bűnbánó ég-ostromlása. Mikor nagy Csokonai-versét, a *Vitéz Mihály ébresztését* megírta, akkor sem stílusutánzással, hanem egész mondatintarziákkal, átvett verssorokkal idézte meg a debreceni költőt.

titkok keresőjét is („bár lét–nem–léten töprengett sokat”). Szinte egész Csokonai-élménye benne van ebben a versében.⁶⁷ A hatalom s a kultúra új értelmezése is, ebben a versszakban:

„Kartács-világban” élünk, bizony igaz,
De Vitéz tudta: ez lesz a világ,
S ha nem sokat segít Botond-bárd,
Ma is virág és kard is a virág
S Bizánc-kaput vág be egy vitéz csók.

Vagyis a nyers erő kora lejárt: a művészet és tudomány szelkiebb fegyvereivel kell hódítani: nem földeket és népeket, hanem a kultúra új, rejtett tartományait.⁶⁸

S talán ez volt az, ami leginkább vonzotta Adyt Csokonaihoz: az új humánus fölismerése, a világkultúra egyetemességének átélése és művészi kifejezése. Ezért idézte „a legvidámabb és a leg-súlyosabb mártírságú magyar költő”-nek – aki „már világosan, voltaire-ien tudta s vallotta kiválóságát (magyarságát) emberségét és becsét” – ezeket a strófáit egy nagy verséből, amelynek már címe is azt mondja, hogy *Az ember a poézis első tárgya*:

Víg borzadással jártam el a görög
Szépségek és a római nagy világ
Pompás maradványait; s ezeknek
Sírja felett az olasz negédes

⁶⁷ Részletesen foglalkozott a verssel Laczkó András idézett tanulmánya, amely nem egy ponton túlmutat Földessy megállapításain (a *gyepedző sr*-ről pl. bebizonyítja, hogy az is Csokonai-reminiscencia: a *Dr. Földi sírhalmja felett* c. ódából való). Akad azonban tanulmányában tévedés is; a 7. versszakról ezt írja: „Versének hetedik szakaszában Ady Pest-Buda »finnyás« néperől ír; utalva egyrészt Csokonai pesti útjára, másrészt *A pesti dicsőség* című versére. Ebben Vitéz Mihály haraggal, fitymálással beszél Pestről és néperől. A várost »elegy-belegy népek« sodo májának látta, s morózusan kijelenti, inkább lakna Moldovába, mint »a candra / pénz-sipos fene Pestbe«.” (ItK 1974. 470.) *A pesti dicsőség* Ady idejében még nem szerepelt a Csokonai-kiadásokban: Harsányi és Gulyás vette föl először, 1922-ben a költői művei közé, bár legújabb kutatásaink szerint alaptalanul: a városellenes s misoxénias szemléletű vers, amelyet Kosztolányi 1922-i *Nyugat*-beli tanulmánya Csokonai radikaliz-musa ellen próbált kijátszani, minden valószínűség szerint nem a költő műve.

Ady versének 7. versszakában a debreceni Nagyerdő mellett említett Pest-Buda a maga „finnyás nép”-ével egyszerűen a kényes, kifinomult ízlésű pesti közönséget jelenti, amely a magyar vidékkel együtt szintén meghódul Csokonai egyetemes géniusza előtt (mint a vígszínházi Nyugat-matinén).

⁶⁸ Földessy ezt nem egészen így értelmezte: a *virág*-ot ugyan a virágénekekre való célzásnak tekinti, a *Bizánc-kapu*-ról viszont azt írja: „itt a keleti hátramaradottság szimbóluma”. (MindTitk. 146–147.) Pedig Ady *A magyar Pimodán*-ban pontosan megírta, hogy Bizáncban a „kultúrás Bizánc”-ot érti: „A magyar fajtában öntudatlanul és rettenetesen él egy átok sejtése, azé a kielégülhetetlensége, mely a féllekek átka. Fél-lelkűek lehettünk mint szép és harcias barbárok is már s nem ok nélkül, sőt jogos keserőséggel döngöttük a kultúrás Bizánc kapuját s kellemetlenkedtünk a nyugati Európának.” (ÖP. IX. 159.) S hozzásegít a versszak helyes értelmezéséhez Csokonai verse is:

Híjjába vinnéd, rettenetes Botond!
Mennykőcsapású bárdodat a mai
Bizáncium várához, annak
Rézbe borúlt kapuját bevágni:

Egy messzelátó csó kitekintené
Szándékod, egy más csó az egész kaput,
A bárdot, a vitéz Botondot
Egyszeri percben darabra törné. (MM. I. 660)

Vö. LACZKÓ András: i. m. ItK. 1974. 474.

Kertjébe szedtem drága narancsokat!
A franc mezőket láttam; az Albion
Barlangiban s a német erdők
Bérceiben örömet találtam.⁶⁹

Ezért nyúlt az *Ember az embertelenségben* költője a vér nélküli új aranykor poétájához, nemcsak már idézett 1915-i cikkében (*Igen tsinos Europa*), hanem mikor ugyanebben az évben a *Nyugat*-ban közreadta teljes terjedelmében *A békekötésre* c. versét is a következő sorokkal: „Illőnek nem, de alkalmasnak gondolom, hogy ezúttal ne a magam versét nyomtassa le a »Nyugat«. Beszéljen most helyettem ősi testvérem egyik versével a sok hasonló közül: Csokonai Vitéz Mihály . . . Volna nekem versem írni való elég, de, hakik várnák is, gyönyörködjenek ezúttal a régi vátesben, Csokonai Vitéz Mihályban.”⁷⁰

S hadd álljon itt a nagy humanista versnek néhány strófája, úgy, ahogyan Ady Endre közölte:

Boldog ország az, s az aranyvilágnak
Látszik ott némely fogytéka, melynek
Tiszta csendesség kebelébe nyugszik,
S nincs hada kinn is.

Boldog ország az, hol az árva s özvegy
Nem bocsat, sírván, az egekre átkot,
Szántogat minden, s kiki szőlejében
Kényire munkál . . .

Vitéz Mihály e századi nagy ébresztője, a százéves Ady, s fölfedezett nagy elődje, a kétszáz éves Csokonai így szólnak külön nyelven, de azonos gondolatok jegyében jobbakra váró XX. és XXI. századunkhoz.

⁶⁹L. ÖP. X, 100.

⁷⁰Nyug 1915. II. 1310–1312. (dec. 1.)

ADY ÉS HATVANY A NYUGAT-BAN

(1908–1919)

Hatvany Lajos klasszika-filológusként indult. A céhbeliék még ma is számon tartják *Plinius (Caius Caecilius Secundus)* a levélíró című doktori értekezését. Majd egy ragyogóan szellemes, három kiadást megért német nyelvű könyvben *Die Wissenschaft des Nicht Wissenswertes* (Leipzig, 1908, Berlin, 1911, München, 1914) gúnyolta ki az öncélú filológuskodást. Pályája kezdetén oly erős hatással volt rá a német kultúra és személyesen egy-két nagy német kortárs író, hogy felmerült előtte is annak a lehetősége: német nyelven ír. Egy esszékötetet (*Ich und die Bücher, Selbstvorwürfe des Kritikers*, Berlin, 1910) és egy drámát (*Die Berühmte*) adott ki nagy sikerrel németül. (Ez utóbbit Münchenben mutatták be.)

Hamar belátta, hogy igazi feladatai itthon várnak rá. Részt vett a Nyugat megalapításában, amely úgy gyűjtötte maga köré az új irodalom tehetségeit, mint a *Nouvelle Revue Française* avagy a *Neue Rundschau* tette azt Francia-, illetve Németországban. Azzal a többlettel, hogy a megújuló magyar irodalom mindenekelőtt Ady írájában és Móricz prózájában szociális és nemzeti missziót is vállalt: a művészet nyelvén fogalmazódtak meg a nemzet előtt álló legfontosabb tennivalók. A kor legnagyobb magyar költőjének, az új irodalom lelkének, Ady Endrének lett barátja és mecénása Hatvany Lajos, és mellette vívta meg a század első két évtizedében a konzervatív táborral irodalmi harcait.

Ady kortársai közül talán csak Bölöni György, Földessy Gyula, Révész Béla s – az Ady-versek hangulatát zenéjével olykor szinte azokkal egyenértékűen kifejező – Reinitz Béla neve kapcsolódott a tudatunkban oly magától értetődő természetességgel a költővel össze, mint Hatvany Lajosé. Az Ady-élet egyik legfontosabb és leghitelesebb tanúja ő: Ady verseinek korai értője, jelentős, szép, nagy Ady-versek születésének tanúja (*Két szent vitorlás*), sőt inspirálója (*A harcunkat megharcoltuk, Harcos Gyulai Pál, Hunn, új legenda, Sappho szerelmes éneke* stb.), s Ady igazának a költő életében és halála után bátor védelmezője és propagálója.

Hatvany többször vallott arról, hogyan jutott el az első Ady-vers olvasása utáni fanyalgástól az *Új versek* jobbára szkeptikus kritikája után a költőhöz való megtérésig. (*A Vér és arany-ról 1908-ban a Huszadik Század-ba írott bírálata: Egy olvasmány és egy megtérés története.*)¹ Benedek Marcellal polemizáló írásában ezt olvashatjuk: „Gyulai Pál tanítványa voltam. A Kisfaludysták becézett kedvence. Az egyetem minden dicsérettel vizsgázó diákja. S... anyagilag független. A hazai érvényesülés: egyetem, Akadémia, az egész hivatalos Magyarország nyitva állt előttem. — Ekkor jött Ady”² (1924).

S már Ady életében így írt: „Végül Ady Endrét fedeztem fel magam számára s lettem általa lelkileg gazdagabb, jutottam vele önmagamhoz közelebb, a magyar életbe beljebb” (*Gyulai Pál estéje*).³ Hatvanyval is az történt, ami a kor legértékesebb magyar szellemeivel: Ady írája tudatosította benne az elodázhatalanul megoldást sürgető nagy nemzeti problémákat. Joggal mondhatja így „magára

¹ HATVANY Lajos: Ady I–II. Bp. 1959. I. 18–34.

² I. m. II. 410.

³ Gyulai Pál estéje, Bp. 1910. 51.

eszméltető" ismeretségnek Adyhoz való eljutását. „Az élet legfontosabb találkozása volt” – mondta ki Ady halála után, friss fájdalmában – „műve meghatározta életemet.”⁴

Az Arany kultuszán nevelt egykori Gyulai-tanítványnak meg kellett küzdenie Adyért. De már az *Új versek*-ről írott első Ady bírálatában is ezt találjuk: „A szándék, a művészi alkotás, mely egyelőre jelentősebb, mint a mű. Ne feledjük, hogy úttörő van előttünk, kinek már pusztá kísérlete is érdem” – s abban reménykedik, hogy Ady „saját útján célt is fog érni... Még nem az, akit várunk, de lehet, hogy azzá válik”⁵ (1906). Óvatosan fogalmazott reménykedését váltotta fel a már említett Huszadik Század-beli meghódolása. Ebből derül ki, hogy Hatvany először a formai, az esztétikai újat látta meg Ady művészetében, és ekkor még kevésbé ismerte fel e líra társadalmi geneziséjét. (Ezt a Huszadik Század szerkesztője is megjegyezte.⁶)

Legelső írásaiban észrevette, hogy Ady lírája a kor embere érzéseinek a megszólaltatója is. S innen csak egy lépés volt, hogy meglássa: mit fejez ki ez a líra a kor magyarjának a gondjából is. Egyik mondatában már 1906-ban felismerte *A magyar Ugaron*-motívum eredetiségét. S Hatvany sorra következő bírátaiból világosan követni lehet, hogyan élte át Ady lírája hatására a költő nagy élményét: a korabeli Magyarország kulturális elmaradottságát. A Nyugat Ady-számában írott cikke a félfeudális magyar világ kulturális állapotának viszonyainak részletes elemzése (*Indulás*, 1909).

„Áldott a pillanat a pillanatok közül – be jó nekem, hogy felvirradtál, megértem – áldott a pillanat, midőn a némán szorongók tömegéből kilép valamelyik, szétnéz, szerte a nagy mindenségben, és mitsem törődve szokással, hagyománnyal, elsőnek mondja el a maga módján és a miénken, hogy a világ dolgait hogyan látja – úgy rémlik lelkiismeretlenül, valójában gyermekileg tiszta lelkiismeret készítésére, melyet ki se kezdett a társadalom.

A kezüket tördelő sápadtak, a tépelődők felé az ő szava hozza az elérhetetlen, megérinthetetlen életet. Az ellenszegülő, messzi világ egyszerre csak elébed simul szelíden, mint szerelmes rabszolganő. Amit gyöngeségnek hittél, hogy *olyan vagy, amilyen vagy*, s amit ki akartál magadból nevelni, hogy *olyan légy, amilyenek ők voltak* – egyszerre csak olyan erő tölt el, melynek bizvást engedheted át magadat. Nincs a múltnak olyan eszménye, mely szerint igazodni kívánnál. Akarat, tetterő, lelkesedés, melyek eddig mint folyamár zsilipen, úgy akadtak fenn az elődök nézetein, most kitörnek írásban, tettben, szóban, tajtékozó szabadon.” – Így ünnepli méltó szavakat találva, Ady fellépésének szabadító hatását egy egész nemzedékre.

Bár emellett már korán a „nemzet belső nagy nyugtalanságai”-nak jelzéseit is kihallotta Ady lírájából – mégis Adyt elsősorban az ország elmaradottsága panaszosának látta. Ady magyarság-

⁴ Ady a kortársak közt. HATVANY: Ady. i. m. I. 128.

⁵ Ady Endre verseskötete. I. m. I. 17.

⁶ „Örömmel közöljük ezeket az érdekes fejtegetéseket, annál is inkább, mivel szerzőjük e folyóirat hasábjain fejtette ki azt az első álláspontját, melyre utal. Mégis azt hisszük, hogy az Ady Endre jelentőségét nem lehet kizárólag esztétikai szempontból elbírálni, mint azt tisztelt munkatársunk teszi. Minden valóban korszakalkotó költő ugyanis több mint néhány új szó, rím és ritmus kovácsolója, hanem – és hatásának és jelentőségének az a l'art pour l'art körén túlmenő titka – benne találnak művészeti vigaszt, reményt és harci kedvet a kornak nagy, a régi értékeket leromboló törekvései is. Az Ady költészetének is megvan ez a nagy szociális háttér, s épp ebből nyílik annak nem egy szép virága. Bírjuk egyik társunk ígérését, hogy ebből a szempontból is meg fogja világítani az Ady verseit szemlénk egyik közelebbi számában.” I. m. I. 520. Mivel a Huszadik Század szerkesztője Jászi Oszkár volt, feltehetően ezt a jegyzetglosszát is ő írta. Annál is inkább mondhatjuk ezt, mivel későbbi Ady portréjának gondolati csárait találjuk meg benne. Lásd ehhez: VARGA József: Ady Endre Bp. 1966. Együtt a radikálisokkal. Jászi Oszkár Ady-portréja. 310–321., különösen: 316–321. – L. még: Jászi Oszkáról VARGA József: Adytól máig Bp. 1970. 90–116. „Bírnék egyik társunk ígérését, hogy ebből a szempontból is meg fogja világítani az Ady verseit szemlénk egyik közelebbi számában...” Lukács Györgyre utalhatott itt a Huszadik Század szerkesztője, aki a következő évben, 1909-ben valóban kitűnő cikket írt Adyról s a Holnaposokról. Lásd, Huszadik Század. 1909. II. 286–292.

⁷ *Indulás*. HATVANY: Ady, i. m. 71–72.

élménye fogta meg elsősorban a fiatal Hatvanyt, és így jogosan vallhatta: „Hazugságokat söpört el – magunkra eszméltető igazságokat hozott.”⁸ (1909.). Talán Ady magyarság-élményének ez a mély átélése vezethette rá arra is, hogy meglássa az új költőnek a nemzeti költészethez való szerves tartozását.

Hatvany Ady életében folytatott polémiainak az volt a legfontosabb gondolata, hogy állandóan hangsúlyozta Ady és az őt megelőző nagy, haladó magyar költők közötti rokonságot. „... magyar századok riadalmas visszhangját” – leli föl Ady poézisában, és az újítás és hagyomány problémája foglalkoztatja. Észreveszi Ady „Petőfi-szerű öntudatát”, hitelesen látja, hogy a „Csokonaiak, Petőfiéik fajából való”.⁹ Újra és újra megfogalmazza gondolatát: „Petőfi óta az országban Ady az első, kinek szájában nem hiú szóbeszéd, ha önnön költői hivatásáról beszél. Senki a költő felelősségét úgy nem érezte, kötelezettségét oly diadalmasan nem vállalta”¹⁰ – írta le apodiktikusan 1909-ben a Nyugat Ady-számban. Írjuk még ide egy igaz felismerését szintén 1909-es cikkéből: „... e nép minden történéseinek megjelölőjéről, egy szívverésbe összedobbantójáról, magában átélőjéről van szó.”¹¹ Hatvany érdeme, hogy Adyt és Petőfit már korán együtt látta, és így Ady költészetét is szélesen beágyazta az igazi nemzeti hagyományba.

Hatvany azzal, hogy Adyt a magyar költői hagyományba állította be, a konzervatív kritikával polemizált, amely kiszakította azt a nemzeti költészet útjából és gyökértelennek nevezte. Hatvany többször is vitázott – elsősorban Adyért, de az egész új irodalom mellett – a hivatalos irodalom képviselőivel: többek között Herczeg Ferenc gonosz és Rákosi Jenő lapos érveivel – és testületeivel (Kisfaludy Társaság).¹² Főlényesen bizonyította, hogy az az árok, amelyet Ady lírája és a megelőző nagy magyar értékek között a hivatalos irodalom képviselői ástak – legfeljebb csak spirituálisan, a vitakozó fél érveinek tárházában létezik.

S amikor 1908 második felében megjelenik a *Holnap* antológia, amelyben az új irodalom lírikusai közül heten mutatkoztak be, már félreérthetetlenül kimondja: „A szavak ismét csatasorba állnak, mint egykor Kazinczy korában, mint Petőfi és Arany idejében... Itt szakadások, különválások, alakulások vannak, itt forrong valami – ne féljünk a szótól – itt a forradalom.”¹³ Ekkor még művészi forradalomra gondol, de a következő évben más alkalomból írott cikkében arra is utal: ahogy Kazinczyék illetve a reformkor irodalmi megújulása 48-at előzte meg, úgy jelzője e századeleji irodalmi forrongás is a közelgő társadalmi átalakulásnak. Igaz, hogy közben lezajlott a duk-duk affér, a *Holnap* körüli és a Népszava-vita, és Ady ennek záró akkordjaként írta meg máig eligazító, ragyogó *Irodalmi háborgás és szocializmus* című cikkét, amelyben egyértelműen megjelölte az új „irodalmi kalamajkának” a társadalmi értelmét. Itt ismét csak Ady megvilágító szavát érhetjük tetten.¹⁴

Hatvany polémiai a század első évtizede irodalmi harcai közé tartoznak, melyek széles fronton – a megújuló magyar művészet minden területén – folytak a haladó és a konzervatív tábor között. Ady és Hatvany Nyugat-beli szerepéről írva szólunk kell azonban egy másik vitáról is, amely a haladó irodalom fórumán, a Nyugaton belül zajlott. Hatvany – a kiadó – és Osvát – a szerkesztő – elgondolásai kerültek szembe egymással. Osvát nagy irodalomszeretettel egyre újabb és újabb írók előtt nyitotta meg a Nyugat hasábjait. Közöttük voltak, akik később kiállták az idő próbáját, de voltak, akik könnyűnek találtattak. Hatvany Ady, Móricz, Babits – tehát a már beérkezett legnagyobbak – érdekében fordult szembe ezzel a szerkesztői gyakorlattal, hiszen az új irodalom felfedezettjei akkor még nem voltak országosan elismert nevek, és Hatvany azt szeretete volna, ha a

⁸ Uo. 72.

⁹ Egy olvasmány és egy megtérés története. I. m. I. 30.

¹⁰ Indulás. I. m. I. 72.

¹¹ Lapszéli jegyzetek. I. m. I. 70.

¹² A *Holnap*, *Jegyzetek a mai irodalomról*, A boconádi ismeretlen, A nagyváradi holnaposok és a budapesti hírlaposok harca. I. m. I. 34–66.

¹³ A *Holnap*. I. m. I. 35.

¹⁴ *Irodalmi háborgás és szocializmus*. Ady: Az irodalomról. Bp. 1961. 243–245.

Nyugat Adyra és rajta kívül még néhány kétségtelen tehetségre koncentrált: ezekre irányítja a közvéleményt. 1911-ben kifejtett irodalompolitikájának sarktétele: „A homo novust, ha bízom benne, visszhangosan kell felléptetni – a sok új név egymást öli.”

Az irodalompolitikai vita a Világ-ban zajlott: Ady fogalmazta meg itt a kérdés magvát. „Beavatottabb íróemberek tudják, hogy másfél év óta éppen azok között, akik sok idő után megint irodalmat, magyar irodalmat csináltak, kontroverziák, gyanúk vannak. Ez a beteg, balga és lappangó krízis nagyon-nagyon árt az egész újulni vágyó magyar társadalom ügyének. Végre is az író, a művészek, az igazán azok, legérzékenyebb ember-szerszámai egy társadalomnak, egy nemzet-kultúrának. A Nyugat folyóirat megalapítója, a lelkes Hatvany Lajos írt volt ugyanezen folyóiratban egy pompás cikket. Irodalompolitika volt a címe... Körülbelül Hatvany Lajosnak ez a – mégis és sokáig – emlékeztető cikke az, amely az új problémát nálunk eddig a hazugságok, kényelmek és naiv önáltatások burkából legjobban kihántotta. Csak ebben a koldus Magyarországon, mely egy-kétszáz úrnak tulajdona, lehetséges, hogy a nagy, predesztinált művészt vagy írókat az utókor elismerésével etessék és halassák meg. Kell a legjobb írónak, művésznek is propagátor, ki az író és művész még tartó élete alatt hozza meg a diadalt. A közönség nem rossz, csak elrontott és lassú, tehát kivételesen becsesek azok a művész ízlésű emberek, akik húsz-harmincéves elkéséstől visszarántják a publikumot... El kell fogadtatni a közönséggel az új talentumokat mindenáron, de viszont nem szabad az ilyenek rovására új és új emberekkel olyan forradalomra utalni, amely már megcsinálódott s néhány évtizedig nem ismétlődhetik. Azután megint nem szabad több különböző írói generációt a harmónia kedvéért egy nagy meddőségben egyesíteni.”¹⁵

Ady probléma-felvető, beharangozó írása voltaképpen már válasz is: egyetértés Hatvany törekvéseivel. Hatvany az irodalmat mindig irodalom és olvasók kölcsönhatásában vizsgálja. Irodalompolitikájának ez az egyik vezető gondolata. „A közönség a művész életeleme – jobban szorul rá, mint a publikum a művészre. A demokráciától visszariadt művész száz éves fennhéjázó l'art pour l'art kétkedése után végre megérdemli a mai nagykorú közönség, hogy ezt a kulisszatitkot elárulják neki.”¹⁶ Szembefordul Osvát kizárólagos esztétaságával: „Kevesebb irodalom, több élet!”¹⁷ – fogalmazza meg elvi álláspontját. Hatvany ez elvi deklarációt anélkül teszi, hogy lebecsülné az Adyval

¹⁵ *Irodalom-politika – A győzedelmes forradalom aktái.* I. m. 334–337. Ady így summázza problémafelvető írását: „És most sűrítünk össze a kérdést, melyet igen jogos véleményű író-kitűnőségekhez intéztünk.

„Van-e szüksége és jussa talán a legzséniálisabb íróművészeknek, hogy okos propagandával hozzá, műveihez sietessék a lassú publikumot, s viszont az irodalom olyan hitványság, hogy az okos irodalom-politika fölösleges, avagy olyan isteni és égies, hogy igazi művészeknek nem illik, sőt nem szabad halála előtt győznie? És egyáltalában szabad-e, szükséges-e irodalom-politikát csinálni, más szóval: melléállni az igaz művészíróhoz, s hozzájuttatni őt legalábbis egy kis percentjének annak, ami halála után úgyis kijár, késetten, neki, s amit kontár ügyeskedők a forradalmaskodó másolók minden mai napon, hetyke életükben, elérnek?”

S ide kívánczik egy passzus Ady válaszából: „Megmondhatja Hatvany Lajos is, hogy valahányszor e cikk témájáról szó esett közöttünk, talán még nálánál is hevesebben kardoskodtam az ő okos és nagy igazságaiért. De sőt bátrabb voltam, lévén az én számomra könnyebb és felelősségtelenebb a bátorság, s azt vallottam, hogy nem elég a harc csak az impotensek, a számító epigonok s az öreg irodalmi tisztartók ellen. Már-már, harcolnunk kell istenigazában azok ellen a boltosságédek és masamód-kisasszonyok ellen is, akik a mi törő, rettenetes küzdelmünkéből utánozón olcsó hasznót iparkodnak húzni... És talán azt nem mondta ki elég hangosan az én szeretett és bátor Hatvany Lajosom, hogy mi, újítók és fölszabadítók, még nem hódítottunk annyit, hogy éppen csak tölünk, nálunk akarjanak sarcolni a sarcolókedvű legfiatalabbak.” I. m. 335–336.

¹⁶ *Irodalompolitika.* Hatvany: Ady, i. m. I. 91.

¹⁷ *Irodalompolitika. A Nyugat szerepe* Uo. 101.

egyidőben, mellette fellépett nagy értékeket. Hiszen ugyancsak irodalompolitikai cikkében írja: „... az epigonizmus ötven sovány éve után van ismét keringő vér a magyar vers és próza már-már kiaszó erében... engem főleg az irodalmi hangváltás érdekelt. Az a tény, amint egy nemzedék ötven év után először találja meg a maga hangját. Ennek a hangváltásnak magamban éreztem felszabadító és boldogító voltát. Ez birt mozgásra”¹⁸ – folytatja ugyanott.

Az Osvát–Hatvany-vita – bár Ady is (Osvát iránt érzett minden nagybecsülése és tisztelete mellett is^{18a}) mellé állt – Hatvany vereségével végződött. Hatvany kivált a Nyugat szerkesztéséből. *Hajh, mennyi költő* – sóhajt fel majd Ady néhány évvel később a Nyugat-ban, ironikusan célozva annak az Osvátnak a szerkesztői gyakorlatára, aki mellé állott végül is, nem utolsó sorban a Nyugat egységét, fennmaradását tartva szem előtt.

Nagy irodalom centrális problémái kerültek szóba ezekben a vitákban. Egy jó auctorokon kiművelt ízlésű olvasó és versértő – akinek az volt az elve, hogy „éltet, aki harcot szít, öl, aki békít” – harcolt itt a kor magyar irodalma legnagyobb tüneményének az elismertetéséért. Igaz, hogy az impresszionista kritikai látásmódja gátolta abban, hogy a teljes Adyt megértse. Hatvany „a művészettel együtt rezgő bírálat mozgékonyának” nevezi magát. Már 1908-ban olyan különös lírikusként jellemezte a bírálót, „aki másokban dalolja ki magát”. Hatvany módszere tehát intuitív módszer. Nyíltan ki is mondja, hogy „a legegényibb ízlés hangulatos önkényére alapítom kicsinyesen szétbontó kritikámat”. S habár el kell ismernünk, hogy Hatvany ezt az elemző módszert magas szinten alkalmazza, azt is látnunk kell, hogy az intuitív megközelítés nemcsak megtermékenyíti a fantáziáját, de olykor le is szűkíti látását. S különben is: a legegényibb ízlés is a társadalom által determinált ízlés egyben. Így Hatvany bírálati módszere is tulajdonképpen a Nyugat körül csoportosult polgári esztéták egyik nagyműveltségű képviselőjének kritikai attitűdje.

A költő elismertetésében és értézésében így is nagy részük volt Hatvany még Ady életében folytatott polémiainak. „Újságírói és vállalkozói félművész-kör” – ez volt Hatvany szerepe a Nyugat első éveiben Ady mellett – saját meghatározását elfogadva. Erre célzott Ady is, amikor 1913 decemberében, a Nyugat-ban írott esszéjében (*Hatvany Lajos problémája, nem a szindarabjé*), – éles szemű emberlátásáról tanúskodva pontosan elemezte Hatvany tehetségének a természetét, s többek között a „legfáradhatatlanabbul nagyszerű propagáló talentumáról” beszélt.¹⁹

¹⁸ I. m. 98., 103.

^{18a} Lásd még az Irodalompolitika-vitához: BELIA György–SÁNDOR Anna: Schöpfung Aladár hagyatékából. ItK 1953. 324–338. Egyik Schöpfung Aladárhoz írott Ady-levéltben olvassuk: „A Nyugat ügye pedig fontos úgy, nagyon helyesen, jól érzed: a szabad, kultúrás, művészi irodalom (talán hagyjuk el már a harci 'modern' jelzőt). Osvát nagyszerű ember, nemes, finom, érdemes, aki hitt, dolgozott, prédikált már előttünk. Osvátot félreállítani mint egy akármilyen szerkesztőt, nem lehet s Hatvany különlelkű ember, mintsem ilyenre képes legyen. De vannak bizalmas, komoly 'de'-im Osvát ellen: egyik nagy erénye a tehetségek fölkaparása és fölnevelése hibájává vált a túlzással. Ne érts félre: én nem vagyok türelmetlen arré, sohse leszek Kiss József, imádok minden új talentumot. Talán holnap már a napi kenyérem sem tudom megszerezni, béna leszek, de nem önmagamért beszélek mégse. Másokért beszélek, amikor azt mondom, hogy már közgazdasági okból is szüneteltetni kell ezt a mániakus s a mi kis közönségünket megbolondító zseni-gyártást. Osvát adott igen, karaktert a Nyugatnak, de Osvát se csálhatatlan s a szempontjai élesek, de kevések. Nem tudnék nála jobb szerkesztőt, de irodalmi papának nem vállalom s az ügy, közös szent ügyünk érdekében kötelessége egy csöppet tránzigálni. Ha gögje lesz úrrá, akkor azt öli meg, amire az életét tette föl, és érdemes lesz-e? Véleményem, tanácsom: Osvát hallgasson meg egy-két nagyon fölférő instrukciót a szerkesztésnél s ne rugdossa Hatvanyt csak azért, mert Hatvany milliomos. Ha a napilapok szájára kerülünk, meghalunk: Magyarországon minden csak utánzás, divat, hamar mulandó.” I. m. 334. Lásd még: GYERGYAI Albert: Adalékok a Nyugat történetéhez. ItK 1954. 189–192.

¹⁹ *Hatvany Lajos problémája (Nem a szindarabjé)*: Ady: *Az irodalomról*. I. m. 362–364. „... senki a mi generációnkból áldottabban, dúsabban, szerencsésebben, szebben, mert kényelmesebben nem kelt útra mint ő... Valaki, aki ifjan foghat hozzá a maga egyéniségének magaeépítéséhez, lehet bátor és saját útját a befolyásokkal és kényszerekkel szemben. Övé az érdekesek beérkezése, beérkezett tanácsa, tudósok tanítása, messzevivő vasutak és hajók kényelme,

Ady Endre és Hatvany Lajos levelezése Ady levelével indul, amelyben köszönetet mond Hatvany Huszadik Század-beli cikkéért. Levelének van egy mondata, amelyre nem figyeltünk eléggé, pedig Ady mintegy elvi alapvetését adta a barátságuknak: „Olyan kevesen vagyunk, hogy még levélbanalítások árán is ápolni kell a mi közösségünket. Remélem érezte (s én is éreztem), hogy a mi összeköttetésünk, barátságunk nem versprodukciótól függ. Ha ez azt erősíti, isten neki, nagy szeretettel gondol mindig Önre igaz híve és barátja Ady Endre.” Ady tehát Hatvanyval kötött barátságával is az új irodalom, a progresszió táborát akarta erősíteni, együtt tartani.

Ady Hatvanyhoz írott leveleiben szövege a Nyugatról s általában az új irodalmi mozgalomról, alkotói gondjairól, lelki és egészségi állapotáról; s Hatvanyhoz írott leveleiből is tudunk a háború alatti szörnyű gyöttrődéséről. Hatvany és Ady levelezésében sok szó esik a modern irodalom táborán belüli problémákról: innen kapunk képet például az Ady pillanatnyi hangulatát is tükröző – téves orientációjú – duk-duk história hatásáról Ady baráti körében. Kettőjük barátságának ez volt az első kritikus pontja.

1908. november 15-én hatalmas vihart kavarázó cikk jelent meg a Herczeg Ferenc által szerkesztett Új Időkben: *A duk-duk affér*. Írta: Ady Endre. Az ötletet, mint egyik korábbi kis jegyzetéből (*A duk-duk*, 1908) tudjuk, egy melanéziai törzs nevéből vette, ahol a törzs vezére nem tudja, hogy ő – a vezér. A cikk sugalmazói között elsősorban Farkas-Wolfner Pált sejtették a kortársak, aki a progresszió renegátja volt s már 1906-ban provokatív szerepet játszott a Társadalomtudományi Társaság közgyűlésén. Palotaforradalommal át akarta játszani a nagy szerepű intézményt a konzervatív köröknek. Terve azonban akkor sem, s Ady esetében sem sikerült.²⁰

Ady megírta hát *A duk-duk affér* című cikkét, amely kétségtelenül percnyi utatvesztés is volt részéről. Megtagadott minden közösséget legigazibb társaival, a modern magyarokkal. „Nincs közöm az úgynevezett magyar modernekhez, s az én állítólagos irodalmi lázadásom nem is lázadás. Ravasz, kicsi emberek belémkapaszkodhatnak, mert türelmes vagyok és egy kicsit élehetetlen, de oka ennek se vagyok. Melanéziában van egy duk-duk nevű társaság, afféle ősfarmájú szabadkőművesség, ahol a vezér ritkán tudja meg, hogy ő a vezér. Talán ilyen vezér lehetek én ugyanakkor, mikor a régi hasonszőrű magyarokkal való közösséget jobban érzem, mint ember valaha érezhette... Se Balassánál, se Csokonainál, se Petőfinél újfelébbnek, modernebbnek nem tartom magamat. Különben is régen tisztázott dolog, hogy a modernnek roppant szolid emberek: a jövőző klasszikusai.”

Bántottam, kik védtek, szerettek
S öleltem a judásokat:
Ígazuk van, akik megvetnek.

– írta tiszteletreméltó őszinteséggel a duk-duk kavarta hullám-lecsillapulása után (*A mentő glória*). De Ady duk-duk cikke nemcsak lépremenés volt: a maga torz voltában is élő kérdéseket feszegetett. Már *A magyar Pimodán*-ban írt a műveletlen, ügyes pesti újságírókról. Arról is vallott ott, hogy az általa ütött

múzeumok és könyvtárak bármelyike. Ő maga magáért is elég legény, érezheti, hogy e nagy kiváltságok nélkül is megállná a sarat az életben... sok értékes barátjának szinte fájdalmas, hogy a világ gyanúsítása nélkül nem demonstrálhatja szabadon hozzá való teljes és nagy barátságát” – jellemzi Ady pontosan Hatvany Lajos társadalmi szituációját.

²⁰ *A duk-duk*, *A duk-duk affér*, *A duk-duk affér*hez. Ez utóbbi, Juhász Gyula címére voltaképpen az egész Holnap-nak küldött indulatos válasza perdöntő lehet, hogy mennyire tudatos gesztus volt Ady részéről – a formájában s megjelenési helyén kétségtelenül elhibázott, nem szerencsés – duk-duk-cikk. Lásd: Ady: *Az irodalomról*, i. m. 230. 235–238. „Ha az Új Idők-be írott Duk-duk cikkemet ezerszer megbántam volna, ... Juhász Gyula hallatlanul merész huszonöt sora után ezeregyszer megint megírnám... A Duk-duk cikket sokan félreértették, de olyan kompetensül, joggal senki, mint ő, Juhász Gyula, vagy ők, a Juhász Gyulák. – Uram, uram, Juhász Gyula uram, én kilenc évvel ezelőtt már az voltam, aki ma vagyok. Azóta mindennap beverték a fejemet, s végül elértem azt, hogy Juhász Gyula megtagad. Hát (héberes fordulattal) elérhette volna-e Juhász Gyula, hogy engem megtagadjon, s a magyar ugart a maga ekéjével szánts, ha én nem jövök? Babits Mihály nagy ember és nagy költő, de kérdezze meg például Babits Mihályt.” i. m. 237. – LENGYEL Géza: Magyar újságmánások. Bp. 1963. 178–186.

réseken mások ugráltak be a bevett falak közé. „A kis népszerűsítő”, az álmodernekként voltak ezek, akik aprópénzre váltották Ady átírrasztott éjszakáinak, nyugtalan napjainak, „fiai”-t, a líráját. Sokszor elpanaszolja majd később is, hogy hányan élnek az általa hozott vívmányokból. S ez Adynál nem egyszerűen egzisztenciális kérdés – a konkurrens pályatársak ügye – volt, de sokkal több ennél. Az Ady-utazónok tehetségtelenségükkel sok esetben paródiát csináltak vívmányaiból, amelyek nála mindig új gondolatok eszközei, takarói voltak. A kis Adyból-élők nem látták be, hogy *Ady elsőség jósága* problematikus dicsőség: élet van amögött, s aki ezt adta a műért, azt megilleti az elsőség.

S ráadásul: mellette küzdő, értő barátai is alig értették. Ignotus írta ezt meg, ami Adyt roppant bántotta: hogy várjon értést a túlsó oldalon, ha az érte, vele együtt harcolók is így beszélnek versei érthetlenségéről.²¹ Ezek miatt a gondjai miatt – amelyek az évek folyamán jócskán felgyülemlettek, s az egy pillanatra megnyílt szelepen át most valósággal kisüvitettek – került a duk-duk cikkekben előtérbe a modernség, az irodalmi forradalom és a hagyomány kérdése. Lényegében az az ellentmondás fakadt fel e vitában, hogy a Nyugaton belül forradalmár és esztéta társaság került egy táborba – s utóbbi elsősorban új művészi vívmányokkal jelentkezett. „Csupán a viharért nem jártam viharban” – írja majd Ady, harcaira visszatekintve. S a modernséget sem a modernségért csinálta.

Ady duk-duk cikke már indulása évében – 1908-ban! – megfogalmazta a tiltakozást a Nyugat szerkesztői politikája ellen is, amely efemer vívmánnyal jelentkező tehetségeknek is megnyitotta a folyóirat hasábjait. S a hagyományokról mondottakban – amint hogy a modernségről írottakban is – csak összegeződtek Ady gondolatai. A modernség hínáros útvesztőiben már indulásakor bámulatosan helyesen tájékozódó – azokat kikerülő – Ady beszélt így, s egyben az az Ady, aki tudta, hogy azért lett igazi nemzeti költő, mert művészetébe olvasztotta az előtte járt nagy magyarok, a Csokonaiak, a Vajdák örökségét is.

Cikkének azonban letagadhatatlanul voltak olyan utalásai, amelyekre Hatvany érzékenysége érzéketlenül fájdalmasan, megbántottan reagált. Ady „kimagyarázkodó” leveleinek egyikében írta: „En védekezni és tiltakozni akartam az intellektuális taknyosok egyre növekvő és egyre folyósódó serege ellen.” Ez a gondolat lett az érintkező pont Hatvany irodalompolitikája és Ady elképzelései között. Mivel Hatvany irodalompolitikai cikkeit csak később, 1911-ben írta meg, feltételezhetjük, hogy Ady szavai inspirálónak hathattak rá.

Az általános érdekű problémák – gondok mellett megkapóan szép vallomásokot is találunk e levelekben egymás iránti érzelmeikről: „Verseiden át nagyon érzek” – írja Hatvany Adynak. „... a köteteid nekem életszükséglet” – vallja másutt. Egy helyen így jelöli meg Ady hivatását a nemzedék soraiban: „... mindannyink között az egyetlen légy”. A tudós és írói velleitását Hatvany írja e leveleket a költőnek. Ady is „ösztönző” barátjának nevezi Hatvanyt a *Sappho szerelmes éneke* ajánlásában. 1913 április végén írt levelében pedig egyenesen ezt írja: „nekem elképzelhetetlen, hogy te ne szerepeltél volna olyan fontosan az életemben.”

Levelezésük egészéből azonban az is kiderül, hogy ez a két ember tulajdonképpen sohasem került emberileg igazán közel egymáshoz. Nem olvadtak fel a barátságban, ahogy Hatvany panaszkodik Adynak egyik levelében. „... martuk egymást, bizony, úgy voltunk barátok, de mégis elválaszthatatlan barátok” – jellemzi kendőzés nélkül Ady halála után alig egy héttel papírra vetett hű riportjában a költővel való kapcsolatát (*Ady a kortársak közt*). „Egy évben négyszer-ötször éjszakába nyúló együttarajongások, meg emberszólások, meg irodalmi vesetapások” – vallja meg őszintén ugyanott. 1913. június 1-én keltezett levelében írja Adynak: „... aki benned úgy hisz, mint én, az is kemény legény legyen s ne várja hite alátámasztását mástól.” Ady is *hideg szeretet*-nek nevezi *A Minden titkok versei* ajánlásában Hatvany iránta való érzelmeit, s 1913-as cikkében is „a viszonzatlanságba régen beletörődött” baráti szerelmét említi.

„Furcsa barátság” volt így ez, hogy Hatvany jelzőjét kölcsönkérve, sajátunkként idézzük. Levelezésük sejtetni engedi, hogy mi volt mindennek az oka a más-más emberi természetben rejlő magyará-

²¹IGNOTUS: Kísérletek. Bp. 1910. 138.

zaton túl. Hatvany nemcsak barátja volt Adynak, de mecénása is. Az első években ő volt a Nyugat finanszírozója, s Adyt mint kiadó és magánember lényegében egész ismeretségük alatt segítette. A magyar kultúra értékeit szeretők örökké hálásak lehetünk Hatvanynak ezért a gesztusáért: szanatóriumba juttatta Adyt többször is, hoteljét kifizette, s amikor a Nyugattól megvált, akkor is biztosította Adynak a régi járandóságát. Mint költő, és beteg ember Ady rá volt szorulva: a polgári korszak művészeként mögötte már nem állt anyagi biztonságot nyújtó vagyon. Leveleiből ma sem lehet restelkedés nélkül olvasni azokat a passzusokat, amelyekben finánciális dolgokról ír mentegetőzve – mondván, hogy: ez lesz az utolsó ilyen ügy. „... valamirevaló ember nehezen tűri, ha akármilyen gyöngéd formában is történt a lekötékezés. Bizonyára voltak pillanatok, amikor Ady nagyon gyűlölt engem.” Azt hisszük, elfogadhatjuk Hatvany Lajosnak ezt az őszinte magyarázatát. Maga beismeri: „... nagy próbatétel volt az Ady-szolgálat. Mint barát, a magánéletben százszor megbántva s bizony náhányszor nyilvánosság előtt is, nem szakíthattam Adyval. Nem hagyhattam el Ady Endrét, én, a 'mecénás', mert nem uralkodni akartam fölötte, hanem mint illik a zseni fölismerőjéhez, szolgálni akartam őt.”

Hatvany már első levelében szigorú hatávonalat húzott Ady – az ember, és Ady – a költő között. Később, amikor úgy érezte, hogy Ady „elárulta” őt (duk-duk ügy, majd 1912-ben, amikor Ady végül is Osvátékkal maradt együtt a Nyugaton, s utolsó összekülönbözésük már a világháború alatt egy a Budapesti Hírlap-ban közzétett Ady-nyilatkozat alkalmából, amelyet Hatvany – kissé túlérzékenyen – magára nézve sértőnek talált), kikonstruálta magának, hogy hű marad az Ady-eszméhez és hogy különválasztja azt Adytól, az embertől. Elgondolását nem tartotta titokban, hanem számtalan levelében megírta költő barátjának is.

S még egy különbségről nem szabad megfeledkezni: Ady forradalmár volt – az egyetlen a nagy irodalmi megújulás közben előtérbe került emberek között, kora legvilágosabban látó embere – a barátai pedig szocialisták, polgári radikálisok, avagy legjobb esetben liberális polgári demokraták, miként például Hatvany Lajos is. Ady érezte, hogy a saját legszűkebb tábora – azok is, akik kritikai írásaikkal a széles publikum előtt interpretálják-kolportálják műveit – csak tehetsége, lírája egy-egy szeletét látták-értették meg. Ezért jogos kérdése – *Ki látott engem?* – hasonló című kötete prologusában:

Volt nálamnál már haragosabb Élet?
S haragudtam-e vagy csak hitem tévedt?

Szívem vajon nem szent harang verője?
Vagyok csakugyan dühök keverője?

Kit mutatok s mit kutató szemeknek?
Nem csalom-e azokat, kik szeretnek?
Szeretem-e azokat, kiknek mondom?
Méltán gerjeszt haragot büszke gondom?

Ennen dühöm nemcsak piros káprázat?
S azok forrók, kik közelemben fáznak?

Bolond tüzem alágyújt-e szíveknek?
Szeretnek-e, kik szerelmet lihegnek?

Pótolnak-e életet élet-morzszák?
Érdemlem-e szánásnak csúnya sorsát?

Szabad-e engem hidegen megértni?
Szabad közönnyel előlem kitérni?

Gerjedt lelkemnek ki látta valóját?
Ki lát, szívem, sebes és örök jószág?

Istenülő vágyaimba ki látott?
Óh, vak szívű, hideg szemű barátok.

Így követik egymást a kérdések és a kérdőjelek tizenegy strofa huszonkét során keresztül. Az utolsó strofa kérdőjel nélküli zárószóra egyértelmű ítéletet mond: Óh, vak szívű, hideg szemű barátok.

A *Ki látott engem?* – motívum egyébként – amely csak 1913–1914 körül szökkent strófába – már egy 1909-es Hatvanyhoz írott Ady-levéiben felbukkan: „Nálunk büntetlenül még barátaink szemében és szívében sem lehetünk valakik. Ady Endre . . . – írják, *anélkül, hogy láttak, megláttak volna*.” (Aláhúzás tőlem: V. J.) Mindezek ismeretében talán méginkább érthető lesz, hogy Ady épp az 1909-ben megjelent kötetének adta a *Szeretném, ha szeretnének* címet, s 1913-ban már újra kötet-címbe áll előttünk ez a gondolat – most a csalódott ember fogalmazásában: *A Magunk szerelme*.²²

Hatvany és a Nyugat vezető esztétái hanyatlást láttak Ady 1910 utáni lírájában, s csak *A halottak élén* költőjében ismerték fel előző korszakának nagy fényét. Hatvany maga is majd csak bécsi emigrációjában, az *Ady világa* írásakor, elemzései közben revideálta régebbi nézetét, s ekkor már arra figyelt: hogyan birkózott Ady egy-egy motívummal, témával, amíg teljesen ki nem merítette, azaz: ki nem énekelte azt. Ekkor azonban, 1913-ban a Nyugat körüli esztéták véleményét is tolmácsolta, amikor *A Magunk szerelme* megjelenése után így írt a költőnek:

„Kötetedet gyakran forgatom. Legyek őszinte, egészen őszinte? Persze hogy Ady-kötet. Jobb is, mint a tavalyi, amely életed nagy munkájában alig számít” – s mindezt épp *A menekülő Élet-re* célozva írta, amelyet Ady nagyon szeretett s nagy kötetének érzett! – „de . . . Nem vonom vissza, amit múltkor írtam: vannak benne ódai, Berzsenyi szárnyalások, de . . . no de most már kimondom. Belőled is hiányzik a koncentráció, a nagyszerű tehetség megmunkálása. Ami Babitsban hiba, Aranyban erény és Flaubertben csoda, áhitat, szentség, művészet, élet. Versed szakadozott, szeszélyes. Amikor új motívumokat hoztál, új hangot adtál – amikor Ady megjelent, akkor ez nem volt baj. Különben is a *Vér és arany*-tól egészen a *Minden-Titkok-ig*, mindegyik kötetben van 4–5. egységes, formában, tartalomban, szuszban, alapkoncepcióban egybeforrott vers. Ebben az új kötetben, vilálatok, bekezdések, sorok vannak nagyszerűek – de az egész valahogy kalimpál, nyugtalan, kigyózó. Lehet hogy tévedek – én így érzem. A szerencsés genie, a goethei, minden életkorban új, te még mindig a *Vér és aranyt* írod. Jó – sebai. Ez is sok, nagyon sok.

De a haladásod nem a megújulásban, hanem a nagy, széles Ady-világnak mind szorosabb, pregnánsabb, suggestívabb – szóval művészibb megmunkálásában lévő, úgy veszem észre, hogy épp az ellenkező utat járod, motívumaidat mindig idegeesebben, rapszodikusabban hanyod-veted a versedben: . . . Úgy járhat, mint Verlaine. Ez sem a legrosszabb – sőt! Több mint elég. . . Te vagy az első magát-elhagyó magyar talentum – ebben is mai magyar, ebben is első.”²³

Ady Hatvanynak küldött válaszlevelében azzal az egyetlen tisztánlátással, amivel a Nyugat társadalmi genezisést is megvilágította – a megújulni készülő magyar társadalom előre küldött hírnökeként látva az új irodalmi-művészeti mozgalmakat – magyarázta meg kritikusan s közvetve a Nyugat esztétáinak a maga szükségszerű „nem koncentrátságát” is „Magyar xerxességek talán csak hasonlítva ízetlen kissé, szokatlan és 'művészietlen', de bizony ez szükséges élet és legelsőrendű művészet. Lehet, ha választhatnék, más sorsot és művészibb művészetet választanék, de hidd el, hogy művészietlen és koncentrálatlan voltam külön művészet és külön példája a koncentrátságnak. . . Nincs bennem semmi irigylet fajtád fölséges kozmopolitizmusából, gyalázatosan s rögtön magyar vagyok, de ebben első s ez is valami. Semmiféle más kultúrtársadalomban nem élhetne ilyen élet-szabású élet, de te, aki ismered a 'magyar globust', tudsz találni erre tudományos, sőt szívbeli magyarázatot. Nézd például: most a megriadtság, szertelenség s a valamikori valamiségek elsablonozása következett a magyarságra, de a dac, mint élethipotéka megmaradt: én vagyok. Csak egy általános emberi törvény volna ki ez átkos fajtaszimbolizálásból, a halál, de erről már szoltam s ez mindnyájunknál nagyobb úr. Meglátod valamikor, hogy eszem is van s ezt nehéz meglátni másoknak, akik elhelyezkedő, törekvőképességben

²² A Hatvany és Ady barátságát illusztráló-magyarázó levélrészleteket lásd HATVANY: Ady a kortársak közt. Ady Endre levelei és levelek Ady Endréhez. Hatvany: Ady i. m. I. 175–307.

²³ I. m. 246–247. Lásd még: 242–245., 248–253., 257–258.

látják az eszességet s nekem ez az eszem azt mondja, hogy a náthámat jogom van kúrálni, elrendeltetett és versekben fiadott életemet azonban nincs, nem is beszélve arról, hogy lehetetlenség.”

Ady Hatvanyinak írott levele az életet esztétikának is sűrített összefoglalása, amely oly nagy szerepet játszott Ady művészi útján, s amelyet kortársairól írva újra és újra megfogalmazott – a Nyugat egyik vezető esztétája címére küldve: „Te, aki ördögösen érzel és látsz, elhiszed-e, hogy az embert s az emberek emberét, a művészt, az a program formálja, amelyet komolykodva csinál s amely a gyöngébbek szemében akaratra látszik? Apropos, művész, te túlságosan irodalmasítod ezt a fogalmat, mely igazában minden nagyobb és hatóbb élet koncepciója. Ne hidd – s talán meglátod –, hogy féljek egy szindarab, egy regény megírásától, a magam lírájának úri öltöztetésétől, de jót teszek-e, ha hit és hivatás nélkül teszek valamit, még akkor is, ha piac és pálma helyeselné? Az viszont számárság, hogy meghaljak, mert érzékenységem tompul s mert használnék vele volt verseimnek s életem gömbölydedségének.

... Önmagam megmunkálása, a nagy 'zsenifizetség' adója, mondhatnám a magam kicserélése, ha lehetséges is volna, de nem igaz. Azért, mert olyat tudtam, amit más nem tud, bűnhődöm már ezáltal s tartalak olyan erős művész valakinek s ember-embernek, hogy ezt magad is kutyaúl s állandóan érzed”²⁴ – válaszolta Ady Hatvany művészi koncentrációját, a flauberti példát tanácsoló levelére.

S ebben benne van egész esztétikája: ő sohasem húzott határvonalat a művész élete és az életet teljesen, egészében élők között. Ennek a levélnek a gondolatai fogalmazódtak meg a *Hunn, új legenda* strófaiban is „Hatvany Lajosnak küldöm szeretettel és hálával azért, mert szeret, bánt és félt” – írta verse fölé Ady, félreérthetetlenül célozva arra, hogy verse ihletője Hatvany Lajossal való levél-polémiaja volt. S erre utalt már az első strófa és néhány további is:

Minék a tanács, jóslat, aggodalmak? :
Gesztusaim élnek, míg meg nem hálnak
S életemnek csak nézői a maiak.

Másolja ám el életét a gyöngye,
Fúrja magát eléltén a göröngybe,
Voltom, se végem nem lehet enyhe szabály.

Ha ki király, Sorsának a királya,
Mit bánom én, hogy Goethe hogy csinálja,
Hogy tempóz Arany s Petőfi hogy istenül.

Nekem beszédes költő-példák némák,
Sem a betelt s kikerített poémák,
Sem a mutatványos fátum nem kényerem.

Ady már szimbólumos vers-címével azt mondta, hogy egy új hunn legenda beteljesülését látja a saját életében; hogy ami másutt – a polgári haladásban, a nemzeti problémák megoldásában előttünk járó boldogabb nyugati társadalmakban – nem feltétlenül szükséges, nálunk még nélkülözhetetlen: csak a nemzettel összefonódva – sorsát vállalva – egygyéváltan lehet nagy költőnek lenni.

Messziről jön s messzire megy ez élet.
S csak: élet ez, summája ezrekének,
Örök, magyar határ-pör, meg nem szakadott.

S életük ez a mérsékelt csodáknak,
Mikben mégis ős állandóság vágat,
Hunn, új legenda, mely zsarnokin életik.

²⁴ I. m. 254–256.

A záróstrófák csattanása ismét burkolt vita is az elsősorban formai-művészi újat hozó társaival:

A tolakodó Gráciát ellöktem,
Én nem bűvészek, de mindennek jöttem,
A Minden kellett s megillet a Semmisem.

Én voltam Úr, a Vers csak cifra szolga,
Hulltommal hullni: ez a szolga dolga,
Ha a Nagyúr sírja szolgálkat követel.

Elmondhatjuk, hogy Hatvany és Ady levelezésének *A Magunk szerelme* körüli vita volt a csúcsa, ám a koronát örökérvényűen Ady tette fel erre a polémiára a *Hunn, új legendá*-val.

Ady „magyar dac”-ában megszólalt egy fájdalmas akkord is. Ő is tudta, magyar szükségesség az, hogy „nekünk az irodalomból kell kisejdfitenünk az Életet s a Halált”.²⁵ Az elfáradás perceiben néha fel-feltört belőle a baudelaire-i, verlaine-i művészet igénye: a korukat nem közvetlen – csak áttételesen-moralitásában-atmoszférájában – ábrázoló lírikusok példája. Igaz, mindig fölibe kerekedett ennek: ismerte saját lírája társadalmi küldetését. A *Hunn, új legendá*-t író költő udvarolt egész szomorú magyarságával Petőfi emléke előtt, „mert nem tudott csupán versíró lenni”.²⁶ S ez az Ady ajánlotta a *Kétféle velszi bárdok*-at azoknak a poéta társainak, „akiknek az élet, a magyar élet több a poézisnál”.

1918 őszén Hatvanyt érte az a megtiszteltetés, hogy a Nemzeti Tanács nevében az októberi forradalom idején üdvözölhette Adyt. Alig két hónap múlva pedig a Pesti Naplóban *A nemzet költője* címen írott vezércikkében már búcsúztatnia kellett költő barátját. Alig egy héttel Ady halála után megírta *Ady a kortársak közt* című riportját, amely máig az egyik legfontosabb emlékezés Adyról.

„Egy-két asszonyon kívül, kiket a sors Adyhoz láncolt hosszú éveken át, Ady személyes ismeretése talán senkinek sem jelentett annyit, mint nekem” – írja, majd így folytatja: „De ennek a személyes ismeretségnek fontossága semmiképpen sincs arányban amaz eszmei jelentőséggel, mellyel Ady az én életembe s mindannyiunk életébe művein át behatolt.” Ebben a kitűnő riportjában – amely levelei és Benedek Marcellal folytatott vitája mellett a legfontosabb emléke *Ady és Hatvany* személyes kapcsolatának – kissé rapszodikusan, impresszionisztikusan – sok apró adatból eleveníti fel Ady arcát, egyéniségét, s az Ady-líra születésének ellesett pillanatait.

Égésében is nagyon jó írásának a legszebb a záró passzusa, amely így summázza kettőjük emberi kapcsolatának tanulságait – úgy is mondhatnánk: a literátor és a teremtő művész viszonyából adódó tapasztalatokat: „És most van egy önkínzó negyedik kérdésem: mért nem voltunk, mért nem voltam egyenletesen, türelmesen, mindig jó és kedves és elnéző Adyval szemben? Megmondtam neki sokszor, hogy csodálom, de talán mégsem mondtam elégszer? Nem mondtam neki soha, hogy szeretem. Mért nem mondtam soha? Pedig ő azért írt, azért élt, azért kínoztta magát, mert szeretete volna, hogy szeressék.

Ha most lelkiismeretemmel számot vetek, Ady édesanyján, feleségén, meg a jó Boncza-nagymamám kívül csupa olyan asszonyt és férfit tudok, akik Adynak szeretetben adósai maradtak... Tehát mit lehet csinálni? Jónak muszáj lenni az utadba tévedt emberi kiválósággal, folyton jónak, kihagyás nélkül, türelmesen, kötelességszerűen, alázatosan. Adyhoz közölünk senkise volt igazán jó. Nincs az az írás, nincs az a szó, mely ezt a mulasztást valaha kipótolhatná” – zárta emlékezéseit valóban önkínzóan.²⁷

²⁵ Irodalmi háborgás és szocializmus, Ady: *Az irodalomról* i. m. 244.

²⁶ Petőfi nem alkszik i. m. 209–307. A *Ki látott engem?*-ben *A kényszerűség fája* ciklus egész problematikája a *Hunn, új legenda* köré épült. Ennek a kötetének már a prologusában *A Magunk szerelme* bírálóival vitakozott. S hogy Ady mennyire determináltnak látta művészetét a nemzeti élet gondjaitól, arról ismét csak beszédesen vall *A kényszerűség fája* ciklus-cím is.

²⁷ Ady a kortársak közt. HATVANY: Ady i. m. I. 173–174.

AZ AVANTGARD ADY-KÉPE

A tanulmány tárgya: a Kassák Lajos körül csoportosuló magyar avantgard írók és teoretikusok Ady-örökségének leírása.¹ A munka során azt a kérdést tartottuk szem előtt, hogy a húszas évek első felének az avantgard vonzaskörébe került pályakezdő költői milyen Ady-képet sajátíthattak el eszmei-esztétikai tájékozódásuk során? Ez a nézőpont magyarázza azokat a sajátosságokat, amelyek megkülönböztetik a tanulmány módszereit a recepció feldolgozásának a történeti rendhez szorosabban kötődő, általánosabban elterjedt módjaitól. A módszertani eltérések közül a három leglényegesebbet emeljük ki:

1. *Leegyszerűsítettük* a kiterjedt és komplex reflexiórendszer: kiválogattuk azokat a mozzanatait, amelyek a legtöbb valószínűséggel felhívták magukra a pályakezdők figyelmét. A költői magatartást és eszmei-esztétikai irányultságot legerőteljesebben szabályozó nézeteknek csupán esszenciáját rekonstruáltuk. 2. Az egyes ilyen álláspontokat az *irodalmi közvélemény* írásos megfogalmazásaként fogtuk fel, kevésbé helyezve hangsúlyt a vélemények individuális oldalára. 3. Nem vettük figyelembe – vagy csak másodsorban – az álláspontok kifejtésének időpontját és az időben egymás után megszületett Ady-értelmezéseket és -értékeléseket úgy fogtuk föl, mint a húszas évek pályakezdőit *egyidejűleg* körülvevő szellemi erőteret.

A leírás során nem térhetünk ki a nyugatos Ady-kép egyes mozzanatainak utalásszerű bemutatása elől. *Egyrészt*, mert – érdekes módon – az avantgard Ady-kép sok ponton támaszkodott a nyugatos értelmezésekre, genetikailag összefüggött vagy érintkezett azokkal, *másrészt*, mert az Ady-értelmezés szerves részét alkotta az aktivisták *Nyugat*-ellenes fellépés-sorozatának.

Gondolatmenetünket ebből a megállapításból indítjuk: Nem érthetjük meg az avantgard Ady-képet, ha figyelmen kívül hagyjuk azt a tényt, hogy Kassák köre kíméletlen harcot folytatott az ellen az irodalom ellen, amelynek Magyarországon a *Nyugat* köre volt a legfőbb képviselője. Az Adyról írott cikkek kivétel nélkül szoros és szervesen kapcsolódtak ehhez a küzdelemhez, a róla egyéb írásokban tett megjegyzések ebbe a polemizáló cikksorozatba ágyazódtak bele.

A *Nyugat* és az avantgard viszonyát röviden a következőképpen jellemezzük: a két szembenálló tábor egyaránt elítélte a politikailag reakciós, esztétikailag akadémikus, konzervatív, nép-nemzeti szellemű irodalmat és elhatárolta magát tőle. Ellentétük az egyetértésnek ezen az alapon bontakozott ki. Mindkét csoportosulás a (legkülönbözőbb árnyalatokkal) *baloldali* és *modern* ízlésű *közönség* és *utánpótlás* támogatására számított és így *konkurens* viszonyba kerültek egymással. Az avantgard megerősödése a *Nyugat* körének szűkülését, táborának gyengülését jelentette volna. Hegemóniája eljelentéktelenítette volna a nyugatos irodalmat. Annak a kíméletlen harcnak, amelyet az előbbi az utóbbi ellen folytatott, ilyen hegemonia megszerzése volt a célja. Ebben a küzdelemben Kassák köre az igazságtalanságig végletes volt. Tagadta az irodalmi gyakorlat egyik fajtájának létjogosultságát és a

¹ A tanulmány első része a Népművelési és Propaganda Iroda és a Petőfi Irodalmi Múzeum közös szerkesztésében 1977 folyamán megjelent Tegnapi és holnapok árján című tanulmánykötetben olvasható.

Nyugatot teljesen azonosította ezzel az irodalommal. Alternatívát állított a közönség és a fiatal költők elé: az avantgardot vagy az esztétizmus zsákutcáját választják? Más lehetőséget nem ismert el. A két irányzat szembenállását úgy nyilvánította ki, mint két, mereven ellentétes értékrend konfrontációját. Az ellenfél táborába tartozó művészek egyéni arculatát és értékkülönbségeit *radikálisan nivellálta*.

Ezt a kényelmes, nivelláló eljárás-sorozatot nem vitték végig teljes következetességgel. Az Ady-kérdés elemzésének az avantgard vonatkozásában éppen ez a *következetlenség* ad jelentőséget. Ady munkatársa volt annak a folyóiratnak, amely a támadás legfőbb célpontja volt. Őt is a nyugatos mozgalom hozta, ő is annak a generációnak a tagja volt. Ha azonban ugyanúgy vélekedtek volna róla, mint a *Nyugat* körének más íróiról, ő is belekerült volna abba az olvasztótégelybe, amelybe azok döntő többsége belekerült. Sokkal kevesebbszer írtak volna róla, nem fordultak volna költészetéhez megkülönböztetett figyelemmel. Nem lenne okunk elemezni az avantgard Ady-képét. A költő azonban *kétszeres kivételességet* élvezett az aktivisták részéről. A kivételesség az avantgard Ady-kép alapvető mozzanata.

Persze ez a pozíció nem egyedül őt illette meg. Mások is kiérdemelték Kassáké némi elismerését, akik mozgalmuk kezdeti szakaszában a nyugatosokat a kivételezettek szűk körére és a rossz átlag alakatlan masszájára osztották. Ady egyike volt az előbbieknél, aki közé olyanok tartoztak, mint Móricz, Babits, Kosztolányi, Juhász, Tóth Árpád, Szomory, Osvát, Révész Béla, Szabó Dezső. Az őket illető elismerés tehát kezdetben annak a presztízs-rendnek nyomán haladt, melyet a *Nyugat* köre magáról kialakított. Ady kivételességének *első fokát* ez a többek között iránta is megnyilvánuló megkülönböztetett figyelem képezi.

Az említett alkotókkal a *Tett*, majd a *Ma* szerzői a szó szoros értelmében kivételt tettek. A *Nyugat* irodalmát ugyanis általában globálisan marasztalták el. Ilyen esetekben a bírálóat mindenkire vonatkozott, beleértve a fent nevezetteket is. Egy vagy több alkalommal előfordult azonban, hogy – fenntartva a *Nyugat* egészéről alkotott véleményét – pozitívan nyilatkoztak az említett szerzők egyikéről-másikáról.

Ady azonban nemcsak tagja volt ennek a csoportnak, hanem köztük a legrangosabb, egy fejjel kimagaslott közülük, társai mellette csak mellékalakoknak számítottak. Ez jelenti kivételezettségének *második*, magasabb szintjét. Egyikükre sem hivatkoztak vele szemben pozitívan, csakis elmarasztalólag, legfeljebb – és ez nagy kitüntetésnek számított – melléje állították némelyiküket. E „mellékalakok” pozíciója ingadozott. Egyik írásban kivételt tettek velük, a másikban ennek már híre-hamva sem volt. A tagok cserélődtek és a csoport így Ady körül folyton átrendeződött... majd (amint a nyugatos presztízs-rend tiszteletét az avantgard *Nyugat*-kritika elveinek fokozatos tisztázása és gyakorlati érvényesítése folytán teljes mértékben felváltotta a *kivételképzés aktivista elve*) végül elfogyott és Ady egyedüli kivétel maradt.

Mi volt ez az elv, amelynek legjobban Ady költészete felelt meg? A *Nyugat* elleni harcban az aktivisták csak olyan alkotókkal tettek kivételt, akik költészetében a *nyugatos gyakorlat mellett azzal ellentétes eljárásokat*, azaz *saját törekvéseikkel rokon, azokat támogató tendenciákat* fedeztek fel. Ez az elv keresztezte a művészi tehetség és jelentőség el- és felismerését. Szabó Dezsőnek és Révész Bélának például még mindig volt tekintélye a *Má*-ban, amikor Kassák híveinek Babitsról vagy Kosztolányiról egy jó szavuk sem volt. A kivételezett csoporton belüli differenciálásban azonban, mivel a tagok egyaránt kielégítették a fenti elvből eredő követelményeket, jelentős szerepe volt a tehetség és a világnézeti beállítottság (politikai állásfoglalás) számbavételének. Révész az előbbi, Szabó az utóbbi téren nem versenyezhetett Adyval.

A kivételképzés elvének ismeretében megállapíthatjuk, hogy a költő pozíciójának e különlegességéből az avantgard Ady-kép egy fontos szerkezeti sajátága: *kettőssége* következett. Költészete az aktivisták felfogása szerint az elemek két, egymástól elkülöníthető csoportjából áll – olyan elemekből, amelyek kielégítik a korszerűség fogalmának *avantgard* kritériumait és olyanokból, amelyek nem elégit ki azokat. Ez utóbbi csoport *magvát* Ady költészetének a többi *nyugatosokéval* analóg sajátosságai adják, *de nem mértik ki azt*.

A kivételképzés elve és még konkrétabban az értelmezés kettősége mutatják: Ady pozíciójának kivételessége nem abban állt, hogy kívül került az aktivisták által kifejtett nyugatos-avantgard érték-konfrontáción. Ellenkezőleg: a *Ma* publicisztikája azáltal, hogy költészetének az avantgard irányába mutató tendenciáit vállalta, nyugatos jellegzetességeit pedig elutasította, *duplán* a *Nyugat* bírálatának szolgálatába állította örökségét. A kivételképzés a *konfrontáció* egyik sajátos formájának bizonyult. Akivel kivételt teszünk, azt egy vagy több szempontból előnyösen megkülönböztetjük egy olyan integrációtól, amelyhez tartozik és amelyet egészében negatívan ítélünk meg. Ez a gondolkodási séma érvényesült a *Ma* szerzőinek írásaiban Ady és a *Nyugat* vonatkozásában. Amennyiben a hangsúly a kivételességre esett, a költőt szembeállították saját közösségével és vele ellentétes törekvéseket tulajdonítottak neki; tehát „Nyugat-Ady” formában felállították a nyugatos-avantgard érték-konfrontációt. Amennyiben a hangsúly Ady és környezete, generációja azonosságára esett, a *Nyugat* törekvéseit az ő költészetén keresztül bírálták, azaz a költőt a nyugatos integráció jellegzetességeivel ruházták fel és elmarasztalólag állították szembe az aktivizmussal. Az értékkonfrontáció – „Ady (Nyugat)-avantgard” formában – ebben a vonatkozásban is érvényesült. Ha az aktivisták Ady-képe nem is fogható fel teljes egészében úgy, mint *Nyugat*-kritikájuk egyik formája, az avantgard irodalomban előforduló, Adyval kapcsolatos gondolatok jelentős többségét minden nehézség nélkül be lehet illeszteni ebbe a *kettős konfrontációba*. A továbbiakban először azokat a pontokat jelöljük meg, amelyeken az aktivisták Adyt a *Nyugattal* szemben magukhoz kapcsolták.

Sok olyan írással találkozhatunk a *Tett* vagy méginkább a *Ma* lapjain, amelyekben a két ellenséges integrációt azok egymással farkasszemet néző reprezentatív alakjai képviselték. Avantgard oldalról természetesen legtöbbször Kassák neve szerepelt, a másíkról leggyakrabban Babits nevét olvashatjuk. Az adott összefüggésben Adyt oly módon vonták be a konfrontációba, hogy Kassák vagy más aktivista szerzők helyére az avantgard képviselőiben őt *helyettesítették be*. Vele szemben az egyes cikkekben sorra feltűntek a *Nyugat* nevesebb képviselői: Kosztolányi, Szomory, Schöppflin, Balázs Béla vagy Babits.

A szembeállításnak ezt a *személyi oldalát* egyetlen (a legtanulságosabb) példa, az *Ady-Babits ellentét* elemzésével vizsgáljuk meg részletesebben. Szembeállításuknak megvoltak a tisztán avantgard előfeltételei. A *Nyugat* irodalmával szembeni kifogásaikat Kassák hívei leggyakrabban Babitsnak címezték. Ő volt az, aki a *Nyugat* részéről először reagált komolyan és átfogóan, egyben kritikusan az új nemzedék törekvéseire és eredményeire, amiből a *Nyugat* és az aktivisták legnagyobb szabású, Kassák és Babits között lezajlott vitája kerekedett.² De Babitsot kezdettől fogva folyamatosan foglalkoztatta a fiatalok szembefordulása az első nemzedék irányával. Továbbá ő volt nemzedékének Ady mellett legértettebb, világát leghamarabb és legérvényesebben kialakító költője. Társai között neki volt Ady mellett a legnagyobb presztízse és ez összekapcsolódott bizonyos leegyszerűsítő sztereotípiákkal, amelyek őt mint esztétát, klasszicizáló formaművészt állították a közönség elé. Míg Babits legtöbbször a *Nyugat* reprezentánsaként szerepelt, Adyt szembeállították a *Nyugattal*, így a *Nyugat* és az avantgard ellentéte Babits és Ady ellentétéként konkretizálódhatott. A *Ma* szerzői ezen az ellentéten mutathatták be az előttük járó nemzedékhez való viszonyuk kettősségét: azt, amit tagadnak és azt, amit vállalnak belőle.

De ugyanakkor ez a szembeállítás nem avantgard találmány volt. Egyrészt valóságos alapokon nyugodott, amennyiben a két költő kapcsolatának történetében volt egy szakasz, amely elősegítette ilyen vélemények kialakulását. Irodalmi körökben pletyka-szinten általánosan ismertté vált kölcsönös idegenkedésük, de véleményeltéréseikről, ellentétes beállítottságukról maguk is – közvetlenül vagy áttételesen – vallottak.³ Az ellentét kialakításában része volt a konzervatív kritikának is, amennyiben

² BABITS Mihály: *Ma, holnap, és irodalom*. Nyug 1916. II. 328–340. – KASSÁK Lajos: „A rettenetes nagy hamu” alól Babits Mihályhoz. Nyug 1916. II. 420–424. – BABITS Mihály: *Felelet*. Nyug 1916. II. 424–425.

³ Erre vonatkozólag a rövidség kedvéért a rendelkezésre álló adatok közül csupán Hatvany Lajos gondolatait idézzük, amelyek jól szemléltetik a közelfogást Ady és Babits ellentéteiről, de utalnak a

az eltévelyedett, de tehetséges Adyval szembeállította tehetségtelen utánczóit (például a holnaposokat) – és ezek közé számították Babitsot is. A kettősséget elsősorban mégis a Nyugat köre dolgozta ki és annak közönsége terjesztette el. Voltak, akiknek Ady híveiként fenntartásaik voltak a babitsi költészettel szemben, akadtak hívei Babitsnak Ady ellenében, és nagy táborra volt a két költői világ összebékítőinek is.⁴

Kassák hívei tehát (nagy részt maguk is a Nyugat neveltjei) egy nyugatos sztereotípiát vettek át és építettek be saját gondolatmeneteikbe, de a nyugatos belső alternatívát szolgáló sémát *Nyugat*-ellenes élel látták el. A két költő közötti szakadékokat tovább feszítették és a *Nyugat* és az avantgard ellentétének érzékeltetésére tették alkalmassá. Nem maga a szembeállítás volt alaptalan és terméketlen, hiszen általa a két költő világnézete és költői gyakorlata közötti valóban meglevő eltéréseket markánsabban ki lehetett emelni. Az ellentétet leegyszerűsítő és torzító volta tette erősen problematikusá. Különösen Babits sínylette meg ezt a leegyszerűsítést: akkor értelmezték a *l'art pour l'art*, a nyugatos esztétizmus reprezentánsaként, amikor éppen túlhaladta fejlődése első nagy korszakának ilyen jellegű törekvéseit.⁵

Az Ady–Babits szembeállítás esete jól példázza azt a gondolatmenetünk kezdetén hangsúlyozott kettősséget, hogy az aktivista Ady-kép sok mozzanata nyugatos eredetű volt és mint ilyen került bele a *Ma* szerzőinek írásaiba; ezáltal azonban metamorfózison ment át: az eredetileg nyugatos gondolat Nyugat-ellenes értelmezést kapott.

Ezt a körülményt a továbbiakban folytonosan szem előtt kell tartanunk. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a következő lépésben sem, amikor az Ady–*Nyugat* szembeállításnak *tartalmi* oldalát vizsgáljuk meg. A *Nyugat*-ban lényegében háromféle Ady-értelmezéssel találkozhatunk: Egyrészt kísérlet történt arra, hogy esztéta-költőnek fogják fel, aki mindent költészetének áldozott fel.⁶ Másrészt sokan a forradalom viharadarának látták, a politikai baloldal támogatójának, hangsúlyozták kapcsolatait a szociáldemokráciával és a radikális polgári körökkel. Kiemelték politikai és poétikai radikalizmusát.⁷ Végül a tragikus magyar zsenit értékelték benne, aki prófétaként előre látta azt a katasztrófát, amelyet az ország urainak bűnéből a haza nem kerülhetett el.⁸ A három értelmezés természetesen nem vált el élesen egymástól, csupán eltérő tendenciákat, hangsúlyeltolódásokat jelentett.

Az aktivisták érdekes módon mindhárommal érintkezésbe kerültek. Ady művészetének esztétista, *l'art pour l'art* felfogását, illetve a tragikus magyar próféta sémáját bírálata során használták föl.

közelfogás valóságalapjára is: „Ady, ki Arany ellen írt – Babits, ki Petőfi ellen esztétizált, kiragadták az iskolai esztétika köréből e vitatárgyat, hogy tanulmányaikban ki-ki a maga önigazolását írja meg... e vitatkozások, bármily pezsgő elevelességgel folytak légyen is Petőfi és Arany álarca mögött, Ady és Babits között, ez érdekes vitatkozásoknak mondom, nem volt semmi pozitív eredménye.” (HATVANY Lajos: *Ady világa*, 350.) – KIRÁLY István részletesen elemezte a két költő ellentétét, Ady és Babits című írásában. Kor 1971. 675–686.

⁴Hatvany Lajos Ady pártján, Babits iránt fenntartásokkal élt Ady világa című könyvében. – SZABÓ Lőrinc: „Nyugtalanág völgye” (Babits Mihály legújabb versei) Nyug 1921. I. 47–51. című kritikájában Ady követhetetlenségével szemben Babitsnak az új nemzedékekre gyakorolt áldásos hatását hangsúlyozta. – Az összebékítők közül megemlíti TÓTH Árpád: A „formák virtuóza”. Nyug 1924. I. 494–495. – és SCHÖPFLIN Aladár: A magyar irodalom története a huszadik században. Nyug 1924. I. 761–804. írásait.

⁵Részletesebben lásd a 9., 13., 15., 18. számú jegyzeteket!

⁶Ez a törekvés legfrappánsabb megfogalmazásában Kosztolányi Dezső írásaiban jelentkezett: A huszonhétéves költő. Nyug 1919. 261–263. – Dal és halál. Nyug 1924. I. 216.

⁷KIRÁLY György: Két Ady-anthológia. Nyug 1922. 136–138. – Végző az Ady-anthológia ügyében. Nyug 1922. 266–268. – SZÉKELY Artúr: Ady-emlékek. Nyug I. 212–215. – HATVANY Lajos: Ady a kortársak közt, 1927.

⁸BOROSS László: Ady Endre és kora. Nyug 1919. 274–276. – BÁLINT Aladár: Emlékezés Ady Endrére. 1920. 120–123. – SCHÖPFLIN Aladár: Konzervatív kritika, fejlődő irodalom. Nyug 1921. I. 565–575. – Ady körül. Nyug 1923. I. 296–304.

Ezekkel az összefüggésekkel a későbbiekben foglalkozunk. Politikai-világnézeti és poétikai radikalizmusát valva szintén támaszkodtak nyugatos kezdeményekre, ám ezt a radikalizmust a maguk eszmerendszerének megfelelően átszínezték, átértelmezték és mindenekelőtt szembeállították a *Nyugat*-tal, amely véleményük szerint Adyn kívül nem tudott felmutatni *morális-politikus, korszerű* költői karaktert, csupán *játszadozó* vagy *sírátkozó, dekadens*, elefántcsonttoronyba vonuló írókat. Ady és a *Nyugat* szembeállítását az egyes írásokban nem más, mint ennek az ellentétnek variálása, ragozása, alkalmazása a költői működés különböző területeire. A nyugatos-avantgard érték-konfrontáció avantgard tartalmait sorolták itt föl Ady költői egyéniségének attribútumaiként, míg vele szemben a nyugatosoknak tulajdonított értékeket vonultatták fel.

Nevezzük meg a legfontosabb ilyen szembeállításokat: Babits viszonya Csokonai örökségéhez: „eruditio” Ady: „gyökérig tapintás”.⁹ A *Nyugat* „nagyszerű lendülete” Ady költészete, „mindent keresztül törni akaró versei”. A *Nyugat* nélküle „beleszorult a hazai lokalitásba”.¹⁰ Ami új érték az irodalomban létrejött, Ady felszabadító hatásának köszönhető.¹¹ „Ami Adynál egy hánytorgó alkotórész szükségzerű kötéllazítása, szuszravergődése, az Balázsnál nyikorgó technikázás lesz a gondolat-szurdinákkal.”¹² „A líránk Ady Endre erős földszaga óta erősen lefelé megy és Babitsban alaposan is »klasszikussá« csúszott.”¹³ Ady „... az intenzitáskereséssel, az öndefiníálásnak ... a lényeggé-hámozott sűrűségével emelkedik sokkal felébe a vele egyidőben nekiindult és ezért indokolatlanul nevéhez kapcsolt impresszionista magyar lírának ... Mert az életproblémák fontossága saját lényeg-tartalmukban Adynál ... minden szkepszisen keresztül is domináns marad, míg az impresszionistáknál – akik a tulajdonképeni dekadens művészet képviselői, – a szkepszis a dolgok szubsztanciális értékelését a relációk, felületérintkezések értékelésébe tolta át.”¹⁴ „... a *Nyugat* sem jelentett forradalmat, mert írói nem hoztak új világnézetet. A *Nyugat* gárdájának magja, Ady, lezárta azt a forradalmat, amit Petőfi megindított. Új hangot, új formát hozott ... A többieknél a külföld különféle divatos iskoláinak magyar megnyilatkozása jelentkezik. Náluk már eleve kizárt a forradalom lehetősége. Ők a külföldön már iskolát, tehát konzerválást jelentő irányokat ültettek át. Alanyukban sem forradalmárok, mert átvevők, hatásukban sem, mert nem új világnézetet, hanem az impresszionizmus és szimbolizmus külsőségeit hozták. Technikáztak. L'art pour l'art verseltek. A közülük legkiemelkedőbb Babits Mihály, akadémikus a szó legteljesebb értelmében. Irodalmunkba új világ-szemléletet nem hozott, tehát forradalmat nem jelentett. Vele, benne és körülötte tört meg Ady forrongásának ívelése.”¹⁵ „A »Nyugat« legtöbb írója csak új témákat hozott, formáik csupán Magyarországon voltak újak ... »,formailag is új elemeket teremtett és bennük az embertartalom új elemeit fejezte ki» Ady Endre, »aki impresszionizmusa mellé új emberséget is hozott»¹⁶ stb.

A szembeállítás egy újabb módja volt a *vita a nyugatos Ady-képpel*, saját értelmezésük mint az egyedüli igaz és helyes álláspont szembesítése a *Nyugat* értekezőinek Adyról alkotott felfogásával. Schöppflin Aladár Ady-képét a következőképpen ítélte meg: „És még aminek van is mifelénk valami nagyvonalú jelentősége, azt is leszűrőíti lokálissá. Adyban a magyar kisnemesnek a differenciált és neuraszténias nyugattal átfűzött típusát látja, és nem a legelső minálunk, aki ... szintetikus atmoszférában él ...”¹⁷ Ugyanez a helyzet Babits Adyhoz való viszonyával: „... csodáljuk, hogy Babitscsal szemben Ady lírájának nálunk korszakos, mert életrepattantó és »kapunyitó« hatását nekünk kell

⁹ GYÖRGY Mátyás: Babits Mihály (A Recitív körül). Ma, II. 3. 34.

¹⁰ KASSÁK Lajos: A tíz éves „Nyugat”. Ma, II. 3. 46.

¹¹ GYÖRGY Mátyás: Kosztolányi Dezső: Mák. Ma, II. 578. – RÉVAI József: Babits Mihály: Irodalmi problémák. Ma, III. 1. 6–12.

¹² GYÖRGY Mátyás: Két verseskönyv. Balázs Béla: Tristán Hajóján. Ma, II. 4., 63.

¹³ RÉVAI József: Ibsen és a monumentális irodalom, Ma, II. 8. 129.

¹⁴ BOROSS F. László: Ady Endre és az új magyar líra. III. 10. 112.

¹⁵ SZÉL PÁL Árpád: Forradalmi művészet – vagy pártművészet. Ma, IV. 1. 4.

¹⁶ GÁSPÁR Endre: Kassák Lajos az ember és munkája. Julius Fischer Verlag, Wien 1924. 22.

¹⁷ RÉVAI József: Kritika (Schöppflin Aladár könyvéhez). Kritikai tanulmányok. Ma, II. 9. 135.

aláhúznunk . . . Mindezt Babits nem látja és meg lehet figyelni – valami meghökkent megnemértéssel tisztelte a társát: »akivel csúful együtt emlegették« . . . Ady zavaros költő – mondja Babits –, de hisz épp a zavarossága: kereső dadogás és a kuszált verseiben ott liheg az új, egységesített líra: az egységesített életeffektusok, a koncentrált fájások és néha, egészséges, bő öröm.”¹⁸

A *Nyugattal* szembeállított Ady-kép elemzése után közvetlenül meg kell említenünk az avantgard értelmezés egy igen fontos mozzanatát: A litterature engagée létjogosultságát tagadó Kassák álláspontjának kifejtése során Ady és a szociáldemokrata párt közötti konfliktusokra hivatkozott: „példának mondhatom el Ady és Révész Béla esetét a magyar művészetben és szociáldemokrata milióban . . . a mostanság ellenünk szónokló elvtársak kiharapták maguk közül az egész emberi szenvedésével és szenvedélyével a nagy univerzum felé teljesedő Adyt . . . ezeket a művészeket nem sikerült felületes demagógokká terrorizálni – de hogy alkotó kedvüket örök bűnösen meglelték, az kétségtelen.”¹⁹ Kassák ugyan a költő és a szociáldemokrácia konfliktusáról írt, mégis – a levelet Kun Bélának címezte – az elkötelezett irodalom minden fajtájával szemben mutatott rá Ady példájára, aki itt, mint jelzője világosan mutatja („a nagy univerzum felé teljesedő”) az aktivista álláspontot volt hivatva presztízsével megvédelmezni. Fontos érintkezési pont ez a két álláspont között. A nyugatos szerzők nagy része ugyanis Ady és a szociáldemokraták kapcsolatában szintén csak az árnyoldalakat vette figyelembe. Tagadták, hogy szocialista szellemben írott versei többek lennének az általános emberi részvét megnyilvánulásainál.²⁰ A nyugatos és az avantgard eszmekör azonban ezen a ponton is csak érintkezett. Az agitáció, a közvetlen elkötelezettség elutasítása, a művészet autonómiájának védelme alapján az egyik tábor egészen más épületet emelt, mint a másik. Ennek elemzése azonban messze vezetne tárgyunktól.

Amikor most áttérünk az avantgard Ady-kép másik oldalának elemzésére, felidézzük azt a fentebb leírt gondolatot, amely szerint az avantgard és a *Nyugat* konkurrenciája és ebből kifolyólag az aktivista támadások s két szembenálló integráció egyetértésének, közös konzervativizmus-ellenességének alapján fejlődtek ki. Ady nyugatos vagy annak ítélt jellegzetességeinek bírálata is csak azoknak a gátlátsoknak a leküzdése nyomán bontakozott ki, amelyeket a kritikai indulat elébe a nép-nemzeti iskola elleni küzdelmei miatt íránta érzett megbecsülés, a vele való egyetértés és együttérzés halmozott fel az aktivistákban. Ennek jelentőségét nem lehet eléggé megbecsülni a húszas évek pályakezdőinek nevelődése szempontjából, hiszen a modern irodalom két nemzedékének e közösségvállalása folytonossá tette az induló fiatal írók konzervativizmus-ellenes szellemi tájékozódását, sőt újabb szakaszában még meg is erősítette, fokozta az elfordulást, türelmetlenséget azzal szemben.

Ám az egyetértés nem zavarta az aktivistákat abban, hogy a *Nyugat*ot a konzervativizmussal éppen ellentétes pozícióból éles bírálat alá vegyék. Ezt tették Ady nyugatos vagy annak vélt jellegzetességeivel is. Az egyetértés alapján éledező kritikai szándékot, a *Nyugattal* és Adyval való közösségvállalás és a tőlük való elszakadás, differenciálódás kettősségét jól szemlélteti Franyó Zoltán cikke *A Tett* első számában: „Már-már ott tartottunk, hogy a megváltozott (de nem a háborúban megváltozott) világ megváltozott ideológiája nevében revízió alá vegyük Ady Endrét, – de most, hogy ez az írás, melyben a százszor agyonvert reakció adott életjelt magáról, megjelent, elállunk tőle. Nem, nem lehet; még mindig nem jött el az ideje, hogy kis bűnököt és tévedéseket korrigáljunk, amikor a nagy gonosztevők szabadon élnek és gyűjtogatnak . . .”²¹ írta Rákosi Jenő Ady-ellenes támadásaira reflektálva. Az itt megütött hang, amely a *Nyugat* irodalmi forradalmát és különösképpen Adyét az akadémikus irodalommal szemben védelmébe vette, még sokáig felbukkant Kassák társainak írásaiban, de nem telt bele sok idő és a *Nyugat*, illetve a nyugatos Ady elleni kritika teljes lendülettel kibontakozott.

¹⁸ RÉVAI József: Babits Mihály: Irodalmi problémák. III. 1., 8., 12.

¹⁹ KASSÁK Lajos: Levél Kun Bélához a művészet nevében. Ma, IV. 7. 148.

²⁰ SCHÖPFLIN Aladár: Ady igazsága. Nyug 1920. 124–127. – Konzervatív kritika, fejlődő irodalom. Nyug 1921. 565–575. – Dóczy Jenő: Egy másik végszó az Ady-anthológia ügyében. Nyug 1922. 432–433.

²¹ FRANYÓ Zoltán: Néhány gorombaság az igazság nevében. A Tett, 18–19.

Még fentebb azt láttuk, hogy Ady és a *Nyugat* szembeállítását személyes vonatkozásban elsősorban Ady és Babits ellentétének hangsúlyozását jelentette, addig Ady és az avantgard ellentéte *Kassákkal* történt szembesítéseként jelent meg. Az avantgard táborban soha senkinek a presztízse nem közelítette meg a Kassákét. Az új generáció vezére úgy jelent meg, mint aki egyenrangú Adyval, sőt, túl is szárnyalja őt. Révai József: *Kassák, új fajtság és objektív líra*²² című cikkének tárgya voltaképpen Kassák és Ady költészetének párhuzamos értékelése volt oly módon, hogy Kassák megdicsőült, Ady pedig éles kritikában részesült. Ez a gondolkodásmód továbbélt 1919 után is, a Ma bécsi korszakában, amit bizonyít például az Ivan Goll: *Les Cinq Continents* lírai világalintóijáról írott kritika is: „... az Adytól felvett három vers (közülük »A megnőtt Jézusok [sic!]«) ... nem esik a kor kereséseinek színvonalába ... Ennél mindenestire indokoltabban ... szerepel az antológia lapjain Kassák »Vörös pillanat«-a».²³ De a Kassák-Ady szembeállítás a Révaiéhoz hasonló kiélezettségű Gáspár Endre Kassák Lajosról írott könyvében tért vissza 1924-ben, amelyet lentebb idézni fogunk.²⁴

Akár Kassákhoz kapcsolták azonban az avantgard tartalmakat, akár személytelen normákként, követelményekként szegezték azokat szembe Adyval, a lényeg itt is a *nyugatos és avantgard értékek konfrontálása* volt: „Kassák a legelső objektív lírikusunk. A legmesszebb áll Ady egocentrikus lírájától... Ady tulajdonképpen szűk látókörű költő, mert magához kicsinyít mindent és mert egocentrikus lélek: csak saját magát zengi mindenféle de már az unalomig ismert variációban. Kassák érzékeli más emberek sorsát; beléjük asszimilálódik...»²⁵ „Ma a lírikus nem lehet magabamélyedő és csak magán keresztül néző, és a mindent is magához mérő, hisz így gyerekesen kicsi és semmi lesz a minden.»²⁶ „... alaphangja [ti. az Ady] még mindenütt szubjektív líra: az Én magátfaragó befelénézése, pszichikai érvényesülésharca... Problémái nem társadalmi, még kevésbé kozmikus, hanem tisztán esztétikai problémák. Nem a változások erőhatásba akarásai, hanem csak temperamentumának egyensúlyba kívánczóságai a külső élettel... Kizárólagos szubjektivitása folytán minden verse még a leélés egyvonalúságába szorul... A ma művészetének a gyökerestől felfordult életformalehetőségek és forradalmi életigények konzekvenciáit kell minden avult esztétikai értékeléstől és minden akár régi, akár új szép -dogmától függetlenül agitációsan tettbe kényszeríteni. Ide pedig már nem Adyn keresztül vezet az út.»²⁷ Ady impresszionista formaalkotó volt, aki impresszionizmusa mellé ugyan-csak új emberséget hozott. Kassák proletárköltő, míg Ady csak megértő polgár volt, a pártszervezet intellektuelje. Kívülről jöttsség jellemezte. Kassák közösségi költő, míg Ady egyén maradt. Kassák rombolt, hogy építhessen, Ady ellenben csak rombolni tudott. A polgári széplelek egy jellegzetes vonását fejezte ki, a régivel való elégedetlenséget.²⁸ „Csak a tegnap teljessé érése” volt, „improduktív gondolkodó”, aki „toporzékol a céltalanságban”.²⁹ A szellemi, lelki és poétikai minőségeket, amelyeket a szemléltetett interpretáció Adynak tulajdonított, bajosan lehetne megkülönböztetni azoktól, amelyekkel általában az esztétizáló, l'art pour l'art nyugatosokat avantgard oldalról jellemezni szokták. Ezért állíthattuk fentebb, hogy az aktivisták Ady-kritikája érintkezett a nyugatos Ady-képnek azzal a változatával, amely őt mint esztétizáló költőt próbálta magyarázni.

Az Ady-kritika még több ponton támaszkodott a nyugatos értékelésekre. Elsőként azt említjük, hogy átvették a gondolatot, miszerint Ady *folytathatatlan*, költészete továbbfejleszthetetlen. „Az ő

²² RÉVAI József: *Kassák, új fajtság és objektív líra*. II. 12. 192–193.

²³ GÁSPÁR Endre: *Les Cinq Continents*. Ivan Goll új lírai világalintóijája. Ma, 1923. IX. 1. sz. 1 h.

²⁴ GÁSPÁR Endre: *Kassák Lajos az ember és munkája*. Julius Fischer Verlag, Wien 1924. Kassák és Ady terjedelmes összehasonlítását itt erősen tömörítettük (22–30. l.). A kiemelt részleteket nyelvtanilag egyneműsítettük, ezért nem szó szerinti, hanem tartalmi idézetet használunk.

²⁵ RÉVAI József: *Kassák, új fajtság és objektív líra*. Ma, II. 12. 192.

²⁶ RÉVAI József: *Babits Mihály: Irodalmi problémák*. Ma, III., 12.

²⁷ BOROSS F. László: *Ady Endre és az új magyar líra*. Ma, III. 10. 112–113.

²⁸ GÁSPÁR Endre: *Kassák Lajos az ember és munkája*. Julius Fischer Verlag. Wien 1924. 22–30. l.

²⁹ KASSÁK Lajos: *Ady Endre 1877–1919*. Ma, IV. 2. 14.

ideológiájával már csak forma-ügyes epigonok jöhetnek. És jönni fognak, mint tűz után a hamu. Jönni fognak a mester meggyalázóinak, akik elszabolcskazzák és eljakkaböndönözik majd a hivatását betöltött Ady minden árnyékát . . . Utána semerre út, amin a mai ember önmagához juthatna.”³⁰ „Utána az ő módján már csak modoros kérdőzés jöhet, amint Petőfi és Arany után is jött.”³¹ Ennek a gondolkodásmódnak a gyakorlati konzekvenciáit éppúgy levonták, ahogyan egyes nyugatos kritikusok. Ők is megrótták a pályakezdő költőket, ha Ady-hatásokat fedeztek föl verseikben. Így például Mácsa János Garami Árpád verseiről megállapította, hogy „a versforma, a kompozíció fölépítése és különösen a szöfűzések gyakran asszociálnak Ady-sorokat”. Ezt „időelőtti formatisztulásként” marasztalta el, és csak az avantgard felé történt tájékozódásra valló mozzanatokot értékelte pozitívan, azt, hogy a költő „Újabb verseiben a keresésbe oldódik fel.”³²

1912 után kialakult az a nyugatos közvéleményt megosztó felfogás, amely szerint Ady költészete *hanyatlík*. Ez a vád enyhébb formában vagy úgy hangzott, hogy a nagy költő élete utolsó éveiben hullámvölgybe került, vagy pedig hogy fejlődése stagnált. Voltak olyanok, akik ezt az állítólagos hanyatlást nem ismerték el. Szerintük Ady pályája haláláig emelkedő ívet írt le.³³ Az aktivisták Ady-kritikájuk során természetesen az előbbi értékelést vették át: „Sőt utolsó kötetekben (*Magunk szerelme, Ki látott enngem, A halottak élen*) maga Ady is már kívül áll minden fejlődési lehetőségen. A »Vér és arany« intenzív életbősége és az »Illés szekerén« szociális tartalmú verseinek aktivitása után minden újabb verse az előzők élménymínőségének klasszikusan hátrazárt formavariációja. Hoztak utolsó kötetei is új értékeket, különösen a forma leegyszerűsítésében; a tartalomban azonban épen saját fejlődési negatívumainak (fajiság, fájásos inaktivitás) kiéleződései.”³⁴ Szépek a maguk lírai befejezettségében, de az előzőknél kevesebb fejlődési ingerrel, kevesebb fejlődési aktualitással, a mábakapcsolódás kevesebb termékenységevel.”³⁴ Az aktivisták azért hittek szívesen Ady folytathatatlanságának és hanyatlásának fikciójában, mert ezt közvetett bizonyítéknak tekintették arra, hogy egyedül az ő programjuk szellemében lehet korszerű lírai gyakorlatot folytatni.

Ahogy – mint fentebb láttuk – a nyugatos szerzők nagy része és Kassák köre egyaránt hangsúlyozta Ady és a szociáldemokrácia kapcsolatainak árnyoldalait, úgy *proletárverseinek értékelése* kérdésében is egyetértés alakult ki közöttük. A nyugatos közvélemény döntő többsége azt vallotta, hogy Adynak a Népszava és a Gallilei kör számára írott költeményei nem érik el egyéb verseinek színvonalát, nem tartoznak működése java terméséhez. Elmarasztalták a költőt, mert ezekben a műveiben nagy művészi erejét közvetlen politikai célok szolgálatába állította.³⁵ A művészet autonómiájának védelme, mint eltérő törekvések megegyező motívuma, tette lehetővé, hogy Kassák hívei átvegyék a proletárversek nyugatos értékelését. A két értékelés összhangja azonban csak a felszínen volt meg. A *Nyugat* köre azért választotta el a költőt a proletárköltészettől, hogy tisztábbnak láthassa és jobban tisztelhesse. Kassákék azonban mintegy félreállították őt a proletárköltészet útjából, hogy annak helyesebb irányt, a Kassákét jelölhessék ki: Ady Endre „leggyöngébb versei a proletárversek. Csak tematikusan hoztak valamennyire újat . . ., mint régi ember közeledett az új témához s a verseknek így egyedül a tárgyban van jelentőségük . . . (Nála) az új téma régi emberségből fakad és miután ez utóbbi az egyedüli formaalkotó elem, a régi formában is jelentkezik, vagyis . . . Ady polgári költő, aki bizonyos verseiben nem a szerelemről, hanem éppen a proletárságról énekelt . . . versei is csak megértő polgári versek a proletáriátusról, de nem proletárversek. Fejlődése nem esik a proletárköltészet vonalába.”³⁶

³⁰ KASSÁK Lajos: Ady Endre 1877–1919. Ma, IV. 2. 14–15.

³¹ BOROSS F. László: Ady Endre és az új magyar líra. Ma, III. 10. 112.

³² MÁCSA JÁNOS: Garami Árpád: Gyötrődő, szerelmes tavasz. Ma, III. 4. 51.

³³ BOROSS László: Ady Endre és kora. Nyug 1919. I. 274–276. – BABITS Mihály: Utolsó Ady-könyv. Nyug. 1923. II. 638–642. – FENYŐ Miksa: Ady tragédiája. Nyug 1925. I. 173–175.

³⁴ BOROSS F. László: Ady Endre és az új magyar líra. Ma, III. 10. 112–113.

³⁵ Ezt az álláspontot Dóczy Jenő képviselte a húszas évek elején a leghatározottabban. DÓCZY Jenő: Egy másik végső az Ady-anthológia ügyében. Nyug 1922. 266–268.

³⁶ GÁSPÁR Endre: Kassák Lajos az ember és munkája. Julius Fischer Verlag, Wien 1924. 23–24.

Az eddigiekben az aktivisták Ady-értelmezésének két fontos elemét, az „avantgard Adyt” és a „nyugatos Adyt” írtuk le. Ahhoz, hogy a kép egészét összerakhassuk, annak *harmadik* fontos elemét, a „klasszikus Adyt” kell még a továbbiakban önmagában megvizsgálunk. A kettős portrét bevezető gondolatainkban utaltunk arra, hogy Ady „nyugatos” profilja „nem-korszerű” arculatának csak legkarakterisztikusabb vonásait tartalmazza, de ez utóbbi még *egyéb* jellemvonásokkal is rendelkezik. Amikor a „klasszikus Ady” képét felvázoljuk, akkor ezekre az eddig elhanyagolt „egyéb” jellemvonásokra összpontosítjuk figyelmünket, a „nem-korszerű” Adyról alkotott avantgard elképzelést tesszük teljesebbé, az aktivistákat Adyhoz való távolságtartó, distanciát teremtő viszonyát gazdagítjuk újabb adatokkal.

A „klasszikus Ady” kifejezéssel Kassák híveinek arra az eljárására utalunk, hogy írásaikban besorolták a költőt a magyar irodalom klasszikusai közé, Berzsenyi, Csokonai, Petőfi, Arany, Vörösmarty társaságába, beillesztették őt a magyar irodalmi fejlődés menetébe. Nyilvánvaló, hogy Petőfi, Arany, Vörösmarty oldalán, velük összehasonlítva Ady költészetének más tulajdonságai kerültek előtérbe, mint a *Nyugat* vagy a Ma alkotóinak közegében, és értéke is más mércével méretett meg.

Az Ady pozíciójában történt eme változás természetét és jelentőségét akkor érthetjük meg, ha tisztában vagyunk azzal: hogyan viszonyultak az aktivisták a költőnek ahhoz a köréhez, amelybe Adyt besorolták: a magyar klasszikusok örökségéhez? Csak e viszony vizsgálata adhat magyarázatot arra a látszólag paradox állításunkra, hogy az aktivisták épp Ady *klasszikus* költői nagyságának elismerése során fogalmazták meg *fenntartásaikat* művészetével szemben.

Az avantgard tradíció-ellenességére, túlhajtott eredetiség-kultuszára példák tömegét lehetne felsorolni: nagyon sok olyan kijelentést, amelyekben a szerzők visszautasították a hagyományok követését, mint utánczást, majmolást, epigonizmust. Éppilyen közismert tény, hogy kijelentéseik ellenére nem jártak el következetesen ebben a vonatkozásban, hanem *némileg* ellentmondva a tradíciótlanság programjának (azt is mondhatnánk, korrigálva azt), szükségét érezték, hogy őseket keressenek, olyan költőket a múltban, akikre hivatkozhattak, akiknek presztízst felhasználhatták a maguk érdekében, akiket kijátszhattak ellenfeleikkel szemben. Hozzá kell, tenni, hogy a szükségletek mellett közrejátszott ebben a klasszikusokkal szembeni tiszteletlenség legnagyobb fokától való visszariadás, bizonyos mértékű kényszerű alkalmazkodás a magyar irodalmi hagyomány adott hierarchiájához. Hangsúlyozzuk, hogy az őskeresés csak „némileg” volt ellentmondásban a tradíció megtagadásával, mert az avantgard mozgalom hagyománnyal szembeni viselkedésének *lényege* éppen az volt, hogy az *őskeresésbe* is belevitték a tradíció megtagadásának programját.

A vállalt örökséghez elvileg többféleképpen lehet viszonyulni. Az epigonok túlságosan tisztelik a mintákat, a szükségesnél nagyobb mértékben követik azt a hagyományt, amelynek hívéül szegődnek. A termékeny művészi magatartást az jellemzi, hogy az alkotók nem rendelik alá magukat szolgáian a tradíciónak, visszafordulásuk elődeikhez mégis tartalmas, gyakorlati. Az aktivisták eltértek ettől a hagyományhoz való szabad és termékeny viszonytól, az epigonizmushoz képest pedig az ellenkező végletbe estek. Őskeresésük *szándékosan terméketlen* volt: „Mindenkinek, aki volt; relatív. Evolúciót elősegítő érték az igazi érték és ez relatív éppen mert lépcső egy maihoz. Minden abszolút az előttevalóra, és minden relatív arra nézve, ami utána jön. Ami most van, az abszolút mindenesetre, hiszen a legutolsó minden előttével a lépcsőnek.”³⁷ „Mi tudatosan a mából akarunk következni és minden eddigi költőket meghazudtolón nem a múltban keressük a tradícióinkat. Nem a múlt század a maihoz képest kissé szűk látkörű, túlságos magyar rögben ragadt és gyakran puffogató költőiben – akiknek a relatív nagyságát és klasszikusukat készséggel aláhúzzuk...”³⁸

Az ősként, elődökként vállalt „relatív klasszikusok”, Vörösmarty, Berzsenyi, Petőfi örökségéhez a fenti idézeteknek megfelelően kialakított viszonyukat saját szavainkkal röviden így rekonstruáljuk: A

³⁷ RÉVAI József: Ibsen és a monumentális irodalom. Ma, II. 8., 128.

³⁸ RÉVAI József: Babits Mihály: Irodalmi problémák. Ma, III. 1., 8.

maguk korában korszerűek voltak, az akkori modernség követelményeinek megfelelően alkottak, ezért lehettek nagy költők. Ám ma már az őket foglalkoztató problémák nem időszerek, módszereik idejétmúltak. Akkor maradunk hozzájuk hűek, ha elszakadunk tőlük és eredetiségük, korszerűségük pusztá ténye marad számunkra követendő példa, az, hogy mi is korunk leghaladottabb eszméiesztétikai tartalmait valljuk magunkénak és ezekre építsük gyakorlatunkat.

Azaz a megkeresett ősök olyan törekvések számára szolgáltak cégérül, amelyekhez konkrétan semmi közük nem volt. Az áttétel, amelyet így a folytonosság „vállalásakor” az aktivisták alkalmaztak, oly mérvű volt, hogy a leghódolóbb tisztelet sem járt az utódra nézve semmilyen valódi kötelezettséggel. Az ilyen folytonosságot nyugodtan tekinthetjük képletesnek. Ennek az eljárásnak „haszna” az volt, hogy egy klasszikusról lehetett a legnagyobb elismeréssel nyilatkozni, de elzárkózni azoktól a gyakorlati teendőktől, amelyekkel az ilyen elismerés járn szokott.

Nem véletlen, hogy ezzel a semmire sem kötelező tisztelettel még Aranyt is be tudták vonni az előkelő ősök körébe: „Aranyt ma célirányos ideállá magasztosítani egyenlő lenne a mai nemzedék gyöngeségével. Minden művész csak maga teremtheti meg törvényeit és céljait: ennek egyik legerősebb magyar bizonyítója Arany János volt, aki érzéseiben, gondolataiban és megéléseiben korát leg-tisztábban és legegységesebben érzékeltette meg. Az ő lezárt és tudatosan kihasznált gondolat, és formakörében már csak epigonok gombásodhatnak fel.”³⁹ Révai József ebben a szellemben nevezte Arany igazi örökösének Babitscsal szemben Kassákot.

Azért írtunk ilyen részletesen Kassák körének a klasszikusok örökségéhez való viszonyáról, mert „klasszikus Ady”-képük nem volt más, mint ennek a viszonynak kiterjesztése Ady alakjára. Költészetének nem-avantgard vonásai lehettek igen értékesek, de zavarták azt a programot és értékrendet, amelyet az aktivisták kialakítottak és érvényesíteni akartak. Legegyszerűbb volt mindazt, amit nem lehetett avantgard előzményként felhasználni, azonosítani a nyugatos szellemmel és mint ilyennel elbánni vele.

Ezt mégis csak korlátozott mértékben tették meg. Arról fentebb írtunk, hogy a kivételképzés keresztezte a tehetség felismerését, a művészi érték elismerését is. Babits példáján szemléltettük, hogy az aktivisták az igazság eltorzításától sem riadtak vissza, amikor esztétizálóvá egyszerűsítették le költészetét. Nem elegendő tehát Ady lírájának átütő erejére hivatkozni, amikor keressük az okát, miért tartották szükségesnek előnyösen megkülönböztetni őt generációjától, még olyan esetekben is, amikor elhatárolták magukat tőle.

Babits félreértelmezésében az aktivisták kezére játszott az a tény, hogy a költő a közvéleményben, nagyrészt még a *Nyugat*-ban is, esztétizáló költőként volt ismert. Ezzel szemben Ady „életessége”, politikai érdeklődése, szociális érzékenysége, baloldali, radikális, sőt szocialista szimpátiái, esztétizmus-ellenessége, a formai kötöttségektől való nagyobb függetlensége (valamennyi érzékeny pont volt az aktivisták gondolkodásában) nyilvánvaló volt. Nem volt célszerű értelmezése és bírálata során költészetének nyugatos elemeire szorítkozni és figyelmen kívül hagyni ettől való szembetűnő eltéréseit.

Igy művészi nagyságának elismerése elől elhárultak az ideológikus akadályok. Kassák köre ennek tudatában végezte el értelmezését, és ez meghatározta azokat a kereteket, amelyek között maradniuk kellett a költőre vonatkozó értékítéleteikben. A róla készített kép, amennyiben nem-avantgard vonásait tartalmazta, csak távolságtartó vagy egyenesen kritikus lehetett, de a kritikát és a távolságtartást udvariasabban kellett kinyilvánítani, mint a *Nyugattal* szemben. Előbb el kellett ismerni nagyságát, „szentté kellett avatni”, hogy aztán el lehessen fordulni tőle. Csak hódolattal mellőzhették, megkülönböztetett tisztelettel állíthatták félre.

Kézenfekvő volt tehát a Petőfi, Vörösmartyn, Aranyon kipróbált módszert alkalmazni reá: besorolni őt a tisztelt de nem követett ősök, a magyar klasszikusok sorába. „Vállalták” őt, de ezt a deklarált pozitív viszonyt nyugodtan idézőjelben hagyhatjuk. Nem jelentette ugyanis azt, hogy Ady

³⁹ Az ünnepontók. Arany János. Ma, II. 5., 66.

öröksége bármilyen kis mértékben is befolyásolta volna a már önálló csoportot alkotó aktivisták célkitűzéseit és művészi gyakorlatát. Figyeljük meg a következő idézetben a hódolatot és mögötte az elfordulás mozdulatát: „Adynak ezt a kortváltó jelentőségét és teremtő értékét mi minden őt megillető téren nemcsak elismerjük, de hangsúlyozzuk is, az *alázkodás helyett* azonban a *túlmutatás* kell hogy feladatunk legyen. Mi (életkorban) egyéssen fiatalok Adyt már *kész klasszikusként* kaptuk a kezünkbe és jóformán rajta okoltunk; mi a tíz év előtti Ady-harcokra már csak hírből emlékszünk és ezeknek jelszavait és célkitűzéseit már *nem érezhetjük véresen aktuálisnak* a magunk számára.”⁴⁰

Az aktivisták irodalmunk klasszikusai iránt érzett tiszteletüket azzal indokolták, hogy ők a *magyarság sorskérdéseire* tudtak lényeges, korszerű, érvényes válaszokat adni. Ady és a magyar költészet nagyjai közötti folytonosságot ebben a vonatkozásban keresték: „Csak *folytatója* a hallatlanul faji mivoltában Gyulaiék, Aranyék kálvínista, nehézvérű, konzervatív, passzív költészetének.”⁴¹ „A régi fogalmak szerint éppen, (Arany, Taine, Gyulai) volt Ady hallatlan faji rezultáns... Rettenetesen faji Ady költészete, nemcsak magyarságát kiabáló versei, de minden vonala és skálája és érdemes volna összehasonlításokat tenni: Vörösmarty, Arany, Petőfi közt és Ady közt, mert Vörösmarty képzetgazdagsága, Arany dekadens ereje, komplikáltsága és Petőfi dalban konkludáló reagáló és hátfordító képessége mind öröklődött itt.”⁴² „Az az új, amit Ady a magyar nyelvű lírába hozott, egyáltalán nem volt múltmegtagadóan forradalmi... Ady éppen a »magyar nemzeti lírának« volt Csokonain és Petőfin keresztül legszerveesebb továbbfejlesztője... A Petőfivel aktívvá komolyodott, de az epigonokban modoros játékká satnyult magyar faji lírát az ezirányban még hatni tudó összes újabb iskolák... fejlődéseredményein túlszúrta és a maga irányában befejezetté teljesítette...”⁴³ „Ady Endre meghalt és meghalt vele a magyar nemzeti líra legnagyobb reprezentánsa is.”⁴⁴

A nemzeti líra legjobb hagyományait folytató „klasszikus Ady”-nak az avantgard publicisztikában a „*tragikus magyar próféta*” szerepe jutott. Ebben a szerepében *előnyösen* lehetett megkülönböztetni őt a *nyugatosoktól* (és, tegyük hozzá, a nép-nemzeti *konzervativizmustól*), de *hátrányosan* az *aktivisták* művészi magatartásától.

Utaltunk arra, hogy a *Nyugatban* lényegében háromféleképpen értelmezték Ady költészetét, és a *tragikus magyar zseni* szerepét a többi között ebben a körben tulajdonították neki. Az aktivisták mint a másik két értelmezés esetében, ekkor is érintkeztek a *Nyugat* elképzeléseivel, de az ismert recept szerint említett szerepében szembeállították vele a költőt. Előfordult ugyan, hogy a *Nyugat* alkotóit is úgy értékelték, mint a klasszikus magyar hagyományok örököseit, de egyrészt ez a szempont sokadrangú szerepet játszott a dekadencia vádjá mögött, míg Ady értékelésének egyik legfontosabb mozzanata maradt. Másrészt fajiságuk, magyarságuk miatt a nyugatosokat sokkal élesebben megrótták, mint Adyt, a magyar feudalizmussal való megalkuvást vetve szemükre. Ady csak akkor kapott ilyen szigorú bírálatot magyarsága miatt, amikor együtt emlegették generációja más tagjaival.⁴⁵ Az átfedések és átmenetek a (tragikus) magyar költő-szerep kérdésében a *Nyugat* és Ady között nem csökkentik azt a hangsúlyozott ellentétet, amelyet a magyar költészeti hagyományokat tragikus hangoltsággal, de méltó módon folytató Ady és a dekadens, hedonista nyugatosok között az aktivisták megállapítottak.

Ezt a felelősségteljesnek, egészségesnek és tartalmasnak elismert költői magatartást azonban elmarasztalólag állították szembe az avantgard költői magatartással, amelyet ugyanilyen felelősségteljesnek, egészségesnek, de a fajival, a magyarral szemben internacionalistának és osztály-

⁴⁰ BOROSS F. László: Ady Endre és az új magyar líra. Ma, III. 10. 111.

⁴¹ RÉVAI József: Kassák, új fajiság és objektív líra. Ma, II. 12. 192.

⁴² RÉVAI József: Babits Mihály: Irodalmi problémák. Ma, III. 1. 10, 12.

⁴³ BOROSS F. László: Ady Endre és az új magyar líra. Ma, III. 10., 111, 112.

⁴⁴ KASSÁK Lajos: Ady Endre 1877–1919. Ma, IV. 2. 14.

⁴⁵ RÉVAI József: Kritika (Schöppflin Aladár könyvéhez). Kritikai tanulmányok. Ma, II. 9. 135.

szempontúnak, a tragikussal szemben optimistának, forradalminak gondoltak. Ahogyan a fajiság kérdésében Ady és a *Nyugat*, úgy a forradalmiság és internacionalizmus kérdésében Ady és az avantgard vonatkozásában elismertek némi folytonosságot, de a hangsúlyt az ellentétre helyezték, amely ezen a téren is Kassák és Ady szembeállításában nyilvánult meg: [Ady] „lírja is tiszta, nyugattal kevert dús kifejezője a magyar henye nekibúsulásnak. A fajisága alföldi értelemben az, sőt pusztai, sőt ázsiai, sőt szlávval és kunnal kevert bővérű fajiság... új, Budapestbe született költőnk [Kassák] fajisága proletárfajiság; internacionalis ideológiájú, társadalmi kényszerű, új téma-lehetőségeket megkínáló, új líra... És ez az új fajiság!”⁴⁶

Adyt tehát a *Nyugattal* és az avantgarddal egyaránt ellentétbe állítva kapcsolták a nagy magyar költők sorába, ebben az értelemben tekintették a klasszikusok méltó folytatójának. Az új klasszikus rögtön kulcsszerephez jutott a magyar költészet történetéről alkotott avantgard elképzelésekben. Az aktivisták a maguk korát úgy élték át, mint korszakváltást az irodalomban. A hagyományos faji, és mint ilyen, nagy értékeket hordozó irodalom elhal – vélték – és elkezdődik egy új, proletár, forradalmi és internacionalista szellemű modern irodalom, amelyet saját törekvéseikkel azonosítottak.

Ady kulcsszerepe e rendszerben hálátlan szerepnek bizonyult: az ő személyét bírálva szakadtak el az aktivisták a hagyományos irodalom egészétől. Fejlődési sémájuk szerint az elmúlt irodalmi korszak fejlődésének csúcspontja, legrepresentatívabb alakja Petőfi volt. Ady költészete ellenben a folyamat végpontját jelentette. Petőfi: forradalmi csúcspont; Ady: tragikus végpont; az avantgard: új kezdet, új forradalmi csúcspont.

Bármennyire elismerték tehát Ady nagyságát, egy olyan faji költészet képviselőjének tekintették, amely már „elveszítette a szociális fejlődéslehetőségekkel való értékkapcsolatait”.⁴⁷ „Ady nem elkezdője új költészetünknek, hanem befejezője Vörösmarty, Arany, Petőfi triászának, a faji költészet régi értelmezésének vége, remek, heves, ölelő és végső lobbanása, ami előre is világított... És a fajiságában megragadt, tradíciós éneklésű költő abban korszakos, hogy korszakot zár és magába vetíti ösztönösen az újat.”⁴⁸ „A magyar irodalomban Petőfi forradalmat jelentett... A *Nyugat* gárdájának magja, Ady, lezárta azt a forradalmat, amit Petőfi megindított. Új hangot, új formát hozott, de új világszemléletet nem... És Petőfi óta, akinek forradalmát Ady zárta le, a magyar irodalomba a »Ma« hozott először forradalmat.”⁴⁹ „1848–1918. Hatalmas útvonlat, melynek végén materiálisan Ady, mint a fájának minden baját és konokságát szintetizáló ember a pont... ezen a ponton lehetne megmutatni azt a kontrasztos nagy különbséget, ami közte és a nagyon sokszor mellécitált Petőfi között iskolapéldásan nyilvánvaló. Petőfi az eszmék fanatikusa, Ady a reális élet kényszerítettje volt. Az egyik aktív, a másik passzív temperamentum. Az egyik kezdet, új eredmények feldobója, a másik egy epigongeneráció által elsikkasztott eredmények összemarkolója, elődjeinek túléltsége volt... Ady a forradalmas ember előtt lényegében kevesebb Petőfinél... Petőfivel szemben lekéslette az idő. Petőfi az elérhető megkívántató volt, Ady az elérhetetlen elfogadtató lett. Az tehát, hogy Ady lényegében kisebb jelentőségű faktor a világfejlődés utóbbi 60–70 esztendejében, mint Petőfi, fel-tétlen igazság... Petőfi valami általános emberi sebből felsajgatta a farkasok és kutya láát, Ady legnagyobb elkeseredésében is belecsuklott a Kurucok panaszló énekébe. Ady tragédiás sorsa egy önmagában elvérző nagyszerű dokumentum a magyarság tragédiájában. Az ő lekésett sorsa egy nemzet, sőt a nemzetek lekésetségét példázza... A nemzetek állami önállóságukat akarták, Ady fajtája tuncságát ostorozta... Ma pedig már az emberiség sorsa fáj az embernek, ez a kor az új Petőfik kora – ahol a kezdet kezdődik. Adyval egy nagy politikai és művészetfilozófiai korszak záródott le. És ebben a fölségesen elintéző gesztusban van az Ő történelmi nagysága. Nem az új világ új embere volt, nem a drámain kiobbant kezdet, hanem a tragikusan elégett vég...”⁵⁰

⁴⁶ RÉVAI József: Kassák, új fajiság és objektív líra. Ma, II. 12. 192.

⁴⁷ BOROSS F. László: Ady Endre és az új magyar líra. Ma, III. 10. 111.

⁴⁸ RÉVAI József: Babits Mihály: Irodalmi problémák, Ma, III., 1., 12.

⁴⁹ SZÉLPÁL Árpád: Forradalmi művészet – vagy pártművészet. Ma, IV. 1. 4, 9.

⁵⁰ KASSÁK Lajos: Ady Endre 1877–1919. Ma, IV. 2. 14–15.

Fejtegetéseink eredményeképpen 'rendezetten' áll előttünk az aktivista Ady-értelmezés három eleme: az „avantgard”, a „nyugatos” és a „klasszikus” költő. Ez az Ady-kép azonban nem volt ilyen rendezett. Spontán egységben összevegyülve, „rendetlenül” léteztek benne az elemzés során mesterségesen különválasztott vetületek. Előfordult, hogy ugyanazon írásból is, bekezdésként vagy mondatonként más-más Ady-arc tekintett olvasójára. Az egész tehát *több és más*, mint a három egymás mellé állított rész összege. Az avantgard Ady-értelmezésnek ezt a sajátos, *ellentmondásos egységét* mutatjuk be az alábbiakban.

Vizsgáljuk meg először a *kettős* Ady-kép és a „klasszikus Ady”-ról alkotott aktivista elképzelések belső összefüggéseit! Közöttük a dolgozat gondolatmenetében *határ* húzódik: A kettős portré magyarázatát az avantgard mozgalom *Nyugat-ellenes* magatartásának felvázolásával alapoztuk meg, a „klasszikus Ady” magyarázatának alapját olyan elemzés képezte, amelyben az avantgardnak a tradícióval szembeni viselkedését világítottuk meg. A gondolatmenetnek ezt a két szerkezeti egységre tagolódását az a tény magyarázza, hogy az Ady-életmű avantgard Ady-örökséggé az aktivista publicisztikában érvényesülő *két* különböző, sőt, *ellentétbe* állítható *tendencia* (a *Nyugat*-kritika és a klasszikus tradíció megítélése) érvényesülése következtében rendeződött.

Egyrészt *belevonták* a költőt az irodalmi élet hétköznapi, aktuális, nemegyszer az igazságtalanságig kíméletlen csatározásaiba, a nyugatos-avantgard értékkonfrontációba. Másrészt *kiemelték*, kioldották a kor hétköznapi harcaiból, ünnepeiből, emelkedettebb (persze hűvösebb és számukra érdektelebb) régiókba emelték, ám ki is szorították őt ezáltal a nyugatos-avantgard értékkonfrontációból. Maguktól elhárították és egyúttal a nyugatosoktól is megtagadták örökségének „klasszikus” tartományait. Eltávolították őt a jelenből, az elavult nagyok között találva neki helyet.

Értelmezésének és értékelésének két tendenciája *kivételezettségének* két, ellentétes jelentést kölcsönözött. Egyik esetben a költő avantgarddal rokon vonásait honorálta megkülönböztetett tisztelettel aktivista közönsége, míg a másik esetben a klasszikus Adyt kénytelenek voltak előnyösen megkülönböztetni generációjától, annak ellenére, hogy ilyen minőségében nem jelentett támaszt az avantgard törekvések számára.

A kettős Ady-portré és a „klasszikus Ady”-kép minden ellentét dacára mégis szervesen összekapcsolódott. Ellentétük csak a köztük levő folytonosság *felszínén* képződött. A „klasszikus Ady”-kép megszerkesztésének alapelvét megkaphatjuk, ha a kettős portrét megalapozó kivételképzés elvét *általánosítjuk* a tradíció egészére. Az aktivisták ugyanis nemcsak a *Nyugat*-ban, hanem minden nem-avantgard irodalomban (beleértve a klasszikus hagyományokat is) csak azt ismerték el aktuálisnak, követésre méltónak, megfontolandó tanulságokat tartalmazónak, ami feljüket mutatott, ami egyezett programjukkal. Ami benne más természetű volt, lett legyen az nyugatos vagy nemnyugatos jellegű, azt vagy elhallgatták, elhanyagolták vagy elhatárolták tőle magukat. A kettős Ady-kép és a „klasszikus Ady”-kép esetében tehát ugyanazon programnak, a tradíciótól való függetlenség programjának két, csak módorában vagy módszereiben eltérő, de célkitűzéseiben azonos variációjáról volt szó.

A mélyebb ellentét a kettős Ady-kép kellős közepén húzódott. Egyik oldalon állt az elismert „avantgard Ady” és a másik oldalon a „nem-avantgard” (a nyugatos és klasszikus) Ady, akihez distanciával viszonyultak az aktivisták. Ez az ellentét a szövegekben konkrétan mint paradoxon, önellentmondás, következtetlenség, ingadozás nyilvánult meg. Egyik helyen Adyt impresszionistának nevezték, a másikon tagadták, hogy köze volna hozzá az impresszionizmusnak. Egyik mondatban aktivistaként, a másikon nyugatosként jellemezték. Egyik bekezdésben fajiságáról írtak, a másikon internacionalista vonásait fejtegették. A fogalmazásbeli *paradoxonoknak*, az értelmezés *következtetlenségeinek* nagy része abból eredt, hogy a szerzők *általuk* vélték adekvát módon érzékeltetni a költő életművének *objektív* ellentmondásait és következtetlenségeit.

Egy olyan *modellhez* igazították Ady-képüket, amely az ellentmondásokat nem szüntette meg, de „szalonképessé tette”, a felelősséget értük Adyra hárította: a költőt az aktivisták a hagyományos költészet talajából kinövő, a dekadens líra által is befolyásolt avantgard *előfutárnak* tekintették. Előfutár az, akiben csírájában megvan már az, ami később kibontakozik, de megterhelve negatívumok-

kal; aki minden nagysága mellett, amely őt a kortársaihoz képest jellemzi, még pozitívumaiban sem jelenthet konkrét útmutatást, mert értékei teljesen feloldhatók a rajta túlhaladt művészeti törekvések programjában.

Ady előfutár-modellje abból a szükségletből fakadt, hogy az aktivistáknak vállalniuk kellett őt, de el is kellett tőle szakadniuk. A hozzá való viszonyuk ezért nem is lehetett más, mint kettős, belsőleg feszült. Költészete a *Nyugat* és az *avantgard*, a *hagyományos* és modern érintkezési pontján helyezkedett el. Nem a három pólus valamelyikére, hanem mindhármójuk közé, a senkiföldjére állították alakját. Egyetlen írói portréba gyúrták bele az avantgard-nyugatos és a modern-klasszikus alternatívát. Az arc egyik fele a taszító, a negatív példa volt, és negatívitásánál fogva közvetve utalt a helyes irányra, a sugallt avantgard mintára. A másik, a pozitív arc közvetlen az avantgardra emlékeztetett.

Idézzünk néhány példát arra a nyelvi szervező közegre, amely által az előfutár-modell megfogalmazódott: „néha és itt ott, *de mégis*: szintétikus atmoszférában él, bár ez az atmoszféra metafizikus önála”;⁵¹ „Ady nekiindulása tele van az újonnan születő fajiság és a méhesbenbúsuló kálvinista ősök, italmelletti kontemplációja; henye élete *közötti verekedéssel*; ... Ady még nem költője ennek ... csak megérzője”;⁵² „Kicsit tudatosan Párisal aláfestett ... költészet volt, *de* a préselt artisztikumon kívülre lendülés volt *mégis* az alapja ... Néha beleharapott a líra új lehetőségeibe, *de csak* önkénytelenül és neki nem megfelelően ... Ady áthidaló egyéniség ... Az összes Élet magán át való megsejtései ezek, *persze* ösztönösen, régi terminológiával, *nagyonis* dalolva”;⁵³ „*kortváltó* jelentőségű ... A magyarság nála már nem éktelen, agresszív zászló- és jelszópoézis ... *De* fajisága még túlságosan kidomborodó ... Az internacionalizmusnak és a fajiságnak ez a *kompromisszuma* a hibás abban, hogy Ady szociális líratartalmának *csak átmeneti* közössége lehet a progresszív temperamentummal ... *nem* impressziók már, *de még nem is* anyagba kovácsolt lényegtömbök. *Paradox* kifejezéssel azt mondanók: *immanens impressziók* ... sok helyen sűrű szintétikus akcióba nő ... Minden *átmenetisége mellett is* ő volt *mégis* az első, aki ... Nacionalizmusa internacionalizmussal, fajiság szocializmussal, szubjektivitása az élet intenzív komolyanvévéssel már új dimenziókba erjed ...”⁵⁴ stb.

Az idézetek azt mutatják, hogy az írárok és megjegyzések folyton egyensúlyoztak Ady vállalása és elutasítása között. Olyannyira egybedolgozódott bennük az apológia a kritikával, hogy csak mestersegesen lehetett különválasztani, amint mi azt tettük. Nem külön-külön jelentek meg, hanem egyazon írásban, egyazon mondatban, egyazon struktúrában – sőt, bizonyos minősítésekben szételemezhetetlenül egy fogalommal válva (pl. „immanens impressziók”). A helyes kezdeményekként elismert, voltaképpen avantgard ismérveket megterhelték mindenféle zavaró, az értékből levonó, az avantgard ismérvekkel ellentétes, lényegében nyugatos vagy „klasszikus” ismérvekkel. Mintha Ady jó és rossz oldalai között a költői bensőben vagy kompromisszum köttetett volna vagy meghasonlás, harc tört volna ki és a mindenkori teljesítmény e harc mindenkori kimenetelétől függött volna. Elismerték valamely pozitív tulajdonságát, de ehhez hozzátették a „nem eléggé” vagy a „csak néha”-szerű kifejezéseket, illetve szemére vetették hibáit, de ezt enyhítették „*de mégis*”-sel ellentétükbe fordított mondatokkal. A minősítő megnevezések, amelyekkel illették, többnyire az előfutár jelzői voltak: áthidaló, átmeneti, korváltó, kompromisszumokat kötő, a régit lezáró és újat ösztönösen megsejtő – stb.

A leírtakat tehát úgy foglalhatjuk össze, hogy Kassák körének felfogása szerint Ady az *avantgard* mozgalom közvetlen előfutára volt. Ezzel az összegzéssel azonban nem zárhatjuk le a tanulmány gondolatmenetét, hanem – visszatérve a kiinduló kérdésfeltevéshez – röviden válaszolnunk kell arra: hogyan befolyásolta a húszas évek pályakezdő költőinek Adyhoz való viszonyát az „avantgard

⁵¹ RÉVAI József: Kritika (Schöpfung Aladár könyvéhez). Kritikai tanulmányok. Ma, II. 9. 135.

⁵² RÉVAI József: Kassák, új fajiság és objektív líra. Ma, II. 12. 192.

⁵³ RÉVAI József: Babits Mihály: Irodalmi problémák. Ma, III. 1. 10., 12.

⁵⁴ BOROSS F. László: Ady Endre és az új magyar líra. Ma, III. 10. 111. 112.

előfutár"-modell? E befolyás jellege, mértéke egyrészt az *Ady-kép értékétől*, másrészt a *költő befogadó magatartásától* függ.

Az avantgard Ady-kép értékét azon mérhetjük le, mennyire tette lehetővé a nagy költő örökségének elfogulatlan megközelítését, teljes és konkrét megértését és intenzív átélését a befogadók számára, mennyire pontos ítéleteket tartalmazott az örökség problematikusság oldalairól, illetve aktualitása korlátairól. Hogy mit lehetett elvárni ebben a tekintetben a húszas évek elején az aktivistáktól, valójában csak úgy ítéldjük meg, ha az előfutár-modellt összehasonlítjuk az időszak – véleményünk szerint – legelfogulatlanabb, legteljesebb Ady-ismeretével: a nyugatos Ady-képpel. Hol maradt el tőle, hol bizonyult torznak és tévesnek hozzá képest és – mivel annak is megvoltak a maga előítéletei, tévedései, korlátai – mely pontokon lépett túl rajta és mely pontokon látta helyesebben és pontosabban a nagy örökséget?

Ami ez utóbbi pontokat illeti, ilyen nagyon kevés volt. Bizonyos igazságokat az aktivista Ady-kritika kétségkívül frappánsabban, szemléletesebben és következetesebben tudott sajátos nézőpontjáról megállapítani és kinyilvánítani, mint a *Nyugat* publicisztikája: poétikai korszerűségét és a forradalmi eszmével való kapcsolatát jobban hangsúlyozta az előbbi, mint az utóbbi.

De ezt a fölényt nagymértékben csökkenti, hogy a valóságos folytonosság közöttük csak láthatatlan alapját képezte annak a manipulált értelmezésnek, amelyben az avantgard által vállalt Ady szellemi portréja elrajzolt, leegyszerűsített formában megjelent. Aki ma a modernség és forradalmiság terén ezt a folytonosságot tárgyyszerűen akarná kimutatni, nagyon kevés támpontot kapna munkájához az aktivisták cikkeiben, legfeljebb az amúgyis ismert közterek megfogalmazását vagy az első pillantásra is szembetűnő közösségeket. Sőt, fonák módon, ideologikus okokból, éppen ott hanyagolták el a folytonosságot, ahol valójában legközelebb került hozzájuk a nagy „előfutár”: Ady utolsó éveinek költészetére kevesebb figyelmet fordítottak, mint a *Vér és arany* vagy *Az Illés szekerén* kötetek verseire. Az aktivisták a modern és forradalmár (azaz az általuk vállalt) Ady esetében eleven költői arc helyett egy Ady-porténak maszkírozott avantgard önarcképet rajzoltak. Értelmezése ürügyén önjellemzést adtak, presztízsével megtámogatva.

Az Ady-kép egészét tekintve azonban még ez a relatív fölény is teljesen elenyészett. Az aktivisták megkülönböztetett érdeklődése a gazdag és komplex Ady-életműnek csak egyetlen vetületét tüntette ki: azt, amelyben úgymond beleharapott a líra új lehetőségeibe, amelyben megközelítette a szintetikus irodalmat. Mindazt, ami ezen kívülre került, *hanyagol* kezelték. Mindazokkal a részletkérdésekkel, amelyeknek együttes jelenléte a voltaképpen Ady-értelmezést jelentette (életrajza, műveltsége, szerelmi lírája, stílusa, verselése stb.), *érintőlegesen* foglalkoztak. *Eltekintettek* az Ady-problematika komplexitásától, öröksége gazdagságától. Az avantgard Ady-irodalom sokkal szegényesebb, sokkal *kevésbé informatív* természetű volt, lényegesen könnyebb „dióhéjban” összefoglalni, mint azt a zsúfolt információtevényt leírni, amelyet a nyugatos irodalom tartalmazott. Ugyanazok a gondolatok, szempontok ismétlődtek, variálódtak, ragozódtak benne számtalanszor. Míg a *Nyugat*ban Adyra folyton visszatértek sok vonatkozásban, sok műfajban, egy mondatra csupán vagy egy egész cikksorozatra, esetünkben a „műfaji” változatosságnak nyomát sem találjuk. A *Nyugat*ban Ady *abszolút viszonyítási pont*, itt ellenkezőleg: *elrugaszkodási pont* volt. Az előfutár-modell sablon volt, amelyre az aktivisták *lefaragták* Ady eleven szellemi örökségét.

Költészetének jelentőségét nem vagy csak kis mértékben lehetett azon mérni, mennyiben előlegezte az avantgard törekvéseit, így az életmű kettős könyvelése merőben szubjektív, önkényes volt. Sem a dicséretet, sem az elmarasztalások nem illeszkedtek feltétlenül pontosan erőnyeire és hibáira. Az aktivista mozgalom nem immanensen, belülről, hanem kívülről, voluntarista módon közelített hozzá. Az avantgard által készített Ady-kép az igazság és igazságosság szempontjából bizonyos fokig eltávolodott a valóságos Ady-arcától, illetve az adott korban a költőről kialakítható, optimális képtől. Az avantgard Ady-irodalom egészében soha nem érte el a nyugatos Ady-irodalom legjobb színvonalát.

A pályakezdő költőkre gyakorolt befolyás tárgyi feltételei után a szubjektív feltételeket vesszük számba. „Ady, az avantgard előfutár” sémájához a húszas évek pályakezdői *háromféle*képpen kap-

csolódhattak. Sokan közülük *nem kerültek* az avantgard vonzáskörébe, így esetükben az említett séma hatásával nem számolhatunk. Másik részüket azonban többé-kevésbé befolyása alá vonta az izmusok eszmerendszere. Ez utóbbi csoportban Ady örökségével szemben kétféle befogadói gyakorlat alakult ki. Voltak, akik teljes egészében *alávetették magukat* az avantgard normáknak és voltak, akik az aktivista világnézet és esztétika hatása alatt is tudták valamelyest *függetleníteni magukat* az avantgard dogmák egy részétől.

Az előbbieket komolyan (a kelletténél komolyabban) vették Kassák körének Adyra vonatkozó megállapításait. Az avantgard Ady-kép befolyását rájuk teljesnek tekintjük. Vagy meg sem ismerték költészetét, vagy ha egy korábbi periódusban már erre sor került, nagyrészt „elfelejtették”, emlékeztükből kiszorították ismereteiket, a nyugatos tapasztalatok bőségét az avantgard sablon mozzanataira szegényítették, egyszerűsítették le. Számunkra érdekesebb a befogadók másik típusa, amelyre egy-idejűleg befolyása lehetett mind a *Nyugat*, mind az avantgard Ady-képének. E két, ellentétes irányból jövő befolyás következtében számukra kialakult nevelődési situációt a következőképpen jellemezzük:

Paradox magatartásnak minősíthetjük a nyugatos szerzők egy részének azt a gyakorlatát, hogy óvakodtak költői nagyságát alábecsülő kritikai észrevételeket tenni Adyra, a pályakezdőket azonban mintegy eltolták költészetének gyakorlati követésétől. Noha az aktivisták magatartását nem tekinthetjük ebben az értelemben paradoxnak (hiszen a költő iránt hangoztatott megbecsülésük helyenként igen éles kritikával elegyedett), a két ellenséges irodalmi integráció megegyezése az Ady örökségéhez való *gyakorlati* viszony két döntő pontján, paradox nevelődési situációt teremtett a húszas évek elején induló költők számára. Mindkét oldalon hangoztatták Ady nagyságát, de mindkét oldalon elzárkóztak gyakorlati követésétől. Némileg poentírozva a helyzetet azt mondhatnánk, hogy a nagyrabecsült Ady *helyett* az egyik táborban *Babits*, a másikban pedig *Kassák* követését ajánlották.

Az Ady iránt mindkét oldalról hangoztatott tisztelet ürréget teremthetett költészetének tanulmányozására, a belőle eredő tanulságok megfontolására. Az Ady-kritika és a tiltó állásfoglalások ugyanakkor bomlasztották alkotó és befogadó bensőséges kapcsolatát. Ennek az ellentmondásos situációnak elemzése azonban átvezet az eklektikus Ady-kép, a „budapesti avantgard” mozgalom Ady-értelmezésének vizsgálatához, ami egy újabb, önálló tanulmány tárgya lehet.

JÓZSEF ATTILA ADY-KÉPÉRŐL

1. Ady és József Attila költészetének rokonítása ma már nem meglepő. Tudott, hogy a XX. századi magyar líra legkiemelkedőbb ormai egy vonulatba tartoznak, de nehezebben meghatározható a viszony, a rejtve maradó, felszín alatt húzódó összefüggés az olyan két csúcspont között, mint Ady és József Attila. A leegyszerűsítő szemlélet elsősorban világnézeti kapcsolódásukat vizsgálta, gyakran elmarasztalással Adyval szemben. S ha a költészet síkján történt az egybevetés, többnyire csak a felületig hatolt. Még a mindkét költőt kitűnően értő Bóka László is így vélekedett József Attila tanulmányában: „Ady is csak alig hatott rá: éppen hogy lefizette neki a tizenhétévesek akkoriban illő adóját. Érettebb verseiben ennek már nyoma sem volt.” Igaz, a makói diák verseiben könnyűszerrel kimutatható Ady kifejezésmódjának, magyarság szemléletének hatása, utánzása; ám e kezdetleges, múltó kapcsolódás után később rejtettebb, bonyolultabb, önállóbb viszonyba került Ady költészetével. Ady leegyszerűsítése, pusztán „szimbolista” költővé minősítése már a múlté, hiszen költészete nem csupán a XIX. századi szimbolistákkal rokonítható, de századunk első évtizedeinek avantgárd művészetével, mindenekelőtt az expresszionizmussal és szürrealizmussal, különösen pályája második felében. S ha nem a közvetlen hatásokat, a szavak, motívumok egyezését fürkesszük, hanem a költői magatartás, a saját alkotói rendszer kiformálására törekvő erőfeszítést, tapasztalhatjuk, hogy művészileg József Attila ott folytatta, ahol Ady abbahagyta. Hiszen korán, már szegedi éveitől expresszionista versekkel jelentkezik, s bécsi tartózkodásakor megszorodnak ilyen irányú kísérletei, melyek párizsi idejében egybeszővődnek a szürrealizmussal. S amikor a harmincas évek elején kialakítja öntörvényű alkotói rendszerét, e tanulmányokat már szervesen képes beolvasztani költeményeibe, s párhuzamoktól, hatásoktól mentesen ekkor rokonul költészete mindjobban Adyéval. Alkotó módszere, teremtő munkája ugyanolyan összetetté, bonyolulttá vált, mint az Adyé, s a gátak közé szorított személyiség és a feldúlt kor disszonanciáit éppen olyan polifóniával szólaltatta meg, mint Ady.

2. A költői magatartás, az alkotói módszer e rokonulásának, minemiségének leglényegesebb motívumait József Attila-monográfiánk egyes fejezeteiben igyekeztünk megvilágítani. De feltáratlan maradt a *folyamat*: hogyan, mi módon szűrte ki József Attila Ady költeményeiből a maga számára a költészet általános szabályait, illetőleg a vers megalkotásának és működési elveinek törvényeit, amelyeket aztán az 1930-as évek elejétől szuverénen érvényesített teremtő munkájában. Ismeretelméleti és alkotáslélektani szinten úgy is lehetne fogalmaznunk: hogyan modellálta József Attila a maga számára Ady költészetét; milyen *Ady-modellt* szerkesztett magának úgy, hogy az egyrészt az Ady-líra és általában a költészet tanulmányozására; másrészt saját költői személyisége kibontakoztatására is alkalmas legyen?

3. A pályakezdés Adyt utánzó versei még semmiképpen sem tekinthetők e modellálási folyamat eredményének. A makói diák számára ez időben az Ady-versek a *megismerés közvetlen tárgyat* jelentik. A nagybetűvel írott Élet, Halál, Holnap, Szépség, Bánat, Ember; a háromszavas címek; a versmodor, valamint az átvett költői magatartás: az Én-kultusz vagy a tragikus magyarság szemlélet az Ady-költemények közvetlen tanulmányozására utalnak vissza. Az egyes Ady-versek hangulati, technikai megismeréséhez hamar eljut József Attila, de mind e költeményekben működő szabályok,

mind az Ady versteremtő eljárását megszabó egyetemesebb törvények még rejtve maradnak előtte; jóllehet nagyon fiatalon úgy érezhette, hogy a közvetlenül megismerhető, megtapasztható technikai és tartalmi elemek alapján megértette az egyes Ady-versek mélyebb titkait is.

A makói indulás után, az 1920-as évek első felében egyszerre több irányban is tájékozódik. Sokféle hatást szív magába s az alkotási mód számos lehetőségét próbálgatja. A kezdeti Ady-hatással egy időben kísérletezik a *Nyugat* költőinek (főleg Juhász Gyula, Babits, Tóth Árpád, Kosztolányi) hangjával, illetőleg Erdélyi József népi hangvételével s Kassák expresszionista szabadverselésével. Ám amilyen mértékben egyre szuverénebb költővé érik, mind felajzottabban igyekszik tisztázni a maga számára az alkotási folyamat és a mű rejtettebb, titkosabb törvényeit. Mindenekelőtt Ady és Kassák költészetét veszi vizsgálat alá. Kassákkal évekként később egy személyes sértődöttségtől fűtött, igaztalan kritikájában „leszámol”; Ady viszont egyre nyilvánvalóbb hierarchiára jut a tanulmányozott költők között. 1925 körül kezdi felfedezni Ady „minden titkát”. Ekkor kezdi el Ady költészetének modellálását. A megismerés tárgyával, az egyes Ady-versekkel érintkezve a fiatal költő megfektettnak, megértettnak vélte e költészet lényegét, fejlődése során azonban rá kellett jönnie, hogy ilyen egyszerűen, közvetlenül nem lehet felfedeznie sem Ady lírájának, sem általában a művészetnek bonyolult rejtélyeit. Most kezdődik intellektuális erőfeszítése, hogy kikutassa, megfejtse a mélyebben lappangó összefüggéseket, törvényeket. Értelmező tevékenységével József Attila olyan szubjektív viszonyt teremtett a megvizsgálandó objektumokkal, az Ady-versekkel, melynek eredménye egy folyton motíválódó, gazdagodó, mind pregnansabbá váló modell. S e modell a *megismerés eszközeként* funkcionálva már alkalmas az egyetemesebb törvények tanulmányozására.

4. E *modell-teremtő folyamat* két, egymástól határozottan elkülöníthető szakaszban történik. Az első *törékvész időpontja* 1926. Ekkor a hozzá legközelebb álló Jolánnak vall elképzeléseiről Bécsből, majd Párizsból írott leveleiben. Ez idő tájt verseiben ugyan József Attila más irányú kísérleteket folytat, de önmagát feltáró leveleiben töprengéseiről sok mindent elárul az a tény, hogy amikor az alkotás nagy kérdéseire terelődik gondolata, Kassákra s méginkább Adyra hivatkozik. Költői éréseben most jutott oda, hogy önerejéből végiggondolva az alkotás sajátosságait, a mű öntörvényűségét, kialakítani igyekezzen esztétikai nézeteit. Bécsből 1926 nyarán, nővérének írt levelében már egy újfata versmodell meghatározásával bírkózik. Érvélese figyelemre méltó. Mikor egyik elküldött versére Jolán azt írja: „nagyon szép, de – nem vers”, József Attila magabiztosan s helyesen érvel: „Hogy ez nem vers. Ezennel ünnepélyesen kijelentem neked, hogy én nem verset akarok írni, hogy én nem törődöm azzal, hogy az én csókomat és ölelésemet vajjon tűzhányónak, egy gyufaskatulyának, vagy éppen csóknak nevezik-e. Én nem azért csókolok, mert csóknak nevezik és nem azért, mert az erkölcsös vagy erkölcstelen és nem azért csókolok így vagy úgy, hogy a szabályokat betartsam vagy hogy másoktól különbözzem, tehát ne tartsam be. Nem állítom, hogy vers, amit küldtem, de tudom, hogy költészet és állítom, hogy Pósa bácsi verse vers, mert megfelel a múltban élt versekről vett szabályoknak, de nem költészet. A vers lehet költemény is egyúttal, a költemény is lehet vers egyúttal, de értékére soha nincs befolyással az, hogy – ha tényleg költészet – melyik kategóriába soroljuk.”

E szemlélet tanúsítja, hogy József Attila ekkor már szerves egységnek, a teremtő folyamat eredményének tekinti a műalkotást. Sőt pár sorral lejjebb még mélyebbre hatol, eljutva a költemény teremtését megszabó általános törvények megfogalmazásához: „Nekem semmi közöm a szabályokhoz, annál is inkább, mert a szabály arra való, hogy könnyebben megtanulja az ember az illető dolgot, és nem arra, hogy a fejlődést megakadályozza. Előbb jön József Attila, aki verset ír, aztán jön a tanár, aki a tanítás megkönnyítése végett megállapítja, hogy a József-versnek a szabályai pedig ezek és ezek. Azután jön másvalaki költő és a periódus megismétlődik. De ekkor a verstani szabályok kibővülnek a József Attila vers-szabályaival, ahogyan a zene szabályai kibővültek Wagner után a wagneri zene szabályaival. Szabályokat csak meglevő valamikről alkothatunk, tehát csakis arra vonatkozhatnak, amiről megalkottuk őket.”

E felismerés igazolására Kassák és Ady teremtő munkájára hivatkozik József Attila: „Azonban nem áll, hogy Ady-verset verejtékkel sem lehet írni, mert igenis lehet. Mert az Ady-vers szabályai már

ismeretesekek, tehát csupán alkalmazni kell őket. Ellenben nem lehet véres verejétkkel sem Ady-költeményt írni és Kassák-költeményt se. Ez azt mutatja, hogy a szabályok csupán a külsőségekből szublimálódnak, annál is inkább, mert a költészet, a versszerűség olyan finom és misztikus valami, hogy mással – (mint végeredményben minden) – mint önmagával ki nem fejezhető.” Bár külön nem hangsúlyozódik, benne foglaltatik e megállapításban az *alkotó szerepéről* való felfogása, mely szerint a mű rendszerét, struktúráját a költő teremti, mégpedig minden egyes műalkotásra öntörvényű módon érvényesen. Az egyes költemények öntörvényűségét különböző megközelítéssel kétszer is kiemeli József Attila. S az Ady-költemények modellálási folyamatának ez a leglényegesebb, egyetemes érvényű megállapítása. Nem véletlen, hogy pár évvel később egyik tanulmányában általánosítva hangsúlyozza ugyanezt: „a művészetre vonatkozó normákat magából a művészetből kell kikutatnunk” (*Irodalom és szocializmus*).

1926. október 15-én már Párizsból ír hosszú levelet Jolánnak. Itt elsősorban nem a megalkotott művel foglalkozik, hanem az alkotási folyamat kezdő fázisáról, a mélystruktúra-beli teremtető gondolkodásról, voltaképpen a modellálás folyamatáról közli felismeréseit. Érvül, igazolásul ismét Adyra hivatkozik s ez sejteti, hogy mindezt az ő költészetéből szűrte ki: „Általában a gondolkodás nem egyéb, mint hogy engedjük fölmerülni a képzeteket s a nekünk nem megfelelőket félredobván a megmaradtak létét kihangsúlyozzuk, bizonyos irányban: tehát a gondolkodás tulajdonképpen gondolatölés, aminthogy állattenyésztés is csak úgy lehetséges, ha mennél inkább kipusztítunk egyéb állatfajtákat arról a környékről... És itt van a zseni elásva: a gondolkodás mikéntjének eme fölismerésével lehetne talán megmagyarázni, hogy a zseni miben nagyobb intenzitású a nem-zseninél. Pl. valószínű, hogy a költőzseninél a fogalmak nem csupán fogalmak, hanem olyan dolgok, melyek az ő számára sim- vagy antipatikusak. Így aztán ő a képzeteket ebből a szempontból hagyja létrejönni és társulni, ami által előáll az újnál is újabb gondolat, mert hiszen más az ilyen gondolatot nem engedné létrejönni, vagy ha létre is jött, mint használhatatlant eldobja és elfelejti, mert az csak önmagáért való. Ady különösen kedvelte a *nagy és bús* fogalmakat és amikor nagy bús Istenről ír (nem tudom pontosan így írta-e, de bizonyos, hogy Adys), az olvasó bús szemet mereszt, hogy ő ilyen nem tud kitalálni. Pedig ha eszébe is jutott volna, nem engedi meg az ilyen fogalomtársulást, mert mi az hogy nagy bús Isten? Az Isten mindenható és kész.” A felfedezés már itt is érdekes s később, ugyancsak az *Irodalom és szocializmus* c. tanulmányában érettebben fogalmazza meg az alkotói gondolkodásnak a szöveggé transzformálást megelőző tevékenységét, a műalkotásnak a mélystruktúrában elkezdődő szerveződését: „Az ihlet tehát *megragad bizonyos valóság elemeket, a többiek és szemléletünk közé helyezi és eltakarja a valóság egyéb részét*, mint a teli hold a napot napfogyatkozáskor. Azaz szemléletileg teljes valóságnyivá növeli a kiválasztott valóság elemeket.”

5. A levelek bizalmas lehetőségeivel élve elsősorban nem nővére, hanem önmaga számára igyekezett tisztázni József Attila az alkotás folyamatának legfontosabb kérdéseit. Alkotói gondolkodásmódjában, szemléletében továbbérlelődnek a kiküzdött eredmények, jóllehet ez idő tájt írott költeményeiben még nem érvényesülnek. A továbblépés még nem költeményeiben történt, hanem elméleti téren, cikkeiben, kritikáiban, tanulmányaiban. Ekkor kezdődik a *modell-teremtés második szakasza*, legértelmesebben az *1929–30-as esztendő*ben. Nem csupán a műfaj változott: a levelek intim, tapogatózó, töprengő fejtegetései után e tanulmányok már érettebb, határozottabb szemléletben fogantak.

Az Ady-modell eddigiekénél tervszerűbb továbbépítésére s nyilvánosság elé tárására egy külső ok kínálta az alkalmat. A *Toll* c. lap 1929 januárjától folyamatosan közölte egyes magyar írók többnyire Ady nagyságát, jelentőségét, a magyar költészetben betöltött szerepét vitató cikkeit a tíz éve halott költőről. Ez ellen az Ady-revizió, újraértékelés ellen tiltakozott József Attila *Ady-vízió* c. hozzászólásában A *Toll* 1929. augusztus 18-i számában. Cikkének alapállása a védelem, az Adyt ért vádak elutasítása, visszaverése. De emellett Ady költészetének vizsgálata során a műalkotás folyamatának olyan rejtett mozzanatait is érinti, melyeket saját verseiben még nem képes megvalósítani, bár elveit már tisztázta. Ezért e védelem egyben támadás a konzervatív kritika és irodalomszemlélet értékelése, Ady-ellenessége ellen. József Attila alaposabb tanulmányozást, mélyebb elemzést sürget: „Méltó-

tassék Földessynek Ady ritmusával bíbelődő fáradtságos munkáját leszámítani és elképedni azon, hogy a tengernyúltságú Ady-irodalom közepette talán csupán a Hatvany Lajos írta Ady Világa című fűzetsorozat és Szabó Dezső néhány előadása (az Ady-ballada belső szerkezetéről stb.) az egyedüli kritikája a szóban forgó költő művészetének.” Márpedig akkor „Ady-kritika nem igen lévén, nincs mit revideálni. Az egész Ady-kérdés, ahogyan most áll, pusztán társadalmi.” Az Ady oldalán hadakozó Fenyő Miksát és Ignotust éppen önállótlan, elemzéstől független szemléletük miatt marasztalja el. Különösen figyelemre méltó, amit Ignotus állásfoglalása ürügyén ír. A cikk több pontján érinti az Ady-versekben működő törvények kutatását, itt pedig az eddigieknél bonyolultabb vizsgálatot, a „konkrét kritikai kísérleti praktikumot”, voltaképpen Ady teljes költészetének modellálását igényli: „Ignotus okfejtése Ady mellett világos, szabatos, mégsem helyeselhetem irodalom-politikai megfontolásai miatt. Helyt állni Adyért általánosságban ma már nem kell s a művészettől merőben idegen kisajátító törekvésekre való tekintettel nem is tanácsos... De mondom, soha ilyen szükség és alkalom, hogy valahány Ady-vers van, az végigelemzettessék, amiből nemcsak a most ható és sarjadt nemzedékek nyernének értési és elegendő páratlan művészetbölcséleti, valamint konkrét kritikai kísérleti praktikumot, hanem azok a száz évek is, amelyek után jön el majd az igazi revízió. Honunkban nincs kritika, most az egész értelmiség figyelemmel fordulna kialakulása felé. Mert Ignotus cikke kétszer kettő négy, ám ha élni akarunk, szükségünk van a differenciál-számításra.”

Hozzászólása befejezéséhez közeledve József Attila hangsúlyozza törekvését, hogy végzava „ne kinyilatkoztatás legyen, hanem következtetés”. Valóban, a cikk utolsó harmadában Ady egyes verseivel, illetőleg költészete egészével kapcsolatban újszerű szabályokat és törvényeket fedez fel, elméletileg bizonyítva, hogy ekkorra már olyan Ady-modellt teremtett a maga számára, melyen a teljes alkotási folyamatot s a műalkotás mineműségét tanulmányozni képes. S ezt megteszi még a végző előtt, a cikk egyéb részeiben is. A költő státusával, alkotói szerepével, magatartásával kapcsolatban pl. olyan megállapításokra jut, melyekkel a költői közlést sikerült elhatárolnia a köznap kommunikációtól, meghatározva az alkotó és a befogadó közti státus-különbséget, valamint a mű értelmezésének követelményeit. E következtetések modernségét csak napjainkban, a kommunikációelméletet hasznosító irodalmi kutatásban tudjuk igazán értékelni. A befogadók szubjektív minősítésével szemben a konkrét műelemzést, a mű világának feltárását tartja József Attila a megértés és értékelés egyetlen lehetséges módjának: „Ha Adynak a közönségre tett hódító hatását el is ismerjük, azzal együtt költői nagyságát a kritikusnak elfogadnia nem szabad. (Lásd Courts-Mahler.) Csak magára a műre hivatkozhatunk, ha tévedéseinket a minimumra kívánjuk korlátozni.”

Ez igény jogos, hiszen a költői üzeneteket maguk a költemények hordozzák. József Attila is e felfogást vallja: „minden vers külön mű, különben nem volna művészet”. Viszont mint „külön mű”, minden alkotás zárt, szuverén világot jelent, melynek saját törvényei és működési szabályai vannak. Ezért mindig szerves egység, melynek struktúrájában kölcsönviszony áll fenn a rész és egész között, „mert a lezárt, befejezett egész meghatározza a részeket” – vonja le a következtetést éppen Ady verseire hivatkozva. S az *Ady-vízió* szűkös lehetőségei között is kísérletet tesz, hogy Ady egyes verseinek elemzését, tanulmányozását elvégezze, kiemelve bizonyos mozzanatokat, hiszen a részt meghatározzák az egész költeményben működő törvények. Az Ady-versek szemantikáját vizsgálva észleli, hogy a nyelvi jelrendszerben dekódolható közlésen túl a vers szövege egy rejtettebb jelentést is sugalmaz s voltaképpen ez hordozza a költő igazi közölnivalóját: „*Repülj hajóm, rajtad a Holnap hőse* – ez a *holnap* nyilván jövőt jelent és ha fölcseréljük ezzel, akkor látjuk, milyen leleménnyel került el a szóban forgó költő a kakofóniát; tiszta és könnyed lejtéssel, varázserővel peng a sor. De nem ad neki semmi »mélyebb értelmet«, hiszen a repülj hajóm ahelyett van, hogy újjé, vagy ha jobban tetszik, bátorság! a rajtad a Holnap hőse pedig annyit mond, hogy nagy költő leszek. A Holnapot nagy H-val írni gyerekeség, de a dolog művészi részéhez nem tartozik – végeredményben társalkodónó is felolvashatja.”

József Attila következő észrevétele már finomabb elemzésen alapul s bonyolultabb problémát feszeget. Nagyon valószínű, hogy itt s méginkább *Irodalom és szocializmus* c. tanulmányában –

egyelőre felderítetlen érintkezés vagy közvetítés révén – kora újszerű nyelvészeti és művészet-elméleti eredményeit (Saussure, Jakobson, Mukařovský) hasznosította. Következtetéseit a legújabb nyelvészeti és kommunikációelméleti kutatások is igazolták. Innen visszapillantva jobban megérthetjük és értékelhetjük kora esztétikai nézeteinél magvasabb megállapításait. Könnyítésképpen még így is előre kell bocsátanunk József Attilának azt a megjegyzését, mely szerint a költemény „a dolgokat nem a maguk valóságában tartalmazza, mint esetleg a zsák”, ami egyrészt annyit jelent, hogy az irodalmi alkotásokban a valóság elemeit a nyelvi jelek „helyettesítik”, másrészt pedig a nyelvi jelekkel helyettesített valóságelemek a művön belül másként struktúráltak, mint a valóságban. Hiszen az alkotási folyamatban a tudatban egymás mellett elhelyezkedő tagolt képek, ítéletek a nyelvi megvalósulásakor szükségképpen csak lineárisan, egymás után s bizonyos összefonással kerülhetnek a „felszíni szerkezetbe”. Ez a vers szövege. Ám a dekódolás és értelmezés során ez az „ítéletelemzés” fordított menetben történik. Most az olvasó alakítja át tudatában az egész költeményt mélyszerkezetévé: újra tagolja egymás mellett működő képekké, majd a különálló „ítéleteket” megsemmisítve egyetlen képpé, mely a teljes megértéskor megközelítően egybeesik a versteremtés kezdetén a költő tudatában munkálkodó ősképpel, öseszmével. Mindezt Ady két sorával kapcsolatban József Attila így fejtegeti:

„Az Úr Illésként elviszi mind,
Kiket nagyon sújt és szeret.

Ha e két sort ítéletnek tekintem, észre kell vegyem, hogy több ítéletet foglal magában. Ez ítéletek azonban különbözőek és széthullanának, ha e két sor össze nem tartaná őket. De éppen az összetartás által már nem különülnek el, nem különböznek s minthogy mint különböző ítéletekhez illik, különbözniök kellene, hogy legyenek, megszűnnek ítéletek lenni. Azt mondhatni, hogy ezáltal csak egy ítélet van jelen. Igen ám, de a vers egész s ha egészében elolvassuk, azt látjuk, hogy ez a ítéletelemzés végig megismételhető. De – és ez fontos – így a végén az egész vers egyetlenegy ítélet volna – ha volna alanya és állítmánya. Azonban nincsen s így megint eljutottunk a szó keletkezéséhez . . . Mármint, a költemény által megsemmisített ítéletek (bár lehetnek matematikaiak is, előfordulhat versben, hogy $2 \times 2 = 4$) nagyjából valóságokra vonatkoznak s egymáshoz való kapcsolatukat jelentik. Miután azonban megszűnnek ítélet lenni, az alany és állítmány is megsemmisül mint olyan, hiszen azokká, tehát egyben különválókká, éppen az ítélet tette őket. *Eggyé olvadnak, amint hogy a világegészében is egyek.*”

Előzőleg a rész – egész viszonyt elemezve jutott ugyanerre a következtetésre: „A szellemiség minőség s az ihlet tehát legkisebb részében is az, a költemény legkisebb elemében is költemény. A költemény legkisebb eleme, része a szó, a szó tehát önmagában is költemény. De minthogy a költemény nem intuíció, minden használt szó pedig az, nyilvánvaló, hogy a szó keletkezésékor volt költemény. Az ihlet (költészet) az a szellemiség, amely a szavakat, a nyelvet megteremtette.” A „használt” és a megteremtett, a „keletkezett” szó elkülönítését majd érettebb tanulmányában, az *Irodalom és szocializmus*-ban részletezi s ezzel tulajdonképpen a köznap kommunikáció és az irodalmi közlés nyelvi performanciáját határolta el egymástól. Az Ady-sorokat továbbelemezve a vers világán belül megteremtett autonóm értékekre figyelmeztet József Attila: „A költemény értékét ennél fogva méri az, hogy mennyiben nem intuíció, azaz mennyiben új alkotás. *Adyt már ez nagy költőnek jelenti.* (Tévedés ne essék, ami új, az még nem művészet, de a művészet föltétele, hogy új legyen, mert különben intuíció volna.)

Méri továbbá az, hogy milyen karakterű ítéleteket semmisít meg, vagyis minő dolgokat állít, lényegit vissza a szellemiségben eredeti, univerzális (unus versus, universum) egységükbe.

Ady e két sora legbensőbb valóságokra vonatkozó. Szintetikus autothetikus ítéleteket pusztít össze, de ugyanakkor lényeges résznek mellékmondatba való foglalásával külsőleg is lódít az összeálláson. Ilyen Petőfi óta magyarul meg nem esett.”

Cikkének befejezeként négy pontban rögzíti József Attila az Ady-versekből leszűrt „érték-megállapításokat”. Voltaképpen a megteremtett Ady-modellen, a megismerés eszközén végzett vizsgálódásának summázása ez.

„1. Szimbolizmusát, mint értéket, teljes egészében eldobhatni, hiszen értékei nem őt, hanem kitalálóit illetik.” – A maga korában bizonyára mehökkentően hatott e kijelentés, hiszen az irodalmi köztudat már régen ráragasztotta Ady verseire a „szimbolista” címkét. József Attila megállapítását a modern nyelvtudomány is igazolta. A legegyszerűbb köznapi közlés is elsősorban szimbolikus nyelvi jelekből szerveződik, mert a szavaknak éppen az a funkciója, hogy a dolgokat, személyeket, állapotokat megnevezve, megjelölve, azokat helyettesítsék, szimbolizálják. Semmivel sem jutunk tehát előre vagy vers értelmezésében, ha kijelentjük, hogy szimbolikus, hiszen nem csupán minden költemény, de maga a beszéd is szükségképpen az, mert nyelvi jelekből épül. Egyik sem „zsák”, mert „a dolgokat nem a maguk valóságában tartalmazza”.

A következő pontban Ady versfejlesztő, versépítő eljárását határozza meg József Attila:

„2. Adynak sok az úgynevezett teljesen egyszerű verse, ami önmagában nem sokat jelent, de ezek a versek eredetiek szerkezetükben, valóságuk belső, kapcsolódásai igen sűrűn olyan távoli dolgokat kötnek egyetlen egészbe (lásd fentebb), hogy az nem csupán a korabeli fokként épülő versektől különíti el munkáit kategorikusan, hanem Homerost, Shakespearet, Petőfit és Hugo Viktort leszámítva, a világirodalom minden más költőjétől is, mikor is Dante, valamint Goethe és Horatius önmagában állítanak külön osztályt. (Történeti érték).”

A harmadik pontban szintén olyan „érték-megállapításokat” tesz József Attila, melyek a teremtő munka öntörvényeire figyelmeztetve kulcsot adnak Ady egész költészetének megfejtéséhez:

„3. Történeti, ám ezenfelül önmagában érvényes értéke az is, hogy balladáit (»nem egyszerű versei«) oly irealitätsban játszódnak le, amelynek törvényei egyugyanazon költeményen belül a vers egészéhez képest homogének, vagyis az alarendszernek oly mozzanatai, amelyek egymást nem közvetlenül, hanem a versegészen keresztül hangsúlyozzák; ellentétben a láncszerűen teljesülő, szokottabb művektől, amelyek úgy alkotnak egészet, hogy az utolsó szem külön bekapcsolódik valamelyik megelőzőbe, hogy »kerek« legyen. Erre durva *külső* példák a szívekben híres szakasz végén lógó sorok, amelyek, mintha a vers mögül, túlsó oldaláról kerültek volna kellős közepébe.” Nem a „szimbolizmus” a jellemzője tehát Ady költészetének, hanem a költeményeiben működő sajátos alarendszer, mely magából teremt törvényeket és szabályokat az adott vers számára. Ez az alarendszer, a jelképrendszer azonban korántsem azonos a szimbolizmussal, a nyelvi jelek rendszerével: mások a törvényei és szabályai. Az alarendszer működése következtében ugyanis a motívumok „egymást nem közvetlenül hanem a versegészen keresztül hangsúlyozzák” s végül önmagukból egy új rendszert, jelképrendszert teremtenek, „amelynek törvényei egyugyanazon költeményen belül a vers egészéhez képest homogének”, vagyis általában csak az elemzett versre érvényesek. Az egyes költemények öntörvényűségének felismerése után József Attila még továbbmegy az Ady-versmodell tanulmányozásában s a versteremtés folyamatáról is értékes megfigyeléseket tesz. Észre veszi, hogy megvalósulás közben az Ady-vers nem láncszerűen, lineárisan, e gondolatok egymásutánjában bomlik ki a „szakasz végén lógó sorokig”, a csattanós lezárásig, hanem koncentrikus körökben, több dimenziósan szerveződik a versmag köré. S ehhez még hozzáfűzi az utolsó pontban:

„4. Sok verse ugyanakkor, amikor a vázolt módon teljeseedik, egyszersmind láncmódszerűen is épül – (ezek a versek rendszerint az irodalmi konzervatívok tetszését is megnyerik).

Mindez természetesen magával hozza, hogy a költemény a tökéletességet nem csupán történetileg közelíti meg egyre jobban, hanem pusztán önmagában is.”

Ady verseinek modellálása után összegezeként József Attila néhány sorban megfogalmazza az Ady-modellt, a költő-modellt: „Mármint, hogy zseni-e valaki, azt elragadtatásunkon kívül csak adott példák viszonyítása alapján állíthatjuk, ami kétségtelenül szórakoztató, de ellenőrizhetően döntő nem lehet. Egy »a maga nemében« tökéletes versnél azonban valóban előbbrevaló az a tökéletes vers, amely egyúttal új nemet alkot. A haladás hívói számára valószínűleg ebben a zsenialitás és ily értelemben Ady zseni.”

Ady-vízió c. cikkében megteremtette József Attila a maga számára Ady-modelljét, de ennek tanulmányozása továbbra is izgatta. A *Toll* 1930. január 10-i számában, sokat emlegetett Babits-kritikájában többek között ezt a kialakított Ady-modellt is eszközül használja felfogása igazolására. Még a konkrét hivatkozások előtt kifejezi saját „formaművészi”, versépítkező eljárását, melyet kétségtelenül az Ady-modell megalkotása közben teremtett magának: „Hiszen az írott forma tárgyi művészete nem a mérték, ütem és rím kellékeinek kialakításában, panorámájában, hanem a mű legbensőbb indítékai, mozzanatai helyzetének váltogatásában áll. Az első mozzanat uralmát fokozatosan átengedi a másodiknak s ez a harmadiknak. Majd az első mozzanat újból kibontakozik, de gazdagabban és a szintén gazdagabban jelentkező második mozzanat mögé húzódik. És így tovább, mindaddig, míg nem kész az írásmű, amikor is azt látjuk, hogy a motívumok tulajdonképpen átvették lassacskán egymás jelentését és jelentőségét, – a végére érvén már csak egyetlen egy mozzanat, motívum áll előttünk, ami nem más, mint maga a mű.” E felfogás értelmében hangsúlyozza e kritikában Ady teremtményét, alkotói energiáinak küzdelembe vetését: „Ady a forma fagyasztó ormain ökölre ment Istennel, anyaggal.” Majd – képekbe sűrítve – az alkotási folyamat lényegét, Ady törvényteremtő képességét emeli ki, hiszen minden egyes verse megalkotásakor új rendszert hozott létre költeménye számára, új törvényekkel és szabályokkal: „Ady állatbőrökben járt. Nem szabta semmiféle szabó – mégis mind királyi volt. És mielőtt meglátogatta volna istenét, mindig új vadállatot ejtett el, úgy járult eléje.” S a mű befogadásának szubjektivitását, a hatás „titkát” szintén Adyra utalva világítja meg: „A mű tetszésbeli hatása voltaképpen kettős: az anyag és a szellemé. A művész vagy derűs tájakon, vagy inkább rettegő őserdőkben vezet s mi lélegzetfójtva követjük. Ady megy előre, megállás nélkül, komoran és annyira rettenthetetlenül, hogy elfelejtjük, hol is járunk. Nagy hatásának ez a titka: észre sem vesszük az ellenséges, rontó és mérges tájat, anyagot, annyira rajta felejtjük szemünket ezen a suhogó, ragyogó lelken.”

Az alkotó elmélet és a gyakorlati megvalósítás bonyolult dialektikájú, tanulságos példája József Attila ez idő tájt, 1930 elején írt *Ady emlékezete* c. verse. A Bartha Miklós Társaság Ady-ünnepségén olvasta fel 1930. március 22-én. Nyilvánvalóan ez is része az Ady-polémiajának. Talán ennek tulajdonítható, hogy a költeményben az Adyról alkotott kép, bár meglehetősen részletező és elemeiben igaz, mégis egysíkú. Kizárólag az Ady költészetéből sugárzó szemléletet, világnézetet vizsgálja, jóllehet elméletileg ennél már teljesebb, gazdagabb, részleteiben is motívált Ady-modellt teremtett a maga számára. S a tanulmányokban megfogalmazott és a versben közölt Ady-modell közötti eltérés arra figyelmeztet, hogy az alkotói tevékenység mozzanatainak finom, elméleti tisztázása sohasem – vagy nagyon ritkán – kerül szinkronba e törvényszerűségek műalkotásban való objektiválásával. Mielőtt az Ady-modellből leszűrte a megvalósítás szinkronitását megteremthetné József Attila, valószínűleg már 1930 végén végiggondolt nagyszabású „művészetbölcseleti” tanulmányában, az *Irodalom és szocializmus*-ban összegezte elméletalkotó képességeit. Ebben sokszor meglepően modern, korában nálunk még ismeretlen elvek alapján megvilágítja a műalkotás folyamatának, az író rendszerteremtő munkájának s a befogadás, értékelés műveletének úgyszólván minden lényeges mozzanatát. Az Ady-modellre itt egyszer hivatkozik, de éppen a legfontosabb pontnál: a rendszeralkotás és a rendszer működési törvényeinek bizonyítására. Előzőleg megállapította, „hogy a formának, tehát a szemléletileg folyó tevékenységnek a minőségét a tartalma, vagyis az a jelentés szabja meg, amelyet a szemlélet számára szükséges forma a szemléleten át az értelemnek nyújt”. Ebből következik a tartalom és forma egységének a korabeli elképzeléseknél lényegesen motíváltabb felfogása:

„Amit tehát versben írok le, annak társadalmi és egyetemes jelentősége kell, hogy legyen, annak társadalmi értelme van. Egyszóval a *művészi forma tartalma mindig egyetemes és társadalmi*. És az ilyen tartalom föltétele a forma művésziességének.

Ki ne ismerné ezt a két gyönyörű verssort:

Fölszállott a páva a vármegyeházra,
sok szegény legénynek szabadulására.

Mért valóságos művészet ez? Mert egy madárnak a helyváltoztatását társadalmi tartalommal telíti. A hely ahová a *díszes* madár, a páva száll, már önmagában is társadalmi és politikai értelmű, ez a társadalmi tartalom azonban a második sorban minősül. Ha ezt a társadalmi tartalmat elvonjuk és tényként megállapítjuk, hogy egy páva a házra szállott, – akkor bizony éppen a művészi mivoltjától fosztottuk meg a képet. Viszont, ha ítéletként egyszerűen leszögezzük, hogy sok szegény legény kiszabadul, akkor azért nem áll előttünk műalkotás, mert olyan állítást kaptunk, amely egyetlen logikai mozzanat, tehát így önmagában művészet nem lehet. Ez is forma, de nem művészi. Mert mint később kiderül, a művészi forma elemeinek összefüggése nem pusztán logikai, mint ezé, hanem egyben tények rendszerének szemléleti összefüggése.”

Meghökkentően mainak hat József Attila elemzése, mellyel a köznapi kommunikációt elkülöníti az irodalmi közléstől. A köznapi közlés is forma, hiszen a nyelvi jelrendszer jelei, a szavak révén kap struktúrát, felfogható, értelmezhető formát a tudati kép, a gondolat. A művészi forma, a lineáris szöveg elemeinek összefüggése azonban nem pusztán grammatikai és logikai, mint a köznapi közlésben. Igaz, a műalkotásnak a formai megvalósulás szintjén, a nyelvi kódrendszer alapján is tartalommal, jelentéssel kell bírnia; de az irodalmi művek egyetemes jelentése, költői üzenete csupán a nyelvi szint elemeiből szerveződő jelképrendszer, a „tények rendszerének szemléleti összefüggése” alapján ragadható meg.

6. József Attila 1931 után már csak elvétve hivatkozik Adyra, elemzésbe nem bocsátkozik. Már joggal érezhette, hogy az Ady-modellt megteremtette a maga számára. Ez elkerülhetetlen volt. Mint minden öntörvényre törről költőnek, József Attilának is szembe kellett néznie elődjével a költészetének titkait megfejtve, abból modellt teremtve, „leszámolni” vele. Előkészület volt ez, különösen ha figyelembe vesszük, hogy más művészeti ágak eredményeit is igyekszik adaptálni: pl. 1929 és 1932 között a festészet, főleg a Derkovits-modell tanulmányozása érezhető költeményeiben. Viszont mihelyt éppen ez idő alatt Ady-modellét kialakította, vagyis megfejtette az Ady költeményeiben működő rendszert s annak törvényeit, már nem utánoz, hanem a kiküzdött elméleti eredményeket észrevétlenül természetességgel olvasztja be saját versteremtő módszerébe. Költeményei ettől kezdve már öntörvényű alkotások. Ezt elsőnek az 1932-ben írt *Külvárosi éj*-ben sikerült megvalósítania, majd nagy versek sora folytatja e kezdést: *Téli éjszaka*, *Elégia*, *Óda*, *Eszmélet*. De nem véletlen, hogy valószínűleg az 1930-as évek közepéről fennmaradt tanulmánytervezetében ismét felbukkan egy megállapítás: „Vajda, Reviczky, Ady: a jelen valóság tagadása, s nem a nemzeti klasszicizmus ellenzéke és tagadása.” Ekkor már teljes mélységben működik a rokonulás. Az olyan nagy szabadság- és magyarság-verseiben, mint *A Dundnál*, *Levegőt!*, *Thomas Mann üdvözlése*, *Hazám*, József Attila is „tagadva igenel” – ahogyan (Földessy Gyula kifejezésével) Ady. S abban szintén felfedezhető bizonyos törvényszerűség, hogy éppen ez időben, a megteremtett Ady-modell és a szuverén költői rendszerteremtés birtokában lát hozzá hasonló szenvedéllyel egy Bartók-modell kialakításához, hiszen Ady művészi örökségét, a Kelet és Nyugat, a népi és modern, a nemzeti és egyetemes szintézisét Bartók vitte tovább a zenében.

ADY ENDRE KÖLTÉSZETE ÉS AZ AMERIKAI MAGYAR MUNKÁSMOZGALOM

Az amerikai magyar munkásmozgalmi sajtóban – a század elejétől a második világháború végéig – alig néhány értékelő közlemény jelent meg, amely azt a célt szolgálta volna, hogy Ady költészetét közelebb vigye a magyar nyelvű olvasóhoz. Amikor tehát Ady költészetének befogadásáról vagy ismeretéről beszélünk, akkor csaknem kizárólagos forrásként a lapokban megjelent versközlésekre, a válogatás tendenciájára kell hagyatkoznunk, amely az olvasókra ható és a sajtó célkitűzéseivel összhangban álló Ady-kép kialakításához vezethetett.

A mai olvasó számára, aki Adyt mindenekelőtt költőként ismeri, és novelláit legfeljebb kirándulásnak tekinti a próza műfajába, meglepőnek tűnhet, hogy az amerikai magyar munkásmozgalmi sajtó, az 1902-ben alapított, de először csak 1903 májusában megjelent *Népakarat*, s még az egyidejűleg vele párhuzamosan megjelenő, majd helyébe lépő *Előre* is Adyt prózaíróként, novellistaként mutatta be az olvasóknak. Ennek okát nem nehéz megtalálnunk, hiszen a századunk első évtizedében még gyermekcipőben járó amerikai magyar munkássajtó híven követte – vagy inkább másolta – a budapesti Népszava irodalompolitikáját, sőt csaknem kizárólagos irodalmi forrásként használta. Ebben az időben pedig Adynak csaknem ötven novellája jelent meg a Népszavában.¹ A mi szempontunkból most mellékes, hogy Csizmadiaék értetlenül álltak a „modernnek”, köztük Ady költészetével szemben, mivel a *Népakarat* szerkesztői már a lap indulásakor kitiltották onnan a költészetet, attól való félelmükben, hogy az olvasók saját faragású verseikkel fogják elárasztani a lapot. Ez a felfogás pedig nemcsak általában a költészet, hanem a szociáldemokrata mozgalomban lassan teret hódító proletárköltészet tagadását is jelentette.

Az áttörés 1913-ban következett be, amikor az *Előre* karácsonyi számában, igaz még egy novella kíséretében, megjelent az első Ady-vers, az *Álmodik a nyomor*, majd ezt követte a szilveszteri számban *A grófi szérűn*. A választás minden valószínűség szerint Válfí Gézától való, a szerkesztőség tagjától, akinek számos forradalmi verse jelent meg az *Előre* évfolyamaiban. A két, bemutatásra szánt, és az azt követő, 1919 végéig közölt mintegy hatvan-hetven vers kiválasztásában azért is gondolhatunk okkal Válfira, mivel ezek a versek mindenekelőtt a forradalmi Adyt szólaltatják meg, sőt az *Előre* egyik cikke szocialista költőnek nevezi.² A válogatás az *Új versek*, a *Vér és arany*, az *Illés szekeren* és a *Szeretném, ha szeretnének* kötetekre támaszkodik, talán az egyetlen *A Május: szabad* című a kivétel, és elenyészően csekély mind a szerelmes versek, mind pedig az istenes-verseknek a száma.

A forradalmi versek mellett – közülük a *Proletár fiú verse* és a *Dózsa György lakomáján* többször is megjelent – több olyan található, amelyet a válogató feltétlenül aktuálisnak talált az amerikai magyarok számára. Nem félt attól, hogy nem értik meg, hiszen a zömükben paraszti kivándorlók bizonyára átérték a falu félelmét. Azt, amelyről így írt a költő:

¹ SZABOLCSI Gábor: A magyar szocialisztikus novella kezdetei 1900–1919. In: Meghallói a törvényeknek. Tanulmányok a szocialista irodalom történetéből. Bp. 1973. 26–58.

² A papok lapja és a szocialista költő. Ady Endre válasza a Budapesti Hírlap cikkére. *Előre*, 1914. jan. 15.

Retteg most a magyar falu,
Csönd legyen, mert most mindenütt kémek
Leskódnak a téli mezőn,
Nagy csönd van a faluban most: félnek. (Rettegésben a falu)

A vers, a *Kis, falusi ház* sokukban nyilván a szülőföld emlékét idézte fel, ahonnan egy jobb élet reményében szöktek, menekültek a tengeren túlra. De a Rotschildék palotájának is ugyanolyan a ragyogása New Yorkban, mint Párizsban vagy Bécsben, csak talán más a neve.

Örök este és örök gálya,
Csak ott, ott fenn egy-egy toronyban
Lobban öröm öröme, lobban
És mindenek fölött világlik
Rotschildék palotája.

Az amerikai magyaroknak aligha kellett *A Rotschildék palotája* mondanivalóját magyarázni. Hiszen ők maguk nap mint nap érezhették idegen, ismeretlen tengernek a New York-i utcát, az idegenben szerzett „vetélt örömök” bús terhét, az emberek tengernyi áradatában a magányt, az otthontalanságot. Számukra ez a vers ugyanazt a mondanivalót hordozhatta mint *Az utca éneke*, *A csillagok csillaga* vagy *A vörös nap*.

Ady költészetének befogadásában 1918 jelentette a csúcspontot. Egyedül ebben az évben körülbelül húsz írása jelent meg, közöttük egy olyan jelentős próza egy részlete mint a *Petőfi nem alkuszik*. A következő két esztendő azonban már a búcsúzás, a visszaemlékezés ideje. A munkásmozgalom nevében Éber László, az *Előre* szerkesztőségének tagja búcsúztatja a halott költőt, akinek halálhíre csak március elején érkezik New Yorkba,³ és valószínűleg Éber tollából való a költő rövid életrajza is.⁴ A visszaemlékezést pedig Lukács György, Hatvany Lajos, Gábor Andor írásai és egy *Az Emberből átvett cikk* – Göndör Ferencé – jelentették.⁵

1921 októberében megszűnt az *Előre* és november 5-én jelent meg a helyét betöltő, kommunista *Új Előre* első száma. Két nappal később figyelemre méltó Ady-vers volt olvasható benne, egy forradalmár költő üzenete, amelyet az amerikai emigráció különösen időszerűnek érezhetett. *A vörös Nap* nem irodalmi, sokkal inkább politikai program volt:

Harcot és dögvészt aki hoztál
Babonás, régi századokra,
Kelj föl, óh, kelj föl, szent, vörös Nap
Reám ragyogva.

Már a versnek ez az első szakasza is jól érzékelteti, hogy itt a babonás századok pusztulást jelentő vörös napja új tulajdonságot kapott. Így lett belőle a „reám”, korabeli értelmezésben a munkásmozgalomra ragyogó vörös nap, amit egyébként az eredeti szöveggel szemben megváltoztatott írásmód – Vörös Nap – sokkal hangsúlyosabbá tett. Nem volt-e igaz, hogy „éjszakás, gonosz, részeg balsors” üzte el szülőföldjéről a bátrakat, akik „fekete gyásszal” szívükben éltek az emigráció keserű kenyerén? Ekkor, 1921 végén, a magyar munkásmozgalom sorai még rendezetlenek, a Tanácsköztársaság bukása csak most kezdett az osztály történelmi tapasztalatává érni, az ellenforradalom

³ Ady Endre 1877–1919. *Előre*, 1919. márc. 4., ÉBER László: Ady Endre halálára. *Előre* Képes Folyóirat (EKF) 1919. 12. sz. 3.

⁴ Uo. 4.

⁵ Ki volt Ady? (Az Emberből). EKF 1920. 11sz. 9.; LUKÁCS György: Ady Endre. Uo. 24. sz. 7–8.; 25. sz. 7–8.; HATVANY Lajos: Ady első szerelmei. Uo. 36. sz. 5–7.; GÁBOR Andor: Endre és Lajos. Uo. 47. sz. 8–9.

sötétjén még nem szűrődött át a jövő lámpafénye, senki nem tudta, meddig tart a „régisors, a régi átok”. A megszemélyesítés, a vörös nap, amely rám néz, amely lángot küldhet, de most „késlekedő, tunya”, és ezért kell kiáltani hozzá, jól tükrözi a húszas évek eleje magyar munkásmozgalmának felszabadítót váró, messianisztikus hangulatát.

A húszas évek közepére kitűnt azonban, hogy a proletkult szellemi térhódításának árnyékában az amerikai magyar munkásmozgalom mindjobban elbizonytalanodik az irodalmi hagyomány megítélésében. Ady költészetét nem tagadta ugyan meg – versei évente legalább két alkalommal, születése és halála évfordulóját övező időben szinte kötelezően megjelennek az Új Előrében, de azon túl, hogy két részlet közlésével 1922-ben felhívja a figyelmet Révész Béla könyvére, az életmű vagy annak egy része áttekintésére, értékelésére nem vállalkozik.⁶

Az irodalmi hagyomány szemellenzős, proletkultus szemléletét jól tükrözik Matheika János és Lippay Zoltán Amerikában megjelent írásai. Érdemes felfigyelnünk ezekre az írásokra, mivel nem a szerzők egyéni felfogása, hanem sokkal inkább a moszkvai magyar emigráns írócsoport irodalompolitikai szemlélete olvasható ki belőlük. Ennek megfelelően bizonyos kettősség jellemzi ezt a szemléletet, amely mind a moszkvai írócsoport képviselte proletárirodalom abszolutizálásában, mind a kortárs írók vagy közvetlen elődök megítélésében, elsősorban Matheika Jánosnál megnyilvánul.⁷ Az emigrációban talán Matheika az első, aki felfigyel József Attila költészetére. Igaz, Gergely Sándorral egyetemben a szociáldemokrata irodalomhoz sorolja, amelyről az a véleménye, hogy alig különbözik a polgári irodalomtól, de azt írja, hogy „talán csak József Attila neve mellett illik rövid időre megállni, mint aki, ha félszegen és zavarosan is, de egyik-másik versében kifejezést ad a magyar munkásosztály lelkében végbemenő forrongásnak”. A Nyugat nemzedékének élő tagjai közül elismerően szólt az 1919 előtti Mórícz Zsigmondról és Babits Mihályról, Kosztolányi Dezsőt viszont éppen 1919 utáni magatartása miatt teljes egészében elutasította. Általánosságban véve a Nyugat képviselte egész költészetet kozmopolitának, a „világpolgár” lelkivilágát kifejező irányzatnak minősítette, amelynek „fő képviselői, mindenekelőtt Ady Endre, a 'Nyugat' legerősebb tehetsége, főleg a líra területén alkottak hatalmasat és maradandót”. Úgy érezte azonban, hogy ez a felfogás már túlmegy a proletkult-szemlélet megengedte határokon, ezért Ady költészetének értékelésére nem vállalkozott. Róla csak annyit mondott, hogy „osztályhovatartozása bonyolult, és nem lehet őt ennek vagy annak az osztálynak képviselőjéül feltüntetni”, és lényegében az ő forradalmi költészetét is tagadta, amikor kimondta, hogy a Nyugat „egész gárdájának vajmi kevés köze van a forradalmi irodalomhoz”.

A proletárirodalom felfogásának merev, dogmatikus korlátai, a moszkvai magyar író-emigráció ellenállásával szemben, a húszas évek végére kezdenek felengedni. Ezért vállalkozhatott Lippay Zoltán arra a feladatra, hogy a múlt haladó hagyományaihoz való viszony megfogalmazására tegyen kísérletet. Írása ünnepi alkalomra, a Tanácsköztársaság kikiáltásának tizedik évfordulójára született, s mivel napjainkban alig ismert, a hagyományokkal foglalkozó részt teljes egészében idézzük.⁸

Lippay Zoltán megfogalmazásában a magyar proletárirodalom „kezdetei több oldalról a polgári radikális irány ölében fejlődtek ki, s egy kis részben kimutathatók rajta a 48-as évek forradalmi költészetének hatásai is, de nem abban az epigon-szerű modorban, ahogy ezt a hivatalos szociáldemokrata költészet utánozni próbálta. Petőfinek forradalmi tüze ezeknél az utánzóknál elsikkadt, régi formákban való népiesség-hajhászassá, kispolgári humanizmussá zizenyesedett, és ha eltekintünk Csizmadianak a földmunkásság nyomorát és lázadását kifejező, pár megkapó erejű versétől, teljesen erőtlennül is hangzott el. A háború előtt virágzó radikális polgári irodalom erejének teljét azonban

⁶ RÉVÉSZ Béla: Ady Endre életéből. Új Előre 1922. júl. 9.; és Adyéknál Érmindszenten. Uo. júl. 30.

⁷ MATHEIKA János: A magyar forradalmi irodalomról. Új Előre Naptára. 1927. 90–94. Szövege A szocialista magyar irodalom dokumentumai az amerikai magyar sajtóban, 1920–1945 (Bp. 1977) c. kötetben, 355–362. található.

⁸ LIPPAY Zoltán: A proletárdiktatúra hatása a magyar irodalomra. Új Előre, 1929. márc. 31. Vasárnapi Melléklet.

éppen abban az Ady Endrében érte el, aki már megtette az első lépést abban az irányban, mely a polgári ideológia osztálykötöttségétől elvezet, s a jövő hordozóinak, a proletariátusnak harcos eszmévilágába kapcsolódik. Az ő klasszikus, messze kiható költői ereje nevelte ki azután a kispolgári radikális írók fiatal generációjából az első, még elmosódottan proletárforradalmi irányzatot. A háború vége felé ezek a fiatal, értékes elemek nemsokára nemcsak a polgári radikalizmusnak, hanem részben az anarchista individualizmusnak kiúttalanságát is felismerték, és az áruló szociáldemokrácia fején keresztül a munkásmozgalom forradalmi szárnyához találták meg az utat. A kispolgárság deklassálódásának levegőjében maguk is végigcsinálták az elproletarizálódás folyamatát, és költői egyéniségüknek megfelelő, különböző utakon forradalmi írásaik már a diktatúra előtt egy új proletáriróladom magját képezték. Később azután, azok a hatalmas, osztályharcos tapasztalatok, amelyeket egy proletárdiktatúra történelmi iskolája nyújthat, következetesen megformálhatták az új irányt, mely a proletariátus osztályharcának szolgálatában az irodalom ideológiai fegyverét kovácsolja, a proletariátus harci érzés- és gondolatvilágát művészi módszerekkel kikristályosítja.”

Jellemző, hogy Lippay Zoltán a kortársi, különösen a szociáldemokratának nevezett irodalom megítélésében még Matheikánál is merevebb álláspontra helyezkedett. Új viszont a Petőfi-Ady örökség vonulatának felvázolása. Ebben a felfogásban Ady közvetlen forradalmi előd ugyan, de anarchista, individualista lázadó Petőfi tiszta, forradalmi tűzű költészetével szemben. Ez pedig azzal a következménnyel járt, hogy Ady költészetének látszólagos befogadása ellenére Petőfi lett a magyar társadalmi átalakulás, a forradalmi irodalom lobogója.

Miközben az amerikai magyar munkásmozgalomi emigráció figyelmét lekötötte a forradalmi irodalom és a hagyományok kapcsolatának keresése, Az Ember csoportja, és különösen Göndör Ferenc erőteljes tevékenységet kezdett kifejteni Ady költői hagyatékának kisajátítására. (Göndör Ferenc 1926-ban költözött át lapjával New Yorkba.) Ez a törekvés azonban túlnőtt azon, hogy pusztán irodalmi kérdésnek tekintsük, mivel Göndör Ferenc Károlyi Mihályt is, akinek az amerikai magyar munkásmozgalomban nagy tekintélye volt, el akarta a tömegektől szigetelni, és minden erejét bevetette, hogy az egész emigrációt az októbrista eszmék befolyása alá vonja. Az Ady-évfordulókra írt cikkek, amelyekben hangsúlyozták a költőhöz fűződött barátságukat, nyilvánvalóvá tették ezt a tendenciát. Míg az Új Előrében Moór Péter tárgyilagos hangon méltatta a költő életművét,⁹ Az Ember csoportja már a „mi Adynkról”, az októbrista Adyról beszélt.¹⁰ Halálának tizedik évfordulóját pedig arra használta fel, hogy nevével egy homályosan megfogalmazott célú, Az Ember csoportjának szellemi befolyása alatt álló egyesületet hozzon létre.¹¹

Az *Ady Endre Társaság* fő szellemi irányítói Göndör Ferenc, Hollós József, Fülöp Miklós és Lengyel Emil voltak. A szervezés nagy részét Hollós József vállalta magára, és a Társaság első elnöke Lengyel Emil lett. Az új csoportosulás célkitűzéseit Hollós József fogalmazta meg: „Politizálni akarunk-e? A művészetet, irodalmat akarjuk-e pártolni? Nyelvünket akarjuk-e ápolni, vagy a tudományt előbbre vinni? Nem, mi egyiket sem szándékoljuk. Mi lelket akarunk önteni sivar életünkbe, mi azt akarjuk, hogy emberek tudjunk maradni a gépkorszakban, mi egyének akarunk maradni az egységre szabott amerikai forgatagban.”¹² A Társaság, Hollós szavaival, az „önmagukat keresőket”, a „lelkileg harmonizálókat”, a kultúra „szellemi és erkölcsi elitjét” kívánta összefogni, és ennek az elitnek lett volna feladata „az egész amerikai magyarságot belekapcsolni lassanként abba a folyamatba, mely a dolgozó osztályok felsőbbrendű kultúrájának útját egyengeti”, továbbá, „megérteni és megértetni a jelen és jövő munkás- és kultúrproblémáit, és ezzel is elősegíteni a

⁹ Moór Péter: Ady Endre. Új Előre, 1927. jan. 28.

¹⁰ GÖNDÖR Ferenc: Ady Endre. Az Ember, 1927. jan. 31.; HOLLÓS József: Ady Endre betegsége. Uo.; GÖNDÖR Ferenc: A mi Adynkról. Uo.

¹¹ Ady Endre Társaság. (Felhívás.) Az Ember, 1929. okt. 26.; Felhívás Amerika magyar értelmiségéhez. Az Ember, 1929. dec. 7.

¹² HOLLÓS József: Az Ady Endre Társaság célja. Az Ember, 1930. febr. 8. Megtalálható még a Két világháború között c. kötetben. New York, 1936. 21–23.

mindnyájunktól várt és remélt igazságosabb és nemesebb új társadalom kialakulását". Erre a programra, amely Adyt egy szűk csoport érdekeinek kiszolgálójaként kívánata felhasználni, Moór Péter válaszolt.¹³ *Ady Gyűlölet és Harc* című versét idézte:

Ma sem hiszünk a pásztoroknak,
Sem a prémbundás víg örvendezőknek,
Sem a vezér-csillagnak,
Csupán mi saját, szomorú erőnknek,
Mely megfeszítettett igazán.

Ady nem azoké, vallotta Moór Péter, akik a felsőbbrendű kultúra álarca mögé bújva, a költő nevét használva, a néptől idegen célok megvalósítására törekednek, hanem azoké, akik mint „piros bosszú népe” készülnek „megfizetni vad századokért”. Határozott válasz volt ez. Szükség is volt rá, nem csupán egy irodalmi kérdés, Ady költői hagyatéka értelmezésének céljából, hanem, ami ennél is fontosabb, az amerikai magyarság antifasiszta, haladó erőinek egysége érdekében.

Böloni György Ady-könyve, amelyből néhány példány eljutott Amerikába, nagy segítséget jelentett a költő életműve feletti vita lezárásában. Ennek ellenére Ady kultusza már nem vált olyan látványossá, mint a húszas évek elején volt, kevesebb verse található a lapokban, és azok is inkább csak az évfordulók idején. Költészete azonban mindvégig jelen van, mivel az egységfrontban küzdő, antifasiszta magyar emigráció bátorító támaszra, szellemi szövetségesre talált Ady költészetében. Vallhatták, hogy „az óceán partján él Ady szelleme”, mivel megértették a költő üzenetét.¹⁴

¹³ MOÓR Péter: *Kié Ady?* Kultúrharc, 1931. 1. sz. 7.

¹⁴ LANDÓ Jenő: A bronxi magyarok Ady emlékünnepe. *Magyar Jövő*, 1940. jan. 26.; RÉV György: Ady Endre üzenete. Ünnepi bevezető a Magyar Amerikai Demokratikus Tanács Ady-estélyén, február 17-én. *Magyar Jövő*, 1945. febr. 23., 24., 27.

„Ady líráját a külföld nem ismeri” – véli Németh László 1935-ben.¹ Régi panasza íróinknak, ahányan nemcsak egyes itthon világirodalmi klasszisnak vélt írónk érthetlenségéről, fordíthatatlanságáról írnak, emiatt egyetértően, de az igazi magyar irodalom külföldi ismeretének hiányát is fájlatják. Babits egyik legnagyobb tanulmánya, amely 1916-ban előadásként elhangzott, akkor még „A magyar irodalom világirodalmi helye” címet viselte, később az „Irodalmi problémák” c. első tanulmánykötetének élére állította („Magyar irodalom” címmel), ezzel is hangsúlyozva, mennyire fontosnak tartja a kérdés megvitatását. „Ne áltassuk magunkat avval – írja –, hogy vannak világhírű íróink: e hírnév gyakran rosszabb az ismeretlenségnél.” Petőfiről úgy vélik, hogy a legkönnyebben fordítható költő. „De ő, éppúgy mint Arany, Jókai, Madách félreértve, megcsonkítva jutottak világhíre. Ugyanakkor hemzsegek a jelentéktelen művek átültetései.”² Illyés Gyula 1947-ben a II. világháború utáni első párizsi látogatása alkalmával a vezető francia írókkal, szerkesztőkkel, kiadókkal tanácskozva jut hasonló szomorú eredményre: „Nincs egyetlen klasszikusunk, aki csak egy halvány erecske módjára is elevenen csörgedeznék a világirodalom megmérhetetlen vízrendszerében. Önáltatás, hogy volna irodalmunknak csak egyetlen könyve, csak egyetlen fejezete, csak egyetlen lapja is, amelyet a nemzetközi irodalom bár úgy tartana állandóan számon, mint a latin minores-eket, vagy a viktoriánusok második, a szimbolisták ötödik rajvonalát. Az álcázatlan valóság, amellyel számot kell vetnünk az, hogy az irodalmi nagyvilág szemében mindmáig úgy ülünk itt Európa közepén, mintha soha egy kukkot sem ejtettünk volna. Vagyis, ha távolabb igényes irodalmi magaslatról valaki szemét lehunyva maga elé idézi a kontinenst, a Duna-Tisza-Balaton lapályain egy porszemnyi kiemelkedést sem pillant meg: de még homokmozgást sem lát, sem a múltban, sem a jelenben.”³

Egy-egy nagy név egyszeri nyilatkozata Adyról optimizmusra hangolja még a legpesszimistább magyar szellemet is. „Apróbetűs hírek között olvassuk, hogy Paul Fort, a francia költők királya Párizsban előadássorozatot tartott Ady Endréről és őt a világköltészet legnagyobb alakjai közé sorolta. Paul Fort ma a legkülönb francia lírikus, aki mindig megőrizte (a dicsőség és elismerés verőfényében is) új szépségek után vágyakozó, új igazságok mellett hadakozó szenvedélyét és amit Paul Fort mond, azt egész Párizs hallja és amit egész Párizs meghall, azt tudomásul veszi az egész művelt világ. Ma neve elindult diadalútra az európai nemzetek között, a nyugati irodalomban és Paul Fort, a legfranciább mai francia poeta, mint a világköltészet egyik kiválóságát méltányolja a sokat üldözött, a sokat gúnyolt magyar lángész.”⁴

*Kéziratomat 1977 márciusában zártam. A centenárium alkalmából további értékes adatokat közölt Ady külföldi fogadtatásáról Dávid Gyula, Dobossy László, Fried István, Keresztury Dezső, Kiss Gy. Csaba, Radó György, Rákos Péter, Sziklay László, Vujicsics D. Sztóján.

¹ Két nemzedék. Bp. 1970. 60.

² Irodalmi problémák. Bp. 1924.² 10–11.

³ Franciaországi változatok. Bp. 1927. 66–67.

⁴ Juhász Gyula Összes Művei. VI.

Ady magyar megítélése világirodalmi helyéről több fró-gondolkodónknak okozott fejtörést. Leg-nagyobb rangra máig is Babits emelte:

„Nincs a világirodalomban költő, aki következetesebben, mélyebben, lényegesebben szimbolista volna. Talán az egy Dantét kivéve. Azért mondom, meggondoltan, Dantét, mert Adynál is, mint Dantében, az egész világ szimbólumok óriási láncolata, szimbólumoké, melyek szigorú egymásba-illeszkedésükkel szinte a valósággal egyértékű szövetet alkotnak. Hogy Ady éppen úgy benn él ezekben a szimbólumaiban, mint Dante az övéiben, azt legjobban mutatja, hogy nem ejti el őket, vissza-visszatér hozzájuk, nő, gazdagodik, de ugyanaz marad benne ez a szimbólumvilág, elfelejtettnek hitt szimbólumok merülnek fel évek után újra... Lehetetlen, hogy ez a visszatérő és következetesen egyjelentésű szimbólum-nyelv, ez az éveken át való pontosság, ez a költőben vasszilárdsággal megőrzött és meg nem hajló szimbólumvilág a Dante-ismerőnek a firenzei látnok szimbolikus univerzumát ne juttassa eszébe... Danténál a költő saját élete is szimbólum lesz, sőt, minden szimbólumok tengelyévé válik; egy jelentőségekkel teleszűrösített élet, ahol minden emlék, minden kis mozzanat nagy, titkos értelmű. Valahogy így van Adynál is. Élete az örökkévalóság számára eleve elrendelt szimbolikus élet, amelyet maga is, mint egy csodát él át és ad az embereknek, mint egy kinyilatkoztatást.”⁵

Németh László évtizedeken át többször is visszatér Ady világirodalmi megfelelőinek keresésére. „Ha Ady igazi társait keressük, Freudhoz, Prousthoz kell fordulnunk,” – írja élete utolsó Ady-cikkében. De már előbb is találgat rokonjelenségekre a modern gondolkodás és világirodalom óriásai között. „Végző fokon európai jelenség, aki talán elzárva a koráramok könyvcsatornácskáitól a koráramok mélyebb sodrában élt. Mint pszichológus valóban Dosztojevszkij, Proust, sőt ha úgy tetszik Freud rokona; mint gondolkodó Tolsztoj őszintébb öccse, az Unamunok és André Gide-ek robusztusabb bátyja”... „Azok a szörnyeteg-zsenik, akiket a világirodalomból hamarjában kikaptunk: Montaigne, Rousseau, Kant, Dosztojevszkij, Joyce, Proust valamennyien nagy gondolkodók voltak.” George és Ady kortársak, mindketten 'ellene szóltak' a környezetüknek, mindkettő vezér és költő egyszerre. Mért lett a nagyobból szörnyeteg, akinek inkább a teteméből él az utókor mint példájából s mért lett a kisebből hős, birodalomban birodalomalapító? ” „Nála nagyobb antropológiai leckét kis nép a maga fiában alig kaphatott. Művében meg van építve, sejtre sejt, egy rendkívüli ember szerelme, félelme, észjárása – s mindezt nemcsak kívülről, homlokzata felől szabad nézned, mint más klasszikusokat; benne vagy zsigere meleg útjain fedezheted fel, egy nagy emberi Cethal Jónásaként. A régiek közt tán Dante vagy Montaigne volt ilyen. Az újabb időkben: Rousscau, Tolsztoj, Proust. Kétségtelenül kisebb náluk.”⁶

Keresztury Dezső Ady halálának ötvenedik évfordulójára angol nyelvű olvasókkal próbálja meg-értetni Ady személyiségét:

„Képzeli el, hogy Baudelaire verseit Dosztojevszkij messianizmusa olvasztja meg, hogy Rodin látomásaival egy ír nemzeti forradalmár mondja el népe panaszát, hogy Keats törekény hangja egyszerre a Biblia zoltáros pátoszára vált át, hogy Shelley szédítő szárnyalásában is oly kecses és érthető költészete Eliot súlyos, homályos szimbolikájával itatódik át, hogy Saint-John Perse-nek a végtelen éterével teli viharai egy magányos nép ismeretlen nyelvén zúgnak fel, érthetetlenül, még képzettársításokat is alig kelve.”

C. M. Bowra oxfordi professzor a modern európai líráról szóló könyvében Apollinaire-t, Majakovszkijt, Pasternakot, Eliotot, Lorcát, Albertit és Kavafiszt sorolja fel, mint az új líra leg-fontosabb úttörőit és kifejlesztőit. Keresztury Adyt melléjük javasolja.⁷

⁵ Babits Adyról. Vál. és szerk. GÁL István. Bp. 1976. 105–107.

⁶ NÉMETH László: i. m. 48., 54., 508., 751.

⁷ Örökség. Bp. 1970. 343–344.

Adyt úgyszólván első jelentős kötetétől, a Vér és arany-tól kezdték fordítani. Hozzáférhető számításaink szerint eddig a következő 35 nyelven jelent meg: angol, arab, bengáli, bolgár, cseh, csuvas, eszperantó, észt, flamand, finn, francia, grúz, héber, holland, horvát, ido, japán, kazah, kínai, komi, lengyel, lett, litván, német, olasz, orosz, portugál, román, spanyol, svéd, szerb, szlovák, szlovén, tagalog (maláj), ukrán. A nyelvek egy része természetesen nemcsak egy országot reprezentál; vonatkozik ez különösen a spanyolra és az angolra. 1960-ig kb. kétezer fordítás készült, ez 1970-ig több, mint ezerrel,⁸ azóta is sok százzal gyarapodott, úgyhogy máig négy- és ötezer között van az Ady-versfordítások száma. De nemcsak mennyiségileg nő az idegen nyelveken olvasható Ady-versek száma, hanem minőségileg is.

Tömeges recepcióját azonban valóban a demokratikus Magyarország megalakulásával, sőt az utóbbi két évtized Magyarország iránt megnőtt érdeklődése révén érte el. Számításba véve mind a hazai kultúrpropaganda, mind a külföldi társadalmi indítású vonzalom tényét, ti. a szocialista magyar irodalom modern és mai valóságot kifejező költészete (József Attila, Radnóti, Kassák, Illyés, Juhász Ferenc, Nagy László) mögött Ady személye, szerepe és költészete áll, elmondható, hogy rohamosan nő az érdeklődés iránta. József Attila eddig 23 nyelven jelent meg,⁹ lírájában azonban sokkal kevesebb a magyar földrajzi és történelmi kötöttség, marxista-freudista képzettsége révén egyetemesebb és közérthetőbb stílusa és világlátása.

A jelentős könyvtára rúgó Ady-fordítások összességéről használható részletes értéktételeddig nem alakulhatott ki, ami nagyon is érthető a háromnegyed évszázadon, három nemzedéken át és legalább három kontinens országaiban, nagy nemzetek és kis népek nyelvein készült fordítások nagy száma miatt. Nagy író számba menő fordítói panaszkodnak munkájuk nehézségeiről, olvasói a gyöngye fordítások következtében a teljes megértés akadályairól. Csak egy-két példát: Martünov például ezt írja: „Engem személy szerint igen érdekel Ady művészete. Alkalmam adódott több versét lefordítani, s ez nem volt könnyű munka. Minél eredetibb és tömörebb szavú egy költő, annál nehezebb műveit más nyelvre átültetni.”¹⁰ Vladimir Roy szlovák nyelvű fordítási kísérleteiről írja: „Adyt fordítani a legkeményebb dió. Minden fordítás igen nehezen születik meg.”¹¹ Franz Kafka egy német kísérletről igen kegyetlenül vélekedik: „Az ilyen fordítás emlékeztet kissé arra, mikor felidézett szellemek médiumaik kínos tehetetlenségét panaszozzák... A versfordítások nyilvánvalóan siralmasak; talán csak itt-ott egy eltalált szó, egy hang.”¹²

Kétségtelen, hogy a magyar nyelv és irodalom első kézből való ismerete, a régi magyar iskolai nevelés, a magyar történelmi körülmények tudása, sőt esetleg magyar családi kapcsolat lényegesen elősegíti és megkönnyíti jó Ady-fordítások könnyebb megvalósítását. Ezért érthető, hogy a szomszéd népek idősebb írói nemzedékének kiemelkedő tagjai közül a magyar iskolázottságuk, sőt a fiatalabb nemzedékben is a magyar családi vagy rokoni kapcsolat hozzásegít a sikeres átültetéshez. Van erre számos példa mind a három környező országban még ma is.

Illyés Gyulának említette Paul Éluard, hogy fiatal korában ő is fordított vagy húsz Ady-verset,¹³ lelőhelyük még kinyomozásra vár. De Franz Werfel maga állítja, hogy fiatal költő korában számos Ady-fordítása jelent meg szétszórva folyóiratokban. A század olyan nagy költői, mint Ezra Pound¹⁴ és Pablo Neruda¹⁵ Ady-fordításra tett ígéretüket nem váltották be.

⁸ DEMETER Tibor: Adyidegen nyelven. ViF 1962. 417–436. – VITÁLYOS László–OROSZ László: Ady-bibliográfia. 1896–1970. Bp. 1972. 273–304.

⁹ GÁL István: Attila József abroad. Arion. Nr. 9. 1976. 28–32.

¹⁰ Szovjet Kultúra 1956. 3. 36.

¹¹ CSUKÁS István: Ady Endre a szlovák irodalomban. Bp. 1961. 100.

¹² Nagy 1961. 1579–1580.

¹³ ILLYÉS Gyula: i. m. 86.

¹⁴ SZEMLÉR Ferenc: Hatvany–Pound–Ady–Babits. Igaz Szó 1969. 909–910.

¹⁵ Élet és Irodalom 1960. jún. 3. 5.

„Ady a világirodalomban” lehetne a címe gyűjteményemnek. De ha Goethe és Babits világirodalom-felfogását osztom is, a modern irodalomszociológia író-mű-olvasó irodalmi viszonyfogalmát nem terjesztem ki ezúttal a „világirodalmi közvélemény” területére. Ennek előmunkálatai ma még nem állnak rendelkezésre. A centenáriumi körszemle bizonyára a legsürgősebb szöveggyűjtemények teendői közé fogja sorolni ezt. Folyóiratok, antológiák, európai- és világirodalomtörténetek, lexikonok és enciklopédiák háromnegyed évszázadnyi anyagát kell összegyűjteni. Ez nem is olyan lehetetlen, ha a kétszázötven főnyi külföldi magyar nyelvész és irodalmár lassan működni kezdő szövetségére gondolunk. A megakadt Ady Múzeumnak ez roppant kiterjedt és változatos szöveggyűjteményt tudna szállítani akár évkönyvek formájában is.

Egy csokorra való idézetet valóban csak a huszadik századi világirodalom egyes nagyjainak Magyarországon is fölkelhető megnyilatkozásaiból gyűjtöttem össze. Az egyes nyelvek és irodalmak megidézett nagyjai között bizonyos arányt igyekeztem fölállítani. Természetszerűen túlnyomóan a század első felében élt és működött írók szerepelnek itt, hiszen nagyságuk mértékének megállapításánál a nemzetközi elismerés és egyetértés volt irányadó.

Nagy kár, hogy azok a nagy költők, akik nem egy esetben nagy mennyiségű, sőt, kötetre rúgó verset fordítottak Adyról, nem fejtették ki részletesebben véleményüket a számukra tartós munkát jelentő költészetről és magáról a költőről. Az orosz nagyok közül Vera Inber, Mihail Iszakovszkij, Nikolaj Tihonov,¹⁶ a lengyelek közül Kazimira Illakowiczewna,¹⁷ a csehek közül František Halaš, a szlovákok közül Valentin Beniák és Jan Smrek ilyen.¹⁸

Tolsztoj és Martünov

A világirodalomnak Adyról tudomást szerző legnagyobbja valószínűleg Tolsztoj volt. Köz-tudomású, hogy a nagy orosz prózaírónak a rózsahegyi származású és Sopronban diákoskodott Makovický Dušan volt háziorvosa. Két forrás is igazolja, hogy Tolsztoj könyvtárában más magyar könyvek között Ady verseskötetek is voltak. „A könyvtár – írta Makovický – nemcsak orosz könyveket tartalmazott, hanem angol, francia, német, szerb, héber, latin, cseh, lengyel és magyar könyveket is.”

Makovický unokaöccse 1940-ben így emlékezett vissza arra, mit látott a Tolsztoj-házban: „A Tolsztoj-kasélyban 34 könyves szekrényt számláltam meg, tele könyvekkel. Találtam ott Jókai-, Mikszáth-regényeket, Ady versköteteket... A nagybácsim feladata szerint kijelölte naponta Tolsztojnak a beérkezett könyvekből a szemelvényeket, amit olvasásra ajánlott. Nagybácsim magyar egyetemet végzett, egyszer lefordította Ady Endre pár versét Tolsztojnak, aki a költészetet megvetette, mert a szabad mondanivalót a vers börtönformájába töri. Ady »Grófi szerűn« című versénél Tolsztoj jelentős hangon mondotta: »Ez tetszik nekem, ennek a költőnek van hangja. Bátor hangja.« Így vélekedett Tolsztoj Adyról.”¹⁹

Leonid Martünov kétszer is terjedelmesebben foglalkozott Adyval. 1956-ban így közelíti meg: „Ady költői dikciója merőben eredeti és egyedülálló. Látóhatára a legszélesebb kiterjedésű. Lírikus, tehát mindenekelőtt a maga nevében, saját magáról szól. Alkotása mégsem mondható a legkevésbé sem önarcképnek. Költészete legkifejezőbb ábrázolása a korabeli új nemzedéknek. De a kispolgároknak, a maradiaknak, a vaskalaposoknak semmi közük nincs az Ady-formálta, minden új iránt érdeklődő,

¹⁶ VITÁLYOS–OROSZ: i. m. 3585. tétel.

¹⁷ Uo. 3526. tétel.

¹⁸ Uo. 3432–3471. tétel.

¹⁹ Tolsztoj emlékkönyv. Bp. 1962. 72–73. – Népszava 1940. nov. 21. 9.

lelkes, egész énjével » mindig a jobb felé « törő emberhez. Ady lírai hőse együtt haladt a forradalmasodó néptömeggel . . . Adyt semmiképp sem nevezhetjük a történelmi témák költőjének. Ő a maga korával izig-vérig egygyéforrt . . . Ady Endre minden ízében eredeti, önálló költő. És mégis a magyar irodalom legjobb hagyományainak törvényes utódja, különösen pedig Petőfi művészi elveinek közvetlen örököse és továbbfejlesztője . . . Amikor Adyra gondolunk, önkéntelenül egy idősebb kortársának, Jakov Polonszkij orosz költőnek pompás sorai jutnak eszünkbe. „Az író nem más, mint ideg-idegszál egy nép testében, s tulajdon vesztét érzi meg a szent szabadság elvesztésében. . . . Ady költészetének fő irányvonala homlokegyenest ellenkezik a dekadenciával . . . Igazolhatom, hogy minden verskedvelő szovjet ember nagyon szereti Ady verseit.”

Martünov egy 1960-ban írt hosszabb tanulmányában Majakovszkij mellé állítja Adyt: „Ahogy Ady verseit olvastam, a forradalom előtti idők keltek életre bennem, és lehetetlen volt Adyt nem párhuzamba állítanom egy másik emberrel, egy másik költővel, aki akkor a nagyon messzi időben a költészet igazi értelmét határozta meg számomra. Ez volt Majakovszkij. Erre emlékeztem, amikor először olvastam Adyt, a negyvenes évek végén. A húszas, harmincas, negyvenes évek ezernyi virrasztó nyugtalansága összegeződött abban az éji riadalomban, amit Ady és Majakovszkij megírt. Megértettem: Ady és Majakovszkij – hasonlatosak. Megismételhetetlenségükben, ellentéteikben is utalnak egymásra a világról alkotott ítéleteikkel, látásmódjukkal . . . Ady nem láthatta, amit Majakovszkij észrevett és Majakovszkij sem láthatta azt, amit Ady, de kortársak és nagy költők. A nagy költők viszont azért nagy költők, hogy megfigyeljék a lényegét. Az élet igazsága utoléri az igazi költőt és önnön hírnökéül teszi meg. Merre nem viszik el a költőt az ő útjai? Hiszen Ady 1904-ben orosz nyelvkönyvet óhajtott beszerezni, aztán Oroszország helyett Franciaországba utazott és a Riviérákról, a Földközi-tenger partjáról meglátta a lényegét – az első orosz forradalom vörös kalaszát. És helyesen értette, helyesen magyarázta és így láthatta később a legfontosabbat – az Októberi Forradalom vörös napját . . . Tökéletesen bizonyos vagyok abban, őszinte kívánsága volt az őszösvetségi próféták, az Evangélium, a népdal, Petőfi Sándor stílusában megnyilatkozni és mindig nem valami utóérzéshez hasonlót, hanem utánozhatatlant alkotott. Ilyen hatalmas az ő ereje és azt is mondhatnám, hogy lényege szerint dialektikus tehetség. Minden hang s minden visszhang, mely felzengett Ady lelkében, az ő hangjának erejével mondatik el nekünk. Csontja velejéig magyar.”²⁰

Thomas Mann, Kafka, Kerr, Werfel, St. Zweig

A modern magyar irodalom és különösen Ady megismertetésében, főként a XX. század nagy német íróinak tudomására hozatalában Hatvany Lajosé az oroszlátnész. Fennmaradt Stefan Zweignek Hatvany Lajoshoz intézett felelete a világhírű német kiadóknak tervezett Ady-kötetről:²¹

Salzburg, 1920. január 19.

Ma vettem kézhez az Insel-Verlag értesítését az Ady-válogatásról, az Insel-Bücherei külföldi sorozatában. Az urak teljesen egyetértenek egy ilyen válogatott kötet kiadásával, amelynek terjedelme úgysem több 70 oldalnál és amelyet talán Ön volna szíves összeállítani.

Odaadó híve
Stefan Zweig

Hogy Ady iránti nagybecsülése milyen alapos és tartós volt, arra jellemző egy évtizeddel később adott interjúja. „A magyar irodalomnak is van egy olyan alakja, ki a magyar nép élő lelkiismerete, harsonás hirdetője volt: Ady Endre. Féltő szeretettel őrzöm Ady Endrének egy hozzám intézett

²⁰ Szovjet Kultúra 1956. 3. 36. – Kort 1960. 600–603.

²¹ Levelek Hatvany Lajoshoz. Bp. 1967. 267. levél.

levelét. Amennyire ismerhetem, ismerem Ady Endre költészetét. Ady reprezentálja előttünk a magyar szellemi életet és büszke lehet az a nép, amelynek olyan reprezentálója van, mint az az Ady Endre, aki eleven példa arra: mi az igazi író hivatása és milyen az a hivatás, amely alapfeltétele, hogy igazi író legyen, ki arra elhivatott.”²²

Ugyancsak Hatvany győzte meg Alfred Kerrt a magyar génusz nagyságáról, arról a nagy német kritikussal így nyilatkozott: „Sajnos az új magyar irodalmat alig ismerem. Az egyetlen, akivel fölületesen ismeretséget tudtam kötni, Ady. Tegnap kaptam német fordításban egy kötet költeményét Hatvany Lajostól. De annyit már mondhatok, hogy ez az Ady, amennyiben fordítás alapján ítéletet lehet mondani egy lírikusról, sokkal titánibb jelenség, mint a német lírának bármelyik jelenlegi képviselője. Er ist ein Urphänomen.”²³

Thomas Mann, bármennyit is járt Magyarországon, Adyról csak óvatossággal és kurtán nyilatkozott: „A modern magyar irodalomból mostanában ismerkedtem meg Ady Endrével, akit nagynak tartok. . . . Olvasmányaimból azt a benyomást merítettem, hogy a magyar irodalom fontos tényezője az európai irodalomnak.”²⁴

Annál meglepőbb Franz Werfel visszaemlékezése 1934-ben arról, hogy mint fiatal költő nemcsak ismerte, de fordította is Adyt. „Ady Endre volt huszonöt évvel ezelőtt első találkozásom a magyar génusszal. Nem értek magyarul, de amikor felolvasták nekem néhány versét, megragadott a szavak zenéje és a zene nemzetköziségén keresztül sötét képeket és fantáziás álmokat éreztem meg mögöttük. Később megpróbálták megmagyarázni nekem a versek értelmét és ekkor született meg bennem az elhatározás, hogy németre fordítom Adyt. Önök Magyarországon talán nem is tudják, mennyi Ady fordításom jelent meg. Egyszer, ha időm lesz, valahogy összekeresgélem őket Önnek. Szerény kezdő voltam még akkor és sajnós a versek, mint minden fiatal költő-fordító művei, obskurus, ma már talán fel sem kutatható folyóiratokban láttak napvilágot. Még ma is érzem azt a kegyetlen megdöbbenést, amit ennek a minden idők egyik legnagyobb lírikusának minden sora ébresztett bennem.”²⁵

Franz Kafkát dombóvári származású orvosa és barátja látta el Ady-versekkel. A fordításokról véleményét már fentebb idéztük. A költőről azonban jobb volt a véleménye: „Lassanként mégis kiássa magának az ember, kis segítséggel, a magyar homályból ezt a nagy embert, bár nyilván egy csomó hamis elképzeléssel és méginkább hamis analógiákkal. Egyet s mást – igaz – nem értek, de az egész belém világít, és boldogít a tudat – mint hasonló esetekben mindig –, hogy itt volt és ma is velünk van, és ezért rokonunk is valahogyan; – Nem vagyok rokona senkinek – mondja ő, ebben is rokon velem.”²⁶

Anatole France és Romain Rolland

Bölöni Györgyné visszaemlékezéseiben megemlékezik róla, hogyan kísérte meg tudtára adni gazdájának titkárnői tevékenysége közben korszaknyitó honfitársa jelentőségét. France szavait is idézi: „Szomorú, önmagával vívódó, kemény arc. Ha egyszer láttuk, megmarad az emlékezetünkben . . . Sötét haja olyan, mint a nagy távolságokon átrepülő madár csapzott szárnya. Ráhajlik megdöbbenő

²² A Toll 1929. aug. 18. 29–33.

²³ Jövő (Bécs) 1922. febr. 5. 7.

²⁴ GYÖRI Judit: Thomas Mann Magyarországon. Bp. 1968. 47. – Thomas Mann fia, Klaus Mann 1941. jan. 1-én Hatvanytól Adyról kért cikket. „Szeretnék magától egy cikket kapni Magyarországi ismeretlen Dicsőségéről. Egy rövid – tudós, de mégis szellemes áttekintését annak a nagy magyar irodalomnak, amelyet senki sem ismer külföldön. Petőfitől Adyig. (Az utóbbi csillogó portréjával.)” – Ennek a New York-i Decision c. folyóiratnak Sh. Anderson, Auden, Benes, Benét, Borgese, J. Green, Th. Mann, S. Maugham, St. Zweig és mások tártottak szerkesztői gárdájába. Levelek Hatvany Lajoshoz. 495. levél.

²⁵ Magyar Hírlap 1934. dec. 16. mell. 1.

²⁶ Nagyv 1961. 1579–1580.

ördögi szemére. Sohasem láttam ily vad lobogású és mégis oly szelíd, bús szemeket. Paraszuk alatt – elhiszem – mint mondja – a zseni tüzel. Idegenszerűek voltak, amikor először reájuk pillantottam: barbárok, pogányok. Azután egyre rokonszenvesebbek és meghittebbek lettek. . . Zavart ez a gúnyosan rámtétkintő »vad zseni« és kértem, tegye le onnan a szemünk elől. Bántott, hogy túlságos helyet foglal el ez a »kultúrtales«, amikor a mi kultúránk gyöngyeit olvassa. De nemcsak, hogy nem távolította el, hanem hozzám is közel hozta. Akkor ismertem meg »votre poète Ady«-t; amint méltatlankodó, sértett hangon mondta: »az egyetlen a ma élő költők között, akit bátran Baudelaire mellé helyezek« . . . Mit tehettem ezek után? . . . »Votre Ady«-t odahelyeztük Baudelaire mellé . . . France, mikor visszaül karosszékébe, finom ujjával végigcírógatja a Vér és arany költőjét és közelebb tolja felém az asztalka könyvei közt.

– Hálás vagyok, hogy védekezésem ellenére megismertette velem a szép, barbár-muzsikájú lírikust, akinek »lelke ezer évet szunnyadt« – mily rokonszenves költői elgondolás . . .

Csendes elmerüléssel olvasgatom, fordítom (a pillanat inspirációjával) egymásután a nagy verseket, a bibliásakat, a Léda asszonyhoz szólókat, az erdélyi földből jötteket, a Szilágyságból valókat . . . Birkózom a fordításokkal, de valahogy mégis sikerülhet, mert France azt mondja:

– Megható, hogy küzd, viaskodik önmagával, távoli eredetű magyarságával, mindennel, amit szeret, és ami ellene fordul . . . Ígéreti, hogy egyszer tanulmányt fog írni Adyról . . .

Utóbb így nyilatkozott róla:

– Votre poète Ady olyan mohó, türelmetlen lázadó: aki béketűrő.

– Eh bien, j'aime votre poète Ady. Êtes-vous contente? . . . (Nos, szeretem a maga költőjét, Adyt. Elégedett?)²⁷

Romain Rolland is Hatvany Lajostól értesült először Adyról. „Das verwundete Land” c. könyvét nyugtázó soraiban kiemeli amit innen Adyról tanult: „Szívből köszönöm szép könyvét, amely mélyen megindított és elbűvölt. Vérbeli művész lángoló és remegő lelke érzik benne. Egyes helyeken olyan, mint valami himnusz, vagy mint egy szimfónia – amelyben szerelem, fájdalom, harag és ironia vegyül – a Maga „csonka hazájá”nak dicsőségéhez. Ennek köszönhetem, hogy – a Maga jóvoltából – gazdagodott az én kis belső birodalmam vonzalom- és csodálatvilága. Rendkívül érdekelt, amit Adyról tudomásomra hozott.”

Romain Rolland

Romain Rolland egy eddig kiderítetlen kilétű tisztelőjének fordítását ezekkel a megértő sorokkal köszönte meg: „Ady Endre nevét és munkásságát kicsit már ismertem; főképpen azokból a bevezető sorokból, amelyeket Hatvany Lajos egy újabb könyvben szentel neki . . . Boldog voltam, hogy olvashattam fordítását. Ady kétségkívül zseni; még az idegen nyelven keresztül is gyűjt meg simogat, zsongat és szaggat. Az Ön fordítása kiválóan természetes és tökéletes hűség hatását kelti; meg vagyok győződve, hogy visszatükrözi e remegő lélek örökké változó fényeit és árnyait, fellobbanó és megtörő lendületeit. Bizony nem csalódott, amikor azt hitte, hogy megérezem megrendítő szépségét. Annak persze nincsen igaza, aki olyat mond, hogy gondolatbeli rokonság található Ady közt és énközöttöm. Úgy tetszik nekem, mintha Ady, kiből több a zseni és férfiasság, Verlaine családjából való volna, még pedig Verlaine-nek morális korszakához áll legközelebb. Bennem semmi sincs abból az érzéki és misztikus sötétenlátásból. Az én ideálom, törekvésem: megérteni és összhangba hozni.”²⁸

²⁷ Nagy 1958. 1700–1701.

²⁸ Levelek Hatvany Lajoshoz. 266. levél. – Literatura 1926. 2. 5. – Jean-Luc Moreau Adyról: „Képzeli el Baudelaire-t, aki a magyar alföld keleti végeiről jött, aki inkább ősi, mint dekadens, a sámánok és az Ótestamentum prófétáinak egyaránt örököse, egy barbár Baudelaire, aki lovát a Földközi tenger vizében itatja meg, az Apokalipszis közeli eljövetelet hirdet, s a nemzeti sors keserű poharát a legbetegbb részéig kiissza. Elmondhatni, hogy az ilyen költő senkire sem hasonlít, egyetlen név illik rá: a sajátja: Ady.” – VEZÉR Erzsébet: Ady és Franciaország. Eszmei és irodalmi találkozások. Tanulmányok a magyar-francia irodalmi kapcsolatok történetéből. Szerk. KÖPECZI Béla, SÖTÉR István. Bp. 1970. 313.

Umberto Albini a firenzei rádióban ezt mondta: „Az utolsó két évszázad három legnagyobb magyar költője, Petőfi, Ady és József Attila közül a második, a tegnapi magyar értelmiség bárdja a legkevésbé ismert Olaszországban.” Felsorolja az Adyval kortárs nyugat-európai lírikusokat, akik hozzá hasonlóan szakítottak az avult lírai sémákkal; ezek Ungaretti, Montale, Saba, Valéry, Saint-John Perse, Éluard, T. S. Eliot, Ezra Pound, George, Hofmannstahl és Rilke. Tolnai Gábor szerint: „Nemcsak a nyelvi elszigeteltségek miatt maradt ismeretlen Itáliában, hanem a fasiszta diktatúra következtében is, tematikája és hangvétele akkor tűrhetetlen lett volna. Valóban közvetlensége, majdhogynem brutális őszintesége nem tudott volna nem kavarni botrányt az istenfélő lelkek körében... A második világháború után Olaszországban is megnyílnak az utak az új irodalmi érdeklődés számára; irodalmi emigráció későbbi szentpétervári csoportjának vezetője, Pavlu Bogdan a következő érdeklődéssel fordult Hatvany Lajoshoz.³⁰

Masaryk körének üzenete

Alig kezdtek kavargni a Nyugat és a Holnap körül a hazai viharok, a cseh hlaszisták, a századforduló nagy reformnemzedékének vezetői máris fölfigyeltek a magyar eseményekre. A Masaryk-féle emigráció későbbi szentpétervári csoportjának vezetője, Pavlu Bogdan a következő érdeklődéssel fordult Hatvany Lajoshoz.³⁰

Praha-Vinohrady, 932. sz. 1909. II. 5.

Tisztelt Uram!

Én, aki csak távolról kísérem figyelemmel azt az irodalmi harcot, amely most Magyarországon az ifjak és öregek között folyik, bátor vagyok tanácsot kérni éppen Öntől, mert az Ön álláspontját tartom a legindokoltabbnak.

Ez a harc már azért is érdekel, mivel nagyon emlékeztet arra az irodalmi harcra, amelyet a cseh modernisták a 90-es években a régi, patriotikus iránnyal szemben folytattak. Különbőség, amint látom, csak abban van, hogy a magyar modernisták a szociális jelleget hangsúlyozzák, a csehek pedig inkább esztéták voltak.

Szeretném a cseh közönség előtt kifejezni a magyar irodalomnak ezt a legújabb fázisát. Bizonyos, hogy nálunk érdeklődést keltene.

Beismerem ugyan, hogy itt távol nehezen követhetem figyelemmel a magyar irodalmi életet azzal a pontossággal, amint ezt egy magyarországi író teheti, s az igazat bevallva, az én szakmám a közélet, és az irodalom inkább szabad időm bűne.

Bátor vagyok tehát kérni szíves tanácsot aziránt, mely fiatalabb írókat kövessem elsősorban nagyobb figyelemmel, és mily viszonyba helyezzem őket az idősebbekkel szemben? A fiatalabbak közül tulajdonképpen legjobban csak Ady Endrét ismerem...

Pavlu Bogdan
szerkesztő

Hviezdoslav és E. B. Lukáč

A szomszéd népek irodalmának számos nagy költőnek számító Ady-fordítói közül is kiemelkedik Emil Boleslav Lukáč, aki kötetre menő cikk- és tanulmánygyűjteményt állított össze a teljes magyar Ady-filológia ismeretével. A tájékozottság alaposságával, a megértés mélységével és az elemzés szakszerűségével írt megnyilatkozásai, mint ő maga is tudja és hangsúlyozza, nem egyetlen ember, egyetlen szlovák költő nézeteit fejezik ki, hanem a körülöttünk élő, közös sorsunkban osztozó népek emelkedett szellemi embereinek állásfoglalását is: „Ady csodálatos, győzelmes útjában elsősorban nem a

²⁹ TOLNAI Gábor: Tanulmányok. Bp. 1970. 338–339.

³⁰ Levelek Hatvany Lajoshoz. 57. levél.

kiteljesedett művészt, nem a nagyszerű költőt méltányolták, hanem az emberi és nemzeti jogokat akaró és elismerő, a magyar, oláh, szláv bánatot egynek érző embert. Fülünk nem volt hozzászokva szeretetteljes testvéri felhívásokhoz az eszmebarrikádokon való találkozásra . . .

Ady Endre az egykori Magyarország költő-Kasszandrája, az utóbbi idők legnagyobb magyar lírikusa . . .

Gorkij szavával szólva: a forradalom viharadara volt. Bátran síkra szállt a régi világ, a hegemonikus elképzelések ellen, látnoki erővel követelt egy új, humánus közös hazát, megbélyegezte a háború eszevesztettségét, előre látta katasztrófához vezető végét . . .

Ady valamiféle határvonalnak, osztópontnak látszott. S nemcsak a magyar köztudatban, hanem bizonyos dolgokban nálunk is, a románoknál, a jugoszlávoknál is, író-, publicista- és pedagógus körökben . . .

Nincs Ady verseiben rodenbachi rezignáció, se baudelaire-i spleen, se verlaine-i kvietizmus, Ady egész költészete a forrongó élet szakadatlan magasztalása. S épp itt van az a pont, ahol összeomlik a dekadencia vádja. Ady a maga Kasszandra-sorsa súlyát hordozva, egyéni és kollektív büntudat és bűnhődés terhe alatt roskadozva, minden disszonancián diadalmaskodni tudott épp azért, mert rajongva szerette az életet, mert hitt az élet értelmében. Ez a végtelen létezeretet Ady költészetének lényege, és kizárja a dekadencia minden lehetőségét . . .

Azt hiszem, sok szlovák és cseh költőtársam nevében kijelenthetem, hogy mindjárt első találkozásunk Ady költészetével valami különös mágikus csillagkép alatt állt. Másképp nehezen volna magyarázható Ady hatása gyakran ellentétes szlovák költői egyéniségekre, amilyenek például Rázus és Roy voltak, Krčméry és mi, ötven évvel ezelőtti fiatal szlovák költőnemzedék. De felfigyelt rá a szlovák költők nesztora is, az öregedő Pavel Országh Hviezdoslav, mert a költő mágia alatt megérezte Ady századfordulói, sőt századfordítói jelentőségét."

A Hviezdoslav-múzeumban Alsó Kubinban magam is láttam a díszhelyre bekeretezett két verset, a *Magyar jakobinus dalát* és a nagy szlovák költő válaszát. Az ő ódájából Adyhoz idézzük a következő sorokat:

Igen, te heroldja a derűsebb időknek:
vágyunkból váljék közös akarat,

Mindnyáján szenvedünk, titokban várva
hogy mégis lesz még hajnalhasadás,
és földerül az elnyomottak napja.
Közös ügyünkben egyesüljünk valahára,
és mondjuk ki: nem leszünk mások rabja . . .
Kiálts többség, zúgj fel, te nyomor-óriás!

S nem lesznek többé „elnyomottak s összetörtek”
a szíveket testvéri béke járja át,
a jog s a kötelesség egyformán lesz mérve,
s jóllaknak majd, kik munkában törődnek;
s a szabad anyanyelvek majd az égre
szállva zengik honunk alkotó májusát.³¹

Manojlovič és Krleža

A nagyváradi holnaposok körében kezdte irodalmi pályafutását Todor Manojlovič, Adynak haláláig nagy tisztelője és hűséges propagátora. Ha nem is tudta megvalósítani élete nagy tervét, a teljes Ady-líra lefordítását, Adyról szóló visszaemlékezései és nyilatkozatai találó és maradandó értékűek:

³¹ CSUKÁS István: i. m. 9–11. – Emil Boleslav LUKÁČ: A nagy üzenetváltás. Bratislava 1973. 123., 139.

„Vezértük és koronázatlan királyuk Ady volt, benne vált tudatossá és nyert formát és kifejezést minden, ami után már néhány évtizede vágytak és ami forrt az emelkedettebb magyar lelkekben, minden elégedetlenség az eddigi nehézkes intellektuális haladással... minden vágy a jobb iránt és minden nagy és olthatatlan szomj a nyugati művelődés iránt... Ady akit az élet nagy és örök problémái izgatnak, égetnek és kínoznak, aki bódult és kétségbeesett attól, ami az emberiséget elkábította és ami miatt az emberiség kétségbe esett.”³²

Ady számos jelentékeny szerb és horvát tisztelője és követője közül leginkább a legnagyobb élő jugoszláv enciklopédista író, Miroslav Krleža Ady-vízióit idézik. Németh László írja róla: „Milyen nagyra kell lennie Adynak, ha ez az egyáltalán nem magyarbarát író... mégis a legnagyobb kelet-európai költőnek látja.” Krleža már halála napján mélyen megrendülve siratta el Adyt, de egy évtizeddel később nagy tanulmányban tért vissza rá, ekkor Rilke, Proust, Shaw, Dobrović, George Grosz, Goya és Thomas Mann mellé állítva őt. Rilke mellett Adyt tartja legtöbbre: „Ady Endre különös jelentősége nem az, hogy impresszionista módszerével a magyar álklasszikus, akadémikus korszaknak véget vetett, hanem hogy fájdalmas nagyvárosi sznobizmusa s a mai sors mongol mélységei közt az összefüggésnek művészi kifejezést adott.”

Krleža Ady-nekrológiájából magyar történelem és irodalom szemlélete is megvilágosodik: „Ady a legfájdalmasabb vesztese a magyarságnak, akit a köztársaság a forradalmi változás prófétájaként temettet majd el... Jászi Oszkárral együtt a század első két évtizedének Magyarországon a forradalom gondolatának a legrangosabb képviselője volt. Ady mindannak fájdalmas szintézise, ami magyarnak tekinthető ezen a glóbuszon. Mindaz, amit a magyarok 48-tól 1918-ig átéltek egy birodalmi csalásban, nem jelenti a magyarságot, a magyarságot Ady jelenti. Senki nem gyűlölte és átkozta meg Ady-nál jobban ezt az impériumot és senki sem sejtette meg összeomlását úgy, mint az elhunyt költő... Magyarország egyik legfontosabb személyisége volt.”³³ Ismeretes ugyanakkor, hogy Krleža később elítélő hangnemben is nyilatkozott Adyról.

Beniuc

Nagy román kortársai között volt talán a szomszéd népek szellemi emberei között a legtöbb személyes ismerőse. Mihail Beniuc nagy tanulmánya Ady egyik legszebb külföldi méltatása: „Aki egyszer megismerte Ady művészetét, az visszatér hozzá, valahányszor erős, friss széljárta csúcsokra vágyik. Már a Góg és Magóg híres kezdősora ráébreszti az embert, hogy a nyugtalanság, a nem mindennapiság új és mégis ősréginek tetsző birodalmába lépett... Ady napjaink szenvedélyes és látnoki előhírnöke volt... Mindaz, amit álmában lelkének hatalmas látomásaiban látott egy viharokdúlta népnek ez a fia, most van megvalósulóban... Valósággá válik a népek testvérisége, megszűnik a dolgozó tömegnek és az emberi alkotó munkában eljáró fiainak kizárása a hatalombitorló társadalmi osztályok által. Ez volt – meggyőződésem szerint – Ady álma is, aki minden csalódása ellenére tudta, hogy népe legjobbjaiával együtt embernek kell lenni az embertelenségben. És az is volt... Mindvégig hű maradt a néphez... Költő-szava nem volt vox clamantis in deserto. Ez az új, magyar és mégis nemzetközi forradalmi lehető szó nemcsak megújította a magyar lírát, mint költői köntöst s a szív és a kimondásra váró gondolat kifejező eszközét, de kilépett az európai értékek küzdőterére is, ahol olyan nevekkel találkozunk, mint Blok, Apollinaire, s ahol ragyogva tűnik fel aztán Majakovszkij, József Attila, s később Éluard...”

Ady vitathatatlanul nem is nagy, hanem óriás. Most ötven esztendővel halála után, egyetemes szinten, piramisok társaságában bontakozik ki tündöklő fénnel költészetének nagyszerűsége. Mint az egyiptomi istenszobor, mely a nap bizonyos óráiban muzsikált.”³⁴

³² LÖKÖS István: Hidak jegyében. Bp. 1974. 79–80. – NÉMETH László: Kisebbségben. 4. k. Bp. 1942. 344.

³³ LÖKÖS István: i. m. 109–110., 117–119.

³⁴ Igaz Szó 1969. 25–26.

Magyar irodalomtörténetírás 1976.

(Bibliográfia)

Az 1976. évi bibliográfia összeállításánál az előző években kialakított szempontokat követtük. Abban az esetben, ha valamelyik egyetemi, főiskolai évkönyv 1975-ös kötete vagy valamely folyóirat 1975-ös száma 1976-ban jelent meg, az anyag feldolgozását pótlólag elvégeztük. A gyűjtést 1977. május 31-én zártuk.

Stauder Mária

A feldolgozott folyóiratok, évkönyvek és rövidítésük

AHist = Acta Historica 22 (1976) 1–2. sz.
 Alf = Alföld 31 (1976) 1–12. sz.
 ALingu = Acta Linguistica 25 (1975) 3–4. sz. 26 (1976) 1–2. sz.
 ALitt = Acta Litteraria 18 (1976) 1–2. sz.
 Ann. Univ. Bp. Sect. pñl. mod. = Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sect. philologica moderna. Tom. 6. Bp. 1975. 137 l.
 Arion = Arion. Nemzetközi Költői Almanach 9 (1976)
 A. Univ. Szeg. A. Hist. Litt. Hung. = Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tom. XIV. Szeged
 BorsSz = Borsodi Szemle 21 (1976) 1–4. sz. Budapest 14 (1976) 1–12. sz.
 Életünk 7 (1975) 5–6. sz. 8 (1976) 1–6. sz.
 Ethn = Ethnographia 68 (1975) 4. sz. 69 (1976) 1–2. sz.
 FK = Filológiai Közöny 21 (1975) 3–4. sz. 22 (1976) 1–3. sz.
 Fo = Forrás 8 (1976) 1–12. sz.
 Hel = Helikon–Világirodalmi Figyelő 21 (1975) 2–4. sz. 22 (1976) 1–3. sz.
 Híd (Újvidék) 40 (1976) 1–12. sz.
 HK = Hadtörténeti Közlemények 23 (1976) 1–4. sz.
 Hung. Int. Tud. K. = A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei (Újvidék) 7 (1975) 23–24. sz. 8 (1976) 25. sz.
 IgSzó = Igaz Szó (Marosvásárhely) 24 (1976) 1–12. sz.

ISz = Irodalmi Szemle (Pozsony) 19 (1976) 1–10. sz.
 It = Irodalomtörténet U. F. 8 (1976) 1–4. sz.
 ItK = Irodalomtörténeti Közlemények 80 (1976) 1–6. sz.
 Je = Jelenkor 19 (1976) 1–12. sz.
 Keresztény Magvető (Kolozsvár) (1975) 1–4. sz. (1976) 1–4. sz.
 Kor = Korunk (Kolozsvár) 35 (1976) 1–12. sz.
 Kort = Kortárs 20 (1976) 1–12. sz.
 Kr = Kritika 5 (1976) 1–12. sz.
 Ktáros = Könyvtáros 26 (1976) 1–12. sz.
 KultKözösség = Kultúra és Közösség 2 (1976) 1–4. sz.
 Létünk (Szabadka) 6 (1976) 1–6. sz.
 LevéltáriK = Levéltári Közlemények 46 (1975) 1. sz.
 Lit = Literatura 2 (1975) 3–4. sz. 3 (1976) 1. sz.
 MFilSz = Magyar Filozófiai Szemle 20 (1976) 1–6. sz.
 MKsz = Magyar Könyvszemle 92 (1976) 1–4. sz.
 MM = Magyar Műhely (Montrouge) 13 (1976) 49–50. sz.
 MNy = Magyar Nyelv 72 (1976) 1–4. sz.
 MNyr = Magyar Nyelvőr 100 (1976) 1–4. sz.
 MTA II. OK = A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei 1976 1–3. sz.
 MTud = Magyar Tudomány 21 (1976) 1–12. sz.
 Mozgó Világ 8 (1976) 1–6. sz.
 Művészet 17 (1976) 1–12. sz.
 Nagyv = Nagyvilág 21 (1976) 1–12. sz.
 Napjaink 15 (1976) 1–12. sz.
 Neohelicon 4 (1976) 1–12. sz.
 NHQu = The New Hungarian Quarterly 17 (1976) 61–64. sz.

NyftudK = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények (Kolozsvár) 19 (1975) 2. sz. 20 (1976) 1. sz.
 NyftudK = Nyelvtudományi Közlemények 78 (1976) 1-2. sz.
 OSzK Évk. = Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve. 1973. Bp. 1976. 341 l.
 Palócföld 10 (1976) 1-6. sz.
 PárttK = Párttörténeti Közlemények 10 (1976) 1-4. sz.
 RefSz = Református Szemle (Kolozsvár) (1975) 3-6. sz. (1976) 1-6. sz.
 Somogy (1976) 1-4. sz.
 Soprsz = Soproni Szemle 30 (1976) 1-4. sz.
 StudLitt = Studia litteraria. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének közleményei. Debrecen 1975. 201 l.
 StudSlav = Studia Slavica 22 (1976) 1-4. sz.
 Szabolcs-SzatmáriSz = Szabolcs-Szatmári Szemle 11 (1976) 1-4. sz.
 Száz = Századok 110 (1976) 1-4. sz.
 Színház 9 (1976) 1-12. sz.
 Szovjetl = Szovjet Irodalom 2 (1976) 1-12. sz.
 Tanulmányok = Tanulmányok. Az Újvidéki Bölcsészettudományi Kar Magyar Tan-
 székiének Kiadványa 8 (1975)
 TársSz = Társadalmi Szemle 31 (1976) 1-12. sz.
 Ttáj = Tiszatáj 30 (1976) 1-12. sz.
 ÚjAur = Új Auróra 1975 5. sz. 1976 6-8. sz.
 Úl = Új írás 16 (1976) 1-12. sz.
 ÚjLátóh = Új Látóhatár (München) 27 (1976) 1-3. sz.
 ÚjSymp = Új Symposion (Újvidék) 1976 129-140. sz.
 Úz = Úzenet (Szabadka) 6 (1976) 1-12. sz.
 VasiSz = Vasi Szemle 30 (1976) 1-4. sz.
 Vig = Vigilia 41 (1976) 1-12. sz.
 Vil = Világosság 17 (1976) 1-12. sz.
 Vság = Valóság 19 (1976) 1-12. sz.

IRODALOMTUDOMÁNY – A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE

Általános rész

Agárdi Péter: Művészetkritika és közművelődés = TársSz 1. sz. 80-91.
 Balassa Péter: Bevezetés – tárgyalás – befejezés. Irodalomtörténeti könyveink esztétikája. = Vság 2. sz. 43-52.
 Báth János: „A Tiszából s a Dunából foly egy víz...” A szomszéd országokban élő magyarság népköltészetének új hírhozó. = Fo 9. sz. 52-57.
 Bicskei Gábor: Önéletrajz könyvespolcra nézve. = Vság 7. sz. 65-73.

Bosnyák Sándor: A Szlavóniából és Boszniából Majsra települt magyarok mondái. = Hung. Int. Tud. K. 1975. 23-24. sz. 147-155.
 Czimer József: A dramaturgia regénye. Bp. 1976. 496 l.
 Csák Gyula: Szakosztályi munka az ifjúságszerve-
 ben. = Kort 1317-1318.
 Doboz Imre: Irodalmunkról – gondjainkról. = Kort 1146-1154.
 Domokos Pál Péter: Szendre báró leánya balladá-
 jának tárgytörténeti háttere. = Ethn 1975. 618-624.
 Faragó József: Az ördögserető balladája = NyftudK 75-82.
 Fábán Zoltán: A vidéki írócsoportok munkája. = Kort 1319-1320.
 Ferenczi László: Az Irodalomtudományi Intézet húsz éve. = ItK 141-150.
 Fráter Jánosné: A Magyar Tudományos Akadémia állandó Könyvtári Bizottsága 2865 1949. = MTud 563-569.
 Fülöp Géza: Száz esztendeje indult a Magyar Könyvszemle. = Ktáros 709-712.
 Garai Gábor: Írószövetségünk külkapcsolatai. = Kort 1314-1316.
 Gellért Sándor: A magyar népdalok szexuális vonatkozású jelképeiről. – Levél Anna-Majja Raittilának. = IgSzó II. 490-494.
 Gereben Ferenc: Filmkultúra és olvasás-
 kultúra. = KultKözösség 3. sz. 43-51.
 Havasi Zoltán: A százéves Magyar Könyvszemle megindulása. = MKSz 3-13.
 Illyés Gyula: A második évszázad. = MNyr 1-2. [A MNyr-ről]
 Illyés Gyula: Hattyúdial ébreszt vagy lehet-e a népnek művészete? Bp. 1976. 58 l.
 Jenei Ferenc: Győr és régibb magyar irodalmunk emlékei. Győr 1976. 43 l. (Kisfaludy Károly Könyvtár füzetek 1.)
 Kántor Lajos: A megtalált színház. Kolozsvár – Napoca 1976. 183 l.
 Király Lajosné: A betyár alakja a somogyi népköltészetben. = Somogy 4. sz. 65-80.
 [Klaniczay Tibor] K. T.: A Reneszánsz-kutató Csoport 1975. évi munkája. = ItK 281-282.
 Kovács Sándor Iván: Egy képzelet irodalomtörténetéről a valóságos rendszerig. = Je 819-828, 903-917.
 Kovács Sándor Iván: Néhány szó folyóirat-
 kultúránkról. = Kort 1321-1323.
 Köpeczi Béla: A könyvtár – mint tudományos műhely. = MTud 542-544.
 Laczkó András: Helikoni tájakon. Irodalmi tanulmányok. Kaposvár 1976. 63 l. (Somogyi almanach 25.)
 Ligeti Lajos: Százötven éves a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. = MTud 533-536.

- Lukáts János: A magyar irodalom története. P-Zs. Bp. 1976. 541-807. I. (PIM bibliográfiai füzetek C. sor. 7-8.)
- Nagy Péter: The Quiddity of Hungarian Drama. = NHQu 64. sz. 198-206.
- Németh G. Béla: Budapest az irodalomban. = MTud 415-424.
- Palkó István: Népköltési hagyatékunk képvilágáról. = Művészet 6. sz. 34-36.
- Páskándi Géza: A „kisebbségi” líra fokozott nemzetközisége. = ISz 428-430.
- Páskándi Géza: A népművészet egyetemességéről. = Kort 137-147, 279-284, 471-476, 652-657.
- Páskándi Géza: Modernség és hagyomány. = Fo 4. sz. 66-74; 8. sz. 49-63.
- Penavín Olga: Bácsotpolya balladái, balladás története, balladás dalai. = Hung. Int. Tud. K. 1975. 23-24. sz. 79-94.
- Pénovátz Antal: „Markus Lajos vőfénykönyve”. = Hung. Int. Tud. K. 1975. 23-24. sz. 157-164.
- Poszler György: Katarzis az iskolában. Adalékok az esztétikai nevelés elméletéhez. = Vil 487-494.
- Rózsza György: „Tudományok és művészségek szerete. . .” = MTud 537-541.
- Stauder Mária: Magyar irodalomtörténetírás 1975. = ItK 721-745.
- Szabolcsi Miklós: Készülő szintéziseink a tudományfejlődés folyamatában. = MTud 594-598.
- Szegedy-Maszácz Mihály: Előzetes észrevételek a művészeti-társadalomtudományi nevelés átalakításáról. = Lit 1. sz. 145-155.
- Tóth Béla: 175 éves a szegedi nyomdászat. = Ttáj 10. sz. 55-60.
- Turányi Kornél: Természettudományi folyóirat-irodalmunk kezdetei. (Három eddig ismeretlen kezdeményezés) = MKsz 270-272.
- Ugrin Aranka: Olvasmányok, könyvélmények. Az irodalmi érdeklődés alakulása 1893 és 1937 között. = It 683-697.
- Veres András: Az irodalom értésének fokozatai az oktatási folyamatban. = Lit 1. sz. 131-144.
- Végh Oszkár: Nyomdászat Magyarországon. Fejezetek a magyarországi nyomdászat 500 éves történetéből. Bp. 1976. 147 l.
- Vorák József: Bújdósó énekek, Rákóczi-síratók Halasról. = Fo 3. sz. 9-13.
- Vörös Antal: Az Akadémia társadalmi kapcsolatai a századfordulón. = MTA II. OK 83-88.
- Wéber Antal: Beszámoló a Magyar Irodalomtörténeti Társaság tevékenységéről. = It 857-863.
- Az „összes művek” dilemmája. = It 413-425.
- Irodalom és múzeum. Tanulmányok az irodalmi muzeológiáról. Bp. 1974. 268 l. (PIM évkönyve 11.)
- Magyar Népdalok. 1-2. köt. Bp. 1976. 715, 757 l.
- Magyar szerelmes levelek. 1528-1944. Kiad. Kozcsa Sándor. Bp. 1976. 289 l.

Tanulmánykötetek

- Barta János: Klasszikusok nyomában. Esztétikai és irodalmi tanulmányok. Bp. 1976. 493 l.
- Bán Imre: Eszmék és stílusok. Bp. 1976. 275 l.
- Bisztray Gyula: Könyvek között egy életen át. Bp. 1976. 592 l.
- Bodnár György: Törvénykeresők. Bp. 1976. 628 l.
- Bori Imre: Fridolin és testvérei. Újvidék 1976.
- Fenyő István: Figyelő szemmel. Bp. 1976. 542 l.
- Földes Anna: Próza jelenidőben. Bp. 1976. 457 l.
- Fülep Lajos: Művészet és világnézet. Cikk, tanulmányok. 1920-1970. Bp. 1976. 700 l.
- Fülöp László: Élő költészet. Pályakép és vázlatok mai magyar költőkről. Bp. 1976. 471 l. (Elvek és utak)
- Gáll Ernő: Tegnap és mai önismeret, Bukarest 1975. 410 l.
- Horváth János: A magyar irodalom fejlődéstörténete. Bp. 1976. 420 l.
- Jakó Zsigmond: Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez. Bukarest 1976. 373 l.
- Király István: Irodalom és társadalom. Bp. 1976. 684 l.
- Kiss Lajos: Az esztétikum keresése. Bp. 1975. 410 l.
- Klaniczay Tibor: Hagyományok ébresztése. Bp. 1976. 584 l.
- Kovács Kálmán: Eszmék és irodalom. Bp. 1976. 427 l.
- Lackó Miklós: Válságok - választások. Bp. 1976. 362 l.
- Mikó Imre: Akik előttem jártak. Bukarest 1976. 351 l.
- Nagy Péter: Útjelző. Bp. 1976. 560 l.
- Németh G. Béla: Létharc és nemzetiség. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Bp. 1976. 560 l. (Elvek és utak)
- Pándi Pál: Első aranykorunk. Cikk, tanulmányok a magyar felvilágosodás és reformkor irodalmáról. Bp. 1976. 620 l.
- Pável Ágoston válogatott tanulmányai és cikkei. Szombathely 1976. 294 l.
- Rácz Győző: A lírától a metafizikáig. Bukarest 1976.
- Simon Zoltán: Változó világ, változó irodalom. Bp. 1976. 287 l.
- Sóter István: Werthertől Szilveszterig. Bp. 1976. 608 l.

Spielmann József: A közjó szolgálatában. Művelődéstörténeti tanulmányok. Bukarest 1976. 349 l.
Tüskés Tibor: Versről versre. Az újabb magyar líra megközelítése. Bp. 1976. 163 l.

ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOMTÖRTÉNET

Ancsel Éva: A különösség igenlése. = Szovjetl 12. sz. 157–158.
Bagi Nagy István: Magyar irodalom orosz nyelven – az utóbbi öt-tíz évben. = Ttáj 9. sz. 74–77.
Barbárič, Štefan: A nemzeti afirmáció mint a közép-európai romantika jellegzetessége. = Hung. Int. Tud. K. 25. sz. 115–120.
Béládi Miklós: A szocialista irodalmak egységéről. = Szovjetl 12. sz. 158–160.
Bori Imre: Jovan Popović és a magyar irodalom. = Tanulmányok 1975. 15–32.
Bori Imre: Romantika kutatás a magyar – délszláv kapcsolattörténet szemszögéből. = Hung. Int. Tud. K. 25. sz. 43–47.
Czigány Loránd: A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában. 1830–1914. Bp. 1976. 287 l. (Irodalomtörténeti füzetek 89.)
Csukás István: Vajanský műveinek magyar világa. = A. Univ. Szeg. A. Hist. Litt. Hung. 1976. 3–64.
Fóti Edit: Gennagyij Lejbulyin. Magyar próza orosz nyelven. = Szovjetl 7. sz. 175–177.
Fried István: A magyar balkanisztika bibliográfiai vázlata. (1901–1974) = Hel 1975. 175–178.
Fried István: A magyar balkanisztikai kutatások – hagyományok és problémák. = Hel 1975. 169–175.
Fried István: A magyar irodalmi népiesség az 1850-es években és a délszláv népköltészet. = OSzK Évk. 219–232.
Fried István: A népiesség kérdéseire a felvilágosodáskori keletközép-európai irodalmakban. = It 110–124.
Fried István: Konferencia a délszláv – magyar irodalmi kapcsolatokról a romantika korában. = Hel 1975. 552–553.
Fried István: Romantika, szerb népköltészet, magyar irodalom. Egy monográfiafejezet bevezetése. = Hung. Int. Tud. K. 25. sz. 77–83.
Gál István: Claudel és Maritain magyar kapcsolataihoz. = Vig 460–464.
Gál István: Emil Boleslav Lukáč egy Strakestről. = Ttáj 4. sz. 67–69.
Gál István: Magyar vonatkozású Valéry-dokumentumok. = Nagyv 601–603.
Kamarás István: Három magyar novella fogadtatása Budapesten, Moszkvában, Szófiában és Varsóban. Válaszok egy nemzetközi olvasás-

szociológiai vizsgálat két kérdésére. = Kult. Közösség 3. sz. 36–42.
Käfer István: Szlovák utam állomásairól. = ÚjAur 6. sz. 59–67.
Kiss Gy. Csaba: Új kötetek. A szlovák-magyar irodalmi kapcsolatok legújabb fejteztéből. = ÚjAur 6. sz. 44–48.
Kovács István: Magyar költők antológiája. = Ttáj 6. sz. 78–80.
Köpeczi Béla: Újfajta komparatizmus. = Szovjetl 9. sz. 148–149.
Kuntár Lajos: A magyar és szlovén irodalmi kapcsolatokról. = Életünk 1975. 555–560.
Lagzi István: A magyar kultúra bő esztendeje Lengyelországban, 1975-ben. = Ttáj 6. sz. 75–78.
Lengyel, Béla: Gemeinsame Züge in der Wertung Nietzsches und Gorkis. = ALitt 157–178. [Adyról és nyugatosokról is.]
Molnár István: Hét évszázad magyar verseinek lengyel antológiája. = Alf 3. sz. 92–93
Molnár István: Lengyel – magyar kapcsolatok a második világháború alatt – a menekült írók műveinek tükrében. = Ttáj 1. sz. 71–75.
Molnár István: Tadeusz Rózewicz magyar témái. = Ttáj 12. sz. 83–86.
Nagy Péter: A kölcsönös gazdagodás útjai. = Szovjetl 12. sz. 155–156.
Pašiakova, Jaroslava: Magyar irodalom cseh nyelven. = Ttáj 2. sz. 85–87.
Póth István: Zmaj Jovan Jovanović politikai költészetének egyes magyar vonatkozásai. = Hung. Int. Tud. K. 25. sz. 69–76.
Ratzky Rita: Hídepités. Pozsonyi beszélgetés Emil Boleslav Lukač-csal. = Kr 9. sz. 3.
Rákos Péter: A magyar–cseh irodalmi kapcsolatok három évtizede. = Nagyv 1554–1560.
P. Sebők Anna: Livin Rebreanu magyarul írott novelláiról. = FK 293–300.
Sieroszewski, Andrzej: A lengyel és a magyar történelmi regény fejlődése a romantika korában. = FK 428–434.
Sötér István: „A világirodalmiság és a történetiség elvének minden korábnál következetesebb alkalmazása új periódus kezdetét jelenti.” = MTud 249–251.
Spiró György: A kelet-európai romantikus drámák néhány közös vonása. = ItK 206–209.
Steiner, Gerhard: Das Ungarnbild des deutschen Verlegers Joseph Meyer. = MKsz 350–357.
Szabolcsi Miklós: A szocialista világirodalom kérdéséhez. = Lit 1. sz. 23–31.
Szántó György: Halas, Straka és a magyarok. = ISz II. 845–850.
Szei István: Szempontok a magyar és a szerb romantika párhuzamos vizsgálatához. = Hel 1975. 450–453.

- Szent-Györgyi Katalin: A magyar betyárköltészet nemzetközi párhuzamai. = Ethn 1-2. sz. 84-98.
- Sziklay László: A hazai Kelet-Európa-kutatók. = Hel 1975. 264-267.
- Sziklay László: A kelet-közép-európai romantika néhány főbb jellemvonása. = Hung. Int. Tud. K. 25. sz. 15-19.
- Sziklay László: A romantika történelem-szemlélete Kelet-Közép-Európa irodalmában. = Hel 1975. 323-329.
- Szűcs József: Magyar művek, bolgár olvasók. = Napjaink 9. sz. 11.
- Timár György: Párizs a magyar költészetben, Budapest a franciában. = Nagyv 1871-1872.
- Toming, Mary: A magyar irodalom fogadtatása Észtországban. = Ttáj 9. sz. 80-83.
- Vajda György Mihály: Az összehasonlító irodalomtudomány helyzete és távlatai. = MTud 748-755.
- Vajda György Mihály: Gondolatok az együttműködésről. = Szovjetl 12. sz. 161-162.
- Vajda György Mihály: Összehasonlító irodalomtudományi kongresszus Budapesten. = Nagyv 1077-1079.
- Vargyas Lajos: A magyar népballada és Európa. 1-2. köt. Bp. 1976. 269, 823 l.
- Veselinović-Sulc, Magdalena: A magyar és délszláv népmese motívumai és elemei a bácskai ruszinok népmeséiben. = Hung. Int. Tud. K. 1975. 23-24. sz. 189-196.
- Živančević, Milorad: Ivan Mažuranić mint magyar költő. = Hung. Int. Tud. K. 25. sz. 7-12.
- Hary Györgyné: Kiegészítések egy nyelvviita történetéhez. = Vság 10. sz. 94-101. [Pusztay János: Vázlatpontok a magyar nyelvhasználat történetéhez c. tanulmányához. Megj. Vság 1975. 12. sz. 56-66.]
- Herczeg Gyula: Egy sajátos mondatstilisztikai jelenség a századvég prózájában. = MNyr 39-48.
- [Illés László] (I. L.): D. F. Markov akadémikus előadása Intézetünkben. = ItK 280-281.
- Illés László: Egy műfaj újjászületése. A magyar irodalmi szociográfiáról. = Napjaink 8. sz. 4.
- Illés László: Munkásirodalom - szocialista irodalom. = Lit 1. sz. 118-123.
- Illyés Gyula: Nemzetében él a nyelv. = Kr 6. sz. 16-17.
- Jakab István: Fogalom, szó, társadalom. A fordítások magyarságának kérdéséhez. = ISz 37-48.
- Józsa Péter: Az esztétikai értékek társadalmi kommunikációjának mechanizmusai. = Kult-Közösség 4. sz. 5-18.
- Kardos László: Azonosság és testvériség különbsége. = Szovjetl 5. sz. 154-157.
- Kellemen János: Van-e a „jó”-nak jelentése? = MFilSz 617-632.
- Kibédi Varga Áron: Népmese és irodalomelmélet. = MM 50. sz. 32-50.
- Király István: A szocialista esztétikáról - egy disszertáció kapcsán. = Kr 10. sz. 11-14. [Szerdahelyi István: A magyar esztétika története. 1945-1956.]
- Klaniczay Tibor: A neoplatonizmus szépség- és szerelemfilozófiája a reneszánsz irodalomban. = FK 1975. 362-373.
- Kőpeczi Béla: A szocialista realizmus fejlődési szakaszai. = Lit 1. sz. 65-72.
- Levendel Júlia: Szó, szó, szó... = Kort 1121-1128.
- Lotz János: Szonettkoszorú a nyelvről. Bp. 1976. 430 l.
- Makai Imre: A műfordítás dialektikája. = Szovjetl 2. sz. 164-169.
- Makay Gusztáv: Még egyszer az irodalmi műelemzésről. = It 124-138.
- Merényi László: A humanista elégia és epigramma az egykorú elmélet tükrében. = FK 1975. 404-409.
- Mezei József: Profán mitológia - jegyzetek a regényről. = Kort 271-274.
- Mezey László: A reneszánsz előtti szép-fogalomhoz. = FK 1975. 351-361.
- Nádasdy László: Nikodémus Elli. Türelem és alázat. = Szovjetl 7. sz. 170-174. [A műfordításról.]
- Németh G. Béla: A szimbolizmus befogadásának eszméi előkészítéséhez. = FK 1976. 36-46.
- Nyíró Lajos: A szocialista realizmus művészi aspektusának jelentőségéről. = Lit 1. sz. 80-82.

Oltyán Béla: Realizmus és avantgarde. (Viták és eredmények a stílus és módszer kérdésében). = BorsSz 2. sz. 89–97.

Pándi Pál: Az irodalomtörténet „válsága” és az értékszemlélet. Részletek egy tanszéki beszélgetésből. = Kr 7. sz. 10–12.

Petőfi S. János: A mondatgrammatikától egy formális szemiotikai szövegelméletig. = MM 50. sz. 51–58.

Pintér Zoltán: Művészet és realizmus. Megjegyzések egy vita kapcsán. Bp. 1976. 129 l.

Pór Péter: A korstílusok fogalmi és gyakorlati modellje. = Lit 1975. 3–4. sz. 14–28.

Poszler György: A kétségektől a lehetőségekig. Negatív vázlat egy irodalomelméleti szintézishez. = It 269–317.

Raisz Rózsa: Mondatgyakorisági vizsgálatok néhány századforduló kori szépprózai szövegben. = MNy 202–209.

Rényi András: A hagyományos népművészet határai. A népművészet romantikus felfogásáról. = Vil 1. sz. 28–34.

Ruzsiczky, Éva: A New Hungarian Bible. = NHQu 63. sz. 162–164.

Ruzsiczky Éva: A nyelvi lektor munkájáról. (A Biblia nyelvi lektorálása során szerzett tapasztalatok alapján). = MNyr 7–24.

Sándor Iván: Történelmi regény – történelem és regény. = Vság 2. sz. 53–61.

Stauffer, Róbert: A magyar költészet válogatásáról és fordításáról. = ÚjLátóh 215–217.

Sőtér István: A romantikáról. = Hel 1975. 318–322.

Szabó Zoltán: Az irodalmi mű stílári kohéziójáról. = MNyr 163–172.

Szabolcsi Miklós: Megjegyzések egy magyar stílusjelenséghez. NytudK 441–451.

Szauder József: Jegyzetek a rokokóról. = ItK 285–295.

Szekér Endre: A modern líra nyelvéről. = Fo 3. sz. 63–66.

Szentmihályi Szabó Péter: Az irodalom negyedik dimenziója. = Vság 8. sz. 89–98.

Szerdahelyi István: Műfajelmélet és marxista irodalomtudomány. = Lit 1975. 3–4. sz. 43–48.

Szilágyi Ákos: A költői fantasztikum fogalma. = Vság 7. sz. 34–49.

Tárkányi Bóta László: Ki volt a „nagy hegyi tolvaj”? A népballada történeti elvű kutatásának problémái és lehetőségei. = Kort 1798–1807.

Ungvári Tamás: Hármass felosztás és idő – A mű nemek filozófiai osztályozásáról. = MFiSz 79–90.

Ungvári Tamás: Poetika. Bp. 1976. 640 l.

Veres András: Az ironia mint értékszerkezet. = MFiSz 633–650.

Voigt Vilmos: A „sziciliana” Magyarországon 1584-ben. = ItK 84–87.

Zeman László: Versfordítás, versértelmezés = ISz 49–53.

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 3. köt. Ö–Zs. Bp. 1976. 1230 l.

A realizmusról volt szó. . . = Kr 1. sz. 16–17.

Eszmék harca az esztétikában. Bp. 1976. 480 l. (Művészet és elmélet)

Irodalmi alkotások elemzése. Bp. 1976. 438 l.

Stilisztikai elemzések. Bp. 1976. 169 l. (Nyelv-tudományi dolgozatok 18.)

Nekrológok

Angyal Endre (1915–1976)

Gyenis Vilmos: A. E. = It 503–504. – Sziklay László: A. E. = ItK 561–562., és StudSlav 485–487. – A. E. = Je 480.

Bárczi Géza (1894–1975)

Benkő Loránd: Búcsú B. G.-tól. = MNy 1–4., és MTud 316–319. – Jónás Frigyes: B. G. = Úz 539–543. – Kálmán Béla: B. G. = NytudK 149–152. – Lőrincze Lajos: Búcsú B. G.-tól. = MNy 7–8. – Nyíri Antal: Búcsú B. G.-tól. = MNy 8. – Papp László: Búcsú B. G.-tól. = MNy 9–10. – Pál Ottó: B. G. = Ktáros 42–43. – Schiller Judit: Búcsú B. G.-tól. = MNy 10. – Sebestyén Árpád: Búcsú B. G.-tól. = MNy 8–9. – Szabolcsi Miklós: Búcsú B. G.-tól. = MNy 1. – Szathmári István: Búcsú B. G.-tól. = MNy 4–7.

Bélley Pál (1925–1976)

Somkuti Gabriella: B. P. = Ktáros 343.

Dersi Tamás (1929–1975)

[Kókay György] (k. gy.): D. T. = MKsz 175.

Fáy Árpád (1902–1976)

Kéry László: F. Á. = Nagyv 1434–1435. – F. Á. = Kr 8. sz. 2.

Kovács Endre (1918–1976)

Veres András: K. E. = ItK 562.

Kurcz Ágnes (1937–1976)

V. Kovács Sándor: K. Á. = ItK 562–563.

Kecskeméti István (1937–1975)

Zaicz Gábor: K. I. = NytudK 156–160.

Szauder József (1917–1975)

Tarnai Andor: Sz. J. = MTud 173–174.

RÉGI MAGYAR IRODALOM

ÁLTALÁNOS RÉSZ

- Barlay O. Szabolcs: Egy 16. századi olasz tudósítás Erdélyről. = MKsz 265–270.
- Barta Gábor: Mohács ürügyén. = Je 918–927.
- Barta János, ifj.: Mohács – mai szemmel. = Alf 8. sz. 83–86.
- Bartoniék Emme: Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből. Bp. 1975. 586 l.
- Bán Imre: Az imitatio mint a reneszánsz arisztotelizmus esztétikai kategóriája. = FK 1975. 374–386.
- Beke Kata: Ki írjon a történelemről? Barta Gábor Nemeskürty-kritikájáról. = Vság 3. sz. 100–103.
- Beke Kata: Párhuzamos félreértelmezések. = Je 1120–1123.
- Benda Kálmán: A reformáció Magyarországon. = Vság. 12. sz. 19–30.
- Berlász Jenő: Könyvtári kultúránk bontakozása a 16–17. században. = OSzK Évk. 203–215.
- Bodor György: Egy krónikás adat helyes értelmezése. = MNy 168–271.
- Borsa Gedeon: Pótlások és kiigazítások a „Régi Magyarországi Nyomtatványok” (RMNy) első kötetéhez. III. = MKsz 281–294.
- Borsa Gedeon: Régi magyar nyomtatványok felfedezése az NSzK könyvtáraiban. = Ktáros 129–131.
- Borsa Gedeon: 16. századi magyar nyomtatványok Stuttgartban. = MKsz 42–59.
- Borsa Gedeon: Újabb adatok Manlius tevékenységéhez. = OSzK Évk. 191–200.
- Borzák István: A horatiusi Ars poetica szerepe a reneszánsz irodalomelméletben. = FK 1975. 387–399.
- Coron, Antoine: Justus Lipsius levelezése a magyarokkal és Révay Péter kiadatlan levele Lipsiushoz. = ItK 490–496.
- Csapodi Csaba: Az Academia Istropolitana egy fennmaradt könyve. = MKsz 262–265.
- Csapodi Csaba: Magyar nyelvű babonás imádság-szöveg egy XV. századi kódexben. = MKsz 126–128.
- Csapodi Csaba – Csapodiné Gárdonyi Klára: Külföldre került magyarországi kódexek nyomában. = It 103–110.
- Csapodiné Gárdonyi Klára: Újabb adalékok a képes Krónika történetéhez. = OSzK Évk. 183–189.
- Dán Róbert: A „Pécsi Disputa” = ItK 1–14.
- Esze Tamás: Rákóczi és Mátyás király. = Szabolcs-SzatmáriSz 3. sz. 19–30.
- Faragó József: „Rákóczinak dicső kora” a kelet-európai népdalokban. = Kor 177–182.
- Faragó Vilmos: Egy vitacikk ürügyén – az illetékeségről. = Je 941–942.
- Fazakas József: Pótlások Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának I–III. kötetéhez. 8. közlemény. = OSzK Évk. 73–84.
- Földesi Béla: A Lóskay kódex Gergely-napi köszöntői. = Ethn 1975. 603–617.
- Gyenis, Vilmos: Galeotto et la facétie humaniste hongroise. = Ann. Univ. Bp. Sect. phil. mod. 43–59.
- Hopp Lajos: Rákóczi-kori hungarika az Osso-lineumban. = MKsz 296–300.
- Jung Károly: Hogyan kell/lehet a történelemről írni? = Híd 914–922.
- Kathona Géza: Pótlások az 1711-ig Angliában tanult magyar diákok névsorához. = ItK 92–97.
- Keresztúry Dezső: Csak néhány kérdés = Je 938–941.
- Kiss Károly: Több is veszett Mohácsnál? = Kort 1287–1297.
- Klaniczay Tibor: Mi és miért veszett Mohácsnál? = Kort 783–796.
- M. Korchmáros Valéria: Két megfigyelés a Halotti Beszéd névmáshasználatáról. = MNy 210–212.
- Kormányos, József: Les ateliers Budapestois des recherches hongroises sur la renaissance. = Ann. Univ. Bp. Sect. phil. mod. 87–94.
- Kovács Béla: Mohács előtti oklevelek gyűjteménye. Eger 1976. 148 lev. (Heves Megyei Levéltár segédletei 2.)
- V. Kovács Sándor: Régi magyar művek miniatűr formában. = ItK 550–551.
- Kurcz Ágnes: Magyarország és a lovagi kultúra. = Vil 292–300.
- Madas Edit: „Ad terrorem omnium”. (A középkori vágánsének egy magyarországi változata?) = MKsz 380–385.
- Makkai László: Virág, tudjad... Szerelem – magyarul a XVII. században. = Vil 360–357.
- Mezey László: II. Lajos „atramentariuma” = MKsz 385–390.
- Nagy József Zsigmond: Új eredmények és feladatok a Rákóczi kor kutatásában. = Ttáj 3. sz. 57–60.
- Nagy Zoltán: Asztronómia a Mátyás-korabeli Magyarországon. = Vil 775–781.
- Nemeskürty Harriet: A magyar Simplicissimus és a XVII. századi német útirajzirodalom. = ItK 201–205.
- Nemeskürty István: Magam mentsége Mohács után. = Je 928–938.
- Péczy László: A kuruc költészet egyik remeke. = Je 265–272.
- Perjés Géza: Csendes, békés meditáció Mohácsról. = Je 829–842.
- Prokopp Gyula: A ferencesek szécsényi iskolája. = Vig 266–269.
- Ritoókne Szalay Ágnes: „Mohácsi veszedelem után való szép emlékezetre való dolog.” = Kort 1279–1280.

Sebesi Pál: János Zsigmond és Dávid Ferenc látogatása Brassóban 1568-ban. = Keresztény Magvető 1975. 235–236.

Soltész Zoltánné: Az 1630. évi hamis szebeni impresszummal közreadott Wunderbarliche Prophezeiung nyomdása. = MKsz 170–174.

Soltész Zoltánné: Johannes Lichtenberger Pronosticationjának Mátyás királyra vonatkozó jóslata és illusztrációi. = MKsz 25–40.

Soltész Zoltánné: Magyar vonatkozású röplapok eddig ismeretlen nyomdászai. = MKsz 321–331.

Szakály Ferenc: XVI–XVII. századi történelmünk néhány kritikus kérdéséről – Mohács 450. évfordulóján. = Je 1109–1119.

Szelestei N. László: VIII. századi antiphonarium-törredék Sárospatakon. = Mksz 256–262.

R. Várkonyi Ágnes: Kuruc hagyományok. = Palócföld 3. sz. 22–25.

Vásárhelyi, Judit: A propos de la session „La Théorie littéraire et artistique de la Renaissance” du 16 au 22 mai 1975, à Matrafüred. = ALitt 215–218.

Vekerdí László: Nekünk Mohács kell? (Újabb Mohács-historiográfiáinkról). = Je 715–727.

Vértessy Miklós: A Corvina Könyvtár kutatása. Beszélgetés a Csapodi házaspárral. = Ktáros 542–545.

Vértessy Miklós: Kódextörredékek kutatása. Beszélgetés Mezey László professzorral. = Ktáros 67–70.

A Rákóczi-kori kutatások újabb eredményei. (Tudományos ülésszak). Pécs 1974. 163 l.

Horae Beatae Mariae Virginis. Az egri főszékesegyházban őrzött kódex hasonmása. Bp. 1976. 55 lev., 69 l.

Magyar nyelvemlékek. Kiad. Molnár József – Simon Györgyi. Bp. 1976. 288 l.

Mohács emlékezete. A mohácsi csatára vonatkozó legfontosabb magyar, nyugati és török források. A csatahely régészeti feltárásának eredményei. Bp. 1976. 275 l.

Ómagyar Mária-síralom. Bp. 1976. 11 lev.

Régi Magyar költők tára. XVII. sz. 8. Bethlen Gábor korának költésze. Kiad. Komlowszki Tibor, Stoll Béla. Bp. 1976. 651 l.

EGYES SZERZŐK

Anonymus

Bendefy László: A.: „Gesta Hungarorum”-ának hasonmás kiadása. = VasiSz 302–306.

Bendefy László: Sabaria A. „Gesta”-jában. = MKsz 120–126.

Csoka J. Lajos: Észrevételek a „P. dictus magister” értelmezéséhez. (A. hovatarozása) = ItK 194–201.

Apácai Csere János

A. Cs. J.: Disputatio theologica inauguralis de primi hominis Apostasia... Bp. 1976. 17 l.
A. Cs. J.: Válogatott pedagógiai művei. Kiad. Orosz Lajos. Bp. 1976. 235 l.

Fábián Ernő: A. Cs. J. Kolozsvár–Napoca 1975 197 l.

Mózes András: A. Cs. J. munkaerkölcsé és hivatástudata. = RefSz 1975. 446–452.

Szigeti József: A. Cs. J. kolozsvári beszéde. = NyltudK 31–41.

A. Cs. J. 1625–1659. Szerk. Király László. Bp. 1975. 153 l. (Studia et acta ecclesiastica. – Egyháztörténeti tanulmányok. N. S. Studia ecclesiastica I.) (Kocsis Elemér: A. Cs. J. teológiája és etikája. – Makkai László: A. világnézete. – Király László: A. küzdelme a társadalmi fejlődésért. – A. Cs. J. Menyország ki nyitott Edgjetlen-egy szoros kapuja. Kiad. Fekete Csaba.)

Apor Péter

Balázs Ádám: A. P.: Metamorphosis Transylvaniae, azaz Erdélynek változása. = ItK 552–553.

Beke György: A. P. háromszáz éve. = Koi 616–618.

Balassi Bálint

Bónis György: A. B. szentszéki pere. = ItK 671–676.

Di Francesco, Amedeo: B. B. költészetének manierista vonásai = ItK 633–658.

Gömöri György: Adalékok B. utolsó lengyel útjához és kapcsolataihoz. = ItK 684–694.

Horváth Iván: Az eszményi B.-kiadás koncepciója. = ItK 613–630.

Komlowszki Tibor: B. és a reneszánsz arány-szemlélet. = ItK 567–583.

Kovács Sándor Iván: B. B. és az Óceánium. = ItK 659–670.

Kőszeghy Péter: B. versének egy ismeretlen kiadásáról. = ItK 714–719.

Lőkös István: A kelet-európai petrarkizmus horvát változatai. = ItK 697–702.

Ludányi Mária: B. Szép magyar komédiájának közvetlen hatása a hazai udvari dráma fejlődésére. = ItK 676–681.

A. Molnár Ferenc: Szó- és szólásmagyarázatok, etimológiai megjegyzések B. nyelvéből. = MNy 308–320, 429–435.

Papp Ferenc: Adalékok a magyar nyelvtörténet két szinkron metszetéhez. (B. és Ady). = NyttudK 404–408.

Ritoókné Szalay Ágnes: „Írják gyermek-képben”. = ItK 681–684. [B. B. és Dobó Jakab.]

Sántha Teréz: B. B. életműve. Tudományos ülés-
szak Egerben. = MTud 725.

Slaski, Jan: B. és a korabeli lengyel irodalom
= ItK 702–705.

Szőnyi György Endre: Machiavelli-hatás B. költé-
szetében. = ItK 694–696.

Szörényi László: „Valahány török bejt”. = ItK
706–713.

Varjas Béla: B. nagyciklusa. = ItK 585–612.

Bethlen Gábor

Gál István: Maksai Péter angol nyelvű B. G.-élet-
rajza 1629-ből. = ItK 223–237.

Bél Mátyás

B. M.: Vas vármegye leírása. Descriptio Comitatus
Castri Ferrei. = VasiSz 108–125, 241–257,
463–476, 567–582.

Bogáti Fazekas Miklós

Dán Róbert: B. F. M. = Keresztény Magvető
164–207.

Bornemisza Péter

Benedek András: B. – Móríc: Magyar Elektra.
= It 640–653.

Scheiber Sándor: B. P. olvasmányaihoz. = FK
189–191.

Brodarics István

B. históriája a mohácsi vészről. (De conflictu
Hungarorum cum Turcis ad Mohatz verissima
descriptio.) Bp. 1976. 67 l.

Budai Parmenius István

Klanciczay, Tibor: A Contribution to the Stephen
Parmenius Research. = ALitt 191–198.

Comenius, Amos Johannes

Gál István: A C.-bejegyzés Mezőlaki János
albumában. = ISz 470–472.

Geleji Katona István

Gönczy Lajos: G. K. I. (1589–1649) = RefSz
215–217.

Gellért püspök, Szent

Szegfű László: G., marosi püspök. = Vil 2. sz
91–96.

Heltati Gáspár

H. G.: Ponciánus császár históriája. Bp. 1976.
176 l.

Huszar Gál

Borsa Gedeon: H. G. 1560. évi énekes
könyve. = ItK 367–377.

Inchoffer Menyhért

Dümmerth Dezső: I. M. küzdelmei és tragédiája
Rómában 1641–1648. (A magyar forrás-
kritikai történetírás megszületése és a Jézus
Társaság meghiúsult reformja.) = FK 191–210

Janus Pannonius

Bata Imre: J. P. = Úf 5. sz. 88–90.

Karthauzi Névtelen

Bán Imre: A K. N. műveltsége. Bp. 1976. 137 l.
(Irodalomtörténeti füzetek 88.)

Keresztúri Pál

Borbáth Dániel: K. P. 1586–1655. = RefSz
416–418.

Laskai Osvát

Szjucs, E.: Rol' oppozicionnogo tecszenija szredi
franciszskancev v Cop formirovanii ideologii
kpeszt' janszkoj vojnú 1514 goda i reformacii
v Bengrii. = AHist 25–71.

Maksai Péter

Gál István: M. P. angol nyelvű Bethlen Gábor-
életrajza 1629-ből. = ItK 223–237.

Mikes Kelemen

Hopp Lajos: Rákóczi és M. a törökországi emig-
ráció előtt. = ItK 462–478.

Pásztor Emil: M. Törökországi levelei és mai
helyesírásunk. = MNyr 136–144.

Veress Dániel: A szóhordásról. Irodalmi adalék
Rodostó lélektanához. = Ttáj 3. sz. 26–36.

Nagyszőlősi Mihály

Borbáth Dániel: Háromszáz éves N. M. pojmeni-
kája. = RefSz 461–465.

Ozorai Imre

Holl Béla: O. I. vitairatának kiadásairól. = MKsz
156–170.

Pázmány Péter

Bitskey István: Patrisztikai források P. beszédei-
ben. = StudLitt 23–35.

Kovács Zoltán: P. első munkájának hasonmás kiadása. = MKsz 429–430.

Pécsi János

Binder Pál: Adatok P. J. énekszerző életéhez (Kb. 1550–1581) = NyitúdK 83–84., és Keresztény Magvető 212–213.

Petrőczy Kata Szidónia

S. Sárdi Margit: P. K. Sz. költészete. Bp. 1976. 140 l. (Irodalomtörténeti füzetek 90.)

Radéczy István

Barlay Ö. Szabolcs: R. püspök híres hársfája. Egy négyszáz évvel ezelőtti irodalmi kör. = Vig 744–748.

II. Rákóczi Ferenc

Bajor Andor: R. F. emlékezései. = Kor 174–176.

Balogh Edgár: R. F. = Kor 171–173.

Balogh István: R. F. Szabolcs és Szatmár vármegyékben. Nyíregyháza 1976. 20 l. (Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár kiadványai.)

Benda Kálmán: R. és a szerbek. = Ttáj 3. sz. 8–16.

Féja Géza: Vallomás R.-ról. = Ttáj 3. sz. 3–7.

Ferenczi Imre: R. és a nép találkozása. (Halk népeposz a fejedelemtől). = Ttáj 3. sz. 49–56.

Gárdus János: R. F., az író. = BorsSz 1. sz. 70–81.

Hopp Lajos: R. és Mikes a törökországi emigráció előtt. = ItK 462–478.

Hopp Lajos: R. utolsó kiáltványa. = Ttáj 3. sz. 17–26.

Jakus Lajos: R. önvalloásainak kiadása. = Vig 687–691.

Köpeczi Béla: Emlékirat és vallomás. R. F. születésének 300. évfordulójára. = Nagyv 604–611.

Köpeczi, Béla: Ferenc Rákóczi II. = NHQu 61. sz. 39–57.

Köpeczi Béla: R. F. az államférfi és az író. Bp. 1976. 179 l. (Gyorsuló idő)

Köpeczi Béla: Néhány gondolat R. államáról. = Ttáj 6. sz. 51–53.

Köpeczi Béla: R. F. az államférfi. = TársSz 3. sz. 86–90.

Köpeczi Béla: R. F. emlékezete. = Vság 7. sz. 92–97.

Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes: R. F. Bp. 1976. 533 l.

Ladányi Sándor: Nemzetközi R.-konferencia (Sárospatak, 1976. május 24–28.) = ItK 559–560.

Lakos György: R. és megyénk korabeli irodalma. = Palócföld 4. sz. 23–24.

Le Noble, Eustache: R. fejedelem históriája, avagy az elégedetlenek háborúja az ő vezérlete alatt. Bp. 1976. 158 l.

Mandrou, Róbert: R. emlékiratai. = Vil 6. sz. 340–342.

Mocsár Gábor: Szegedi szobrárt szemlélve. = Ttáj 3. sz. 37–48.

Molnár Mátyás: Szatmár kontra Ugocsa. = Szabolcs-SzatmáriSz 3. sz. 31–39.

Nagy Péter: A sokarcú R. = Vil 6. sz. 337–339.

Papp Lajos: R. öröksége. Beszélgetés dr. Köpeczi Béla akadémikussal, a R. Emlékbizottság alelnökével. = Napjaink 3. sz. 1, 11.

Rázsó Gyula: A vezérő fejedelem. Bp. 1976. 82 l.

Rózsa György: R. F. ikonográfiájához. = ItK 479–484.

Rózsa György: R. képei. = Kr 3. sz. 16–17.

Szántó Konrád: R. és a ferencesek. = Vig 679–684.

Tolnai Gábor: A Nagyságos Fejedelem. R. születésének háromszázados évfordulójára. = Kr 3. sz., 15.

M. Tóvári Judit: A R.-irodalom a kiegyezés korában. = BorsSz 2. sz. 110–111.

Turczel Lajos: R. F.-ről születésének 300. évfordulóján. = ISz 255–259.

Varga Imre: R. fejedelem képe a kuruc szabadságharc egykorú költészetében. = ItK 72–84.

Vargha Balázs: Levelekkel vezérő fejedelem. = Úf 11. sz. 63–75.

R. Várkonyi Ágnes: R. a művelődéspolitikus. = Ktáros 163–165.

Zachar József: A R.-szabadságharc és Európa. Beszámoló a sárospataki nemzetközi tudományos ülésszakról. = HK 602–606.

R. kiáltványa a keresztény világhoz a szabadságharc okairól és céljáról. Bp. 1976. 24 l.

Szathmáry Király Ádám

Bán Imre: II. Rákóczi Ferenc krónikás apródja. Sz. K. Á. = Napjaink 11. sz. 8.

Szenci Molnár Albert

Angyal Endre: Sz. M. A. manierizmusáról. = ItK 340–345.

Kovács József László: M. A. Magyarországon. = StudLitt 11–21.

Szathmári István: Sz. M. A. nyelvi hatása. = It 17–36.

Sz. M. A.: Válogatott művei. Kiad. Vásárhelyi Judit. Bp. 1976. 712 l.

Temesvári Pelbárt

Vida Tivadar: T. P. kapcsolata kora társadalmával. = Vig 671–679.

Tótfalusi Kis Miklós

Buday György: Újabb jegyzetek K. M.-ról, a „Janson”-betűk megalkotójáról. = MKsz 61-75., és NHQu 62. sz. 163-176.

Dukkon Ágnes: Vallomás, ars poetica és művelődési program T. K. M. előszavaiban. = It 796-816.

Tolnai Gábor: T. K. M. „Halotti Kártája” = UI 11. sz. 87-95.

Wathay Ferenc

W. F. énekes könyve. (1604) 1-2. köt Bp. 1976. 133, 197 l.

Zrínyi Miklós

Király, Erzsébet: Tasso e Zrínyi. = Ann. Univ. Bp. Sect. phil. mod. 71-85.

FELVILÁGOSODÁS ÉS REFORMKOR ÁLTALÁNOS RÉSZ

Bajkó Mátyás: Kollégium iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban. Bp. 1976. 292 l.

Benda Kálmán: A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon. = Vság 4. sz. 54-61.

F. Csanak Dóra: Az Erdélyi Magyar Kéziratkiadó Társaság megalakulása. = MKsz 333-348.

Csetri Lajos: A kelet-közép-európai felvilágosodásról. = Ttáj 3. sz. 82-84.

Eötvös József: Kultúra és nevelés. (Tanulmányok, cikkek, beszédek). Bp. 1976. 525 l.

Fallenbühl Zoltán: Dobai Székely Sámuel, a Robinson Crusoe első ismert magyar olvasója. = MKsz 128-133.

Fenyő István: A reformkor eszmei előkészítője: az Erdélyi Múzeum. = ItK 15-34.

Fenyő István: A Tudományos Gyűjtemény indulása (1817-1818). = MKsz 211-225.

Fenyő István: Az irodalom reszpublikájáért. Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése. 1817-1830. Bp. 1976. 493 l.

Fülöp Géza: Törekvések, tervezetek és egyesületek a köznép művelésére és olvasóvá nevelésére a felvilágosodás idején és a reformkorban. = MKsz 94-101.

Kasza Bálint: A nyelvmozgalom és a szabadkai magyar színészet születése. = Üz 401-407.

Kasza Bálint: A szabadkai színjátszás múltjából. = Létünk 5. sz. 115-124.

Kerényi Ferenc: A főrendi ellenzék műkedvelő színjátékai 1841-ben. = ItK 87-90.

Kerényi Ferenc: A radikális színházprogram és a közönség a Pesti Magyar Színházban. (1838-1840). = It 165-181.

Kerényi Ferenc: Teátrum a Fejér Ló fogadó udvarán. (Debrecen legrégebbi játékszínéről: 1796-1811.) = Alf 4. sz. 71-73.

Keresztúry Dezső: Napóleon mint „Felszabadító” - magyar szemmel. = Hel 219-225.

Rassy Tibor: Az első théatrumi igazgató működése és társulatának vándorlása Somogyban. (1820-1832). = Somogy 2. sz. 79-93.

Rinner, Fridrun: Hungarikák Josef Hormayr „Taschenbuch für die vaterländische Geschichte” (1811-1849) című kiadványában. Legendák és népkincs. = Hel 225-231.

Szelestei N. László: Tersztyánszky Dániel iskolai újságtervezete. = MKsz 390-396.

Szörényi, László: Poésie latine entre 1770 et 1820. = Neohelicon 271-300.

Vekerti László: Önkény és értelem. A hazai ismeretterjesztést előkészítő tudományos törekvések és gazdasági tényezők a XVIII. században. = Vság 4. sz. 62-73.

Föltámadott a tenger... Az 1848-49-i magyar forradalom és szabadságharc irodalmából. Kiad. Lukácsy Sándor. Bp. 1976. 501 l.

EGYES SZERZŐK

Berzsenyi Dániel

Ágh István: Engedelmes fia B. D. = Kort 797-799.

Baránszky Jób László: B. titka. = Úf 6. sz. 77-86.

Bécsy Ágnes: B. drámatörédéke István királyról. = Színház 7. sz. 43-45.

Bécsy Ágnes: B.-Odüsszeusz. Egy lírai önarckép elemzése. = Je 398-404.

Bécsy Ágnes: Jólát és összefoglalás. B.: A poézis hajdan és most. = It 777-795.

Csetri Lajos: B. D.: Amathus. = Ttáj 6. sz. 64-72.

Csűrös Miklós: Fejezet B. D. utókorából. (Németh László B.-élménye). = Somogy 1. sz. 12-20.

Deák Tamás: „mint egy vadonban bújdosó fakír”... - B. D. születésének 200. évfordulójára. = IgSzó I. 453-457.

Dénes Zsófia: B., az ember. = Életünk 100-105.

Erőss Ágota: Mikor hány éves B.? = Kr 5. sz. 3.

Fábián Dániel: B., az első „falukutató”. = Vig 751-754.

Fried István: B. D. eszményei. = ISz 463-470.

Lackó András: Kölcsey és B. vitája. = Somogy 2. sz. 14-21.

Lackó András: Arkádia öröme múltán. B.: Élet-filozófia című verséről. = Napjaink 5. sz. 4.

Mezei Márta: Időszemlélet és nemzetszemlélet B. ódáiban. = It 755-776.

Sz. Nagy László: B. fohászkodása. = Vig 754-757.

Orosz László: A magyarokhoz. B. D. születésének 200. évfordulójára. = Fo 5-6. sz. 56-62.

Orosz László: B. D. Bp. 1976. 232 l. (Nagy magyar írók)

Reisinger János: B.: Horác. = Somogy 3. sz. 17-23.

Szaunder József: B. D. = BorsSz 2. sz. 77-82.

Székely Ákos: B. D.: Búcsúzás Kemenes-aljától. = Életünk 1976. 159-162.

Szilágyi Ferenc: B. és a tájnyelvek. = MNy 421-443.

Takáts Gyula: Az igazi poézis keresése. Hódolat B. D. szellemének. = Úf 4. sz. 85-91.

Takáts Gyula: B. = Somogy 2. sz. 3-5.

Takáts Gyula: Harmónia és diotima. - B. és Hölderlin párhuzamok. = Je 389-397.

Takáts Gyula: Hódolat B. szellemének. Kaposvár 1976. 51 l.

Tolnai Gábor: „Pipája füstöl és haragja lángol. . .” Jegyzetek B. D.-ről. = Életünk 345-347.

[Vargha Balázs] (Vargha): B. D. születésének 200. évfordulójára. = Ktáros 296-300.

Várkonyi Imre: B. a mai főiskolások tudatában. = Somogy 2. sz. 49-59.

Várkonyi Imre: B. helye a közműveltségben. = Somogy 3. sz. 39-52.

Veress Miklós: Kétszáz éve született B. D. = Kr 5. sz. 3.

B. D. versei. Merényi Oszkár: B. D. 1808-i versgyűjteménye. Bp. 1976. 48 l.

B. D. versei. Merényi Oszkár tanulmányaival. Bp. 1976. 506 l.

B. emlékkönyv. Kiad. Merényi Oszkár. Bp. 1976. 748 l.

Bessenyei György

Bánszki István: B. „Der Amerikaner”-jének forrásp problémái. = Szabolcs-SzatmáriSz 1. sz. 105-111.

Bíró Ferenc: A fiatal B. és íróbarátai. Bp. 1976. 351 l. (Irodalomtörténeti könyvtár 31)

Oroszné Deák Judit: B. Gy. gondolatai az iskoláról, az önművelésről. = Szabolcs-SzatmáriSz 2. sz. 84-86.

Szepessy Tibor: Ismeretlen B.-levél egy kiaknázatlan B.-dokumentum tükrében. = ItK 497-500.

Böloni Farkas Sándor

B. F. S.: Utazás Észak-Amerikában. Kolozsvár-Napoca 1975. 338 l.

Schoenman, Theodore - Benedek Schoenman, Helen: Sándor Böloni Farkas, an Early Hungarian Traveller in America. = NHQu 63 sz. 97-106.

Czakó Zsigmond

Csillag Ilona: „Drámák folytonos előhaladása. . .” Cz. Zs. (1820-1847). = Színház 10. sz. 45-47.

Czuczor Gergely

Balázs János: Cz. G. emlékezete. = MNy 149-155.

Horváth Károly: Cz. G. (1800-1866) = ItK 332-339.

Révész Bertalan: A romantikus nemzeti epika úttörője. = ISz 167-172.

Csokonai Vitéz Mihály

Bata Imre: Cs. zsenéi az Akadémián. A kritikai kiadás első kötete. = Úf 1. sz. 100-103.

Csanda Sándor: Cs. V. M. Pozsonyban és Komáromban. = ISz 563-567.

Vargha Balázs: Cs. - Jövendölések Ujtitkosról. = Csengeri krónika. Csenger 1975. 281-284.

Vargha Balázs: Cs. V. M. nemzetközi Heli-konja. = Arion 168-175.

Döbrentei Gábor

Kozma Dezső: D. G. (Halálának 125. évfordulójára). = Igszó I. 356-357.

Eötvös József

Bényei Miklós: Eö. J. magyar irodalmi olvasmányai. = Itk 98-107.

Eö. J.: Levelek. Bp. 1976. 857 l. (Eö. J. művei)

Fekete János

Árvayné Rényi Zsuzsa: Gróf F. J. történetírói próbálkozásairól. = Száz 691-698.

Gegő Elek

D. Máta Mária: Döbrentei egyik nyelvemlékgyűjtő társa. = MNy 469-471.

Hajnóczy József

Kókay György: H. J. és Széchenyi Ferenc kapcsolatai C. D. Bartsch-csal, a Wiener Zeitung szerkesztőjével. = MKsz 76-92.

Katona József

Bécsy Tamás: K. J.: Bánk bán. Illyés Gyula átigazításában. = Kr 6. sz. 26-28.

Kardos Péter: Bibérach rezonőr vagy intrikus? = It 718-733.

U. J.: Bánk bán. Illyés Gyula átigazításában. Bp. 1976. 248 l.

Kerényi Ferenc: K. J. – adalékok. = It 712–717.
 Orosz László: A Bánk bán – Illyés Gyula „átigazításában”. = Fo 7–8. sz. 78–82.
 Orosz László: Biberach rezonőr vagy int-
 rikus? = It 733–737.
 Páll Árpád: A Bánk bán koordinátái. = IgSzó II.
 218–228.
 Rohonyi Zoltán: Bánk változásai. = Kor
 736–742.
 Sziládi János: A Bánk bán új arca. Illyés Gyula
 „átigazítása” a pécsi színházban. = Színház
 9. sz. 8–12.

Kossuth Lajos

Mizser Lajos: Szemtanú K. temetésén. = BorsSz
 2. sz. 111–112.
 Lackó Mihály: „A legnagyobb magyar”. Egy
 szállóige keletkezése. = Vil 305–307.
 Pásztor Emil: K. L. a nép között. (A népfölkelés
 toborzása 1848 őszén.) = BorsSz 1. sz.
 55–66.

Kölcsey Ferenc

Gáspári László: K. F. nyelve és stílusa.
 = Szabolcs-SzatmáriSz 2. sz. 87–95.
 Laczkó András: K. és Berzsenyi vitája. = Somogy
 2. sz. 14–21.

Kőrösi Csoma Sándor

Terjék József: K. Cs. dokumentumok az
 Akadémiai Könyvtár gyűjteményeiben. Bp.
 1976. 220 l. (Keleti tanulmányok. Oriental
 studies I.)

Kriza János

Erdő János: Egy névtelen káté 1845-ből.
 Channing, E. W. kátéja, K. J. átdolgozásában.
 = Keresztény Magvető 129–154.
 Gál Jenő: K. J. és Nagyajta. = Keresztény Mag-
 vető 1975. 163–166.
 Gellérd Imre: K. J. prédikatori munkássága.
 = Keresztény Magvető 1975. 122–128.
 Gergely Pál: A Vadrózsák második kötete.
 = Keresztény Magvető 1975. 110–113.
 Izsák Vilmos: K. J. „Az unitárius ifjúság atyja”.
 = Keresztény Magvető 1975. 158–162.
 Kovács Lajos: Emlékezés K. J. püspökre, halá-
 lának 100. évfordulóján. = Keresztény Mag-
 vető 1975. 93–106.
 Mikó Imre: Csendes gyűjtőszemle. = Kor
 619.
 [Mikó Imre] M. I.: K. J., a költő. = Keresztény
 Magvető 1975. 107–110.
 Szabó Árpád: K. J. és a Keresztény Magvető.
 = Keresztény Magvető 1975. 154–158.

Szabó Dezső: K. J. mint kolozsvári lelkész
 (1835–1861). = Keresztény Magvető 1975.
 113–120.
 Tarján Tamás: K. J.: Vadrózsák. = Kort
 1828–1829.
 Tóth Sándor: K. J. és a kortárs eszmeáramlatok.
 Egy szimpozion krónikája. = Vig 45–47.
 Veszelovszky Iván: Vadrózsák. K. J. székely nép-
 költési gyűjteménye. = Keresztény Magvető
 1975. 256–259.
 Adatok K. J. életéhez és munkásságához.
 = Keresztény Magvető 1975. 166–176.
 K. J. önéletrajza. = Keresztény Magvető 1975.
 90–93.

Orczy Lőrinc

F. Csanak Dóra: O. L. ismeretlen költeménye.
 = ItK 238–240.

Pálóczi Horváth Ádám

Péterffy Ida: P. H. Á. három levele Jankovich
 Miklóshoz. = ItK 500–505.

Petőfi Sándor

Fekete Sándor: P. forradalomtörténeti kronoló-
 giájáról. = It 426–448.
 Fekete Sándor: P. lexikonja. = MTud 4–5. sz.
 301–305.
 Gellért Sándor: Levél Anna-Majja Raittilának
 A pusztá, télen-ről. = IgSzó II. 246–249.
 Jermakov, Foma: P. és az udmurt irodalom.
 = Szovjetl 12. sz. 139–143.
 Julow Viktor: A helység kalapácsa és XVIII. szá-
 zadi előzményei. = StudLitt 37–52.
 Kozma Dezső: Adalékok a romániai magyar
 irodalom P.-értelmezéseihez. = NyItudK
 1975. 191–195.
 Kulin Ferenc: Egy mai versről. = Mozgó Világ
 2. sz. 50–60.
 Levik, Vilhelm: P. és Arany oroszul. = Szovjetl
 8. sz. 175–178.
 Milinčević, Vaso: Zmaj fordításának kézírata P.
 János vitézről. . . = Hung. Int. Tud. K. 25. sz.
 101–113.
 Molnár Mátyás: P. – hagyományok Szatmárban.
 = Csengeri krónika. Csenger 1975. 285–290.
 Pogačnik, Jože: France Prešeren és P. S. (Ellen-
 tétes és analógias párhuzamok tipológiai elem-
 zése). = Hung. Int. Tud. K. 25. sz. 23–40.
 Prőhle Jenő: „Miért nem vették fel P.-t a soproni
 iskolába?” = Soprsz 263–265.
 Szekej, Nina: Nekotorie tipologiceszkie szoot-
 vetsztvija v pozdnej pejzazsnoj lirike Puskina i
 Petefi. = StudSlav 137–153.
 Szuromi Lajos: P.: Szeptember végén. = StudLitt
 55–67.

Telcs Máté: P. és a kommunizmus. = It 738–744.
 Tóth Ferenc: Újabb adatok P. Alkujának fol-
 klorizációjához. = Hung. Int. Tud. K. 1975.
 23–24. sz. 41–48.
 P. állomásai. Szerk. Pándi Pál. Bp. 1976. 702 l.

Széchenyi Ferenc

Kókey György: Hajnóczy József és Sz. F. kap-
 csolatai C. D. Bartsch-csal, a Wiener Zeitung
 szerkesztőjével. = MKsz 76–92.

Széchenyi István

Kovács Magda: Adalék a Kelet Népe vitájának
 történetéhez. = MKsz 401–404.
 Lackó Mihály: „A legnagyobb magyar”. Egy
 szállóige keletkezése. = Vil 5. sz. 305–307.
 Szigethy Gábor: Gróf Sz. I. Hidat épít. = Kort
 800–806.

Táncsics Mihály

Kulin Ferenc: T. M. Dózsa-képe. = ItK 151–164.
 Ördög Szilveszter: T. ürügyén T.-ról. = Úl 1. sz.
 83–85.
 Veres Péter: T. M. = Fo 3. sz. 54–62.

Teleki Emma

Bajomi Lázár Endre: T. E. életéről és művei-
 ről. = It 910–941.

Teleki Sámuel

F. Csanak Dóra: A „G. Telekiek” alapít-
 ványa”. = MTud 545–551.
 T. S. és a Teleki-téka. Kiad. Deé Nagy Anikó.
 Bukarest 1976. 259 l. (Téka)

Tessedik Sámuel

Tóth Lajos: T. S. 1742–1820. Szarvas 1976.
 437 l.

Toldy Ferenc

Barta János: Irodalomtörténeti évfordulók.
 Elnöki megnyitó. = It 848–857.

Vasvári Pál

Takács Péter: V. P. = Szabolcs-SzatmáriSz 3. sz.
 40–47.

Verseggy Ferenc

V. F.: A magyar nyelv törvényeinek elemzése.
 (Analyticae institutionum linguae Hunga-

ricae). 3. r. A magyar nyelv művészi fel-
 használása. 2. szakasz. A hazai szónoklattan
 és költészetten kivonata kiegészítve a magyar
 hivatalos nyelvről szóló függelékkel. Szolnok
 1976. 463–575. l.

Vörösmarty Mihály

Bán Imre: V. M. emlékezete. = Alf 2. sz. 51–56.
 Beóthy Ottó: Engels és V. (Kiegészítés). = It
 182–183.
 Csányi László: V. szerelmei. (V. tanulmányok).
 Szekszárd 1975. 120. l.
 Fried István: A szlovák „Fóti dal”. = ItK
 205–206.
 Sőtér István: V. M. = ItK 190–193.
 Veselinović Šulc Magdolna: Rokokó elemek V.,
 Radičević és más magyar, illetve szerb költők
 művében. = Hung. Int. Tud. K. 1975. 25. sz.
 49–65.
 V.-sírvers három változatban. = ÚjSymp 276.

XIX. SZÁZAD

ALTALÁNOS RÉSZ

Amann, Klaus: Stifter és Heckenast. = Hel
 231–238.
 Berecz Dezső: Küzdelem a magyar színészetért
 Sopronban 1885 és 1905 között. = Soprsz
 289–306.
 Hamar Mária: A magyar nyelv kötelező tanítá-
 sáról szóló 1879. évi törvényről. = Száz
 84–118.
 Krejčí, Karel: A századforduló irodalma és kultú-
 rája a Monarchiában – egy prágai szemével.
 = Hel 204–218.
 Kun András: A lírai modernség változása a Nyu-
 gat-korszak előestjén. = StudLitt 113–129.
 Lőrincz Péter: A Pleitz család kiadói tevékeny-
 sége. = Híd 930–937.
 Mályuszné Császár Edit: Wolfgang Binal:
 Deutschesprachiges Theater in Budapest.
 = Hel 425–427.
 Miklóssy János: Irodalmi folyóirataink a Bach-
 korszakban. (1849–1859). = OSzK Évk.
 233–289.
 Miklóssy János: Vita a „néplapokról”, a népi
 ismeretterjesztésről. (Fejezet az abszolutizmus
 kori sajtó történetéből.) = MKsz 404–409.
 Mózes Huba: A Keleti Virágok (1889–1890)
 repertóriuma. = NyíltudK 102–104.
 Németh G. Béla: Az irodalmi ellenzék első közös
 fellépése 67 után. = It 139–145.
 Voit Krisztina: A magyar munkásmozgalmi sajtó
 kezdeteihez. = MKsz 409–415.
 Összehasonlító irodalomtörténeti lapok. Kiad.
 Gaál György. Bukarest 1975. 296 l. (Téka)

EGYES SZERZŐK

Ambrus Zoltán

Korek Valéria: Hangulat és valóság. A. Z.-ról. Bp. 1976. 195 l. (Aurora könyvek)

Arany János

Németh G. Béla: Távolodás a romantikától, egy összetettebb személyesség jegyében. (A. J.: Évek, ti még jövőendő évek). = ItK 211–222.

Levik, Vilhelm: Petőfi és A. oroszul. = Szovjetl 8. sz. 175–178.

Szilágyi Ferenc: A. J. ismeretlen verse. = ItK 107–108.

Tamás Anna: A. J. levelezése (1828–1851) I. = It 478–485.

Beőthy Zsolt

Sipka Sándor: B. Zs. irodalomtörténeti tan-könyve a középiskolai oktatásban. = A. Univ. Szeg. A. Hist. Litt. Hung. 93–131.

Bérczy Károly

Sebe Jánosné: B. K., a műfordító. = Palócföld 1. sz. 19–22.

Bródy Sándor

Baranyai Zsolt: Naturalista szemlélet és szecessziós kompozíció. Egy B.-novella elemzése. = A. Univ. Szeg. A. Hist. Litt. Hung. 137–158.

Deák Ferenc

Balázs György: Megélünk-e D. F. nélkül? = Vil 300–304.

Fekete Sándor: A nemzet prókátora. Emlékezés D. F.-re. Bp. 1976. 126 l.

Fekete Sándor: Emlékezzünk D. F.-re. = Kr 1. sz. 13–14.

Eötvös Károly

Kemény G. Gábor: A második nagy Eö.-per. = Kor 858–863.

Frankenburg Adolf

Vida Tivadar: F. A. (1811–1884), író és lapszerkesztő latin nyelvű levele. = SoprSz 157–159.

Gárdonyi Géza

E. Nagy Sándor: G. G.: Titkosnapló. = It 251–254.

Szekér Endre: A nominális stílus jelentkezése G. műveiben. Bp. 1975. 151 l. (Nyelv-tudományi dolgozatok 17.)

Gyulai Pál

Barta János: Irodalomtörténeti évfordulók. Elnöki megnyitó. = It 848–857.

Beke Albert: Emlékezés Gy. P.-ra. = Kr 1. sz. 9–10.

Katona Jenő: Gy. P. (1826–1909). = Ktáros 37–38.

Kozma Dezső: A meggyőződés szenvedélyével. (Sorok Gy. P. születésének 150. évforduló-jára). = IgSzó 170–171.

Henszlmann Imre

Széles Klára: H. I. – Bajza József vitája. = It 37–62.

Jókai Mór

Bányai János: Az Arany ember szerkezetéről. = Tanulmányok. 1975. 7–13.

Barta János: Timár Mihály, az aranyember. = StudLitt 79–95.

Bori Imre: A magyar „fin de siècle” írója. – J. M. (III., IV.) = Hid 1–17, 184–195.

Bori Imre: J. a XX. századi prózairodalom tükrében. = Kort 618–622.

Csapláros István: J. útja a lengyelországi átlag-olvasóhoz. = MKsz 137–143.

[Csáky Edit] Cs. E.: Beszámoló a balatonfüredi J. tudományos ülésszokról. = It 266–267.

Dankó Imre: Az „Egetvívó asszonyszív” új kiadása. = Alf 4. sz. 64–66.

Fábián Pál: A XIX. század magyar nyelve és J. = MNyr 3–7.

J. M.: egy ember, aki mindent tud. – Egész az északi pólusig! vagy: Mi lett tovább a Tagetthoffal? (1876) – Egy asszonyi hajsza! (1878) S. a. r. Sándor István, Péter Zoltán, Radó György. Bp. 1976. 677 l. (J. M. összes művei. Kisregények 2.)

J. M.: Öreg ember nem vén ember. Képzelt regény négy részben. (1900) S. a. r. Szakács Béla, Bokodi Ervin. Bp. 1976. 389 l. (J. M. összes művei. Regények 64.)

Láng József: Dokumentumok J. második házasságának történetéhez. = ItK 505–519.

Mikó Imre: J. Torockón. (Részlet egy nagyobb tanulmányból). = Keresztfény Magvető 1975. 231–234.

Misley Pál: A magyar nábobok tündöklése és nyomorúsága. = Nagyv 1908–1909.

Nagy Miklós: J. érzelmes romantikája. = Űz 1975. 548–552.

Nagy Miklós: J. és az osztrák szellemi élet. = Hel 238–246.

Veress Zoltán: J. természettudománya. Budapest 1976. 254 l. (Téka)

Vita Zsigmond: J. Erdélyben. Bukarest 1976. 288 l.

Karay Ilona

Károlyi Amy: „Szívem nagyon forró kezd lenni. . .” K. I. írásai. = Je 735–745.

Katona Lajos

Zsigmond Gábor: K. L. és az Élet köre. = Vság 9. sz. 74–92.

Kálmány Lajos

Beszédes Valéria: Észak-Bánát hagyományvilága. = Űz 510–511.

Kemény Zsigmond

Barla Gyula: Adatok a fiatal K. politikai tevékenységéhez és nézeteihez. = Száz 461–473.

Barla Gyula: K. Wesselényi esszéjéről. = Alf 2. sz. 57–61.

Barla Gyula: K. Zs. egy szaváról. = MNy 328–331.

Katona Ádám: „A tények okainak és az események értelmének megtalálása a cél”. A pályakezdő K. Zs. eszmerendszere. = Kor 57–66.

Katona Ádám: K. Zs. első regényéről. = NyttudK 1975. 167–176.

Martinkó András: Töredékes gondolatok K. Zs. palackpostájáról. = ItK 35–53.

Nagy Miklós: K. Zs. centenáriuma. = Fo 1. sz. 90–91.

Szegedy-Maszák Mihály: Költői megformáltság K. Zs. politikai jellemrajzaiban. = ItK 352–366.

Keresztési Papp Miklós

Mályuszné Császár Edit: K. P. M., a magyar polgár. = It 671–682.

Kiss József

Imre László: K. J. verses regényei. = StudLitt 97–112.

Koncz József

Dani János: Tolnai Lajos és K. J. levelezése. = NyttudK 1975. 217–222.

Madách Imre

Dávid András: M. drámáinak délszláv szereplői és színterei. = Hung. Int. Tud. K. 25. sz. 85–98.

Martinkó András: M. világirodalmi státusa. = Lit 1975. 3–4. sz. 3–13.

Pásztor Emil: M. Tragédiájának „helyreállított” szövegű kiadásához. = MNy 49–53.

Simándy Pál: Az ember tragédiája XV. színének értelme és jelentése. = ISz 54–58.

Szabó József: Az ember tragédiája egyetlen betűjéhez. = ItK 209–210.

Mikszáth Kálmán

Scheiber Sándor–Zsoldos Jenő–Katona Z. Ferenc: M. K. levelezéséből. = A. Univ. Szeg. A. Hist. Litt. Hung. 185–213.

M.-tól M.-ról. Az író születésének 130. évfordulóján. Bp. 1976. 391 l.

Mocsáry Lajos

Beke György: A M.-képlet. = IgSzó II. 442–445.

Kemény G. Gábor: M. L. és a nemzetiségi egyenjogúság. = 587–604.

Kemény G. Gábor: M. L. és a délszlávok. = Ttáj 10. sz. 45–54.

Palágyi Menyhért

Simonovits Anna: P. M. (1859–1924) = MFilSz 91–105.

Reviczky Gyula

Széles Klára: R. Gy. poétikája és az új magyar líra. Bp. 1976. 258 l.

Wertheimer, Jürgen: „Es lebt der grosse Pan”. Literarische Wandlungen eines mythologischen Themas. = Neohelicon 1–2. sz. 315–329.

Rudnyánszky Gyula

Baránszky Jób László: R. helye a századforduló költészetében. = It 507–537.

Székács József

Csuka Zoltán: Sz. J. emlékezetére. = Űz 390–391.

Tolnai Lajos

Dani János: T. L. és Koncz József levelezése. = NyttudK 1975. 217–222.

Tompai Mihály

Kovács Kálmán: Egy barátság világa. T. M. és Lé-
vay József levelezése. = StudLitt 69–77.

Tömörkény István

Tóth Béla: Kunyhókba néző csillag. = Ttáj
12. sz. 37–42.

Vas István: Ő maga T. = Ttáj 9. sz. 40–41.

Vajda János

Miklóssy János: V. J. és Zilahy Károly kapcsola-
táról. = MKsz 272–277.

Rejtő István: A V. kritikai kiadás első öt kötete-
ről. = MKsz 110–119.

Scheiber Sándor: V. J. két levele. = ItK
108–109.

Zilahy Károly

Miklóssy János: Vajda János és Z. K. kapcsola-
táról. = MKsz 272–277.

XX. SZÁZAD

ÁLTALÁNOS RÉSZ

Agárdi Péter: Új nemzedék a magyar irodalom-
ban. = Kr 9. sz. 15–16.

Agárdi Péter: Viták – eredmények – távlatok.
A magyar marxista esztétika újabb ered-
ményei és az irodalmi ismeretterjesztés.
= MFilSz 758–786.

Bata Imre: Líra és jelenlét. = Arion 86–97.

Bata Imre: Szociológiai és történelmi moti-
válság. = Alf 1. sz. 60–63.

Batári Gyula: Akik a kötetből kimaradtak.
Írók, olvasmányaikról. = Ktáros 165–169.

[Hegedüs Géza, Ignác Rózsa, Mándy Iván,
Tornai József, Várnai Zseni.]

Batári Gyula: Magyar írók világirodalmi olvas-
mányairól öt kiadvány tükrében. = FK
231–232.

Bárczi Géza: Bírálni és segíteni. = Kr 1. sz. 3–4.

Beke György: Élő történelem – írói szocio-
gráfiákban. = Kor 183–188.

Bellér Béla: A középkori egyház képe újabb ifjú-
sági történelmi regényeinkben. = Vig
374–380, 437–443.

Bertók László: „Irodalmi folyóirat” Csurgón,
1952-ben. = Somogy 3. sz. 78–80.

Borbándi Gyula: Der ungarische Populismus.
München 1976. 358 l. (Studia Hungarica 7.)

Breuer János: Bartók Béla: A csodálatos man-
darin. Egy fél évszázados botrány törté-
nete. = Vil 690–695.

Béládi Miklós: Egy-két szó az új magyar re-
gény világról. = Hung. Int. Tud. K. 25. sz.
143–149.

Béládi Miklós: Merre tart a magyar regény? = Alf
1. sz. 46–58.

Bozóky Éva: Beszélgetés Tüskés Tiborral
= Ktáros 361–362.

B-t.: The Church Press in Hungary. = NHQu.
63. sz. 142–147.

Csapó György: A Fészek. = Budapest 6. sz.
16–19.

Csillag Ilona: Évfordulók ürtügyén a Madách Szín-
házról. = Színház 12. sz. 33–39.

Domokos Mátyás: A prózaírói magatartás válto-
zása a hetvenes években. = Alf 1. sz. 65–69.

Fábián Dániel: Emlékeimből. Egy E.K.E. gyűlés
1937 telén. = Vig 468–470.

Fenyő István: A feledésbe merült Vasárnapi Kör-
ről. = Napjaink 9. sz. 10.

Galsai Pongrácz: A besurranó szerkesztő. Bp.
1976. 349 l.

Gál István: Thomas Mann és a népi írók. = Fo 2.
sz. 80–85.

Hajdú István: Beszélgetés Bortnyik Sándorral. =
Kr 8. sz. 16–20.

Hajdú Ráfi: Egy más mellett, egymásért. = Alf
1. sz. 82–84.

Hegedüs Géza: A magyar irodalom arcképcsar-
noka. Irodalmi portrék száz magyar íróról.
Bp. 1976. 413 l.

Horváth Mihály: A Szegedi Szabadtéri Játékok a
30-as években. = Ttáj 2. sz. 90–96.

Illés Endre: A só íze. Bp. 1976. 447 l.

Illyés Gyula: Itt élned kell. 1–2. köt. Bp. 1976.
819, 667 l.

Kardos László: A Panoráma – háború emlékei-
ből. = It 654–664.

Katona Imre: Népköltészetünk huszonegyedik
órája. Gondolatok Tombrácz János meséiről.
= Ttáj 1. sz. 66–70.

[Kántor Lajos] K.L.: Avantgarde és forradalom.
= Kor 151–152.

Képes Géza: Az idő körvonalai. Tanulmányok az
ősi és modern költészetről. Bp. 1976. 507 l.

Kis Pintér Imre: Élmény és távolságtartás a leg-
újabb magyar prózában. (Töprengés az utolsó
tíz év néhány pályakezdéséről). = Alf 1. sz.
70–80.

Konrádné Gálos Magda: A „Newyork”. = Bu-
dapest 2. sz. 34–37.

Konrádné Gálos Magda: Irodalmunk hajdani haj-
lékai Pesten. A Centrál. = Budapest 1. sz.
38–40.

Kosztolányi Dezső: Látjátok, feleim. Bp. 1976.
339 l.

Könczöl Csaba: A hallgatás szinonimái. = Ele-
tünk 1975. 427–440. [A mai magyar líráról.
Részletesen Juhász Ferencről és Tandori
Dezsőről.]

- Mándi Teréz: A Tanácsköztársaság színháza. = Színház 3. sz. 43–47.
- Mezei András: Megkérdeztük. Interjúk kortárs magyar írókkal. Bp. 1976. 233 l.
- Mózes Huba: Adalékok a XX. század eleji erdélyi és bánsági magyar irodalom ismeretéhez. = NyitódK 68–73.
- Mucci Ferenc: Egy évtized a Népszava történetéből (1905–1914). = PárttK 1. sz. 71–101.
- K. Nagy Magda: Viták, vélemények az irodalom és a politika kapcsolatáról, a szocialista irodalom elvi követelményeiről (1929–1933). = PárttK 4. sz. 44–89.
- Nádasy László: Kardos László: Azonosság és testvériség különbsége. = Szovjetl 5. sz. 154–157.
- Palasovszky Ödön: Emlékeim a baloldali kultúr-munka kezdeteiről. = Kr 8. sz. 13–15.
- Pálmai Magda: Gondolat (1935–1937). Repertórium. Bp. 1976. 94 l. (A PIM bibliográfiai füzetek B. sor. 7.)
- Pável Agoston: Válogatott tanulmányai és cikkei. Szombathely 1976. 294 l.
- Pintér István: A KMP és a Márciusi Front. = PárttK 4. sz. 3–43.
- Pomogáts Béla: A líra tárgyas fordulója és a Nyugat második nemzedéke. = Itk. 165–178.
- Pomogáts Béla: Négy ország magyar írói a magyar irodalomról. Az Erdélyi Helikon 1930-as antológiája. = Hung.Int.Tud.K. 25. sz. 151–157.
- Simon István: Írószobák. Bp. 1976. 370 l.
- Simon Zoltán: Nagyok után csak nagyobbak jöhetnek? = Alf 1. sz. 85–87.
- Szalai Imre: Az IGE. Írók Gazdasági Egyesülete. = It 377–406.
- Szász Ferenc: Az induló Nyugat és az osztrák irodalom. = Hel 255–263.
- Szerdahelyi István: A magyar esztétika története. (1945–1975). Bp. 1976. 563 l.
- Tamás Aladár: Egy folyóirat-tervezet története. = Kr 4. sz. 9–11.
- Tarján Tamás: A magyar líra napjainkban. (1965–1976). Bp. 1976. 83 l.
- Tarján Tamás: A magyar regény 1974-ben. = It 817–845.
- Tornai József: A költészet mai eszközei. = Fo 11. sz. 75–79.
- Tóth Dezső: Mai irodalmunk – mai életünk. = TársSz 8–9. sz. 47–60.
- Vajda, Miklós: An Introduction to Modern Hungarian Poetry. = NHQu 62. sz. 8–24.
- Vásárhelyi Miklós: A szellemi ellenállás kérdéseiről. = Lit 1975. 3–4. sz. 67–82.
- Wéber Antal: Irodalomtudományunk három évtizede. = It 1–16.
- Zsigmond Gábor: Lánzy Gyula és a századvégi evolucionista társadalomkutatás választásai. = Ethn 1–2. sz. 237–252.
- Ember és műveltség. 34 interjú tudósokkal, művészekkel. Bp. 1976. 444 l.
- József Attila öröksége. Magyar Írók Szövetsége Fialai Írók J. A. Körének ülészaka. Bp. 1974. január 29–30. Bp. 1975. 130 l.
- Látogatóban Hauser Arnoldnál. = Kr 4. sz. 5–9; 5. sz. 16–18.
- Pizskos Fred – Egy népszerű könyv vilásképe. Összeáll. Tokaji András. = KultKözösség 3. sz. 73–84.
- Prózairodalmunk újabb fejezetéről. – Béládi Miklós, Bodnár György, Szabó B. István és Szabolcsi Miklós beszélgetése. = Je 69–77.

EGYES SZERZŐK

Ady Endre

- Balogh László: Mag hó alatt. Bevezetés A. költészetének jelképrendszere. Bp. 1976. 175 l.
- Dér Zoltán: Loósz István A.-könyve. = Úz 51–62.
- Görömbey András: Ady és Fábry. = StudLitt 187–199.
- Indig Ottó László: Két elfelejtett A.-vers. = It 216–218.
- Koczás Sándor: A. és a „pályadíjjal jutalmazott humoreszk”. = Úf 3. sz. 5–6. [A.E.: Gyurka mint poéta.]
- Király István: Az eltévedt lovas. = Kort 1812–1822.
- Király István: Ember az embertelenségben. = Vig 115–124.
- Kristovác Klára: Balázs G. Árpád A. illusztrációi. = Úz 244–248.
- Martinov, Leonyid: Az utánoszthatatlan A. ... = Szovjetl 7. sz. 187–189.
- Papp Ferenc: Adalékok a magyar nyelvtörténet két szinkron metszetéhez. (Balassi és A.) = NyitódK 404–408.
- Papp Ferenc: Nyelvész-megjegyzések A. költői hangtana és ritmikája kapcsán. = It 981–900.
- P. Sebők Anna: A. hatása Mihai Beniuc ifjúkori költészetére. = Títj 10. sz. 61–71.
- Tamás Attila: Egy késői A.-versről. = ItK 345–351.
- Vargyas Lajos: Az A.-versek ritmusához. = It 952–980.

Albrecht Dezső

- N.P.: A. D. (1908–1976). = MM 50. sz. 59–60.

Áprily Lajos

- Csep Ibolya: Észak felé. Á. L. európai körutazásáról kiadatlan naplója alapján. = Kor 460–463.
- Máthé József: Á. L. tíz levele Tompa Lászlóhoz. = NyitódK 98–102.

Ugrin Aranka: „Álom egy könyvtárról”. Á. L. beszéde könyveiről, könyvélményeiről. = MKSz 277–280.

Babits Mihály

Breuer János: B. és Lukács vitájához. = It 745–748.

Gál István: B. béke-írásai. = ItK 520–533.

Gál István: B. és Jugoszlávia. = Hung. Int. Tud. K. 25. sz. 131–142.

Gál István: B. horvátországi útinaplója és belgrádi interjúja. = Kort 1444–1447.

Gál Sándor: Sziget és tenger. B. M. versei szlovákul. = Napjaink 9. sz. 9.

Gyüre Lajos: B. szlovákul. = ISz II. 856–859.

Komlós Aladár: B. és Tormay Cecil Napkelete. = Napjaink 9. sz. 2.

Kovács János: A kezdeti Korunk és B. = Kor 26–29.

Murvai Olga: A szabad függő beszéd stílushatásának kérdéséhez. (B. M. Halálfiak című regénye alapján). = MNyr 289–296.

Rába György: B. és társai hívebb emlékezetéért. = Napjaink 7. sz. 2.

Reisinger János: Bethlen Kata-szövegrészlet B. kései versében. = ItK 90–91.

Rózsa Béla: Savarius – nem B. = Életünk 479–482.

Sipos Lajos: Az író és regénye. A Halálfiakról. = It 318–329.

Sipos Lajos: B. M. és a forradalmak kora. Bp. 1976. 192 l. (Irodalomtörténeti füzetek 91.)

Z. Szabó László: B. kései önarcképe. = Életünk 149–156.

Téglás János: B. tanár úr. Bp. 1976. 84 l.

Bajcsy-Zsilinszky Endre

Tidrenczei Sándor: Kortársi tisztelgés B.Zs.E. emléke előtt. = Szabolcs-SzatmáriSz 3. sz. 95–97.

Balázs Béla

Gál István: B. és Lukács elitfolyóirat-terve 1910-ben. (B.B. levelei Babits Mihályhoz). = Ttáj 11. sz. 46–53.

Ritzko Béla: A látható ember korparancsa. = ISz 368–371.

Balázs József

Funk Miklós: B. J. pályakezdése. = Je 468–470.

Görömbei András: A teremtés hibái. B. J. három regényéről. = Alf 8. sz. 44–48.

Barabás Ábel

Barabás Miklós: Ismeretlen Nietzsche-kompozíció – Petőfi versére. = Kor 620–622.

Kozma Dezső: Petőfi-kutató tudós tanár a századfordulón. = Kor 620.

Barta János

Nagy Miklós: B. J. 75. születésnapjára. = Fo 9. sz. 93.

Németh G. Béla: A hetvenöt esztendő B. J. köszöntése. = ItK 558–559.

B.J.-sal beszélget Julow Viktor. = Je 843–850. Köszöntjük B.J.-t. = Kr 9. sz. 22.

Bálint György

Hajdú Ráfi Gábor: Hetven éve született B. Gy. = Kr 7. sz. 13.

Magyar István: Hetven éve született B. Gy. = BorsSz 2. sz. 83–88.

Nemes György: B. Gy. emléke. = Nagyv. 1109–1111.

Pál Ottó: Hetven éve született B. Gy. = Ktáros 357–360.

Pomogáts Béla: B. Gy. igaza. = Je 729–733.

Szalay Károly: Pillantás a toronyörre. = Ttáj 7. sz. 47–57.

Sziklai László: Elvtársunk, B. Gy. = Vil 418–425.

Szilágyi János: Levelek Bálint Györgyhez. = Kort 1119–1120.

Szilágyi Júlia: Milyen író volt B. Gy.? = Kor 869–870.

Bálint Sándor

Rónay György: B. S. = Vig 42–44.

Bán Imre

Bitskey István: B. I. hetven éves. = Hel 1975. 296–297.

Klaniczay Tibor: B. I. köszöntése. = StudLitt 5–10.

Simon Zoltán: B. I. köszöntése és a Studia Litteraria. = Alf 4. sz. 79–80.

Bányai Elemér

Vargha Balázs: Zuboly legendája. = Budapest 1. sz. 22–23.

Becht Rezső

Sarkady Sándor: Beszéd B.R. sírjánál. = Soprsz 374–375.

Sarkady Sándor: Nekrológ jelen időben. (B.R., 1893–1976). = Soprsz 396–398.
Szabó Jenő: Emlékeztető gondolatok B.R.-ről. = Soprsz 361–365.
B.R. írásainak bibliográfiája. = Soprsz 366–373.

Benedek Marcell

Szekér Endre: Szépen élni. Arcképvázlat B. M.-ről = Kőr 704–706.

Benjámín László

Fülöp László: B. L. lírájáról. = Kr 6. sz. 12–14.
Ognev, Vlagyimir: B. L. = Szovjetl 6. sz. 154–157.
„Már kevésbé hiszek a versben...” Beszélgetés B. L.-val. = Alf 6. sz. 29–37.

Bertók László

Csűrös Miklós: Az érkezés drámája. = Je 313–318.

Bezerédy Emma (Békássy Ferencné)

Gál István: „Rosti Magdolna” a Nyugat rejtélyes angol szakértője. = It 942–951.

Békássy Ferenc

Gál István: B. F. a magyar és az angol irodalomban. = Életünk 241–253.

Birkás Endre

–k–: B. E. meghalt. = Ktáros 17.
Rónay László: Az „elfelejtett” író. = Vig 537–539.
Sík Csaba: Búcsú B. E.-től. = Vig 536–537.

Csanádi Imre

Garai Gábor: Írószobám. Beszélgetés Cs. I.-vel. = Kort 292–300.
Vörös Imre: „Így szép lenni, mindig fiatalnak”. Cs. I. költészetéről. = It 348–376.

Császár István

Takács József: Cs. I.-ről. = Mozgó Világ 5. sz. 103–110.
Veres András: A szerepek elégtelensége (Cs. I. írói világáról). = Lit 1975. 3–4. sz. 146–159.

Csáth Géza

Czére Béla: Cs. G.: írások az élet jó és rossz dolgairól. = ItK 427–428.

Csikos Zsuzsanna: Cs. G. dramaturgiája. = Tanulmányok. 1975. 141–152.
Dér Zoltán: Pillantás Cs. G. műhelyébe. = Híd 670–673.

Csoóri Sándor

Bertha Bulcsú: Interjú Cs. S.-ral. = Je 581–596.
Tarján Tamás: Cs. S.: Berzsenyi elégiája. = Kort 2000–2001.

Csorba Győző

Bertha Bulcsú: Piros elefántok. = Je 965–966.
Cs. Gy.: „Hatvan! – vanhat?” (Idézet magamtól). = Úf 11. sz. 115–128.
Csűrös Miklós: Közös nyelv – cselekvő közösség. = Je 5–10.
Fodor András: Második találkozás. = Je 975–977.
Futaky Hajna: „A piros, a legnagyobb dolgok színe bújik elő a körtefa hullni-készülő levelein.” = Je 985–992.
Kende Sándor: Köszöntő helyett. = Je 978–980.
Kormos István: Cs. Gy. és városa. = Je 973–974.
Péczy László: Cs. Gy. „Kodály” c. versének zenei világa. = Je 993–997.
Rába György: A klasszikus összhang eszménye. = Je 1006–1009.
Thiery Árpád: Mester és tanítvány. = Je 967–968.
Tüskés Tibor: Elmozdulások. Jegyzetek Cs. Gy. újabb verseiről. = Je 1001–1005.
Weöres Sándor: Cs. Gy. hatvanéves. = Kort 1840.
Cs. Gy. és Vészi Endre hatvan éves. = Kr 11. sz. 2.

Csorba Tibor

Hegyí Béla: A Vigília beszélgetése Cs. T.-ral. = Vig 178–185.

Csuka Zoltán

Belehorszky Pál: Cs. Z. köszöntése. = Kort 2007–2008.
Kelényi István: Józsozmszdság. (Cs. Z. 75. születésnapjára). = Úz 457–464.
Lőkös István: Cs. Z. hetvenöt éves. = Nagyv 1432–1433.

Csukás István

Pomogáts Béla: Költészet: emlékezés és számvetés. Cs. I. verseiről. = Kort 112–116.

Dallos Sándor

Tatay Sándor: Ember, ember, ember! Hetvenöt éve született D. S. = Je 1104–1105.

Darvas József

Dezséry László: D. J. az „egyházfi”. = ÚjAur 7. sz. 63–71.

Fábián Zoltán: D. J. örökében. = Napjaink 8. sz. 1–2.

Laczkó András: D. J. drámái. = Alf 6. sz. 38–46.

Demény Ottó

Horváth Zsigmond: D. O. emlékezete. = ÚÍ 2. sz. 103.

Palotai Erzs: Búcsú D. O.-tól. = Napjaink 2. sz. 2.

Devecseri Gábor

Pesti Ernő: D. G. Bp. 1976. 159 l. [Bibliográfia]

Dénes Gizella

Thurzó Gábor: „A Gizi”. Emlékezés és rekvium. = Vig 134–136.

Déry Tibor

D. T.: „Pályám emlékezete”. = ÚÍ 3. sz. 117–118.

Hajdú Ráfi Gábor: D. T. újabb művei. = Kort 477–482.

Kántor Lajos: Emberi képek, háttérrel. = Kor 824–831.

Oltyán Béla: D. T.-ral – írói világa tájain. = Életünk 387–391.

Pomogáts Béla: D. T. és Bécs. = Hel 263–268.

Pomogáts Béla: Major Istvántól István elvtársig. Jegyzetek egy D.-regény margójára. = ISz 365–367.

Reffle Gyöngyi: Költői motívumok A befejezetlen mondatban. = Tanulmányok. 1975. 217–237.

Vargha Balázs: Irodalmi városképek. D. T. – ezer alakban. = Budapest 2. sz. 22–23; 3. sz. 20–21; 4. sz. 22–23; 5. sz. 22–23.

Dienes László

D. L. levelei Fábry Zoltánhoz. = ISz 60–71, 259–270.

Dienes Valéria

Szabó Ferenc: Pótlás egy interjúhoz. = Vig 205–206.

Dobai Péter

Csuday Csaba: Egy magartartás és veszedelmei. (A D.-jelenség; szubjektíve). = Mozdó Világ 2. sz. 79–81.

Marafkó László: Beszélgetés D. P.-rel. = Ktáros 551–552.

Dsida Jenő

Török Gábor: D. egy szaváról. = MNyr 376–378.

Dutka Ákos

Papp János: D. Á. nagyváradi publicisztikája. Békéscsaba 1976. 12 l.

Elek Artúr

B. Juhász Erzsébet: E. A. könyvtárának sorsa. = MKsz 145–149.

Fejes Endre

Zappe László: F. E., a Rozsdatemető írója. = It 586–610.

Fekete Gyula

F. Gy.: Még egyszer – Szülőföldjeim. = Kort 265–268.

Fenákel Judit

Bozóky Éva: Beszélgetés F. J.-tal. = Ktáros 99–101.

Féja Géza

F. G.: Pálya vagy sors? = ÚÍ 8. sz. 119–128.

Hatvani Dániel: Beszélgetés F. G.-val. = Fo 11. sz. 64–74.

Zimonyi Zoltán: Kráter arc, vulkános élet. Beszélgetés a 75 éves F. G.-val. = Napjaink 1. sz. 6–7.

Fodor András

Domokos Mátyás: Kollázs – F. A.-ról. = Somogy 3. sz. 27–31.

Fodor József

Antal Gábor: F. J. alkotásai és vallomásai tükrében. Bp. 1976. 341 l. (Arcok és vallomások)

Földes Mihály

Pál Ottó: Beszélgetés F. M.-lyal. = Ktáros 674–677.

Fülep Lajos

Csányi László: F. L. Tolnában. = Somogy 2. sz. 22–25.

Csűrös Miklós: F. L. irodalmi tanulmányai. = Je 1044–1049.

Fodor András: F. L.-sal Zengővárkonyban. = Somogy 2. sz. 26–31.

Németh Lajos: F. L. és Kondor Béla találkozása. = Je 243–251.

Füst Milán

Abody Béla: Emlékeztem pályája. Töredékek F. M.-ról. = Kort 1622–1632.

F. M.: Napló. 1–2. kötet. Bp. 1976. 490, 495 l. (Tények és tanúk.)

Horváth Márton: F. M. és a Napló. = Kr 9. sz. 18–20.

Pályi András: Színházi szemmel. Nem színházi könyvek margójára. = Színház 11. sz. 42.

Petrányi Ilona: Dokumentumok Tóth Árpád és F. M. barátságáról. = ItK 241–250.

Somlyó György: A hamvaiból újjászületett Napló parabolája. F. M. Naplójának megjelenése elé. = Vság 3. sz. 75–82.

Vargha Balázs: Irodalmi városképek. F. M. költött és valódi városai. = Budapest 10. sz. 22–23; 11. sz. 22–23; 12. sz. 22–23.

Virág Ágnes: F. M.: Napló. = Üz 586–588.

Galgóczi Erzsébet

Karinthy Ferenc: Írószobám. Beszélgetés G. E.-tel. = Kort 966–979.

[Lakos György] L. Gy.: G.-tól G.-ig. = Palócföld 6. sz. 29–30.

Gáll István

Fenákel Judit: Beszélgetés G. I.-nal. = Ktáros 485–486.

Gelléri Andor Endre

Nagy Sz. Péter: Egy regény két változatban. (G. A. E.: A nagymosoda). = Lit 1. sz. 156–166.

Gellért Oszkár

Borbély Sándor: G. O. Bp. 1976. 161 l. (Kortársaink)

Goda Gábor

G. G.: Az író közéletisége. = Kr 11. sz. 10–11.

Gulyás Pál

Pomogáts Béla: G. P. számvetése Debrecennel. = Alf 9. sz. 66–73.

Gyergyai Albert

Rába György: Az alkotó kritikus. = Nagyv 126–129.

Gyóni Géza

Gerold László: Gy. G. a Bácskai Hírlap színikritikusa. = Tanulmányok. 1975. 33–59.

Gyurkó László

Agárdi Péter: Gy. L. első évtizede. = Kort 961–965.

Hajnal Anna

H. A.: Újraszületések. = Úf 5. sz. 111–114.

Halász Gábor

Bodnár György: H. G. időszűrőse. = Kr 8. sz. 2.

Gál István: H. G. vázlatlatterve Babits Európai Irodalmi Olvasókönyvéhez. = FK 1–35.

Sükösd Mihály: H. G. hiánya. = Nagyv 1269–1270.

Hamvas Béla

Darabos Pál: H. B. irodalom- és művészet-szemlélete. I. (1930–1948). = Lit 1975. 3–4. sz. 188–208.

Kenyeres Zoltán: Jegyzetlap H. B.-ről. = Úf 11. sz. 96–100.

Hegedüs Géza

Garai Gábor: Írószobám. Beszélgetés H. G.-val. = Kort 1136–1145.

Hegyesi János

Ambrus Zoltán Péter: „Látszatra a magam életét élem.” Beszélgetés H. J. költővel. = ÚjAur 1975. 5. sz. 13–17.

Heltai Jenő

Szilágyi János: Kiadatlan levelek H. J.-höz. = Kr 10. sz. 14–15.

Horváth János

Az egyetemi tanár kötelessége. H. J. levele Szekfű Gyulához. = Vil 2. sz. 121.

Illés Endre

Belohorszky Pál: I. E.: Spanyol Izabella. = Kort 2002–2004.

Féja Géza: I. E. útja. = Ttáj 8. sz. 36–39

Rónay László: I. E., a drámaíró. = Alf 6. sz. 47–53.

Sükkösd Mihály: I. E. esszé-műfaja. = It 330–347.
Szakolczay Lajos: „Nyers kőre tapadó aranyfűst”. = Úf 9. sz. 78–80.

Illyés Gyula

Alexa Károly: I. Gy.: Állomások hosszán. = Kort 1998–2000.

Domokos Máttyás: Kőasztalnál, Tihanyban. Televíziós beszélgetés I. Gy.-val. = Ttáj 2. sz. 3–26.

Ferenczi László: Illyés's Collected and Abandoned Verse. = NHQu 63. sz. 148–150.

I. Gy.: Hogy születik szindarab? Bevezető egy eredendő magyar komédiához a szükséges kitérőkkel. = Úf 8. sz. 3–38.

I. Gy.: Találkozások a szovjet irodalommal. = Szovjetl 1. sz. 141–144.

Katona József: Bánk bán. I. Gy. átigazításában. Bp. 1976. 248 l.

Kántor Lajos: Emberi képek, háttérrel. = Kor 824–831.

Kertész Judit: I. Gy. versei norvégül. = Nagyv 790–791.

Lackó Miklós: A megrendítő rögeszme. I. Gy.-ról, 1945 előtti tanulmányai új kiadása alkalmából. = Úf 12. sz. 71–87.

Orosz László: A Bánk bán – I. Gy. „átigazításában”. = Fo 7–8. sz. 78–82.

Pomogáts Béla: Valóság és költészet: I. Gy. „népi” nézetben. = Úf 10. sz. 91–103.

Rohonyi Zoltán: Bánk változásai. = Kor 736–742.

Szemlér Ferenc: I. gyökerei. = Kor 627–628.

Sziládi János: A Bánk bán új arca. I. Gy. „átigazítása” a pécsi színházban. = Színház 9. sz. 8–12.

Tamás Attila: A huszadik századi „tündérálmom” (I. Gy.: Ifjúság). = StudLitt 173–185.

Jászi Oszkár

Dérier Miklós: A J.-jelenség. (1900–1910) = MFilSz 106–134.

Rónai Tamás: J. O. a dunai kérdésről 1933 és 1939 között. = Száz 77–83.

Jékely Zoltán

Kiss Tamás: Egy készülődő nemzedék. Weöres Sándor. J. Z., Takáts Gyula leveleiből. = Életünk 45–68.

Pomogáts Béla: J. Z. költői modelljei – Az idő-sárkányhoz megjelenése alkalmából. = Lit 1975. 3–4. sz. 137–145.

József Attila

Agárdi Péter: J. A. válogatott levelezése. = TársSz 11. sz. 92–94.

Benkő Ákos: Kázmér Ernő J. A.-ról. = Úz 312–314.

Beretka Ferenc: J. A. Ódájának indulatmenete. = ÚjSymp 306–310.

Bokor László: A negyedik J. A.-kötet fogadtatása. A „Döntsd a tőkét, ne siránkozz” kritikái. 1931–32. = Ttáj 1. sz. 52–65.

Federmayer Éva: J. A.: Tedd a kezed. = MNyr 172–176.

Fehér Erzsébet: „Ez a könyv J. A.-é”. A költő ismeretlen kéziratai. = Kr 8. sz. 3–4.

Fekete Sándor: Olvassunk figyelmesebben. = Kr 11. sz. 4. [Válasz Kosztolányi Ádámnak.]

Fekete Sándor: Szubjektív jegyzetek J. A. levelezéséhez. Kr 9. sz. 22.

Hajdú Ráfi: Thomas Mann üdvözlése. = FK 1975. 3. sz. 284–291.

[Horpácsi Sándor] H. S.: J. A. öröksége. = Napjaink 6. sz. 4.

J. A. 1905–1937. = Arion. 9–85. [Cikkek, versfordítások, dokumentumok.]

J. A. válogatott levelezése. Kiad. Fehér Erzsébet. Bp. 1976. 530 l. (Új magyar múzeum. Irodalmi dokumentumok gyűjteménye 11.)

Kosztolányi Ádám: Túlfut szubjektív jegyzetek. = Kr 11. sz. 4. [Vita Fekete Sándorral.]

Leskó László: Simon István: J. A. jelentőségéről. = Életünk 195–201.

Lukács, Emil Boleslav: J. A. emlékére. = Napjaink 4. sz. 1–2.

Molnár István: Új J. A.-kötet – lengyelül. = Nagyv 788–789.

Monoki-Tverdota György: A J. A.-irodalom napjainkban. = Napjaink 4. sz. 9.

Szabolcsi Miklós: Az anarcho-groteszk a fiatal J. A.-nál. = ItK 433–444.

Szigeti Lajos: A „felnoottság” vállalása J. A. költészetében. (J. A. Kosztolányi-bírálatának lírai fedezete.) = A. Univ. Szeg. A. Hist. Litt. Hung. 161–178.

Tasi József: J. A. és az Európai Költők Antológiája. = MKsz 149–155.

Tasi József: J. A. könyvtára. = ItK 378–401.

Török Gábor: J. A.-kommentárok. Bp. 1976. 388 l.

Juhász Ferenc

Dudás Kálmán: Gyümölcsöző találkozás. J.-Kis: József Attila sírja. = Fo 11. sz. 79–82.

Fenyő István: Egy költői ars poeticáról. = Napjaink 10. sz. 10.

J. F.: Ezen az égitesten. = Je 486–500.

J. F.: Írószobám. Vallomás Garai Gábornak. = Kort 102–111.

Koczkás Sándor: A folytonosság sodrában. = Je 463–465.

A korszerű költészetéről. Jurij Levitanszkij és J. F. dialógusa. = Szovjetl 11. sz. 153–156.

Kafka Margit

Győri János: Az édenvesztéstől a remekműig. K. M. világában. = Úl 3. sz. 91–99; 8. sz. 103–106.

Kamjén István

K. I. (1907–1976) = Kr 10. sz. 20.

Karácsony Sándor

Lendvai L. Ferenc: Protestantizmus és „magyar-ság” K. S. pedagógiájában. = Vil 8–9. sz. 556–561.

Kardos László

K. L.: Találkozásaim. Válaszok Albert Zsuzsa kérdéseire. = Kort 1129–1135.

Karinthy Frigyes

Faragó Kornélia: K. F. A cirkusz című novellájának motívum struktúrája. = ÚjSymp 180–182.

Nagy Sz. Péter: K. F.: Kötéltánc. = ItK 485–489.

Szabó János: Karl Kraus és K. F. Párhuzamok és hasonlóságok. = Hel 246–254.

Kassák Lajos

Aczél Géza: A visszatekintés avantgarde eposza (K. L.: A ló meghal a madarak kirepülnek). = Alf 3. sz. 35–45.

Aczél Géza: K. L. 100 számozott verse. = Lit 3–4. sz. 84–101.

Aczél Géza: Két korszak határán. (K. L.: Máglyák énekelnek) = StudLitt 155–171.

Csaplár Ferenc: K. önéletírása. = ItK 445–460.

Csaplár Ferenc: Kísérlet a „Ma” hazai folytatására. (A Dokumentum). = Lit 3–4. sz. 102–127.

G. Komoróczy Emőke: A „kollektív individuum” emberi vonásairól; a „szociális ember” belső arculatáról. = Életünk 467–478.

Németh István: A K.-család emlékezete. = ISz 113–118.

Simon Gy. Ferenc: K. L. levele egy kaposvári gimnazistához. = Somogy 1. sz. 8–10.

Szávai János: Az önéletíró K. = Úl 7. sz. 110–114.

Vajthó László: Jegyzet K. L.-ról. = Fo 10. sz. 73–74.

Vargha Balázs: Irodalmi városképek. K. L. önmagáról. = Budapest 6. sz. 22–23; 7. sz. 22–23; 8. sz. 20–21; 9. sz. 22–23.

Kálnoky László

Alföldy Jenő: Aki megmérte önmagát. K. L. költészetéről. = Ttáj 8. sz. 62–70.

Kázmér Ernő

Benkő Ákos: Arcképvázlat K. E.-ről. = It 146–158.

Keresztury Dezső

K. D.-vel beszélget Bodnár György. = Je 1124–1130.

Kertész Ákos

Pálffy G. István: K. Á. második műfaja. = Alf 10. sz. 24–28.

Király István

K. I.-nal beszélget Béládi Miklós. = Je 357–369.

Kiss Benedek

Szakolczay Lajos: K. B. költői világáról. = Fo 1. sz. 72–75.

Kner Izidor

Papp János: K. I. aforizmái. = ÚjAur 6. sz. 88–89.

Kolozsvári Grandpierre Emil

Szabó Márta: K. G. E. munkásságáról. = ÚjSymp 201–204.

Konjárt Aladár

Balogh István: K. A. költészete. = Úz 392–400.

Komlós Aladár

K. A.: „Tárgyi bizonyítékok. = Ul 7. sz. 121–128.

K. A.-ral beszélget Pomogáts Béla. = Je 457–462.

Kormos István

Bertha Bulcsú: Interjú K. I.-nal. = Je 869–878.

Csukás István: A halál és a halhatatlanság között. = Je 883–884.

K. I.: A vasmozsár törője alatt. = Úl 9. sz. 119–128.

Pomogáts Béla: Lébénytől Párizsig. (K. I. költészetéről). = Je 879–882.

Kosztolányi Dezső

Brunner Emília: Virtuális és reális struktúra. K. D.: Omelette à Woburn. = Tanulmányok. 1975. 133–139.

Hubert Éva: Az Esti Kornél motívum- és eseményrendszere. = Tanulmányok. 1975. 153–190.

Juhász Erzsébet: Negatívban hagyott látomás a világról. K. D.: Nero, a véres költő című regényéről. = ÚjSymp 293–300.

Kelényi István: Lótoszevők. K. ifjúkori drámájának keletkezéstörténete. = Úz 615–625.

Kiss Ferenc: A zsvajgó természet. = Úz 626–631.

Krausz Magdolna: K. D.: Édes Anna. = Tanulmányok. 1975. 191–199.

Lőkös István: K. és Veljko Petrović „üzenet-váltása”. = Kort 1448–1450.

Pomogáts Béla: K. D. színpada. = Úz 747–749.

[Réz Pál] R. P.: K. D. elfelejtett műfordításai. = Nagyv 1885–1889.

Rónay László: A „Bús férfi” és panaszai. = Vig 168–176.

Rónay László: Az álom változatai. (Részlet egy nagyobb tanulmányból). Úf 2. sz. 72–81.

Rónay László: K. Ady pamfletje és következményei. = Életünk 483–498.

Rónay László: K. nagy regényei. = ItK 54–70.

Rónay László: K. világképének kialakulása. = Úz 208–220.

Szász Ferenc: K. és Rilke. = FK 1975. 292–308.

Thomka Beáta: A giccs érétktranszformációja K. A gipszangyal című novellájában. = ÚjSymp 103–106.

Krúdy Gyula

Barta András: Rezeda Kázmér színpadi élete. = Színház 5. sz. 5–9.

Fülöp László: Egy K.-regény világa. (Kísérlet a Napraforgóról). = StudLitt 131–154.

Kemény Gábor: Alakások és önarcképek K. prózájában. = FK 434–443.

Kemény Gábor: A költői képek funkciója egy K.-leírásban. = MNyr 409–420.

Méreiné Juhász Margit: Társadalombírálat K. Gy. műveiben. = Szabolcs-SzatmáriSz 3. sz. 55–64.

Molnár Zoltán: Szürrealisztikus képek K.-nak „A helyettes halott” című novellájában. = MNyr 296–305.

Ladányi Mihály

Zimáné Lengyel Vera: L. M. Bp. 1976. 40 l. (Mai magyar költők – bibliográfia.)

Lakatos Menyhért

Kettesben – L. M. és Szilágyi János. = Kr 9. sz. 7–10.

Laziczius Gyula

Imre Samu: L. Gy. és a magyar nyelvjárás-kutatás. = NytudK 338–344.

Károly Sándor: L. utolsó nyelvészeti tevékenysége. = NytudK 364–370.

Kovács Ferenc: L. Gy. = NytudK 225–239.

Kovács Ferenc: L. Gy. nyelvészeti munkássága. Bibliográfia. = NytudK 241–242.

Nagy Péter: Lazacra emlékezve. = NytudK 401–403. [L. Gy.]

Lányi Ernő

Kenyeres Kovács Márta: L. E. = Úz 636–647.

Lányi Menyhért

Kováts Miklós: L. M. = ISz II. 763–764.

Lányi Sarolta

[Bozóky Éva] B. E.: L. S. (1891–1975). = Ktáros 43–44.

Elbert János: L. S. = Nagyv 139–140.

Lengyel József

Alföldy Jenő: Az őszinteség lépcsőin. Sorok a 80 éve született L. J.-ről. = Ttáj 8. sz. 48–51.

Lesznai Anna

Vezér Erzsébet: L. A. költői világa. = Úf 5 sz. 91–99.

Lovász Pál

Csányi László: L. P. arcképe. = Je 851–856.

Luby Margit

F. J.: L. M. (1885–1976). = Szabolcs-SzatmáriSz 3. sz. 83–84.

Lukács György

Almási Miklós: A Heidelbergi esztétika. = Kr 7. sz. 18–19.

Almási Miklós: Kézikönyv a dialektika keletkezéstörténetéhez. L. Gy.: A fiatal Hegel. = Nagyv 1742–1744.

- Beöthy Ottó: Egy fordítás története. L. Gy. „Illúzió-politika” című cikkéhez. = Vil 385–386.
- Breuer János: Babits és L. vitájához. = It 745–748
- Csibra István: L. Gy.: A fiatal Hegel. = Ktáros 743–744.
- Fekete Éva: L. esszéekorszáka. Fejezet egy monográfiából. = Mozgó Világ 6. sz. 85–95.
- Hermann István: L. Gy.: A fiatal Hegel. = Ttáj 10. sz. 76–79.
- Hermann István: L. Gy. gondolatainak aktualitása. = MTA II. OK 5–16.
- Köpeczi Béla: L. Gy. Cesare Caseshez írt leveleiből. = Hel 370–371.
- Lendvai L. Ferenc: Hatvan év után. L. művészet-filozófiai-esztétikai kézirataink kiadásához. = Vil 6. sz. 376–384.
- L. Gy.: Bevezetés. = Kr 1. sz. 15. [Wider den missverstandenen Realismus c. kötetéhez.]
- L. Gy.: Lét és tudat. = Kr 8. sz. 21–26.
- Lukács József: A vallás és az irracionális vizsgálatának néhány problémája L. Gy. életművében. = MTA II. OK 17–26.
- B. Mészáros Vilma: L. Gy. és a romantika. = Hel 1975. 363–372.
- Miklós Pál: L. Gy. és a művészet tudomány. = MTA II. OK 51–56.
- Nagy Péter: L. Gy. és a magyar irodalom. = MTA II. OK 35–44., és ALitt 11–23.
- Páskándi Géza: Az alkotó „félreértés”. = Kr 9. sz. 17.
- P. G. P.: Thomas Mann – L. Gy.-ért. = Nagyv 599–600.
- Roth Endre: L. Gy. „Ontológia”-járól. = Kor 726–729.
- Soria, José Ignacio López: „A lélek és a formák”-ról. = MFilSz 145–146.
- Szerb Antalné: L. Gy. Szerb Antaltól. = It 748–751.
- Szerdahelyi István: A felhőkakukkvar küszöbén. L. Gy.: A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika. A regény elmélete. Ifjúkori művek. = Nagyv 1101–1103.
- Szerdahelyi István: A háromszor megírt mű. L. Gy.: A társadalmi lét ontológiájáról. = Ttáj 10. sz. 72–75.
- Szerdahelyi István: Az irodalmi mű objektivitása L. Gy. koncepciójában. = It 407–413.
- Sziklai László: L. és a leninizmus. = Kr 10. sz. 9–10.
- Sziklai László: L. Gy. előadása a regényről. = It 198–215.
- Újfalussy József: L. Gy. és a magyar zenetudomány. = MTA II. OK 45–50.
- Zoltai Dénes: L. Gy. marxista esztétikai munkássága, a hazai esztétika fejlődése. = MTA II. OK 27–34.
- Zoltai Dénes: Párbeszéd és vita L. Gy.-gyel. = Kr 7. sz. 19–20.
- Dialog und Kontroverse mit Georg Lukács. Der Methodensreit deutscher sozialistischer Schriftsteller. Szerk. Werner Mittenzwei. Leipzig 1975.
- Lukács Ödön
- Lukács Zsófia: Emlékezés L. Ö.-re, Nyíregyháza történetírójára. = Szabolcs-SzatmáriSz 4. sz. 111–115.
- Madzsar József
- Major Máté: M. J. emlékére. = Kr 3. sz. 11–12.
- Remete László: Száz esztendeje született M. J. = Ktáros 132–134.
- Marosi Gyula
- Görömbei András: M. Gy. prózája. = Alf 10. sz. 67–70.
- Mándy Iván
- Láncz Irén: M. I. novelláinak szerkezeti típusai. = Tanulmányok. 1975. 201–215.
- Lengyel Balázs: Megint egyszer M.-ről. = Kort 1987–1989.
- M. I.: egy képaláírás. = Úf 3. sz. 119–128.
- Mesterházi Lajos
- Kabdebó Lóránt: M. L. 60 éves. = Napjaink 4. sz. 4.
- Lebutyin, Gennagyij: Barátunkról. M. L. 60. születésnapjára. = Szovjetl 5. sz. 184–187.
- M. L.: Néhány gondolat egy barátságról. = Szovjetl 5. sz. 169–172.
- Pál Ottó: M. L. hatvanéves. = Ktáros 169–170.
- Tasi József: M. L. művei külföldön. = Nagyv 472–473.
- M. L. hatvan éves. = Kr 3. sz. 19.
- Mészöly Miklós
- Agárdi Péter: A párbeszéd folytatása. = Kr 6. sz. 19–20.
- Agárdi Péter: Jegyzetek M. M.-ről. Az alakulások című kötetéről. = Kr 2. sz. 14–15.
- Könczöl Csaba: Körtani makettünk, M. M. = Kr 6. sz. 18–19.
- Tóth Dezső: Tanulságos viták. = Kr 6. sz. 20–21.
- Mocsár Gábor
- M. G.: Ha tudom. = Úf 12. sz. 119–128.
- Molnár Gábor
- Pál Ottó: Beszélgetés M. G.-ral. = Ktáros 421–424.

Molnár József

Szabó Jenő: M. J. a kommunista és az író. (1901–1975). = Soprsz 274–281.

Móra Ferenc

Halász Ferenc: M. ifjúkori versei – kötetben. = Fo 7–8. sz. 93–94.

Móra István

Tripolszky Géza: A Tisza-vidék népelete M. I. írásai tükrében. = Hung. Int. Tud. K. 1975. 23–24. sz. 199–212.

Móricz Zsigmond

Balogh Edgár: Az életút egy fejezete. M. Zs. Erdélynézőben. = Ttáj 9. sz. 50–59.

Benedek András: Bornemisza – Móricz: Magyar Elektra. = It 640–653.

Fabó Irma: A Hét krajcár Balázs Béla fordításában. = MKsz 144–145.

Kántor Lajos: M. Zs. étvágya. = Úz 676–680.

Margocsy József: Megjegyzések három M.-levélhez. = Csengeri krónika. Csenger 1975. 291–301. [M. Zs. leveleinek közlése is. Címzett: Tartally Ilona.]

M. Zs.: Szépasszony kocsisa. = It (melléklet) I–LXXV. [Kiad. Nagy Péter.]

Nagy Péter: A színműíró M. Zs. Küzdelem a népdramáért. III. = ItK 297–331.

Nagy Imre

Pomogáts Béla: Költő a máglyán. N. I. (1896–1942). = Úf 12. sz. 88–91.

Nagy László

Juhász Péter: N. L. bolgár népköltésfordításai. Ttáj 8. sz. 52–59.

K. S.: Nagy László külföldi kitüntetése. = Nagyv 1274.

Varga Csaba: N. L. versei bolgáru. Interjú Nino Nikolovval. = Ttáj 8. sz. 60–61.

Nagy Zoltán

Kronstein Gábor: A bölcsesség dala. = It 538–565.

Nádasdi Péter

Bényei József: N. P. (1920–1976). = Alf 6. sz. 94.

Németh László

Bakos István: N. L.-ról. = Úf 8. sz. 91–94.

Bányai Gábor: A kiválás genezise. (N. L.-ról) = It 63–87.

Bárdos Judit: Világmegváltás és emberformálás. N. L. pedagógiájáról. = Vil 562–566.

Bicskey Károly: Megismerkedésem N. L.-val. = ÚjAur 7. sz. 92–96.

Bodnár György: N. L. egyetemessége. = Úf 8. sz. 87–90.

Czimer József: N. L. drámaírása. = Je 685–688.

Domokos Mátyás: N. L. utolsó ítélete. Az Irodalomról. Ttáj 5. sz. 81–86.

Fodor András: Három találkozás. = Ttáj 5. sz. 43–48.

Földesi Ferenc: N. L. Pedagógiai öröksége. = Úf 8. sz. 98–102.

Fülöp László: A regényíró személyessége. = Ttáj 5. sz. 70–81.

Grezsa Ferenc: A N. L.-i regény és az Égető Eszter. = Ttáj 5. sz. 66–70.

Grezsa Ferenc: Gaál Gábor és N. L. = Ttáj 11. sz. 75–79.

Grezsa Ferenc: N. L. regény-formái és az Iszony. = Úf 8. sz. 95–98.

Grezsa Ferenc: N. L. Vásárhelyen. = Ttáj 5. sz. 61–65.

Illyés Gyula: Összegezés N. L.-ról. = Je 1059–1062.

Imre László: Gondolatok az Irgalom értelmezéséhez. = Ttáj 5. sz. 87–91.

Juhász Ferenc: N. L. = Úf 4. sz. 67.

Katona Piroska: A tabi N. L.-emléktábla avatására. = Somogy 3. sz. 34–38.

Keresztúry Dezső: Utazás közben. N. L.-ra emlékezve. = Ttáj 5. sz. 40–43.

Kiss Ferenc: N. L. és az orosz irodalom. = Ttáj 5. sz. 99–106.

Kiss Lajos: N. L., századunk reneszánsz embere. = Kort 1979–1984.

Kocsis Rózsa: N. L. utolsó drámája, a Colbert. = Úf 6. sz. 107–110.

Kocsis Rózsa: „Szerettem az igazságot. . .” N. L. történelmi drámái. = Ttáj 5. sz. 91–95.

E. Kovács Kálmán: Találkozások N. L.-val. = ÚjAur 7. sz. 85–91.

Kristó Nagy István: Az Égető Eszterről – negyedszázad után. = Kort 623–628.

N. L.: Búcsú a kortársaktól. (Az író hagyatékából, 1957. Részlet.) = Úf 10. sz. 78–86.

N. L.: Ha most lennék fiatal. = Ktáros 229–231.

N. L.: Műhely-napló = Úf 3. sz. 68–72. [Égető Eszter.]

Pašiakova, Jaroslava: A Tanú és közép-európai analógiái. = Fo 10. sz. 59–67.

Pašiakova, Jaroslava: N. L., a humanizmus és nemzetközi testvériség apostola. = ÚjAur 8. sz. 108–113.

Pályi András: N. L.-i játéktípus. = Színház 1. sz. 16–19.

Pomogáts Béla: A magyar vidék regénye. N. L.: Egető Eszter. = Életünk 507–512.

Sóter István: Az újravásolás naplójából. N. L.: tragikum vagy program? = Kr 3. sz. 8–9.

Tüskés Tibor: Két emlék N. L.-ről. = Ttáj 5. sz. 50–54.

Utasi Mária: Az eposzi teljességű társadalmi körkép regénye. Ember és emberiség viszonya N. L. Egető Eszterében. = Üz 681–688.

Vekerdi László: N. L., a gondolkodó. = Ttáj 5. sz. 96–99.

Két levél. = Vig 124–125. [Veres Péter és N. L., Hajdú Péter ref. lelkészhez.]

Levelek Várkonyi Nándorhoz. = Kort 1973–1978. N. L. két ismeretlen tanulmánya. = Ttáj 11. sz. 3–11.

Oláh Gábor

Tóth Endre: Párizs után, újra Debrecenben. – Részlet O. G. életrajzából. = Alf 9. sz. 74–80.

Osvát Ernő

Laczkó Miklós: O. E. = Úf 4. sz. 92–101.

O. E. Reichard Piroksa kiadatlan írása. = Kr 5. sz. 12–13. [Kiad. Láng József.]

Örkény István

Bertha Bulcsú: Interjú Ö. I.-nal. = Je 783–795.

Bécsy Tamás: A győzelem kulcsa. = Je 804–808. Guelmino Sándor: A mesétől a gondolatig.

Interjú Ö. I.-nal. = Híd 1121–1133.

Pomogáts Béla: A Macskajáték szerepei. = Je 800–803.

Pais Dezső

László Gyula: Különvélemény ösvallásunkról. P. D. emlékére. = Úf 6. sz. 59–68.

Pap Károly

Petrányi Ilona: A drámaíró P. K. = It 566–588.

Pauler Ákos

Szkladányi Mária: Száz éve született P. Á. = Vig 561–562.

Pándi Pál

P. P.-lal beszélget Erki Edit. = Je 943–948.

Pásztor Béla

Zelk Zoltán: Egy magyar költő utolsó éve. = Kr 11. sz. 17–19.

Pável Ágoston

Filo, Jože: P. Á. Nyelvészeti, fordítói és kulturális közvetítői munkássága. = VasiSz 426–433.

Kiss Gyula: P. Á. életművének időszerűsége. = VasiSz 450–456.

Kuntár Lajos: P. Á. diákévei. Szárnypórbálgatások Szombathelyen. = Életünk 521–530.

Takács Miklós: P. Á. könyvtárosi öröksége és a mai szlovén–magyar kapcsolatok. = VasiSz 458–461.

Ternar, Jože: A muraszombati kiadó (Pomurska založba) P.-kiadványai. = VasiSz 444–449.

H. Tóth Imre: A filológus P. Á. = VasiSz 435–442.

Pilinszky János

Melczar Tibor: Ami elválaszt és ami összeköt. Jegyzetek P. J. portréjához. = Napjaink 7. sz. 9.

Radnóti Sándor: Tér és kapcsolat. = Kort 1306–1313.

Pusztai Sándor

Tüskés Tibor: „Csak belül aranylunk”. P. S. költői útja. Vig 543–547.

Radnóti Miklós

Baróti Dezső: Pipacspirossal zendüljön a világ! = Ttáj 11. sz. 53–59.

Belia György: R. M. románul. = Nagyv 789–790. Moreau, Jean-Luc: Vallomás R.-ről. = Nagyv 1860–1869.

Pomogáts Béla: A sors ellenére. Egy fejezet R. M. költészetéből. = Úf 6. sz. 99–106.

Pomogáts Béla: A tudatos költő. = Nagyv 1869–1871.

Ratkó József

Székely János: Kalandom Müller Dezsővel. = IgSzó 173–175.

Rónay György

Nemes Nagy Ágnes: Századunk útjain. R. Gy. műfordításai. = Nagyv 1092–1095.

Sarkai Imre

- Bata Imre: S. I. novellái. = Úf 2. sz. 96–98.
M. B.: S. I. két kiadatlan írása. = Ttáj 10. sz. 10–24.
Márkus Béla: S. I. novelláiról. = Fo 7–8. sz. 85–87.
Tamás Attila: S. I. novelláiról. = Ttáj 3. sz. 88–90.
S. I. hagyatékából. = Alf 4. sz. 3–12.

Sárkány Oszkár

- Gal, J.: Oszkar Sarkan' – isszledovatel' csehoszlovacko–vengerszkih literaturnüh cvjazej. = StudSlav 163–170.

Schöpflin Aladár

- Kőszeghy Péter: Sch. A.: A pirosruhás nő – Mosóczy Pál szép nyara. = ItK 429–430.

Sík Sándor

- Boros Lajos: Az „utolsó” magyar iskoladráma. = Vig 606–620.

Simon István

- Garai Gábor: S. I. 50. születésnapján. = Kort 1839.
Fülöp László: S. I. írása. = It 892–909.
Laczkó András: „Ballada a szekeresről” – Magyarázat S. I. verséhez. = Életünk 513–520.
Laczkó András: „Együtt elfogyhatatlanul”. S. I.: Rapszódia az időről. = Életünk 1975. 566–569.

Sinka István

- Kőteles Pál: Az élet rövid volt, csak az út volt hosszú. S. I. levelei. = Alf 9. sz. 37–53.

Sipkay Barna

- Agárdi Péter: S. B. (1927–1968). = Kort 1642–1643.

Sipos Gyula

- Baranyi Ferenc: Kései búcsú S. Gy.-tól. = Kr 12. sz. 15.
[Tóth Béla] T. B.: S. Gy. meghalt. = Ttáj 10. sz. 96.
S. Gy. (1921–1976). = Kr 10. sz. 20.

Somló Bódog

- Szegő Katalin: S. B. és nemzedéke. = Kor 420–426.

Sötér István

- S. I.: Évgyűrűk. = Úf 2. sz. 115–128.
S. I.-nal beszélget Bodnár György. = Je 259–264.

Supka Géza

- Szalai Imre: Adalékok S. G. portréjához. = It 159–164.

Szabó Dezső

- Bartsch Sándor: Sz. D. = It 665–670.
Gergely Pál: Két ismeretlen Sz. D.-levél. = It 744–745.

Szabó Ervin

- Perlusz Katalin: Egy orosz forradalmár levelei Sz. E.-hez. = Kr 12. sz. 9–12.

Szabó István

- Csurka István: Búcsú Sz. I.-tól. = Ttáj 5. sz. 111–112.
Farkas László: Sz. I. föltámadása. = Úf 6. sz. 11–12.
Farkasházi Zoltán: Sz. I. (1931–1976). = Kort 999–1000.
Galambos Lajos: A szabadság keresztjén. = Úf 6. sz. 20.
Győri János: Egy gyötrődő tehetségről. = Úf 6. sz. 15–19.
Héra Zoltán: Sz. I. = Kr 4. sz. 11.
Kormos István: Fehér zsebkendő Szabó Pistának. = Úf 6. sz. 10.
Sz. I.: Mese nélküli világban. = Úf 6. sz. 115–128.
Szakolczay Lajos: Elásott kenyér. = Úf 6. sz. 14.
Szakonyi Károly: A világból a világot. = Úf 6. sz. 21–22.

Szabó Lőrinc

- [Bányai János] B. J.: Szerkesztői kommentár. = Híd 1339–1342. [Dér Zoltán: A versek mögött c. cikkéhez.]
Dér Zoltán: A versek mögött. = Híd 1330–1339.
Dobóné Berencsi Margit: Sz. L. vallomása a Tücsökzene szökepeinek tükrében. Eger 1975. 34 l.
Kabdebó Lóránt: Közjáték 1953 nyárutóján. = UI 6. sz. 94–98.
Cs. Nagy István: Sz. L.: Lóci óriás lesz. = Életünk 1975. 478–480.

Tandori Dezső: Egy irodalmi alapélmény nyomában. Szubjektív sorok Sz. L.-ről = Napjaink 6. sz. 4.
Sz. L. kiadatlan versei. = Úf 6. sz. 87–93.

Szabó Magda

Czére Béla: Sz. M. „Fényes nap”-ja. Drámáiról vázlatosan. = Színház 6. sz. 1–6.
Pomogáts Béla: Sz. M. három alkotó évtizede. = Alf 4. sz. 52–58.

Szabó Pál

Ablonczy László – Pálffy G. István: Életre hivatott falu. Találkozások Biharugrán. = Alf 12. sz. 90–95.
Bakó Endre: Pályakezddés Biharban. = Alf 12. sz. 52–59.
Bata Imre: A felszabadult falu írója. = Alf 12. sz. 41–50.
Bertalan Ágnes: Sz. P. szivárványai. = Alf 12. sz. 34–40., és Kort 1215–1220.
Czine Mihály: Emlékek. = Alf 12. sz. 3–10.
Darvas József: Sz. P. ravatalánál. = ÚjAur 7. sz. 72–76.
Juhász Béla: Sz. P. elbeszélései. = Alf 12. sz. 20–32.
G. Kiss Valéria: Dalával a napot kicsalja. Sz. P. kései kisregényeiről. = Alf 12. sz. 64–67.
Cs. Nagy Ibolya: A megmaradás regénye. Gondolatok az Ahogy lehet értelmezéséhez. = Alf 12. sz. 71–75.
Nádudvari Nagy János: Beszélgetéseim Sz. P.-l. = ÚjAur 7. sz. 77–82.
Pálffy G. István: A Kelet Népe bölcsőjénél. = Alf 12. sz. 60–63.
Szabó Éva: Utolsó találkozás. = ÚjAur 7. sz. 83–84.
Sz. P.: Az elmaradt gyűlés. = Alf 12. sz. 81–82.
Sz. P.: Öregnek lenni. = Alf 12. sz. 11–19.
Szabó Sándor Géza: A szépíró történelem-szemléletéről. = Alf 12. sz. 68–70.
„frd meg a Kisgazdapártot!” – Sz. P. levelei Bihari Nagy Lajoshoz. = Alf 12. sz. 82–87.
„...nehéz embernek lenni.” Sz. P. levele Tamási Áronhoz. Alf 12. sz. 79–80.

Szabolcsi Miklós

Sz. M.-sal beszélget Hajdú Ráfi Gábor. = Je 547–554.

Szakonyi Károly

Agárdi Péter: Sz. K. első évtizede. = Kort 807–811.

Szarka Géza

Saad Béla: Sz. G. emléke. Képzeltbeli kerekasztalbeszélgetés az íróról és családjáról. = Vig 472–478.

Szántó György

Tamási Áron: Sz. Gy. emlékére. = Alf 9. sz. 57–58.

Szekfü Gyula

Dénes Iván Zoltán: A „realitás” illúziója. A historikus Sz. Gy. pályafordulója. Bp. 1976. 190 l.
Dénes Iván Zoltán: Sz. Gy. magántanári képzésének ügye 1914–1916. Bp. 1976. 74 l. (Fejezetek az ELTE történetéből. 2.)
Glatz Ferenc: Történetíró, jelenkor, interpretáció. (Történet-politikai koncepció és „történetfilozófiai” irányzat Sz. Gy. Der Staat Ungarn című művében). = Száz 183–222.
Vértessy Miklós: Becsületsértési per Sz. Gy. ellen. Egy fejezet a magyar kritika történetéből. = Kr 12. sz. 12–14.

Szentkuthy Miklós

Somlyó György: Vázlat Sz. módszeréről. = Kort 629–634.
Sz. M.: „Prae”. = Úf 5. sz. 115–128.
Szalay Károly: Sz.-féle világbazár egy budai palazzóban. = Úf 2. sz. 88–95.

Szerb Antal

Poszler György: Emlékezés és meditáció. Sz. A. születésének 75. évfordulóján. = Nagyvv 749–753.
Szerb Antalné: Lukács György Sz. A.-ról. = It 748–751.
Wagner Tibor: Hetvenöt éve született Sz. A. = Kr 5. sz. 14.

Szécsi Margit

Szigethy Gábor: Sz. M. himnuszai. = Je 466–467.

Takáts Gyula

Jékely Zoltán: T. Gy. köszöntése. = Ttáj 8. sz. 33–34.
Kiss Tamás: Egy készülődő nemzedék. Weöres Sándor, Jékely Zoltán, T. Gy. leveleiből. = Életünk 45–68.
Laczkó András: T. Gy. Bp. 1976. 182 l. (Kortársaink)

Tamkó Sirató Károly

Pomogáts Béla: Fejezet a magyar avantgard történetéből. T. S. K. költészete. = UI 1. sz. 109–114.

Tamási Áron

Beke Sándor: A napraforgók tánca. T. Á. Énekes madár című népi játékaról. = Napjaink 9. sz. 4; 10. sz. 4.

Gál István: T. Á. levelei Babits Mihályhoz. = Alf 9. sz. 54–57.

Izsák József: Mesén innen – mesén túl. (T. népi-ségének folklórelemei). = IgSzó 520–523.

Nagy Pál: T. Á.: A bölcső és környéke. = IgSzó II. 446–448.

Szász László: portrévázlat „a másik” T.-ről. = Kor 816–823.

T. Á.: A bölcső és környéke. Bukarest 1976. [Önéletrajz.]

Tandori Dezső

Kabdebő Lóránt: A létezés fájdalma. = Úz 512–518.

Radnóti Sándor: T. szonettjeiről. = Je 1133–1135.

Tatay Sándor

T. S.: Ne lepődjék meg az olvasó. = Úf 1. sz. 117–128.

Tersánszky Józsi Jenő

Tóth Endre: Élt-e Debrecenben T. J. J.? = Alf 7. sz. 94–96.

Thury Zsuzsa

Bozóky Éva: Th. Zs. 75 éves. = Ktáros 232.

Seres József: Élmény és fantázia Th. Zs. ifjúsági irodalmi műveinek áttekintő vizsgálata. = Életünk 284–288.

Toldalagi Pál

Rónay György: Búcsú T. P.-tól. = Vig 410–412.

Rónay László: A költészet Nemecsekje. (T. P.) = R. L.: Hűséges sáfárok. Bp. 1975. 424–433. [Helyesbítés. vö. ItK 1976. 739. l.]

T. P. (1914–1976) = Kr 5. sz. 23.

Tolnai Gábor

T. G.: Találkozásaim. = Úf 4. sz. 119–128.

T. G.-ral beszélget Koczka Sándor. = Je 750–756.

Tompa József

Ruzsiczky Éva: T. J. születésének 70. évfordulója. = MNy 248–250.

Tóth Árpád

Gál István: Babits gyászbeszéde T. Á. fölött. = Alf 4. sz. 62–64.

F. Csanak Dóra: T. Á. két kiadatlan írása. = It 183–198.

Petrányi Ilona: Dokumentumok T. Á. és Füst Milán barátságáról. = ItK 241–250.

Török Gyula

Nagy Miklós: Rendezvények. = It 504–505.

Új Rezső

Sass Ervin: Rólad beszélünk, Rezső. = ÚjAur 6. sz. 108–110.

Vajthó László

Szekér Endre: Beszélgetés V. L.-val. = Fo 10. sz. 68–72.

V. L.: Elfelejtett keringők. (Visszaemlékezések 1887–1974). Bp. 1976. 391 l.

Vas István

Fenyő István: V. I. Bp. 1976. 282 l. (Kortársaink)

Kovács Sándor Iván: V. I. Rákóczi-motívumai. = Kort 448–470.

V. I.: Miért vijjog a saskeselyű? Nehéz szerelem III. = Kort 68–86, 247–264, 409–418, 589–601, 667–678.

Váci Mihály

Hídvégi Ferenc: A költő halála Hanoiban. V. M. utolsó napjai. = Kort 1633–1637.

Sárdi Béla: Dokumentumműsor a rádióban V. M. emlékére. = Szabolcs-Szatmár-Sz 1. sz. 112–116.

Vágó Márta

Meghalt V. M. = Kr 5. sz. 23.

Várkonyi Nándor

V. N.: Pergő évek. Bp. 1976. 501 l. (Tények és tanúk)

Veres Péter

Bata Imre: A falusi krónika. = ItK 180–189.

Bata Imre: A „Számadás”. = ÚjAur 8. sz. 98–107.

Bata Imre: A V. P.-i elbeszélés változataiból.
= Új 9. sz. 81–90.
Bata Imre: Az Alföld parasztsága. = Lit 1975.
3–4. sz. 128–136.
Bata Imre: Népben, nemzetben gondolkodni.
V. P. közírása a hatvanas években. = Fo
7–8. sz. 42–49.
Bata Imre: V. P. epikájáról. = Kort 1298–1305.
Csernus Ferenc: Emlékezés V. P.-re. = Fo
7–8. sz. 38–41.
Domonkos János: V. P. két levele. = Kr
9. sz. 13.
Koczogh Ákos: Emlékeimből, röviden. = Alf
2. sz. 62–64.
Tóth Endre: Néhány V. P.-levél. = Alf 2. sz.
65–68.
V. P.: A magyar parasztság és Európa. = Kr 3. sz.
9–11.
Két levél. = Vig 124–125. [V. P. és Németh
László két levele.]
V. P. levelei Gaál Gáborhoz. = Új 4. sz.
109–116.

Veress Miklós

Iszlai Zoltán: V. M. és költeményei. = Alf 8. sz.
49–53.

Vértés György

V. Gy. halálára (1903–1976). = Kr 3. sz. 7.

Vészi Endre

Fodor András: V. E.-ről egy kerek évforduló
ürrügén. = Kort 1644–1645.
p–l.: V. E. hatvanéves. = Ktáros 549–550.
Csorba Győző és V. E. hatvan éves. = Kr
11. sz. 2.

Vihar Béla

V. B.: A Baross utcától a Damjanich utcáig.
= Budapest 10. sz. 28–30.

Weöres Sándor

Hajdú Ráfis Gábor: A megmaradt alma. = Kr
5. sz. 22–23.
[Hajdú Ráfis Gábor] H. R. G.: Érvélő
vitákért. = Kr 1. sz. 12.
Kiss Tamás: Egy készülődő nemzedék. W. S.,
Jékely Zoltán, Takáts Gyula leveleiből.
= Életünk 45–68.
Nádasdy László: W. S.: Érzékenység és szavak.
= Szovjetl 12. sz. 132–137.
Radnóti Sándor: Az elméleti kritika Szilágyi
Ákos fényében. = Kr 5. sz. 21–22.
Szilágyi Ákos: A nagyobb ellenállás iránya. = Kr
1. sz. 11–12.

Tóth Dezső: Tanulságos viták. = Kr 6. sz.
20–21.

Zalka Máté

Galambos Lajos: Legenda. = Szovjetl 5. sz.
141–142.
Grigorjev, Grigorij: Belikiben a csendes Vorkszla
partján. = Szovjetl 5. sz. 136–140.
Illés László: Z. M. nyolcvan éve. = Szovjetl 5. sz.
134–136.
Mojszejev, Oleg: Ilyennek ismertem Z. M.-t.
= Szovjetl 5. sz. 142–145.
Zalka, Natalja: Apámról. = Szabolcs-Szatmár-Sz
3. sz. 48–53.

Zelk Zoltán

Bozóky Éva: Z. Z. 70 éves = Ktáros 678–679.
Horgas Béla: Z. Z. égboltja alatt. = Ttáj 12. sz.
28–29.
Karinthy Ferenc: Írószobám. Beszélgetés Z. Z.-
nal. = Kort 641–651.
Z. Z. hetvenéves. = Kr 12. sz. 16–17. [Illyés
Gyula, Mándy Iván, Béládi Miklós, Szabó
István írásai.]

Zilahy Lajos

Z. L. levélfogalmazványa Imrédy Bélához. = Kr
11. sz. 11.

MAGYAR IRODALOM KÜLFÖLDÖN

CSEHSZLOVÁKIA

ALTALÁNOS RÉSZ

Bata Imre: „A Sarló-ról” = ÚjAur 6. sz. 36–43.
Botka Ferenc: A haladó német irodalom vissz-
hangja a csehszlovákiai magyar nyelvű
kommunista sajtóban. (1920–1930). = FK
98–107.
Fenyő István: Az Alföld csehszlovákiai magyar
irodalmi különszámáról. = Napjaink 1. sz. 10.
Sándor László: Hatadó kulturális hagyományok
Losoncon. 1918 és 1938 között. = ISz
751–755.
Szakolczay Lajos: Szabálytalan kalandozás.
(Jegyzetlapok a csehszlovákiai magyar
líráról). = ISz 521–525.
Sebeberényi Zoltán: A csehszlovákiai magyar
irodalomkritika 25 éve. = ISz 625–632.
Sebeberényi Zoltán: A „Híd – Szlovénzskoi
Magyar Irodalmi Társulat” kiadói tevékeny-
sége. = ISz 140–153.

Szeberényi Zoltán: Mű és érték. A csehszlovákiai magyar kritika 25 éve. Bratislava 1976. 531 l.

Turczel Lajos: A Magyar Nap szerepe a népfront-korszak progresszív Petőfi-kultuszában. = MKSz 103–108.

Turczel Lajos: Irodalmi kislexikon (Az Ipoly völgyének és környékének írói). = ISz II. 755–760.

Zalabai Zsigmond: Mérlegpróba. (A „Négyek” költészete). = ISz 809–821. [Gál Sándor, Tóth Elemér, Batta György, Bárczi István]

EGYES SZERZŐK

Cselényi László

Koncsol László: Cs. L. új versei elé. = ISz 507–509.

Csontos Vilmos

Cs. V.: Az első közlés. = ISz 316–319.

Dávid Teréz

Mészáros László: A mosolygó asszony. (D. T. hetvenéves). = ISz 580–581.

Duba Gyula

Cseke Péter: A jövőbe menekítés esélyei. = Kor 709–712.

Koncsol László: Értékek szembesítője. D. Gy. novellái. = Alf 8. sz. 35–43.

Egri Viktor

E. V.: Az első közlés. = ISz 248–252.

Fábry Zoltán

F. Z.: Vagyazzatok a strázsán! Bratislava–Bp. 274 l.

Görömbei András: Ady és F. = StudLitt 187–199.

Mártonvölgyi László: F. Z. Palackpostájáról. = ISz 175–177.

Ritzko Béla: A látható ember korparancsa. = ISz 368–371.

Turczel Lajos: F. Z. Ady-élménye. = ISz 649–654.

Farkas István

Fogarassy László: F. I. (1900–1975). = ISz 178.

Gál Sándor

G. S.: Első közlésem avagy A kortársakkal egy-vonalban. = ISz II. 840–844.

Ordódy Katalin

O. K.: Vallomás az „Első közlésem” ürügyén. = ISz 703–707.

Ozsvald Árpád

Tóth László: Vita és vallomás (Beszélgetés O. Á.-dal). = ISz 443–451.

Rácz Olivér

R. O.: Az első közlésem. = ISz 643–644.

Szabó Béla

Tóth László: Tanú és tanulság. Jegyzet Sz. B. hetven évéhez. = ISz 579–580.

Tózsér Árpád

T. Á.: Első közlésem avagy: adalékok a szlovákiai magyar irodalom legendájához. = ISz II. 898–908.

Turczel Lajos

T. L.: Emlékezések az irodalmi próbálkozások idejére. = ISz 557–562.

Szabó Gyula

Koncsol László: Sz. Gy. versei elé = ISz 402–404.

Veres János

V. J.: Négy nekifutás és postlúdium. = ISz 452–462.

JUGOSZLÁVIA

ÁLTALÁNOS RÉSZ

[Bányai János] B. J.: A vita szerkesztői berekesztése. = Híd 1343–1345. [Fekete Elvira és Bosnyák István vitája.]

Bányai János: Irodalmi helyzetkép. = Híd 549–558.

Benkő Ákos: Még egyszer a jugoszláviai magyar valóságirodalomról. Megjegyzések és kiegészítések Pintér Lajos cikkéhez. = Fo 1. sz. 91–92.

Bosnyák István: Egy körkérdés anatómiai vázlata. = Híd 504–520.

Bosnyák István: Nyolc mondat az olvasóhoz. (Viszontválasz helyett F. E.-nek). = Híd 1219–1221.

Csuka Zoltán: Jugoszláviai körkép. = Je 167–171, 370–373, 747–749, 1030–1032.

Fekete Elvira: Bosnyák István nyolcadik mondatáról. = Híd 1343.

Fekete Elvira: Egy kancsalító irodalomszemlélet anatómiája. Válasz Bosnyák Istvánnak. = Híd 1083–1094.

Katona Imre: Társadalmi jellegű vajdasági népdalok. = Hung. Int. Tud. K. 1975. 23–24. sz. 7–37.

Kolozsi Tibor: A fordulat évei. = Üz 327–334.

Lőkös István: Jugoszláviai mozaik. = Kr 6. sz. 10–12.

Matijevics Lajos: A mai Jugoszlávia területére vonatkozó cikkek a Magyar Nyelvben, 1905–1975-ig. = Létünk 3. sz. 117–141.

Pastyik László: A pécsi emigráció szerepe a jugoszláviai magyar sajtó első évtizedében. = Hung. Int. Tud. K. 25. sz. 167–171.

Pató Imre: A Híd repertórium. (1934–1941). Újvidék 1976. 270 l.

Pató Imre: Az 1939-es Híd-naptár. = Híd 120–125.

Pató Imre: Az Örtűz. Abból az alkalomból, hogy negyvenöt esztendeje elindult rövid útjára. = Üz 663–667.

Pintér Lajos: Válasz Benkő Ákos észrevételeire. = Fo 1. sz. 93.

Szokolczay Lajos: Érték és folytonosság a jugoszláviai magyar irodalomban. = Fo 7–8. sz. 64–71.

Szathmári István: Megjegyzések az Üzenet című folyóirat nyelvéről és stílusáról. = Üz 544–557.

Túri Gábor: A prózai emléktől a szó csodájáig – vagy még tovább. = ÚjSymp 78–82.

Túri Gábor: A tájban tudatosodott költészet. = ÚjSymp 62–73.

Urbán János: A hatodik évfolyam elé. = Üz 3–4.

Vajda Gábor: A pécsi emigráció hatása a jugoszláviai magyar irodalomra. = Hung. Int. Tud. K. 25. sz. 159–165.

Vékony László: Folyóiratok repertórium. A mai Jugoszlávia területére vonatkozó cikkek jegyzéke a Századokban (1867–1973). = Létünk 6. sz. 45–78.

Vujicsics D. Sztóján: Irodalmunk útja Jugoszláviában 1945–1975. = Ttáj 4. sz. 70–74.

EGYES SZERZŐK

Ács Károly

Bányai János: Irónia és grammatika. = Híd 141–148.

Debreczeni József

[Bányai János] B. J.: Szerkesztői kommentár. = Híd 413–416. [D. J.: Vers kéken c. verséhez.]

Szeli István: Vallomás a műről. = Híd 410–412. Az 1975. évi Híd Irodalmi Díjat D. J.-nek ítéltek. = Híd 410.

Domonkos István

Danyi Magdolna: A Kuplé megközelítése. = ÚjSymp 74–77.

Csépe Imre

Juhász Géza: Kisparaszti lét- és magatartásforma Cs. I. kisprózái alkotásaiban. = Üz 477–483.

Virág Gábor: Szólások és közmondások Cs. I. írásai. = Üz 221–228.

Gál László

Bordás Győző: Az író glosszái. Jegyzetek G. L. Bönghőjéről. = Híd 871–873.

Bori Imre: G. L. első verseskötete. = Híd 874–880.

Bori Imre: G. L. misztériumjátéka. = Híd 1240–1242.

Fehér Ferenc: Egy nyolcsoros vers és egy tartozás. = Híd 828–830.

G. L.: Bönghő. = Híd 850–871.

Juhász Géza: „Nem bántam meg és nem szégyellem”. Egy éve hunyt el G. L. = Üz 307–311.

Pap József: Emlékezés G. L.-ra. = Híd 1112–1113.

Toinai Ottó: GL áthelyezése itatóshekatombamba. = Híd 822–825.

Végl László: Egy megíratlan önéletrajz nyomában. = Híd 881–885.

Németh István

[Bányai János] B. J.: Szerkesztői kommentár. = Híd 429–432.

Simokovich Rókus

Pató Imre: Az osztályharcos. Szabadka 1976. 137 l.

Pató Imre: S. R., a Híd felelős szerkesztője. (1936). = Új 199–204.

Sinkó Ervin

Beretka Ferenc: Tett és hit – hazugság és etikus élet. Aegidius útra kelése. = Újsymp 451–452.

Bosnyák István: Forradalom és erkölcs. Kísérlet egy monográfia megalapozására. = Újsymp 423–434, 461–470.

Bosnyák István: S. E. jobbik szabadsága. Jegyzetek egy esszé margójára. = Újsymp 442–444.

Csányi Erzsébet: Az aktivitás és passzivitás halálraítélte. Aegidius útra kelése. = Újsymp 449–451.

Faragó Kornélia: A tudatküszöbön innen. A paradicsom. = Újsymp 453–454.

Fenyvesi Ottó: Bosnyák István szövegei S.-ról. = Újsymp 475–476.

Gerold László: Két S.-dráma a szabadkai színpadon. = Újsymp 473–475.

Mák Ferenc: Látszat és igazság. A dög. = Újsymp 455–456.

Öreg Dezső: A gyűlölet büvkörében. Elemér főhadnagy. = Újsymp 459–460.

Thomka Beáta: Egzisztenciális formateremtés. Szempontok az Áron szerelme olvasásához. = Újsymp 445–449.

Utasi Csaba: Sonja. = Újsymp 471–472.

Vass Éva: A „minden lehetséges” diadala és tragédiája. Kőben. = Újsymp 456–458.

Szenteleky Kornél

Tolnai Ottó: Sz. = Híd 1261–1267.

Sz. K. – Kornel Senteleki. Bev. Bori Imre. Újvidék 1976.

Szirmai Károly

Faragó Kornélia: A Sz.-víziók kibomlásának módzatai. = Újsymp 303–305.

Szirmai Endre: A magányos óriás. 1. köt. München 1976. 317 l.

Sz. K.: Mindig elválni valakitől. St. Gallen 1976. 160 l.

Varga Zoltán

[Bányai János] B. J.: Szerkesztői kommentár. = Híd 1033–1036.

ROMÁNIA

ÁLTALÁNOS RÉSZ

Dávid Gyula: Komparatistikai érdeklődés a mai romániai magyar irodalomban. = Kor 656–659.

Dávid Gyula: Romániai magyar irodalom száz kötetben. – A Romániai Magyar Írók-sorozat 15. éve. = IgSzó II. 234–240.

Gáll Ernő: Az utópikus tudat és erdélyi változatai. = IgSzó 112–118, 275–283.

Izsák József: Marosvécsi találkozók. = IgSzó II. 157–158.

Kiss Jenő: A harmincéves Utunk. = IgSzó 546–549.

Kovács János: Öt arasz az idő földgömbjén. = IgSzó 402–405.

Mandics György: Genius – Új Genius 1924–1925. = IgSzó II. 145–146.

Mózes Huba: Marxista törekvések a romániai magyar irodalomkritikában 1930–1940. között. = NyitúdK 1975. 186–190.

Mózes Huba: Mi újság a gyermekirodalomban? = Kor 381–382.

Panek Zoltán: Írók, egymásról. = IgSzó 176–177.

Pomogáts Béla: Történelmi jelenlét. Romániai magyar emlékiratok. = Úf 3. sz. 103–107.

Pomogáts Béla: Új nemzedék a romániai magyar irodalomban. A Forrás-nemzedék helyzete és szerepe. = Alf 2. sz. 77–85., és Életünk 348–362.

Rácz Győző: Kritika és világnézet. = IgSzó 106–108.

Szőcs István: Novella – szükség? = IgSzó II. 287–291.

Költészet és közélet. = IgSzó 209–213. [A kérdésre válaszolnak: Szemlér Ferenc, Szász János, Lászlóffy Aladár, Farkas Árpád, Markó Béla, Márki Zoltán.]

Kritikusok műhelye. = IgSzó 140–144. [Gálfalvi Zolt, Szávai Géza, Szőcs István.]

A KORUNK TÖRTÉNETÉBŐL

Antal Árpád: K.-műhely az egyetemen. = Kor 273–277.

Balogh Edgár: A régi és az új K. = Ttáj 5. sz. 18–19.

Balogh Edgár: Itt és most. Tanulmány a régi K.-ról. Kolozsvár–Napoca 1976. 145 l.

Benkő Samu: Tisztelgés. = IgSzó 120.

B. F.: Ötvenéves a K. = Napjaink 5. sz. 3.

Botka Ferenc: A K.-kutatás problémái. = MKsz 358–371.

Czine Mihály: Népfront a K.-ban. = Úf 4. sz. 102–108.

Csanda Sándor: A K. szerkesztőségének levelezése Fábry Zoltánnal. = ISz 58–60.

Csehi Gyula: A K. jubileumára. = Nagyv 762–766.

E. Fehér Pál: A K. és Kelet-Európa. Kolozsvári beszélgetés Balogh Edgárral. = Kr 5. sz. 20–21.

E. Fehér Pál: A K. ötven éve. = Kr 2. sz. 12.

Fenyő István: Milyen legyen a K.? = Napjaink 6. sz. 10.

Földes Éva: Haladó pedagógiai törekvések a K.-ban. (1929–1940). = Vil 713–717.

Gaál Gábor: A K.-ról. = Ttáj 5. sz. 16–17.

Gáll Ernő: Az ötvenegyedik esztendő. = Kor 1–4.

Hajdú Győző: A K. ünnepén. = IgSzó 101.

Herédi Gusztáv: K.-idéző. = IgSzó 524–527.

Kántor Lajos: A szelet-embertől az egész emberig. Fejezet a K. történetéből. = Vság 12. sz. 91–100.

Kemény G. Gábor: Nemzetiségi és kelet-európai motívumok a K. publicisztikájában és műfordítás-irodalmában. = Ttáj 11. sz. 69–75.

Kovács János: A beharangozástól a fogadtatásig. – Adalékok a K. megjelenésének történetéhez. = IgSzó 124–131.

Kovács János: A kezdeti K. és Babits. = Kor 26–29.

Köllő Károly: A K. és a román irodalom. = Kor 12–15.

Pomogáts Béla: A régi K. számvetése a magyar irodalommal. = Kort 813–817.

Pomogáts Béla: Az ötvenéves K. a kutatás tükrében. = Alf 7. sz. 42–45.

Pomogáts Béla: Az újjászületés. = Fo 5–6. sz. 69–71.

Pomogáts Béla: Beszélgetés a K. szerkesztőségében. = Ttáj 5. sz. 20–26.

Rácz Győző: Képzőművészetelméleti kérdések a népfronti K.-ban. = Kor 5–11.

Sándor László: A K. Csehszlovákiában. = ISz 645–648.

Sándor László: Emlékeim a K.-ról. = Napjaink 6. sz. 8.

Szabolcsi Miklós: A K. és a marxista Gondolat. = Kort 1459–1466.

Szilágyi Júlia: Az ismeretlen K. Gondolatok a könyvtárban. = Kor 131–135.

Tolnai Gábor: A K. és a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma. = Ttáj 11. sz. 60–69.

Tóth Sándor: A K. (1926–1940) szemrevétele. = Kor 16–25.

Tóth Sándor: Egyedülálló teljesítmény (1926–1940). = Fo 5–6. sz. 62–69.

Zoltai Dénes: A K. művészet szemlélete. = Vil 409–417.

A romániai K. harmadik kerekasztala: a mai nyelvészetről. Fennállásának 50. évfordulóját ünnepli ez évben az erdélyi K. = ISz 79–83.

K. Világnevezeti és irodalmi havi szemle. 1929–1940. Szerk. Gaál Gábor. Bp. 1976. 237 l.

Milyen legyen a K.? = Kor 106–112. [Balogh Edgár, Egyed Péter, Horváth Andor, Sütő András, Villányi Tibor válaszai.]

Ötven éve jelent meg a K. = Ttáj 5. sz. 6–15.

Szerkesztők – szerkesztőkhöz. = IgSzó 119.

EGYES SZERZŐK

Aszódy János

Bitay Ödön: A J.-tól búcsúzunk. = Kor 925.

Herédi Gusztáv: A J.-tól búcsúzunk. = Kor 924–925.

Balázs Ferenc

Mikó Imre: B. F. most volna 75 éves. = Keresztény Magvető 158–159.

Mikó Imre: B. F. végrendelete. = Keresztény Magvető 160–163.

Balogh Edgár

B. E.: A Harminchármak és az Ötszázak. = IgSzó II. 193–202.

B. E.: Olténiai emlék. = Kor 688–693.

Beke György: Őrző a vártán. B. E. otthonában. = Ttáj 9. sz. 70–73.

Benkő Samu: B. E. teljes embersége. = IgSzó II. 191–192.

Bori Imre: B. E. = Híd 1095–1098.

Czine Mihály: A helytálló ember. B. E. köszöntése. = Je 949–952.

Csanda Sándor: B. E. hetvenéves. = ISz 582–583.

Csatári Dániel: B. E. életrajzához. Dokumentum-montázs. = Ttáj 9. sz. 59–66.

Pomogáts Béla: Az életmű. A Duna-táji gondolat szolgálatában. Ttáj 9. sz. 66–69.

Pomogáts Béla: B. E. hét évtizede. = Ktáros 293–296.

Pomogáts Béla: B. E. hetven éve. = Kort 1467.

Pornói Károly: Az életút. = Ttáj 9. sz. 48–50.

Pusztai János: B. E. levelei. = Kor 695–697.

B. E. 70 éves. = Kor 694–695.

Beszélgetés B. E.-ral. Pomogáts Béla TV-interjúja. = Vság 12. sz. 76–90.

Bartalis János

Bálint Tibor: B. J. halálára. = Kor 924.

Bácskai György

Bodor Pál: B. Gy. 75 éves. = IgSzó II. 255–256.

Bányai László

B. L.: Családi emlékezet [Önéletrajzi töredék]. = IgSzó 297–303.

B. L.: Kalocsán a kommun alatt = Kor 683–688.

Bitay Árpád

B. A. levelei Kristóf Györgyhez. = Kor 457–460.

Czegő Zoltán

Gálfalvi György: Arcképek – Cz. Z. = IgSzó 135–139.

Csehi Gyula

E. Fehér Pál: Cs. Gy. (1910–1976). = It 752–754.

Gáll Ernő: Halotti beszéd helyett. = IgSzó II. 42–46.

Máriássy Judit: Cs. Gy. = Kort 1672.

Páskándi Géza: Cs. Gy. = Nagyv 1595.

Szilágyi Júlia: Meghalt Cs. Gy. = Kor 438–439. Cs. Gy. = Kr 7. sz. 2.

Deák Tamás

D. T.: Nyilatkozat helyett. = IgSzó 45–47.

Mózes Attila: „... À l'usage de ceux qui voyent”. = Kor 516–519.

Szász János: Gyermekkortól – férfikorig. = IgSzó II. 18–22.

Székely János: Tisztelgés. = IgSzó II. 17–18.

Fodor Sándor

F. S.: Levelek. = Kor 604–609.

Gaál Gábor

G. G.: Levelek. (1921–1945). Bukarest 1975. 786 l.

Greza Ferenc: G. G. és Németh László. = Ttáj 11. sz. 75–79.

Szilágyi Júlia: Feladó: G. G. Gondolatok a könyvtárban. = Kor 542–545, 623–626.

Gellért Sándor

Bajor Andor: Te vagy a legény – G. S. hatvanadik születésnapjára. = IgSzó II. 487–489.

Horváth Imre

Székely János: Köszöntő helyett. = IgSzó II. 397–398.

Kacsó Sándor

Forgácsné Tálos Margit: Virág nőjön, iszap fogyjon. – K. S. köszöntése. = Alf 3. sz. 46–50.

Kányádi Sándor: K. S. = Kor 99.

Lászlóffy Aladár: Levél K. S.-hoz. = IgSzó 169–170.

Kenéz Ferenc

Mózes Attila: Írástudók felelőssége. = Kor 788–792.

Kocsis István

Berkes Erzsébet: K. I. drámái. = Színház 4. sz. 8–12.

Kötő József: Örömtérmető dramaturgia. = Kor 228–230.

Tarján Tamás: K. I. színháza avagy: egy drámatípus lehetőségei. = Napjaink 12. sz. 8.

Kós Károly

Major, Máté: Károly Kós, a Hungarian uomo universale. = NHQu 61. sz. 103–110.

Kovács György

Marosi Barna: Ennél többet nem kívánhatok – Látogatóban K. Gy.-nél. = IgSzó 318.

Kuncz Aladár

Bárczi Géza: Emlékek egy könyv olvasása közben. (Lőrinczi László: Utazás a Fekete kolostorhoz). = It 88–100.

Sztojka László: Adalék a Fekete kolostorhoz. = It 100–102.

Magyari Lajos

Gálfalvi György: Arcképek – M. L. = IgSzó 248–252.

Márton Gyula

Gálffy Mózes: Búcsú M. Gy.-tól. = IgSzó 457–459.

Imre Samu: M. Gy. (1916–1976). = MNyr 380–381.

Péntek János: M. Gy. = Kor 431–434.

Végh József: M. Gy. = MNy 373–375.

Méhes György

Fodor Sándor: M. Gy. hatvanéves. = IgSzó 452–453.

Méliusz József

Bosnyák István: Két regény regénye. = Híd 1299–1316, 1500–1519.

Molnos Lajos

Gálfalvi György: Arcképek – M. L. = IgSzó II. 412–415.

Nagy István

Béládi Miklós: Egy magatartás dokumentuma. = Je 84–88.
Hajdu Ráfi Gábor: N. I.: Szemben az árral. = Kr 6. sz. 21–22.
N. I.: Írói pályám főbb mozzanatairól. = NyItudK 123–132.

Olasz Lajos

Vita Zsigmond. O. L. nyolcvanöt éves = IgSzó II. 158–160.

Reiter Róbert

Méliusz József: Hazahozunk egy költőt. = Kor 67–70.

Salamon László

Gáll Ernő: Nagy idők tanúja. = IgSzó II. 68–69.
Tóth Sándor: S. L. köszöntése. = Kor 530.

Sőni Pál

Beke György: Avantgarde, néptestvérség, nemzeti felelősség. Beszélgetés S. P.-l. = Kor 71–77.

Sütő András

Bretter György: A hegyen túl is hegy van. = Kor 225–228.
Fenyő István: Forradalom és humanizmus. – S. A. történelmi drámáiról. = Alf 2. sz. 69–76.
Marosi Ildikó: Hajnali munka. Beszélgetés S. A.-sal. = Kort 956–960.
S. A.: Hagyomány és újítás. = IgSzó 44–45.
Tarján Tamás: Itt állók, másként nem tehetek. S. A., a drámaköltő. = Színház 3. sz. 1–7.

Szabédi László

Beke György: Megkísértésem. = Kor 530–531.

Szabó T. Attila

Imre Samu: Sz. T. A. hetven éves. = MNy 245–248.
Kelemen Béla: Sz. T. A. hetvenéves. = NyItudK 120–121.

Szemlér Ferenc

Bata Imre: Sz. F. hetven esztendeje. = Kr 4. sz. 2.

Kántor Lajos: Sz. F. sorsa. = Kor 281–282.
Lászlóffy Aladár: Sz. F. köszöntése. = IgSzó 295.
Páskándi Géza: Sz. F. hetvenéves. = Nagyv 1114.
Pomogáts Béla: Sz. F. hetven éve. = Kort 658.
Szabó György: A görög–római ókor Sz. F. költészetében. = NyItudK 1975. 156–165.

Szilágyi Domokos

Lászlóffy Aladár: Sz. D. (1938–1976). = IgSzó II. 495–496.
Szilágyi Júlia: A mindenség felezőideje. = IgSzó 223–226.
Szilágyi Júlia: Búcsú Sz. D.-tól. = Kor 843–844.
Szilágyi Júlia: Ne várjátok. = IgSzó II. 498.
Sz. D. = Kr 12. sz. 24.
Varga Imre: Hogyan olvassunk verset. = ISz 541–548.

Vita Zsigmond

Beke György: V. Zs. 70 éves. = IgSzó 549–550.

EGYÉB ORSZÁGOK

ALTALÁNOS RÉSZ

Bán Oszkár: Az amerikai magyar költészetről. = It 697–711.
Gömöri György: Régi emigráns? = ÚjLátóh 273. [Kiegészítés Sárközi Mátvás: A nyugati magyar költészet öt éve 1956 után c. tanulmányához – uitt. 1975.]
Faludy György: Rejtélyes? = ÚjLátóh 273. [Kiegészítés Sárközi Mátvás cikkéhez.]
Saáry Éva: Öröm és ürm. = ÚjLátóh 272. [Kiegészítés Borbándi Gyula: A nyugat-európai magyar irodalom intézményrendszere c. cikkéhez. – uitt. 1975.]
A szocialista magyar irodalom dokumentumai az amerikai magyar sajtóban. 1895–1945. Szerk. Kovács József. Bp. 1976. 440 l.

Az 1976-ban ismertetett irodalomtörténeti művek
(A megjelenés helye szerint csoportosítva)

MAGYARORSZÁG

Balogh Edgár: Duna-völgyi párbeszéd. Bp. 1974. – Ism.: Kiss Gy. Csaba, ItK 546–547.
Balogh István: II. Rákóczi Ferenc Szabolcs és Szatmár vármegyékben. Nyiregyháza 1976. – Ism.: Kriveczky Béla, Szabolcs–SzatmáriSz 3. sz. 92–95.

- Balogh László: Irodalom és kommunikáció. Bp. 1975. — Ism.: Jagusztin László, Alf 7. sz. 81–82. — Polyák Márta, Híd 1204–1209.
- Bán Imre: Eszmék és stílusok Bp. 1976. — Ism.: Bitskey István, Nagyv 1750.
- Bécsy Tamás: A dráma modellek és a mai dráma. Bp. 1974. Ism.: Szilassy Zoltán, Alf 2. sz. 95–96.
- Béládi Miklós: Érintkezési pontok. Bp. 1974. — Ism.: Juhász Béla, Úf 9. sz. 108–110. — Németh G. Béla, Napjaink 7. sz. 4. — Sötér István, Lit 1975. 3–4. sz. 209–217.
- Bíró Ferenc: A fiatal Bessenyei és íróbarátai. Bp. 1976. — Ism.: Fried István, Napjaink 11. sz. 10.
- Bisztray Gyula: Könyvek között egy életen át. Bp. 1976. — Ism.: Lévy Andre, Úz 749–751. — Végh Ferenc, Ktáros 757.
- Bodnár György: Törvénykeresők. Bp. 1976. — Ism.: Kulcsár Szabó Ernő, Alf 11. sz. 76–79. — Németh G. Béla, Napjaink 7. sz. 4. — Síki Géza, Vig 563–566. — Sötér István, Lit 1975. 3–4. sz. 209–217. — Szokolczay Lajos, Úf 5. sz. 100–102. — Vekerdi László, Je 555–558.
- Bóka László: József Attila. Esszé és vallo más. Bp. 1975. — Ism.: Péter László, ItK 251–259.
- Botka Ferenc: Magyar szocialista irodalom. Első kiadások 1945-ig. Bp. 1975. — Ism.: Fogarassy Miklós, Ktáros 117–119.
- Czimer József: A dramaturgia regénye. Bp. 1976. — Ism.: Illyés Gyula, Úf 11. sz. 84–87.
- Csapodi Csaba: A „Magyar Codexek” elnevezésű gyűjtemény (K 31–K 114). Bp. 1973. — Ism.: Érszegi Géza, Száz 152–154.
- Csányi László: Vörösmarty szerelmei. Szekszárd 1975. — Ism.: Bárdosi Németh János, Je 957–959.
- Csibra István–Szerdahelyi István: Esztétikai alapfogalmak. Bp. 1975. — Ism.: Lakatos György, Ktáros 371.
- Dénes Iván Zoltán: A „realitás” illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója. Bp. 1976. — Ism.: Veliky János, Alf 8. sz. 81–82.
- Dénes Zsófia: Úgy ahogy volt. Bp. 1974., D. S.: Tegnapi újművészek. Bp. 1974. — Ism.: Széles Klára, ItK 136–137.
- Dobossy László: A közép-európai ember. Bp. 1973. — Ism.: Heé Veronika, Hel 1975. 269–270.
- Dömötör Tekla: A népszokások költészete. Bp. 1974. — Ism.: Györgyi Erzsébet, Ethn 278–281. — Jung Károly, Hung. Int. Tud. K. 1975. 23–24. sz. 269–272.
- Egri Péter: A költészet valósága. Bp. 1975. — Ism.: Angyalosi Gergely, Vság 9. sz. 112–115.
- Eötvös József: Arcképek és programok. Bp. 1975. — Ism.: Fried István, ItK 555–556.
- Erdélyi Zsuzsanna: Hegyet hágék, lőtöt lépék. Kaposvár 1974. — Ism.: Horgas Béla, Kort 1834–1835.
- Fábián Dániel: József Attila. Bp. 1974. — Ism.: Péter László, ItK 251–259.
- Fekete Sándor: Számadás az ünnepről. Bp. 1975. — Ism.: Balogh Ernő, Napjaink 6. sz. 9. — Gyurkó László, Kr 1. sz. 20–21. — Imre László, ItK 541–543.
- Fenyő István: Az irodalom reszpublikája. Bp. 1976. — Ism.: Fried István, Napjaink 11. sz. 10. — Pándi Pál, It 864–879.
- Fenyő István: Vas István. Bp. 1976. — Ism.: Belohorszky Pál, Kort 1662–1663. — Dévényi Iván, Je 1054–1055. — Rónay László, Alf 10. sz. 79–80.
- Fodor Ilona: Szembesítés. Illyés Gyula életútja Párizsig. Bp. 1975. — Ism.: K. E., Kor 552. — Nácsa Klára, Vság 3. sz. 107–109. — Pomogáts Béla, Je 570–572. — Tamás Attila, Úf 5. sz. 103–104.
- Fodor József: Egy költészet története. Bp. 1975. — Ism.: [Pándi Pál] P. P., Kr 4. sz. 25.
- Fónagy Iván: Füst Milán: Öregség. Bp. 1974. — Ism.: Molnár József, It 255–256.
- Fülep Lajos: Művészet és világnézet. Bp. 1976. — Ism.: Bálint Sándor, ÚjSymp 435–436. — [Kántor Lajos] K. L., Kor 793. — Pomogáts Béla, Ktáros 621–623. — Vajda Kornél, Fo 10. sz. 88–89.
- Gondos Ernő: Olvasói ízléstípusok. Bp. 1975. — Ism.: Rásó József, Palócföld 3. sz. 30. — Varga Károly, Vság 4. sz. 101–102.
- Hegedűs Géza–Péter László: Dobsa Lajos emlékezete. Makó 1974. — Ism.: Kerényi Ferenc, It 462–463.
- Heller Ágnes: Portrévázlatok az etika történetéből. Bp. 1976. — Ism.: A. J., Kor 949–950. — Ancsel Éva, Kr 11. sz. 29–30.
- Herzeg Gyula: A modern magyar próza stílusformái. Bp. 1975. — Ism.: Makay Gusztáv, It 1020–1026.
- Héthy Zoltán–T. Horváth Ildikó–Ormosi László: Évkönyvek és folyóiratok repertóriuma 1945–1974. Bp. 1975. — Ism.: Bényei Miklós, Ktáros 310–311. — Kilián István, BorsSz 1. sz. 95–96. — Korompai Gáborné, MKsz 436.
- Honti János: A mese világa. Bp. 1975. — Ism.: Dömötör Tekla, It 1026–1029.
- Horányi Özséb: Jel, jelentés, információ. Bp. 1975. — Ism.: Polyák Márta, Híd 661–663.
- Ignác Rózsa: Ikerpályáimon. Bp. 1975. — Ism.: Pomogáts Béla, ItK 414–418.
- Illés Andre: A só íze. Bp. 1976. — Ism.: Bata Imre, Kr 9. sz. 22–23. — Lévy Andre, Úz 589–591. — Rónay László, Alf 8. sz. 76–77. — Pomogáts Béla, Ktáros 621–623.
- Illés Ilona: A Tett (1915–1916) Ma (1916–1925) 2 x 2 (1922). Bp. 1975.

- Ism.: Fogarassy Miklós, Ktáros 117–119.
- Illés Lajos. Kezdet és kibontakozás. Bp. 1974. – Ism.: Pomogáts Béla, ItK 139–140.
- Illyés Gyula: Hattyúdál ébreszt. Bp. 1976. – Ism.: [Kántor Lajos] K. L., Kor 712–713. – Páskándi Géza, Kort 1823–1824.
- Illyés Gyula: Iránytűvel. Bp. 1975. – Ism.: Farkas László, Úi 2. sz. 82–87. – Juhász Béla, Kort 316–319. – Cs. Nagy Ibolya, Alf 4. sz. 74–78.
- Illyés Gyula: Itt élned kell. 1–2. köt. Bp. 1976. – Ism.: Hajdú Ráfis Gábor, Kr 9. sz. 5–6 – Pomogáts Béla, Ktáros 621–623. – Pomogáts Béla, Úz 584–586.
- Illyés Gyula: Petőfi. Bp. 1973. – Ism.: Mc Robbie, Kenneth, NHQu 63. sz. 155–158.
- Imre László: Rákos Sándor. Bp. 1973. – Ism.: Tarján Tamás, It 493–496.
- Jász Dezső: Első kézből. Bp. 1976. – Ism.: Balázs Ádám, Kort 1661–1662. – F. N., Napjaink 7. sz. 10.
- Jékel Pál–Papp Ferenc: Ady Endre összes költői műveinek fonémastatisztikája. Bp. 1974. – Ism.: Füredi Mihály, NytudK 197–198. – Szilágyi Péter, It 500–502.
- Jókai Mór: Kertészgazdászati jegyzetek. Bp. 1975. – Ism.: Szekeres László, ItK 556–557.
- Julov Viktor: Árkádia körül. Bp. 1975. – Ism.: Csorba Sándor, Szabolcs-SzatmáriSz 3. sz. 97–100. – Fenyő István, Alf 8. sz. 78–79. – Grezsa Ferenc, Fo 5–6. sz. 89–91. – Kerényi Ferenc, ItK 259–262. – Tarnai Andor, Nagyv 1903–1906. – Vekerdi László, Ttáj 8. sz. 78–82. – Vörös Imre, Kort 492–493.
- Kardos László: Író, írás, irodalom. Bp. 1973. – Ism.: Bányai Gábor, It 487–491.
- Kassák Lajos: Csavargók, alkotók. Bp. 1975. – Ism.: [Kántor Lajos] K. L., Kor 390–391.
- Kathona Géza: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Bp. 1974. – Ism.: Kulcsár Péter, MKsz 191–192.
- Kálmán Lászlóné: Társadalmi Szemle 1931–1933. Bp. 1974. – Ism.: Fogarassy Miklós, Ktáros 117–119.
- Kende Zsigmond: A Galilei-kör megalakulása. Bp. 1974. – Ism.: Varga F. János, MTA II OK 138–139.
- Kenyeres Zoltán: Gondolkodó irodalom. Bp. 1974. – Ism.: Németh G. Béla, Napjaink 7. sz. 4. – Sötér István, Lit 1975. 3–4. sz. 209–217. – Tamás Attila, Kort 323–324. – Vekerdi László, Je 180–182.
- Képes Géza: Az idő körvonalai. Bp. 1976. – Ism.: Nagy Péter, Kr 12. sz. 26.
- Király István: Irodalom és társadalom. Bp. 1976. – Ism.: Bakos István, Ttáj 11. sz. 85–88. – Németh G. Béla, Napjaink 7. sz. 4. – Pomogáts Béla, Fo 12. sz. 90–91. – Siki Géza, Vig 563–566. – Szabolcsi Miklós, Kr 10. sz. 22–24. – Vörös László, Ttáj 11. sz. 88–93.
- Kiss Lajos: Az esztétikum keresése. Bp. 1975. – Ism.: Seres József, Ttáj 9. sz. 106–108.
- Kiss Tamás: Árkádiában éltünk. Bp. 1975. – Ism.: Bata Imre, Kort 491–492. – Bárdosi Németh János, Je 284–286. – Csorba Sándor, Szabolcs-SzatmáriSz 3. sz. 97–100. – Fenyő István, Alf 7. sz. 79–80.
- Kocsis Rózsa: Igen és Nem. A magyar avantgard színjáték története. Bp. 1973. – Ism.: Hermann István, Ttáj 1. sz. 86–88., és ALitt 229–232. – Szigethy Gábor, It 496–500.
- Kodály Zoltán: Visszatekintés. 1–2. köt. Bp. 1974. – Ism.: Csűrös Miklós, ItK 131–132.
- Korompainé Szalacsi Rác Mária: Hajdú-Bihar megye sajtóbibliográfiája 1843–1970. Debrecen 1973. – Ism.: Bényei Miklós, Alf 3. sz. 80–81.
- Kovács József László: Lackner Kristóf és kora 1571–1631. Sopron 1972. – Ism.: Ludányi Mária, ItK 422–423.
- Kovács Kálmán: Eszmék és irodalom. Bp. 1976. – Ism.: Kulcsár Szabó Ernő, Somogy 4. sz. 112–114.
- Kovács Sándor Iván: Pannóniából Európába. Bp. 1975. – Ism.: Bitskey István, Alf 6. sz. 80–81. – Csányi László, Je 572–574. – Katona Jenő, Ktáros 369–370. – Tarnai Andor, Nagyv 1903–1906. – Téglásy Imre, Ttáj 8. sz. 90–91.
- Köpeczi Béla: Rebel or Revolutionary? Sándor Petőfi. Bp. 1974. – Ism.: Mc Robbie, Kenneth, NHQu 63. sz. 155–158.
- Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc. Bp. 1976. – Ism.: Rásó József, Palócföld 4. sz. 28–29.
- Krúdy Mária: Szindbád gyermekkora. Bp. 1975. – Ism.: Dévényi Iván, Je 286–288. – Katona Béla, Szabolcs-SzatmáriSz 1. sz. 127–129.
- Krúdy Zsuzsa: Apám, Szindbád. Bp. 1975. – Ism.: Dévényi Iván, Je 286–288. – Katona Béla, Szabolcs-SzatmáriSz 1. sz. 127–129.
- Lackó Miklós: Válságok – választások. Bp. 1976. – Ism.: Csűrös Miklós, Ttáj 8. sz. 86–89. – Fehér András, Alf 10. sz. 58–62. – Pomogáts Béla, Alf 10. sz. 55–58.
- Laczkó András: Helikoni tájakon. Kaposvár 1976. – Ism.: Matyikó Sebestyén József, Somogy 4. sz. 111–112.
- Laczkó András: Takáts Gyula. Bp. 1976. – Ism.: Kelemen Lajos, Somogy 4. sz. 110–111. – Reményi József Tamás, Kr 12. sz. 27.
- Lakatos Éva: Magyar irodalmi folyóiratok. F–H. Bp. 1975. – Ism.: Fogarassy Miklós, Ktáros 117–119. – Vargha Kálmán, ItK 270–271.
- Lakó György: Sajnovics János. Bp. 1973. – Ism.: H. Laborc Júlia, NytudK 167–169.

- Lázár Vilmos: Egy emlékirat lapjaiból. Bp. 1976. – Ism.: Tamás István, Kr 11. sz. 30–31.
- Lengyel Balázs: Hagyomány és kísérlet. Bp. 1972. – Ism.: Vargha Kálmán, ItK 128–130.
- Lőkös István: Hidak jegyében. Bp. 1974. – Ism.: Gál István, Hel 1975. 270–271.
- Lukács János: A magyar irodalom története. A–P. Bp. 1973–1975. – Ism.: V. Kovács Sándor, MKsz 432–433.
- Martinkó András: Költő, mű és környezet. Bp. 1973. – Ism.: Szigethy Gábor, It 245–250.
- Mezei Márta: Felvilágosodás kori líránk Csokonai előtt. Bp. 1974. – Ism.: Julow Viktor, It 1000–1006.
- Nagy Miklós: Jókai Mór. Bp. 1975. – Ism.: Fried István, ItK 424–426.
- Nagy Péter: Móricz Zsigmond. Bp. 1975. – Ism.: Gyergyai Albert, Kr 5. sz. 24.
- Nemeskürty István: A magyar népnek, ki ezt olvassa. Bp. 1975. – Ism.: Gyarmathy V. Imre, ISz 21–27. – V. Kovács Sándor, Lit 1975. 3–4. sz. 232–234. – Tarnóc Márton, ItK 132–133. – Vörös Imre, It 997–1000.
- Nemes Nagy Ágnes: 64 hattyú. Bp. 1975. – Ism.: Bánya János, Híd 242–244. – Bécsy Ágnes, Kr 4. sz. 20–21. – Tóth Judit, Nagyv 939–942. – Zirkuli Péter, Kort 1158–1159.
- Németh Andor: A szélén behajtva. Bp. 1973. – Ism.: Weber Antal, Kr 7. sz. 23.
- Németh László: megmentett gondolatok. Bp. 1975. – Ism.: Fábian Ernő, Kor 138–141.
- Orosz László: Berzsenyi Dániel. Bp. 1976. – Ism.: Székér Endre, Fo 11. sz. 88–89.
- Orosz László: Katona József. Bp. 1974. – Ism.: Nagy Miklós, ItK 262–265.
- Pais Dezső: A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből. Bp. 1975. – Ism.: Hajdú Péter, ItK 534–536. – Kálmán Béla, MNy 114–116. – László Gyula, It 611–625. – Voigt Vilmos, Ethn 1975. 657–659.
- M. Pásztor József: József Attila műhelyei. Bp. 1975. – Ism.: [Hajdú Ráfi Gábor] H. R. G., Kr 4. sz. 25. – Kende János, PártK 201–202. – Levendel Júlia, It 1015–1017. – Péter László, ItK 251–259. – Szigeti Lajos, Ttáj 3. sz. 107–109.
- Pándi Pál: Petőfi és a nacionalizmus. Bp. 1974. – Ism.: Varga János, ItK 116–124.
- Pável Ágoston válogatott tanulmányai és cikkei. Szombathely 1976. – Ism.: Sándor István, Eletünk 548–554.
- Péter László: Bálint Sándor munkássága. – Ism.: Pastyik László, Hung. Int. Tud. K. 23–24. sz. 289–290.
- Pomogáts Béla: Déry Tibor. Bp. 1974. – Ism.: Katona Ferenc, It 491–493.
- Rácz Zoltán: Jezsuiták tegnap és ma. Bp. 1974. – Ism.: Bellér Béla, Száz 161–163. – Szőnyi György Endre, ItK 274–275.
- Reguli Ernő: József Attila bibliográfia. Bp. 1975. – Ism.: Lakatos Éva, MKsz 434–435. – Péter László, ItK 251–259.
- Révai József: József Attila. Bp. 1974. – Ism.: Péter László, ItK 251–259.
- Robotos Imre: Az igazi Csinszka. Bp. 1975. – Ism.: Bakó Endre, Alf 10. sz. 81–83. – Belia György, It 1009–1013. – Lőrinczy Huba, ItK 543–545. – Sarkady Sándor, Eletünk 184–188. – Kor 157.
- Rónay György: Kutatás közben. Bp. 1974. – Ism.: Sötér István, Lit 1975. 3–4. sz. 209–217.
- Rónay László: Hűséges sáfárok. Bp. 1975. – Ism.: Bécsy Ágnes, Kr 5. sz. 25–26.
- Rózsa György: Magyar történetábrázolás a 17. században. Bp. 1973. – Ism.: Holl Béla, ItK 424.
- Salyámszky Miklós: Magyar irodalom Németországban. Bp. 1973. – Ism.: Kajtár Mária, ItK 428–429.
- Sárkány Oszkár: Válogatott tanulmányok. Bp. 1974. – Ism.: Fried István, Hel 1975. 272–273. – Pražák, R., StudSlav 208–210. – Zádor András, It 228–231.
- Scheiber Sándor: Folklor és tárgytörténet. 1–2. köt. Bp. 1974. – Ism.: Barta János, ItK 410–411. – Dobos Ilona, Ethn 284–285. – Kulcsár Péter, It 457–461. – Küllös Imola, Lit 1975. 3–4. sz. 228–232.
- Simon Zoltán: Változó világ – változó irodalom. Bp. 1976. Ism.: Mátyás István, Kr 10. sz. 28–29.
- Sivirsky Antal: Magyarország a 19. századi holland irodalom tükrében. Bp. 1973. – Ism.: Weber Antal, ItK 553–554.
- Somlyó György: A költészet évadai. 4. Két szó között. Bp. 1975. – Ism.: Alexa Károly, Kr 7. sz. 23–24. – Bokor László, Kort 1491–1492. – Lengyel Balázs, Nagy 1581–1584.
- Sötér István: Werthertől Szilveszterig. Bp. 1976. – Ism.: Grezsa Ferenc, Ttáj 12. sz. 94–96. – Weber Antal, Kr 9. sz. 23–24.
- Spira György: Petőfi napja. Bp. 1975. – Ism.: Bereczki József, Szabolcs-Szatmár-Sz 1. sz. 130–132. – Martinkó András, It 1006–1009. – Várady Géza, MTA II. OK 355.
- Staud Géza: Magyar színház történeti bibliográfia. 1–2. köt. Bp. 1975, 1976. – Ism.: Gyuris György, Ktáros 566–567.
- Szabó Ede: Otthonunk a művekben. Bp. 1974. – Ism.: Szabó György, Nagy 1909–1910.
- Szabó György: Abafáji Gyulay Pál. Bp. 1974. – Ism.: Köllő Károly, NyitúdK 1975. 231–233. – Péter Katalin, Száz 158–160.
- Szabolcsi Miklós: Jel és kiáltás. Bp. 1971. – Ism.: Narkirjer, Fjodor, Szovjetl 1. sz. 178. – Szabolcsi Miklós, Szovjetl 1. sz. 176–177.

- Szakály Ferenc: A mohácsi csata. Bp. 1975. — Ism.: Bereczki József, Szabolcs-SzatmáriSz 1. sz. 130–132. — Bozók Éva, Ktáros 110–111. — Rázsó Gyula, HK 161–164.
- Szalai Imre: A Vajda János Társaság. Bp. 1975. — Ism.: Vászárhelyi Miklós, ItK 275–276.
- Sziklay László: Szomszédainkról. Bp. 1974. — Ism.: Csukás István, Hel 1975. 268–269. — Horváth Károly, ItK 265–267. — Kovács Endre, It 216–224.
- Szilágyi Ferenc: Csokonai dunántúli tájszógyűjtése. Bp. 1974. — Ism.: Szatmári István, ItK 112–116.
- Takáts Gyula: Hódolat Berzsenyi szellemének. Bp. 1976. — Ism.: Csányi László, Életünk 375–377. — Laczkó András, Somogy 2. sz. 115–117. — sz., Kr 9. sz. 25–26. — Tüskés Tibor, Je 955–957.
- Tamás Attila: Lira a huszadik században. Bp. 1975. — Ism.: Rónay László, Alf 1. sz. 91–92.
- Török Gábor: Költői rébusok. Bp. 1974. — Ism.: Kelemen Péter, ItK 277–279.
- Turóczy-Trostler József: Petőfi belép a világ-irodalomba. Bp. 1974. — Ism.: Rejtő István, MTud 117–118.
- Tüskés Tibor: Kodolányi János. Bp. 1974. — Ism.: Kovács Kálmán, It 257–259.
- Tüskés Tibor: Versről versre. Bp. 1976. — Ism.: Laczkó András, Somogy 4. sz. 102–103. — Péczely László, Je 1138–1140.
- Varannai Aurél: Angliai visszhang. Bp. 1974. — Ism.: Maller Sándor, Nagyv 1099–1100., és NHQu 64. sz. 157–159. — Péch Zoltán, ItK 430–432. — Sarbu Aladár, It 485–487.
- Vargha Balázs: Csokonai Vitéz Mihály. Bp. 1974. — Ism.: Julow Viktor, It 449–453.
- Vargyas Lajos: A magyar népballada és Európa. Bp. 1976. — Ism.: Körber Tivadar, Fo 10. sz. 89–90. — Péter László, Kort 1830–1834. — Rácz-Székely Győző, Ktáros 623–625.
- Vas István: Az ismeretlen isten. Bp. 1974. — Ism.: Pomogáts Béla, Je 172–179. — Poszler György, It 260–265.
- Vasy Géza: Sánta Ferenc. Bp. 1975. — Ism.: Belohorszky Pál, Kort 1663–1664. — Horpácsi Sándor, Fo 11. sz. 90–91. — Reményi József Tamás, Kr 7. sz. 24.
- Vágó Márta: József Attila. Bp. 1975. — Ism.: Fodor András, Fo 4. sz. 83–84. — Melczér Tibor, Lit 1975. 3–4. sz. 222–227. — Péter László, Kort 635–640.
- Várkonyi Nándor: Dunántúl. Bp. 1975. — Ism.: Angyal Endre, ItK 273–274.
- Vendel-Mohay Lajosné: „Áll a régi ház még...” Babits Mihály szülőháza. Szekszárd 1974. — Ism.: Sipos Lajos, It 1013–1015.
- Verebély Anna: AZ esztétikum felfedezésének útjain. Bp. 1974. — Ism.: Ancsel Éva, It 237–239.
- Wéber Antal: Irodalmi irányok, távlatból. Bp. 1974. — Ism.: T. Erdélyi Ilona, Hel 1975. 507–508. — Horváth Károly, Lit 1975. 3–4. sz. 234–238.
- Zappe László: Cseres Tibor. Bp. 1975. — Ism.: Belohorszky Pál, Kort 1664–1665. — Kulcsár Szabó Ernő, Ttáj 3. sz. 105–107. — Reményi József Tamás, Kr 7. sz. 24. — Simon Zoltán, Alf 3. sz. 65–66.
- Zsilka Tibor: Stilisztika és statisztika. Bp. 1974. — Ism.: Kemény Gábor, NytdK 135–147.
- Ady és Bölöni Párizsában. Itóka naplójegyzeteiből. Bp. 1974. — Ism.: Dévényi Iván, Je 286–288. — Lőrinczy Huba, ItK 543–545.
- A magyar irodalomtörténet bibliográfiája. 1. köt. 1772-ig. 2. köt 1772–1849. Bp. 1972, 1975. — Ism.: Kosáry Domokos, MKsz 176–179. — Pajkossy György, It 626–639.
- A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. 1826–1976. Bp. 1976. — Ism.: Somkuti Gabriella, Ktáros 629–630.
- A manierizmus. Bp. 1975. — Ism.: Ács Pál, Kort 495–496. Wessely Anna, Vil 651–653.
- Arany János Összes művei. XV. Levelezés. I. 1828–1851. Bp. 1975. — Ism.: Scheiber Sándor, MTud 322–323.
- Az orosz irodalom magyar fogadtatásának válogatott dokumentumai (1820–1920). 1–2. Köt. Bp. 1974. — Ism.: H. Lukács Borbála, Hel 1975. 521.
- Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve. Bp. 1975. — Ism.: Végh Ferenc, Ktáros 242–243.
- Ábránd és valóság. Tanulmányok Eötvös József-ről. Bp. 1973. — Ism.: Kulin Ferenc, ItK 407–410.
- Babits Adyról. Bp. 1975. — Ism.: Bodri Ferenc, Fo 7–8. sz. 91–93. — Dévényi Iván, Életünk 282–283. — Fenyő István, Úf 7. sz. 5–13. — Grezsa Ferenc, Ttáj 6. sz. 81–82.
- Berzsenyi emlékkönyv. Bp. 1976. — Ism.: Laczkó András, Somogy 3. sz. 95–98.
- Documenta artis Paulinorum. A magyar rendtartomány monostorai. A–M. Bp. 1975. — Ism.: V. Kovács Sándor, MKsz 313.
- Feljegyzések és levelek a Nyugatról. Bp. 1975. — Ism.: Botka Ferenc, Úz 364–365. — Dévényi Iván, Életünk 87–89.
- Janus Pannonius. Bp. 1975. — Ism.: Tarnóc Márton, MTud 509–510.
- Jel és közösség. Bp. 1975. — Ism.: Junger Ferenc, Híd 962–964.
- Jelentés és stilisztika. Bp. 1974. — Ism.: N. Abaffy Csilla, It 240–244. — Kemény Gábor, NytdK 184–192.
- Jókai Mór Budapestje. Bp. 1975. — Ism.: Fried István, ItK 272–273.
- Jókai Mór Összes Művei. Elbeszélések. III. Bp. 1973. Kisregények. I., III., V., VII. Bp. 1973–1974. — Ism.: Solt Andor, ItK 125–128.

- József Attila öröksége. Bp. 1975. – Ism.: Dévényi Iván, Je 569–570.
- József Attila válogatott levelezése. Bp. 1975. – Ism.: Levendél Júlia, Ktáros 558.
- Katolikus egyházi énekek (1608–1651). Bp. 1974. – Ism.: Bitskey István, ItK 110–112.
- Kecskeméti Alexis János prédikációs könyve. Bp. 1974. – Ism.: Jankovics József, ItK 267–270.
- Külföldi magyar nyelvű hírlapok és folyóiratok címjegyzéke és adattára 1945–1970. 1–2. köt. Bp. 1972, 1974. – Ism.: Miklóssy János, MKsz 312–313.
- Magyar emigráns antifasiszták írása. 1919–1945. Bp. 1975. Ism.: Sziklai László, It 880–892.
- Magyar népdalok. 1–2. köt. Bp. 1975. – Ism.: Rácz-Székely Győző, Ktáros 623–625. – Vekerdi László, Fo. 9. sz. 79–81.
- Magyar nyelvemlékek. Bp. 1976. – Ism.: D. Bartha Katalin, MNy 497–499. – V. Kovács Sándor, MKsz 416–421.
- Miért szép? A magyar líra Csokonaitól Petőfiig. Bp. – Ism.: Nagy Sz. Péter, It 464–478.
- Miért szép? Századunk magyar novellái elemzéseiben. Bp. 1975. Ism.: [Kántor Lajos] Kor 235. – Nagy Sz. Péter, It 464–478. – Sziládi János, Kr 1. sz. 21–22.
- Mikes Kelemen Összes művei. IV. Bp. 1974. – Ism.: Bán Imre, ItK 402–407. – [Kókay György] K. Gy., MKsz 310–311.
- „Nem engedélyezem!” A cenzúra bizottság dossziéjából. Bp. 1975. – Ism.: Markovits Györgyi, ItK 137–139.
- Pécsi Egyetemi Könyvtár. Jubileumi évkönyv. 1774–1974. Pécs 1974. – Ism.: F. Csanak Dóra, MKsz 434.
- Rapporti Veneto – Ungheresi all'epoca del Rinascimento. Bp. 1975. – Ism.: Barlay Ö. Szabolcs, ItK 536–540. – Katona Ágnes, MKsz 421–424. – Varga Imre, Hel 457–458.
- Régi könyvek és kéziratok. Bp. 1974. – Ism.: V. Kovács Sándor, MKsz 307–308.
- „Sorsotok előre nézzétek”. A francia felvilágosodás és a magyar kultúra. Bp. 1975. – Ism.: Tarnai Andor, Nagyv 1903–1906.
- „Vár egy új világ”. Tanulmányok a szocialista irodalom történetéből. IV. Bp. 1975. – Ism.: Benke Zsuzsanna, PárttK 4. sz. 244–247. – Bokor László, ItK 411–413. – Diószegi András, Nagyv 1255–1257. – Erdődy Edit, Lit 1975. 3–4. sz. 218–222. – K. Nagy Magda, Száz 138–141.
- Csanda Sándor: Balassi Bálint Költészete és a közép-európai szláv reneszánsz stílus. Bratislava 1973. – Ism.: S. Sárdi Margit, It 991–996.
- Lukáč, Emil Boleslav: A nagy üzenetváltás. Bratislava 1973. – Ism.: Käfer István, It 224–227. – Pašiaková, Jaroslava, Hel 1975. 274–275.
- Zalabai Zsigmond: A vers túloldalan. Bratislava 1974. – Ism.: Csűrös Miklós, Lit 1975. 3–4. sz. 238–240. – Kelényi István, Fo 4. sz. 90–91. – Szerdahelyi István, It 1017–1020.
- Édesanyám rózsafája. Bratislava 1974. – Ism.: Katona Imre, Űz 128–131. – Vargyas Lajos, Ethn 1975. 661–662.
- Módszertani tanulmányok. I. (A Nyitrai Pedagógiai Fakultás Irodalomkommunikációs és Kísérleti Kabinetjének évkönyve). Bratislava 1974. – Ism.: Alabán Ferenc, Itk 430.

JUGOSZLÁVIA

- Bori Imre: Fridolin és testvérei. Újvidék, 1976. – Ism.: Franyó Zsuzsanna, Űz 357–360. – Grezsa Ferenc, Úf 11. sz. 107–108.
- Bori Imre: Irodalmi hagyományaink. Újvidék 1971. – Ism.: Tüskés Tibor, Lit 1. sz. 168–174.
- Bori Imre: Irodalmunk évszázadai. Újvidék 1975. – Ism.: Sipos Lajos, ItK 548–549. – Tüskés Tibor, Lit 1. sz. 168–174.
- Bosnyák István: Vázlatok egy portréhoz. Újvidék 1975. – Ism.: Benkő Ákos, Fo 9. sz. 89–91. – Tordai Zádor, Ttáj 3. sz. 101–103. – Vajda Gábor, ÚjSymp 95–96, – Végel László, Híd 65–75.
- Dér Zoltán: Három tudós tanár. Újvidék 1975. – Ism.: Káich Katalin, Űz 185–186.
- Káich Katalin: A zombori színművészet története és repertóriuma. (1825–1918) Újvidék 1975. – Ism.: Lévai Endre, Űz 122–124.
- Pató Imre: A Híd repertóriuma (1934–1941). Újvidék 1976. – Ism.: Pastyik László, Híd 1522–1526.
- Pató Imre: Az osztályharcos. Szabadka 1976. – Ism.: Kolozsi Tibor, Űz 650–651.
- Szeli István: Nemzeti irodalom – nemzetiségi irodalom. Újvidék 1974. – Ism.: Pomogáts Béla, ISz 662–663. – Vajda Gábor, Hung. Int. Tud. K. 25. sz. 181–188.
- Szenteleky Kornél – Kornel Senteleki. Újvidék 1976. – Ism.: Jung Károly, Híd 977–978. – Lévai Endre, Űz 353–354.
- Végel László: A vers kihívása. Újvidék 1975. – Ism.: Turi Gábor, Híd 234–239.

CSEHSZLOVÁKIA

- Chmel, Rudolf: Literatúra v kontaktoch – Irodalmak kontaktusokban. Bratislava 1973. – Ism.: Käfer István, Hung. Int. Tud. K. 25. sz. 175–179.

- Balázs Ferenc: Bejárom a kerek világot. Bukarest 1975. — Ism.: Ürmösi Károly, Keresztény Magvető 1975. 259–260.
- Balogh Edgár: Itt és most. Kolozsvár–Napoca 1976. — Ism.: Bosnyák István, Híd 1528–1531.
- Balogh Edgár: Mesterek és kortársak. Bukarest 1974. — Ism.: Mózes Huba, NyItudK 1975. 233.
- Benkő Samu: Murokország. Bukarest 1972. — Ism.: Korompay H. János, It 453–457.
- Benkő Samu: Sorsformáló értelem. Bukarest 1971. — Ism.: Korompay H. János, It 453–457.
- Böloni Farkas Sándor: Utazás Észak-Amerikában. Kolozsvár–Napoca 1975. — Ism.: Száva Péter, Keresztény Magvető 1975. 260–261. — T. I., Hel 1975. 540.
- Dankánits Ádám: XVI. századi olvasmányok. Bukarest 1974. — Ism.: Barlay Ö. Szabolcs, Hel 1975. 276–277. — Somi Éva, ItK 551–552.
- Demeter János: Századunk sodrában. Bukarest 1975. — Ism.: Balogh Edgár, Kor 363–364.
- P. Dombi Erzsébet: Őt érzék ezer muzsikája. Bukarest 1974. — Ism.: Károly Sándor, MNyr 98–103. — J. Nagy Mária, NyItudK 1975. 224–226.
- Fábián Ernő: Apáczai Csere János. Kolozsvár–Napoca 1975. — Ism.: Szigeti József, Kor 231–232. — Vekerdi László, Ttáj 5. sz. 107–109.
- Gaál Gábor: Levelek (1921–1945). Bukarest 1975. — Ism.: Botka Ferenc, Kr 10. sz. 21. — Nagy Pál, IgSzó 121–124. — Sándor László, Napjaink 10. sz. 10. — Tordai Zádor, Ttáj 8. sz. 75–77.
- Gáll Ernő: Tegnapi és mai önismeret. Bukarest 1975. — Ism.: Bosnyák István, Híd 218–233. — Nagy György, Kor 269–272. — Pomogáts Béla, Vság 8. sz. 104–106.
- Hopp Lajos: Mikes és világa. Bukarest 1973. — Ism.: Bán Imre, ItK 402–407.
- Kántor Lajos: A megtalált színház. Kolozsvár–Napoca 1976. — Ism.: Beke György, Ttáj 12. sz. 109–110. — Böloni Sándor, Kor 775–777.
- Lászlóffy Aladár: Szabó Lőrinc költői helyzetei. Kolozsvár 1973. — Ism.: Erdélyi K. Mihály, Hel 1975. 294–295. — Máthé József, IgSzó 180–181.
- Lőrinczi László: Utazás a Fekete kolostorhoz. Bukarest 1975. — Ism.: Bakó Endre, Alf 10. sz. 81–83. — Pomogáts Béla, ItK 414–418.
- Mikó Imre: Akik előtttem jártak. Bukarest 1976. — Ism.: Veszolovszky Iván, Keresztény Magvető 238–240.
- Nagy Mária: A szó művészete. Bukarest 1975. — Ism.: Károly Sándor, MNyr 467–472.
- Nagy Olga: Hősök, családok, ördögök. Esszé a népmeséről. Bukarest 1974. — Ism.: Szemerkenyi Ágnes, Ethn 294–295. — Vajda Zsuzsa, Űz 366–368.
- Rácz Győző: A lírától a metafizikáig. Bukarest 1976. — Ism.: Angi István, Kor 832–836. — Szigeti József, IgSzó II. 421–426.
- Robotos Imre: A nevetés vonzásában. Bukarest 1973. — Ism.: Cs. Varga István, ItK 276–277.
- Sinkó Ervin: Don Quijote útjai. Bukarest 1975. — Ism.: Végl László, ÚjSymp 476–477.
- Spielmann József: A köző szolgáltatásban. Bukarest 1976. — Ism.: Szigeti József, Kor 778–781.
- Szabó T. Attila: Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. 1. köt. A–C. Bukarest 1975. — Ism.: Andrási György, Keresztény Magvető 65–66. — Balassa Iván, Ethn 1975. 654–657. — Benkő Loránd, MNy 39–47. — Imre, Samu, NHQu 63. sz. 159–161. — Jung Károly, Híd 658–660. — Kósa Ferenc, NyItudK 105–107. — Kósa László, Fo 4. sz. 91–92. — Penavin Olga, Űz 260–264. — Rácz-Szekely Győző, Ktáros 51–53. — Szabó T. Attila, MNyr 246–248. [Válasz a kritikák észrevételeire.] — Vekerdi László, Ű 7. sz. 104–109.
- Szemlér Ferenc: Személyes ügy. Bukarest 1975. — Ism.: Taxner Ernő, Napjaink 6. sz. 9.
- Tamás Gáspár Miklós: A teória esélyei. Bukarest 1975. — Ism.: Hanák Tibor, MM 49. sz. 60–62. — Könczöl Csaba, Vság 4. sz. 96–99. — Radnóti Sándor, Ttáj 5. sz. 109–110. — Thomka Beáta, Híd 102–103.
- Vita Zsigmond: Jókai Erdélyben. Bukarest 1975. — Ism.: Andrási György, Keresztény Magvető 66–67. — Nagy Pál, IgSzó 550–552.
- Wesselényi Miklós: Balítéletekről. Bukarest 1974. — Ism.: Vita Zsigmond, IgSzó 183–187.
- Az utazás divatja. Útleírások, úti jegyzetek az 1848 előtti Erdélyről. Bukarest 1973. — Ism.: T. Erdélyi Ilona, Hel 1975. 2. sz. 281–282.
- Bolyai Farkas–Bolyai János. Levelek. Bukarest 1975. — Ism.: Vita Zsigmond, IgSzó 183–187.
- Háromszéki népballadák. Bukarest 1973. — Ism.: Mitruly Miklós, NyItudK 1975. 234–235.
- Kibédi népballadák. Bukarest 1974. — Ism.: Kriza Ildikó, Ethn 1–2. sz. 287–289. — Mitruly Miklós, NyItudK 118–119. — Sárosi Bálint, Ű 5. sz. 82–84.
- Korunk évkönyv. Kolozsvár–Napoca 1976. — Ism.: Csorba Csaba, Vság 12. sz. 101–103. — Nagy Pál, IgSzó II. 160–162.
- Nagyvárad színikritikái a Holnap évtizedében. Bukarest 1975. — Ism.: Berkes Erzsébet, Színház 9. sz. 44.
- Romániai magyar népdalok. Bukarest 1974. — Ism.: Czine Mihály, Fo 2. sz. 87–88. — Sárosi

Bálint, Kor 301–304. – Szenik Ilona, NyItudK 115–118. – Ujfalussy József, Kr 1. sz. 14. – Vargyas Lajos, Ethn 1975. 659–661., és NHQu 64. sz. 186–188. Széki népmesék. Bukarest 1976. – Ism.: Ráduly János, IgSzó II. 163–164.

SZOVJETUNIO

Váradi Sternberg János: Utak, találkozások, emberek. Uzsgorod–Bp. 1974. – Ism.: Fenyő István, ItK 135–136. – D. Zöldhelyi Zsuzsa, It 231–235.

EGYÉB ORSZÁGOK

Borbándi, Gyula: Der ungarische Populismus. München 1976. – Ism.: Hanák Tibor, ÚjLátóh 247–251.

Brykalska, Maria: Aleksander Świetochowski redaktor „Prawsy”. Warszawa 1974. – Ism.: D. Szemző Piroška, ItK 554–555.

Szirmai Endre: A magányos óriás. St. Gallen 1976. – Ism.: Utasi Csaba, Híd 650–652. – Vajda Gábor, Úz 422–423.

Szirmai Károly: Mindig elválni valakitől. St. Gallen 1976. – Ism.: Lévy Endre, Úz 648–650.

1828–1978
MEGJELENT
AZ AKADÉMIAI KÖNYVKIADÁS
150. EVÉBEN

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1977. VIII. 8. Terjedelem: 18,75 (A/5 ív)
78.4799 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

СОДЕРЖАНИЕ

К СТОЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ ЭНДРЕ АДИ

<i>Ронаи, Д.</i> : Начало начал	451
<i>Мартинко, А.</i> : Об одном религиозном стихотворении Ади («Адам, где ты»)	464
<i>Кирай, Н.</i> : Пережитый империализм — поворот в творчестве (Ади и I мировая война)	480
<i>Раба, Д.</i> : Лирика Ади в период преодолевания символизма	498
<i>Коваловский, М.</i> : Некоторые грамматические элементы поэтической стилистики Аду	519
<i>Кевенди, Д.</i> : Некоторые закономерности ударного стихосложения Эндре Ади	542
<i>Силади, П.</i> : Первый период свободного стиха в творчестве Ади	555
<i>Суроми, Л.</i> : Стихотворения Ади «Осень прокралась в Париж», «Проезжая дорога ночью» (Функциональный анализ метрики)	573
<i>Кечкеш, А.</i> : Стихотворение Ади «Прогулка близ места моей колибели» (Возможности анализа ритма с помощью инструментов)	584
<i>Кишиш, Э.</i> : Влияние Ницше на молодого Ади	606
<i>Коромпач, Х. Я.</i> : Бодлер в переводах Ади	622
<i>Силади, Ф.</i> : Чоконан в осмыслении Ади	637
<i>Варга Й.</i> : Ади и Хатвани в журнале «Нюгат»	652
<i>Твердота, Д.</i> : Влияние наследия Ади на авангард	663
<i>Балог, Л.</i> : Восприятие Ади Аттилой Йожефом	679
<i>Ковач, Й.</i> : Поэзии Эндре Ади и венгерское рабочее движение в Америке	687
<i>Гал, И.</i> : Представители мировой литературы об Ади	692

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül, vagy postai utalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a KHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 66,— Ft

1 szám ára: 13,— Ft

Index szám: 25.401

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 39 Ft

Előfizetés egy évre: 66 Ft

INDEX: 25.401
ISSN 0021-1486

SOMMAIRE

AU CENTIEME ANNIVERSAIRE DE LA NAISSANCE D'ENDRE ADY

Rónay, Gy.: Le commencement des commencements	451
Martinkó, A.: Autour d'un poème religieux d'Ady (<i>Adam, où es-tu?</i>)	464
Király, I.: L'impérialisme vécu: l'expérience du tournant (Ady et la guerre mondiale)	480
Rába, Gy.: La poésie lyrique d'Ady — au delà du symbolisme	498
Kovalovszky, M.: Quelques éléments grammaticaux de la stylistique poétique d'Ady	519
Kövendi, D.: Quelques régularités de la structure articulée des poèmes d'Ady	542
Szilágyi, P.: La première période de vers libre d'Ady	555
Szuromi, L.: Endre Ady: <i>L'automne se glissa dans Paris — Le chariot nocturne</i> (Une analyse métrique fonctionnelle)	573
Kecskés, A.: Endre Ady: <i>Promenade autour du lieu de mon berceau</i> (Les possibilités de l'analyse instrumentale du rythme)	584
Kiss, E.: L'influence de Nietzsche sur le jeune Ady	606
Korompay H., J.: Les poèmes de Baudelaire traduits par Ady	622
Szilágyi, F.: La poésie de Csokonai vécue par Ady	637
Varga, J.: Ady et Hatvany dans la revue Nyugat (Occident)	652
Tverdota, Gy.: L'héritage d'Ady chez les poètes d'avantgarde	663
Balogh, L.: Ady vue par Attila József	679
Kovács, J.: La poésie d'Ady et le mouvement ouvrier hongrois aux États Unis	687
Gál, I.: Personnages appartenant à la littérature mondiale sur Ady	692

